

44 1759
TSZÉCHÉNY
KÖNYV-
TÁR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

97. évfolyam

1981

1-2

KADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- ÉS DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

97. ÉVF. 1981/1 – 2. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társszerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postaútvánnyon, valamint átutalással a PKHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111–010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185–680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1981.

XCVII. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), DÁN RÓBERT, FÜLÖP GÉZA, V. KOVÁCS SÁNDOR, MEZEY
LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

**A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLÍTOTTA**

JUHÁSZ MÁRTA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

EMLÉKÜLÉS A MAGYAR SAJTÓ JUBILEUMA ALKALMÁBÓL

<i>Szabolcsi Miklós</i> : Elnöki megnyitó	3
<i>Pálffy József</i> : Az emlékülés köszöntése	5
<i>Kosáry Domokos</i> : A magyar sajtó megszületése	7
<i>Köpeczi Béla</i> : A Rákóczi-szabadságharc a külföldi közvéleményben	16
<i>Sziklay László</i> : A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei	23
<i>Kókay György</i> : Az első magyar újságok és az akadémiai törekvések	35
<i>Barlay, Ö. Szabolcs</i> : Thomas Seget's (from Edinborough) Middle European connections in reflection of Cod. Vat. Lat. 9385	204
<i>Bellér Judit</i> : A kormánypárti sajtó támogatásának formái a századfordulón	276
<i>Berlász Piroška</i> : Hol nyomtatták Balassi Credulus és Juliáját?	189
<i>Fenyvesi István</i> : A Kner-kiadó orosz és szovjet könyvei a húszas években	95
<i>Fried István</i> : Schedius Lajos és folyóirata	81
<i>Gerics József</i> : A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól	175
<i>Haiman György</i> : Tótfalusi grúz betűinek nyomában	41
<i>Súrány Lukácsy Sarolta</i> : Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1920 után ..	108
<i>Szabó Flóris</i> : A karthauziak olvasmányai — pannonthalmi dokumentumok alapján ..	263
<i>Tóth Béla</i> : Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században	66
<i>Turczel Lajos</i> : A csehszlovákiai magyar sajtó fejlődése 1919 és 1945 között	299

KÖZLEMÉNYEK

<i>Batári Gyula</i> : A Párisi Magyar Értesítőről	157
<i>Borsa Gedeon</i> : Korai széles lapszélű kiadványok Magyarországon	138
<i>Borsa Gedeon</i> : Neu aufgefunden, gedruckte Librettos für Eszterháza in der Zeit von Haydn (1766—1790)	229
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái	221
<i>Czigány Magda</i> : Szegedi Kis István Tabulae analiticae c. műve első kiadásának előtörténetéhez	321
<i>Fekete Csaba</i> : Megkapta-e a vizsolyi bibliát Náprági Demeter?	144
<i>Gömöri György</i> : Egy strassburgi humanista magyar kapcsolatai a 16. században ..	317
<i>Gündisch, Gustav</i> : Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts (Die Bücherei des Lukas Unglerus)	127
<i>Jankovics József</i> : Szilágyi György (Sylvanus) angliai klasszika filológus tevékenysége ..	322
<i>Miklóssy János</i> : Török János „időszaki szemlé”-je (A Kelet Népe, 1856.)	152
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : A Szigeti Veszedelem bibliográfiájához	326
<i>Soltész Zoltánné</i> : Az augsburgi Steiner-nyomda impresszum nélkül kiadott nyomtatványai	121
<i>Stoll Béla</i> : A Medvetánc előzménye	238
<i>Sugár István</i> : Az egri jezsuita könyvtár 1774-ben, a rend feloszlátásakor	328
<i>Szecső Károly</i> : Újabb adatok a sajtó, a könyvtárak és az olvasás szerepéről a Heves megyei munkásmozgalomban	240
<i>Széles Klára</i> : Henszlmann Imre, az irodalomkritikus	147
<i>Szemző Piroška, D.</i> : Vajda János feleségének kézirata a Széchényi Könyvtárban ..	235
<i>Szepeši Zsuzsanna</i> : Az esztergomi Bibliotheca 17. századi történetéhez	225
<i>Takács Béla</i> : Hol voltak az első sárospataki nyomda helyiségei?	229
<i>Tasi József</i> : József Attila Előőrs-korszaka	332

<i>Turányi Kornél</i> : Idősebb Bartók Béla mint folyóiratszerkesztő	234
<i>Viczián János</i> : Adatbank – kamatok nélkül? (Gulyás Pál Magyar írók élete és munkái c. művének kézírata az MTA Könyvtárában)	337

FIGYELŐ

<i>Berlász Jenő</i> : Matko Rojnić (1908–1981)	246
<i>Buzinkay Géza</i> : Művelődés a 18. századi Magyarországon (Kosáry Domokos könyve)	346
<i>Havasi Zoltán</i> : Csüry István (1921–1980)	161
<i>Havasi Zoltán</i> : Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái	352
[<i>Kókay György</i>]: Magyar Könyvszemle '81	160
[<i>Kókay György</i>] (-6-): Sajtótörténeti Munkabizottság alakult	162
<i>Kókay György</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár újabb kiadványai	164
<i>Kókay György</i> : Kovách Zoltán (1930–1981)	245
<i>Kókay György</i> : Vita a sajtótörténeti kézikönyv első kötetről	350
<i>Kovács Sándor, V.</i> : Karsai Géza (1905–1981)	346
<i>Németh István</i> : Kultur des Islam (Kiállítás az Oszták Nemzeti Könyvtár dísztermében)	163

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv- és sajtótörténeti szakirodalom 1980-ban. Összeáll. *Heltai János* 353

S Z E M L E

<i>Balázs János</i> : Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Bp. 1980. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>)	259
<i>Beit-Arié, M.</i> – <i>Sirat, C.</i> : Manuscripts Médiévaux en Caractères Hébraïques portant des indications de date jusqu'à 1540. Bibliothèques de France et d'Israël I–II. Jérusalem–Paris, 1972–1979. (<i>Scheiber Sándor</i>)	172
<i>Benedek Elek</i> irodalmi levelezése 1921–1929. I. Bukarest, 1979. (<i>Fülöp Géza</i>)	362
<i>Bogdán István</i> : Régi magyar mulatságok. Bp. 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	259
A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának évkönyvei IV. Bp. 1981. (<i>Tarján Mária</i>)	369
Catalogi personarum et officiorum provinciae S. J. Roma, 1778. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>)	172
<i>Fekete Csaba</i> – <i>Szabó Botond</i> : A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Budapest, 1979. (<i>Vizkelety András</i>)	249
<i>Holl Béla</i> : Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a 17. században. Bp. 1980. (<i>Vásárhelyi Judit</i>)	361
<i>Klagsbald, V.</i> : Catalogue des manuserits marocains de la collection Klagsbald. Paris, 1980. (<i>Scheiber Sándor</i>)	371
<i>Knigi kirillovszkoj pecsati XV–XVIII. vv. Szoszt.</i> : A. A. Guszeva – Otecsesztvennue izdanija XVIII. v. Szoszt.: I. M. Polonszkaja–T. I. Kondakova. Katalogi. Redaktor: E. L. Nemirovskij. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	261
<i>Łojek, Jerzy</i> : Les journaux polonais d'expression française au siècle des Lumières. Wrocław–Warszawa, 1980. (<i>Hopp Lajos</i>)	370
<i>Mad'arska histografia na Vychodnom Slovensku v rokoch 1901–1918</i> . Košice, 1980. (<i>Sziklay László</i>)	372
A magyar bibliográfiák bibliográfiája 1974–1976. Szerk. Gajtók Éva. (<i>Szabó Sándor</i>)	365
A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája. 1977. Szerk. Németh S. Katalin. Bp. 1980. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	364
<i>Magyar könyvszét 1921–1944</i> . A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. VII. Magyar irodalom. Közread. az Orsz. Széchényi Könyvtár. Szerk.: Komjáthy Miklósné. Bp. 1980. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	247
<i>Magyar Nemzet Repertórium (1938–1939)</i> . Összeáll.: Kendéné Palágyi Erzsébet. Bp. 1980. (<i>Szentmihályi János</i>)	250
A Májmuni Kódex. A budapesti „Misné Tóra” legszebb lapjai. Vál. és bev. Scheiber Sándor. Közreműk.: Sed-Rajna Gabriella. Bp. 1980. (<i>Dán Róbert</i>)	252
A Mátyás-Graduale. A bev. tanulmányt és a képmagyarázatokot Soltész Zoltánné írta. Bp. 1980. (<i>Csapodi Csaba</i>)	253

Móra László: Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ története (1883–1949). Bp. 1980. (<i>Havasi Zoltán</i>)	368
Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig. Bp. 1978. (<i>Fülöp Géza</i>)	255
Needham, Paul: Twelve Centuries of Bookbindings: 400–1600. New York–London, 1979. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	169
Nikolaus Lenau in Ungarn. Bibliographie. Bp. 1979. (<i>Fried István</i>)	167
Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: Corpus der gotischen Lederschnitteinbände aus dem deutschen Sprachgebiet. Stuttgart, 1980. (<i>Borsa Gedeon</i>)	168
Schunke, Ilse: Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen. Berlin, 1979. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	171
Szczucki, Lech: Két 16. századi eretnek gondolkodó. Bp. 1980. (<i>Hopp Lajos</i>)	166
Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. Szeged, 1980. (<i>Sebesi Judit</i>)	366
Zafren, H. C.—Peck, A. J.: The Writings of Jacob Rader Marcus. A Bibliographic Record. Cincinnati 1978. (<i>Scheiber Sándor</i>)	261
Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977. (<i>Fülöp Géza</i>)	257

NÉVMUTATÓ

- Abádi Benedek 259
 Abdul Aziz (szultán) 221
 Abdul Hamid, II. (szultán) 221
 Abuladze, Ilia 48, 51
 Adalbert, Szent 178
 Ádám, Brémai (A. bremensis) 175
 Adams, Thomas 321, 322
 Ady Endre 6, 258, 333
 Aegyptus, Moses I. Maimonides
 Aejinus, Johannes 132
 Aesopus 324
 Agobard, Lyoni 177
 Ágost, III. 370
 Aixinger László 301, 338
 Alanus ab Insulis 224
 Alapy Gyula 305, 312, 313
 Albert, Böks (Sánta), Ausztria hercege 271
 Alesandri 363
 Alekszandre (herceg, Arcsil grúz király fia)
 44, 45
 Alekszej (cárevics, Nagy Péter orosz cár
 fia) 97
 Alfonz, III. (aszturiai király) 177, 178
 Al-Samman, Tarif 163
 Altdorfer, Albrecht 121
 Althammer, Andreas 132
 Aluisius, Johannes 137
 Amade László 33
 Amadé Saissy 157
 Ambrozovits Dezső 105
 Amesius 69
 Andersen-Nexö 306
 András, III. 88
 András Károly 311
 Andrásfi Gyula 356
 Andrassy Gyula, id. 276, 289
 Andrassy Gyula, ifj. 251
 Andraeae, Jacobus 132
 Andraeae, Petrus 132
 Andrieu, M. 263
 Angermayer család 301
 Angyal Dávid 153
 Anonymus 88, 330
 Antal Sándor 299, 301, 303, 307
 Antim I. Ivireanul, Antim
 Antonius de Parma 224
 Anyenkov 100
 Anyos Pál 35, 89
- Apáczai Csere János 258
 Aper de Houue, Jac. 206
 Apisdorf, G. 220
 Appianus, Alexandrinus 131, 132
 Apponyi György 72
 Apponyi Sándor 124–127
 Apuleius, Lucius 71, 131, 132
 Aquinoi Tamás 252
 Aradi Zsolt 311
 Aranka György 86
 Arany János 153, 156, 334, 335
 Arcsil (grúz király) 42–45, 54, 60
 Aretinus, Lambertus 212
 Aristoteles 133, 137, 138, 224
 Arkauer István 301
 Artner József 332
 Arz, G. 129
 Asbóth János 86
 Asguthy Erzsébet 311
 Ash, Alex H. (álnév) 248
 Asztrik (főpap) 180–182
 Attai, R. 372
 Attila 372
 Augustinus Aurelius 20, 132
 Averroest 224
 Azuz b. Obadja b. Selómnó b. Jóséf b.
 Ábrahám b. Nissim 172
- Babel 98, 102, 107
 Babits Mihály 98, 167, 311, 335
 Bacciarelli, F. 371
 Bacon 74, 77, 80, 228
 Badius, Jodocus 132
 Badoer, Jacob 207
 Baethgen, F. 178
 Bagration család 43
 Baintre János 338
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 333, 334, 336, 357
 Bajza József 27, 80, 147
 Bakosi Éva 359
 Baksay Sándor 146
 Balásfalvi Orosz József 30
 Balásfi Tamás 228, 361, 362
 Balassa József 142, 143
 Balassa Pál 143
 Balassi Bálint 33, 189–203, 258, 328, 362
 Balázs Béla 306, 309
 Balázs Éva, H. 83

- Balázs Ferenc 363
 Balázs Ignác 242, 243
 Balázs János 259—261
 Baldung-Grien, Hans 121
 Balikó Lajos 338
 Bálint György 311, 355
 Bálint Sándor 311
 Balla Borisz 311
 Ballagi Aladár 258
 Ballagi Mór 258
 Baló József 360
 Balog Szabó Pál 79
 Balogh Edgár 303, 308, 309
 Balogh István 76, 79, 256, 257, 359
 Bán Imre 41, 220, 272
 Bana Tóth Pál 304
 Bánffy Dezső 286, 290, 293
 Banfi, Florio 204, 205, 208, 212, 213, 215
 Bánfihunyadi János 323
 Banner János 111
 Bányai Albert 289
 Bányai István 66
 Bányai Pál 309, 310
 Barabás Samu 319
 Baramidze, A. 64
 Bárány Péter 39
 Baranyai Tibor 355
 Barbaro 224
 Barberini 226
 Barbirius, Nicolaus 132
 Barbusse 306
 Barclay, William 211
 Barcs Sándor 290
 Barcza József 354
 Bardenus Scotus, G. 206
 Barits Adalbert 86
 Barlay Ö. Szaboles 172—173, 204—220, 259—262, 359
 Barlezio, Marino 122
 Barlow, Thomas 326
 Barna Izidor 279
 Báróczi Sándor 39
 Barollier 371
 Baróti Szabó Dávid 13
 Barta János 235
 Barta Lajos 278, 299, 302, 303, 308, 312
 Barta Sándor 306
 Bartal Antal 324
 Bartalis János 310, 311
 Bartha Boldizsár 354
 Bartha Dénes 230—234
 Bartha Tibor 258, 259
 Bartholomeus de Zanis 133
 Barrow 69, 71
 Bartók Béla 31, 234, 305
 Bartók Béla, id. 234—235
 Bartoniek Emma 176, 271, 269
 Bartos Róza I. Vajda Jánosné
 Baryski, Stanislaus 205, 207
 Batári Gyula 157—159, 356, 359
 Báthory Gábor (somlyói) 219
 Báthory István (ecsed) 173, 219, 258
 Batsányi János 10—13, 15, 38, 39, 81, 82, 84
 Batthyány Ádám 192
 Batthyány József 140, 326
 Batthyány Lajos 143
 Batthyány Vince 91
 Baumgarten, N. 218
 Bayer, Johannes 131
 Bayle, Pierre 20, 72, 80
 Bäumer, S. 263
 Bebelius, Johannes 137
 Beck, Jacob Christoph 71, 72
 Beck Mihály 147
 Becket Tamás 188
 Beit-Arié, M. 172
 Beke Margit 328
 Békei Soma 293
 Bél András 74
 Bél Mátyás 74, 139, 140, 143, 144, 258, 330
 Bél Károly 74
 Belia György 236
 Beliczay Angéla 355
 Bellanger, Claude 16
 Bellér Judit 276—298, 351
 Bélley Pál 340
 Benayahu, M. 172
 Benda Kálmán 79
 Bene Ferenc 86
 Benedek Elek 362—364
 Benedek Marcell 25, 363
 Beniák, V. 311
 Benkert-Kertbeny I. Kertbeny
 Benkő Ferenc 77, 258
 Benkő József 258
 Benzig, Josef 122, 123
 Beóthy Zsolt 96
 Berde Mária 311, 363
 Berdóci György 321
 Beregszászi Lőrinc Péter 146
 Beregszászi Nagy Pál 86, 89
 Berelson, Bernard 18
 Berensteinus, Gysbertus 207
 Béres András 357
 Berger Illés 362
 Berkovits Ilona 224, 225
 Berlász Jenő 72, 76, 246, 249
 Berlász Piroska 189—203
 Berner, Johann 60
 Berner, Konrad 60
 Bernolák 33
 Bernoulli, Jakob 71
 Bertalan Lajos 357
 Bertényi I. 176
 Bertuch 90
 Berver, Thielman 132—134
 Berwalt, Jakob 137
 Berza László 358
 Berzenczey Domokos 111
 Berzétei József 66
 Berzeviczy Gergely 25, 81—83, 90, 91, 94, 258

VIII

- Berzeviczy Márton 218
 Berzeviczyek 86
 Besannatus(?), Burgundio 208
 Bessenyei György 10, 35, 36, 38–40, 258, 347
 Bethlen Elek 84
 Bethlen Farkas 74
 Bethlen Gábor 7, 88, 258, 355, 374
 Bethlen János 71, 74
 Bethlen Kata 79
 Bethlen Mihály 321–323
 Beust, Joachim 317
 Beythe András 76
 Beza, Theodorus 130, 132, 146
 Bianchi, Benedetto 231–233
 Bianu (Joan) 60, 62–64
 Bibó István 256, 355, 360
 Bihari Mihály 301
 Bilibin 100
 Bilovius a Bilovio, Barth. 207
 Binder, L. 130
 Biondo, Flavio (Flavius Blondus) 131, 132
 Birkás Endre 360
 Biró Lajos 357
 Bisztray Gyula 238
 Bitskey István 355
 Björkbom, Carl 42–46, 56, 59
 Blaeu 71
 Blagay család 319, 320
 Blagay Ursinus István 319
 Blockner 291
 Blotius, Hugo 318, 320
 Blumauer 250
 Boccaccio 122, 228
 Bock, Fredericus Sam. 217
 Bocskai István 168, 258, 374
 Boczkó Dániel 86
 Bod Péter 42, 66, 76, 140, 324
 Bóday Pál 116
 Bodecker, Bonaventura 206, 211
 Bodley, Thomas 318
 Bodó Mátyás 142–144
 Boerhave 78
 Bogdán István 144, 259, 358
 Bogdanov 303
 Bogdányi Jakab 323
 Bohutský, Jonata 361
 Bóka László 311
 Bokor László 334, 336, 337
 Boldizsár Iván 311
 Bolevác József 359
 Bolić, Prokop 86
 Bologna 232
 Bolyai Farkas 258
 Bolyai János 258
 Bóna Márta 162
 Bóné Gyula 42, 64
 Bonfini 74, 330
 Bonifatius VIII. 131, 132
 Bonkáló Sándor 102
 Borbély Andor 226
 Bordonía, Mattheus de 207
 Bornemisza Boldizsár de Káplná 320
 Boross Béla 304, 313
 Boross Zoltán 303
 Borovszky Samu 339
 Borsa Gedeon 138–144, 168–169, 197, 234, 354–356, 358
 Borsos István 249
 Borst, Martin 231
 Boswell, E. 322
 Bot Aladár (álnév) 308
 Bóta László 326
 Botka Ferenc 162, 250, 350, 351
 Boyle 326
 Brâncoveanu, Constantin 62, 63
 Brâncoveanu, Radu 63
 Brander, Lisetta 232
 Braubach, Petrus 133
 Brecht 300
 Bredetzky Sámuel 81
 Brémai Ádám I. Ádám, Brémai
 Brentius Johannes 132
 Brenz, Johannes 131
 Bresztovszky Ede 336
 Breu, Jörg 121
 Breuer Lőrinc 218, 219
 Březina 311
 Briquet, Ch. M. 171
 Brod, Max 306
 Brogyányi Kálmán 311, 313
 Brosset, L. 42
 Brubacchius, Petrus 132–135, 137
 Bruckner, Johann Jakob 140
 Brylin, Nicolaus 133
 Buchner, R. 175
 Buck József 256
 Bucsańszky György 142
 Budaus, Guilielmus 132
 Budagov, R. A. 260
 Budai Balogh Sándor 355
 Budai Ézsaiás 76, 258
 Buday Dezső 357
 Bullinger, Henrik 317
 Bunyin, Ivan 98, 103, 107
 Bunyitai 255
 Burgkmair, Hans 121
 Burnet, Gilbert 20
 Buttler, Anna Maria 231
 Buzinkai György 67
 Buzinkay Géza 346–350, 351, 356
 Byron 117
 Caelio Secundo 132
 Caesar 222
 Calepinus, Ambrosius 330
 Calpurnius Brixienis, Johannes 222
 Calvin I. Kálvin
 Camerarius, Joachim 131, 132
 Candiolo, P. 132
 Cantiancula, Hilarius 355
 Čapek, Karel 300, 302, 373
 Capreolus Arimiensis, Altilius 207, 214
 Caracciolus, Julius Caesar 206
 Carew, George 320

- Carion, Johann 122
 Carlo Conte di Salma l. Salma
 Cartesius 69
 Casimir, Jean 207
 Cassiodorus 170
 Cassuto, Umberto 220
 Castelletti, Cristoforo 192
 Castellini (Castiglione) család 223
 Castriota György 122
 Cato 330
 Cegletius Ungarus, Joan. l. Czeglédi János
 Cellarius 79
 Cenninius, Petrus 223
 Čeppan, Oskár 24, 25
 Charles, I l. Károly
 Chaunu, P. 346
 Chelopaesus, Petrus 132
 Chiswell 324
 Chownitz Julian 356
 Christiani, Georg 128
 Chrobák, Dobrosław 24, 25
 Chrysostomus, Johannes 132
 Chytræus, David 131, 133
 Cicero, M. Tullius 21, 122, 131, 133, 138, 223, 330
 Ciero (?), Battista 205, 207
 Cifka Péter 256
 Cimarosa, Domenico 233, 234
 Clemens V. 131, 133
 Clemens, Johannes 128
 Clerk Anglus, Jacobus 208
 Clichtoveus, Jodocus 133
 Clough, H. C. 223
 Cluys 218
 Cocceius 69
 Cogler, Johannes 133
 Colibus, Andreas 136
 Colonaesus, Petrus 134
 Comenius 330
 Condulmaro (Condolmieri) család 224
 Conisbeus, Honorius 207
 Constantinescu-Iaşi, P[etre] 65
 Cootwyk (J. Cootwyekius) 206, 211
 Copernicus 228
 Corneille, Thomas 17
 Cornides Dániel 87, 88
 Coşbuc 363
 Cottineau, L. H. 271
 Cotton, John, Sir 326
 Courteau, Thomas 132
 Courtitz, Gatien de 17
 Courts-Mahler 116, 118
 Cörver Elek 141
 Cracovius, Georg 133, 138
 Cranach, Lucas, id. 76
 Cratander, Andreas 134
 Crato, Johannes 133, 135, 136, 138
 Creutzer, Vitus 133, 135, 136
 Crispinus, Johannes 132, 133, 137
 Cruciger, Caspar 130, 133
 Csákos József 312
 Csáktornyai János 194
 Csalláry Dezső 119
 Csanak Dóra, F. 249, 256, 257
 Csaplovics János 29
 Csapó (újságíró) 157
 Csapó József 67, 76, 78
 Csapodi Csaba 253–255
 Csapodiné Gárdonyi Klára 221–225, 354
 Császár család 320
 Császár Kristóf 319
 Csató Károly 357
 Cseh Szombati Sámuel 79, 80
 Csekey Sándor 146
 Cselidze, Marina 58
 Csendes László 358
 Csengery Antal 152–154, 258
 Cserei Elek 12
 Cserei M. 74
 Cserépfalvi Imre 238, 355
 Cserhalmi Gyula 369
 Csiffáry Gergely 240
 Csik Mihály 360
 Csohány János 77
 Csóka Lajos 183
 Csokonai Vitéz Mihály 78, 81, 85, 87, 89, 249, 250, 258
 Csongrády Árpád 305
 Csonka Ferenc 366
 Csontos Vilmos 313
 Csontos János 221–223
 Csuka Zoltán 310, 311, 338
 Csűry István 161–162, 354, 355
 Curio, Hieronymus 132
 Curtius Quintus 53, 131, 133
 Cyrillus (Kyrillos alexandriai pátriárka) 133
 Czabán Samu 305
 Czakó Ambró 354
 Czege Imre 358
 Czeglédi János (Joannes Cegletius Ungarus) 207, 218–220
 Czellárné Csiba Judit 359
 Czigány Magda 321–322
 Czinke Ferenc 86
 Czvank László 311
 Czwittinger 71, 74
 Dallos István 315
 Dán Róbert 41, 47, 65, 252–253, 354
 Dániel Ernő 293
 Danielik János 153
 Dante 228
 Darányi Ignác 279, 289
 Dargny, Joan. Bulyonius 207
 Darkó István 302, 303, 308, 310, 311
 Darvas Henri 301
 Darvas János 301
 Dasypodius, Petrus 317
 Dávid (bibl.) 62, 253, 254
 Dávid Ferenc 167
 Dávid Ildikó, N. 256
 Dayka Gábor 13
 Deák (Ferenc) 31
 Décsy Gyula 274

- Decsy Sámuel 11
 Dedekind, Friedrich 133
 Defoe, Daniel 19, 22
 Defour, Pierre 370, 371
 Deleberon, P. A. (ep.) 208
 Delicati 233
 Demonius 324
 Dénes Zsófia 307
 Dénes Pálné 353
 Denis, Michael 140, 255
 Dercsényi Dezső 224
 Déry Tibor 248
 Déryné 32
 Deschaes 70
 Deschamps de Saucourt 370
 Dethier, Anton 223
 Déthsy Mihály 229
 Deutz, Nikolaus von 131
 Dévai Biró Mátvás 146
 Devich Andor 368
 Dezsényi Béla 8
 Dezsényi Szemző, Piroska 1. Szemző Piroska
 Dézsi Lajos 42
 Dezső Zoltán 305
 Dichtler, Barbara 230
 Dichtler, Leopoldo 230—233
 Diderot 330
 Diesth, Aegidius 134
 Dietrich, Veit 130, 133
 Dilong 311
 Dimmer Hollando-Hagensis, Joannes 205, 207
 Dineley, John 217
 Dinnyés Károly 305
 Ditters von Ditterdorf, Carl 231
 Ditzius, Ludwig 137
 Dobó Andor 355
 Dobossy László 309, 311
 Dobozy Károly 31
 Dobrovský 88
 Dobrowsky Ágost 189, 190, 191
 Dóczi Jenő 335
 Dolben, John 326
 Dolezsálek, Anton von 31
 Domanovszky Sándor 82
 Dombi Bálint 308
 Domokos Lajos 67
 Domokos Márton (főbíró) 66, 67
 Dongó Gyárfás Géza 372, 373
 Doromby Karola 81, 84, 85, 92, 93
 Dosztojevszkij 95, 102
 Doussa, Stephanus 207
 Döbrentei Gábor 66
 Dömötör Teréz 309
 Dörögi András 321
 Dragonius, Caspar 320
 Dreiser, Theodor 306
 Dreyfus, John 60
 Drost Silesius, Florianus 207
 Dsida Jenő 311, 363
 Dudás Adolf 240
 Dudith András 216
 Du Fresne, Charles (Seigneur Du Cange) 141, 143
 Dugonics András 5, 114
 Dukkon Ágnes 104
 Dulman, Theodorus 207
 Dumerichio, Johanni 136
 Dunajec Nándor 167
 Dussert, N. 370
 Duyn, T. Vander 207
 Dürer, Albrecht 76, 121
 Dürer, Damasus 131
 Dyck, Christoffel van 51
 Dzurányi László 301, 302, 339
 Eck, B. 76
 Eckhardt Sándor 190, 192
 Eckstein Frídrík 28
 Ecsedy Judit, V. 354
 Éder József Károly 86, 88
 Efreinov, M. 58
 Egendolf, Christoph 135
 Egli (Eglinius), Raphael 215
 Egranus, Georgius Ludovicus 205
 Egressy Béni 31
 Egressy Gábor 154
 Egri Viktor 301, 311
 Ehrenburg, Ilja 97, 98, 102, 107, 300
 Eichhorn, Johannes 138
 Eisler, Johann Baptista 318
 Eitzen, Paul v. 133
 Elekes György 75
 Elisabeth I (angol királynő) 219
 Ellebodius 218
 Elzevir 71
 Eminescu 363
 Emmel, Samuel 133, 136, 137
 Emo család 225
 Endrédi Imre 277, 278
 Engel János Keresztély 82, 83, 87—90, 94
 Engelhardt, Nicholas (Nicolaus Engelhardus) 317—321
 Eötvös József 147—150, 152, 153, 356
 Erasmus, Rotterdami 73, 133, 134, 330
 Erdélyi Antal 258
 Erdélyi Béla 301
 Erdélyi Ernő 301
 Erdélyi Ilona, T. 28, 31, 351, 354
 Erdélyi János 31, 151, 155
 Erdélyi Pál 189—193, 198, 203
 Erdmann, C. 176, 178
 Erdődy Gábor Antal 143
 Erdős Károly 145
 Erdős Renée 116
 Erényi Tibor 357
 Erkel 31
 Érmelléký 336
 Ernyey József 346
 Esterházy, Nicolò 230—234
 Esterházy Pál 153
 Esze Tamás 374
 Eszterházy Ferenc 143
 Eszterházy Imre 143
 Eszterházy József 143

- Eszterházy Károly 332
 Eszterházy Lajos 311
 Étaix, R. 263, 270—272, 275
 Ethey Gyula 312
 Euler, L. 74

 Fábíán Dániel 12, 333, 334, 336
 Fabiny Tibor 355
 Fábri István 86
 Fabricius, Joh. Alb. 69, 74
 Fabricius, Nicolas 206
 Fabritius, K. 128
 Fábry Zoltán 300—302, 307—310, 357
 Falk Miksa 155
 Fallenbüchl Zoltán 358
 Faludi Ferenc 150, 349
 Faludi Iyán 102
 Farkas Ágnes 198
 Farkas Ernő 360
 Farkas Gábor 300
 Farkas Geiza 311
 Farkas Gyula (Julius von Farkas) (1894—1958) 274, 275
 Farkas Gyula 305
 Farkas István 308, 310—312
 Farkas Lajos 74
 Fater Oszkár 97
 Favaro, Antonio 204, 212—213
 Fáy János 72
 Fazakas József 65
 Fazekas (Mihály) 151
 Fegyin 102
 Fehér Erzsébet 239, 334
 Fehér Ferenc 303
 Fehér Imre 356
 Feja Géza 300, 310, 311, 336
 Fejér György 26
 Fejérpataky, Kašpar 373
 Fejérváry 293
 Fejtő Ferenc 300
 Fekete Csaba 144—147, 165, 249—250, 359
 Félegyházi Tamás 330
 Fénelon 67, 256, 257
 Fenyő István 26, 162, 351, 356
 Fenyvesi István 95—107
 Ferdinánd, II. 361
 Ferdinánd, III. 361
 Ferenc, I. 13, 94
 Ferenc József, I. 221, 277
 Ferenczffy Lőrinc 361—362
 Ferencz László 300
 Ferenczi Endréné 162
 Ferenczy István 255, 256
 Ferenczy János 91, 92
 Fernberg Fermonite, Joannes a 206, 215
 Festetics György 12, 39, 86, 90
 Feuchtwanger, Lion 300
 Feuerné Tóth Rózsa 224
 Feyerbach, Sigmund 137
 Flambertus, Joannes 207, 214
 Ficinus, Marsilius 134
 Field, Richard 322

 Fievet, Johann Daniel 60
 Fievet, Johann Philipp 60
 Filipecz (püspök) 255
 Finkelstein, L. 371
 Firnberg 163
 Fischer 286
 Fischer, Christofferus 134
 Fischer Manó 240
 Fischhof Ágota 111, 112
 Fitz József 45, 339
 Fjodorov, Ivan 261
 Flachbart Ernő 301
 Florentinus, N. 213
 Florián Károly 309
 Fodor A. 271
 Fodorik Menyhért 194—198
 Fogarasi Sámuel 73
 Fogel, Johannes 170
 Forbáth Imre 309, 310
 Forgách Ferenc 225
 Forgách Géza 301
 Forgách Mihály 220
 Forgáts Ferenc 74
 Forró Pál 248
 Forster, Johannes 134
 Földes György 312
 Földes Sándor 300, 302, 307
 Földvári Szabó Ferenc 79
 Förster Rezső 312
 Fraknói Vilmos 222, 258
 France, A. 363
 Franciscus Baldassar de Cartholariis 138
 Franck, Laurentius 129
 Franck, Lukas 128, 129
 Franck, Sebastian 122
 Francken, Christian 167—168
 Frangepán 327
 Frangipanus, Cornelius 207
 Frank Adám, ifj. 323
 Freud, Sigmund 306
 Freyer 79
 Friberth, Carlo 230
 Friberth, Maddalena 230
 Fried István 26, 27, 29, 81—94, 355
 Frieze, Christian Gottlieb 370
 Frigyes, II., Nagy 114
 Friso, Arnoldus J. F. 206
 Frobenius, Johannes 71, 132—134
 Froschauer, Christoph 134—136, 138
 Froschelius, Sebastian 138
 Frölich, David 220
 Fűcök, Július 309
 Fugger család 226
 Fugger, Anton, id. 226, 227
 Fuggerii, Jac. Mar. de 208
 Fullajtár Ernő 312
 Furka Sándorné 358
 Fülep Lajos 96
 Fülöp Attila 354
 Fülöp Géza 14, 162, 255—259, 362—364
 Fülöp Lajos 358
 Füredi László 31
 Füst Milán 96

- Gaál Endre 366–368
 Gaál Gábor 307
 Gábríel (deák) 260
 Gábríel (pap) l. Garszevan
 Gajtókó Éva 365–366
 Gál Judit 356
 Galambos Ferenc 360
 Galavics Géza 256
 Galilei, Galileo (Galileus Galilei) 71, 204, 206, 207, 212, 213 216, 218
 Galsworthy 306
 Ganz 280
 Gara Miklós 356
 Garamvölgyi Ernőné 358
 Garay Antal 157, 159
 Garázda Péter 366
 Gárdonyi Géza 116, 247
 Garsin 99, 100
 Garszevan (Gábríel pap) 64
 Gazda István, ifj. 356
 Gazzaniga, Giuseppe 232
 Ge, Nyikolaj 97
 Gelenium, Sigismundum 132
 Cellért Hugó 102
 Geoczius l. Göcsi
 Georgi 262
 Georgius de Hungaria 122
 Gereben Ferenc 360
 Gereblyés László 309
 Gérecz Károly 157
 Géresi Kálmán 73
 Gergely, I. (Nagy, Szent, pápa) 185–187
 Gergely, VII. (pápa) 178–180, 183–185, 188
 Gergely György 343
 Gergely Sándor 309
 Gergő Imre 343
 Gerics József 175–188
 Germanus, Nic. 76
 Gesner 228
 Géza (m. király) 180
 Ghetaldi, Marino 204, 207, 212, 213, 216
 Gibbon 88
 Giorgi mhatvari (= művész) 64
 Giovio, Paolo 131
 Giseke, Matthäus 136
 Gizella (királyné, I. István király felesége) 178, 179
 Gladkov 102, 107
 Glatz, Matthias 130, 136
 Glave, Charles 371
 Godechot, Jacques 16
 Goethe, Johann Wolfgang 363, 373
 Goga 363
 Goldberger 291
 Golius, Theophilus 318
 Golovin 45
 Gombos, A. F. 179
 Goniaeus, Johannes 134
 Gordon, Arthur 205–206, 211
 Gorkij 95, 300
 Gottschalk, A. 261
 Göcsi (Geoczius) Pál 218
 Göllner, Karl 124, 126
 Gömbös Gyula 336
 Gömöri György 317–321, 325, 355
 Gömöri Jenő Tamás 299, 306, 307
 Gömöry János 303, 311
 Görög Demeter 12, 39
 Graemus, Joannes 205, 206
 Granjon, Robert 60
 Gratianus 131, 134
 Grau, Johannes 130
 s'Gravesande 71, 74
 Greg, W. W. 322
 Grégász József 243
 Gregorius IX 131, 134
 Greguss Ágost 153, 155, 258
 Gribojedov, A. 99
 Grigely József 86
 Grimm, Sigmund 122
 Gronen, Simon 133
 Grotius, H. 21, 73
 Gröll, M. 370
 Grün Orbán 114
 Grynaeus, J. J. 318
 Gualado, Paolo 212, 215
 Gualtherus, Rodolphus 130, 134
 Guarinus, Baptista, iun. 207
 Gucher Ottó 116
 Guedeveille, Nicolas de 17, 20–22
 Guglielmi, Pietro 233
 Guigo 267–269
 Guilelmus, Caspar 134, 136
 Gulyás József 87
 Gulyás Pál 145, 337–34b
 Gumprecht ha-Lévi, Efraim 252
 Gurjev 262
 Gusebius, Paulus 134
 Guszeva, A. A. 261–262
 Gutgesel 198
 Guy de Ferrare 188
 Gündisch, Gustav 127–138
 Gyallay Domokos 363
 Gyöngyösi Nándor 301
 Györffy Gy. 188
 György Lajos 338
 Györy Dezső 301–303, 307, 309–311, 314
 Gyulai Pál 152, 153
 Haan Lajos 140
 Haase, Erich 17
 Haenstein 291
 Háber Zoltán 300, 309, 310
 Habermas, Jürgen 93
 Habcsek Ferenc 240
 Hacker, Volalricus (decanus) 208
 Hadrianus, I. 183, 184, 188
 Haebler, Konrad 171, 172
 Hafenschér Károly 355
 Hainczl Kálmán 305, 312
 Haiman György 41–65, 95, 97, 98, 103, 124, 354, 358
 Haiman Hugó 95–107
 Hajdu Ráfis Gábor 355
 Hajnal Mátyás 361

- Hajnóczy R. József 312
 Hajnóczy Gábor 256, 257, 359
 Hajnóczy József 12, 39, 84, 258
 Halász Előd 167
 Halász Gábor 311
 Halmy András 97
 Hamvas H. Sándor 248
 Hanka, Václav 28
 Hanskarl Erzsébet 18
 Hantos László 311
 Hantsch, Georg 136
 Haraszthy Gyula 359, 360
 Hárích János 230—234
 Harot, H. D. 263
 Hartleben Konrád 91
 Harsányi István 145, 146
 Hartcliffe, John 326
 Hartman, Johann 134
 Hartvik (püspök) 175—188
 Hatin, E. 17
 Hatvani István 72—74, 76, 78, 80
 Hatvany Lajos 236, 238, 334
 Havasi Zoltán 161—162, 352, 359, 368
 Haydn, Joseph 229—234
 Haynau 351
 Hazucha 149
 Heath, P. (álnév) 1. Forró Pál
 Héberger Károly 369
 Hebler, Matthias 128, 129
 Hedvy Bertalan 282
 Hegedűs Lajos 154
 Hegel 93, 348
 Heggyesi Vilmos 285
 Hegyi Ferenc 358
 Heineccius, J. G. 74
 Heinrich, Gustav 218, 338
 Heinzellus Degerus, Joh. Jacobus 206, 211
 Helfy Ignác 157
 Heller, Joachim 133
 Heller, Kurt 308
 Heltai Gáspár 259, 354
 Heltai János 353—361
 Henrias 78
 Henricus, Nikolaus 137
 Henrik, II. (Szent, német kir. és római császár) 179
 Henrik, II. (angol király) 188
 Henrik, III. (német király) 178
 Henrik, IV. (német király és római császár) 178, 183, 184, 188
 Henszlmann Imre 147—152, 373
 Heptinstall, John 324, 325
 Herbelot 43
 Herczeg Ferenc 116
 Herczeg Gábor 302, 314
 Herepei János 323, 324
 Herman Vilmos 287
 Hérodotos 69
 Hervagius, Johannes 136, 137
 Hesiod 131, 134
 Hesshusius, Tileman 134
 Hevesi András 235, 360
 Heyne, Chr. G. 86, 87, 90
 Hidas Antal 300, 309
 Hieronymus (apát) 207, 214
 Hild József 226
 Hildebrandt, Conrad Jacob 229
 Hinschius, P. 185, 186
 Hirsch, H. 176
 Hlbina 311
 Hochfelder Lipót 241
 Hochmeister Márton 12
 Hodászi Lukács 203
 Hodinka László 360
 Hodos, (Nerva) 60, 62—64
 Hoeschel, David 206, 211, 214
 Hoffman Ottó 296
 Hoffman Ödön 296
 Hoffmann, Fr. 74
 Hofgreff (Georg) 354
 Hofman, Christophorus 134
 Hogenpyl, Adrianus 207
 d'Holbach 78
 Holl Béla 361—362
 Hollósy Ferenc 319
 Hóman Bálint 339, 369
 Homéros 69
 Hont Ferenc 311
 Honterus, Johannes 128, 228, 259
 Hopkins, S. 172
 Hopp Lajos 167—168, 356, 370—371
 Hoppius, Johannes 134
 Horányi Elek 35
 Horányi Mátyás 230—234
 Horárik János 258
 Horatius 330
 Hornyánszky Viktor 338
 Horsky Transilvanus, Martinus 218
 Horst, Petrus 135
 Horvát István 89, 91—93
 Horváth Ádám 39
 Horváth Ferenc 309, 310
 Horváth (János) (1732—1799) 77
 Horváth János (1878—1961) 150, 346
 Horváth Márk 319
 Horváth Mihály 351
 Horváth Tibor 238
 Hölvényi György 351
 Hrabovszky István 86
 Hubay Ilona 125—126
 Huber József 256
 Huber Kálmánné 357
 Huberinus, Caspar 134, 138
 Hucisvili, Georgij Joszipovics 46
 Huet, Albert 131
 Humbertus de Silva Candida 185
 Hume, David 88, 147
 Hunfalvy János 155
 Hunger János Henrik 227—229
 Huppertus 128
 Husung, Max Joseph 169
 Huszár Adolf 285—287
 Huszár Gál 259
 Huszár Zoltán 357
 Huszti József 222
 Hüppe Szaniszló 119

- Iglói Zoltán 357
 Ignotus Pál 299, 302, 306, 311, 335, 337
 Ijjas Antal 248
 Ikvay László 311
 Ikvay Pfeiffer László 311
 Illés Béla 300
 Illés Lajos 357
 Illésházy család 142
 Illésházy József 142–144
 Illyés Gyula 300, 309, 311
 Ince, III. (pápa) 188
 Indali György 354
 Ioane batonisvili(= királyi herceg) 45
 Ipolyi Arnold 258
 Irinyi József 258
 Iselin, J. Chr. 71, 72
 Isidorus, Sevilalai 183
 Isidorus, Pseudo- 185–187
 Isocrates 318, 324, 326
 Ispirescu 363
 Israel, F. 182
 Istváni Miklós 228
 István, I., Szent (király) 21, 176–188
 Istváni 74
 Istvánics András 173
 Iştvanovici, Mihai 60, 62–65
 Istvánovits Márton 41
 Iván Ede 84
 Ivánfy Géza 313
 Ivanov, Vsz. 98
 Iványi Béla 192
 Iványi Sándor 240, 332
 Ivić, Aleksa 93
 Ivireanul, Antim 60, 62, 63, 65
 Ivo, Chartres-i 184
- Jachwert Ede 243
 Jacobowsky, C. V. 43
 Jacobus von Hybern 125
 Jahoda, Gustav 147
 Jakab István 31
 Jakó Zsigmond 47, 50, 54, 64, 225
 Jakubovich Emil 237, 238, 346
 Jammetium, Franciscum 136
 Jánki Péter 68
 Jankovich Miklós 72, 86, 92, 140
 Jankovics József 321–326
 Jankovics Marcell 307
 János, XII. (pápa) 177, 181–183, 188
 János Zsigmond 258
 Janson 71
 Janua, Simon de 223
 Janus Pannonius 222–224, 355
 Jarnó József 302, 310
 Jarrow 170
 Jaschke, Franz 256
 Jászberényi Pál 323
 Jászi Oszkár 332, 333
 Jávor Anna 256
 Jegorov, Jevgenyij 360
 Jemnitz János 357
 Jenei Ferenc 144, 146
 Jenő, IV. (pápa) 224
- Jesenský, Ján 302, 311, 373
 Jeszenyin 95
 Ježo, Márton 304
 Jichaki, Salomon 252
 Jilemnický, Peter 300, 302
 Jócsik Lajos 309, 357
 Johannes Andreae 133, 134
 Johannis Friderici 134
 Jókai 116, 117, 156
 Jordan, Claude 21
 Jorgován Nicolae 364
 Josephus Flavius 131, 134
 Jósika Miklós 147, 148, 150, 151, 156
 Jovius, Paulus 135
 József (nádor) 82
 József, II. 8, 10, 11, 13, 37, 38, 328
 József Attila 238–240, 300, 309, 332–337, 355
 József Farkas 162, 351
 Jöcher, Christian Gottlieb 124
 Jugăreanu 133–135
 Juhász Gyula 167
 Julius Caesar 122
 Jungermann, Gottfried 215
 Jungmann, A. 263
 Junius, H. 132
 Justinus 131, 135
 Justinianus 137
 Jügel, Karl-Heinz 82–84, 87
- Kacsó Sándor 311, 363
 Kaffah, J. 172
 Kalász József 303
 Káldi György 146, 228, 258, 362
 Káldos Gyula 358
 Kalitenko, J. 357
 Kállay László 332
 Kálmán (király) 176, 180, 183–195, 188
 Kálmán Miklós (Moskovics Kálmán) 300
 Kálmány Lajos 114
 Kalmár György 260
 Kalmár Péter 354
 Kalovits Alajos 243
 Kaltschmied, Abraham 139
 Kálvin (Calvin) 130, 132, 146, 317
 Kant 76, 78, 80, 117, 155, 348
 Kántorné 32
 Káplány Géza 360, 368
 Kaprinay 74
 Karadžić, Vuk 33
 Karaszek Mihály 243
 Kardos Albert 80
 Kardos Ferenc 312
 Kardos Pál 357
 Karinty 116
 Kármán József 13, 81, 82, 84, 85
 Károli Gáspár I. Károlyi Gáspár
 Károly, I. (King Charles I) (angol király) 217
 Károly, I. Nagy (német-római császár) 175, 184
 Károly, III. (német-római császár és magyar király) 140

- Károly, IV. (császár) 169
 Károly, V. (német-római császár) 124, 126
 Károly, XII. (svéd király) 374
 Károlyi Gáspár 144–146, 330
 Károlyi István 152
 Károlyi Radics Gáspár 1. Károlyi Gáspár
 Károlyi Zsuzsanna 220
 Karsai Géza 346
 Karsay Ervin 312
 Kassai (Goldhammer) Géza 300, 308
 Kaszradze, O. 58
 Kasztor Ernő 301
 Katajev 98
 Katona Lajos 224
 Kaufmann Dávid 252
 Kautz Gyula 154, 155
 Kazay Sámuel 67, 72, 76, 77, 79, 80, 257
 Kazinczy Ferenc 9, 12, 13, 15, 39, 75, 80,
 81, 84–86, 92, 257, 258, 363, 373
 Kázmér Ernő 307, 308
 Keglevich család 141, 143
 Keglevich Ferenc 143
 Keglevich József 141
 Keith, Guilelmo 206
 Kelecsényi Gábor Akos 247–249, 356
 Kelényi György 256
 Keleti Károly 79
 Keller Imre 302
 Kelmenfy László 147–151
 Kemény Gábor 305
 Kemény István 357, 360
 Kemény János 74
 Kemény Lajos 312
 Kemény Zsigmond 152, 153, 156
 Kempelen Farkas 260
 Kendéné Palágyi Erzsébet 250–252
 Kepler 213, 216, 228
 Ker, Robertus 206
 Kerekes György 373
 Kerekes Sámuel 12, 39
 Kéri Nagy Béla 357
 Kerkápoly Károly 116
 Kertbeny Károly 28, 124, 126
 Kertész József 339
 Keserü Bálint 319, 323
 Keyser, Henrik (III.) 42
 Khuen-Héderváry Károly 278
 Kilián István 350
 Király György 98
 Király Lászlóné 359
 Királyföldi Erika 357
 Kirchner, Wolfgang 134
 Kis János 81, 85, 86, 260
 Kisch, Egon Ervin 309
 Kisfaludy Károly 27
 Kisfaludy Sándor 89, 360
 Kish, George 358
 Kiss Ibolya, L. 311
 Kiss István 355
 Kiss Jenő 359
 Kitaibel Pál 90
 Kithonich 361
 Klagsbald, David 371
 Klagsbald, V. 371–372
 Klaniczay Tibor 190, 353
 Klebelsberg Kunó 337, 338
 Klein Ödön 288
 Klobusiczky József 332
 Klohammer János 358
 Klösz 198
 Knauz Nándor 189–191, 203, 273
 Kner Imre 45, 95–107
 Kner Izidor 97, 98
 Kniewald, Dragutin 224
 Kniewald, K. 177, 179
 Kniezsa István 311
 Knobloch, Johannes 134
 Koberger, Anton 134
 Kodály Zoltán 31
 Kodolányi János 310, 311, 335
 Kókay György 6, 8, 9, 12, 23, 29, 35–40,
 81, 85, 92, 93, 160–161, 162–163,
 164–165, 245–246, 350–352, 366
 Kolacsovsky Lajos 240
 Kolár, Antoni 216
 Kollányi Ferenc 140, 326
 Kollár Ádám 140
 Kollár, Ján 26, 28, 29, 31
 Komárik Dénes 256
 Komáromi György 330
 Komjáthy Miklósné 164, 247–249, 354
 Komlós Aladár 235, 302, 310, 335
 Komlós-Kredens Aladár 1. Komlós Aladár
 Komócsin Mihály 367
 Konarski, St. 370
 Konrád, II. (német-római császár) 178
 Konstantin, Bíborbanszületett (császár)
 260
 Kopasz Gábor 256
 Kopcsányi Márton 361
 Koppit 84
 Kormos Gerő 305
 Korn, Bertram Wallace 261
 Kornides 92
 Koroknay Éva, Sz. 169, 358
 Korolenko 99, 100, 107
 Korompai Gáborné 162, 350, 356
 Korovin 97
 Kós Károly 363
 Kosáry Domokos 6–15, 30, 162, 346–356
 Kossuth Ferenc 289
 Kossuth Lajos 6, 30, 34, 159, 258, 351
 Kosztolányi 116
 Kot, St. 217
 Kotzebue 151
 Kovách Zoltán 225, 227, 245–246
 Kovachich Márton György 74, 85, 332
 Kovács Endre 303, 310
 Kovács I. Gábor 355
 Kovács Ilona 359
 Kovács Imre 355
 Kovács Istvánné 368
 Kovács Sándor, V. 225, 346, 364–365
 Kovács Sándor Iván 220
 Kováts Ferenc 13
 Kozák Miklósné 354

- Kozma Andor 372
 Kozocsa Sándor 238, 360
 Kőhalmi Béla 96
 Kőhegyi Mihály 359
 Kölcsény Ferenc 75, 258
 Köpeczi Béla 6, 16—22, 67
 Körmeny Kinga 191
 Kőrösi Csoma Sándor 258
 Kőszeghy Elemér 312
 Kőteles Károly, ifj. 241
 Kővári Aladár 323
 Kőváry László 258
 Köves Illés 302
 Kralovánszky András 86
 Krammer Jenő 309, 310
 Krasko 311
 Krausz 286
 Kréméry, Štefan 306
 Kredens-Komlós Aladár l. Komlós Aladár
 Kreil Antal 82
 Kreskay Imre 35
 Krman, Daniel 374
 Kröner, Michael 134
 Kubin Béla 296
 Kuindzsi 97
 Kulcsár István 27
 Kultsár István 360
 Kun Anna 236
 Kun Imre 236
 Kun József 235
 Kunfalvi Rezső 357
 Kuntár Lajos 354
 Kunze, Horst 121, 123
 Kurczweil Géza 346
 Kuthy Lajos 147, 148, 150, 151
 Kyriss, E. 171

 La Chapelle, Jean de 21, 22
 Laczkó Miklós 357
 Ladányi Sándor 257—259
 Ladislaus de Macedonia l. Macedóniai László
 Lajos, (I.) Jámbor (frank király és római császár) 177
 Lakatos Éva 162
 Lakatos Péter Pál 334—337
 Lakó György 65
 Lambartini 232
 Landerer János Mihály 36, 142, 144
 Landgravio, Friderico 136
 Landon, H. C. Robbins 229—234
 Landsberg, Martin 134
 Lang, J. E. 129
 Láng József 243
 Langham, Jacob 326
 Lányi Bertalan 293
 La Placette, J. 67
 La Stenaz l. L. Stenac
 László, (I.) Szent (magyar király) 177—180, 184, 362
 László Ernő 301
 Laurin, Gertrud 169

 Lavater, Ludovicus 130, 135
 Lazarević, Jovan 86, 88, 93
 Laziczius Gyula 106
 Lazius, Wolfgang 135
 Lázus Sándor 328
 Lebel, Johannes 130
 Lécesné Mesterházi-Nagy Márta 369
 Le Goff, J. 18
 Legrelle, A. 17
 Lehmann, E. 271
 Lehmann, Paul 226, 227
 Leibnitz 71, 74, 77, 80
 Le Jay de Massuère, Henri-Jaques 371
 Lénárd János (álnév) l. Sibelka-Perleberg Artur
 Lenart de Coloswar, Michael 321
 Lenau, Nikolaus 29, 166—167
 Lendvai 32
 Lengyel András 357, 360
 Lengyel József 306
 Lengyel Béla 95
 Lengyel Imre 66, 71
 Lengyel Lajos 358
 Lengyel Márta, S. 356
 Lengyel Zoltán 295
 Lenkey István 356, 358
 Leó, I. (pápa) 222
 Leó, VIII. (pápa) 183, 184, 188
 Leo, Johannes 206, 215
 Leonis, Henrici 133
 Leonov, L. 95, 100—102, 107
 Leopold Gyula 291
 Lépes Bálint 228, 362
 Leška, Štefan 26
 Leskovac, Mladen 7
 Lestyán Sándor 248
 Lesznai Anna 306
 Leszkov 99, 100, 102, 106
 Leurs 93
 L'Hôpital 71
 Libeginszkij 102
 Liedemann Márton 86
 Lievo(?), Battista 207
 Ligeti Ernő 363
 Lindsay, Walter 211
 Linné 76, 78, 80, 155
 Lipót, II. 83
 Lippai György 226—228, 327
 Lipsiai Rheda Pál l. Rheda Pál
 Lipsius, Justus 73, 136, 204—206, 208, 211, 212, 215, 217—220, 317
 Listius l. Liszti
 Liszt 31
 Liszti Ferenc 320
 Liszti István 320
 Liszti (Listius, Liszthy) János 320
 Liszti János, ifj. (Köpecsenyi) 320
 Litván György 360
 Livius 141, 330
 Locke 74, 77, 78, 80
 Łojek, Jerzy 370—371
 Lorántffy Zsuzsanna 258
 Loschi, Sertorio 207, 214

- Losonci Sándor 303
 (Losonczy) Anna 191
 Lossius, Lucas 135
 Lósy-Schmidt Ede 374
 Lotharingiai Ferenc 140, 141, 143
 Loubier, Hans 169
 Lőrincz Gyula 309
 Lówe, H. 175
 Lucas Unglerus Cibiensis l. Unglerus
 Lucianus 324, 326
 Lucius, Jacobus 133
 Lucretius 69
 Ludasi 280
 Lugosi József 368
 Lufft, Hans 130, 135
 Lukáč, E. B. 311
 Lukács (pap) 79
 Lukács György 243, 244, 257
 Lukács László 172–173
 Lukasevics, I. Ja. 261
 Lukesics Pál 82
 Lukovics György 358
 Luther, Martin 124, 126, 130, 135, 330
 Lybier, Christopher 135
 Lyndosayus, Gualterus 206
- Macedóniai László (püspök) 124, 125
 Machiavelli 228, 319, 330
 Macht Ilona 334
 Máczsa János 300, 306
 Madas Edit 272
 Mádl Antal 166–167
 Magaladze, Szolomon 53
 Magii, Hieronimi 213
 Magnus, Albertus 223
 Magyar Győző 312
 Magyarosi Imre 367
 Maimonides, Moses (Móse ben Maimun,
 Moses Aegyptus) 252
 Maior, Georg 130, 135
 Maiota, Georghe 63
 Majakovszkij 95, 98
 Majláth János 29, 33
 Maléter István 309
 Malipiero, Tommaso 214
 Maljutyin 100
 Maloweczinska Malovicz, M. 207
 Malraux, André 300
 Mályuszné Császár Edit 91, 93
 Mandrou, R. 346
 Manga János 313
 Manganus, Joannes 207
 Mann, Heinrich 300
 Mann, Thomas 300
 Mantskovit Bálint 145, 259
 (Manutius), Aldus 138
 Márái Sándor 235, 300, 302, 310, 311
 Marci, Andreas 218
 Marcus Aurelius 222
 Margounios, Maximos (püspök) 214
 Mária (spanyol infánsnő) 361
 Mária (királyné, II. Lajos magyar király
 felesége) 255
- Mária Terézia 9, 141–143, 230
 Marienburg József Lukács 88
 Marik Dénes 356
 Márki Sándor 360
 Markovits Györgyi 162, 354, 356
 Márkus László 162, 356, 357
 Markusovszky Sámuel 24
 Marne, Claude 215
 Maróthi György 66–71, 74, 78, 80, 360
 Maróti Egon 222
 Marr, Ju. N. 43
 Marsi, Petri 133
 Marteau, Peter 19
 Martino Henrico Saganensi 133
 Martoncsik Béla 243
 Masaryk 309
 Masch Antal 234
 Matóvčík, Augustín 27
 Mátray Gábor 28, 31
 Mátray-Rothkrepf Gábor l. Mátray Gá-
 bor
 Mattheus de Bordia l. Bordia
 Matthia Flacio Illyrico 135
 Matthisius, Gerardus 135
 Mátyás (főherceg) l. Mátyás, II.
 Mátyás, I. (magyar király) 169, 215, 217,
 221, 223, 225, 253–255
 Mátyás, II. (magyar és cseh király, német-
 római császár) 215, 217, 318, 361
 Mauroceno, Andrea 213
 Mauser Mihály 289
 Maximus, Valerius 135
 Mayer, A. 227
 Mazal, Otto 163
 McNally, Raud 358
 Mécs László 303, 307, 310
 Medgyesi Pál 228, 229
 (Medici), Cosimo, II. 216
 Medici, Giuliano 216
 Mednyánszky Alajos 29
 Megrelidze, I. V. 43
 Méhée de la Touche, Jean-Claud 371
 Meier, Sebastian 135
 Melanchton, Philipp 73, 124, 129, 130,
 135–137, 317, 330
 Melarisvili, Sz. N. 58
 Melcer János 218
 Melich János 360
 Méliusz József 300
 Melius Juhász 76, 146, 354
 Merényi Gyula 300, 302
 Mészáros István 355
 Mészáros Károly 156
 Meszlényi Benedek 319
 Meuer, Wolfgang 136
 Meyerhold 102
 Mezei Márta 351
 Mezey László 371
 Mezőlaki János 323
 Micanzio 213
 Michalek Manó 249
 Mickethwait, Eliae 325, 326
 Miesko (lengyel herceg) 180

- Mihalik István 356
 Mihályfi Dániel (de Kwsscög) 321
 Mihályi Ödön 300, 302
 Mihóková, Maria 372–374
 Mikael (pap) 64
 Mikes Lajosné 363
 Miklóssy János 152–156
 Mikó Imre 153
 Miksa (császár) 121, 320
 Mikszáth 114
 Milichius, Jakob 136, 137
 Mill, John Stuart 119
 Miller Jakab Ferdinánd 86
 Miller, Linda R. 372
 Milotay István 251
 Mišianik, Jan 190
 Miskolci Imre 318
 Miskolczy Ambrus 355
 Misztótfalusi Kis Miklós 1. Tótfalusi Kis Miklós
 Mitrák Sándor 104
 Mnontirosius Scotus 206
 Molière 330
 Molnár Albert 1. Szenci Molnár Albert
 Molter Károly 311, 363
 Monoszló András 228
 Montfalmbert 371
 Montanus, Johannes 132
 Montesquieu 77, 155
 Montmorency, François de 361
 Móra Ferenc 108–120, 360
 Móra László 360, 368
 Móra Panni 360
 Moratti 232
 Moravius Scotus, Thomas 206
 Morelli 233
 Morelli, Franz 31
 Morgan, J(ohn), Pierpont 169
 Morhard, Ulrich 138
 Móríc Virág 311
 Móríc Zsigmond 116, 301, 310, 315, 357
 Moritz 32
 Morison, Stanley 60
 Móró Mária Anna 356
 Morsius 217
 Morus Tamás 228
 Morvay Gyula 309
 Móse ben Maimun 1. Maimonides
 Moskorowski 216
 Moskovics Kálmán 1. Kálmán Miklós
 Möllenberg, W. 182
 Mucsi Ferenc 162
 Munkácsy Mihály 158
 Murányi Lajos 359
 Murray, Mongo 207
 Musatus, Jo. Franciscus 207
 Musculi, Andreae 137
 Musculus, Wolfgang 130, 136
 Musgrave, Simon 325, 326
 Musschenbroek 71, 77
 Müller, Fr. 131
 Müller, G. E. 129
 Myle, Arnaldus Vander 207
 Nádasdy Ferenc 140, 327
 Nágel Endre 300
 Nagy Barna 310, 313
 Nagy Dezső 109
 Nagy Gábor 79, 80
 Nagy István, F. 357
 Nagy Iván 143
 Nagy József 357
 Nagy Lajos 360
 Nagy Magda, K. 357
 Nagy Piroska 360
 Nagy Sándor 360
 Nagybakay Antal 67
 Nagyváthy János 87, 258
 Nahoum, J. L. 172
 Náprági Demeter 144–147
 Naruchenn, Andreas 206
 Naruchenn, Samuel 206
 Nátán bár Simeon ha-Lévi 252
 Needham, Paul 169–171
 Neihart, Christoph. Cunradus 206
 Nejedlý, Zdeněk 300, 302
 Némethi Lajos 82
 Nemeskürty István 192
 Németh Andor 334
 Németh G. Béla 356
 Németh István 163–164
 Németh László (1770–1806) 86, 91
 Németh László (1901–1975) 357
 Németh S. Katalin 164, 364–365
 Némethi Jakab 362
 Némethy, L. 229
 Neubauer Pál 301, 310
 Neubauer Sándor 301
 Neuber, Ulrichus 132
 Neville, Henry 320
 Newton 71, 77, 80
 Nicoles 324
 Niczky (gróf) 37
 Nigrinus, Georgius 361
 Noelle-Neumann, Elisabeth 360
 Nonihagius, Johannes 136
 Noorden, C. v. 17
 Nora, P. 18
 Norton, G. William 322
 Norton, John 322
 Noszkay Ödön 312
 Novák, Daniel v. 30
 Novesianus, Melchior 132, 138
 Novomeský, Laco 300
 Nyári István 320
 Nyáry Jenő 223
 Nyéki Vörös Mátyás 225, 328, 362
 Nyeverov, A. 100, 102, 107
 Nyiri Antal 274
 Nyiri Kristóf 348
 Nyirő József 363
 Nyomárkay István 27
 Occus, Adolfus 205, 206, 211
 Ochinus, Bernardinus 130, 136
 Odlozilik, Otakar 204, 206, 208, 211–217
 Oecolampadius, Joannes 136

- Ognyev 102
 Ojtozi Eszter 261–262, 358
 Oláh János 79
 Oláh Miklós 228, 258
 Olbracht, Ivan 300
 Oldendorpius, Joannes 136
 Oliva, Amandus de 207
 Oporinus, Johannes 135
 Orbán, II. 184, 188
 Orbán Gábor 309
 Oricellarius, Aloysius 206, 212
 Orosz Szilárd 360
 Országh László 46
 Ortelius, Abraham 206, 208
 Ortutay Gyula 311
 Osterwald, Fr. 67
 Osvát 335
 Ottó, Freisingi 179
 Ottó, I., Nagy (német király és római császár) 175, 177, 181, 182, 184, 188
 Óváry Lipót 287
 Ovidius 330
 Oxonbridge, John 321, 322
 Ozanam 71

 Ölvédi János 311
 Ötvös János 71
 Óz Pál 82

 Paál Árpád 363
 Pacsai László 354
 Pacurariu, Mircea 63
 Padovecz, Johann 31
 Paganus, Theobald 134
 Paintner Mihály 88
 Paisiello, Giovanni 233
 Pál (apostol) 254, 270, 318
 Páldy Róbert 359
 Paleologus, Jakobus 167–168
 Pálffy család 144
 Pálffy Albert 276
 Pálffy János 143
 Pálffy József 5–6, 119
 Palkovič, Juraj (Jiří) 24–26
 Pallavicini Alfréd 279
 Palmskiöld, Elias 43, 44
 Pánczél Dániel 12
 Panfjorov 98, 102
 Pap János 357
 Pap Károly 145, 146
 Pap Mihály 374
 Pápai Páriz Ferenc 41, 42, 76
 Pápay Sámuel 260
 Papp Károly 72
 Papp Miklós, K. 84
 Papp Zoltán 357
 Pardies 71
 Passionei, Domenico 143
 Pastinszky Miklós 360
 Paszternak 102
 Pásztor Árpád 235
 Pásztor József, M. 357
 Pataki István 54

 Pataki László 358
 Pataky Dénes 139
 Patzkó Ferenc Ágoston 5, 9, 14
 Paulus, Simon 136
 Paur István 154
 Pázmány Péter 88, 144, 228, 258, 273, 361, 362
 Péchi Simon 252
 Peck, A. J. 261
 Péczeli József 13, 38, 258
 Peéry Rezső 309, 313, 315
 Pegg, Michael A. 124, 125
 Pellikan, Konrad 130, 136
 Pénz Dezső 242
 Perényi Péter 258
 Perrot (abbé) 213
 Perliczi János Dániel 355
 Perna, Petrus 136
 Pesci, Antonio 232
 Pesty Frigyes 153
 Péter, Nagy (cár) 43, 197, 262
 Péter László 163, 358, 359
 Péterffy Carolus 225
 Pethe Ferenc 258
 Pethő László 319
 Pethő Sándor 251, 333
 Petneházy Ferenc 311
 Petőfi 117, 147, 150, 151, 351
 Petrarca 122
 Petreius, Johannes 137
 Petrik Géza 247, 354
 Petrogalli Oszkár 301
 Peucer, Caspar 130, 136
 Peutingerus, Conradus 207
 Peypus 354
 Pezelius, Christophorus 130, 137
 Pezzani 232
 Pfeffingerum, Johannem 136
 Pfeiffer Miklós 311
 Photius 214
 Piccini, Niccolò 231
 Pierpont Morgan J. I. Morgan
 Pigafetta, Filippo 205, 207, 212
 Pignorius, Laurentius 206, 212
 Piller, S. 370
 Pilnyak 102
 Pinabel de Verrière, Jean Charles 371
 Pindaros 69
 Pinelli, Vinzenzo 207, 212, 213, 215, 217–220
 Pintér Ferenc 334, 335
 Pintér Jenő 334
 Pintér Márta Zsuzsanna 326–328
 Pirkheymer, Willibald 76
 Pirnát Antal 167
 Piscatorium, Johannem 132
 Pisking Teofil 287
 Pišút, Milan 25, 302
 Plachý, Ondrej 24
 Plantin, Christopher 60, 71
 Plater, Felix 318
 Plátón 318
 Plinius 131, 137

- Plósz Sándor 292
 Plutarchos 224, 326
 Podkonitzky Ádám 86
 Podmaniczky József 82, 86
 Pokorly József 285
 Polányi (Polyányi) Mátyás 318, 319
 Polgár László 173
 Polockij, Szimeon 261
 Polzelli, Luigia 232
 Pomogáts Béla 162, 357
 Poméry János 153
 Pomponius Mela 76
 Poncelet, S. J. 208
 Pongrácz József 325
 Poniarolus, Guidus 206
 Poničan, Ján 300, 302
 Poniatowski, Stanisław Ágost (lengyel ki-
 rály) 370, 371
 Pope, A. 74
 Porphirius 133
 Poschwa, Catharina 231, 232
 Poser, Jean-Auguste 371
 Possevinus S. J., Ant. 207
 Possonyi László 311
 Potocki, Ignacy 370, 371
 Potocki, Jan 370, 371
 Potter, J. 71
 Prael, Johannes 137
 Praetorius, Abdias 137
 Prandtner, Elisabetha 231
 Pray 74, 87
 Pražák, Richard 31
 Praznovszky Mihály 356
 Pressburg, Nicolaus de 271
 Prest 71
 Prisvin, M. 100, 104, 107
 Prokopovics Teofane 58
 Prónay Gábor 86
 Prónay Lajos 86
 Prónay László 86
 Prónay Sándor 82, 84, 86
 Pufendorf 70, 74
 Pukánszky Béla 18
 Pulszky Ágost 149, 258
 Puskin 104
 Pusztá Sándor 311
 Pusztai László 256
 Puteanus, Erycius l. Putte
 Putte, Hendrik van der (Puteanus, Ery-
 cius) 206, 211, 213, 215
 Puttler, Anna Maria 231, 232

 Quaerengus, Antonius 205, 207
 Quarengus, Flavius 207, 214
 Quintilianus M. Fabius 137

 Rabanus, Maurus 137
 Radácsi György 146
 Ráday Gedeon 257, 259
 Ráday Pál 355, 356, 358
 Rádl, Emanuel 302
 Radó Polikárp 245, 273, 274
 Radocsay Dénes 225, 271

 Rády Elemér 311
 Rainer Bruno 302
 Raith Tivadar 97, 106
 Raits Péter 86
 Rajic, Jovan 86—88
 Rákóczi Ferenc, II. 19, 21, 330, 374
 Rákóczi György, I. 88, 228, 229, 258,
 355
 Rákóczi Zsigmond 229, 258
 Rákosi Jenő 279
 Ramsbeccius Bilibaldus 137
 Ramus 355
 Randtwic, Bernardus van 207, 215
 Ranftius, Johannes 137
 Raphelengius, Justus 207
 Rát Mátyás 5, 9, 10, 14, 36, 37, 81, 85
 Ratdolt, Erhard 121
 Rátz László 357
 Ravasz László 357
 Raw, Georgius 226
 Rázus, Martin 306
 Rázsó Gyula 243
 Récsy Viktor 190
 Rédeyné Hoffmann Mária 360
 Reichard Piroska 235—237
 Reichen, Stephan 137
 Reinél János 311
 Reinerth, Karl 274
 Rejtő István 163
 Rekkared (nyugati gót király) 185—188
 Reményi József 311
 Reményik Sándor 311, 363
 Remenyik Zsigmond 300, 311
 Remete László 360
 Remizov 98, 100, 103, 104, 107
 Rétsey János 79, 80
 Révai Miklós 10, 14, 36—40, 81, 89, 259
 Révész Imre 67, 145, 146
 Révész Kálmán 146
 Rhamba, Johannes 137
 Rhaw, Georg 134, 135, 137, 138
 Rheda Pál, Lipsiai 193—195, 197, 198, 203
 Rheda Péter 194, 195, 197
 Riccobonus, Antonius 206, 211, 218
 Richelieu 38
 Richenbach, Johannes 170
 Richtzenhan, Donatus 134
 Riedl Frigyes 237
 Rihel (Rihelius, Vendelin) 123, 137, 138
 Rimay János 203, 220, 258, 362
 Ripamonti, Barbara 232
 Ritoók Zsigmondné l. Ritoókné Szalay
 Ágnes
 Ritoókné Szalay Ágnes 65, 355
 Rivolta, Adolfo 212, 215
 Robertson 88
 Roigny, Johannes 133, 138
 Rojnic, Matko 246
 Rolland, Romain 300, 306, 363
 Romanus, Aegidius 224
 Rómer 223
 Róna Judit, M. 238
 Rónai Zoltán 357

- Ronsard 228
 Roselerus, Matheus 137
 Rosen, Edward 211
 Rosenthal, Samuel 32
 Rossi, Luigi 232
 Rotarides 74
 Rotermunds, Baldasari 133
 Roth Imre 308
 Rotor (álnév) I. Roth Imre
 Rousseau 78, 155
 Royer, Johann Paul 139, 144
 Rózsa György 256
 Rozsondai Marianne 169—172
 Röttsch, Helmut 359
 Ruarus (Rurari), Martin 216, 217
 Rubens, Albertinus 135
 Rubens, Johannes 134
 Rudnay Sándor 226
 Rudolf, II. (német-római császár) 168, 215
 Rumjancev, N. P. 261, 262
 Rummy Károly György 25, 29, 30, 34, 82, 83, 90, 93, 167
 Rupertus Tuitiensis 137
 Russel, Bertrand 306
 Rust József 237
 Ruthen, Joannes 206, 211
 Ruzsás Lajosné Faluhegyi Vera 359
- Sabinus, Georgius 137
 Sáfáry László 310
 Saint Dié 71
 Sajnovics János 76
 Sajó Aladár 279
 Salamon (m. király) 176—178, 180
 Šalda, F. X. 302
 Salicaeus, Franz 131, 132, 135
 Sallai István 228, 354
 Sallutius 320
 Salma, Carlo Conte di 207
 Salmon, P. 263
 Salzer, J. M. 127
 Sandmel, S. 261
 Sándor Imre 301, 310
 Sándor László 303, 357
 Sandycus, Patricius 205, 206
 Saphir 33
 Saradze, Guram 41, 56
 Sáráné Lukátsy Sarolta 108—120, 360
 Sarasidze, Krisztina 45, 53, 59, 64, 65
 Sarcerius, Erasmus 130, 137
 Sároci István 78
 Sarpi, Paolo Fra 207, 212, 213, 215
 Sarti, Giuseppe 232
 Sárvári Pál 73
 Sas Andor 309
 Sasinek, František 373
 Sass János 313
 Sassi 233
 Saville, Henry 320
 Scarberger, Gebarthus G. 207
 Scavanus, Lucius 206, 212
 Seelinger, Ferdinand 231
- Scepsinus Ungarus, Stephanus I. Szepsi István
 Scharschmidt, Karl 19
 Schedel I. Toldy
 Schedius Lajos 28, 81—94, 258
 Schegkius, Jakob 137
 Scheiber Sándor 172, 252—253, 371—372
 Scheibio, Sebastiano 136
 Schentz Hallensibus, Christophoro 136
 Schiel, Fr. 128
 Schiffbaumer, Matthias 131
 Schlözer, L. A. 9, 85—90
 Schmalögger, Joseph d. Ä. 231
 Schmällöger, Theresia 231
 Schmidt, Leonhard 224
 Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf 168—169
 Schottenloher, Karl 121, 123, 124
 Schottus, Andreas 206, 208
 Schönherz Zoltán 358
 Schönsperger, Johannes 121
 Schöpflin Aladár 310
 Schramm, P. E. 183
 Schreiber, Ulrich 169
 Schreiers, Ulrich 358
 Schreiner 255
 Schulek Tibor 167
 Schuler, Wolfgang 317
 Schullerus, A. 129
 Schullerus, Fr. 131
 Schulz Ignác 303
 Schunker, Ilse 171—172
 Schurfii, Hieronymi 138
 Schvarcz Gyula 154
 Schwandtner 74
 Schwartzner 93
 Schwartzner 140
 Schwarz, K. 129
 Schwenk, Lorenz (Schwenck, Laurentius) 134, 137
 Schwenke, Paul 171, 172
 Scolari, Andrea 225
 Scotus, Duns 252
 Sebesi Ernő 302, 303, 307, 311
 Sebesi Judit 366—368
 Sebestyén Károly 111, 115, 119
 Sebestyén Sándor 242, 357
 Sed-Rajna Gabriella 252—253
 Seget, Thomas 204—220
 Seitz, Petrus 134, 137, 138
 Seivert, J. 74
 Sellyei József 309
 Semetkay József 311
 Seneca 218, 325, 326, 330
 Sennovitz Sámuel 86
 Serpilius, Joh. 219
 Servet, Michael 252
 Seville Mária 150
 Sforza, Francesco 223
 Shaw, G. B. 300
 Shedijs Lajos 81—94
 Sibelka-Perleberg Artur 252
 Sidney, Philip 320

- Sidney, Robert 320
 Siebmacher 113
 Siess, Johann Joseph 230—233
 Siessin, Clara 233, 234
 Sigbertus Gemblacensis 184
 Sima Ferenc 367
 Simándy Pál 302, 310
 Simon Menyhért 310
 Simon Zoltán 357
 Simonius, Simon 137
 Sina Simon 153
 Sinai Dániel 75
 Sinai Lajos 75
 Sinai Miklós 72—75, 79, 80
 Sinay Gábor 74, 75
 Sinclair, Upton 300, 303
 Sinka István 310
 Sinka Sándor 68
 Sinkó Ervin 306
 Sinkó Ferenc 311
 Sinkó Katalin 256, 257
 Sipos Domokos 363
 Sipos Győző 311
 Sirat, C. 172
 Skolka András 86, 90
 Sládkovič Andrej 33
 Smalcus, Valentin 216
 Smeljov 100, 101, 103, 104, 107
 Smith, Adam 155
 Socinus, Faustus 318
 Socolovius, Stanislaus 137
 Soltész Zoltánné 121—127, 198, 225, 253—255, 271, 354
 Somfa János 242
 Somfai László 230—234
 Somlyó Zoltán 335
 Somogyi Jolán 357
 Somogyi Károly 109, 114
 Somos Elemér 314, 315
 Sonvineg(?) (Sonnerveg?), Paulus 205, 207
 Soós István 93
 Soós Pál 360
 Sótér István 28
 Spangenberg, Cyriakus 137
 Sparwenfeld, Johan Gabriel 43, 44, 46, 50, 55
 Specht, Christiano 230
 Specht, Giuseppe 231
 Spilinger, Fontanella 206, 212
 Šrámek, Fráňa 311
 Staller 321
 Stamler, Leon Sigismundus 206, 211
 Stanhufius, Michael 137
 Stanisław Agost I. Poniatowski
 Stanislav, Ján 302
 Stansith Horváth Gergely 318, 319
 Štefanovici I. Istvanovici
 Steger, Tobias (magister Zipsiensis) 218
 Steiner, Heinrich 121—127
 Stellae, Tilemanni 133
 Stenac, L. 205, 207
 Stephanus, Robertus 70, 133
 Stigellii, Johannis 135
 Stilianus, Thomas 206
 Stobaeus 71
 Stojković, Atanasije 86
 Stoll Béla 238—240, 335
 Stöckl, Ignaz Franz Xaver Joseph 142
 Strauss, Walter L. 121
 Štúr, Ludovít 24, 33
 Sturm, Johann (Sturmius, Johannes) 137, 138, 317
 Sturminger, Walter 124, 125
 Suchán, Martin (Szuchány Márton) 27, 28
 Sue, Eugène 150
 Suetonius 223
 Sugár Ágnes 359
 Sugár István 328—332
 Surányi Géza 301, 303, 309, 312
 Surányi Lajos 300
 Sümegi Vilmos 296
 Swift, Jonathan 20
 Sylvester János 74, 259
 Szabadné Szegő Judit 358
 Szabits Imre 43
 Szabó Adorján 312
 Szabó András 354
 Szabó Béla 310
 Szabó Botond 249—250
 Szabó Dezső 333—335
 Szabó Endre 105
 Szabó Ernő 357
 Szabó Ervin 359—360
 Szabó Flóris 263—275
 Szabó Géza 194, 198, 354
 Szabó Gizella 358
 Szabó József 156
 Szabó József, S. 145, 146
 Szabó Júlia 357
 Szabó Károly 37, 63, 124—126, 247, 258, 324
 Szabó László, Cs. 311
 Szabó Lőrinc 310
 Szabó Pál 310, 357
 Szabó Sándor 365—366
 Szabó Zoltán 311
 Szabó Zsolt 362—364
 Szabolcsi Hedvig 255—257
 Szabolcsi Miklós 32—84, 6, 334, 350—352
 Szacsavay Sándor
 Szaicz Leó 258
 Szaladin (szultán) 252
 Szalárdi J. 74
 Szalatnai Artur 313
 Szalatnay Rezső 302, 303, 309—311, 313, 315
 Szalay József 109, 114
 Szalay László 152, 153
 Szalay Mária 353
 Szalukazanasvili, Abrama 64
 Szántó Arator István 258
 Szántó Judit 239
 Szántó Kovács János 367
 Szántó Tibor 271
 Szász Ferenc 166—167
 Szász Gyula 111

- Szathmári Paksi István 70, 72
 Szatmári Mór 296
 Szatsvay Sándor 10–12, 14
 Szauder József 72, 83
 Szeuczki, Lech 167–168
 Széchényi Ferenc 12, 39, 72, 257
 Széchényi István 30, 31, 34, 153
 Szecskó Károly 240–244
 Szegedi Gergely 258
 Szegedi Kis István (Stephano Szegedino Panonus) 321–322
 Szegedi Lőrinc 73, 74
 Szegedy-Maszák Mihály 349
 Szeiff Géza 313
 Szejffullina 102
 Székács József 84
 Székely Artur 46
 Székely György 293, 346
 Székely József 156
 Székely Sámuel 157, 159
 Székely Sándor 284, 359
 Szekfű Gyula 251, 374
 Széles Klára 147–152
 Szelepcsényi (Szelepcshény) György 226, 227, 229
 Szelestei N. László 77, 194, 198, 492, 354, 355
 Szemere Miklós 280, 294, 296
 Szemere Pál 260
 Szemlér Ferenc 363
 Szemző Piroska, D. 235–238, 271, 355
 Szénássy Zoltán 360
 Szenci Molnár Albert 362
 Szenci Csene Péter 195
 Szende Pál 302
 Szenes Erzs 301
 Szenteleky Kornél 311
 Szentimrei Jenő 363
 Szentimrei Mihály 359
 Szentirmai Jenő 310
 Szent-Ivány József 301, 309, 310
 Szentiványi Márton 258
 Szentiványi Róbert 220
 Szentjóni Szabó László 13, 84
 Szentkuty Pál 45
 Szentmihály János 250–252, 360
 Szentpétery, E. 177
 Szepsi (Szepesi) István 318
 Szerb Antal 167
 Szerdahelyi (Gábor) 84
 Szerdahelyi (József) 32
 Szerdahelyi Mihály 218
 Szeremley Sámuel 67
 Szerencse Ferenc 358
 Szerencsi Nagy István 37
 Szerényi Ferdinánd 305, 309
 Szergejev-Censzkij 100
 Szepesi Miksa 302
 Szepesi Zsuzsanna 225–229
 SziJ Rezső 359
 Sziklay Ferenc 301
 Sziklay László 6, 23–34, 167, 372–374
 Szikszai Benjámin 77
 Szilágyi András 309
 Szilágyi Ferenc 355
 Szilágyi Géza 235
 Szilágyi (Sylvanus) György 322–326
 Szilágyi Sámuel 67, 70, 72, 76
 Szilágyi Sándor 223, 258
 Szilágyi Szabó János 79
 Szilvágyi Irén 356
 Szily (szombathelyi püspök) 84
 Szinnyei Ferenc 338
 Szinnyei József 159, 229, 337–339, 343–345, 352, 360
 Szkorina, Francisk 261
 Szmotrickij, Meletij 261
 Szokodi József 242, 243
 Szolimán (Szuleiman), II. (szultán) 164, 221
 Szombathy Viktor 313, 359
 Szomovra 100
 Szondi Pál 226
 Szondy György 363
 Szontágh Gusztáv 258
 Szőke Mihály 111
 Szőke Tiborné 359
 Szőnyi Endre 313
 Sztárai Máté 224
 Sztefanes vili Ungrovlaheli, Mihail I. Istvanovici, Mihai
 Sztérényi József 289
 Szuchány Márton I. Suchań, Martin
 Szucsich Mária 307
 Szuleiman I. Szolimán
 Szurmay Ernő 358, 360
 Szüllő Géza 310
 Szymonowicz, Szymon 204, 208, 215
 Szvatkó Pál 301, 310
 Tabi László 248
 Tacitus 320, 330
 Tacket 71
 Tacuinus, Johannes 132, 133
 Tairov 102
 Takács Béla 229, 354, 355, 358
 Takács Edit 368
 Takács József 359
 Takács Menyhért 312
 Takács Miklós 359
 Takáts Gyula 311
 Tállyai Dániel 25, 26, 34
 Talvj 33
 Tamás Aladár 358
 Tamás Mihály 302, 311
 Tamási Áron 300, 310, 363
 Tapolcainé Sáray Szabó Éva 163
 Tardy Lajos 41, 56, 65
 Tarján Mária 369–370
 Tarnai Andor 72
 Tarnóczy Mihály 367
 Tasi Gáspár 363
 Tasi József 332–335, 358
 Tatai Ferenc 66
 Taylor, L. 171
 Telegdi Miklós 228, 258

- Tegelgi Pap Sámuel 42
 Teleki József 256—258, 260
 Teleki László 93
 Teleki Pál 323
 Teleki Sámuel 12, 39, 258
 Telekies 86
 Tellenbach, G. 175—177
 Teller, Florian Johann 231
 Temesvári Pelbárt 252, 273
 Tempefői (álnév) I. Sibelka-Perleberg Artur
 Terebessy János 309
 Terentius 222
 Tertina Mihály 86
 Tessedik Sámuel 9, 86, 90, 258
 Teuber, Michael 138
 Teutsch, G. D. 129
 Thaisz András 25, 26
 Thallóczy Lajos 82, 319
 Thaly Kálmán 374
 Theocritus 326
 Thomson, Richardus 207
 Thökölj Imre 258, 327, 374
 Thökölj István (Stephanus Teökölj Baro
 in Keismark) 19, 207, 218—220
 Thökölj Száva 86
 Thukydides 122, 126
 Tichy Kálmán 313
 Tilcsik György 358
 Tillotson 77
 Timaffy László 356
 Timár Kálmán 272, 273, 275
 Tisza Kálmán 157, 159, 276, 177, 280, 281,
 290
 Titelmannus, Franciscus 138
 Titkos István 78
 Toldy (Schedel) Ferenc 28, 33, 80, 155
 Tolnai Gábor 41, 42, 46
 Tolnai Lajos 258
 Tolnai Mihály 323
 Tolsztoj, A. 95, 97, 100, 101, 104, 107
 Tolsztoj, L. 363
 Tompa László 363
 Tompa Mihály 153, 258
 Tonelli Sándor 109
 Toovey, James 169
 Torkos Adrás 330
 Torma Károly 84
 Tótfalusi Kis Miklós (Misztótfalusi Kis
 Miklós 41—65, 95, 123, 259, 354
 Tóth András 354
 Tóth Árpád 357
 Tóth Béla 66—80, 355, 359, 360
 Tóth Farkas 83
 Tóth István 240, 354
 Tóth Lajos Gyula 358
 Tóth Mihály 358
 Tóth Zoltán 180, 183
 Totti, Andrea 232
 Totti, N. 232
 Toxites, Michael 138
 Tömörkény 113—115, 118
 Török János 152—156, 227
 Török Sándor 156
 Töttös Gábor 359
 Traetta, Tommaso 232, 233
 Travnyik J. 31
 Trefort Ágoston 158
 Trenk Frigyes 25
 Tridino Montisferrati, Cominus de 135
 Trillmich, W. 175
 Trócsányi Berta 323
 Trócsányi Zoltán 101, 102, 106, 147
 Trogus Pompeius 122
 Trutiger, Valentin 138
 Tsernátoni, Paulum 323
 Tudeschis, Nicolaus de 138
 Turányi Kornél 234—235
 Turczel Lajos 299—316, 358
 Turgenyev 100
 Turóczi János (Joannes Turocenus Pan-
 nonius) 321, 330
 Tusanus, I. 132
 Tussai Gábor 285
 Tverdota Miklósné 356
 Ugoletus, Angelus 137
 Ugrin Aranka 27, 351
 Ugróczky Mihály 356
 Újházi (Újházy) Árpád 277
 Ullmann, W. 183, 185
 Undolszkij, V. M. 261
 Ungár Ernő 308
 Ungár Joéb 302
 Unglerus, Christoph 131
 Unglerus (Ungleich), Lukas 127—138
 Unglerus, Martinus 130
 Ungleich, Jakob 127, 128
 Ungleich, Katharina 131
 Ungleich, Mathys 127
 Ungricht, Vito 231
 Ungvári János 321
 Usher, William 154
 Vadász Ferenc 358
 Vadász Ferencné 360
 Vágó József 333
 Vágó Józsefné 334
 Vágó Márta 333
 Vahtang, VI. (grúz király) 43, 63
 Vajanský 311
 Vajda, G. 372
 Vajda Gy. Mihály 99
 Vajda János 235—238
 Vajda Jánosné Bartos Rozália 235—238
 Vajda Kornél 358
 Vajda László 108
 Vajda Péter 258
 Vájlók Sándor 311
 Vajthó László 336
 Vak Bottyán 274
 Valagussa, Georgius 223
 Valdesturla, Constanza 232
 Valentin Papa 132, 136
 Valerius Maximus 131
 Valjavec, Fritz 81, 87
 Vályi István 240

- Vámbéry Rusztem 333
 Vanamaker 158
 Van Swieten 78
 Várdai Pál 226
 Varenus 71
 Varga Domokosné 359
 Varga László 240—242, 244, 255, 260
 Varga Sándor 354, 356, 360
 Varga Zsigmond 67, 68, 70—74, 76, 77, 80
 Vargha Kálmán 162, 351
 Várhegyi Margit 248
 Varjú Elemér 254
 Várnai Péter 28
 Varró István 333
 Varsányi István 167
 Vásárhelyi Judit 144, 146, 359, 361—362
 Vásárhelyi Miklós 162, 250, 251, 357
 Vásárhelyi Tőke István 71
 Vass László 300
 Vateisvili, Dzs. 56
 Véber Antal 351
 Vechey János 332
 Vécsey Zoltán 301, 302
 Vedres István 30
 Vegetius, Renatus 122
 Végh Ferenc 369—370
 Velcurio, Johannes 138
 Velser, Marc (Velserius, Marcus) 206, 211
 Ventura, Cavalli 207
 Veres Péter 300, 357
 Veresegyházi Szentyei Mihály 62
 Veresmarti Mihály 228
 Veresmarti Sára 78
 Veress Vilmos 313
 Vergerio, Pier Paolo 224
 Veronese, Guarino 223
 Verseghy Ferenc 13, 84, 89, 160
 Vértés O. András 193, 194, 198
 Vértesy Miklós 359
 Vesalius 76
 Vessus, Gisbertus 206
 Vestonia, (Elisabeth) 216
 Vészi József 288
 Veszprémi István 67, 69, 75, 76, 78—80
 Vico 155
 Viczián János 337—345
 Vignon, Eustathius 137
 Villa, Alexander de 223
 Villand János 305
 Villon 239
 Vilmon Gyuláné 360
 Vinczi Károlyné 368
 Virág Benedek 82, 88, 89, 92
 Viretus, Petrus 138
 Visé, Donneau de 17
 Vitéz János 221—225
 Vitković, Mihajlo (Vitkovics Mihály) 27, 92
 Vitruvius 73, 223
 Vizkelety András 249—250
 Vogl, J. N. 167
 Volger 291
 Volny András 86
 Voltaire 73, 78
 Voskens, Dirc 60
 Vozári Dezső 301, 302, 307, 309, 310
 Vörösmarty Géza 356
 Vörösmarty (Mihály) 31, 33
 Vujicsics D. Sztoján 27
 Vutkovich Ödön 301
 Wacker, Joh. Mattheus 215, 216
 Wagner, Joseph 31
 Waldapfel József 81, 92, 93, 192
 Waldner Fülöp 240
 Walla Frigyes 311
 Wallaszky Pál 26, 74
 Waser, Gaspar 215
 Watson, Thomas 326
 Weale, J. 171
 Wearmouth 170
 Weber, S. 29
 Wechel 215
 Wecker l. Weckerus
 Weckerus, Joannes Jac. 220
 Weede, Timannus A. 206
 Weidler, J. Fr. 70
 Weiner Piroska 358
 Weixelberger, Sigmund 124, 125
 Welack, Mathias 136
 Wellerus Hieronymus 138
 Wenkheim Béla 276
 Wenzel Gusztáv 154
 Weisz Lajos 308
 Wekerle Sándor 277, 296
 Weöres Sándor 311
 Wertheimer Ede 93
 Wesselényi Miklós 31, 258
 Weszprémi István 258, 323
 Wick Béla 312
 Wido, Ferrarai 183
 Wieder N. 172
 Willebrochio, Johanne 133
 Willichiu, Jodocus 138
 WindischsKároly Gottlieb 85, 87
 Winkler, Andreas 133
 Winkler Gábor 256
 Winshemius, Vitus 317
 Winslow, D. F. 372
 Winterl 90
 Winternitz Jakab 287
 Wion, Arnoldus 205, 207, 213
 Wirsung, Max 122
 Witsen, Nicolaes 42, 54
 Woldstain, Christ. Sigism. baro de 207
 Wolff, Chr. 71, 74, 77, 80
 Wolff, Johannes 138
 Wolker 311
 Wolrab, Nicolaus 135
 Wolski, Nicolas 217
 Wolter Pál 329
 Wotton, Henry 215
 Wouwer, John 207, 214
 Würtenbergi Sándor 167
 Xenophon 69
 Ypogeia, Meletemata 215

- Zádor Anna 255—257
Zafrani, Haim 371
Zafren, H. C. 261
Zágoni István 363
Záhonyi Ede 358
Zalka László 249
Zallár Andor 360
Zamjatyin 98, 100
Zamoyski, Thomas 215
Zápolya János 88
Zappe, Anton 231
Zasius, Udalricus 138
Zassenus, Servatius 132, 133
Zay Károly 303
Zekelius, Stephanus 218
Zelk Zoltán 106
Zessner-Spitzenberg, Joseph 163
Zichy Mihály 158
Zichy Károly 143
Zichy Tivadar 158
Zimmels, H. J. 371
Živković, Jovan 86
Zolnai Klára 230
Zoltai Lajos 79
Zoványi Jenő 219, 220, 257—259
Zöld Ferenc 352
Zrínyi György 328
Zrínyi Miklós 326—328, 362
Zrínyi Péter 327
Zsámboki (Sambucus) János 228, 318, 319
Zsigmond (lengyel király) 217
Zsinka Ferenc 146
Zsoldos Jenő 252
Zsolt Béla 335
Zsolt László 309
Zuber Marianne 81, 85
Zutphen, Heinrich von 124, 125
Zwinger, Theodor 318
Zwingli 317

Mercurius Hungaricus 1705—1980
Magyar Hírmondó 1780—1980

EMLÉKÜLÉS
A MAGYARORSZÁGI SAJTÓ MEGINDULÁSÁNAK 275.
ÉS
A MAGYAR NYELVŰ ÚJSÁGÍRÁS MEGSZÜLETÉSÉNEK
200. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN
1981. január 8.

Elnöki megnyitó

A mai emlékülést a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Sajtótörténeti Bizottsága és a Magyar Újságírók Szövetsége rendezi. És ez nem csupán formális, protokolláris megjelölés, hanem voltaképpen újdonság a magyar tudományos életben.

Az elmúlt évtizedben néhányszor a Magyar Újságírók Szövetségével együtt rendezhettünk üléseket az Akadémia és más társadalmi szervezetek együttműködésének egyik bevált formájaként is. De ezúttal fontos új mozzanat, hogy a mostani akadémiai ciklus kezdetén megalakult osztályunkon egy új tudományos munkabizottság, a Sajtótörténeti.

A sajtó története olyan tudományos tárgy, amely jellegzetesen tudomány közötti, tehát interdiszciplináris megközelítést igényel; történelem, — mégpedig politikai történet, gazdaságtörténet és különösen esztétörténet, — irodalomtörténet, más művészetek története, az ízlés és életmód története egyaránt találkozik benne. A sajtó vizsgálható történeti jellegű és szociológiai jellegű módszerekkel is: történetének köze van az ipartörténethez, a technológia történetéhez. Ugyanakkor a sajtó voltaképpen külön minőség, önálló szerkezet, sajátos belső törvényekkel; ideológiának, szellemi élet mozgásának, politikai tudatformáknak különleges módon objektiválódott, nyomtatásban saját rendszerben megvalósuló együttese. Külön világnak sokat ígérő tanulmányozása, nem csoda, ha világszerte és újabban nálunk is kutatásával új tudományág a sajtótudomány, sajtóismeret, körvonalai bontakoznak ki. Ma amikor politikai és gazdasági szükségleteink előtérbe állították az életmód kutatást, különös jelentősége van a sajtónak, mint éppen az életmód, szokások megörökítőjének, tanújának, egyszersmind formálójának és alakítójának. Ma általában érzékenyebben figyelünk azokra a tudati, ideológiai elemekre, amelyek a kultúra szerkezetében köztesterületen, tehát a történeti folyamatok és a művészetek között helyezkednek el. Egy új marxista művelődéstörténetnek egyik legfontosabb alkotórésze így éppen a sajtó vizsgálata lesz.

Ugyanakkor a sajtó része a nemzet történetének, ezen belül a nemzeti tudat történetének. És amikor ma annak is szükségét érezzük, hogy ismét átfogalmazzuk, továbbgondoljuk a nemzetre vonatkozó tudásunkat, azt is számon kell tartanunk, hogy a történetileg kialakult nemzetkép egyik legfontosabb alkotóeszköze a sajtó; káros egyoldalúság lenne a magyar sajtó története és hadd tegyem hozzá: a magyar szerkesztő, a magyar újságíró pályájának, működésének története nélkül magyar nemzeti történetről beszélni. Életük, munkájuk, éppúgy része a nemzet közös múltjának, mint a nagy gondolkodóké, költőké, politikusoké, mesterembereké, munkásoké, parasztoké.

Ma történeti évfordulót ünneplünk; a magyarországi sajtó megindulásának és a magyar nyelvű sajtó megindulásának egy-egy fordulóját. Alkalom ez számunkra

arra, hogy éppen a XVIII. századi fejlődés kapcsán vizsgáljuk meg ismét a magyar történelem sokszor felvetett antiómája, „nemzet és haladás” kérdését — amely éppen e nehéz korszakban kezd a maga élességében megnyilvánulni. És ezt az alkalmat felhasználjuk arra is, hogy a magunk történetét szélesebb kelet-európai keretbe ágyazzuk és a régi Magyarország területén akkor kibontakozó más nyelvű sajtó, más nyelvű kultúrák indulását szemügyre véve, szélesebb vidékünk ma is vitát kavaráó kérdéseiről, nemzeti kultúrák indulásáról, egymáshoz fűződő viszonyáról, a keletkezés és a függőség formáiról elgondolkozzunk.

Befejezésül: szeretném remélni, hogy a magyar sajtónak és a magyar human tudományoknak ez a közvetlen találkozása nem csak egyedi alkalom.

A Magyar Újságírók Szövetsége és a tudományos műhelyek találkozásának már eredménye is van: megjelent A magyar sajtó története c. mű I. kötete. Fogalmazzunk kevésbé szemérmesen: a MUOSZ igen jelentős és folyamatos anyagi támogatásával sikerült tető alá hoznunk ezt a vállalkozást. Hadd jelentsem be: kéziratban elkészült a II. kötet is, — pontosabban a II/A és II/B kötet (1848—1867 és 1867—1890), és már a tudományos lektornál van; remélhetőleg a jövő évben meg is jelenik. És a III. kötet (1890—1919) is csaknem együtt áll. Eddig sem panaszkodhattunk hát: és általában érdeklődésben, rokonszenven volt részünk, törekvéseink ismertetésében és elismerésében a legtágabb értelemben vett magyar sajtó sokat tett. S a magam részéről azt kívánnám, hogy az elkövetkezendő időszak ránk váró társadalmi, gazdasági, kulturális kérdéseinek felvetésében és megoldásában még jobban működjünk együtt, még inkább szolgáljuk különféle eszközökkel közös céljainkat. Ezzel az ülést megnyitom.

Az emlékülés köszöntése

Engedjék meg, hogy a Magyar Újságírók Országos Szövetsége nevében, azaz szövetségünk elnökségének képviselőjeként, de az egész magyar újságíró-társadalom küldötteként is tisztelettel köszöntsem az emlékülés résztvevőit: jeles előadóit, érdeklődő hallgatóságát. Előre is köszönetet kívánok mondani a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának, a Sajtótörténeti Bizottságnak, hogy egybehívta, és hogy ilyen, az esemény jelentőségéhez méltó módon megszervezte ezt az emlékülést.

A magyar sajtó bicentennáriumát ünnepelni gyűltünk össze. Gondolataink kétszáz esztendőre szállnak vissza a magyar múltba, de azt hiszem, kötelességünk összekapcsolni múltat és jelent, múltat és jövőt is. Szövetségünkben általános a vélemény, hogy a magyar sajtó mai munkásai tartoznak megemlékezni az elődökről, azok között is az elsőről, Rát Mátyásról, a Magyar Hirmondó első szerkesztőjéről, s hadd egészítsem ki azzal, hogy Patzkó Ferenc Ágostonról is, a nyomdásról és kiadóról. Mert a sajtó nemcsak újságírókból áll, hanem igenis sokak együttműködésének eredménye az újság. Mi több napjaink „tömegtájékoztatási forradalma” nyomán a televízió, vagy a telefonon és elektronikus úton képernyőre kérhető teletext és ki tudja, még milyen más új, telekommunikációs találmány egyre bővebb, mind szervezettebb csapatmunkát igényel. De napjaink újságírója, rádiósa, tévése, dolgozzék már bármilyen ultramodern eszközökkel, minden bizonnyal meghatottan forgatja a kétszáz éves, első magyar nyelvű sajtóterméket. S hogy ez valóban kezünkbe kerülhessen, a Magyar Újságírók Országos Szövetsége anyagi áldozatot is vállalva, az évfordulóra és legutóbbi közgyűlésünk alkalmából, az Országos Széchényi Könyvtár segítségével elkészíttette a Magyar Hirmondó első számának, „első levelének” facsimiléjét. A hasonmás kiadás lehetővé tette, hogy sokan elolvashassák napjainkban is a Magyar Hirmondót, kezdve ama bizonyos újévi köszöntésen, amelynek soraiból azt idézem, ami a jelenlevők elődjeinek szólt: „A tudomány sokadalmainak kívánja virágját . . .”

Amikor belelapozunk ebbe az első, magyar nyelvű újságba, olvashatjuk, hogy a szerkesztő tudatta: „nincs Európában a szárazon sehol háborúság”, de „Américának éjszaki részén még tart.” Beszámolt Rát Mátyás arról, hogy Budán már elkészült a „nézőtorony”, hírt adott a „tisztváltozásokról”, meg tudománybéli dolgokról, így arról, hogy a „tisztes tudománybéli rendnek dékánja akkor Dugonits András atya” volt.

Patzkó Ferenc Ágoston, a könyvnyomtató pedig előre való tudakozásában megkérdezte: „ha vajon találkoznának-e elegendő számmal hazájokat és nemzeteket igazán szerető magyar hazafiak, akik magyar nyelven iratandó új hírekre vagyis hirmondó levelekre szert tenni kívánnának?” Megjegyezte, hogy „nincsen már Európában egy országos nemzet is, aki a maga hazájában történő változások, a

világnak viszontagságai, az elmés embereknek hasznos vagy furcsa találmányjaik, a tudósoknak munkáik s több aféle emlékezetes dolgok felől szóló híreket naponként, hetenként vagy hónaponként az ő saját nyelvén nyomtatott írásokban tanúság és mulatság kedvéért ne olvasná. Csak az egy magyar nemzet volt még eddig, sok egyéb fogyatkozásai mellett, ezen igen hasznos szerzeménynek híjával.”

Az azóta eltelt kétszáz esztendő alatt, úgy gondolom, hamis büszkeség nélkül mondhatjuk, a magyar újságírás felzárkózott az európai „országos nemzetek” sajtójához. Találomra kiragadható bizonyítékaink között: lehet, hogy kevés hírügynökség tekinthet vissza olyan hosszú időre, mint a száz éves Magyar Távirati Iroda, amelyet szintén mostanában ünnepeltünk.

De a magyar újság „hasznos szerzeménynek” bizonyulhatott a két évszázad alatt azáltal is, hogy újságírástunk legjobbjai mindenkor a haladás, a társadalmi igazságszolgáltatás érdekében forgatták tollukat, forgatták gyakran fegyverként. S hány nagy magyar államférfi és író vállalta a közreműködést sajtónkban Kossuth Lajostól Ady Endréig.

Számunkra, magyar újságírók számára öntudatot ad és erőt a tény, hogy szocialista jelenünk mennyi szállal kötődik múltunkhoz. A „Mercurius” jelzője a „Veridicus” nem felel-e meg annak, ahogyan az MSZMP Kongresszusa „hiteles és gyors” tájékoztatást kér a sajtótól? A Magyar Újságírók Országos Szövetsége sajtónk múltjának megismerése és megismertetése céljából szívesen hozott áldozatokat is, örömmel vállalt részt a sajtótörténeteszek munkájának támogatásából is. Nagy-nagy örömeinkre szolgált, amikor sok éves fáradozás eredményeként megjelent A magyar sajtó történetének első kötete, az a roppant tudományos értékű mű, amely 1705-től 1848-ig sorakoztatja fel sajtónk emlékeit elemzően és izgalmasan. A jelenlevők közül bizonyára sokan tudják, nem volt jelentéktelen szövetségünk anyagi hozzájárulása, ami azonban csak természetes következménye annak az erkölcsi-politikai elkötelezettségnek, amelyet a sajtótörténet pártfogolására vállaltunk.

Személy szerint szeretnék itt köszönetet mondani mindenekelőtt Szabolcsi Miklós elvtársnak: nélküle aligha lett volna meg és mindenestre nem lett volna meg így sem A magyar sajtó története, — a további kötetek megjelenését bizodalommal és érdeklődéssel várjuk! — sem pedig ez a mai emlékülés. Az ő tudományos munkásságának értékei mellett, azt hiszem, külön kell kiemelnünk kitűnő szervező képességét.

Ugyanígy előre köszönetet kell mondanom a Magyar Újságírók Országos Szövetsége nevében a mai emlékülés előadóinak, Köpeczi Béla, Kosáry Domokos, Sziklay László és Kókay György elvtársaknak, bizonyos vagyok afelől, hogy előadásaik nagyértékű hozzájárulást jelentenek a magyar nyelvű sajtó bicentennáriumának méltó, rangos megünnepléséhez, s amit most nekünk el fognak mondani, mindaz érdekes történelmi, társadalmi, irodalmi, tudományos környüllálását rajzolja fel a két évszázaddal ezelőtti jeles eseménynek. Köszönöm fáradozásukat, Önöknek, hölgyeim és uraim, érdeklődésüket.

A magyar sajtó megszületése

A magyar sajtó történetének első fejezetét európai összehasonlításban két fő vonás jellemezte.¹

Az egyik az, hogy az adott történelmi feltételek között viszonylag némi késséssel indult. Kezdeté, igaz, a Rákóczi-szabadságharc főleg külföldnek szóló, latin *Mercurius*ától, tehát 1705-től számítható. Igazán rendszeressé azonban csak utóbb válhatott. S az első magyar nyelvű lap, a *Magyar Hirmondó*, csak két nemzedékkal később, 1780-ban, most két évszázada látott napvilágot. Európa polgárilag fejlettebb részein viszont a sajtó legrégibb műfaja, a referáló újság, a XVII. század első felének születtje volt. Angliában a *Weekly News* olvasói már Bethlen Gábor tetteiről is értesülhettek a holland sajtóból átvett hírek nyomán. A XVII. század végén angol, francia, illetve német földön latin nyelvű folyóiratokkal, sőt tudós közleményekkel is találkozunk. De megelőzte Magyarországot e téren néhány ország a kontinens kevésbé fejlett, közép-keleti zónáin is. Így a Habsburg monarchián belül Ausztria, Bécs, ahol 1703-ban indult meg a hivatalos jellegű *Wienerisches Diarium*, majd pedig a magyar típusú rendi-nemzeti önállósággal nem rendelkező, de gazdaságilag fejlettebb Csehország. A Habsburg monarchia központján át érvényesült először a kontinensen angol mintára elterjedt morális hetilapok hatása is, amely elősegítette a folyóirat-műfaj különválását. E hetilapok, a polgári forradalmak utáni Angliában, a XVIII. század elejétől kezdve olyan etikai és társadalmi kérdéseket tárgyaltak, amelyek már nem fértek be a referáló lapok keretei közé, viszont amelyek számíthattak a középrétegek, a szélesebb közönség érdeklődésére és egyben annak szélesítését és felvilágosult szellemű tájékoztatását is szolgálták. Mivel az ilyen lapok politikai kérdéseket közvetlenül nem érintettek, bejuthattak a kontinens kevésbé fejlett, még feudális országaiba is. Hamar divatba jöttek Franciaországban, majd német földön, ahol rövidesen jó néhány ilyen német lap látott napvilágot. Ez lett azután visszhangra a Habsburg monarchiában, előbb az 1760-as évek elejétől kezdve Bécsben, majd másutt, így Prágában, Pozsonyban is. A felvilágosult abszolutizmus oktatásügyi reformtörekvéseit rövidesen két magyar érdekű bécsi lap támogatta, előbb, 1771–1776 közt német, majd utána egy latin orgánus. Magyarországi szerkesztők és munkatársak közreműködésével mindkettő főleg magyar honismereti, történelmi témákkal foglalkozott.

A magyar nyelvű sajtó kezdeti történetének másik fő vonása viszont, amelyet szintén nem árt hangsúlyoznunk, az volt, hogy miután már világra jött, lema-

¹ Az alábbiakra összefoglalóan: KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980.

radását rohamosan, másfél évtized alatt nagyrészt behozta és gyorsított ütemben futotta be azt a másutt, sokhelyt oly hosszú utat, amely a színtelen hírközléstől, a száraz referáló újságtól vezetett a folyóirat-műfaj kiválásán át a kifejezetten közvéleményformáló funkciót végző, politikai lapokig, a magas szintű irodalmi folyóiratokig és az ismeretterjesztő, szakmai orgánumok létrehozására irányuló próbálkozásokig. Abban az országban, amelynek 1780-ig egyetlen magyar nyelvű lapja nem volt, most e sajtó viszonylag hamar meglepően gazdag és színes spektrummá szélesült, magában véve is élénk cáfolatául azoknak az egykori, konzervatív nemesi előítéletekhez kapcsolódó hanyatlás-elméleteknek, amelyek szerint Magyarország a XVIII. században és különösen a felvilágosult abszolutizmus időszakában egyre lejjebb csúszott a lejtőn. A valóságban ugyanis az ország nehéz viszonyok közt induló társadalmában a XVIII. század utolsó harmadára érték be, lassú, fokozatos felemelkedés eredményeként, azok a feltételek, amelyek, a polgári irányú fejlődés, a nemesi korszerűsödés, polgárosodás és az értelmiségi funkciók, a közönség legszükségesebb minimumával együtt lehetővé és szükségessé tették a sajtó rendszeres működését, sőt most már gyarapodását.

Nyilvánvalóan hiba volna e társadalmi és politikai feltételeket, a késő feudális országban, a valóságosnál kedvezőbbnek képzelnünk. II. József emlékezetes 1781 júniusi (Magyarországon egy évvel később életbelépő) cenzúra-rendelete sem a későbbi, polgári sajtószabadságot vezette be, bár a korábbi, szigorú cenzúrán kétségtelenül sokat lazított, egyideig szabadabb mozgást engedett és elősegítette az élénkülést. A magyar sajtó e viszonylagos nekilendülése, első zsongéinak kivirágzása 1780–1795 között, mai szemmel, lehet, igen szerénynek tűnhetik. De az egykorú fejlődés diagramján annyiival is szembetűnőbb és kiugróbb, mivel mindjárt utána, politikai okokból, megint súlyos visszaesés következett, a felvilágosult, progresszív politikai tendenciák válsága és hosszú hullámvölgye idején, a magyar jakobinus vezetők kivégzése (1795) után.

A magyar sajtó megszületéséről szólva tulajdonképpen erről a felvilágosodással együtt kibontakozó, első, emlékezetes fejezetéről kell beszélnünk, benne már a francia forradalom visszhangjáról, s egyúttal a magyar újságírói gárda első képviselőiről, céjaikról, reményeikről, mielőtt — ismét — elhallgatni kényszerültek.²

A hazai másnyelvű sajtóval, a korábbival és a továbbival, itt most nem foglalkozunk. Magyarország a soknemzetiségű, de alapjában véve német központú Habsburg monarchia keretében élt, mint maga is soknemzetiségű ország, amelyben a városi polgárok elég nagy része német anyanyelvű volt, és amely hagyományosan a latint használta hivatalos és oktatási nyelvként. Nem meglepő tehát, hogy a latin és a német sajtó időben a magyart megelőzte. Előbb egy-két időleges vállalkozás formájában, majd állandósulva is, hiszen a referáló sajtó tulajdonképpen a *Pressburger Zeitung* megindulásától, 1764-től kezdve vált folyamatos Magyarországon. S a pozsonyi német sajtóban indult meg a folyóirat-műfaj különválása is. E latin és német előzményeket egyébként nemcsak azért kell figyelembe vennünk, mivel mindaz, ami a régi Magyarország területén egykor végbement, elvitathatatlanul része történetünknek, hanem azért is, mivel fejlődéstörténeti előzményként bizonyos fokig ezek is

² A részletekre: DEZSÉNYI Béla, *A magyar hírlapirodalom első százada, 1705–1805*. Bp. 1941. — KÓKAY György (szerk.), *A magyar sajtó története. I. 1705–1848*. Bp. 1979.

a magyar sajtó előkészületi folyamatához tartoztak. Ahogy a magyar irodalomtörténet is részben így tartja számon a hazai latin irodalom nem egy műfaját. Színháztörténetünk pedig, hogy még egy példát idézzünk, még hasonlóbb módon sorolja a magyar színjátszás fejlődéstörténeti előzményei közé nemcsak a latinból magyarra váltó iskoladramát, hanem a főúri kastélyszínházak és a hazai német városi színészet sokban összekapcsolódó programjait. Elég itt arra utalnunk, hogy Pozsony, a maga nagyrészt német eredetű, de ekkor még hungarus-érmű és többnyelvű polgárságával, viszonylag fejlett nyomdáival, technikai felszerelésével, városi közönségével és nem egyszer együtt tervezgető, első szerkesztőivel, a hazai sajtónak olyan közös, első fő központja lett, ahol szinte egy tövön indultak meg egymás után, bár eltérő pályákat befutva, német, magyar, szlovák lapok

Az első magyar lap kiadására Patzkó Ferenc pozsonyi nyomdász kért és kapott Mária Teréziától engedélyt és privilégiumot. A felkért szerkesztő, a harminc éves Rát Mátyás, egy *Előre való tudakozásban* hangsúlyozta a sajtó fontosságát és a vidékies elszigetelődés veszélyeit. A magyar — írta — saját hazáján belül is tájékozatlanul él, „mint féreg a dióban”, nem tudva arról, „ami körülöttünk történik s mindket legközelebből illet”. Rát, egy magyarra vált győri polgár család fia, a pozsonyi evangélikus liceum volt diákja, aki már tüntetően, h nélkül és ékezzettel írta eredetileg német családnévét, külföldi tanulmányai során, Göttingában, Schlözer hallgatójaként ismerkedett meg a német felvilágosult sajtó szerepével és így lett ifjú teológusból a magyar újságírás úttörője és első jelentős alakja.³ A *Magyar Hírmondó*, amelynek első száma 1780. január 1-én látott napvilágot, és amelynek majdnem három évig volt szerkesztője, írója és amelynek tudósítói, levelezői hálózatát is ő szervezte meg, tulajdonképpen kislakú, hetenként kétszer megjelenő, referáló újság volt. De kezdettől fogva több is annál. Rát ugyanis, aki pontosan tisztában volt az európai sajtó műfajaival és feladataival, tudatosan igyekezett az akkor még hiányzó folyóiratok funkcióját is ellátni. A referáló eseménykrónika „kipótolását” — mint írta — főleg két nagy témakörben végezte. Az egyik a gazdasági és társadalmi korszerűsítés volt, a másik a nemzeti nyelv és irodalom programja.

Barokk ünnepélyek leírása helyett népmozgalmi, statisztikai adatokat, kereskedelmi és ipari híreket közölt. Sürgette a mezőgazdaság javítását, részben ettől várva a falusi nép felemelkedését, akárcsak Tessedik, aki a lapnak valószínűleg szintén egyik levelezője volt. 1781 őszén pedig Rát egy alkalommal ezzel a nyilvánvalóan célzatos „hírrrel” lepte meg olvasóit: „Nints Britanniában jobbagyság. A parasztok, akik a nemesek jószágaiban laknak, szabad emberek, tsakhogy bizonyos árendát tartoznak esztendőnként fizetni”. Angliáról, az amerikai függetlenségi háborúról, a világpiaci eseményekről, a külkereskedelemtől, a mezőgazdasági export lehetőségeiről írva a külső piacot kereső nemesi árutermelés igényeit fejezte ki, de ébresztgette is. Ez főleg az árutermeléshez s a felvilágosodáshoz közeledő, közelíthető nemesi rétegeknek szólt, érthetően az adott viszonyok között, midőn a lap 230 előfizetője közül — az első évben — 171 volt birtokos nemes és 93 értelmiségi. A lap a felvilágosult szellemű tájékoztatás eszközeivel küzdött az elmaradt, feudális parlagiság ellen. Kazinczy utóbb éppen ezt a jelentőségét emelte ki: „Mik valának addig összejövéseink falukon, mint arról úzótt discussiók, hogy a sárga kopó-e jobb,

³ KÓKAY György, *Göttinga, Rát Mátyás és felvilágosodás-kori irodalmunk kezdetei*. MTA I. Oszt. Közleményei 1966, 121 — 145.

vagy a fekete, s hanyadikunk tudá: az atlanticus tenger keletre fekszik-e tőlünk, vagy nyugotra?" De Rát nem a nemességet, hanem azt a most kialakuló, antifeudális, részben nem nemes származású, új magyar értelmiséget képviselte, amely ekkor, más erő híján, a felvilágosult abszolutizmus reformjaiban reménykedett és azokat támogatta. Ezért várta a *Magyar Hirmondó* a vallási türelem és a jobbagyrendelet II. Józsefétől, hogy Magyarországnak „új Mátyás királya” lesz. Rát ugyanakkor a nemzeti nyelv és irodalom ügyének lelkes híve volt. A referáló hírközlés korlátait talán még inkább irodalmi recenziókkal törte át, vagy félszáz egykorú magyar író, költő, tudós szerzőt mutatva be egymás után. Ő tette közzé Révai Miklós emlékezetes felhívását is 1782-ben a régi magyar költői emlékek, így a népköltészet gyűjtésére. Utóbb a magyar nyelv védelmében a jozefinizmussal is szembefordult, bár a nemesi mozgalomhoz akkor sem kapcsolódott, és attól eltérően más hazai nemzetek nyelvi és irodalmi ébredését sem ellenezte, hanem természetesen tartotta. Később, 1798-ban is keserűen emlegette Batsányinak, hogy mi mindent kellett a gőgös, feudális uraktól kiállnia. Talán ezért cserélte fel lelkészi poszttal a szerkesztőséget is.

A *Magyar Hirmondót* 1783 végén egy időre Révai Miklós, az író és nyelvtudós kapta kézbe, akit nem szükséges itt bemutatnunk. Révai a lapot még inkább a nemzeti nyelvi és irodalmi törekvések szolgálatába állította, még pedig kifejezetten Bessenyeinek a felvilágosult rendi irányzatot megalapozó, művelődéspolitikai célkitűzéseinek megfelelően. Gazdasági, társadalmi kérdésekkel nem igen foglalkozott, bár morális felháborodással bírálta a „keménykedve” járó kiskirályokat — Révai sem volt nemes — és folytatta a küzdelmet a babonák és balítéletek ellen. Mindez azonban alig tartott négy hónapig. Révait, aki, mint piarista, egyházi értelmiségi volt, konzervatív egyházi felettesei siettek az újságírói posztról eltávolítani.

A lapot, egy újabb közjáték után, 1784 nyarán egy addig ismeretlen nevű „szegény magyar deák”, Szatsvay Sándor (1752—1815) vette át, aki azonban rövidesen a kor legmarkánsabb politikai újságírója lett, — az első, akit Magyarországon e név megillet, és akinek az újságírás valóban fő hivatása volt. Szatsvay, egy székely nemes család vagyontalan fia, Debrecenben, Pozsonyban tanult, majd Bécsben jogot hallgatott. Filológiai, irodalmi felkészültségben Révaival nem versenyezhetett. De mint politikai újságíró annál hamarabb megtalálta újszerű, egyéni hangját. Szatsvay Rátnál is határozottabban a magyar jozefinisták irányát képviselte, előbb, 1784—1786 közt Pozsonyban, a *Magyar Hirmondó* szerkesztőjeként, majd pedig 1786 végétől kezdve Bécsben, egy általa létrehozott, újabb magyar lap, a *Magyar Kurír* élén. A változtatás oka az volt, hogy Szatsvay így jobban mentesülhetett a hazai nyomdász-kiadók privilégiumai és — részben — a nemesi és egyházi befolyás alól.

Szatsvay mindkét lapjában a jozefin politikát támogatta, de úgy, hogy egy kissé túl is mutatott annak tényleges reformjain. Az egyházi ügyek terén éles antiklerikalizmusával. A társadalmi problémák terén érezhetően antifeudális bírálatával. Az erdélyi parasztfelkelésről — talán Benkő József levelei nyomán — még a *Hirmondó*ban úgy közölt — a hazai hatóságok haragjára — tudósításokat, hogy ijesztő tanulságai kitűnjenek. II. József jobbagyrendeleteről 1785-ben elismerően írta, hogy a szegény népet akarja „a méltatlan szenvedésektől oltalmazni”, de a hivatalos jozefinizmustól eltérően nem tartotta teljes megoldásnak. Sőt, folytatta híradásait a parasztok elleni erőszak eseteiről s gúnyosan emlegette, hogy Magyarország olyan „tejjel-mézszel folyó Kána-

án", amely tele van szegényekkel, koldusokkal. Mindez érthető módon sok ellenkezést is kiváltott. S ennek hatása alatt olykor későbbi szerzők is úgy vélték, hogy Szatsvay, mivel jozefinista volt, nem törődött a nemzeti nyelv és művelődés ügyével. A valóságban azonban nem egyszer közölt híreket, amelyek a magyar irodalom és tudomány fejlődését üdvözltek. 1784-ben lelkes tudósítást tett közzé, talán az ifjú Batsányi híradása nyomán, az első magyar nyelvű színielőadásról Pest-Budán. Helyeselte ugyan, hogy a magyar ifjak németül megtanuljanak, de nem azért, hogy saját nyelvüket elfeledjék. S midőn II. József 1788 végén, pozsonyi látogatásakor a fogadására összegyűlteket magyarul szólította meg, Szatsvay a hírhez ezt a megjegyzést fűzte, négy évvel a német nyelvrendelet után: „Mi lett volna illendőbb egy magyar királyhoz”.

Utóbb, a jozefin rendszer bukásakor más jozefinistákhoz hasonlóan, egy ideig Szatsvay is a nemesi-nemzeti mozgalom felvilágosult, haladóbb szárnyát próbált támogatni. Ennek előjelei a lap híryanagában, a politikai feszültség érzetében, a nemzeti momentum hangsúlyosabb kiemelésében, már a végső fordulat előtt megfigyelhetők. De Szatsvay továbbra is az antifeudális felvilágosodás oldaláról, balról bírálta a nemesség retrográd vonásait, a nemzeti díszruhák pazarló külsőségeit, amelyek mögül elsikkad a társadalmi reform, és újból felüti fejét a földesúri és papi önkényeskedés.

Érthető, hogy a francia forradalom híreinek hazai terjesztésében Szatsvay-nak nagy, ha nem is kizárólagos szerep jutott. Már 1789. jún. 24-én megírta, hogy a francia nép is „anglus szabadságra sóhajtozik”. Aug. 1-én elsőnek közölt hírt a Bastille bevételéről. Aug. 26-án pedig ezt írta: „A frantziáknak példájok által minden nemzetek úgy meg franczizáltattak, hogy csaknem minden nemzet magát szeretné urának elismerni”. E cikk további része, érthetően, „rostában” maradt, ahogy azt Szatsvay, a cenzúrát is kifizetve, olvasóival közölni szokta. Antifeudalizmust ugyanis, nyíltan, sajtóban, az amúgy is szigorú jozefin cenzúra miatt sem lehetett képviselni. Ez a feszültség hozta létre azt a sajátos, „kétszínkedő” műfajt, amelynek fő kialakítója éppen Szatsvay volt. Abból kiindulva, hogy az újságíró a feudális urak amúgyis csak amolyan lenézett, vásári mutatványos-félének tekintik, úgy tett, mintha maga sem tartana igényt arra, hogy egészen komolyan vegyék. S így csipős, szatirikus, néha öngúnyoló modorban, úgy, hogy nehéz kiismerni, mikor humorizál és mikor mond keserűn komolyat, olyan kérdésekről is tudott beszélni, amelyek nyíltan fel sem igen voltak vethetők. Az utókornak azonban nem nehéz kitalálnia, amit e néha szinte erőltettnek tűnő modorban próbált mondani, allegorikus meséivel vagy német mintára készült eliziumi párbeszédeivel, amelyekben az alvilág mezőin társalogtak egykor élt, híres emberek, vagy éppen állatok, nagyon is a jelen témáiról, mint a francia és a magyar veréb a forradalomról az 1789. aug. 5-i számban. A lap iránti érdeklődésre vall, hogy 1789. elején 900, egy év múlva már 1200 előfizetője volt. Szatsvay modora és felfogása azonban, bár az a francia forradalom első szakasza iránti szimpátiánál tovább nem igen jutott, a hatalom köreiben vajmi kevés népszerűséget szerzett magának. 1793 elején, a kezdődő politikai fordulatkor, eltávolították a laptól, amelyet utána Decsy Sámuel folytatott, fásultan, óvatosan, kénytelen-ségből is szintelenül. Az előfizetők száma 1795-ben már 600 alá esett.

A magyar újságírás súlypontja közben még inkább Bécsbe helyeződött át. 1788 végén megszűnt a pozsonyi *Hirmondó*, majd a következő évben annak Pest-Budára áthelyezett folytatása: a *Magyar Merkur* is. Viszont a monarchia székvárosában 1789 nyarán egy második magyar lap is megindult: a *Hadi és*

Más Nevezetes Történetek. Kissé nehézkes címe, sőt az első számok tartalma is alkalmas volt a cenzúrában azt a benyomást kelteni, mintha pusztán a török háború iránti érdeklődést szeretné kihasználni. A valóságban azonban a nemesi-nemzeti mozgalom felvilágosult szárnya talált benne orgánumot. A lap megindítója és szerkesztője, Görög Demeter, nemes származású értelmiségi, főúri nevelő volt Bécsben. Mellette hűséges szerkesztőtársként Kerekes Sámuel működött, aki szintén nevelő, magyar óraadó volt ugyanott. Mindkettő tehát a főnemesi értelmiségi alkalmazottak közé tartozott. Azok a felvilágosult magyar főnemesek, akik a vállalkozás mögött, a háttérben álltak, terveiknek jó és odaadó kivitelezőit lelték meg bennük. Újabb kutatóink a jozefinizmustól elforduló gr. Széchényi Ferencet, sógorát: gr. Festetich Györgyöt és gr. Teleki Sámuel, a könyvtáralapító erdélyi kancellárt sejtik azok élén, akiknek a lap felső irányításában és bizonyos anyagi lehetőségeinek biztosításában része volt.⁴ A lap kétszer hetenként látott napvilágot és újszerűen, illusztrációkkal, metaszetekkel élénkítve hamar felkeltette a közönség figyelmét. Előfizetőinek száma csakhamar 800 fölé emelkedett. A felvilágosult rendi programot képviselte. Azon belül nemzeti nyelvi-irodalmi és tudós társasági törekvéseiről itt nem kell beszélnünk, mivel arról ma külön előadást hallhatunk. De más, korszerű mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi problémák és bizonyos reformok iránt is igyekezett a nemesi olvasók figyelmét felkelteni és szóvátett a jobbgányok rovására elkövetett „igazságtalanságokat” is. Külön említést érdemel, hogy a francia forradalommal kapcsolatos híryanagát egyideig 1791-ben Hajnóczy József, a későbbi magyar jakobinus vezető fogalmazta, elég részletesen megismertetve olvasóit az 1791-i francia polgári alkotmánnyal és az Emberi jogok kiáltványával. Görögék azonban politikailag óvatosabb vonalat vittek és befolyásosabb támogatókkal bírtak, mint Szatsvay, így némi dorgálás után 1793 elején is megtarthatták lapjukat, amely egyébként ekkor már a hagyományosabb *Magyar Hirmondó* címet viselte.

Lezárhatjuk a sort egy harmadik bécsi magyar lappal, amely Pánczél Dániel, Szatsvay volt segédszerkesztője vezetése alatt *Bétsi Magyar Merkurius* címen 1793-ban indult, de akkor már más, mint száraz, szintelen referáló lap nem is lehetett. Végül pedig az első erdélyi magyar nyelvű újsággal, az *Erdélyi Magyar Hírvivővel*, amely Nagyszebenben, a német lapot is kiadó Hochmeister Mártonnál, Fábián Dániel és Cserei Elek szerkesztésében még 1790-ben indult. Egy kissé a Görög-féle bécsi laphoz hasonlóan, szerényebb változatban, ez is a nemesi felvilágosodásnak köszönte létét, de már a következő év elején, Kolozsvárra átköltözve megszűnt.

Szólnunk kell azonban még végül röviden az első magyar folyóiratokról is.

A műfaji szétágazódás első jeleit, még a referáló lapon belül, már a *Magyar Hirmondónál* megfigyeltük. S bár hamar voltak tervek, próbálkozások külön folyóiratok létrehozására, a következő tényleges lépésnek a Szatsvay-féle *Magyar Kurír* 1786 végén megindult irodalmi melléklapja, a *Magyar Musa* tekinthető. Ezt követte, szerényebb változatban, 1787-ben a *Pozsonyi Magyar Múza*, a *Hirmondó* melléklete.

Az első önálló magyar nyelvű folyóirat, a kassai *Magyar Museum*, amely 1788-ban indult, nem pusztán azzal vált nevezetessé, hogy új műfajt képviselt, hanem elsősorban azzal, hogy ezt mindjárt a legmagasabb irodalmi igénnyel képviselte. Élvonalbeli írók álltak mögötte: Kazinczy Ferenc, Batsányi János

⁴ KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795.* Bp. 1970.

és Baróti Szabó Dávid, a Kassai Magyar Társaság tagjai. A vállalkozásban alapjában véve két különböző irányzat legjelentősebb irodalmi képviselői találkoztak. Sajátos módon úgy, hogy a magyar jozefinizmust a nemes Kazinczy, a nemesi nemzeti ellenzék, a felvilágosult rendiséget pedig a nem-nemes Batsányi képviselte. Pár év múlva mindketten — más irányból — a magyar jakobinus mozgalomhoz értek. De most irányzataik ellentéte megakadályozta tartós együttműködésüket, annyival is inkább, mivel mindketten a vezetésre tartottak igényt. A lapot rövidesen Batsányi vette át, bár egyideig Kazinczy is szerepelt még benne írásaival, Dayka Gábor, Szentjóbi Szabó László, Verseggy Ferenc és mások mellett. A II. kötet 1790 tavaszán elkészült, de csak utóbb szétküldött, első száma közölte Batsányi nevezetes forradalmi versét a „franciaországi változásokról”. Mire azután a negyedik s egyben utolsó szám is megjelent — hiszen a lapból 5 év alatt csak 8 füzet látott napvilágot, — már megindult a politikai hajsz a Batsányi ellen, aki később is úgy látta, hogy „sokféle üldöztetésének első, valóságos oka” éppen e folyóiratban vitt szerepe volt. A *Magyar Museum* 1793-ban megszűnt, a hasábjain megjelent versek azonban még 1794-ben, a jakobinus per során is ott szerepeltek a költő ellen felhozott vádpontok között.

Kazinczy más úton haladt hasonló sors felé. A közös vállalkozásból kilépve 1789 végén kezdte kiadni új, önálló folyóiratát, az *Orpheust*, amely címében szerkesztőjének szabadkőműves nevét viselte. Havi folyóiratnak indult, „a józan gondolkodásnak, igazabb ízlésnek és magyar történeteknek elősegítésére”, magas színvonalon. Rövid fennállása alatt számos jelentős író, költő szólalt meg hasábjain. A vállalkozás azonban alapjában véve már a következő évben elakadt.

Figyelmet érdemel, hogy ekkoriban, igazi nagy irodalmi központ híján, különböző városokban bukkantak fel folyóiratok, társaságok. A Komáromi Társaság nevében, mint szerkesztő, Péczeli József Svájcban tanult református lelkész indította meg 1789 elején a *Mindenes Gyűjteményt*, amely igen változó időközökben, egy ideig kétszer hetenként látott napvilágot és egy kissé még az ismeretterjesztő morális hetilapok típusát képviselte. 1790-ben is csak 137 előfizetője volt. Péczeli tulajdonképpen a felvilágosult rendi mozgalomhoz kapcsolódott, de II. Józsefet, a vallási türelem megteremtőjeként, utóbb is mindig elismeréssel emlegette. Munkatársai közül Kováts Ferenc pápai mérnök 1789-ben már azt fejtegette, hogy az újságoknak nemcsak a tehetősebbeket, hanem a „mezei emberek”, a falusi nép sokaságát is el kellene érniök, majd 1790-ben a jobbágyfelszabadítás kérdését is felvetette. A lap a nemesi mozgalom megtorpanásával alapjában véve már 1790 végén félbemaradt, ha évkönyvszerűen még meg is jelent 1792-ig. E vidéki kezdeményezések közül már egyik sem élt, midőn az ifjú Kármán József *Uránia*-ja, már igen nehéz viszonyok között, 1794-ben, még egy utolsó, rövidéletű kísérletet tett arra, hogy a magas szintű irodalmi folyóirat ügyét újból napirendre tűzze, már azzal a célkitűzéssel, hogy Pestet kell irodalmi központtá fejleszteni.

A magyar sajtó első fejezete ezzel lezárult. A diagram, amely a nyolcvanas évektől a felvilágosodás irányzataival együtt felfelé ívelt, most velük együtt lehanyatlott és 1795, a magyar jakobinus vezetők kivégzése után hullámvölgybe ért. A francia forradalom második, radikális szakaszától megriadva, meghátrálva, a magyar nemesség és az udvar összefogtak. A nádor többször is figyelmeztette I. Ferencet a magyar újságok francia híreiben rejlő veszedelmekre. Új, szigorú cenzúrarendeletek láttak napvilágot. Egy sor lap megszűnt, má-

sok színtelenné nyomorodtak. 1792-ben 18 lapunk volt, fele részben magyar. 1805-ben csak 4 maradt, ebből egyetlen magyar, az is szánandó állapotban. Politikailag nem exponált területen, szűkebb mederben, a felvilágosodás hagyományai persze folytatódtak, s utóbb a sajtó is újra bontakozni kezdett, főleg gazdasági, szakmai, irodalmi változatban. De a nemzet és haladás ügyét együtt hirdető politikai sajtó csak egy hosszú nemzedék hallgatása után, a reformkorban⁵ kezdeteként újra kibontakozni.

Ez a dráma ment végbe első újságíróink nagy részének sorsában is. Többek halálában vagy hosszú fogságában, mások riadt némaságában, elszürkült mindennapjaiban, belső törésében, vagy abban a csúfolódó ironiában, amellyel, Erdélybe visszatérve, Szatsvay viselte belső száműzetését. Ezek a még feudális társadalomban, nagyurak, egyházak, vagy éppen kiváltságos nyomdász-lapkia-dók függésében élő, alapjában véve védtelen értelmiségiek kénytelenül elhallgattak az erőviszonyok kedvezőtlen alakulásakor. De helyesebb és ma itt mindenképpen méltányosabb, ha arra emlékezünk, hogy amint és amíg arra lehetőségük volt, a magyar sajtó első munkásai, ebben az első szakaszban, zömmel lelkesen és felkészülten vállalták a maguk eszközeivel a nemzeti haladás szolgálatát.

DOMOKOS KOSÁRY

Die Geburt der ungarischen Presse

Im Vergleich mit Europa konnte das erste Kapitel der ungarischen Pressegeschichte einerseits durch seine Verspätung charakterisiert werden, andererseits aber durch die Tatsache, dass sie, nach ihrem Geburt, ihren Rückstand schnell: während einem andert-halb Jahrzent größtenteils einholte; sie lief in Eilmarsch den langen Weg, der von einer trockenen, referierenden Zeitung zu den ausdrücklich die öffentliche Meinung formenden politischen Blättern und Zeitschriften von hohem Niveau führte. Seit 1780, seit der Begründung der ersten ungarischsprachigen Zeitung erweiterte sich diese Presse verhält-nismäßig schnell zu einem reichen und farbigen Spektrum damals, als die Bedingungen der bürgerlichen Entwicklung ausreifen, die die Entwicklung der Presse möglich und nötig machten.

Der ungarischsprachigen Presse gingen in der Zeit lateinisch- und deutschsprachige Blätter voran, auch diese gehören aber organisch zur ungarischen Pressegeschichte. Die erste ungarischsprachige Zeitung (*Magyar Hirmondó*) wurde von Mátyás Rát am 1. Januar 1780 in der Ausgabe des Pressburger Buchdruckers Ferenc Ágoston Patzkó begonnen. Unter seinen Nachfolgern ragten Miklós Révai und Sándor Szacsavay hervor. Der Josephinist Szacsavay wurde der markanteste politische Journalist der Epoche, er begründete eine Zeitung zu Wien am Ende des Jahres 1786 unter dem Titel *Magyar Kurir*.

⁵ A „reformkor” történetírásunk szakkifejezése. Azt az 1830–1848 közti időszakot jelöljük vele, amelyben a korábbi rendi (feudális) ellenzékiiség helyett a nemzeti és polgári, társadalmi átalakulás ügyéért *együtt* küzdő, új, liberális reformmozgalom kibontakozott. Ilyenről 1830 előtt nem beszélhetünk. Aki a határt mégis korábról, így az 1820-as évektől próbálja számítani, az vagy a kétféle (a feudális, illetve polgári) ellenzékiiséget olykor egybemosó nemesi hagyományt, vagy talán az ötvenes évek régi, nacionalista jelszavak-kal is szívesen manipuláló dogmatizmus téves álláspontját követi, vagy pedig, végül és egyszerűen, esetleg nincs tisztában történetírásunk eredményeivel és módszertani köve-telményeivel. Nem szükséges elmélkednünk itt azon, hogy mi vezette Fülöp Gézát, midőn az új *Magyar sajtótörténet* I. kötetének recenziója címen a *Magyar Könyvszemle* és a *Népszabadság* hasábjain, tehát több ízben is megkísérelte történetírásunknak, némi rosszallás közben, előírni, hogy elfogadott álláspontját módosítsa, — olyan marginális megfontolások kedvéért, amelyek nem érintik magát a lényegét. Körülbelül olyan ez, mint ha valaki egy jól megtermett, felnőtt embert kabátgombjánál fogva próbálna felemelni.

(Ungarischer Kurier). Ebenfalls zu Wien erschien das Organ der adeligen-nationalen Bewegung, die Zeitschrift *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (Kriegs- und Andere Berühmte Geschichten) redigiert von Demeter Görög und Sámuel Kerekes.

Auch die ersten ungarischsprachigen Zeitschriften wurden in dieser Periode begründet. Die allererste wurde, unter dem Titel *Magyar Museum* (Ungarisches Museum), in 1788 zu Kassa (Kaschau) herausgegeben. Diese Zeitschrift János Batsányi's und Ferenc Kazinczy's, ebenso wie die daran folgenden: *Orpheus*, *Mindenek Gyűjtemény* (Allgemeine Sammlung) und *Urania*, waren alle literarische, weltanschauliche, bzw. populärwissenschaftliche Blätter von hohem Niveau, sie waren aber nicht langlebig: 1795, das Jahr der blutigen Erstückung der ungarischen Jakobinerbewegung schloß auch das erste Kapitel der ungarischen Pressengeschichte zu.

A Rákóczi-szabadságharc a külföldi közvéleményben

Az első magyarországi újság a latin nyelvű *Mercurius*, amelynek néhány számát tudta csak megjelentetni a Rákóczi-szabadságharc. A *Mercurius*-kérdést sajtótörténetünk sokoldalúan világította meg, éppen ezért nem ezzel szeretnék foglalkozni, hanem azzal az európai közvéleménnyel, amelyet befolyásolni kívánt.

Nem pusztán az információt kívánom gazdagítani a Rákóczi-szabadságharc külföldi visszhangjáról, amikor a külföldi közvélemény és a régi magyar történelem e kiemelkedő eseménye közötti kapcsolatot vizsgálom. Sokkal inkább szemléleti és módszertani kérdések foglalkoztatnak, amelyek a közvélemény-kutatás és különösen a közvélemény-kutatás történetének általános problematikáját érintik.

A sajtó történetében eléggé elterjedt az a vélemény, hogy közvélemény lényegében a XIX. században alakul ki a kapitalizmus fejlődésével, hiszen akkor már széles rétegek fejezik ki nézeteiket s az így kialakult közvélemény már hatást is gyakorol a politikára. XVII–XVIII. századi magyar függetlenségi harcok francia és hollandiai francia sajtójával kapcsolatos kutatásaim azt bizonyították, hogy közvélemény jóval előbb létezett s hogy befolyása sem volt jelentéktelen ebben a korban.¹

Ez a közvélemény természetesen szűkkörű volt, a nemesség, főleg az udvari nemesség és tisztviselőréteg és a polgárság egy részére korlátozódott, de éppen azok alkották, akiknek szerepe volt a politika alakításában. Majdnem azt lehet mondani, hogy a korabeli közvéleményformáló eszközök konkrétan meghatározható, „reális” és nem egy feltételezett, „virtuális” közönséghez szóltak, mint gyakran a későbbi időkben. Franciaországban azt mondták, hogy ez a közönség az „udvar” és a „város”, tehát a versailles-i nemesség és kiszolgálói és a párizsi polgárság. Hollandiában a politikai vezető körök mellett már a burzsoázia szélesebb rétegei tartoztak hozzá.²

Meg kell jegyezmem, hogy a külföldi hírek és főleg az ezekről szóló kommentárok az országok többségében nagyobb teret kaptak, mint a belföldiek. Ez különösen áll Franciaországra, ahol az abszolút monarchia e tekintetben sokkal szigorúbb volt, mint a holland kormányzat. A külföldi eseményekkel kapcsolatos közvéleményformálást XIV. Lajos és hivatalnokai is szükségesnek

¹ KÖPECZI Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*, Budapest, 1966. Megjelent egy teljesebb francia kiadása is. A szövegeket közli: *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. Szerk. KÖPECZI Béla, Budapest, 1970.

² *Histoire générale de la presse française* Publ. sous la dir. de Claude BELLANGER, Jacques GODECHOT, 5. tom. Paris, 1976. Pr. Univ. 550 p.

tartották, különösen az augsburgi liga háborúja óta, amikor a Hollandiába menekült hugenotta publicisták általános támadást indítottak a francia abszolutizmus és politikája ellen. Hollandiában a „Refuge” szellemi pezsgést indított el, és élénkek lettek nem pusztán a protestantizmuson belüli belső viták, hanem a különböző politikai irányzatok közötti harcok is, még pedig úgy, hogy ez utóbbiak inkább nemzetközi, mint belső, holland visszhangra számítottak.³

Elterjedt — s most már főleg diplomáciatörténetben — az a vélemény, hogy ez a kor a titkos diplomácia kora volt s ezért a jelzett közvélemény kevés információt kaphatott az egyes akciókról. Nos éppen azért, mert különösen a XVII. század 80-as éveitől kezdve nemzetközi polémia bontakozott ki az egyes hatalmak érdekeiről és ezekkel kapcsolatos tényleges politikájukról s miután szövetségi rendszerek kerültek szembe egymással a nagy háborúk idején, minden egyes fél szükségesnek tartotta, hogy saját akcióit egyrészt a politikai ideológia szintjén, másrészt a konkrét eseményekkel kapcsolatban, több-kevesebb nyíltsággal informatív-agitatív céllal kifejtse. A titkos diplomáciai tevékenységet a másik félnek érdekében állt leleplezni s ezért beszámolt minden olyan mozdulatról, amely tudomására jutott s az igazság az, hogy kevés olyan volt, amely nem tudódott ki.⁴ A vita külső eseményekről szólt, de természetesen az eszmék szintjén belföldi problémákat is érintett s ezért az egyes kormányok igyekeztek megakadályozni a másik sajtótermékeinek saját országában való elterjedését, de éppen a francia példa mutatja, hogy az ellenőrzés nem lehetett elég hatékony, a hollandiai gazettek, de folyóiratok, sőt pamfletek is eljutottak Párizsba, még a spanyol örökösödési háború idején is és a novellisták útján hozzájárulhattak a belföldi közvélemény formálásához.⁵

A XVII. század második felétől kezdve a közvéleményt már nemcsak a különböző gazettek, zeitungok vagy courantok tájékoztatják, hanem a folyóiratok is, amelyek nem elégszenek meg a hírekkel, hanem kommentárokat is fűznek hozzájuk.⁶ Ebből a szempontból úttörő szerepe van a különböző Mercuriusoknak, de különösen az 1688-tól Hollandiában megjelenő, hugenották által szerkesztett *Mercurie historique et politique*-nak, amelynek több következője akadt s amely megeremtetten az ún. vélemény-sajtót. S itt elérkezünk egy eszmetörténeti szempontból lényeges kérdéshez. Az eszmetörténet hosszú időn keresztül hajlamos volt arra, hogy a tudományos, főleg filozófiai, illetve szépirodalmi alkotásokat faggasson, amikor egy-egy kor társadalmi tudatának állapotát akarta rekonstruálni. Nyilvánvalóan helyes, ha ezek a munkák is forrásul szolgálnak, de a mindennapi tudat megismerése szempontjából véleményem szerint sokkal inkább szükséges a sajtóra, a lapokra és a folyóiratokra

³ ERICH HAASE: *Einführung in die Literatur des Refuge*, Berlin, 1959.

⁴ A kor diplomáciatörténetét részletesen vizsgálja C. v. NOORDEN: *Europäische Geschichte im XVIII. Jahrhundert*, Leipzig, 1870–1882, I–III. A tárgyalásokról: A. LEGRELLE: *La diplomatie française et la succession d'Espagne*, Gand, 1888–1892, I–IV.

⁵ E. HATIN: *Histoire politique et littéraire de la presse en France*, Paris 1859 I. és különösen ugyanettől a szerzőtől: *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1865.

⁶ 1672-ben jelent meg Párizsban Donneau de Visé havi folyóirata, a *Mercur Galant*, amelynek munkatársai között Thomas Corneille-t is megtaláljuk. 1686-ban alapítja meg Hágában Gatién de Courtitz a *Mercurie historique et politique*-ot, 1692-től 1729-ig jelenik meg a hugenották szerkesztette *Lettres historiques*, végül 1699-ben kezdi el Hágában az *Esprit des Cours de l'Europe* kiadását egy kiugrott bencés, Nicolas Gueudeville. A folyóiratok részletesen foglalkoznak a Rákóczi-szabadságharccal.

támaszkodni. Az *Annales* iskola nagyon helyesen állította előtérbe a mentalitástörténetet s jól tette, hogy felhasználta ehhez a mindennapi élet írásos dokumentumait. Úgy tűnik azonban, mintha bizonyos mértékig elhanyagolta volna a sajtót, talán azért, mert eleve feltételezte, hogy az irányított s sokkal inkább tükrözi a hivatalos vagy legalább is az uralkodó csoportok véleményét, mint a nagy többség mindennapi tudatát.⁷

Ezzel kapcsolatban tekintetbe kell venni, hogy különösen a politikai eszmék szempontjából mindig kell számolnunk az irányítással, a kérdés csak az, hogy a sajtó milyen hatalom, illetve milyen rétegek érdekeit és véleményét fejezi ki és kikre tud hatni, milyen értelemben.

A content analysis módszerével végzett vizsgálatok azt mutatják, és most már a jelenkorra vonatkoztatva, tehát ellenőrizhetően, hogy a sajtó hűen tükrözi a különböző irányzatok, pártok, mozgalmak és ezzel együtt osztályok, rétegek vagy csoportok tényleges nézeteit.⁸ A hitelességgel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy manipuláció sem lehet sikeres, ha nem a társadalomban meglevő általános vagy partikuláris érdekekre appellál s olyan eszméket használ fel, amelyek ténylegesen jelen vannak a társadalomban s amelyeket tudatosítani, kiemelni vagy éppen háttérbe szorítani akar. Mindezzel azt kívántam bizonyítani, hogy az eszmetörténeti, de hozzátehetném, a művelődéstörténeti kutatások szempontjából sem szabad elhanyagolnunk a mindennapi kultúra forrásait, mégha el is fogadjuk, hogy a legmagasabb szinten a tudomány és a művészetek fejezik ki egy-egy kor leglényegesebb tendenciáit.⁹

Ha most már a Rákóczi-szabadságharc külföldi visszhangja szempontjából akarom alátámasztani az elmondottakat, mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy egy-egy országra tartozó esemény akkor lesz érdekes külföldön, ha bekapcsolódik a nemzetközi kapcsolatok alakításába, tehát a nemzeti és nemzetközi érdekek egy bizonyos láncolatába. A nagy kuruc szabadságharc a spanyol örökösödési háború része, érinti az északi háborút, de az Oszmán Birodalom és Európa kapcsolatait is. Ez a sokirányú érdekeltség magyarázza azt a nagy sajtóviesszangot, amelyet mindenütt keltett, s amely egyúttal éppen az ellentétes érdekeknek megfelelően különböző állásfoglalásokat váltott ki az egyes országokban.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a Habsburgok uralta országokban a legteljesebb elutasításra talál s egyértelműen a törvényes király elleni rebelliónak fogják fel, árnyalati eltérések csak abban vannak, hogy a protestáns sérelmeket egyáltalán megemlítik és valamilyen mértékben honorálják-e, vagy éppen ellenkezőleg, ezeket is a rebellió részének tartják. A császárpárti véleményt az 1703-ban induló *Wienerisches Diarium* és a frankfurti és egyéb német újságok abban foglalják össze, hogy a kurucok a franciák biztatására kezdtek rebellióba, hogy sokkal inkább rablók mint katonák, hogy a vezérek, s persze elsősorban Rákóczi, félrevezetik és becsapják őket, s Isten és a császár egyaránt joggal fordul szembe velük.¹⁰ A német protestánsok fenntartásokkal teli álláspontját egy

⁷ Az *Annales*-iskola legújabb felfogásáról. J. Le Goff-P. Nora: *Faire de l'histoire*, Paris, 1974, I–III.

⁸ BERELSON, Bernard: *Content analysis in communication research*, New York, 1971.

⁹ Vö. KÖPECZI Béla: *A művelődéstörténet tárgyáról és módszertanáról*, Századok, 113. 1979. 4. 682–692 p.

¹⁰ A német nyelvű sajtóról vö. HANSKARL Erzsébet: *Budai, óbudai és pesti hírek a Wienerisches Diarium első 50. évfolyamában (1703–1752)*, a Fővárosi Könyvtár Évkönyve, XVIII. 1938; PUKÁNSZKY Béla: *II. Rákóczi Ferenc alakja a német sajtóban*. Rákóczi-Emlékkönyv, Budapest, 1935.

1704-ben megjelent politikai vitairat, a *Ragozische Kriegs-Flamme* jelzi talán a legvilágosabban, nem tagadva, hogy „mind egyházi, mind politikai téren Magyarországon és Erdélyben is egyre-másra számos erőszakos változtatás és gyűlölt túlkapás történt, bizonyosan betegesen uralomra vágyó állameszme és zsarnoki törekvés szolgálatában, különösen azok között a rendek és alattvalók között, akik nem tartoztak a római katolikus valláshoz és akik ezt a vallást sem fölvenni, sem elismerni nem akarták”.¹¹ Német területen azonban a francia expanziós politikától való félelem háttérbe szorítja ezt a bátor bíráló hangot s különösen 1707 után szinte általános a szabadságharc elítélése.¹²

A protestánsok ügye erőteljesebb visszhangot vált ki Angliában, amely a spanyol örökösödési háborúban Ausztria oldalán vesz részt, s ahol a kormányzatnak az az érdeke, hogy a császári erőket ne kösse le a magyar felkelés. A vitában olyan jeles publicisták is részt vesznek mint a Robinson szerzője, Daniel Defoe, aki a *Weekly Review of the Affairs of France* 1704-es őszi számában részletesen foglalkozik a magyar szabadságharccal a hivatalos álláspont alapján: „Tudom — írja — amennyire csak illik tudni, hogy a magyarok sérelmei eredetileg az Ausztriai-Ház kegyetlenségeiből és elnyomó uralmából származtak és főleg a jezsuiták alávaló tevékenységéből, akik ezt a virágzó királyságot feláldozták, lakosságának vérével és szabadságjogaival tékozló módon bántak”. Ugyanakkor megjegyzi, hogy „a körülmények összejátszása folytán” a magyar felkelés „segítőjévé vált a francia hatalomnak... és Ragoczi herceg épp annyira ellensége — akaratlanul is — Európa protestáns hatalmainak” mint a franciák. Defoe nyíltan kimondja, nem a vallás dönti el kivel szimpatizáljon Anglia, hanem az, hogy ki kinek a szövetségese: „Nem elég, hogy egy nemzet protestáns legyen és népe a mi barátunk; ha ellenségeinkhez csatlakozik, akkor számunkra pápista, török, pogány.”¹³ Éppen azért elítéli azokat az angolokat, akik a magyarok védelmére kelnek, a magyaroknak pedig azt tanácsolja, hogy egyezzenek ki a császárral tisztességes feltételek mellett.

Újabb kutatásaim során ráakadtam a *The Observator* 1704. szeptember 20-i számában egy érdekes párbeszédre, amelyet egy feltételezett vidéki és a Figyelő folytatnak s amelyben az utóbbi azt állítja, hogy a magyarok egyszerre harcolnak vallásukért és szabadságukért s ez utóbbi magyarázza, hogy a pápisták is az elégedetlenek közé állnak. Tiltakozik az ellen, hogy a magyar protestánsokat ezzel akarják diszkvalifikálni a Jack-ek és a High Flyer-ek s így a magyar kérdést bevonja a belpolitikai vitába.¹⁴

¹¹ A Rákóczi-szabadságharc és Európa 49. A pamflet szerzője Karl Scharschmidt jogi és politikai kérdésekkel foglalkozott és német protestáns fejedelmek szolgálatában állt.

¹² 1711-ben jelent meg hamis impresszummal (Cölln, bey Peter Marteau) egy kiadvány, amely *Das verunruhigte und wiederberuhigte Königreich Ungarn* címet viseli s amelyben megtaláljuk a szabadságharc legfontosabb okmányait a szatmári szerződést is beleértve. A breznai kiáltvány szövegének közlése előtt ezt írja: „Worin aber die Kunst ein aufrührisches und gewissenloses Manifest unter allerhand scheinbaren Pretexten zu schmieden bestehe, das wird der geehrte Leser aus dem hier förmlich beygefüigten Manifesten zur Gnüge ersehen, welches seinem ganzen rebellischen Inhalt nach also lautet, wie folgend. I. m. 85.

¹³ A Rákóczi-szabadságharc és Európa 77. Daniel DEFOE a *The Weekly Review of the Affairs of France* című lapjában 1704. szeptember 2-től december 5-ig minden számban ír a Rákóczi-szabadságharcról. A cikksorozat nagy része a török — magyar szövetség kérdésével foglalkozik Thököly idején, azt bizonyítva, hogy a protestánsok is nagy hibát követtek el, amikor elfogadták a Porta segítségét.

Az angol sajtó hosszú ideig a megegyezésben reménykedik az angol és a holland közvetítés eredményeként, amikor azonban a nagyszombati béketárgyalások megszakadnak, elsősorban a francia intrikák hatását emeli ki, a vezetők önzését és a nép nyomorát, amelyet a háború hoz rá. Csak a bukás után érdekli újból a protestáns kérdés, de ekkor már folynak az utrechti béke előkészületei.¹⁵

Az angol belső vitának van egy nemzetközi lecsapódása is, amennyiben a hágai *Mercure historique et politique* 1705 augusztusi számában közzé teszi egy állítólagos angol püspök pásztorlevelét a magyarországi protestánsokhoz. A pásztorlevél kétségbe vonja, mégpedig a bibliát idézve és Augustinusra hivatkozva, a magyar felkelés jogosságát „Soha semmiféle ürüggyel nem szabad uralkodóink ellen fegyvert ragadnunk, még azon a címen sem, hogy Isten jogait vagy saját életünket védelmezzük”.¹⁶ A párizsi *Mercure galant*, amely maga is közli ezt a pásztorlevelet, azzal utasítja vissza az érvelést, hogy ebben az esetben igazságos háborúról és nem rebellióról van szó. „A szent szabályoknak kevés közük van — írja — Magyarország népei jelen helyzetéhez, hiszen ezektől elvették igazi uralkodóikat, és másokat adtak helyettük, olyanokat, akik saját örökös tartományaikat mindig csak a despotizmus elvei szerint kormányozták és mindig csak rabszolgaként bántak velük. Nem különös dolog-e éppen egy angoltól hallani, amint hűségéből és engedelmességből leckézteti Magyarország népeit, azon népeket, mondom, amelyek saját természetes fejedelmeik iránti hűségükkel más népeknél mindig jobban kiűntek”.¹⁷ Ezzel a vitával már túlléptünk a politikai, katonai vagy a vallási ellentéteken és eljutottunk a felkelés, vagy az ellenállás jogának problémájához, ami élénken foglalkoztatta a nyugat-európai közvéleményt az angol „dicsőséges forradalom” és a nantes-i ediktum visszavonása után.

Az ugyancsak Hollandiában megjelenő *L'Esprit des Cours* c. folyóirat már 1703 decemberében így állítja szembe a magyar felkeléssel kapcsolatban kialakult két álláspontot: „A monarchikus hatalom védelmezői lángbaborult arccal, haragtól fénylő szemmel annyi szitkot és anatómát szórnak a magyarországi elégedetlenekre, mint amennyi bombát és gránátot ostrom idején. A természeti jog patronusai viszont az igazság és érdem látszatát fogják tulajdonítani ennek az igazi vagy hamis lázadozásnak, nem kimélik majd dicséretüket és magasztalásukat az összeesküvőktől és több bűnbocsánatot és áldást fognak osztogatni, mint egy primás raktárában akad. Én a magam részéről — írja Nicolas Gueudeville, a szerkesztő — minden jót kívánok a jó ügynek, bármelyik is legyen az, és semlegesnek kell maradnom ebben a kérdésben”.¹⁸ Végül is nem marad semleges, mert Pierre Bayle-re hivatkozva elutasítván

¹⁴ A korabeli angol lapok, mint a *The Daily Courant*, *The Post-Man*, *The London Gazette*, *The Flying Post* részletesen foglalkoznak a Rákóczi-szabadságharccal. 1704-től kapcsolódik be a *The Observer* a vitákba. A nem teljes sajtóanyagot a British Museum Burney Collection of Newspapers című állagában tekinthettem meg.

¹⁵ Jonathan Swift a *The Conduct of the Allies* című 1711-ben megjelent röpiratában elítéli a császárt, mert nem kötött idejében békét a magyarokkal és elvont csapatokat a nyugati hadszínterről. Swift *satírák és röpiratok*, Budapest, 1961. 96 — 97.

¹⁶ A Rákóczi-szabadságharc és Európa. 208.

¹⁷ A Rákóczi-szabadságharc és Európa. 210. A *Mercure Galant* Gilbert Burnet, Salisbury püspökének tulajdonítja a levelet, ennek ellenére a szerzője bizonytalan. Az a tény, hogy a *Mercure historique et politique* is közzétette, arra utal, hogy egy valóságos levélről van szó és azt nem a francia propaganda találta ki.

¹⁸ *L'Esprit des Cours*, 1703. dec. 667 — 668.

nyilatkozik minden felkelésről: „Amikor az ember azokra az eszközökre gondol, amelyeket egy nemzet közönségesen arra használ, hogy lerázza a monarchia jármát és néha arra hogy megmaradjon a köztársasági államban, akkor nehéz ellentmondani azok véleményének, akik inkább a zsarnokságot kedvelik, mint a legbölcsebb és legemberibb forradalmat” — írja 1705 márciusában.¹⁹

Az abszolút monarchia hívei a francia publicisták, nemcsak a felkelést tartják jogosnak, hanem a trónfosztást is. A verduni *Journal historique* 1707 szeptemberében így elmélkedik: „Grotius — Cicero nyomán — azt mondja, hogy soha semmiféle okért sem kell a fejedelmet trónjától megfosztani, pusztán azért, hogy másnak adjuk a koronát és ha a királyokat megfosztják szuverenitásuktól, mert azzal visszaéltek, ezt csak akkor lehet megtenni, ha a népnek visszaadják eredeti szabadságát, nem szavakkal, hanem tettekkel”. A magyarok ilyen szándékkal jártak el a nagyon is elkötelezett Claude Jordan szerkesztette folyóirat szerint.²⁰

A francia udvar nem kötött szerződést Rákóczival, nem követi ranggal küldte el képviselőjét Magyarországra, de azt nem tagadhatta, hogy nem tart fenn kapcsolatot a magyarokkal s az emiatt elhangzó támadásokra úgy válaszolt, hogy saját „maximái” ellenére kiállt a szabadságharc jogossága mellett. Az ónodi országgyűlésen fellépő ellenzéket ez a sajtó elítéli, a hollandiai viszont védelmébe veszi s Guedeville mély felháborodással ítéli el a véres jelenetet. „Micsoda barbár buzgalom ez a közjóért, ilyen körülmények között az igazi patriótáknak joguk van nyögni és kiáltani. Ó, hogy egy abszolút monarchia még mindig többet ér, mint a természeti jog egész lovagrendje, mint a nemzet kiváltságainak állítólagos védelmezői.”²¹

Az eszmék szintjén Jean de La Chapelle akadémikus a francia álláspont legrangosabb képviselője. 1708 márciusában megjelent, periódikusan kiadott *Leveleinek* egyikében elmondja, hogy a magyaroknak István király törvényei és az Aranybulla alapján joguk van ellenállni s ezt erősíti meg Grotius is, aki szerint a király és a nép között kötött „hallgatólagos paktumok” is megtartandók, hát még az írottak. Adott esetben a császár sértette meg a megállapodást azzal, hogy eltörölte a szabad királyválasztást, az ellenállási fogot és lábbal tiporta az ország törvényeit. E *Levél* végén közli a *Recrudescunt* francia szövegét, s ilyen módon teljesen azonosítja magát a magyar szabadságharc politikai, jogi, történeti érvelésével.²² Ebben az esetben sem arról van szó azonban, hogy valamiféle tértől és időtől független, pusztán elvi egyetértés alakult volna ki: a francia külpolitika érdekeit képviselte Jean de La Chapelle, minthogy Hollandia és szövetségesei érdekeit védte Nicolas Guedeville — még ha a korai felvilágosodás szkepticizmusának szellemében is.

A XVIII. század eleji magyar kérdésben a külföldi sajtó állásfoglalása fel-fedi az egyes hatalmak érdekeit, rámutat a szövetségesek közötti ellentétekre, s végül a politikai eszmék alakulására is fényt vet, majdnem azt mondhatnánk, hogy a katalizátor szerepét játsza. Ezzel együtt lehetőséget ad arra, hogy megmutassa a közvélemény befolyásolásának irányait és módszereit s egyben az egyes országok közvéleményének állapotát az adott korban. Teljesen világos,

¹⁹ *L'Esprit des Cours*, 1705. márc. 276.

²⁰ *Journal historique de Verdun*, régebben *La Clef du Cabinet des Princes de l'Europe*, 1707. szept. 184.

²¹ *L'Esprit des Cours*, 1707. szept. — dec. 655.

²² Egy svájci XXXIV levele egy franciához Magyarországi jelenlegi ügyeiről. *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*, 280. és köv. old.

hogy például ekkor már a vallási érvek csak másodrangú szerepet játszanak, s nagyon is pórén mutatkozik meg, hogy „az érdek mozgatja a világot”. A politikai ideológia tehát különböző, ellentétes érdekeket támaszt alá, néha úgy, hogy ellentmond egyes országokban a belpolitikailag uralkodó eszméknek. Mindezt úgy tűnik érdemes lesz folytatni a munkát és most már nem pusztán a francia vagy hollandiai francia sajtót vizsgálni, hanem más országokét is a magyar szabadságharcral kapcsolatban, és nem csak azért, hogy a magyar történelem egy fontos eseményét nemzetközi kontextusban lássuk, de azért is, hogy a korai felvilágosodást jobban megismerjük, hiszen nem túlzás azt állítani, hogy ez a felvilágosodásnak szinte minden jelentős eszméjét előlegezte.

BÉLA KÖPECZI

La guerre d'indépendance hongroise du début du XVIIIe siècle et l'opinion publique de l'étranger

L'étude du problème permet de soulever des questions d'ordre général touchant la conception et la méthodologie de la recherche de l'opinion publique. D'après certains auteurs on ne peut parler d'une opinion publique qu'à partir du XIXe siècle. L'examen de la presse du début du XVIIIe siècle prouve que déjà à cette époque une certaine opinion publique existait, composée de la noblesse et surtout de la noblesse de cour et de la bourgeoisie. La diplomatie secrète n'a pas empêché la presse et par conséquent cette opinion publique d'être plus ou moins informée, puisque l'adversaire était intéressé à la divulgation des nouvelles „secrètes”. Dans cette période les puissances s'efforçaient déjà justifier leurs „conduites” et la presse commentée et la littérature politique (pamphlets et histoires) servaient ce but.

La guerre d'indépendance hongroise du début du XVIIe siècle intéressait l'Europe puisqu'elle jouait un rôle assez important dans la politique internationale. La presse de l'Empire des Habsbourg a rejeté cette guerre comme une rébellion pure et simple contre le roi légitime. En Allemagne on a suivi cette opinion, exceptés quelques auteurs protestants qui au début avaient manifesté une certaine sympathie pour leurs coreligionnaires. En Angleterre on assiste à une véritable querelle entre les adeptes et les adversaires des Hongrois. D. Defoe, par exemple, dans la *Weekly Review* publiée, en 1704, toute une histoire de la Hongrie pour prêcher la modération aux protestants hongrois et la nécessité de l'accommodement avec la Cour de Vienne.

Cependant ce n'est pas le problème religieux qui domine dans la discussion internationale, mais beaucoup plus celui du droit de la résistance. On voit d'un côté non seulement les défenseurs des Habsbourg, mais aussi les Huguenots, réfugiés en Hollande, comme Nicolas de Guedeveille (dans *L'Esprit des Cours*), condamner le soulèvement hongrois, et de l'autre côté les adeptes de la monarchie absolue de Louis XIV de le défendre (comme le fait Jean de La Chapelle dans les *Lettres d'un Suisse à un François*),

On peut donc constater que la guerre d'indépendance hongroise a influencé l'évolution des idées politiques de l'époque, étant bien entendu que la prise de position de la presse était déterminée avant tout par l'intérêt réel ou supposé de la puissance respective.

A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei

A magyarországi sajtótörténetnek a kezdetek kezdetén a magyar nyelvűek mellett nemcsak a latin nyelven kiadott hírlapok és folyóiratok voltak szerves részei. Ma már művelődésünk fejlődésének krónikásai világosan látják, amit még nemrég is csak kevesen hangsúlyoztak, hogy a modern értelemben vett „nemzeti” nyelvűség nem jelentette *egy csapásra* az ország területén egymás mellett, sőt együtt, szimbiózisban élő népek politikai vagy éppen kulturális elkülönülését. Itt most nincs időnk kitérni arra, hogy kifejtsük — amit máshol röviden már megtettünk — *miért* nem tudja nyelvünk megkülönböztetni egymástól azt, amit például a cseh és a szlovák nyelv „uhorský”-nak és „mad’arský”-nak nevez.¹ A német nyelvhasználatban az „ungarisch” és „madjarisch” megkülönböztetése már nem következetes, mi viszont — ha a két nem azonos és egymással mégis összefüggő fogalmat meg akarjuk különböztetni egymástól, az „uhorský”-t csak latinul: „hungarus”-ként tudjuk megjelölni. Amikor a nyelvi harc a XVIII. század legvégén, de főleg a XIX. század elején megindul, mi a magyar nyelvűséget jelöljük meg a „hazafiság” kritériumaként; — a hazai nemzetiségek (a sajtótörténet szempontjából elsősorban a magyarországi németek és a szlovákok) németül is, szlovákul is hosszú ideig „ungarländisch”-nak, „uhorský”-nak nevezik magukat még akkor is, amikor — szakítva az egész országot s a hozzá fűződő patrióta érzést föl tétlenül biztosító latinítással — már a sajtójukban a nemzeti nyelvet használják. A magyar sajtó történetének nemrégén megjelent első kötetében Kókay György meggyőző erővel fejti ki azt a letagadhatatlan tény, hogy a felvilágosodás korának magyarországi német- és szlováknyelvű sajtótermékei patriotizmusuk szempontjából egységbe vonhatók, sőt, mindenképpen egységet alkotnak a kor magyar nyelvű sajtótermékeivel. Ebből a szempontból mindahhoz, amit Kókay a műnek kerekén első százhusz oldalán elmond, nincs vagy alig van hozzátennivalónk.² Egy élő szóban elhangzó fejtegetésnek nem lehet feladata, hogy azoknak a nem magyar nyelvű sajtótermékeknek, amelyek a fent említett szempontból szóba kerülhetnek, a teljes felsorolását adja. Azt viszont mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy a „hungarus” hazafiság és a latintól való eltávolodás, a nemzeti nyelvűség harmonikus egybeötvozódése legfőképpen Pozsonyban indult meg a XVIII. század nyolcvanas éveiben. Azt már többen kifejtették, a szlovák kulturális élet fejlődése szempontjából mi is, hogy a többnyelvű „hungarus” kultúrát egy személyben képviselő Bél Mátyás

¹Többek között erre céloztunk *A régi szlovák irodalomról* c. cikkünkben (1957). In: *Visszhangok*. Bratislava, 1977. Madách. 201—211. De számos más helyen is.

²Főleg KÓKAY György: *Hírlap- és folyóirat-irodalmunk a 18. században* című fejezetére gondolunk. In: *A magyar sajtó története*. I. 1705—1848. Bp., 1979. Akadémiai.

áldásos pedagógiai és művelődéspolitikai működése óta a pozsonyi evangélikus líceum hogyan vált a hármaskör kultúra fontos központjává;³ ahogy ez az intézmény nem hagyható ki sem a magyar, sem a magyarországi német művelődés- és irodalomtörténet fejlődésrajzából, úgy lett a XIX. század első felében fontos fóruma a szlovák nemzeti törekvéseknek is.⁴ Közhely, hogy Juraj (Jiří) Palkovič 1803-ban itt létesítette a szlovák nyelv és irodalom első tanszékét,⁵ a XIX. század közepén pedig ez az iskola adott otthont annak a litterátus ifjúságnak, amely az új (a mai) szlovák irodalmi nyelvet Ludovít Štúr vezetésével megalkotta.⁶ De ugyanakkor ugyanebben az iskolában megmaradnak a magyar és a német nyelv ápolására irányuló törekvések is, legfeljebb az egész magyarországi német és az egyetemes magyar irodalmi-művelődési fejlődésben nem játszottak olyan központi szerepet, mint a szlovák törekvések a szlovákban.

Pozsony háromnyelvűsége volt az oka és az eredménye annak, hogy 1764-től itt indult meg a *Pressburger Zeitung*, 1780. január 1-től a *Magyar Hírmondó* és a szlovák nyelvű *Presspürské noviny*. Hogy egy városban ugyanabban az időben, egyszerre három különböző nyelvű újság jelent meg, az azt bizonyítja, amit más helyen bővebben és többször is kifejtettünk: differenciálódás tanúi vagyunk az ország egységes latinításából. Mind a magyar, mind a német, mind a szlovák nyelvű lapnak — természetesen — megvannak a maga „belügyei”. Hosszas részletezés helyett ezt egyetlenegy példával illusztrálom: az evangélikus (lutheránus) vezetés alatt álló *Presspürské noviny* szerkesztőségében felvetődik a kérdés: nem volna-e helyesebb, a lap népszerűségét nem segítené-e elő jobban, ha az éppen akkor irodalmi nyelvvé fejlesztett nyugat-szlovák nyelvjárásban s nem a szlovák evangélikusoknál addig meghonosodott és meg is csontosodott biblikus cseh nyelven szerkeszték-e?⁷ A szlovák értelmiségre akkor még a felekezeti — s ennek következtében a nyelvi — megosztottság annyira jellemző volt, hogy a javaslat nem valósult meg. A nyugatszlovák nyelvjárásra, nyelvre ekkor még kimondottan mint katolikus jelenségre tekintettek. Ugyanígy csaknem kizárólag szlovák „belügy”-nek lehet tekinteni Ondrej Plachý Besztercebányán 1785-ben létesült „Societas Slavica”-jának egy éven át kiadott *Staré noviny literného umění*-jét (Az írásművészet régi újságját), amely az első folyóiratnak tekinthető szlovák kiadvány volt.⁸

De ezeken a „belügyek”-en kívül, amelyeket mind az említett magyar, mind a német, mind pedig a szlovák nyelvű hírlapban egyaránt megtalálunk, megvan bennük az a közös is, az oly sokszor emlegetett „hungarus” patriotizmus maradványa. Félreértés ne essék: egyáltalán nem azonos szövegű három sajtótermékről van szó. Mind a hármat szuverén módon, önállóan szerkesztették. De már az a körülmény, hogy közös szerkesztőjük, jobban mondva elindítójuk, illetőleg kiadójuk volt, arra mutat, hogy a nyelvi differenciálódásnak ezen az első fokán még nem egymással ellentétes szándékokról, nem szembenállásról,

³ Vö. tőlünk: *A szlovák irodalom története*. Bp., 1962. Akadémiai. 149–153.

⁴ MARKUSOVSKÝ Sámuel: *A pozsonyi ág. h. ev. lyceum története*. Pozsony, 1896. Wigand. 692 l.

⁵ *A szlovák irodalom története* ..., i. m. 192.

⁶ Uo. 299–300.

⁷ Uo. 163–164. — *A magyar sajtó története*, I. I. m., 117.

⁸ *A szlovák irodalom története*, i. m. 163. — *A magyar sajtó története*, I. I. m., 118. — Dobroslav CHROBÁK-Oskár ČEPPAN: *Rukovät' dejín slovenskej literatúry*. Bratislava, 1949. Slovenský spisovateľ, 283–284.

hanem közös ügyről volt szó. Ezt nemcsak a magyar, hanem a magyarországi német és a szlovák sajtótörténetnek is számon kellene tartania. Tudomásom szerint még sem bibliográfus, sem sajtó-, sem művelődéstörténész nem akadt, aki a három lapot, illetőleg a három lap egymással megegyező és egymástól eltérő közleményeit s közös vagy egymással ellentétes forrásaitat kikereszte, illetőleg összehasonlította volna.

Mind a három laphoz Tállyai Dánielnek volt köze. A *Presspürské noviny* kiadása számára ő kért a Helytartótanáctól engedélyt, egy időben pedig a *Pressburger Zeitung*-ot és a *Magyar Hirmondót* is szerkesztette. A Szepességről származott, s ezt itt most igen erőteljesen hangsúlyozzuk; azt a több nemzet között végzett közvetítő szerepet, amelyet a Szepességen született vagy tanult írástudók közül többek között egy Rumy Károly György, egy Berzeviczy Gergely vagy éppen egy Thaisz András neve fémjelez, Tállyai Dániel is kötelességének érezte. Német anyanyelvű volt-e mint a Szepesség őslakosai általában, nem tudjuk, mindössze annyit tudunk róla, hogy nemesi származású volt, s hogy méltatói szerint német nyelvtudását a szülővárosából, Lőcséről hozta magával. Debrecenbe küldték „magyar szóra”, majd a pozsonyi evangélikus liceumban tanulta meg a szlovák lutheránusoknak fentebb már említett biblikus cseh nyelvét, amelyen a *Presspürské novinyt* is szerkesztették. Tállyai Dániel azok közé a vegyesnyelvű vidékeken szinte mindmáig jól ismert írástudók, publicisták közé tartozott, akik mind a három nyelvet: a németet, a magyart, a szlovákot egyforma intenzitással művelték. Az, hogy 1788-ban „Báró Trenk Fridrik emlékezetre méltó életének históriáját” magyar nyelven írta meg és adta ki, talán arra utal, hogy mégiscsak a magyar nyelv állt hozzá a legközelebb.⁹

Viszont túlságosan idillikus képet festenénk a XVIII—XIX. század fordulójának és a XIX. század elejének nem magyar nyelvű sajtójáról, illetőleg ennek a sajtónak a patriotizmusáról, ha nem hangsúlyoznók, hogy abban a mértékben, ahogy az önálló — polgári — nemzettudat növekedett, a latint egyre erősebben elhagyni akaró s a nemzeti nyelvűséget egyre jobban szorgalmazó magyarországi nemzetiségekben úgy nőttek a viharfelhők is. Az ellentétek egyre nagyobbak lettek. Nagyon éles szem kell hozzá, hogy ezt például a pozsonyi evangélikus liceum szlovák tanszékének megalapításával kapcsolatban már említett a szlovák Juraj (Jiří) Palkovič: *Týždenník* (Hetilap) (1812—1818) című lapján vagy később kiadott *Tatranka* (1832—1847) című „mulattató” almanachján észrevegyük. Palkovič a hitfelekezetére jellemző biblikus cseh nyelvnek buzgó ápolója, hosszú élete folyamán (1769—1850) a mellette felcseperedő s a szlovák irodalmi életet tovább ápoló nemzedékek mellett egyre konzervatívabbá váló művelője volt, ugyanakkor még erősen kötődött a „hungarus” patriotizmusához. Erre mi sem jellemzőbb, mint hogy — tanárként — 1804-ben a „Hármas kis tükör” mintájára a szlovák tanítási nyelvű iskolák számára kiadta *Známost Wlasti* (Honismeret) címen Magyarország megverselt földrajzát.¹⁰ Ennek ellenére mégis összeütközésbe került a korabeli magyar nemzeti mozgalom sajtójával annak egyre erősödő öntudata, főleg

⁹ *A magyar sajtó története*, I. I. m. 117. — BENEDEK Marcell (szerk.): *Magyar irodalmi lexikon*. Bp., 1965. Akadémiai. III., 297. — A szlovák szakirodalom nevét „Tálai”-nak, illetőleg „Tállay”-nak írja és csak szlovák publicisztikai tevékenységét említi. Vö.: CHROBÁK—ČEPPAN, i. m. 275. — Milan PRŠŮT (red.): *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava, 1960. Osveta. 122.

¹⁰ *A szlovák irodalom története*, i. m. 196. — CHROBÁK—ČEPPAN, i. m. 181.

Bécs-ellenessége miatt. A *Tudományos Gyűjtemény* munkatársa lángot lehelve támadja meg a derék pozsonyi tanárt és aufkláristát, amiért hetilapját „*Cysařko Křalovské Národní Noviny*”-nak („Császári királyi nemzeti újságnak”) nevezte. Miért „császári”? És miért „nemzeti”? Hiszen — érvel a cikk írója — Magyarországnak a császárhoz semmi köze, és hogy lehet e hazában egy — a biblikus cseh nyelven szerkesztett újság — *nemzeti*?¹¹

Palkovičnak és a Tudományos Gyűjteménynek ez az összeütközése nem igényel kommentárt. Önmagában véve mutatja, hol a későbbi éles ellentétek gyökere. A nyelvi harcnak elsősorban szemléletbeli okai vannak. Persze, ezek a szemléletbeli okok nagyrészt társadalmiakra vezethetők vissza. De — s ezt éppen a sajtótörténet tükrében kérdezzük — szabad-e ezt a kérdést, végeredményképpen a történeti Magyarország széthullásának okát — nemesség és polgári értelmiség harcának kérdésére leegyszerűsíteni? Hiszen akkor, amikor Palkovič *Hetilap*-ja ellen a *Tudományos Gyűjtemény*nek ez a támadása megjelent, a lapot Fejér György, az uradalmi ács fiából lett katolikus pap szerkesztette!¹² S hogy a szepességeknek („Zipser”-eknek) Tállyai Dániellel kapcsolatban már említett közvetítő szerepe az egyre élesedő nemzetiségi viszálykodások korában is megmaradt, arról *Thaisz András*¹³ személyes és szerkesztői működésének nem egy jelensége is tanúskodik. Thaisz a magyar reformtörekvéseknek, a közéletben a magyar nyelv érvényesülésének egyik élharcosa volt. De Ján Kollárnak, a pesti evangélikus egyház szlovák lelkészének, aki a kor szlovák művelődéstörténetének nem kisebb alakja, mint hogy a szláv kölcsönösség-eszme megalapítója, — népköltési gyűjteményébe (a *Národní zpiewankyba* — a Nemzeti Énekekbe) ő adta a szlovák nyelvű kuruc verseket, egyéb, Magyarország történetével kapcsolatos epikus énekeket.¹⁴ Annak a Štefan Leškának, aki a Tállyai Dániellel kapcsolatban említett *Presspurské noviny* első szerkesztője volt, s akinek a magyar nyelv szláv (szlovák) jövevényszavairól írt „Elenchus”-a mind a magyar, mind a szlovák szótáriróadalomnak becses emléke¹⁵, a magyar helyesírás reformját javasló s a magyar nemesurak pöffeszkedő, szlovákokat gúnyoló magatartása ellen írt cikkét Thaisz András közli a *Tudományos Gyűjtemény*ben. Leška, mint kiskőrösi evangélikus pap még 1817-ben, Fejér György szerkesztése idején küldte be kéziratát, de már csak Thaisz tette közé, mint szerzőjének posztumusz tanulmányát.¹⁶

Annak, aki azt állítja, hogy a szepességi némettség és sajtója a magyar sajtó fejlődésének ebben a korszakában a magyar nemzeti törekvésekkel, a XIX.

¹¹ E.P.N.P. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. XII. 117–124.

¹² FENYŐ István: *Haladás és maradiság harca a Tudományos Gyűjteményben. Az alapítás: a „pesti tudósok” vállalkozása.* In: *A magyar sajtó története, I.*, i. m. 280–283. — *Magyar irodalmi lexikon*, i. m. I. 340.

¹³ Thaisz András Jolsván, tehát nem a Szepességen született. Ő maga is hangsúlyozza ezt, amikor a Jolsván működő Wallaszky Pált honfitársaként üdvözli. Vö.: *Tudományos Gyűjtemény*, 1826. III. 120. Viszont Kézsmárkon tanult, s mint eredetileg német anyanyelvű litterátus, a Szepesség neveltje volt. Vö. FENYŐ István, i. m. *A magyar sajtó története*, I. i. m. 295.

¹⁴ Kollár gyűjteményének legújabb kiadása: *Národní spievanky*. Bratislava, 1953. SVKL. I. 775, II. 689 l. — Thaisz közreműködéséről pl.: I. 740.

¹⁵ Vö.: FRIED István: *Szláv jövevényszavaink kutatásának történetéből.* Magyar Nyelv, 1974. 245–249.

¹⁶ *Tudományos Gyűjtemény*, 1820. V. 121–122.

század első évtizedeinek magyar országépítésével egyértelműen szembenállt, az ezt a kérdést teljesen tévesen ítéli meg.¹⁷

Abban a monográfiában, amelyet a mai fővárosunk helyén elterülő három kisvárosnak, Pestnek, Budának és Óbudának a XVIII–XIX. század fordulóján és a XIX. század elején többnyelvű kultúrájáról, illetőleg több nép együttéléséről s ennek az együttélésnek irodalmi következményeiről akarunk összeállítani¹⁸, a magyar mellett a német és szláv (szlovák, szerb) sajtónak külön fejezetet fogunk szentelni. Ebben az előadásban — természetesen — nem adhatjuk a Pest-Budán megjelent idegen nyelvű sajtótermékeknek még teljességre törekvő katalógusát sem. Itt mindössze két olyan jelenségre hívjuk fel a figyelmet, amely a magyarországi nem-magyar nyelvű sajtó kezdeteiről elmondottak egyenes folytatásának tekinthető:

1) A legtöbb szláv nyelvű sajtótermék tele van a korabeli magyar sajtóhoz fűződő rokonvonással, olyasmivel, ami a magyarral együtt tér el más nemzetek sajtójától. Talán elég, ha itt a szlovák Zora (1835–36, 1839–40) négy évfolyamának és a Kisfaludy Károly-, illetőleg később Bajza József-féle Aurórának (1821–1837) többször is emlegetett rokonvonásaira célzunk.¹⁹ S ha az Auróra jóval hamarabb indult is meg Kulcsár István felhívása nyomán, mint a Zora (a mi művelődési zónánkban, régióinkban a fejlődés ütemeltolódása megszokott jelenség), korántsem gondolunk a pozitivistá felfogást tükröző „hatásra”, hanem olyan tipológiai párhuzamra, amely — íme — nemcsak a műalkotások stílusán, belső felépítésén, hanem a sajtóban, a sajtótermékek összeállításában is tapasztalható. A pest-budai magyar és nem magyar nyelvű sajtótermékekben annál inkább, mert a két-, sőt többnyelvű író, költő, publicista megszokott, mindennapi jelenség, s erre eddig aránylag kevés gondot fordítottak. Nemcsak az olyan közismert költőkre gondolunk itt, mint Vitkovics Mihály-Mihajlo Vitkovič; róla itt nem is emlékezünk meg részletesebben, kétnyelvűségének irodalom- és művészetpolitikai okaira és következményeire már többen rámutattak.²⁰ Martin Sucháň-nak (Szuchány Mártonnak) az esetét is említettük már: az említett Zora című szlovák nyelvű almanachban romantikus cselekményű, biedermeier hanghordozású novellákat közölt, ugyanakkor az Orvosi

¹⁷ UGRIN Aranka: *Reformkori német nyelvű hírlapok és folyóiratok*. In: *A magyar sajtó története*, I. I. m. 564.

¹⁸ Vö.: *Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes*. In: *Littérature hongroise — littérature européenne. Études de littérature comparée publiées par l'Académie des Sciences en Hongrie à l'occasion du IVe Congrès de l'A.I.L.C.* Budapest, 1964. 227–254. — *Das Zusammenleben und Zusammenwirken mehrerer südeuropäischer Kulturen in Ofen-Pest zu Beginn des 19. Jahrhunderts*. In: *Die Stadt in Südosteuropa. Struktur und Geschichte*. München, 1968. 113–127.

¹⁹ Erre mi már 1935-ben céloztunk *A szlovák romantika pánszláv jellege* című tanulmányunkban. *Apollo*, 1935. 407. — Újabbán I. NYOMÁRKAY István: *A „B” szekció munkájáról* című beszámolójában ÚRHEGYI Emilia előadását, amely a budai Egyetemi Nyomda jubileumi konferenciáján hangzott el. Helikon, 1977. 4. sz. 433.: Újabbán MATÓVÉCFI, Augustin: *Literárny almanach Zora a madjarská Aurora*. (A Zora c. irodalmi almanach és a magyar Aurora). Slovenská literatúra, 1981. 1. 42–46.

²⁰ L.: Mladen LESKOVAC: *Mihajlo Vitkovič. Njegov život i rad u srpskoj i madjarskoj književnosti*. In: *Glasnik Istorickog društva*. Novi Sad, 1935. — Tőlünk: *Vitkovics Mihály, a kétnyelvű költő*. In: VUJICSICS D. Sztoján (red.): *Szomszédság és közösség. Délsláv — magyar irodalmi kapcsolatok*. Bp. 1972. Akadémiai. 203–258. — FRIED István: *Vitkovics Mihály jelentőségéhez. Filológiai Közöny*, 1973. 3–4. sz. 423–432. — VUJICSICS D. Sztoján (szerk.): *Vitkovics Mihály magyar és szerb írásai*. Bp., 1978. Európa. 331 l. — Tőlünk: *A kétnyelvűség kérdése*. Helikon, 1979. 541–544.

Tár című hírlapba magyarul írt szakecikkeket.²¹ Benkert-Kertbeny mellett Mátray-Rothkrepf Gábor az ide kívánczozó írástudó. Tudjuk: zenei szakíró, folyóiratszerkesztő is volt magyarul²², és mint a „Musikverein” titkára, majd az énekiskola (Singschule) igazgatója németül is megírta jelentéseit.²³

2) Pest-Buda nem-magyar nyelvű sajtójából a német nyelvű politikai, irodalmi, gazdasági és szórakoztató lapok emelkednek ki. Itt szándékosan nem a „német”, hanem a „német nyelvű” jelzőt használtuk. Kétségtelen, hogy a Pest-Budára 1686-tól, a török megszállás alól történt felszabadulástól kezdve fokozatosan ide települt német anyanyelvű polgárságnak is része volt benne: — ennek a német etnikumból származó és német anyanyelvű rétegnek számos tagja tanulta meg a mellette, vele együtt élő népek nyelvét; főleg magyarul tanultak meg szívesen. Erre a pesti egyetem számos, a német etnikumból származó professzora a legjobb példa. Részben a sajtótörténethez is tartozó Schedius Lajos neve kívánczozik ide elsősorban, aki *Literarischer Anzeiger für Ungarn* (1797—99) és *Zeitschrift von und für Ungern* (1802—1804) című folyóirataiban még német öntudatáról, de „hungarus” („ungarländisch”) patriotizmusáról tett tanúságot; ez a patriotizmus végül is odáig fejlődött, hogy Schedius mint az egyetem esztétika professzora a reformkorban csaknem valamennyi magyar irodalmi és tudományos vállalkozásban részt vett.²⁴ Más német származású írók, publicisták továbbjutottak ezen a folyamaton: a már említett Mátray-Rothkrepf Gáboron kívül elsősorban Toldy (Schedel) Ferenc, a magyar nemzeti irodalomtörténetírás megalapítója tartozik ide. Igaz, elsősorban nem az idegen nyelvű sajtó hőseként. De azért már igen, hogy ugyanakkor, amikor a modern magyar nemzeti öntudatot kiépítő romantikus magyar írók legszűkebb baráti köréhez tartozott, nem mondott le a magyarországi német értelmiségnek arról az itt élő kultúrák között közvetítő szerepéről, amely csaknem az egész XIX. századon végigvonul! Toldy elutazott Prágába, felkereste Václav Hankát, a cseh romantikus nemzedék jeles tudósát és nemzetébresztőjét, lelkesedve írt kézírathamisításairól: a Királyudvari és Zöldhegyi Kéziratról; ő is elhitte, hogy valódi középkori alkotásokról van szó.²⁵ S ha nemzetépítő koncepciójuk szempontjából egy világ választotta is el őket egymástól, mégis személyes, sőt baráti kapcsolatot tartott fenn Ján Kollárral; 1849-ben ő segítette elő, hogy a szláv kölcsönösség-eszme kialakítója elmenekülhessen a forradalmi Pestről Bécsbe.²⁶ A több kultúrát egybefogó, az egymás mellett

²⁶ Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten, i. m. 159.

²¹ Vö. tőlünk: Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. In: *Tanulmányok a csehszlovák — magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. 153—154. — Dr. ECKSTEIN Fridrik: mellyet bold. Dr. Szuchány Márton emlékeztére, a k. budapesti orvosegyesület előtt, 1842-ki május 31-kén tartott. *Orvosi Tár*, III. évf. I. köt. 1842. jan. 397.

²² T. ERDÉLYI Ilona: *Az irodalmi divatlapok. Regélő-Honművész*. In: *A magyar sajtó története I.*, i. m. 445—454. — VÁRNAI Péter: *Mátray Gábor élete és munkássága a szabadságharcig. Zenetudományi Tanulmányok*. 2. Bp., 1954. 231—295.

²³ A jegyzetek túlságos szaporításának elkerülése céljából mindössze egy példa: *Aufruf in Betreff einer unter der Leitung der Pesther und Ofner Musikvereins zu eröffnenden öffentlichen Singschule*. Aláírás: Gabriel Mátray Vereins-Sekretär. *Pesther Handlungszeitung, Kommerzial u. Industrie-Anzeiger*. 1839. Nro 81. Sonnabend, 11. Dez. 348. Mátray Gábor a „Singschule” igazgatója.

²⁴ Schediusról gazdag irodalom van. Itt csak a SÓTÉR István (szerk.): *A magyar irodalom története*. III. 19., 140. 204., 385., 389. és 515. l-ján idézetteket említjük.

²⁵ Vö. tőlünk: *A „népiesség”, néhány közép- és kelet-európai nemzet romantikájában*. In: *Szomszédainkról*. Bp., 1974. Szépirodalmi. 174—175.

élő népeket egyaránt megéneklő költőnek világirodalmi rangú példája a sziléziái német apától és pesti német polgárlány anyától származó Lenau.²⁷

De éppen mert a magyarországi német írástudók nagy része vállalkozott a közvetítés szerepére, német nyelvű sajtónkat nemcsak a német etnikumból származó, vagy éppen német nemzeti öntudatú írástudók, publicisták állították össze. Azok, akik nem voltak németek és az adott helyzetben, illetőleg korszakban mégis németül szólaltak meg, a németeknél még intenzívebben tudatosították a német nyelv közvetítő szerepének fontosságát. Majláth János, Mednyánszky Alajos vagy éppen a szlovák származású Csaplovics János talán nem is ezért lett a hazáját, hazájának kulturális értékeit minden áron ismertetni akaró német nyelvű író; ők azok, akiknek iskoláztatásuk, környezetük közvetítésében a magyarnál vagy éppen a szlováknál „könnyebben ment” a német nyelven írás. Romy Károly György viszont, akit az utóbbi időben sokat emlegettek²⁸, már tudatosan vállalta — és nemcsak németül! — a közvetítő szerepét. Soha a magyar tudományosság egykorú magyar nyelvű folyóiratában, a *Tudományos Gyűjteményben* nem jelent volna meg annyi hír Karlócáról és általában a szerbek tudományos életéről, ha az akkor éppen ott tanárkodó Romy nem gondoskodik erről! A pesti és általában a magyarországi német nyelvű sajtó (részben a szlovák és más nyelvű sajtó is) tele van Romy ismeretterjesztő, elemző és tudományos cikkeivel.²⁹ Ezeknek a cikkeknek a legtöbb esetben egy közös jellemvonásuk van: nemcsak politikai és gazdasági, hanem művelődési szempontból is egységnek látják a történeti Magyarország és Erdély területén élő különböző népeket. „Vaterländische Ehre im Auslande” (Hazai siker külföldön) a címe annak a cikkének, amelyben Kollár „Slávy dcera” (A szlávság — a dicsőség — lánya) című költeményének külföldi — főleg angol nyelvű — sikeréről írt³⁰, mit sem törődve azzal, hogy az ő „vaterländisch” (hungarus, magyarországi) patriotizmusa és a költemény szerzőjének szláv kölcsönösség eszméje között szakadéknyi a különbség, még akkor is, ha ma is valljuk, hogy gondolatvilága „sem foganhatott meg másutt, mint a Duna-völgyének furcsa, áldott-átkozott talaján.”³¹

A pest-budai német nyelvű sajtóval kapcsolatban eddig a német és magyar etnikumból származó közvetítőkkal találkozunk. Vegyük elő az 1828-ban megindult *Allgemeine Handlungs-Zeitung von und für das Königreich Ungarn* című, Pest-Budán hetenként kétszer, minden szerdán és szombaton megjelent lapot, amely címét többször is megváltoztatta (*Allgemeine Handlungs-Zeitschrift von und für Ungarn*; majd: *Pesther Handlungszeitung zur Handel, Industrie, Gewerbe, Land- und Hauswirtschaft*; *Pesther Kommerzial- und Industrie-Anzeiger*) — és kulturális kísérőlapját, a *Der Spiegel* címűt, — és azonnal tapasztalhatjuk, hogy a két említett etnikai réteghez a közvetítő szerep szempontjából a reformkorban éppen a sajtóban egy harmadik is járul: a nemrégén eman-

²⁷ L. tőlünk: *Lenau und die Parallelen in der Entwicklung der osteuropäischen Literaturen im XIX. Jahrhundert*. In: *Lenau—Almanach*, 1965—66. Wien, 1966. 56—63.

²⁸ A Romyra vonatkozó irodalmat I. KÓKAY György (szerk.): *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*, 2. 1772—1849. Bp., 1975. Akadémiai. 710—711.

²⁹ Itt még csak egyetlenegy forrást említünk, amelyik a Kókay-féle bibliográfiában nem szerepel: Dr. Carl Georg Romy. 1780—1847. In: S. WEBER: *Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhunderts 1800—1900*. Igló, 1901. 197—200.

³⁰ Mind e sorok írója, mind FRIED István már többször is idézte. Dr. RUMY: *Vaterländische Ehre im Auslande. Der Spiegel*, Nro. 88. 4. November. 708—710.

³¹ L. A szlovák irodalom pánszláv jellege című, i. tanulmányukat. 407.

cipálódott vagy éppen hogy emancipálódó zsidóság. Németül ír, németül szerkeszti a hírlapjait is. — Arról már volt szó, hogy ez a nagyrészt általa szerkesztett német nyelvű sajtó közvetített az egymás mellett, vagy éppen együtt élő népek között, s hogy ennek a közvetítő szerepnek milyen pozitív és milyen negatív eredményei voltak.³² De arról még nem, vagy legalábbis kevés, hogy a Rosenthalok, Saphirok és a többiek német nyelven milyen „ungarländisch” hazafiak voltak. S ez nemcsak a külsőségekben nyilvánul meg; például nemcsak abban, hogy az említett *Handelsblatt*, illetőleg *Handlungs-Zeitschrift* címlapján két éven keresztül ott látható a magyar címer (az ún. „kiscímer”, a Korona nélkül, az, amit a szabadságharc idején Kossuth-címernek neveztek).³³ Mind a sok kereskedelmi és kulturális hirdetést, hírt közlő *Handelsblatt*-nak, mind pedig a *Der Spiegel*nek a kimondottan németországiakon kívül számos bécsi, illetőleg osztrák vonatkozása van. De hányszor mondanak ellent Bécsnek, hányszor vitatkoznak a bécsi lapokkal, s fejtik ki — magyar („ungarisch”) szempontból — a maguk álláspontját!³⁴ Egy-egy hirdetésben a „patriotisch” szó — Franz, der Kaiserral együtt — az egész birodalmat jelenti. A cikkek többségében mégis a szembeszállást tapasztaljuk. Ha a haza építéséről van szó, akkor félreérthetetlenül annak a történeti Magyarországnak a fejlesztéséért harcol ez a német nyelvű sajtó is, amelynek a szerkesztők öntudatos polgárai. Számtalan esetben vesznek át cikkeket, híreket, egyéb közleményeket a pesti magyar nyelvű sajtóból, idővel Kossuth: *Pesti Hírlapjából* is³⁵, de az ember-ideál, az, akinek a működését, a Lánchíd, a Vaskapu építését utjongva kísérik: egyértelműen: Széchenyi.³⁶ Divat ebben az időben, hogy élelmes könyv- és

³² Vö. tőlünk: Szlovák népdalok a „Pesther Tageblatt”-ban. In: *Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1966. 83–89. — Németül is: *Slowakische Volkslieder im „Pesther Tageblatt.” Studia Slavica*, 1966. 405–412.

³³ Az 1834. és 1835-ös évfolyamon. Kezdetben kis körbe foglalva, később nagyobb alakban, körbefoglalás nélkül.

³⁴ A rövidség kedvéért erre csak egyetlenegy példát a *Der Spiegel*ből. 1829. június 17. Nro 48. 384. Itt a bécsi színházpolitikát támadják. Ugyanakkor az *Urtheil der österreichischen National-Encyklopädie* (7. Heft, Seite 496) *über die Handlungszeitschrift von und für Ungarn* cikk szerint az osztrákok hányják a folyóirat szemére, hogy Magyarországról kevés információt közöl.

³⁵ Például: *Pesther Kommerzial- und Industrie Anzeiger*. 1842. Nro 49. 22. Juni. 212. — Gyakran idéz a *Társalkodó*ból, mint például Rumynak a Vaskapuról írt, a 36. jegyzetben idézett cikksorozatát. — Viszont még *Pesther Handlungszeitung für Handel, Industrie, Gewerbe, Land- und Hauswirtschaft* korában hirdeti a Balászfalvi Orosz József szerkesztésében megjelenésre kerülő *Hírnököt* is az 1837. évf. június 3-i 22. számhoz mellékelt lapon. — E sajtótermék álliberalizmusáról, a kormányzatot, a „fontolva haladók” politikáját támogató és Széchenyit is támadó irányzatáról l. KOSÁRY Domokos: *A válság évei és a Hírnök*. In: *A magyar sajtó története*, I. 405–406.

³⁶ A sok helyett — a rövidség kedvéért — egyetlenegy példa: *Vollkommen getroffenes allegorisches Porträt des Grafen Stephan Szechenyi* (sic!). *Allgemeine Handlungszeitschrift von und für Ungarn*. 1835. Nro. 62. Augusztus 5. 244. — A Lánchídról, a Vaskapuról egész sereg cikk: *Allgemeine Handlungs-Zeitschrift von und für Ungarn*, 1830. Nro 11. 6. Februar. 41–42. Dr. RUMY: *Vorschlag, eine Eisenbrücke von geschmiedeten Eisen, nach eigener Bauart, über die Donau zwischen Ofen und Pesth zu errichten*. Ez a cikk még Széchenyi nevét nem említi, Vedres Istvánra hivatkozik, a cél: „... sichere, große Lasten tragende eiserne Kettenbrücke zu bauen...”. A Vaskapuvall kapcsolatos, az ugyancsak RUMYtól származó cikksorozat (mely párhuzamosan a *Társalkodó*ban is megjelent). 1834. Nro. 1. Január 1. 1–3., Nro 2. Január 4. 5–6. Itt Széchenyi neve és jelentősége erős hangsúlyt kap. — DANIEL V. NOVÁK: *Ansichten über eine stahle Brücke* (sic!) *zwischen Ofen und Pesth*. *Pesther Handlungszeitung für Handel, Industrie, Gewerbe, Land- und Hauswirtschaft*. 1836. Nro 19. Márc. 5. 73–75. — Végül a következő cikket maga SZÉCHENYI István írta alá: „Graf Stephan Széchenyi (sic!) als Vorsizer des kleineren Ausschusses, welcher

műtárgy-kereskedők a császári-királyi ház tagjainak s magyar vezetőpolitikusoknak az arcképét árúsítják: Deák, Wesselényi és mások mellett legtöbbször a Széchenyiét. Mind a *Handlungszeitung*, mind pedig a *Der Spiegel* következetesen közli a három-egy város kulturális híreit. A „Musikverein” működése, a Zeneakadémia elődjének, az ének-iskolának ténykedéséről szóló jelentések, a hangverseny- és színházi műsorok . . . Richard Pražáktól várjuk, hogy teljes összeállítást készítsen azoknak a cseh muzsikusoknak, színházi szakembereknek, egyéb művészeknek a névsoráról, akik nagy részt vállaltak a kor Pest-Budájának művelődéséből. Ebből a szempontból az is érdekes, hogy a két, illetőleg három kisváros zenei életében a cseh Anton von Dolezsálek³⁷ vezette Vakok Intézete nemcsak azért játszott jelentős szerepet, mert számos koncertet tartottak a fenntartása javára, hanem azért is, mert zenetanárának, Kollár magyar nemzetiségű barátjának, az ugyancsak vak Füredi Lászlónak³⁸ a növendékei komoly részt vállaltak a műsorból. Mivel ebben az előadásban ezt a sajtót egy előre kitűzött szempontból szeretném elemezni, itt most nem mutatom be a hangversenyek programját, a német — majd 1837-től kezdve a magyar nyelvű színház nagyjából már egyébként is ismert repertoárját. Azt viszont már igen, hogy a német és szláv nevű művészek az idő előrehaladtával egyre inkább adnak elő „Ungarische Potpourri”-kat, „Echt ungarische Tänze”-t és egyéb hasonló című darabokat, mint nagyrészt saját szerzeményeiket vagy azóta már teljesen feledésbe ment szerzők műveit.³⁹ Ha mai szemléletünkkel nézzük, vajon mit jelent, mit jelenthet zeneművek esetében az „ungarisch” jelző? Szerintünk azt a „magyaros” műzenét, amely ekkor még minden bizonnyal részben a verbunkos zenéből táplálkozott, részben viszont a egyetemes európai népszerű zene magyarországi lecsapódása volt, az, amit például Erdélyi János Erkel: *Hunyadi László* című operájában „németes”-nek nevezett.⁴⁰ Ebből a zenéből fejlődött ki az idők folyamán a cigányok kocsmazenéjének „magyar nótá”-ja. Bartók Béla és Kodály Zoltán kisöpörte ezt a műfajt a magyar kultúrából, az említett német nyelvű lapok hangversenyprog-

hinsichtlich der zwischen Ofen und Pesth zu erbauenden stehenden Brücke (sic!) verordnet wurde.” A cikk címe: *Aufforderung in Bezug auf die zwischen Ofen und Pesth zu erbauende stehende Brücke* (sic!). 1836. Nro 54. Július 6, 209—210.

³⁷ Például a „Pesther und Ofner Musikverein” vezetésével meginduló „Singschule”-val kapcsolatban. *Pesther Handlungszeitung, Kommerzial- und Industrie-Anzeiger*. 1839. Nro 65. Augusztus 24. 284., de sok más helyen is. Az 1841. évf. 32. sz.-ban — május 22 — a Vakok Intézetének új épülete javára rendezendő hangverseny meghívóját ő írja alá.

³⁸ Füredivel kapcsolatban l. *Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten* című tanulmányunkat. I. m. 66. — 1839. Nro. 6. Január 19. 24. — A január 21-én a budai színházban megrendezésre kerülő koncerten a hat szereplő közül négy a Vakok Intézetének növendéke.

³⁹ Például az előző jegyzetben említett hangverseny: „Füreder ungarische Tänze, gespielt von dem beliebten Jancsi”, a szerző: Johann PADOVETZ. — Joseph Wagner zeneműüzletében többek között ez a mű kapható: „Neueste Pesther Carnevals-Blumen”. Die beliebteste Quadrill mit zweierlei Finale und ungarischer Marsch, ausgeführt auf den Bällen in National-Kassino und im k. städt. Redouten-Saale vom Kappelmeister Franz Morelli . . .” *Pesther Handlungszeitung, Kommerzial- und Industrie-Anzeiger*. 1841. márc. 20. 72. — A kor magyar (vagy „magyaros”?) zenei kultúrájára ismét csak az említett Wagner hirdetése jellemző (1841. okt. 16. 67. sz. 284—285): MÁTRAY GÁBOR megzenésítésében VÖRÖSMARTY: „Ésti dala” és JAKAB István: „A bajnok búcsúdala”, EGRESSY Béni dalai, a német lapban a „Hontalan”, „Hontalon”-ként; Siralom-vígalom; Komáromi emlék; Keserv és viszontlátás. DOBOZY Károly: Erzelgő, nagy Magyar a pesti Nemzeti Színház számára; TRAVNYIK J.: Jogász Magyar; TORMASSY J.: 6 Magyar Nóta; — de LISZT és ERKEL szerzemények is.

⁴⁰ Ezt az adatot T. ERDÉLYI Ilonától kaptam. L. *Regélő-Pesti Divatlap*, 1844. II. 4.

ramjaiból mégiscsak az tűnik ki, hogy hozzájárult az idegen nyelvű polgárság, illetőleg értelmiség elmagyarosodásához. S ha már ennél, az elmagyarosodás kérdésénél tartunk, éppen ez a sajtó mutatja, hogy a hungarus (ungarländisch) partiotizmustól a „magyar nemzeti”-ig tartó út ebben az időben semmiképpen sem a szomszédaink tudományos irodalmában emlegetett „erőszakos magyarosítás” eredménye. Maga Moritz és Samuel Rosenthal vagy a szerkesztőség más tagjai németül lelkesednek a kulturális élet folyamatos vagy éppen gyors magyar nyelvűvé válásáért. Ebből a szempontból még a többi közül is messze kiemelkedik Rosenthalnak az állandó kassai magyar színház megnyitásáról szóló tudósítása: a cikk szerzője nemcsak magáért a tényért lelkesedik, hanem azért, hogy Kántorné, Déryné, Szerdahelyi, Lendvai és a kor többi jelentős színésze az egykorú Magyarország egyik legfontosabb kulturális centrumában lép fel.⁴¹

A *Handelsblatt*ban Pest-Buda kulturális eseményeinek (elsősorban hangversenyeknek) mindössze az előzetes hirdetései találhatók meg; ezek alapján a szereplő művészek neve és az előadott zeneművek (zeneszerzők) válnak ismertté. A *Der Spiegel* már zenekritikákat is közöl, s ezekben a rövid és aránylag igen tömör bírálatokban is fel-felmerül a „nemzetiség” kérdése. Annak ellenére, hogy a kritikák írói zeneileg eléggé igényesek, a magyar, a magyaros jelleg a kritikusok részéről is kritérium.⁴² Annak a monográfiának, amelyet a többnyelvű lakosság egységes patriotizmusáról, majd az egységes patriotizmusból a magyar nemzeti öntudat és a nemzetiségeknek vele szemben álló nemzeti öntudatáról fogunk írni, éppen ennek a differenciálódás és a teljes elkülönülés irányában megtett útnak a megrajzolása lesz a célja.

A Magyarország kereskedelméről, ipari fejlesztéséről szóló számos cikk csak alátámasztja a patriotizmus és nemzetiség viszonyáról fentebb elmondottakat. S az, amit a nyelvtől független patriotizmusból a nemzeti nyelvűség felé vezető útról eddig elmondottunk, azokban az apróhirdetésekből is tükröződik, amelyekben a három-egy városban köznyelvként, társalgási nyelvként használt nyelvekről kapunk felvilágosítást.⁴³ A szellemi munkára (titkári teendőkre, nevelői állásra, stb.) ajánlkozók túlnyomó többsége magyar, német és „szláv” nyelvtudásával dicsekszik: sajnos, erről az utóbbi „slawisch” megjelölésről egyelőre nem tudtuk megállapítani, hogy vajon a Magyarországon beszéltek közül melyik szláv nyelvet jelenti? A Pest-Budán honos biblikus csehet, a

⁴¹ R.: *Korrespondenz*. Kaschau, den 28. Febr. *Der Spiegel*, 1830, Nro 20. Márc. 30. 158–160. Idézet a szövegből: „Mit wahrem patriotischem Gefühle greife ich zur Feder um den Ruf Thaliens Ond Melpomenens vaterländischem Tempel ertönen zu lassen, und durch Mittheilung an die Redaktion unsern Mitbürgern zuzurufen: das National-Theater hat in Ungarns Norden eine bleibende Freistätte gefunden.”

⁴² Például: *Musik in Pesth*. *Der Spiegel*, 1830. Nro 2. 16. — D. v. R.: *Musik in Pesth*. Uo., 1830. Nro 89. november 6. 712.

⁴³ Valamennyit nem idézzük, ez túlságosan nagyra tenné jegyzeteink terjedelmét. Egy-két példa: *Unterricht in der Magyarischen Sprache*. *Intelligenz-Blatt zur allgemeinen Handlungs-Zeitung für Ungarn*. 1828. Nro. 20. 55. Indoka: a nyelvet „die Landessprache”-nak nevezi. — *Dienstgesuch*. *Allgemeine Handlung-Zeitschrift von und für Ungarn*. 1830. Nro 102. December 21. 408. Egy művelt asszony nevelőnőnek ajánlkozik. Németül, magyarul és franciául beszél. — *Dienstgesuch*, uo. 1832. 1. sz. január 4. 4.: Leszerelt katona inasnak jelentkezik. Magyarul, németül és latinul tud. — Uo. 1832. 89. sz. November 7. 356. *Anstellungs-Gesuch*. Művelt nő zenetanárnőnek ajánlkozik. Németül és magyarul beszél. — *Dienstgesuch*. *Allgemeine Handlung-Zeitschrift von und für Ungarn*. Nro 66. Augusztus 16. 264. Valaki, aki tökéletesen tud magyarul, németül és szlávul, s ezeken a nyelveken írni és számolni tud, felügyelői vagy házmesteri állást keres, stb., stb.

Bernolák-féle szlovák irodalmi nyelvet vagy a szerbet? Úgy véljük, hogy a szerb nyelvről inkább azt írnák, hogy: „raitzisch”. A pest-budai nevelőintézetek hirdetési vagy jelentései a német és a magyar mint „hazai” nyelvek mellett külföldi nyelvekként az olasz és a francia nyelv tanítását reklámozzák. Az viszont már egészen természetesnek számít, hogy a „Magyar századok” című magyar nyelvű lexikont a *Handlungszeitschrift* éppen úgy a magáénak tartja⁴⁴ mint ahogy melegen ajánlja olvasóinak Majláth János: „Praktische ungarische Sprachlehre”-jét⁴⁵, a Saphir-féle *Pesther Tageblatt*-ot meghirdető programban lényegesnek tartja, hogy „das Vaterländische” ... soll ... „vorzüglich berücksichtigt werden”,⁴⁶ hogy a pest-budai kávéházak német nyelvű hirdetéseiben az ott található német, francia, szerb nyelvű hírlapok mellett az *Athenaeum*, *Világ*, *Regelő*, *Hírnök*, *Erdélyi Híradó* és a *Pesti Hírlap* címét is ott olvashatjuk⁴⁷, ugyanakkor, amikor ugyanaz a lap melegen ajánlja olvasóinak a prágai *Ost und West*-et⁴⁸ és Vuk Karadžić népköltési gyűjteményének Talvj-készítette német fordítását, a szerb népköltészet rövid, de meleg bemutatásával együtt.⁴⁹ A *Der Spiegel* pedig többi között Toldy Ferenc Szilágyi és Hajmási-, Balassi Bálint- és Amade László-kiadását méltatja, Vörösmartyt pedig: „Unser große magyarische Dichter”-nek nevezi.⁵⁰ Vég nélkül hozhatnók a példákat a „patrióta” és a „nemzeti” összefonódására, sőt, nem egyszer azonosulására ebben az idegen nyelvű sajtóban. Erre nemcsak a szlovák Zorával kapcsolatban említett tények utalnak, s nemcsak az, hogy (a fentebb idézett) kávéházi hirdetésben a hazai magyar- és német nyelvű lapok teljesen azonos minőséget jelentenek a szerb *Narodne novine* és *Narodni list* című lapokkal. Erre utal az a tény is, hogy egy későbbi korszakban, a szabadságharcot megelőző nemzetiiségi csatározások idején, amikor például Stúr: *Slovenskije narodnje novini*⁵¹ című politikai lapjában élesen támadja az ország egynyelvűségének gondolatát, ugyanebben a lapban a kor legjelentősebb szlovák lírai és epikus költője, Andrej Sládkovič: „Národnie školy” (Nemzeti iskolák) című tanulmányában ezt írja: „Megsemmisíteni már nem engedjük magunkat, de egyébként kezét fogva, szíves örömmel készek vagyunk élni is, halni is a hazánkért.”⁵²

Ezen a fokon a történeti Magyarország nemzetiiségi eljutottak a teljesen önálló nemzeti öntudatra. De a közös állampatriotizmus nyomai még megmaradtak s meglesznek sokáig. Abban a korszakban, amelyről szólnunk kellett, a magyar és a nem magyar nyelvű sajtó pedig éppen hogy nem választható el egymástól: szerkesztőinek is, olvasóinak is a patriotizmusa szerves egységet alkot.

⁴⁴ *Pränumerations-Ankündigung auf das Werk: „Magyar századok.”* 1835. Február 28. 17. sz.

⁴⁵ 1839. Nro 27. Április 10. 126.

⁴⁶ *Einladung zur Pränumeration auf das Pesther Tageblatt, zeitschriftliches Organ für Wissen, Kunst und Leben.* 1839. Nro. 47. Június 22. 211.

⁴⁷ *Pesther Kommerzial-Anzeiger.* 1842. Nro. 49. Június 22. 212.

⁴⁸ Uo. 48. sz. Június 18. 206. — A hirdetést megismétli: 49. sz. június 22. 210–211.

⁴⁹ Uo. 50. sz. Június 25. 215.

⁵⁰ *Vaterländische Literatur. Der Spiegel*, 1829. Nro 19. Március 7. 150–151.

⁵¹ Szándékosan írtuk az eredeti fonetikus helyesírással. Mai helyesírással: *Slovenskie narodnie noviny* lenne.

⁵² Magyarra fordítva *A szlovák irodalom története*, i. m.-ben közöljük. 347.

Die Anfänge der nicht ungarischsprachigen Presse in Ungarn

Die ungarländischen deutsch- und slowakischsprachigen Pressprodukte der Aufklärungszeit, in Anbetracht ihres Patriotismus, bilden eine Einheit mit den ungarischsprachigen Zeitschriften der Epoche. Der „hungarus“ Patriotismus und die Entfernung vom Latein, die harmonische Verschmelzung der Nationalsprachigkeit begann hauptsächlich in Pressburg in den achtziger Jahren des 18. Jahrhunderts. Pressburgs Dreisprachigkeit war die Ursache und das Resultat dessen, dass die *Pressburger Zeitung* in 1764, *Magyar Hirmondó* (Ungarischer Kurier) in 1780 und die *Presspŭrské Noviny* in 1783 hier begründet worden. All dies beweist die Differenzierung aus einer früheren einheitlichen Latinität. Neben den Eigentümlichkeiten und Verschiedenheiten ist aber noch lange in ihnen auch das „Gemeinsame“, auch den Rest des „hungarus“ Patriotismus zu finden. Zum Beispiel Dániel Tállyai stand mit allen drei Zeitschriften in Verbindung. Am Jahrhundertwende und am Anfang des 19. Jahrhunderts — mit der Zunahme des selbstständigen Nationalbewusstseins — vermehrten sich die Antagonismen, die in den slowakischen Zeitschriften der ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts ihre Spuren schon hinterlassen haben; darüber zeugt der Zusammenstoß von Palkovič mit der Zeitschrift *Tudományos Gyűjtemény* (Wissenschaftliche Sammlung) im Jahre 1817.

Die slowakischsprachigen Pressprodukte sind am meisten voll mit verwandten Zügen, die sie mit der zeitgenössischen ungarischen Presse verbinden: mit solchen, die beisammen mit der ungarischen von der Presse anderer Nationen abweichen; die typologische Parallele ist auch in der Presse zu finden. In den Pest-Budaer Zeitschriften um so mehr, weil hier der zwei-, sogar mehrsprachige Schriftsteller, Dichter, Publizist eine alltägliche Erscheinung war. Aus der hiesigen nicht-ungarischen Presse ragten besonders die deutschen Zeitschriften hervor, deren Mitarbeiter zumeist die vermittelnde Rolle auf sich nahmen. Ihre Mehrheit, wie z. B. Károly György Rummy, sieht noch in einer Einheit auch aus politischem und kulturellem Gesichtspunkt die Völker Ungarns und Siebenbürgens. Diese deutsche Presse nahm oft Artikel von Kossuth's *Pesti Hírlap* (Pester Zeitung) über und begeisterte sich für Széchenyi. Diese Presse beweist auch das, dass der Weg vom Hungarus-Patriotismus zum ungarischen Nationalen damals nicht das Ergebnis der „gewaltsamen Magyarisation“ war. Die Nationen des historischen Ungarns erreichten das völlig selbständige Nationalbewusstsein, aber in den Anfangsperioden unserer Presse bildete der Patriotismus der ungarischen und nicht ungarischen Redakteure noch eine organische Einheit.

Az első magyar újságok és az akadémiai törekvések

A magyarországi sajtó megszületésének kettős jubileuma alkalmából, ezen a helyen, a Magyar Tudományos Akadémia emlékülésén, illő megemlékezni arról a fontos — s még a kutatás által sem kellően feltárt és méltányolt — szerepről, amelyet a fiatal magyar hírlap- és folyóiratirodalom a 18. század végi akadémiai szervezkedések terén betöltött. Igaz, hogy az akadémiai terveket csak a következő nemzedéknek sikerült megvalósítani, de e korábbi kezdeményezések — köztük sajtónk úttörőinek kezdeményezései — fontos előkészítői voltak a reformkor elején megalakuló Magyar Tudományos Akadémiának.

Sajtónak és akadémiának a kapcsolata nem ismeretlen a 17–18. századi Európa művelődéstörténetéből, hiszen a legrégebb folyóiratokat éppen az akadémiák és a tudományos társaságok jelentették meg Nyugat-Európában. De míg e lapok a már létező és működő akadémiák orgánumai voltak, addig nálunk a 18. század végi hírlapok és folyóiratok mögött nem csak hogy nem álltak ilyen intézmények, hanem ellenkezőleg: éppen hírlapjaink és folyóirataink igyekeztek egy magyar tudós társaság létrehozását elősegíteni, annak tervét és megvalósítását erkölcsileg és anyagilag támogatni, és addig, míg ilyen intézmény megalakul, hiányát szerény lehetőségeikkel pótolni. Az első magyar nyelvű lapok mindkét törekvése: agitációja csakúgy mint az akadémiai szerep bizonyos mértékű vállalása méltán tarthat figyelmet érdeklődésre mind akadémiánk, mind pedig sajtónk története szempontjából.

A magyar nyelvű sajtó megszületése egybeesett Bessenyei Györgynek a felvilágosult abszolutizmus keretein túlnövő, a nemesi felvilágosodás nemzeti nyelvi-irodalmi művelődéspolitikáját megalapozó kezdeményezéseivel: az 1779-ben Bessenyei *Holmi* című munkájában meghirdetett tudós társaság eszméjének felvetésével, a Bessenyei György — Ányos Pál — Kreskay Imre és Horányi Elek által ugyanebben az évben Pesten létrehozott Hazafiúi Magyar Társaság megalapításával, illetve — ez utóbbi kudarca után — Bessenyei *Jámbor szándék* című akadémiai tervezetének 1781-ben történt megírásával. A magyar felvilágosodás vezéregyéniségének e terve, amely egyben a visszavonulása előtt írt utolsó magyar nyelvű munkája volt, egy tudós társaság megalapításáért szállt síkra, amely a magyar nyelvet alkalmassá teheti a tudományok közvetítésére. Alapelve az volt, hogy minden nemzet csak a maga nyelvén válhat műveltté és alkalmassá a tudományok befogadására. A legégetőbb teendőnek a nyelv korszerűsítését és egységesítését látta, ezek eszközéül pedig a létesítendő társaság által kiadásra kerülő szótárakat, nyelvtankönyveket és a magyar nyelvű fordításokat jelölte meg.

Bessenyei akadémiai terve ugyan csak egyike a 18. századi hazai tudományos társulási törekvéseknek, mégis kiemelkedő jelentősége volt: fontos részévé

vált a kibontakozó felvilágosult nemesi mozgalom programjának, jöllehet Bessenyei már 1782-ben visszavonult a tevékeny irodalmi életből. Abban, hogy akadémiai tervezete a nyolcvanas években hívekre talált és hatni tudott, nem kis része volt a magyar sajtónak.

Igaz, hogy az 1780-ban megindított *Magyar Hirmondó* első szerkesztője, Rát Mátyás még inkább Bessenyei korábbi, a *Magyarság* című munkájában 1778-ban meghirdetett koncepcióját tette magáévá: a megújuló magyar szellemi élet központját és irányítóját ő még a Nagyszombatból Budára költöztetett egyetemben vélte felismerni. De a későbbi szerkesztő, Révai Miklós már egyértelműen Bessenyei újabb tervéhez, az akadémiai programhoz csatlakozott, és az újságot főleg e cél szolgálatába állította. Míg Rát szerkesztése idején — jöllehet az első szerkesztő nyelvi, irodalmi és kulturális programja közelállt Bessenyeiéhez, a *Magyar Hirmondó* három esztendő alatt jóformán még nevét sem igen említette, addig Révai rövid, mindössze néhány hónapos újságírói működése során sokszor idézte Bessenyeit. Újságírói bemutatkozásában még csak név nélkül hivatkozott rá, illetve a *Jámbor szándék* című művére, ily módon:

„Vagyon egy jól vélekedő hazád fia, aki ugyan itt már tavál kívánta színre botsátani nyomós feltételeit egy Nyelvüvelő Társaságnak felállíttatása végett. Vajha tsak már olvashatnád is!”¹

A következő hetekben, hónapokban azonban már név szerint is emlegeti a Bécsből közben eltávozott író, akinek művelődés-politikai művein kívül vígjátékából is idézett lapjában ilyen formán:

„Mit nem érdemel a magyarságtól az a halhatatlan író, ki több fenfolyó nagyságos munkái között a Filozófus vígjátékot is szerzette, éppen úgy, milyen a magyarnak az ő tulajdona, az az igaz magyarul, mind nyelvére, mind külsejére, mind belsőjére nézve?”²

Majd felidézi lapja olvasói számára a vígjáték főszereplőjének, a tudatlan és tájékozatlan parlagi nemest megszemélyesítő Pontyinak az alakját. Révai Bessenyeit a penna-csatát előtte is buzgón kívánó hazafinak nevezi, és emlékeztet arra a megállapítására, hogy a „közönséges dolgot köz erővel kell fogni, mert különben hiájában erőszakoskodunk.”

Révai Miklós ezt a „közérő”-t igyekezett a *Magyar Hirmondó* nyilvánossága által létrehozni és megszervezni; ott akarta folytatni a tudós társaság ügyét, ahol Bessenyei abbahagyta. Ismeretes, hogy Bessenyei szerint a nyomdászkiadó Landerer volt akadémiai tervezete kiadásának legfőbb megíúsítója, mert attól félt, hogy ha a *Jámbor szándék*-ban felvetett terv, a társaság saját nyomdája megvalósul, ennek káros következményei lehetnek üzleti forgalmára. Révai, bizonyára ennek ismeretében, hiszen a mű kézírata már birtokában volt, nagyszabású újságírói koncepciót dolgozott ki, melynek keretében a lapszerkesztést teljes egészében az akadémiai ügy szolgálatába állította. A *Magyar Hirmondó* nyilvánossága által szeretne volna a közvéleményt, mindezekelőtt a főrendeket, áldozatkészségre serkenteni; lapja bevételét pedig maga is e célok — főként egy önálló nyomda létrehozására — kívánta fordítani. Révai maga így ír ezekről visszaemlékezésében:

¹ *Magyar Hirmondó* (MH) 1783. dec. 6.

² MH 1784. jan. 3.

„Én kaptam a jó alkalmatosságon, hogy itt öntsem ki bővebben a hazának, amivel már régtől megteltem, a haza javát óhajtva és anyai nyelvünk gyarapodására szaggatva. Én az újságírást, melynek még sokaknál igen alá valón vagyok le festetve az képe, magasabb és érdemesebb polera akartam felemelni, annyival is inkább, hogy a fősvény nyomtatások vissza élnek azzal az alkalmatossággal kárunkra, mellyel az igaz megvilágosodásnak és nyelvünk gyarapodásának eszközeit, a közönségnek kimondhatatlan nagy hasznára egész ország szerzte mennél könnyebben és mennél többekkel közölthetnék, ha hazaszerető lélek ülne a kormányán.

Régtől össze szóltam már több hazaszerető jámborokkal egy magyar nyelvmmivelő társaságnak felállítatásáról. Csak mindég ott akadunk fen, hogy jövedelmünk nem volt. Én látván, hogy a Hirmondó állapotja igen rossz fordulóban vagyok: holott egy részről a gyávább írás, más részről mégis a képtelen fizeteskérés . . . ezt akartam leginkább fentartani és a társaságnak fő jövedelméül tettem.”³

Révai úgy gondolta, hogy ha érdekesebbé és népszerűbbé teszi az újságot, több előfizetője lesz, és ezért olcsóbban is adhatja. A szerkesztés munkáját harmadmagával szándékozott végezni, és az egész országra kiterjedő levelező-hálózatot kívánt létrehozni. Munkatársait díjazni óhajtotta, úgy gondolván, hogy az általa megreformált újságkiadás bőséges jövedelmet eredményez majd.

A társaság második jövedelemforrásának a nyomdát szánta. Az lebegett szeme előtt, hogy — miként írta — „a nyomtatások oly hamar, roppant házakat állíthatnak” jövedelmükből.⁴ Kizárólag magyar nyelvű könyvek kiadását tervezte, mégpedig olcsó áron; a szerzőket pedig — a kor viszonyai között még szokatlan módon — tiszteletdíjban akarta részesíteni.

Révai harmadik jövedelemforrásul a főrendek anyagi támogatására számított. Az így összegyűlt összeget pályázatok kiírására és a győztesek jutalmazására szeretne volna fordítani.

Tervei azonban nem valósulhattak meg, mert a piarista tanár egyházi felletesei nem nézték jó szemmel újságszerkesztői tevékenységét sem, és akadémiai törekvéseit is igyekeztek elgáncsolni. Eleve sikertelenségre volt ítélve 1784-ben, a német hivatalos nyelv elrendelésének évében az az elkeseredett kísérlete is, hogy Bécsben igyekezzen II. József támogatását megnyerni — egy magyar nyelvmművelő társaság ügyének. Révai mégsem az uralkodót hibáztatja elsősorban, hanem azokat a magyar urakat, akik — mint írja — „őseinktől elfajultak”, „alacsony hízelkedőkké és besúgókká” váltak, akik a magyar tudós társaság ügyének elgáncsolásával is érdemeket akartak szerezni. Különösen a Helytartótanácsot és annak fejét, Niezky grófot okolta az akadémiai szervezkedés elfojtása miatt.⁵

Révai miután kénytelen volt a *Magyar Hirmondó* szerkesztésétől megválni, jóbarátai tanácsára rövid időre Győrbe vonult vissza, hogy ne legyen annyira szem előtt. Terveit azonban itt is tovább szötte, és ezek sorában megint központi helyet kapott az akadémiai programnak egy újságvállalkozás keretében történő megvalósítása. Azt tervezte, hogy 1786-ban Rát Mátyással és Szerencsi Nagy Istvánnal titokban ismét felállít egy lapkiadó társaságot — mint írta — „társaság-név nélkül is, hogy megint lármát ne tegyen.” *Közhaszonra való Levelezés* címmel hetilap alapítását tűzte ki célul, melyet olcsón kívánt közreadni. Ismét munkatársakat készült toborozni, akik között a hetilap elő-

³ Révai Miklós levele Benkő Józsefhez. 1785. júl. 11. Közli: SZABÓ Károly. Erdélyi Prot. Közl. 1873. 60—62, 69—70.

⁴ Révai id. levele.

⁵ KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. Bp. 1970. 214.

fizetéseiből befolyó tiszta nyereség egyharmadát szeretne volna szétosztani.⁶

Bár Révai e terve is csak ábránd maradt, ezekben az években mégis egyre inkább terjedt az országban a tudós társaság szükségességének felismerése. A *Magyar Hírmondó* ekkori, jozefinista beállítottságú szerkesztői alatt ugyan háttérbe szorult e téma az újságban, mégis jelentek meg ekkor is óvatos és rejtett utalások arról, hogy jó lenne, ha számos külföldi példa nyomán, hazánkban is alakulna akadémia. A svéd tudományos akadémia megalapítását például így adta hírül a pozsonyi magyar újság:

„Kötelessége leszen a társaságnak a nemzeti nyelvnek, minden más idegen nyelvből bécsuszott szóktól való kitisztogatása, a nyelv reguláinak meghatározása, az ékesen szólásnak és versírásnak jó regulákra való vevése, sat. Vajha az Egek arra bírnák a mi javunkat annyira munkálkodó felséges Uralkodónknak szívét, hogy a mi édes magyar nyelvünkkel ugyanazont cselekedni kegyelmesen méltóztatna!!!”⁷

Valójában persze tisztában voltak vele, hogy az uralkodótól ilyen kezdeményezést és támogatást nem várhatnak. Bessenyei írta 1781-ben, a *Jámbor szándék* megszületésének évében kiadott német nyelvű folyóiratában, hogy II. József hatalma sokkal inkább nyugszik a kaszárnyákon mint az irodalom és a tudomány támogatásán.⁸ Ezért is talált az akadémiai program egyre inkább utat az ellenzéki, nemesi mozgalomhoz. Ebben csakúgy nagy szerepe volt Révai fáradhatatlan kezdeményezéseinek, mint abban, hogy az évtized végén meginduló újabb magyar újságok és folyóiratok szintén magukévá tették a tudós társaság ügyét. Így az 1788-ban indult *Magyar Museum*-ban, az első magyar nyelvű folyóiratban, Batsányi bevezető tanulmánya nyomatékosan kiemelte a nemzeti művelődés szempontjából a tudománypártoló uralkodók és főurak mellett, az akadémia és a tudós társaságok fontosságát. A nyelv-művelést és a kritikát — Bessenyei nyomán — ő is egy létesítendő magyar tudós társaság feladatául jelölte meg. Azt is hangsúlyozta, hogy folyóiratukkal ők is pótolni kívánják némileg a hiányzó társaságot.⁹

Amikor a *Magyar Hírmondó* 1788 szeptember 24-i számában hírt adott a *Magyar Museum* és a mögötte álló Kassai Magyar Társaság létrejöttéről, egyenesen a francia akadémia példájára hivatkozott:

„Kassán egy kis társaság állott fel, melynek célja a nyelvnek gyarapítása. — A hires párizsi társaság is csak ilyen volt a maga kezdetében, míg ama nagylelkű Kárdinál Richelieu, aki csak ez egyért halhatatlanságot érdemel, olyan lábra nem állította azt, hogy álljon 40 személyekből, kik közül ki-ki 1200 Livra fizetés mellett munkálkodjon a nyelvnek pallérozásában. Bár csak itt is a Richelieu nagy lelkével bíró, s hazájokat szerető főrendekből olyanok volnának, kik így munkálkodnának született nyelveknek boldogításában. Mert csak addig lesz a magyar magyar, míg ez a nyelv virágzik.”¹⁰

A kassai *Magyar Museum* mellett az 1789-ben indult komáromi *Mindenek Gyűjtemény* is magáévá tette a tudós társaság ügyét. A szerkesztő, Péczeli József, folyóirata által — akárcsak Révai néhány évvel azelőtt — anyagilag is támogatni akarta az akadémia megvalósítását. A lap indulásakor bejelentette, hogy ha olvasói száma eléri a 900—1000 főt, évi ezer tallért ajánl fel a

⁶ I. m. 173.

⁷ MH 1786. 38. sz. 328.

⁸ KÓKAY György: *Bessenyei György ismeretlen folyóirata. (Der Mann ohne Vorurtheil, 1781.)* ItK 1967. 25—34.

⁹ BATSÁNYI János: *Bévezetés. Magyar Museum 1788. I.*

¹⁰ MH 1788. szept. 24.

társaság céljaira. Erre azonban a társadalom közönye miatt nem kerülhetett sor, mert a *Mindenes Gyűjteményre* mindössze 137 előfizető jelentkezett; a befolyt összeg még a lap fenntartására sem volt elég.¹¹

Eredményesebben tudta támogatni az akadémiai programot az a bécsi magyar újság, amely 1789 derekán indult *Hadi és Más Nevezetes Történetek* címmel. (Címét később *Magyar Hirmondóra* változtatta.) A Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében megjelent lap a Bessenyei-Révai féle akadémiai tervek hatékony támogatója lett.¹² Viszonylagos népszerűsége — a kor hazai viszonyai között nagy sikernek számított, hogy előfizetőinek száma 1200 — 1300 körül volt — lehetővé tette a sajtó részéről addig csak tervezett anyagi támogatást is. Az újság mögött főként három felvilágosult főnemesnek: Széchényi Ferencnek, Festetics Györgynek és Teleki Sámuelnek volt jelentősebb, patronáló szerepe. Ők maguk, óvatosságból, igyekeztek háttérben maradni, és főként csak titkáraik révén álltak kapcsolatban a bécsi lapvállalkozással. (Széchényi titkára, Hajnóczy József például egy ideig a francia forradalom híreit írta az újságba.)

Az újság köré tömörült kis társaság pártfogóik támogatásából és a lap jövedelméből származó vagyonukból pályázatokat tűztek ki. Első pályázatukon, egy magyar nyelven írandó lélektani mű megírásáért tűztek ki jutalmat, s ezt Bárány Péternek, Széchényi Ferenc titkárának ítelték oda. A győztesnek járó 30 aranyat ünnepélyes keretek között nyújtották át: a kis ünnepség, amelynek lefolyásáról az újság olvasói is értesülhettek, akadémiai ülésre emlékeztető formák között folyt le. Az ülést Görög nyitotta meg, és ő hirdette ki a pályázat eredményét, majd Báróczi Sándor mondott beszédet és adta át a jutalmat, amiért végül Bárány Péter mondott köszönetet. További pályázatokat is hirdettek, egy magyar grammatikára és az anyanyelv jelentőségét megvilágító témára. Nem hiányzott az igyekezetük a Bessenyei-programban szereplő szótár elkészíttetésére sem: az ennek ügyében tartott megbeszélésen többen között Batsányi is jelen volt. Támogatták a magyar nyelvű könyvkiadást is: számos mű megjelentetését ők tették lehetővé. Nem csoda, ha Révai saját, latin nyelvű akadémia-tervezetében a létesítendő akadémia tagjai közé jelölte Görög Demetert és Kerekes Sámuel is; Görög érdemei között azt is megemlítette, hogy cselekvően támogatta a nyelvművelő társaság eszméjét.

A nemesi mozgalom győzelme rövid időre kedvező alkalmat látszott teremteni ahhoz, hogy a felvilágosult nemesek és értelmiségiek Bessenyei és Révai programjának megvalósítását a siker reményében tűzzék napirendre. E kedvező időszak azonban nem sokáig tartott: a francia forradalomtól megrémült és kiváltságait féltő nemesség egyre kevesebb fogékonytságot mutatott a nemzeti művelődés ügye iránt.

A Magyar Kurir egyik közleménye 1781 március 4-én már erre a kedvezőtlen né váló légkörre utal, amelyben a nyelvművelő társaság eszméjét sokan fölöslegesnek és kártékonyak ítélték.

„Felszerkentek némely jó hazafiak — olvassuk a cikkben — hogy más kipallérozott nyelvek, virágzó nemzetek példáját követvén, nemzeti nyelvünk pallérozása s a tudományok gyarapítása végett egy tudós társaságot állítsanak fel. Ama nagy literátor mélt. Széchényi gróf, főtisztelendő Révai ur Győrben, Kazinczy és Horváth Ádám urak meggyújtott lámpásokat vettek a végett kezekbe, hogy másoknak utat mutassanak; de a

¹¹ KÓKAY: I. m. 458.

¹² KÓKAY: I. m. 350.

közönségnek egy tisztos része azt kiabállya, hogy erre a társaságra semmi szükség sints, mivel az tsak szabad kőművesek bandája fogna lenni . . .”

A *Magyar Kurir* e közleménye érzékeltette, hogy konzervatív részről mennyire gáncsolták az akadémiai mozgalmat. Az országgyűlés elé került ügyet a Tanulmányi Bizottsághoz tették át, ahol azután hosszú időre el is akadt. A konzervatív nemesség és az udvar újabb egymásra találása, a magyar jakobinus mozgalom véres elfojtása és a felvilágosodás időleges hazai csatavesztése az akadémiai terveket is eltűntette az egyébként is elorvasztott sajtó lapjairól. De hogy Bessenyeiék programja egy emberöltővel később, a reformkor kezdetén mégis megvalósulhatott, abban volt szerepe a tudós társaság szükségességét a közvéleménnyel megismertető fiatal magyar sajtónak is.

GYÖRGY KÓKAY

Les premiers journaux hongrois et les efforts académiques

A la session commémorative de l'Académie, il convient de mentionner le rôle des premiers journaux hongrois aussi que la jeune presse hongroise a joué dans les efforts de fonder une académie, à la fin du XVIIIe siècle. Les premiers journaux et revues hongrois ont pris leur part à l'effort important des écrivains de l'époque des Lumières de créer l'Académie Hongroise des Sciences en vue de cultiver la langue et la littérature nationales. C'est György Bessenyei, un des écrivains éminents des Lumières hongroises qui est entré en lice le plus décidément en faveur d'une société projetée d'après le modèle de l'Académie Française, dans son ouvrage intitulée (*Jámbor szándék*) (Un dessein honnête), en 1781. Cet ouvrage n'a paru qu'une dizaine d'années plus tard, mais, entretemps, le premier journal hongrois (*Magyar Hirmondó*) a popularisé ses idées dans l'opinion publique, surtout durant la période de rédaction de Miklós Révai. Révai projetait entre autres d'employer la revenue de son journal pour la fondation d'une presse autonome et pour les autres buts de la société scientifique. Ses idées, certes, ne pouvaient pas se réaliser, mais, par la publicité de son journal, il a atteint pourtant qu'à la fin de la décennie, le programme académique est devenu bien connu dans un cercle relativement large. Les journaux et les revues qui débutait à cette date — avant tout la première revue de langue hongroise, *Magyar Museum* (Musée Hongrois) fondée en 1788, et *Mindenes Gyűjtemény* (Recueil Général) paraissant depuis 1789 — se sont proposé comme une tâche importante de soutenir l'affaire de la société scientifique hongroise. Un autre journal de langue hongroise, fondé à Vienne en 1789, a été particulièrement important et a fait beaucoup en faveur de l'affaire. C'est le journal intitulé *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (Histoires Célèbres de la Guerre et Autres), organe du mouvement de la noblesse, qui a soutenu de sa revenue la publication des livres, des dictionnaires et des grammaires de langue hongroise et qui a annoncé des concours pour des travaux scientifiques. Bienque l'étouffement du mouvement jacobin hongrois, en 1795, ait entravé pour longtemps le progrès de l'affaire de l'académie, les premiers journaux hongrois ont pourtant contribué considérablement, au début de l'ère des réformes, à la création de l'Académie Hongroise des Sciences.

Tótfalusi grúz betűinek nyomában

1980. június 15-én a *Népszabadságban* Dán Róbert hírt adott arról, hogy Amszterdamban megtalálta Tótfalusi Kis Miklós grúz betűinek mintalapját, majd a *Magyar Könyvszemle* 1980. évi 4. számában is publikálta erre vonatkozó megállapításait. Rövidesen a grúz sajtó is reagált: a *Komuniszt* 1980. szeptember 7-i számában Tardy Lajos és Guram Saradze terjedelmes cikkben foglalkozott az eseménnyel és összefoglalást adott annak előzményeiről.¹

Mivel a hazai és külföldi szakirodalomban több mint nyolcvan év óta ismételtelen felbukkan ez a problematikus és ma sem teljesen megoldható kérdés, időszerűnek látszik, hogy most, amikor Dán Róbert felfedezésének birtokában, ha nem is mindent, de sokkal többet tudunk, az amszterdami mintalapot forrásként hasznosítva, rendezzük eddigi ismereteinket és helyreigazítsuk az érvényüket veszített régebbi megállapításokat. Ilyen szándékkal íródtak itt következő fejtegetéseim, amelyek Istvánovits Mártonnak, a grúz nyelv és kultúra kiváló ismerőjének áldozatkész hozzájárulásával jöhettek létre. Pótolhatatlan segítségének szerény jelül kívántam azt e szokásostól eltérő helyen köszönettel nyugtázni.

A grúz betűk metszésének forrásai és irodalma

Tótfalusi Kis Miklós grúz betűinek legrégebbi forrása maga a *Mentség*, ahol széles körű betűmetszői tevékenységéről számot adva, többek között ezeket mondja:

„... én nemcsak a szomszéd országoknak, ... hanem (hiremet hallván), a messze való országok is requiráltak engemet szolgálatom iránt. Hol vagyon Amszterdámhoz képest *Armenia*? Azoknak sokat szolgáltam! Hol vagyon *Georgia ad radices caucasi*? Azoknak soha nem lévén nyomtatások, hanem (mint a törökök) csak manuscriptummal élván, reávértte magát a királyok, és maga leirván az alphabetumot és valami kontextust, úgy küldötte nékem Amsterdamba. Én pedig nem approbálván azt a formát, más, módosabb betűket csináltam nekik, melyen igen örültenek! ...”²

Valamennyi régi hazai megemlékezés a *Mentségnek* e sorait ismétli, amikor a grúz betűk metszéséről szól. Ez volt a forrása Pápai Páriz Ferenc, Kis Miklós hú barátja temetési emlékkerse, az *Életnek könyvének*. Innen vette kommentár-

¹ DÁN RÓBERT: *Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi* MKsz 1980. pp. 396–398. L. TARDY–G. SARADZE: *Kartuli sztamბისz szatavebtan* (A grúz nyomtatás forrásainál). In: *Komuniszt*, Tbiliszi, 1980. szeptember 7.

² M. TÓTFALUSI K. Miklósnak *Mentsége*, kiad. Tolnai Gábor, Gyoma, 1940. Kner. pp. 68–69. Az idézet Bán Imre átírása szerint.

ját Bod Péter, amikor az elveszett emlékverset 1767-ben kiadta és jegyzetekkel látta el az *Erdélyi Féniks*ben.³ Nem mondott újat Kis Miklós nyomdászlegénye, Telegdi Pap Sámuel sem, amikor emlékező verset írt a Kis Miklós temetésekor kiadott halotti kártára.⁴

Tudomásom szerint Dézsi Lajos az első, aki a grúz betűk metszéséről bővebb és idehaza még nem ismert adatokat tett közzé, 1899-ben.⁵ Dézsi L. Brosset nyomán részleteket közöl Grúzia XVII. századi történetéből, a grúz nyomtatás előzményeiből, valamint a grúz nyomdabetű metszését kezdeményező Arcsil király (1647—1712) életéből.⁶ Dézsi megtalálta Nicolaes Witsen egykorú amszterdami kiadású művében Arcsil királynak Witsenhez írott levelét, amelyben megköszöni a grúz betűk kimetszetése érdekében kifejtett fáradozását. Dézsi újra közreadja az 1686. december 17-én kelt és Witsen könyvében 1705-ben lekötött levél reprodukcióját.⁷ Hivatkozik még Brossetre, aki szerinte a királynak Witsenhez írott első felkérő levelét is közölte.⁸ Dézsi a Witsen által felkért betűmetszőnek Kis Miklóst tartja, erre vonatkozó bizonyítékokat azonban nem közöl.

Bár Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői működéséről a XIX. század hetvenes éveitől, főleg a nyomdász szakfolyóiratoknak köszönhetően, újra és újra említést tesznek, sem Dézsi előtt, de utána, egészen az 1930-as évekig sem tudnak semmi újat mondani a grúz betűk metszésének ügyéről.

1935-ben jelenik meg Carl Björkbom cikke Stockholmban „Henrik III Keyzers georgiska Stilprov” (A harmadik Henrik Keyser georgiai betűmintája) címmel.⁹

Björkbom kutatása és publikációja jelentős új adatokkal gazdagította a grúz nyomdabetű létrehozására, valamint Kis Miklós szerepére vonatkozó ismereteinket, noha napjainkban kétséggé vált, hogy az általa megtalált stockholmi grúz betűminta Kis Miklós betűiről készült volna. Számos megállapítása azonban továbbra is nélkülözhetetlen Kis Miklós idevonatkozó betűmetszői ténykedésének tisztázásához. Ezért összefoglalom itt Björkbom legfontosabb eredményeit:

³ F. Tsernátoni Bod Péter: *Erdélyi Féniks Tótfalusi Kis Miklós, avagy Profes. Pápai P. Ferencnek a könyvnyomtatás mesterségének találásáról és folytatásáról a Tótfalusi Kis Miklós emlékezetére írott versei* ... [Enyed], 1767. Bod 30. sz. jegyzete.

⁴ Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája, Kolozsvár, 1702. Új kiad. Tolnai Gábor — Haiman György, Budapest, 1978. pp. 100—101.

⁵ Dézsi Lajos: *Misztótfalusi Kis Miklós, 1650—1702*. Budapest, 1899., pp. 85—90., és melléklet p. 88. után.

⁶ L. Brosset: *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle*. Traduite du Géorgien. I—VI. Szentpétervár, 1850—1857.

⁷ Nicolaes WITSEN: *Noort ooster gedeelte van Asia en Europa*. Tweede Deel: Noord en Oost Tartarye. (Georgia, Mengrelia stb.) Amsterdam, 1705. (A mű első kiadása u. ott 1692-ben jelent meg.) Dézsi WITSEN-t amszterdami polgármesterként említi, aki valójában a tárgyalat időszakban 1682-ben, 1685-ben és 1688-ban volt kormányzó polgármester. A könyv címléírását és az adatokat Bóné Gyula úr szívessége folytán közölhetem. — Dézsi szerint Arcsil levele örményül íródott, valójában, bár igen szokatlan kalligráfiájú, de grúz nyelvű *mhedruli* írás.

⁸ Dézsi szerint Brosset i. m. VI. kötet, p. 352, I. jegyzet.

⁹ Henrik Keyser, a „harmadik”, svéd nyomdászcsalád hasonló nevű tagjainak leszármazottja. Björkbom cikke: *Nordisk tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, Stockholm 1935. pp. 93—102, majd hasonló tartalommal: Carl Björkbom: *Ett georgisk stilprov tryckt i Stockholm 1705*. (Stockholmban 1705-ben nyomtatott georgiai betűminta). *Nordisk Boktryckarekonst*, Oslo, 1935. pp. 387—393. A grúz mintalap reprodukciója: p. 388.

1. Megtalálta és közzétette a svéd *Kunliga Biblioteket* (Királyi Könyvtár) betűmintagyűjteményében őrzött grúz betűmintalapot. A rajta levő kéziratos feljegyzésről megállapította, hogy az Elias Palmskiöldnek, a *Riksarkivet* (Birodalmi levéltár) munkatársának kezétől származik, továbbá, hogy a feljegyzés a mintalap nyomtatójára, „a fiatalabb Henric Keyser”-re, vagyis Henrik III. Keyser nyomdászra, valamint a nyomtatás évére, 1705-re utal.

2. Felfedezte a Kis Miklós grúz betűinek metszéséről szóló első svédországi híradást. Ez Johan Gabriel Sparwenfeld svéd diplomata francia nyelvű feljegyzésében található, amely Arcsil királyra vonatkozik, s melyben Kist is névszerint említi: „... grúz nyomdát állíttattam fel Amszterdamban Kiss[!]nél...” A feljegyzés — szövegéből kitűnően — 1700-ban kelt.¹⁰ Szövegét Björkbom cikke előtt három évvel publikálták, de Kis nevére akkor még senki sem figyelt fel.¹¹

3. Björkbom közölte elsőnek Kis Miklós két latinnyelvű levelét, amelyeket a grúz betűk metszése ügyében Amszterdamból 1686. november 12-én és 1687. január 17-én J. G. Sparwenfeldhez intézett.¹² E levelek bizonyítékul, illetve forrásul szolgáltak a grúz betűk készítése néhány körülményének feltárására. Nézzük a fontosabbakat ezek közül.

a) A betűket Sparwenfeld útján rendelték meg Kis Miklósnál és azok készítése az 1686—87. évekre tehető.

b) Noha a levelek a grúz betűket nem nevezik nevükön, a második levélben lerajzolt három betű kétségtelenné teszi, hogy a levelek grúz betűkről szólnak.

A három grúz betű **ЦЦЦ** a hucuri (egyházi, papi) írás *ჟ*, *ყ* és *ტ* betűje, amelyek a magyar nyelv *c-h*, *hh* és *t* hangjaihoz állanak közel.¹³

Úgy látszik, Björkbom figyelmét ez a körülmény elkerülte s így csak közvetett érvekkel valószínűsíti a levél grúz vonatkozását.¹⁴ A leveleket eddig — tu-

¹⁰ Sparwenfeld bejegyzése HERBELOT: *Bibliothèque orientale*, Paris, 1697. c. könyvnek a Tidő kastélyban őrzött példányában található. Szövegét BJÖRKBOM nyomán közlöm: „De mon temps la famille des Bagrationi regnoit en Imeretti, partie de Gurgestan, et le Tsar Artschil, qui en fut chassi, et porsvit et par les Turcs et par les Persans a este de ma connoissance a Moskow, il me donna le Calat, en partant dela et ie luy en fait faire une imprimerie grusinienne a Amsterdam chez Kiss, il fut por se retablir dans ses etas mais ne reussit pas ainsy il est revenu a Moskow ou il vit acetie heure sous le regne de Tsar Peter Alexejewitsch 1700.” (Az én időmben a Bagration család uralkodott Imerettiben, Gurgesztán egyik részében. Arcsil cár, akit elűztek és üldöztek a törökök és a perzsák, ismeretséget kötött velem Moszkvában, ahol nekem adta a chalatot. Ennek árából grúz nyomdát állíttattam fel Amszterdamban Kisélnél. Vissza akarta szerezni a hatalmát, de minthogy ez nem sikerült, visszatért Moszkvába, ahol jelenleg él, Péter Alekszejevics cár uralkodása alatt, 1700-ban.) Chalat: (nyilván nagyértékű) keleti köntös, kaftán. A fordításért köszönettel tartozom Szabits Imrénnek.

¹¹ A Sparwenfeld-féle bejegyzést elsőnek C. V. JACOBOWSKY közölte *J. G. Sparwenfeld*, Stockholm 1932. c. művében, p. 69.

¹² Tótfalusi Kis Miklós Amszterdamból J. G. Sparwenfeldnek [címzés helyneve ismeretlen!], 1686. november 12, majd 1687. január 17. Stifts- och Landsbiblioteket, Linköping, Svédország. Codex Lincopensis, Br. 33.

¹³ A grúz betűk átírása: Ю. Н. Марр и И. В. Мегрелидзе: Пособин для авторов и наборщиков восточных шрифтов. (Ju. N. Marr és I. V. Megreliдзе: *Segédkönyv a keleti írások szerzői és szedői számára*. Moszkva, 1964.)

¹⁴ „... Visserligen angives aldrig uttryckligen, att stilarna äro georgiska, men däremot att detta är det första försöket att framställa dylika stilar, vilket ju gäller de georgiska...” (Noha nincs kifejezetten megadva, hogy a szóbanforgó betűtípusok georgiaiak, mégis megmondja, hogy ez az első kísérlet ilyen típusú betűk készítésére, ami jószerint a georgiai betűkre vonatkozik.) BJÖRKBOM i. m. p. 99.

domásom szerint — négy ízben adták közre latinul vagy fordításban magyar szerzők, de a grúz betűkre vonatkozó részt mindegyik esetben hibásan, hiányosan közölték vagy teljesen elhagyták, ezért, sajnálatos módon, következtések levonására is alkalmatlanná tették.

c) Kis Miklós betűmintákat készített és küldött Sparwenfeldnek.

d) Következtetni lehet, hogy hányféle és milyen betűkre terjedhetett ki Kis Miklós megbízása.

e) Kisnek nehézségei támadtak a betűk mintájául szolgáló grúz kéziratok „felületessége” és a megrendelőtől várt eligazítás hiánya miatt, hiszen írott betűket kellett nyomtatott formára alkalmaznia.

4. Björkbom más fontos levéltári adatokat is közölt, amelyek a grúz betű történetével összefüggésben voltak, vagy lehettek. Ezek Arcsil király fiának, Alekszandre hercegnek 1700—1710. évi svédországi tartózkodásához kapcsolódnak. Alekszandre 1700-ban svéd hadifoságba esett és 1710-ben hazautazása közben halt meg.

Björkbom idézi a (királyi) kancellária kollégiumának 1703. október 29-i jegyzőkönyvéből, hogy „a fogoly melitai [grúz] herceg” egy betűmintákat és a betűminták másolatát vagy lenyomatát tartalmazó csomag Moszkvába való küldésére kért engedélyt. A kérés elintézésének nem találta nyomát.

1703. december 8-án a „melitai” azaz grúz herceg apjához írott levelében¹⁵ panaszolja, hogy „... a mi nyelvünkről való betűk régen készen vannak,” azonban elküldésük nehézségekbe ütközik.

A *Riksarkivet* anyagából Sparwenfeldnek tulajdonít egy kelet nélküli feljegyzést, melyben ugyancsak arról van szó, hogy a grúz herceg atyjaurának, Arcsil „cárnak” bizonyos küldeményt („2 kartorna”) szeretne elküldeni.¹⁶

Mindezekből arra a következtetésre jut, hogy a stockholmi grúz mintalap már 1703-ban készen lehetett, ez esetben Elias Palmskiöld 1705. évi keltezése téves. Lehetségesnek tartja azonban azt is, hogy 1703-ban és 1705-ben is készült grúz betűminta.

5. Krisztine Sarasidze grúz kutatóval konzultálva, ma is helytállóan megállapítja, hogy a Moszkvában 1705-ben kiadott *Davitni* (Zsoltároskönyv) betűi nem azonosak a stockholmi mintalap betűivel.

Ezért bizonytalannak tartja, hogy a stockholmi grúz betűk valaha is eljuthattak-e Arcsil kezébe. Felveti viszont, hogy vajon milyen szerepe lehetett a távollevő Alekszandre hercegnek a moszkvai zsoltároskönyv kiadásában, amelyen az olvasható, hogy „Ezt a könyvet nyomtattam én Arcsil cár és fiam, Alekszandre.”

Végül is Björkbom valószínűsíti, hogy a svédországi forrásokban említett grúz betűket Kis Miklós metszette, a legújabb fejlemények fényében azonban figyelemreméltó alaposágról tanúskodik fenntartása is:

„Det torde icke förefinnas några tvivel, att de stilar, som nämnas i Kis' brev, icke äro just desamma, som äro avtryckta i det Keyzerska stilprovet.” (Aligha lehet kétséges, hogy a Kis-féle levélben vagy levelekben említett betűminták nem pontosan ugyanazok, amelyek a Keyser-féle mintalapon nyomtatásban láthatók.)

¹⁵ BJÖRKBOM i. m. pp. 100—101., forrását nem említi.

¹⁶ Nehéz megállapítani, hogy a küldemény tartalmára utaló „2 kartorna” mit jelentett. „Karta” svédül: okmány, kiváltságlevél, jegyzék postai küldeményekről, térkép, karton. A feljegyzés lelőhelye: Riksarkivet. Handlingar rörande Nordiska kriget. Ryska fangar i Sverige. I. (Tanulmányok az Északi háborúból. Orosz foglyok Svédországban. I.) BJÖRKBOM i. m. p. 100.

Krisztine Sarasidze, akit Björkbom 1935-ben megkeresett tanácskozás végett, azidőben a Rusztveli Intézet munkatársa volt Tbiliszipben, 1937-ben maga is közreadott egy „Grúz betű Amszterdamban” című cikket *A Grúz Szocialista Szovjet Köztársaság Karl Marx Könyvtárának Közleményei* c. kiadvány III. kötetében (pp. 19—38, és 3 mell. pp. 228—230.). E cikk ismét néhány megállapítást tesz a probléma tisztázásához.

Elemzi a stockholmi betűmintán látható grúz betű hibáit és arra a következtetésre jut, hogy ez a betű fogyatékoságai miatt sem kerülhetett felhasználásra a grúz nyomtatásban. Az 1705-ös kiadás, moszkvai *Davitni* kétséget kizáróan más betűkkel készült.

Ismerteti Arcsil erőfeszítéseit aziránt, hogy az amszterdami grúz betűket a Svédországban tartózkodó fia, Alekszandre herceg segítségével megszerezze. Ugyanakkor, miután a betűk elhozatalára kevés volt a remény, lépéseket tett egy másik betűkészlet létrehozására is. Úgy látszik, hogy ez a betűkészlet már 1703-ban rendelkezésre állott. Arcsil ugyanis 1703. július 3-án kelt levelében szól a „korábbi” (nyilván 1686—87. évi amszterdami) munkálatokról és megjegyzi, hogy a dolog „most” jól áll:

”И тогла начатое дело, недостатком литер и людей л дели приличных, остановилось. А ныне ... литеры нашего диалекта построились изрядно и художники к делу обретаются искусные”. Vagyis: „és a munka akkor, betűk és a munkához értő emberek hiányában megállott. Most pedig ... a mi nyelvjárástunk betűi megfelelőképpen felépültek és művészek a munkához kitűnőek akadnak”.¹⁷

Idézi Ioane „batonisvili” (királyi herceg) utalását, amely szerint a király a betűket „Szaphrangethi”-ben (Franciaországban vagy Nyugat-Európában) készíttette és saját költségén hozatta el Moszkvába.¹⁸

Sarasidze grúz fordításban közli Kis Miklósnak Sparwenfeldhez intézett két levelét. A második levél eredetijében közölt három grúz betű helyett azonban csak egyet tettek át a grúz szövegbe.

A magyar kutatás hosszú ideig nem vett tudomást Björkbom felfedezéséről. Kner Imre volt az egyetlen, aki Björkbom cikkének a norvég nyomdászok szaklapjában megjelent változatát látta és arra még 1935-ben fel is hívta Fitz József figyelmét.¹⁹ Később Szentkúty Pálnak is említést tett a dologról.²⁰ Fitz 1940-ben *A nyomdászati dicsérete* című könyvecskében néhány soros, pontatlan említést tesz az ügyről,²¹ majd 1959-ben tér rá röviden vissza, nyomdászattörténeti könyvében.²²

¹⁷ Arcsil király levele Golovinhoz: SARASIDZE, 1937. I. m. p. 31 és uo. 2. jegyzet. A levél forrása: Моск. центр. архив феодально-крепостн. эпохи „Грузин. дела”. Картон 27, №2. Ugyanott SARASIDZE a 3. jegyzetben további forrásokra utal, amelyeknek bemutatását egy később tanulmányában ígéri.

¹⁸ Ioane batonisvili: *Kalmasoba* c. művében. *Szaphrangethi*: a *phrang* azaz francia szóból a régi grúz nyelvben Franciaország neve, de ugyanezt a szót használták „Nyugat-Európa országai” értelemben is. E kettős értelemből származik egyes szerzők vélekedése, köztük BJÖRKBOM feltevése arról, hogy az 1705-ös moszkvai *Davitni* betűi francia eredetűek.

¹⁹ Kner Imre levele Fitz Józsefnek 1935. október 30. Fitz József válasza 1935. november 12. Békés megyei Levéltár, Gyula. A Kner nyomda iratai, C 9.

²⁰ Kner Imre levele Szentkúty Pálnak, 1942. október 22. A szerző birtokában.

²¹ A könyvecskét a Nyomdai Művészet Barátai magánkiadásban adták ki. Csak 1969. évi második kiadását találtam meg, *Gutenberg követői* címmel. A 201—202. lapon: „... Georgia királya önála szerezte be az első georgiai nyomda betűit ... Egy svéd szakfolyóirat csak nemrég közölte Kis 2 levelét, melyben svéd betűmetszők kapták meg tőle a kért utasítást[!] ...”

²² FITZ József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Budapest, 1959. pp. 160—161.

A hazai irodalom csak 1958-ban vesz tudomást a grúz betűk ügyéről. Országh László a *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról* című cikkében kitér a grúz betűk történetére és egy értékes új adalékot közöl: egy második svédországi grúz betűmintaalapot.²³ Az Uppsalai Egyetemi Könyvtárból származó mintalap a november 21-re rendelt *Oratio de Presentatione beatae Mariae Virginis* szövegét tartalmazza.²⁴ Országh szerint a lenyomat, amelyet képen is bemutat, 1702-ből való. E betűminta származásának további bizonyítékát, sem a levonat méretét nem sikerült tisztáznom, miután a nyomtatvány, azután, hogy Országh filmet kapott róla, Uppsalában elveszett s a Könyvtár hosszas levelezésünk után sem tudta előadni. Szerencsére a reprodukció alkalmas volt arra, hogy az uppsalai minta betűinek a stockholmi grúz betűkkel való azonosságát kétségtelenül megállapíthassam.

Országh, itthon elsőnek, közlésezi Kis Miklós két Linköpingben őrzött latin nyelvű levelének olvasatát. Sajnos, a második levélben szereplő, perdöntő fontosságú három grúz betűből kettő itt is kimaradt. Igaz, hogy a szövegben Országh hivatkozik a bizonyító erejű három betűre, de téved abban, hogy három „azonos” betű szerepel a levélben (ezt a tévedését későbbi szerző is átvette).

A levelek első magyar fordítását Székely Artur közölte a *Magyar Grafika*-ban.²⁵ Érdekes módon Georgij Joszopovics Hucisvilitől, Tbiliszből kapta meg a két levél szövegét, nyilván oroszul, s abból fordította. Sajnálatos, hogy fordításából az a bizonyos három grúz betű, a hozzá tartozó mondattal együtt kimaradt. Elsőnek közli azonban Magyarországon a stockholmi mintalap reprodukcióját.

Székely később megszerezte a két linköpingi levél fotokópiáját és hasonmásukat közreadta *A Magyar Grafika és a Papírpapír Évkönyvében* 1969-ben (pp. 69–79).

Hadd emlékezzünk meg itt az időközben elhunyt Székely Arturról (1896–1979), a nyomdai munkásság művelődésének fáradhatatlan, önzetlen harcosáról, aki hosszú élete pályáján számtalan cikkel, publikációval küzdött a nyomtatványok korrekt helyesírásáért és kollégái minden irányú műveltségének gyarapításáért. Nem sokkal halála előtt lefordította s közzététel végett a *Magyar Grafikához* juttatta Björkbom cikkét, amely „sajnos, még nem látott napvilágot magyar nyelven”. A Székely bevezetésével ellátott fordítás hozzáam került, mint lektorhoz, s bár a cikk kiadását az újabb események után nem tartom időszerűnek, Björkbom legfontosabb és továbbra is érvényes megállapításait e soraim keretében összefoglaltam.

A Sparwenfeldhez intézett két levél latin és magyar szövegét Tolnai Gábor is közzétette *Tótfalusi Kis Miklós világhíre* c. cikkében 1968-ban.²⁶ Bizonyára nem tudott Székely három évvel korábbi publikációjáról. A három grúz betű közlésébe itt is hiba csúszott: a latin szövegben két törtvonás szerepel a helyükön, a magyarból pedig teljesen kimaradtak.

²³ ORSZÁGH László: *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról*. MKsz, 1958. pp. 22–41. A második grúz mintalap ábrája: p. 35.

²⁴ ORSZÁGH cikke 34. lapjának szövegében és uo. a 62. jegyzetben féreérthető. Helyesen: a BJÖRKBOM által 1935-ben közreadott minta stockholmi, az ORSZÁGH által közölt minta uppsalai eredetű.

²⁵ SZÉKELY Artur: *Újabb Adatok Misztótfalusi Kis Miklós grúz betűiről*. Magyar Grafika, 1965. pp. 395–400.

²⁶ TOLNAI Gábor: *Tótfalusi Kis Miklós világhíre*. Filológiai Közlöny, 1968. pp. 563–575.

Végül Jakó Zsigmond közlését említem meg, *Erdélyi féniks* c. könyvében.²⁷ Itt a latin és a magyar szövegben egyaránt tévesen három egyforma grúz betű rajza látható a kérdéses helyen.

A linköpingi levelek latin kézírata különböző olvasatainak, valamint a magyar fordítások változatainak elemzésével itt nem foglalkozom, mivel ez meghaladná a grúz betűk történetére vonatkozó vizsgálatom kereteit.

Az előbbiekben Tótfalusi Kis Miklós grúz betűinek irodalmából azokat a részleteket foglaltam össze, amelyek érdemi megállapításokkal járultak hozzá a kérdés tisztázásához. Ebből következik, hogy nem törehedtem teljességre. Az idevonatkozó tanulmányokból csak a témánkhoz tartozó vonatkozásokat közöltem, míg a kérdés számos egyéb említését figyelmen kívül hagytam.

Az amszterdami grúz betűminta

Napjainkban, lényegbevágó új momentumként merült fel az a grúz betűminta, amelyet Dán Róbert talált meg az amszterdami Egyetemi Könyvtárban s melyről hírt adott a *Népszabadságban*, a *Magyar Könyvszemlében*. (Ugyanott megjelent a grúz betűminta hasonmása is.)

A betűminta — mint Dán Róbert írja — a könyvtár 1902 után megszerzett kézíratainak katalógusa alapján került elő. Az 1902 utáni megszerzés azonban nem valószínű, mert a mintalap felső szélén — feltehetően XIX. századi kézírással — ez a jelzés olvasható: *In Bibl. Oct. No. 5. Bibl. Amst.* Dán Róbert közlése szerint ez a jelzet megegyezik Tótfalusi Kis Miklós amszterdami Bibliája példányának régi könyvtári jelzetével, az amszterdami nyilvános könyvtár 1796. évi katalógusa szerint.²⁸ Dán Róbert véleménye szerint, amelyhez magam is csatlakozom, a jelzetek azonosságából arra lehet következtetni, hogy a grúz mintalapot a XVIII. században — de talán már keletkezése óta — négyrét hajtva Kis Miklós amszterdami Bibliájának lapjai között tartották, majd az 1902 utáni kéziratok gyűjteményének létrehozását követően oda sorolták be és ott kapta újabb jelzetét: MS. CQ. 102. Hogy a szóban forgó Biblia-példány azonos-e azzal, amelyet maga Kis Miklós dedikált és ajándékozott az Egyetemi Könyvtárának, s amelyet ott máig megőriztek, azt egyelőre nem tudtam megállapítani.²⁹

Dán Róbert szerint 310×220, a birtokomban levő fényképen mérve kb. 310×240 mm a mintalap mérete. A mintalap — egy levél — az egyik oldalán tartalmaz nyomást, a szedéstükrő mérete kb. 262×197 mm. A szedéstükrőt három oldalt körzetdarabokból összeállított keret veszi körül, melyet 1×2 cicerő nagyságú elemekből állítottak össze. A két szedésahasábot ugyanilyen körzetsor zárja. A körzetelem Kis Miklósnak sem amszterdami, sem kolozsvári nyomtatványain nem található meg, aminek azonban nincs jelentősége, mert egy ismert és szélteben használt dísről van szó. A magyar nyomdákban pl. a debreceni Vince György XVII. század végi nyomtatványain láttam, de bizonyára korábban is előfordult. A grúz mintalapot Kis bizonyára valamelyik

²⁷ JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi Féniks*. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bukarest, 1974. pp. 325–333. és 15–16. jegyzet, p. 476.

²⁸ Libri in Octavo et minori forma, No. 5, Biblia Hungarica, Amstel. 1685; in *Catalogus Bibliothecae Publicae Amstelodamensis*, 1796., p. 167.

²⁹ Kis Miklós ajánlása: *Amplissimae Bibliothecae Illustris Scholae Amstelodamensium*, hoc quicquid est, ornandae adjicit. N. K. Impressor. Mai jelzete: U. B. Amsterdam, 292 G 27.

amszterdami nyomdában készítette, amint ezt a tényt latin betűs amszterdami mintalapjával kapcsolatban másutt kimutattam; tehát a körzet is az illető nyomda készletéből való.

A mintalapon a következő grúz betűk láthatók:

Az első, 19,5 ciceró azaz 88 mm széles hasáb felső részén „félkövérnek” nevezhető grúz *hucuri* betű, kb. 21 pontos sortávolsággal, 8 sor szöveg, majd 11 sorban az ábécé betűi. Az egyes betűk párosával, háromszorosan, négyszeresen ismétlődnek egymás mellett. Külön szerepelnek azok a betűk, amelyek fölé rövidítésjelet tettek.

A hasáb alsó részén (hozzávetőleg 1 ciceróval azaz 4,5 mm-rel keskenyebb szedéssel) *aszomthavru*li (*mrglovani*; kapitális vagy iniciális) betűt mutat be. Átlagos sortávolsága kb. 23,5 pont.

A második hasáb felső részén *vékonyabb vonalú hucuri* betű látható, kb. 21 pont ennek a sortávolsága is, de a hasáb csak 17 ciceró, azaz 77 mm széles. Az első 8 sor szövege nagyjából azonos a bal oldalival, utána 13 sorban az ábécé következik.

A második hasáb alján 9 sornyi *mhedruli* (lovagi, polgári, tulajdonképpen „világi”) betű található, 21 pontnyi sortávolsággal.

A „félkövér” *hucuri* 21 pontos sortávolságával, méretét nézve közel áll a tbiliszi nyomda első (és legnagyobb méretű) szövegbetűjéhez, amelynek sortávolsága 19 pont. Hasonló méretű és tömeghatású, sortávolságú betűkkel találkozunk az egykorú grúz egyházi kéziratok könyvekben is. Úgy látszik, hogy mind az amszterdami, mind a tbiliszi *hucurit* nagyobb, a negyedréte alakú egyházi könyvek főszövegének nyomtatására szánták. (Ez a törekvés 1709-től Tbilisziben megvalósult, míg az amszterdami betű esetében csak szándék maradt.)

A XVII. század végének grúz egyházi kézirateit, mint az első grúz *hucuri* nyomdabetű forrását, nagy figyelemmel kell vizsgálnunk. A *hucuri* kézírás jellegzetes példájául a *Grúz paleografiai album* XIII. lap 12. betűsorából a H 98. sz. 1681. évi kézirat ábécéjét, vagy a H 1719. sz. kéziratát választhatjuk 1667-ből.³⁰ (1. kép). Ezeket enyhén döntött kéztartással, tompára vágott hegyű tollal írták, vagyis meglehetősen vastag vonalak váltakoznak vékonyakkal. A betűk kapcsolóvonalai rövidek és a betűt bevezető vonal nem minden esetben függ egybe a következő betű kezdővonalával. A kezdő és befejező vonalak dőlésszöge kb. 45 fokos, vagyis a kalligráfusnak ilyen szögben kellett tartania a tollat a vízszinteshez képest. A fel- és lenyúló betűszárak lendületesek, de nem cikornyások. Felül hullámvonalyszerű vagy ívelt kezdeteket, alul balra hurkolt vagy jobbra lefelé mutató lendületes végződéseket találunk, többek között. A fel- és lenyúló szárak aránylag rövidek: a betű középrészével (amit a nyomdabetűnél x-magasságnak neveznek) azonos méretű felső és alsó sáv általában elegendő ahhoz, hogy helyet adjon a fel- és lemenő nyúlványoknak. A betű duktusa és arányai folytán kissé tömzsi karakterű.

A mondatokat, egyes mondatokat vagy egyes bekezdéseket *aszomthavru*li kezdőbetűvel jeleznek, amely beépül a *hucuri* szövegbe, de nagyobb méretével rendszerint kiemelkedik. Más esetben a kezdőbetű kifejezetten iniciális, sza-

³⁰ Ilia ABULADZE: *Kartuli cerisz nimusebi*. Paleografiai albomi. Tbiliszi, 1973. A 12. mintaábécé a XIII. lapon: *Daudzsdomeli* (Nagyböjti Mária-könyörgés), 1681. MS. H 98. *Kurthevani* (Papi imakönyv) 1667. MS. H 1719., p. 251.

kasz vagy fejezet kezdetét jelzi és kiemelten a hasáb balszélén, nagy méretben vagy diszítve helyezkedik el.

Nem kétséges, hogy ezekhez hasonló kézirat szolgált mintául az 1680-as évek amszterdami betűmetszőjének, amikor az írott betűből nyomtatott betűt kellett formálnia. A betűkapcsolatokat meg kellett szüntetnie, hiszen nyomdai betűt formált, mindegyiket önálló törzsré önthetően. Ez nem volt nehéz, mert, amint említettem, a mintául szolgáló egykorú kézírásban sem kapcsolták egymáshoz szorosan az ábécé valamennyi betűjét. A betű vonalarányai is adva voltak: a meglehetősen kontrasztos *hucuri* példáját követte a metsző, innen a betű „félkövér” jellege. A legfontosabb kérdésben, a betű vonalrendszerét illetően azonban önálló útra lépett: nem követte a 45 fokos kéztartásból eredő kalligráfiát. Betűje — ha kézzel írták volna — az alapvonalra csaknem merőleges kéztartásnak felel meg, a betűket enyhén jobbra döntve. A döntés a betű kézírásos származását idézi. A „közel merőleges tolltartás” miatt azonban nagyrészt elmaradtak a betűszárak apró kezdő és befejező vonalai és az ebből eredő ívelt kezdetek és befejezések: a betűszárak jórészt geometrikus, romboid alakú vonalakká váltak.

Nem vállalkozom a kétféle duktus esztétikai összevetésére. Nem az a fontos számunkra, hogy melyik betű szebb, hanem az, hogy a nyomtatott betű más, eltér írott elődjétől. Hozzátehetjük, az eltérés nem feltétlenül hiba. A latin betű története azt mutatja, hogy a nyomtatott antikva is eltért elődjétől, a humanista minuskulától, s a nyomtatott kurzív is példaképétől, az írott *cancellarescától*. Más kérdés azonban, hogyan fogadták a betű grúz megrendelői ezt az eltérést: vajon nem volt-e olyan ellenérzésük vele szemben, amely végül is a betű grúziai felhasználását — az egyéb, ismert nehézségeken túl — megakadályozta?

Grúz kollégáimra hagynám annak elbírálását, hogy az ábécé egyes betűi mennyiben felelnek meg a korabeli *hucuri* elfogadott formáinak. Ha e téren akadtak benne hibák, az nem feltétlenül mond ellen a betű felhasználhatóságának: egyes nem sikerült betűk újrametszésére, ha egyébként az ábécé megfelelő, számos példa található a betűmetszés történetében.

Mi vezette az amszterdami betűmetszőt a *hucuri* karakterének ilyen lényeges megváltoztatásához? Technikai oka semmi esetre sem lehetett: műszakilag a „régí” betűkarakter éppúgy kimetszhető lett volna, mint az „új”. Az azonban biztosra vehető, hogy a módosítás nem félreértés: nagyon határozott grafikai, ízlésbeli felfogásra vall. S ez a művészi karaktersvonal 1686–87-ben Amszterdamban igencsak Kis Miklóshoz vezet: azidőben, amikor Hollandiában a betűmetszés híres nagyjai már nem élnek és az aktív, egyébként hozzáértő kismesterek között kimagasló, egyéni invencióval rendelkező betűmetszőt Kis Miklóson kívül nem igen tudunk megnevezni. Mintha erre utalna Kis első, Sparwenfeldhez írott levelében:

„...Ita quoque persvasos vos esse oportet, neminem repertum iri (absit inanis gloriatio) in Europa, qui primam glaciem frangere ingressus, ex imitatione tam incuriose et perfunctorie scripti exemplaris, literas tam legitime et tam accurata cum proportione formatas parare potuisset; ...” („Afelől is meg lehet győződve — távol álljon tőlem a hiú dicsékvés — Európában senki mást nem fog találni, aki, mintegy elsőnek látva a jég megtöréséhez, ilyen gondatlanul és felületesen írott minta utánzása révén ennyire szabályos és tetszetős arányokkal megalkotott betűket készíthetett volna ...”)³¹

³¹ Az olvasat és a fordítás JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi Féniks*, Bukarest 1974., pp. 325–328. szerint.

A betű duktusának megváltoztatására nézve azonban ugyanitt még fontosabb adalékot is találhatunk. A következő mondatban ugyanis Kis az általa metszett idegen betűket sorolja fel, közte „*praecipue*” (kiváltképpen) az örmény betűkben szerzett nagy gyakorlatát. Megemlékezik — nevének említése nélkül — a híres Christoffel van Dyck-ről, aki Hollandiában elsőnek, olyan kiváló örmény betűket készített, hogy az örmények az ő betűivel nyomtatott könyvek kolofonjában — mintegy második Evanderként, az írás és olvasás meghonosítójaként — tisztelik nevét. Tegyük hozzá, Kis nem kevésbé kiváló örmény betűket metszett. Kist a grúz *hucuri* betűk „álló tolltartású”, enyhén jobbra döntött betűszárakkal való átalakításában az örmény betű is befolyásolhatta. Az „álló tolltartás” analógiájára készült nyomtatott betűforma az örmény nyomtatásban ekkor ugyanis általános volt. A „félkövér” *hucuri* formajegyei határozottan emlékeztetnek a kortársi örmény kurrens betű formajegyeire.

A mintalap jobboldali hasábján látható „vékonyvonalú” *hucuri* formajegyei igen hasonlók a „félkövér” szomszédjéhez. A két betű lényeges különbsége a „vékonyvonalú” betű sokkal vékonyabb betűszárainál tapasztalható. Összhatása sokkal vékonyabb, világosabb, mint amilyeneket a korabeli grúz kéziratokon láthatunk.

Vessük össze az amszterdami *hucuri* mintákat a tbiliszi nyomdának 1709-től használt 19 pontos betűjével (2. kép). A tbiliszi típus közelebb áll a kéziratok betűjéhez. Megőrizte a 45 fokos tolltartásból eredő vonásokat. A betűk dőlésszöge nem annyira geometrikusan pontos és egységes, mint az amszterdami betűnél. Ezáltal spontánabb, írásosabb jellegű. Szárvastagsága a két amszterdami típus között van. Összhatása kiegyensúlyozott, ritmikus, magas technikai és esztétikai készséggel rendelkező mester kezére vall. Ha a kéziratokhoz szokott megrendelőnek választania kellett az amszterdami és a tbiliszi típus között, bizonyára az utóbbi mellett döntött volna. (Nem állítom, hogy ilyen döntés valóban történt!)

Az amszterdami minta *aszomthavruli* betűjének kb. 23,5 pont a sortávolsága. Elképzelhető, hogy a felette levő „félkövér” *hucuri* iniciálisainak szánták. Formáinak forrása szintén a grúz kéziratosság. Némely betű formája azonban archaikusabb, mint ahogyan a maga korában használták. A grúz „A” rajzának ez a formája többek között a *Grúz paleográfiai album*nak egy 1048. évi példáján található.³²

Az *aszomthavruli* egyébként a grúz paleográfiában látott formái szerint, kizárólag kalligráfiai szempontból nézve a latin kvadrátával analóg betű, melyet álló tolltartással, hangsúlyozott függőleges szárakkal írtak. Az álló szárat csak ritkán zárták le kis vízszintes vonással (szeriffel), és még ritkább, hogy a szerifet kis kerekített hajlattal csatolták a szárhoz.

A mi betűmetszőnk azt követi, ami a grúz kéziratokban ritkán fordult elő: valamennyi egyenes végződésű szárat kerekített szeriffel zárja. Olyan elvet valósít meg, ami a római kapitálisból származott a nyomtatott antikva verzálisokra, de korában idegen lehetett a grúz iniciálisoktól. *Aszomthavruli*ja késői barokk-klasszicizáló betűnek hat — hogy ismét a latin betű analógiájával éljek.

A második hasáb a már említett „vékonyvonalú” *hucurival* kezdődik. Ez a betű a maga korában szinte példa nélküli változata „félkövér” társának,

³² *Palimpsest-evangelium* (H 1741). ABULADZE, i. m. p. 165.

A	B	C	A	B	C
ა	ჲ	ჲ	ა	ა	ა
ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ
გ	გ	გ	გ	გ	გ
დ	დ	დ	დ	დ	დ
ე	ე	ე	ე	ე	ე
ვ	ვ	ვ	ვ	ვ	ვ
ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ
თ	თ	თ	თ	თ	თ
ი	ი	ი	ი	ი	ი
კ	კ	კ	კ	კ	კ
ლ	ლ	ლ	ლ	ლ	ლ
მ	მ	მ	მ	მ	მ
ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ
ო	ო	ო	ო	ო	ო
პ	პ	პ	პ	პ	პ
ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ
რ	რ	რ	რ	რ	რ
ს	ს	ს	ს	ს	ს
ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ
უ	უ	უ	უ	უ	უ
ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ
ყ	ყ	ყ	ყ	ყ	ყ

ჟ

2. Grúz hucuri ábécék összehasonlítása. A) 1681. évi *hucuri* kézírás a *Grúz paleográfiai albumból*; B) A tbiliszi nyomda első *hucuri* betűje 1709; C) Kis Miklós amszterdami „félkövér” *hucuri*-ja

ugyanis a két betű rendkívüli következetességgel megszerkesztve, ugyanazon vonalvezetési elvet valósítja meg és szinte csupán vonalainak vastagsági arányaiban különbözik. Érdekes még megfigyelni, hogy a „vékonyvonalú” betű nem sokkal keskenyebb a félkövére, a betűszárak közötti hézagok viszont nagyobbak. Így például egy betű átlagos méretei, mm-ben

	a szárak	a közöttes hézagok	szélesség összesen
m „félkövér”	0,8	0,55	3,50
m „vékonyvonalú”	0,45	0,85	3,05

A két változat rokonságát azért neveztem példátlanak, mert azidőben még nem voltak olyan nyomdai betűcsaládok, amelyek ugyanazon duktusú betű variánsaiból állottak volna, mint például a latin antikva szövegbetű modern félkövér, kövér, keskeny stb. kiegészítő sorozatai. Tótfalusi Kis Miklósnak hallatlanul egységes antikva-sorozata már önmagában is kivételnek számított, kurzívjával együtt pedig egyedülállóan egységes teljesítménye volt az akkori betűmetszésnek, olyan korban, amikor a legkiválóbb nyomdászok is természetes módon használtak teljesen oda nem tartozó kurzívot szövegbetűjükhöz. Egységes betűcsaládok kialakítása csak a XIX. században kezdődött el. Teljes, tudatos stiláris következetességgel csak századunkban és ott is csak a legjobb öntődek és legjobb tervezők dicsekedhetnek.

A két párhuzamos *hucuri* betűnek tehát együttes jelentése van számunkra, még pedig olyan tervezői koncepcióról tanúskodik, amely jóval megelőzte korát. Erre a tervezői teljesítményre azidőben, kortársai közül, talán egyedül Kis Miklós lehetett képes.

Végül nézzük az amszterdami grúz mintalap negyedik, utolsó betűfajtáját, a *mhedruli*-t. A betű sortávolsága 21 pont, míg a tbiliszi nyomda *mhedruli*jának egészen kevéssel nagyobb a mérete.

A nyomtatott *mhedruli* írott előzményének ez esetben is a korabeli grúz kéziratokat kell tekintenünk. Ha a *Grúz paleográfiai album* 305. lapján található H 462. számú kéziratot, Curtius Quintus Nagy Sándor tettei c. 1733. évi kódex lapját tekintjük — önkényesen választott — prototípusnak, akkor megállapíthatjuk, hogy a tbiliszi nyomda első *mhedruli*-ja meglehetősen hűséggel követi a kéziratot hagyományt. Mindkét írás álló és zsinórvonalas, tehát vonalvastagsága megközelítőleg egyenletes. A kézírás betűi részben kapcsolnak, részben önállóak, ezért a nyomtatott változatnál nem volt nehéz a betűk „önállósítása”. A kézírásban szokásos volt, főleg a felfelé nyúló betűszáraknak, lendületes, erőteljes elnyújtása. Ezt a nyomtatás természetesen nem tudta követni: a betűk rajza, mint minden nyomdabetűnél, szabványos téglalapídomok, az ún. betűtörzs méreteibe szorult össze.

K. Sarasidze egyébként eljutott az első grúz nyomtatott *mhedruli* tényleges kézirat forrásáig. VI. Vahtang király törvénykönyvében az index írását azonosította a nyomtatott *mhedruli*-al és megtalálta az írott minta kalligráfusát Szolomon Magaladze személyében.³³

³³ Krisztine SARASIDZE: *Priveli sztamba Szakarsztvelosi* (Az első nyomda Grúziában), Tbiliszi 1955. pp. 112–114. A törvénykönyv MS. jelzete: S. 3683.

Az amszterdami *mhedruli* nem zsinórvonalas, hanem vékony és vastagabb vonalak kombinációjából áll. Vékony és vastag vonalai valahogy úgy váltakoznak, mint a nyomtatott latin kurzív vonalrendszere, azzal a különbséggel, hogy a betű nem dőlt, hanem álló. A grúz *mhedruli* általában máig megtartotta zsinórvonalas karakterét, bár kisebb mértékben használnak vékony-vastag duktusú betűt is. Azt hiszem, nem tévedek, hogy ez a XIX. század elején, az európai klasszicizmus hatására terjedt át a grúz nyomdabetű területére. Az amszterdami *mhedruli* tehát, akárcsak társai, szintén eltért a grúz kalligráfia hagyományaitól.

Az amszterdami *mhedruli* formáit a betűmetsző, Kis Miklós *Mentségének* adataiból kiindulva, magának Arcsilnak kezeírásából származtatják: (a király) „maga leírván az Alphabetumot és valami kontextust, úgy küldötte nékem Amszterdámba” . . . Ügyünkkel összefüggésben Arcsil kezeírását csak a Nicolaes Witsenhez intézett leveléből ismerjük, amely zsinórvonalas — tehát nem az amszterdami betűmintán láthatóhoz hasonló — *mhedruli* írással íródott. Egyébként sem tudhatjuk, hogy a levelet a király maga írta-e. E találgatásokat azonban jobb mellőznünk, mert egyrészt nem biztos, hogy ilyen volt az állítólagos királyi írásminta, másrészt Kis nem levelet, hanem írásmintát kapott, ami éppúgy szolgálhatott a *hucuri* típushoz, mint a *mhedruli*hoz. (Ha levél szolgált volna mintául, az alkalmasint a világi írásbeliség betűjével, a *mhedruli*val íródott volna.)

Az amszterdami mintalap felső részén kézzel írva a következő feljegyzés található:

„Literae Georgicae, seu Grasinicae[!] vel Mingrelinae,³⁴ Christianorum Graecae religionis, habitantium ad radices Caucasi, inter mare Caspium et Pontum Euxinum et antehac manuscriptis solum usurpatae, nunc vero demum figuris et proportionibus secundum artis praecepta in ordinem redactis, in chalybe et cupro efformatae, et laboribus Typographicis aptatae; ex commissione Regis (ejusdem nationis) Arschilli, per Nicol. Kis Hung. Amstelodami Anno 1687.”

Magyarra fordítva: „A Kaspi-tenger és a Fekete-tenger között a Kaukázus tövében lakó görög szertartású keresztény georgiaiak vagy grúzaiak, illetve mingreliaiak betűi, és amelyeket azelőtt csak kézírásban használtak, most legújában, alakjukat és arányukat a betűmetsző mesterség szabályai szerint megalkotva, acélban és rézben megformálta és a nyomdai munkálatokhoz alkalmazta Arcsilnak, ugyanazon nép királyának megbízásából a magyar Kis Miklós, Amszterdamban, 1687-ben.”

A feljegyzés írásában sok hasonlóság található a Kis Miklóstól reánk maradt egyéb missilisekkel. Aláírásának, keltezésének vonásai például nagyon hasonlóak 1685. szeptember 19-i, Pataki István kolozsvári professzorhoz intézett levelével.³⁵ Szinte azonosságnak nevezhető hasonlóságokat találhatunk a linköpingi levelekben. (Néhány példa: a *Mingrelinae* szó első két betűje és az 1686. évi levél megszólításában a *Mi* szó; a *C, E, R* stb. betűk hasonló írásmódja; a *d* felső szárának jobbról vissza fel és balfelé nyúló kanyarulata stb.) A feljegyzés fogalmazása és tartalma is mindenben megegyezik azzal, amit Kis Miklós ebbeli tevékenységéről tudunk s amit ő maga arról reánk hagyott.

³⁴ „Grasinicae”: helyesen Grusinicae. Mingrelia: Kolchisz nyugat-grúzai királyság neve.

³⁵ Reprodukcióját közli JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi fények*, Bukarest, 1974., 2. melléklet. Olvasata uo. pp. 323–324. Lelőhelye: Teleki család levéltára, Marosvásárhely, P. 659. Miss. 26. fasc. 716. sz.

A linköpingi levelek és a hozzájuk tartozó betűminták

Vajon van-e köze az amszterdami mintalapnak a linköpingi levelekben említett betűmintákhoz? Erre a kérdésre egyértelműen nemleges választ kapunk, ha a leveleknek a betűmintákra vonatkozó utalásait tüzetesen megvizsgáljuk.

A levelek szerint ugyanis Kis Miklós a következő betűmintákat küldte el Sparwenfeldnek:

1. *minta*: 1686. november 12-i levelét azzal kezdi, hogy „En iterum probam literarum potissimum novissime paratum, . . .” („Ime ismét küldöm a többnyire legújabban elkészült betűk lenyomatát, . . .”). Az 1. mintát tehát még e levél előtt küldte.

2. *minta*: az 1686. november 12-i levéllel ment s azt is tudjuk, hogy a minta koromnyomat volt: „3. Probae hae meae dumtaxat fumo impressae sunt, non atramento, . . .” (Ezeket a próbáimait ugyan csak korommal nyomtattam, nem festékkel, . . .”). Abból, hogy „ez az *ábécé*” rövidesen elkészül, a „*másik két ábécéhez*” pedig még nem fog hozzá, arra lehet következtetni, hogy az 1. és 2. minta egy, nevezzük így, I. ábécé betűit tartalmazta. Mivel a levélben a betűknek az egyházatyák műveihez való felhasználásáról, valamint a sorok fölé tett rövidítési jelekről van szó, az I. ábécének *hucuri* típusnak kellett lennie.

3. *minta*: az 1687. január 17-i levél szerint Kis „misi vobis praeterita hebdomade”, (a múlt héten küldte el) „probam prelo impressum” (sajtóval nyomtatott próbáját). Itt ír Kis a **CEE** betűk farkának meghajlításáról, tehát kétségtelenül egy — így nevezem — II. *hucuri ábécéről* van szó.

4. *minta*: a második levéllel küldi a kb. fele részben elkészült „harmadik ábécé” „subtilis” (karcsú, vékony) betűinek mintáját. Ezeket reszelővel vékonyította le, ami az acélpatricák megmunkálására utal. Megjegyzéséből, hogy némely betű vaskosabbnak látszik a másiknál, mert előbbieket erősebben nyomtatta le, tévedés azt következtetni, hogy ez a „félkövér” és a vékonyvonalú *hucuri* különbségére vonatkozik. A „félkövér” és a vékonyvonalú *hucuri* két határozottan különböző betű, nem pedig ugyanazon betűnek különböző nyomáserősséggel lenyomatott változata. Ezzel szemben a harmadik ábécé jellegére utal az, hogy — a második levél szerint — betűinek magasabb az öntési költsége, egyrészt vékonyságuk miatt, s mert a betűszárak „önállósága, különködése és ágas-bogas” volta miatt nehezen kapcsolhatók össze. Ez a leírás a mhedruli vonásait sejteti.

A III. ábécét tehát *mhedrulinak* tekinthetjük.

Ezek szerint a két linköpingi levél tartalmából meglehetősen biztonsággal rekonstruálható négy olyan betűminta képe, amelyek egy-egy ábécére vonatkoztak és három esetben az ábécének is csak egy részét mutatták be. Szó sem lehet arról, hogy az amszterdami betűminta megegyezhetett volna bármelyikkel a négy közül. Ezzel szemben áll az, hogy az amszterdami mintának később, a grúz betűk metszésének befejeztével, 1687-ben, de jóval január 17. után kellett keletkeznie. (Sőt, keletkezhetett még ennél később is, mert 1687. évi keltezését tekinthetjük a betűk keletkezési évének is, nem pedig a feljegyzés dátumának.)

Összeállításunkból hiányzik az *aszmothavruli* betű. Mivel csak e két levélben is két konkrét utalás történik egy-egy előző küldeményre, egy-egy betűmintával, nyilvánvaló, hogy rekonstrukciónk, további adatok nélkül, akárcsak a levélváltás, egyelőre csonka.

A levelekben, amint kimutattuk, két *hucuri* ábécéről van szó. A svédországi mintalapokon azonban csak egy *hucuri* típus található. Az első levélnek az a vélekedése, hogy a betű az egyházatyák műveihez vagy hasonló célra túl nagy lesz, s ezért kisebb betű készítését is ajánlja, az örmények példájára, aligha vonatkozhat a stockholmi *hucuri* típusra, mert annak sortávolsága akár a grúz kéziratokhoz, akár az átlagos örmény betűkhöz hasonlítva nem tekinthető nagyoknak. A „harmadik ábécé” szubtilis, ágas-bogas stb. jelzői sem vallanak a svédországi mintalapok egyik betűjére sem.

A Kis Miklós által, a második levelében lerajzolt három *hucuri* betű a stockholmi mintalapon — más állításokkal szemben — igenis megtalálható, a felsorolt egyéb érvek azonban nyomósan amellett szólnak, hogy a két Linköpingben őrzött levélben tárgyalt betűk nem azok, amelyekből Stockholmban mintalapot készítettek.

Végül meg kell állapítani, hogy amíg az amszterdami betű — a grúz kalligráfiától való eltérései ellenére — nagy technikai és művészi készséggel rendelkező, koncepciózus betűmetsző kezére vall és ez a megítélése Kis Miklós szerzősége mellett szól, addig a svédországi minták betűmetsző technikája és rajzi kivitele igen alacsony színvonalú, olyan, amilyen soha nem került ki Kis Miklós, de még közepes képességű metszők keze alól sem.

Az amszterdami (és a svédországi) grúz betűk sorsa

Mi lehetett az amszterdami grúz betűk sorsa?

1) Nem tekinthető biztosnak, hogy Kis Miklós és megbízói között a betűk készítésére vonatkozó ügylet létrejött. Kis második levelében kifogásolja, hogy a két első ábécé öntésére megbízást kapott, de nem intézkedtek a betűk árának kifizetéséről. Elképzelhető, hogy végül is az ügylet meghíúsult. (Érdekes, amire eddig nem figyeltünk, hogy Kis a második levelében egy kereskedőre is hivatkozik „akivel itt nekem dolgom van”. Lehet, hogy amszterdami vagy svédországi levéltári anyagok a közvetítő kereskedőre nézve további adatokat szolgáltathatnak.)

2) Ismertettem azt a véleményemet, hogy Kis betűi, magas színvonalú grafikai megformálásuk ellenére, mennyire eltértek a grúz kézírás hagyományos formáitól. Lehetséges, hogy emiatt a grúz megrendelők nem követtek el minden lehetőt a betű átvétele érdekében. (Ennek ellentmond Kis állítása a *Mentségben*: „... más, módosabb betűket csináltam nékiek, amelynek igen örültek! ...”)

3) Ügyszólván bizonyítottnak tekinthető, hogy az amszterdami betű sohasem jutott el Grúziába és ha eljutott volna is, semmiféle szerepet nem kapott a grúz nyomtatás történetében.

Az a feltevés, hogy a tbiliszi nyomda 1709–1711-es, első kiadványainak betűjéhez az amszterdami betűt bármiféle módon felhasználták volna, teljesen kizárható. Ezt bárki megállapíthatja, aki a tbiliszi nyomda első, alapítási korszakának kiadványait, vagy akár csak néhány lapjuknak reprodukcióját megvizsgálja.³⁶ Magam az 1709. évi *Szahareba* (Evangélium), az 1710. évi

³⁶ Néhány a legrégebb grúz kiadványok közül a grúz nemzeti bibliográfia, a *Khartuli Cigni* I. 1629–1920. Tbiliszi, 1941. szerint: *Davitni* (Zsoltárok) Moszkva, 1705. No. 4. — *Szahareba* (Evangéliumok), Tbiliszi, 1709. No. 5. — *Davitni*, Tbiliszi, 1709. No. 6. (Példánya a második világháború óta nem található.) — *Kondaki* (Misekönyv), Tbiliszi, 1710.

Kondaki (Misekönyv) és az 1711. évi *Davitni* (Zsoltárok) tanulmányozására alapítom megállapításaimat. A *Szahareba* és a *Kondaki* főszövegének betűje 19 pontos sortávolságú *hucuri*, ami méreténél fogva jól összehasonlítható az amszterdami mintalap betűjével. A *Kondakiban* megjelenik egy kisebb, 16 pontos sortávolságú *hucuri* is, míg 1711-ben, a *Davitni* címlapján egy még kisebb, 11 pontos sortávolságú *hucurit* is láthatunk. A nyomdának 1710-ben már *mhedruli*a is volt.

Az amszterdami betűk metszőjének és a tbiliszi betűk metszőjének kiindulása és egész felfogása, alkotói koncepciója homlokegyenest ellenkezik egymással. Kis Miklós a grúz kéziratosság formavilágától eltérő, saját kezdeményezésű formaalkotó elvek szerinti betűket készített, míg a tbiliszi nyomda betűmetszője ragaszkodott a grúz kalligráfia hagyományaihoz és annak formavilágát ültette át nyomtatásba. A két betű részletformái annyira különböznek, hogy egyikből a másikat alakítani teljes képtelenség lett volna.

Hogy az 1709–1711 utáni grúz nyomtatás illetve grúz könyvkiadás később sem használta az amszterdami betűket, arról a grúz nemzeti bibliográfia illusztrációin látható betűk átnézésével meggyőződhetünk. (A következőkben a *Khartuli cigni* I. 1629–1920, Tbiliszi, 1941. tételszámainra hivatkozunk.)

A tbiliszi nyomda 1722-ig működött. Miután első nyomdásza, Ištvanovici 1711-ben elhagyta Tbiliszit, a nyomda változatlanul az ő három éves érdemes tevékenysége idején meghonosított betűket használta 1723-ban bekövetkezett megszűnéséig. (Lásd a No. 17, 21, 22, 23. tételek képeit.³⁷)

Miután 1749-ben újra nyomda nyílt Tbiliszbén, az első nyomda betűjéhez igen hasonló típust láthatunk könyveikben. A teljes körű azonosításhoz szükséges források azonban nem álltak rendelkezésemre, ezért nem tudtam elbírálni, hogy a régi betű újrafelhasználásáról, vagy új metszésről van-e szó (1768 No. 52; 1782 No. 57 és 1793 No. 74³⁸).

Jóval később Kutaisziban, az Ištvanovicéhez hasonló *hucurit* láttam 1800-ból (No. 84), három évvel később azonban egy új fajta, álló *hucurit*: No. 94.³⁹

A moszkvai grúz nyomtatás az igen primitív metszésű betűből szedett *Davitni*val kezdődik 1705-ben. A betű sem a stockholmi, sem az amszterdami betűkre nem hasonlít. O. Kaszradze 1980-ban közölte, hogy a betűket M. Efre-mov, a moszkvai kincstári nyomda mestere készítette.⁴⁰

A fésőbbi moszkvai grúz nyomtatványok betűje némileg eltér a tbiliszi első betűktől. A *hucuri* függőleges szárai szorosabban sorakoznak egymás mellé, dőlésszögük egyenletesebb. Az *aszomthavuli* betűi keskenyebbek. Ezeket a betűket láthatjuk 1739 és 1821 között pl. a No. 28, 30, 33, 43 és 125. tételek illusztrációin.⁴¹

No. 8. — *Davitni*, Tbiliszi, 1711. No. 13. — A No. 6 kivételével fotokópiákat tanulmányoztam, amiért a Grúz Kulturális Kapcsolatok Intézete titkáranak, Marina Cselidzenek, valamint a Grúz Szocialista Köztársaság Marx Károly könyvtára igazgatóhelyettesének, Sz. N. Melarishvili-nek itt mondok köszönetet.

³⁷ *Khartuli cigni* No. 17: *Davitni* (Zsoltárok); No. 21: *Paraklitoni* (Egyházi énekeskönyv); No. 22: *Kmnulebis codnis cigni* (Teremtmények ismeretének könyve); No. 23: *Zsamni* (Imádságok könyve).

³⁸ No. 52: *Episzkoposzia mimart* (A püspökökhöz); No. 57: *Ohaneszjan Pogosz*; No. 74: *Marchvani* (Misekönyv a nagyhét előtti himnuszokkal).

³⁹ No. 84: *Davitni*; No. 94: *Szahareba vnebisz Kviriakisza* (A nagyhét evangéliuma) 1803.

⁴⁰ O. KASZRADZE: A grúz könyvnyomtatás keletkezési helyei, Tbiliszi 1980. 29–30.

⁴¹ No. 28: PROKOPOVICS Teofane: *Pirveli szaszavlo krmata* (Gyermekek első tankönyve)

A legjobb grúz *hucurit* egy 1761. évi szentpétervári könyvben láttam (No. 42), a betű duktusa nem tér el sokban az előbb említett moszkvaitól de gyakorlottabb mester keze nyomáról tanúskodik.⁴²

A XIX. század elejétől a Tbilisziiben megteremtett *mhedruli* nyomdabetű átalakulása tapasztalható Moszkvában, Szentpétervárott, Tbilisziiben és Kuttaisziiben megjelent könyvekben, 1801 és 1821 között. Mindegyik nyomdávárosban más és más típusok tűnnek fel (No. 86, 88, 111, 118, 126.⁴³).

Rómában még 1741-ben is a Propaganda Fidei nyomdájában 1629-ben készült *Alphabetum Ibericum*, az első grúz nyomtatvány betűit használják (No. 32.⁴⁴).

A grúz nyomtatásnak ezen 1709-től a XIX. század elejéig tartó áttekintése során egyetlen olyan könyvvel sem találkoztam, amelynek betűi az amszterdami grúz mintalapra, vagy a svédországi mintalapok betűire még csak emlékeztetnének is.

A biztonság kedvéért áttekintettem a XIX. századi grúz könyvekből vett szemelvényeket is. Az 1820-as évek után a grúz nyomtatás is alkalmazkodik az új divatokhoz és stílusáramlatokhoz. Megfigyelhetjük a klasszicizmus megjelenését, amit követ a hisztoricizmus, a századvég uralkodó áramlata. Megváltozik a *mhedruli* duktusa: előbb vékony-vastag vonalrendszerbe formálják a latin betűk mintájára, majd megjelenik a *mhedruli*-groteszk, az árnyékolt *mhedruli*, a *mhedruli*-díszbetű. Nyilvánvaló, hogy ebben a korban a XVII. századi amszterdami grúz betűknek nincs, de nem is lett volna keresnivalója.

Áttekintésünk szerint nem valószínű, hogy az amszterdami, vagy akár a svéd mintalap szerinti betűket grúz könyvben valaha is használták volna.

A stockholmi mintalapon látható betűk fogyatékoságaival már Björkbom foglalkozott. Sommás összefoglalása, hogy a betű „... rätt otydliga och knappt användbara”, — eléggé nehezen olvasható és alig használható, ma is megállja a helyét. Hasonlóképpen vélekedett K. Sarasidze is. A svédországi mintalapok betűi ezért, az ismert nehézségek mellett, talán alacsony színvonaluk miatt sem juthattak el Grúziába. Elképzelhető, hogy grúz megbízók lemondtak róluk. Ezek azonban csak találgatások. Nem tudjuk, hogy ezek a betűk valójában mikor és kinek a kezdeményezésére, melyik betűmetsző által készültek. A fennmaradt források és az amszterdami betűminta betűi között sikerült bizonyos összefüggéseket tisztáznunk. Hogy ugyanezen források utalásaiból melyek vonatkozhatnak esetleg a svédországi betűmintákra, az a kutatás jelenlegi stádiumában nem állapítható meg.

A grúz könyvnyomtatás történetét feldolgozta Kristine Sarasidze *Az első nyomda Grúziában* c. művében. Előbbi megállapításainkban az ő munkájára

1739; No. 30: *Marchvani* 1741; No. 33: *Biblia* 1743; No. 43: *Daudzsdomeli* (Nagyböjti Mária-könyörgés) 1762; No. 125: *Forma pirvelta zeda ekteniata* (Imakönyv esti, hajnali stb. ájtatosságokhoz) 1821.

⁴² No. 42: *Miszalmeba Theimuraz II-szadmi* (II. Theimuraz király köszöntése).

⁴³ No. 86: *Ganceszeba* (Törvénykönyv), Moszkva 1801; No. 88: *Menipheszti Szakartvelosz Ruszethan seerthebisze* (Grúzia Oroszországhoz csatlakozásának manifestuma), Moszkva, 1801; No. 111: *Aristoteles*, Szentpétervár 1818.; No. 118: *Sekreba ruszulta ubnobata* (Orosz szólások fordítása), Tbiliszi 1819; No. 126: *Szaero ganc-hadeba* (Kiáltvány Imetia népéhez), Kuttaiszi 1821.

⁴⁴ No. 32: *Szakrisztiano modzgvareba* (Keresztény tanítások), Róma, 1741.

is támaszkodtunk. Vizsgálataink e kérdés körében az első grúz betűk keletkezésének történetét érintik, ezért itt következő néhány megjegyzésünk csupán témánkra vonatkozik.

Néhány megjegyzés Tbiliszi első nyomdásának történetéhez

Grúz földön nyomtatott grúz nyelvű könyv első ízben 1709-ben látott napvilágot Tbilisziben. Nyomtatója Mihai Ištvanovici illetve ahogyan a grúz könyvek nyomdajelzésében magát nevezi, Mihail Sztefanesvili, „Ungrovlachia-i” vagyis Havasföldről jött nyomdász volt. A havasalföldi, de grúz származású Antim Ivireanul kezdeményezésére ment Grúziába, hogy meghonosítsa a könyvnyomtatást. Előtte csak Rómában, 1629-ben és Moszkvában, 1705-ben nyomtattak grúz könyveket, de azoknak betűje nem állott rendelkezésre. Tbilisziben tehát új betűt és új nyomdát kellett teremteni. Az Arcsil király kezdeményezésére készült betűk sem Amszterdamból, sem Svédországból nem jutottak el Tbiliszibe: lehetséges, hogy Ištvanovici és munkatársai maguk metszettek új betűt, lehet, hogy ami azidőben szokásos volt, külföldről hívtak oda betűmetszőt, s az sem kizárt, hogy külföldön készítették el típusaikat.

Külföldi kapcsolatukról tanúskodnak az 1711. évi *Davitni* kötetében található görög versszövegek is. Ezeknek szedése Robert Granjon francia betűmetsző „Parangon görög” típusának felel meg. Ezt a betűt Granjon-nál 1565-ben rendelte meg Christopher Plantin antwerpeni könyvnyomtató. A betűt eladásra kínálják és mintalapjukon bemutatják frankfurti és holland betűöntők, többek között Konrad Berner, 1592, Johann Berner, 1622, Johann Philipp Fievet, 1664, Johann Daniel Fievet, 1682, valamennyi Frankfurtban, Dirck Voskens özvegye, 1695 körül, Amszterdamban. Johann Daniel Fievet mintalapján görög verzálisokat is láthatunk, amelyek az 1711-es *Davitni* egyik görög címsorának betűire emlékeztetnek.⁴⁵ A csekély mennyiségű görög betűt vagy betűmatricát azonban Ištvanovici Erdélyből vagy Havasföldről is magával vihette, akárcsak az európai nyomdászatban szelvében használt körzeteket (szedhető nyomdai díszeket), amelyeknek szállítása szintén nem jelenthetett gondokat. Az 1710. évi *Kondakiban* azonos tipográfiai szerkezetben és azonos reneszánsz körzetelemekből épített keret fordul elő, mint a Snagovban 1701-ben kiadott *Görög-arab misekönyvben*.⁴⁶ Az 1711. évi grúz *Davitniban* látható makkos körzetsor elemei azonosak a gyulafehérvári *Chiri-acodromiconban* közölt metropolitai címer díszítésére használt körzetekkel.⁴⁷

Az első grúz nyomtatványok tipográfiájában azonban a nyugat-európai hatások inkább csak közvetve tükröződnek. Mesterüknek esztétikai, formaalkotói forrása elsősorban a román egyházi könyvek tipográfiai világa (4. kép). Ez nemcsak olyan jellegzetes kompozíciókban mutatkozik mint többek között az 1709. évi *Szahareba*, a Tbilisziben nyomtatott Evangélium címlapja, hanem a havasföldi eredetű könyvdíszítésben is. A nyugati eredetű és nemzetközileg általánossá vált körzetekkel szemben a rendszerint a könyv tartalmához szabott, esetenként készült illusztrációk többet árulnak el a könyv tervezőjének

⁴⁵ *Type Specimen Facsimiles*, szerk. John DREYFUS. Bev. Stanley MORISON. London 1963., p. 6; 2, 3, 4, 5. és 8. sz. mellékletek.

⁴⁶ *Liturghier grecesc si arabesc*. Snagov 1701. In BIANU-HODOȘ: *Bibliografia Românească Veche I.*, București 1903, BRV. I. 130. 242. ábra.

⁴⁷ BIANU — HODOȘ i. m. 244. ábra.

საგარეო საზღვრების დაცვა

წმიდა ღმერთი და ყველა წმინდა ანგელოსი დაგვიცავდეს:

ყველას დაგვიცავდეს და სიყვარულით დაგვიცავდეს. სიყვარულით
დაგვიცავდეს. დაგვიცავდეს. დაგვიცავდეს. დაგვიცავდეს.
დაგვიცავდეს. დაგვიცავდეს. დაგვიცავდეს. დაგვიცავდეს.

სიყვარულით დაგვიცავდეს და სიყვარულით დაგვიცავდეს. დაგვიცავდეს
დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს. დაგვიცავდეს
დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს. დაგვიცავდეს
დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს.

დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს. დაგვიცავდეს
დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს.

დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს. დაგვიცავდეს
დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს.

დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს.

დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს დაგვიცავდეს.

orientációjáról. A tbiliszi nyomda első nyomtatványainak több illusztrációja kétségtelenül havasföldi eredetű. Az 1711-es *Davitniban* előforduló Dávid profétát köriratos grúz szöveggel ábrázoló fametszet például kisebb méretű változata egy bukaresti és két snagovi egyházi kiadványban román nyelvű körirattal szereplő illusztrációnak.⁴⁸ Érdekes, hogy mindhárom könyvet, 1694 és 1697 között, Antim Ivireanul nyomtatta. Vajon szerepe lehetett neki magának is a grúziai fametszetek készítésében — vagy csak tanítványainak közvetítésével hatott rájuk?

Az ornamentális jellegű fametszetű díszek között az 1709-es *Szaharebában* látunk egy arabeszk karakterű záródíszet, amelynek sok változata ismeretes. Soltész Zoltánné is közöl néhányat.⁴⁹ A Szaharebában is szereplő megformálását azonban csak 1673-ban láttam Veresegyházi Szentyel Mihály egyik könyvében s ettől kezdve sok kolozsvári nyomtatványban, valamint a Havasalföldön, Buzeuban 1700-ban kiadott *Octoih*, bizánci szertartású zsolozsmás könyvben.⁵⁰ Valószínű, hogy Istvanovici ezt a metszetet, vagy annak több társát, Erdélyből vagy Havasalföldről vitte magával. Kimetszhették azonban már grúz földön is, hazai mintára. Érdekesebbek a nemzetközi hatásoknak kevésbé alávetett, román eredetű könyvdíszek. Ezeknek szép példája az 1710-es *Kondaki* fejléce, amely, kevésbé rutinos kéztől újrametszve, megyegyezik egy 1697. évi Snagovban nyomtatott Evangeliarium egyik fejlécével⁵¹ (5. kép). A fejléc a XVII. századi román egyházi könyvekben látható indás-virágdíszes ornamentika egyik jellegzetes példája.

5. Az 1710-es grúz *Kondaki* egyik fametszetű fejléce (kicsinyítve)

Egy biztos: az első Tbilisziben nyomtatott könyvek kiválóan metszett szép betűkkel és nagy tipográfiai kultúráról tanúskodó nyomdai hozzáértéssel készültek.

Ki volt Antim Ivireanul, a grúz nyomtatás megteremtésének patrónusa, és tanítványa, Mihai Istvanovici, a grúz nyomtatás úttörője? Antimról úgy tudják, hogy Grúziában született és az Ivireanul neve Ivériai vagy Ibériait jelent, a későbbi Kartli királyság régebbi nevén. Török fogságban, Konstantinápolyban sajátította el a fametszést, a festést és más készségeket és nyelveket. Constantin Brâncoveanu fejedelem hozatta Havasalföldre, ahol a bukaresti nyomdában megtanulta a nyomdászatot. A bukaresti és snagovi nyomda az ő vezetése alá került és számos egyházi kiadvány impresszumában találko-

⁴⁸ BIANU — HODOȘ i. m. *Psaltire*, București 1694. BRV I. 96.; *Anthologion*, Snagov 1697. BRV. I. 106.; *Psaltire grecască*, Snagov 1697. BRV. I. 122. Mindhárom nyomt. Antim Ivireanul. Mindháromban ill.: 239. ábra.

⁴⁹ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Budapest 1961. Manskovit-nyomda: XLVII. tábla 6.; Bártfa: LX. tábla 10.

⁵⁰ Veresegyházi Szentyel: RMK. I. 1146; *Octoih*: BRV. I. 120.

⁵¹ *Evanghelie*, Snagov 1697. BRV. I. 103. BIANU — HODOȘ i. m. 204. ábra.

zunk nevével az 1690-es években. Az ő közbenjárására küldte a fejedelem Ištvanovicit, Antim legjelesebb tanítványát Grúziába. Antim 1717-ig élt.⁵²

Ištvanovici nevével előbb erdélyi kiadású román egyházi könyvek kolo-fonjában találkozunk. 1699-ben Gyulafehérvárott egy *Chiriadodromion*... c. prédikációs könyv jelent meg román nyelven, melyet a címlap szerint Athanasie erdélyi metropolita áldásával Mihai Ištvanovici Ungrovlachia-i nyomdász nyomtatott. A könyvet a nyomdász Athanasie metropolitának ajánlja, magasztalva az egyházfőt, hogy nem kímélte a költségeket a mű kinyomtatására. Elmondja az ajánlásban, hogy őt Athanasie metropolita és az erdélyi szent zsinat kérésére Constantin Brâncoveanu havasalföldi vajda küldte Erdélybe, hogy e munkát kinyomtassa. Ugyanazon évben még egy könyvet nyomtatott Gyulafehérvárott: a *Bucoavnă* című ábécéskönyvet, melyet ugyancsak Mihai Ištvanovici nyomdász nevén jegyzett.⁵³ Erdélyben többé nem találkoztam nevével, 1706-ban (és talán 1707-ben) Havasalföldön, Rímnicben nyomtat és jegyez nevével könyveket. Ezeket a könyveken kivétel nélkül „Mihai Ištvanovici ypodiacon, nyomdász”-nak nevezi magát. Bianu-Hodoş román nemzeti bibliográfiája őt ilyen könyvet tart számon 1706-ból és egyet, amelynek megjelenését 1707? keltezéssel közli.⁵⁴

Tbiliszipben Ištvanovici 1709-től nyomtat könyveket. 1709. évi *Szahareba* (Evangélium) kiadványának előszavában többek között azt is közli, hogy a (királyi) nyomdának elegendő mennyiségű betűje és egyéb felszerelése van, s hogy e nyomdának ő a vezetője. Tbiliszipben nyomtatott könyvein nevét így tünteti fel: Mihail Sztefane svili Ungrovlaheli — azaz „havasalföldi”.

A *Bibliografia Românească Veche I.* kötete néhány grúz nyomtatvány leírását is közli, közte az 1710-ben Tbiliszipben megjelent és Ištvanovici által nyomtatott *Kondakiét*. Közreadja a könyv ajánlásának szövegét, melyet előbb oroszra, majd ebből románra fordítottak. A szöveg így fejeződik be: „Al vostru fiu de suflet, tipograful ungrovalach Mihail Ștefanovici”.⁵⁵

Itt tehát Ištvanovici nevének egy harmadik változatával találkozunk: Ștefanovici. Ez azonban csak ebben a fordításban szerepel, sem a gyulafehérvári, sem a rímnici, sem a tbiliszi könyvek impresszumában nem találkoztam vele. Lehetséges, hogy levéltári dokumentumokban így is előfordul, ezeket azonban nem ismerem. A *Kondakiból* idézett szöveg, amely egyébként Vah-tang előszavához csatlakozóan a nyomdásznak az olvasóhoz intézett ajánlásának befejezése, így hangzik: „Tkvemi szulieri svili mesztambe Mihail Sztefane svili ungrovlacheli” (Lélekben a ti fiatok Mihály, István fia, a havasalföldi).

⁵² Mircea PACURARIU: *Istoria bisercii ortodoxe române*. Sibiu 1962. Ivéria, Ibéria a kelet-grúzai királyság görög, bizánci és latin elnevezése.

⁵³ Mircea PACURARIU: *Istoria bisercii ortodoxe române*. Sibiu 1962. Ivéria, Ibéria a kelet-grúzai királyság antik görög, bizánci és latin elnevezése.

⁵⁴ *Bucoavnă*, Gyulafehérvár 1699. Ábécéskönyv, vö. BIANU—HODOŞ: i. m. BRV. I. 113. SZABÓ Károly *Régi magyar könyvtára* is közli RMK. II. 1951. sz. alatt. *Chiriadodromion*..., Gyulafehérvár, 1699. Prédikációsönyv. Vö. BRV. I. 115.

⁵⁵ BRV. I. 150. *Sljuba Născătoare de Dumnezeu*, (Szűz Mária tiszteletére), Rímnic 1706. BRV. I. 151. *Oktoih*, Rímnic 1706. BRV. I. 152. *Cuvînt la patima Domnului* (Prédikáció az Úr kínszenvedéséről), (görög), Rímnic 1706. BRV. I. 153. Radu BRÂNCOV-EANU: *Cuvînt panegric la St. Nicolae* (Prédikáció Szt. Miklós tiszteletére), Rímnic 1706. BRV. I. 155. Georghe MAIOTA: *Cuvînt la patima Domnului*, Rímnic 1707n BRV. I. 150₁. *Molîtervie* (Imakönyv) Rímnic 1706.

⁵⁵ BRV. I. 161. pp. 483—484.

A Bianu-Hodos, amikor néhány helyen francia fordítást közöl a grúz könyvek-ből, ugyanezt a formát használja: „Michel, fils d'Etienne”.

Nem is kívánok a névhasználat helyességére kitérni, csupán annyiban vagyok kénytelen érinteni, mert az irodalomban Istvanoviciról több helyen úgy szólnak, mint magyar tipográfusról. Ezt a véleményt részben nevére (Istvanovici, azaz István fia), részben a nevéhez csatolt Ungrovlachia-i, illetve grúzul Ungrovlaheli jelző téves értelmezésére, részben gyulafehérvári működésére alapozzák.

Ungrovlachia nem más, mint Havasalföld, a románul Țara Românească néven ismert fejedelemség régi neve. Területe megközelítőleg az volt, mint a mai Romániának a Kárpátoktól délre, a Dunáig terjedő része. Az Ungrovlachia földrajzi név szó szerinti fordítása és az összetétel első tagjának „magyar” értelmezése a jelentésváltozás folytán ma nem helytálló, következésképpen e névhasználatból nem lehet Istvanovici nemzetiségére következtetni. Ugyanígy semmit sem bizonyít magyar volta mellett gyulafehérvári működése, annál is inkább, mert ott román egyházi ügyekben tevékenykedett.

Marad az Istvanovici név, amely kétséget kizáróan a magyar Istvánból ered és arról tanúskodik, hogy Istvanovici apja, vagy valamelyik felmenő ági őse magyar volt. A Stephanus név ugyanis románul Stefan, szerb-horvát nyelven Stevan, Stepan, Stipan, grúzul Sztefani, az Istvánhoz hasonló alakja nincs más számbajöhető nyelven sem. „Vici” képzője azonban már nem magyar. A név viselője vagy elődei tehát valamikor más nyelvet beszélő közösségbe települhettek.

Bizonyos azonban, hogy Istvanovici a román görög keleti egyház tagja, hiszen aldiakónusnak nevezi magát, majd Grúziában román verset ír — grúz betűkkel nyomtatva — a grúz *Kondakiba*. A román egyház kebelében kialakult tiszteletreméltó könyvművészeti kultúrának igen érdemes munkása és terjesztője. Tevékenységével több nemzet művelődését eredménnyel szolgálta.⁵⁶

Az 1709—1711. évi tbiliszi nyomtatványok kitűnő betűje és magas tipográfiai színvonala arra vall, hogy Istvanovici kiváló nyomdász volt. Nemcsak nyomdaalapító, hanem olyan mester, aki előzmények nélkül nyomdai kultúrát teremtett Grúziában. Ehhez munkatársakkal is kellett rendelkeznie. Sarasidze, Istvanovici kiadványainak ajánlásai alapján, néhányat felsorol Tbiliszi első nyomdászának (feltehetően grúz) tanítványai közül: *Mikael* pap, aki egy helyen „a nyomdászok főnökének” nevezi magát; *Giorgi* mhatvari („művész”), *Garszevan*, volt Gábiel pap; valamint *Szalukazanasvili* Abrama.⁵⁷ Úgy tűnik azonban, hogy Istvanovicinek nem csak grúz tanítványai voltak, hanem hazájából is vitt magával nyomdászokat. Az 1709-es *Szaharéba* tipográfusi előszavában ugyanis, amikor elnézést kér a nyomtatás esetleges hibáiért, megemlíti, hogy mind ő, mind szolgálai idegenek, azelőtt nem jártak Georgiában. „Szolgák” alatt itt nyilván nyomdai munkásokat kell érteni. Esetleg betűmetszéshez, fametszéshez is értő szakembereket. Ime, a grúz és román személyek, akik között a magas színvonalú tbiliszi kiadványok, betűk és könyvek alkotóit kereshetjük.

⁵⁶ A grúz betűk és Istvanovici kérdését érintették újabban: BÓNÉ Gyula: Az újjáéledt Miszt-tótfalusi Kis Miklós, in Korunk, Cluj, 1972. pp. 140—150., A. BARAMIDZE grúz akadémikus reflexiója uo. pp. 303—304. BÓNÉ Gyula vizontválasza uo. 1973. pp. 327—328. Román szerzők tanulmányairól l. JAKÓ Zs. i. m. pp. 7—8.

⁵⁷ SARASIDZE, 1955. I. m. p. 101.

P. Constantinescu Iași román munkája foglalkozik Antim Ivireanul 1713 áprilisi, a pátriárkához intézett jelentésével. Eszerint Mihai egy évvel ezelőtt elutazott Ivériából [Grúziából], megérkezett Moszkvába, majd onnan, hogy mesterségét tökéletesítse, Hollandiába.⁵⁸ Sarasidze egy fél mondatban utal arra, hogy Iștvanovici hazájába tért vissza.⁵⁹ Itt egyelőre nyomát veszítjük ennek a tehetséges tipográfusnak.

Értékes tanácsaiért Dr. Tardy Lajosnak, a svéd vonatkozások tisztázásában dr. Lakó Györgynek, a román vonatkozások felderítésében dr. Fazakas Józsefnek, az amszterdami mintalap olvasatának és fordításának megoldásában való közreműködéséért dr. Ritoók Zsigmondnének itt mondok köszönetet.

GYÖRGY HAIMAN

À la recherche des modèles des caractères géorgiens de Miklós Tótfalusi Kis

L'affaire des caractères de presse géorgiens de Miklós Tótfalusi Kis, préparés lors de son activité à Amsterdam entre 1680–1689, préoccupait durant longtemps la littérature spéciale. Tout récemment ce problème a été mis sous un autre jour par la page-modèle des caractères géorgiens qui a été trouvée à Amsterdam par Róbert Dán. L'auteur tient compte de la littérature suédoise, soviétique et hongroise s'occupant de la fabrication des caractères géorgiens, en accentuant les sources et les constatations qui peuvent être mises en rapport avec les caractères de la page-modèle récemment retrouvée. Il s'occupe à part de deux lettres de Tótfalusi, conservées à Linköping en Suède et des modèles de caractères qui sont traités en elles, en soulignant que celles-là présentent seulement quelques détails de la gravure de caractères de Kis, tandis que la page-modèle d'Amsterdam contient tout l'arsenal des caractères géorgiens. Il analyse les caractères de la page-modèle d'Amsterdam, en constatant qu'ils sont les produits de haut niveau de l'art de caractères contemporain, mais ils diffèrent de leur source, des formes de lettres de la calligraphie géorgienne contemporaine, de même que des lettres des premiers livres géorgiens imprimés qui étaient plus proche du manuscrit géorgien. D'après des considérations d'histoire de caractère et esthétiques et d'après l'examen du texte de l'épigraphie, il est d'avis que cette page-modèle a été fabriquée par Miklós Kis. Il démontre que les caractères du modèle d'Amsterdam ne peuvent pas être trouvés sur des imprimés géorgiens, par conséquent ces caractères ne pouvaient pas parvenir en Géorgie. De même, on ne peut pas trouver de trace, dans l'impression géorgienne, des caractères géorgiens retrouvés plus tôt à Stockholm et à Uppsala que l'on attribuait d'ailleurs jusqu'aujourd'hui à Tótfalusi, mais sans aucun fondement. Il esquisse que l'impression géorgienne a été basée, aussi bien dans le domaine du style de typographie que dans celui des caractères, sur les traditions de la culture de livre roumaine ecclésiastique de la Valachie, culture qui a été transmise de la Valachie à Tbilissi par Mihai Iștvanovici, sousdiacre et imprimeur d'abord à Gyulafehérvár, plus tard à Rimnic.

⁵⁸ P. CONSTANTINESCU — IASI: Legăturile țărilor Române cu Georgia (Antim Ivireanul). In Studii 1951. No. 4. Lásd SARASIDZE, 1955. i. m. p. 99.

⁵⁹ SARASIDZE, 1955. i. m. p. 101.

Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században

Debrecen a 18. században az ország legnépesebb városa. Lakosainak száma 20—30 000 között van, kivéve amikor egy-egy járvány, mint pl. az 1739—40. évi nagy pestis, nem megtizedeli, hanem éppen megharmadolja.¹ A kor viszonyaihoz képest jelentős és nagy kultúrájú értelmiséggel rendelkezik. A Kollegium 4—5 professzora, a református egyház ugyancsak 4—5 lelkésze, a város vezetői, a főbíró, a szenátorok egy része, orvosai (a század második felétől kettő), gyógyszerészei valamennyien éveket töltöttek a legkiválóbb külföldi egyetemeken, Svájc, Németország, Hollandia, Anglia főiskoláin, s az ott tanultak mellett több élő nyelv, a német, francia, angol tudásával és hatalmas könyvcsomagokkal tértek haza.² Hogy ne csak a professzorok, lelkészek műveltségéről beszéljek, akiknek a tudomány „mesterségük”-höz tartozott,³ Domokos Márton főbíró (1697—1764) pl., a század legjelentősebb debreceni vezetője, aki a hallei, jenai egyetemen való tanulás után került a város nótáriusi székébe, mindenkor kitűnt nagy tudásával, a tudományok pártolásával, sőt művelésével. A temetésekor felette tartott egyik beszéd is kiemeli nagy tudományát:

„Mindent kívánt tudni, nem csak azt, a mi egyenesen az ő Birói hivatalára, hanem, valami egy Consummatus értelmes, Tudós Secularis embernek eruditiójára, tudományára tartozott. Nem volt olyan Háza, Szobája, Szállása, vagy mulató Helye, a'holott a'Könyvek, mindenkor ad manum, keze ügyében véle és mellette ne lettenek volna.”⁴

Mikor pedig felsorolja a szónok, hogy mi és ki mindenki veszett el benne halálával, többek közt megemlíti, hogy

„egy nagy Historicus: egy nagy Geographus: egy nagy Lingvista, vagy az Idegen Nemzetek nyelvének tudója a' Városban. Olyan Linguista (hogy tsak ez utólsót illessem) a’

¹ Az 1739—40. évi pestisben elhaltak száma a hivatalos adatok szerint 8697 fő volt, ami a város akkori lakosságának mintegy harmadát tette ki. L. Tóth Béla: *Maróthi György az 1739—42. évi debreceni pestisről*, Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen, 1974., 487. l.

² Bod Péter pl. „a maga életéhez tartozó jegyzéseiben” megemlíti, hogy Bányai István, aki sárospataki professzor lett, 15 mázsa, Berzetei József 8 mázsa, ő maga pedig 7 mázsa könyvet hozott haza külföldi tanulmányútjáról. L. DÖBRENTÉI Gábor: *Hírek Bod Péter felől*, Erdélyi Múzeum, 1817. (VII. f.) 177. l. — Maróthi György is több láda könyvvel érkezett Debrecenbe hét és fél éves külföldi tanulmányútjáról. L. LENGYEL I. — Tóth B.: *Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei*, Könyv és Könyvtár VIII: 2., Debrecen, 1971., 66. l.

³ Szándékosan használok ezt a kifejezést a latin „ars”-ra gondolva, ami egyformán jelentette a tudományt, a művészetet s az egyszerű kézművességet, egyszóval mindent, amit az ember tudott.

⁴ TATAI Ferenc: *Nebo hegye* stb., Debrecen, 1764., C₂.

ki Német Nyelven a' született Némettel, Francia Nyelven a' Frantziával, Olasz Nyelven az Olaszsal, Deák Nyelven Caesarral, Ciceróval, Minuciussal, nem tsak pennával és írással, hanem élő nyelvel is bátran beszélhetett".⁵

Nyelvtudásának emlékét megjelent fordításai is őrzik.⁶ De itt van mindjárt mellette Szeremley Sámuel (1695—1771) szenátor és kereskedő, aki egy évben (1753) viselte a főbírói tiszteletet is, aki valószínűleg szintén külföldi egyetemeken tanult,⁷ és szintén több nyelven tudott, amint ezt fordításai is elárulják. Többek közt ő is hatalmas könyvtárral is rendelkezett, amint arról végrendeletében részletesen megemlékezik.⁸

E „világi” értelmiség színvonalára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy mikor Maróthinak egyéb és sürgősebb elfoglaltsága miatt félbe kellett hagynia Osterwald *A keresztyének között ezidőszert uralkodó romlottságának kútfejeiről* c. francia nyelvű művének fordítását, a munkát négy debreceni „vezető értelmiségi”, Domokos Márton, Szeremlei Sámuel, Szilágyi Sámuel és Buzinkai György „főfizikus” fejezte be.⁹ De a nagytanultságú világiak sorába tartozott Veszprémi István és Csapó József városi orvos, valamint Kazay Sámuel gyógyszerész is, akik közül az előbbi kettő mint író is bevészte nevét művelődéstörténetünk lapjaira, s Domokos Lajos főbíró, a Márton fia, aki szintén mint fordító is tevékenykedett.¹⁰ Ezek valamennyien igen jelentős könyvtárakkal is rendelkeztek. S ezzel már rá is térhetünk szorosabban vett tárgyunkra.

Debrecen könyvtári kultúrájának alapját (és csúcsát) ez időben a Kollégium alkotta kétféle értelemben is. Egyrészt folyton gyarapodó s a kor viszonyaihoz képest gazdagnak mondható könyvtárával, másrészt professzorainak könyvtári tevékenységével, azok saját könyvgyűjteményével, melyeknek egy része az idők során mások, volt diákok anyagával szintén az anyakönyvtár állományát gazdagította.

Ez a könyvtár, mely a Kollégiummal együtt keletkezett és fejlődött, a század folyamán nemcsak mennyiségben gyarapodott — állománya ez idő alatt 1529 műről 5810 tételre, 7405 darabra nőtt —¹¹, hanem szervezettségben is fejlődött.

A század első felében a könyvtár fejlesztésében a legjelentősebb lépést Maróthi György hajtotta végre. Ez a rövid életű (1715—1744) zseniális professzor 1738-ban foglalta el tanszékét a Kollégiumban, melynek feladata az ékesszólás (eloquentia, litteratura elegantissima) és a történelem tanítása lett

⁵ I. mű, C₃.

⁶ Részt vett Fr. OSTERWALD *A keresztyének között ezidőszert uralkodó romlottságnak kútfejeiről* c. művének fordításában (I. lentebb!) s lefordította J. LA PLACETTE *A keresztyén etikának summája* c. művét.

⁷ Kár, hogy ennek körülményeit életrajzírója, Nagybákay Antal nem tárja fel Szeremley Sámuel stb. (Debrecen, 1942.) című életrajzában.

⁸ HBmL. Végrendeletek 465. A végrendeletet Nagybákay Antal is közli említett műve függelékében.

⁹ L. TÓTH Béla: *Ki fordította Osterwald „Traité des sources” ... stb. c. művét magyarra?* Magyar Könyvszemle, 1975., 165—166. l.

¹⁰ Az irodalom (I. Révész Imre: *Bécs DebrecenA ellen*, k. k., Bp., 1966, 116. l.) neki tulajdonítja az *Álom II. Józsefről németből magyarra fordítva* (Buda, 1781) c. röpirat fordítását, s a kollégium könyvtára kéziratban őrzi Fénelen Télémaque-jából készült fordítását (L. KÖPECZI Béla: *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában*, in: „Sorsotok előre nézettek”, Bp. 1975., szerk. Köpeczi Béla és Sziklay László, 29—30. l. A fordítás újabban nyomtatásban is megjelent (Magyar Helikon, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980))

¹¹ L. VARGA Zsigmond: *A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum*, Debrecen, 1945, 29. l. — A továbbiakban: Varga Zs.

volna, de ő rövidesen kiterjesztette előadásai körét a földrajz, a korszerű matematika (először tanította hazánkban főiskolai szinten ezt a tudományt¹²) s a kísérleti fizika irányába is. Közben a tanítás, tanulás elősegítésére latin auktorokat ad ki, megírja *Arithmeticáját*, s új tankönyvek egész sorát vezeti be (Cellarius könyvei, Breitinger logikája stb.). Diákjait többszölamú éneklésre tanítja, és megjelenteti a zsoltárok négyzsölamú kiadását. Ezek mellett *Idea* és *Opiniones* címmel átfogó terveket készít a kollégiumi tanítás egész rendjének átszervezésére, korszerű színvonalra való emelésére.

„Természetes, hogy az iskola egész életét átfogó eme törekvésből a könyvtár sem maradhatott ki, sőt éppen ez volt a terület, hol terveit, kívánságait a legkönnyebben és legsikeresebben megvalósíthatta. Őt tekinthetjük a kollégiumi könyvtár regenerátorának, egyetemes irányban az első céltudatos fejlesztőjének” — írja Varga Zsigmond a kollégiumi könyvtár történetéről szóló nagy munkájában¹³, valóban találóan jellemezve Maróthinak a könyvtár érdekében kifejtett munkásságát.

Ez a tevékenység, mondhatnánk így, kiterjedt a könyvtári élet minden mozzanatára. Először is rögtön héteves külföldi tanulmányútjáról való hazatérése után, még tanári munkájának megkezdése előtt hozzálátott a könyvtár rendezéséhez. Ennek köszönhető az ún. III. katalógus, mely ugyan csak Jánki Péter ifjúsági könyvtáros nevét őrzi, de a vele foglalkozók Sinka Sándortól Varga Zsigmondig egyértelműen Maróthinak tulajdonítják a készítését.¹⁴ S erről magam is meggyőződtem. Ez a katalógus ugyanis annyira „preciz és bibliografikus,”¹⁵ hogy ez csak a könyvtárak szerelmesétől, annyi európai nagy könyvtár ismerőjétől telhetett akkor ki Debrecenben, nem szólva azokról a könyvtártudományi munkákról, melyeket tanulmányútjáról magával hozott, s amelyek ma is megvannak a Kollégium könyvtárában, amelyek Maróthi ezirányú érdeklődésének tudatos, tudományos szintjét is tanúsítják.¹⁶ Ez a katalógus betűrendben, a fejléceken megjelölt rovatok szerint tartalmazza a szerző nevét, a könyv címét, nagyságát, állapotát kiadási helyét, évét, s megjelöli a tékát, és abban a sort, ahol a könyv található. Ilyen formán:

Nom.	Auth.	Maa Tractatus	Quant.	Qualit.	Ubi	Anno	Thec.	Ord.	Lib.
------	-------	---------------	--------	---------	-----	------	-------	------	------

Az egyes betűk után s a következő előtt több lapnyi üres hely maradt a később beszerzendő könyvek számára. — Ez az elrendezés már bizonyos csoportosítást is lehetővé tett, ami meg is történt. Mindez azonban csak kezdete Maróthi és a könyvtár kapcsolatának. Az a vaskos, bőrbe kötött fólió alakú R. 71.8 jelzetű Album, mely az előbbi katalógust is tartalmazza, további nyomait is őrzi az ifjú tudós könyvtári munkájának. Az Albumnak a katalógus után következő része, amelyet a rövidség kedvéért a továbbiakban II. résznek fogok nevezni, ceruzával számozott húsz üres lap után a latin nyelvű megje-

¹² L. TÓTH Béla: *Mit tanított Maróthi matematikából?* Múzeumi Kurír, 1977. december (25. sz.), 58—61. l.

¹³ I. mű, 21. l.

¹⁴ SINKA Sándor *A gymnasiumi oktatásügy története 1848-ig c. tanulmányában* (A debreceni Ev. Ref. Főgymnasium Értesítője az 1894—95. iskolai évről, 72. l.) ezt írja: „... Jánki készítette ugyan a névtárt, de Maróthi közreműködése és utasítása szerint”.

¹⁵ Varga Zs., 22. l.

¹⁶ Felsorolásukat l. TÓTH Béla: *Maróthi György szerepe a debreceni Kollégium könyvtárának fejlesztésében*, Könyv és könyvtár: XI., Debrecen, 1975., 216. l.

lölés szerint azok részére volt fenntartva, akik a könyvtárat adományaikkal gyarapították.¹⁷ Itt a 27. lapon már Maróthinak a nevével is találkozunk. Az 1738-ból származó négy lapra terjedő bejegyzés ugyanis azokat a könyveket sorolja fel, melyeket az „Inclutus Magistratus” „Belgium”-ból vele hozatott. A felsorolásból nyilvánvaló, hogy professzorunk a tanulmányútján vásárolt könyvek egy részét adta át a Kollégiumnak, illetve azokat már eleve a magisztrátus megbízásából vásárolta ezzel a céllal. A 127 címet, de ennél jóval nagyobb kötettszámot magába foglaló jegyzék főleg klasszikus, elsősorban latin írók műveit tartalmazza, fel egészen a római irodalom vaskoráig, de található a könyvek között szép számmal görög szerző alkotása (Homéros, Hérodotos, Xenophon, Pindaros stb.), némelyik mű több kiadásban is (Lucretius pl. háromban), és szinte mindegyik jelentős kommentátorok gondozásában. De megtalálható köztük az ókortudomány több egykorú és korábbi képviselőjének munkája is, nyelvtanok stb. A következő lapokon ugyancsak 1738-ból, illetve 39-ből ismét újabb Maróthi által beszerzett könyveket találunk, mintegy 19 címet, köztük szintén több klasszika-filológiai munkát (pl. Joh. Alb. Fabricius *Bibliotheca Graecaját* (4 kötetben), továbbá természettudományi (Barrow Euklidése) s teológiai műveket (34–38. l.). A II. rész 39. lapján 1740. július 10-i dátummal s Weszprémi István könyvtáros¹⁸ kezeirásával annak a kilenc darab könyvnek a bejegyzését találjuk, amelyet Maróthi más peregrinus diákok szokása szerint, hogy — „animum suum in Cives Collegii Debrecinensis optime affectum” (a bejegyzés szavai) megmutassa, a könyvtárnak adományozott.

Maróthi könyvtári tevékenysége azonban az eddigiekkel nem ért véget, inkább csak megkezdődött. 1742 decemberében levelet intézett Domokos Márton főbíróhoz (azért hozzá, mert mint tudjuk a Kollégium „gazdája” akkor még a város volt), melyben arról tájékoztatja, hogy „a Coetus Bibliothecáját alkalmasint rendbe és jó lajstromba szedtük”, javaslatot tesz továbbá nagyszámú könyv árverésen való eladására, mellékeli az eladásra javasolt könyvek lajstromát, s részletesen előadja azokat a szempontokat, amelyek szerint a kiválogatás történt, illetve amelyek szerint a könyvtárat a továbbiakban gyarapítani kellene:

„... azzal is törődnünk kell, amit minden könyvtárban látunk, hogy legyen bizonyos rendszer a könyvtárban, vagyis teológiai, filozófiai, történeti művekből néhány legjobb meglegyen nálunk is, mintegy alapvető könyvek, hasonlóképpen a jogi és orvosi művekből is, nem sok, de jó. Ezt elég könnyen meg lehetne valósítani az eladott könyvek árából és a Kenessey-hagyatékából”.¹⁹

Érdekes és jellemző a kilenc és fél oldalas lajstrom „tartalma” is. Kiténik ugyanis belőle, hogy Maróthi elsősorban a túl nagyszámú, felesleges és elavult teológiai (Amesius, Cocceius) és filozófiai (Cartesius!) művek mennyiségét akarja csökkenteni, hogy helyettük szükségesebb, frissebb, korszerűbb műveket szerezzen be, elsősorban a történelem, s az újabb filozófia (természettudományok) felé tágitva a kört, — nem szólva a „jogi és orvosi művekről”.

¹⁷ L. Maróthi György szerepe stb., 217. l.

¹⁸ Ez a Weszprémi nem azonos a későbbi híres orvosíróval, aki ugyan szintén volt ifjú-sági könyvtáros, de 1749–51 között, s a Kollégiumban is csak 1743 őszén kezdte meg a tanulását.

¹⁹ A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára (TREL), Debrecen, Iskola-történeti egyes adatok, Z. 13a. (Maróthi-levelek).

Maróthi kísérő levele s a „laistromocska” segít eldönteni az ún. IV. (R. 71,5 c) katalógus ügyét is, amelyet Varga Zsigmond emlegetett művében tévesen 1749-es eredetűnek tart. A fenti levélből s a jegyzékből, továbbá abból, hogy az egész Maróthi kezeírása (ezt én, aki Maróthinak több ezer oldalt kitevő kézíratait végigolvastam, biztonsággal állíthatom), nyilvánvaló, hogy ez a katalógus, amelyet ezután nyugodtan nevezhetünk Maróthi-katalógusnak, az említett iratokkal egyidőben, tehát 1742-ben keletkezett. Nyilván erre a munkára utal a levél „jó lajstomba szedtük” kifejezése is, nem szólva arról, hogy szempontjai is egyeznek a III. katalógusával azzal a különbséggel, hogy itt nincs feltüntetve a könyvek állapota, valószínűleg azért, mert az ott „tritus”-nak, kopottnak jelzett könyveket Maróthi kiselejtezte vagy eladásra jelölte ki. Erre utal az is, hogy ez a jegyzék kevesebb tételeszámot tüntet fel az előbbihez képest. Ott 2433 (kb. 2700 darab), itt 2351 (kb. 2500 darab) szerepel.

Az árverés is megtörtént 1743. augusztus 15–17-én, s az eladott könyvek árából 1160 frt 22 d[enarius] folyt be.²⁰ Maróthi az eladásra szánt könyvek lajstromát kísérő levélben mindjárt javaslatot tett a beszerezendő könyveket illetőleg is, hangsúlyozva az *Acta Lipsiensia* beszerezésének fontosságát,²¹ az R. 71,8. jelzetű Album II. 48. lapján pedig ott olvasható 13 könyv jegyzéke, melyeket az árverésen nyert pénzből vásároltak. Szerepel itt Robertus Stephanus (Étienne) négy kötetes lexikona, J. Fr. Weidler *Historia Astronomiae* c. műve, Deschales *Cursus Mathematicusa*-a s Pufendorf *Historia Europae* c. könyve.

Mind e tevékenység, a beszerezések volumene, a vásárolt könyvek magas szintje, a tudományok általuk képviselt körének kiszélesedése, a könyvtár rendjének korszerűsítése, kiemelte az intézményt addig erősen teológiai irányú, s inkább ifjúsági segítő könyvtárt képviselő jellegéből és elindította a szakszerű gonddal kezelt egyetemes érdekű könyvtárrá fejlődés irányába. Ez a helyzet és igény tette szükségessé, hogy a könyvtár kezelésében, mely addig csupán az ifjúság köréből, többnyire évenként választott, „bibliothecarius”, illetve a szenior gondja volt, vezető szerepet biztosítsanak a nagyobb felelősséggel és hozzáértéssel bíró professzori testületnek. Így lett Maróthi kezdeményezésére a Kollégiumban az első tanár-igazgató (praefectus Bibliothecae) Szilágyi Sámuel, aki 1744-től 1749-ig viselte ezt a tisztséget, amikor Szathmári Paksi István vette át tőle.

Az a munka, amelyet Maróthi a kollégiumi könyvtár gyarapításának, fejlesztésének szentelt, nem ért véget halálával sem. Könyveinek nagy része halála után a könyvtár birtokába került. Ez kétféle módon s két alkalommal történt. A II. rész 53–65. lapjain olvasható azoknak a könyveknek a jegyzéke, amelyeket Szilágyi Sámuel, praefectus bibliothecae „secundum aestimationem eiusdem b[eatae] m[emorae] viri” vásárolt meg az özvegytől. (Az elhunyt becslésére való hivatkozás itt arra utalhat, hogy Maróthi a legtöbb általa vásárolt könyvbe beírta az árat is, vagy esetleg arra, hogy egy külön jegyzéken is őrizhette a könyvekre vonatkozó kiadásait). Az előbbieket folytatásaképpen pedig azoknak a könyveknek a felsorolását találjuk, amelyeket a néhai nagy

²⁰ Az elszámolást l. *Maróthi György szerepe* stb. tanulmány 220. lapján.

²¹ Ez meg is történt, de nem az árverésből befolyt pénzből, hanem az ún. Kenessei-alapítványból, mint azt az R. 71. 8. jelzetű Album II. 48. lapján olvasható bejegyzés tanúsítja.

professzor könyveinek 1745. július 30-án tartott árveréssel való kiadásán vásárolt meg a Kollégium. A két jegyzéken összesen 237 tétel szerepel, természetesen jóval több kötetet képviselve, nem szólva a szépszámu kolligátumról.

E listák, továbbá Maróthinak bázeli barátjával, Jakob Christoph Beckkel folytatott levelezésének adatai alapján²² előttünk áll Maróthi könyvtárának képe is. Ötvös János *Maróthi György könyvtára* c. tanulmányában²³ részletesen ismerteti e könyvtár darabjait, illetve azokat, melyek a nagy professzor halála után árverés, majd későbbi vásárlások útján a Kollégium könyvtárába bekeverültek. Ezek száma összesen 248 darabot tesz ki. A legnagyobb számot itt is a klasszika-filológiai, illetve történeti munkák adják, az előbbieket mintegy százat a görög és latin irodalom köréből, az utóbbiak mintegy ötvenet, bár a két csoportot természeténél fogva nem mindig lehet élesen szétválasztani. De szép számmal fordulnak elő földrajzi, általános filozófiai, zenei, és mint már jeleztük, könyvtártudományi munkák is. A földrajzi művek közt pl. ott találjuk a *Quatuor Navigationes Americi Vespucii* c. munka 1507-es kiadását (Saint Dié) s Varenus *Geographia Generalis*-ét 1712-es Elzevir-kiadásban, megvolt Galilei *Systema Cosmicum* is (Elzevir, Hautt, 1635), de megtalálhatók az újabb kori természettudomány művelőinek, Jakob Bernoullinak, Leibniznek, Wolffnak, s Gravesandenak, Newtonnak, legjelentősebb művei is, a kisebbekről (Musschenbroek, Barrow, Tacket, Pardies, Prestet, L'Hôpital, Ozanam) nem is beszélve, s nem szólva a hatalmas lexikális művekről, mint J. Chr. Iselin 4 kötetes *Neu vermehrtes historisch und geographisches allgemeines Lexikon* (Basel, 1726—1727). De szép számmal találhatók a könyvek sorában magyar történelmi, irodalmi s más tudományos művek is, pl. Bethlen János *Rerum Transylvanicarum libri IV.* (Amstel., 1664) c. munkája, Czwitinger *Specimen Hungariae Literatae* (Frankfurt-Lipce, 1711) s Vásárhelyi Tőke István *Institutiones philosophiae* (Szeben, 1736) — Maróthi tanultságát (Bázelben lelkészi oklevelet szerzett) és korának főleg debreceni viszonyait tekintve feltűnő az általa szerzett könyvek közt a teológiai művek csekély száma, mintegy húsz, hozzátéve, hogy itt sem lehet meghúzni a határt a történelem és a filológia felé. Mindez egy rendkívül kiterjedt érdeklődésű, kora minden tudományos eredményét megismerni óhajtó tudós képét tárja elénk. Külön értéke a könyveknek, hogy gyakran olvashatók bennük Maróthi lapszéli jegyzetei, illetve az ívek közé kötött lapokon részletes megjegyzései, mint pl. J. Potter *Archeologia Graeca* c. művében és V. Tőke István filozófiájában.

Mindez, mint mondtuk halála után a kollégiumi könyvtár állományát gazdagította. Így került a könyvtárba az első öt ősnymtatvány, s így az első Aldus-kiadványok (3 darab). A Maróthi könyvei közül való két Stephanus (Étienne)-, négy Plantin-, hét Frobenius-, tizenegy Elzevir-, négy Blaeu- és öt Janssonymtatvány. Az ő vásárlásai révén jutottak a könyvtárba a klasszikusok legrégibb és legszebb kiadásai, pl. Stobaeus 1549-ből s egy Apuleius 1560-ból. Mindezekről részletesen szól Varga Zsigmond és Ötvös János is.

²² L. LENGVEL I.—TÓTH Béla: *Maróthi György külföldi tanulmányútja*, Könyv és könyvtár VIII: 1, Debr. 1970. s *Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei*, Könyv és könyvtár, VIII: 2., Debr., 1971.

²³ Ötvös János: *Maróthi György könyvtára* (KLTE könyvtárának évkönyve 1955., 331—370. l.) Bp., 1956.

A könyvtár ezután ebben az irányban s nagy lendülettel folytatta munkáját. 1747–48-ban még Szilágyi Sámuel igazgatása alatt külön épületet kapott.²⁴ Később pedig olyan igazgatók, mint Szathmári Paksi István, Hatvani István, Sinai Miklós gondoskodtak fejlesztéséről a század folyamán. Az ő működésüket, annak eredményeit azonban részletesen megrajzolja Varga Zsigmond többször említett könyvében. A továbbiakban ejtsünk szót inkább a városban meglevő magánkönyvtárakról.

* * *

A 18. sz. második fele, a 19. sz. eleje hazánkban a nagy könyv- és egyéb gyűjtemények kialakulásának kora. Mintha az az európai társadalomban még a reneszánsz idején kialakult erőteljes véna táplálta volna ezeket a törekvéseket, mely a felvilágosodás művészi, kulturális megnyilvánulásait is éllette, nem szólva a tudomány, a műveltség e korbéli nagyarányú előretöréséről. A tudományok századában, a fény századában vagyunk. Ekkor keletkeznek hazánkban is a nagy főpapi könyvtárak, gyűjtemények, a Teleki-téka, a Ráday-gyűjtemény, Apponyi György Hungarica-gyűjteménye, ekkor kezdi meg nagyarányú gyűjtését Széchényi Ferenc is.²⁵ Debrecenben, ha az előbbieknél olykor szerényebb méretekben is, szintén hatalmas magángyűjtemények alakulnak ki.

Nézzük pl. Hatvani István (1718–1786) könyvtárát. Ennek alapjait ő is külföldi beszerzésekkel vetette meg. J. Chr. Beckhez írott leveleiben többször esik szó arról, hogy könyvei egy részét Bécsben kellett hagynia (valószínűleg átvizsgálás végett), más része pedig Svájcban maradt éppen a Beck őrizetében.²⁶ Sikerül azonban megszereznie, amint sajátkezű bejegyzéséből kitűnik, a Kollégium könyvtára számára P. Bayle híres *Dictionaire*jét.²⁷ Könyvvásárlásait Hollandiában is folytatja.²⁸ Hazajöve ismét Beck segítségével vásárol könyveket mind a maga, mind a Kollégium, mind tanítványai számára. Így szerzi be pl. a *Museum Helveticum* néhány füzetét s J. Chr. Iselin már említett lexikonának pótköteteit.²⁹

Hatvani 1780. december 31-én kelt végrendelete is utal könyvtárára:

„4^oHalálom után, hogy az én könyveim tsak kevés idő múlva mindgyárt eladattassanak, ezt akarom ki vévén azokat, ha mi *manuales* könyvek kellenek Istvánkának, és a' Magyar-Bibliákat magyar Énekes 's imádságos könyveket, és a Vallásra tartozókat 's különösen a' kegyesség gyakorlására. Ezen osztozzanak meg gyermekeim magok között”.³⁰

²⁴ Szilágyi Sámuel könyvtárépítéséről Hatvani lelkes szavakkal, ékes latin nyelven emlékezik meg az R. 71, 8. II. r. 210. lapján.

²⁵ Ezeknek a főpapi, főúri könyvtáraknak a kialakulásáról részletesen ír BERLÁSZ Jenő *Könyvtári kultúránk a XVIII. században* c. tanulmányában, in: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor, Ak. k., Bp., 1974. — A tanulmány debreceni vonatkozásban meglehetősen hiányos és több tévedést is tartalmaz (pl. hogy Sinai könyvtára egyben, árverés útján jutott Fáy János debreceni polgármester birtokába, Kazay S. könyvtárát pedig Jankovics Miklós vásárolta meg. Ezekről később lesz szó).

²⁶ Ezek csak évek múlva kerültek birtokába, amint az egy 1754 végén Beckhez írott levélből kiderül, L. LENGYEL Imre: *Hatvani István levelesládájából*, Déri Múzeum Évkönyve, 1972., Debrecen, 1974., 514. l.

²⁷ A lexikon másik példánya, mely ma is megvan a könyvtárban, valószínűleg Maróthi révén került oda. L. LENGYEL I. — TÓTH B.: *Maróthi György nevelési törekvéseinek* ... Könyv és könyvtár VIII: 2., 67. l.

²⁸ L. Lengyel I.: I. mű, 509. l.

²⁹ Lengyel I.: I. mű, 508., 509., 531. l.

³⁰ PAPP Károly: *A „Magyar Faust” életrajzához*, ItK XXVI. évf. (1916), 457. l.

Nyomtatott művei is nagy irodalmi tájékozottságra, olvasottságra vallanak, ami szintén jelentős könyvtári kultúrát tételez fel, ebben azonban a kollégiumi könyvtár egyre gyarapodó állománya is segítségére lehetett. Hatvani könyvtárának más nyomával azonban ez idő szerint nem rendelkezünk. A Kollégium könyvtárába is alig került valami belőle. Possessor-bejegyzések szerint tudtommal eddig csak két orvosi művet sikerült azonosítani, amelyek a Hatvani birtokában voltak. Ezek közül is az egyik Sárvári Pál tulajdonából jutott a Nagykönyvtárba. Jelzetük: Q.196., Q. 2206. — Igaza van tehát Varga Zsigmondnak, mikor azt írja Hatvanival kapcsolatban: „Páratlan kultúrérzékét mutatja *válogatott nagy könyvtára* (kiem. V. Zs.-tól), melyet Maróthi példájára odakünn gyűjtött össze, de amely, sajnos, szétszóródott, a Kollégiumnak csak morzsák jutottak belőle.”³¹

Jóval több nyoma van Sinai Miklós (1730—1808) hatalmas könyvtárának, amelynek szinte teljes jegyzékével is rendelkezünk. Ez lehetett a legnagyobb magánkönyvtár Debrecenben a 18. században. Nagyságáról az elhelyezéséről ránk maradt néhány adat is tudósít. Fogarasi Sámuel marosvásárhelyi diák pl., akinek emlékezései nem régen jelentek meg *Marosvásárhely és Göttinga* címmel (Kriterion, Bukarest, 1974) 1795-ben Göttinga felé vivő útjában meglátogatta Sinait is, és emlékezéseiben többek közt ezt írja látogatásáról: [Sinai] „bevívén egy más szobába, megmutatta teménytelen könyveit, mely egy nagy házban alig fért...”³²

A könyvek jegyzékét a Kollégium könyvtára őrzi R.509/3. jelzet alatt. Címe: „Catalogus Librorum Bibliothecae Nicolai Sinai” stb. A fólió alakú kézirat 24 levélen, 45 lapon sorolja fel a könyveket, 3 lap ugyanis üres.³³ A felsorolt művek száma mintegy 1700, mert az egyes lapokon átlagban 38 mű címe olvasható. A kötetek száma azonban jóval magasabb, mert szép számmal akad a felsoroltak között 2, 4, 9, 12, sőt 52 kötetes mű is.

A jegyzék tartalmazza az írók nevét, a könyv címét, a kiadás helyét és idejét. Írása több kéz munkája, s a könyvek soknyelvűsége ellenére pontosnak, gondosnak mondható. A művek legnagyobb része, mintegy 1650 darab, 18. századi kiadás, mindössze ötvenkét 1500—1600 közötti kiadványt számoltam össze benne; inkunábulumot egyet se találtam.³⁴ Egyéb jelek mellett ez is azt mutatja, hogy Sinai elsősorban korszerű ismeretanyagot nyújtó könyvtár kialakítására törekedett. Tartalmilag, a könyvek sora rendkívül változatos, átfogó. Talán hivatásának megfelelően is legnagyobb számban a történeti, egyháztörténeti, teológiai művek, bibliák vannak jelen az egyházatvákon kezdve a humanista írók, Vitruvius, Erasmus, Melanchton, J. Lipsius, Hugo Grotius stb.-n át pl. Voltaire *Essay sur l'Histoire generale* c. 1761-ben, nyolc kötetben kiadott művéig. Természetesen már ez a terület is szorosan kapcsolódik a filológiához, melynek köre az ún. „philologia sacra”-tól a szorosan vett

³¹ Varga Zs., 47. l.

³² I. mű, 169. l. — Sinai maga is beszél könyvtára elhelyezéséről, elhelyezési gondjairól a könyvei jegyzéke után (Koll. könyvtár, R. 509/3) kötött két folyamodvány-fogalmazványa másodikában.

³³ A jegyzék nagyság szerint csoportosítja a könyveket. Az első csoport a fólió, a második a kvartó, a harmadik az oktáv, a negyedik 12° alakú könyveket foglalja magába.

³⁴ Több jel mutat arra, hogy a jegyzék nem volt teljes, elsősorban olyan könyvek későbbi felbukkanása, melyek az adatok szerint Sinai könyvtárából kerültek a Nemzeti Múzeum (OSZK) könyvtárába, mint Sylvester nyelvtana s Szegedi Lőrinc *Theophaniaja*. Idevonatkozólag l. GÉRESI Kálmán *Sinai Miklós gyűjteményéről* c. tanulmányát (Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelő, 1877., 118—123. l.).

klasszika filológiáig terjed, hullámszik. A történetírók sorában bőséges hely jut a magyar történelem forrásainak, amelyek egy része kéziratos másolatokban van jelen. Tíz fólió kötet tartalmazza pl. jónéhány erdélyi történet- és emlékiró (a jegyzék sorrendje szerint Szalárdi J., Forgács Ferenc, Kemény János, Cserei M., Bethlen János és Farkas stb.) mellett pl. száz történetírók munkáit kéziratosban. De szinte hiánytalanul ott találhatók a régebbi (Bonfini, Istváni) és korabeli magyar történetírók, pl. Bél Mátyás és Károly, Schwandtner, Kovachich, Pray, Kaprinay, Wallaszky, Rotarides, J. Seivert, Czwittinger művei is. A görög, latin írók pedig teljes számban oldalakon át szerepelnek a jegyzékben (pl. 19—20, 22—23. r. v.). Ha kisebb arányban is, mint Maróthi nálánál Hatvaninál is, de ott találhatók Sinai könyvtárában is a természettudomány és filozófia legjelentősebb képviselői Baconon, Locke-on, (*De intellectu humano*) kezdve pl. Leibniz több munkája (*Principia Philosophiae*, *Tentamina Theodicea*, *Epistulae ad Clarkium*, *Opera Philosophica Gallice*), Chr. Wolff *Elementa Matheseos*, *Cogitationes rationales* stb. c. műve mellett a kor nagyhatalmú holland fizikusának, 's Gravesandenek legjelentősebb könyvei (*Institutiones Philosophiae Newtonianae*, *Introductio ad Philosophiam*) stb., de találunk művet L. Eulertől is. Feltűnő, bár a kor viszonyaiból megérthető, az orvosi művek szapora előfordulása (pl. *Castelli Lexicon Medicum Graeco-Latinum*, Fr. Hoffmann *Opuscula Physico-Medicaj* stb.), de botanikai (orvos-botanikai), földrajzi (fizikai földrajz) stb., művek is képviselik a természettudományokat. Történeti, jogi, filozófiai művekkel szerepelnek pl. az azidőben nagyhírű S. Pufendorf és J. G. Heineccius. Érdekes és jellemző viszont, hogy a szépirodalom az ókori költőkön, drámaírókon, szónokokon kívül csak két művel van képviselve: A. Pope *Carmen de Homine* c. költeményével, ami valószínűleg az *Essay on Man* latin fordítása s Bél András *Poemata*jával. Találkozunk hatalmas lexikális vagy bibliográfiai művekkel is, mint Ioh. Alb. Fabricius *Bibliotheca latina*ja s a *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des Savoirs de l'Europe* 52 kötetben. Folyóiratként a *Museum Helveticum* hét kötetét találjuk a könyvtárban. A könyvek nyelve a görögön, latinon kívül főleg francia, s néhány angol. A kiadások helyei pedig egész Európát képviselik, ezekkel az adatokkal is jelezve, hogy a Sinai könyvtárszobája az európai tudomány gyűjtő s tulajdonosa személyén át kiárasztó helye.³⁵

A jegyzék, mely valószínűleg a 18. sz. végén vagy a 19. sz. legelején (nincs dátumozva), s eladás céljából készülhetett (több cím után vagy fölötté ott olvasható: „ezt adom”, „nem eladó”) feltehetőleg nem teljes, hiszen pl. néhány olyan jelentős mű, mely későbbi megállapítások szerint a Sinai könyvtárából került a Nemzeti Múzeum könyvtárába, mint Sylvester János nyelvtana, mely a Fáy-örökösöktől, s Szegedi Lőrinc *Theophaniája* (Debr., 1575), mely Farkas Lajos útján jutott az intézmény birtokába (Szabó K. I. 64. l.), nem szerepel benne. De nem szerepel több olyan mű sem, bár ezek egy része később is a család birtokába kerülhetett, melyek Sinay Gábor ügyvéd halála után a hagyatéki leltárba 1826. február-márciusában felvették (L.HBmL. IV.A. 1011/k. 119—144).³⁶ A Sinai-könyvtár ugyanis minden ellenkező híreszteléssel szemben ez időpontig nem szóródott szét, hanem ha csökkent számban és értékben is,

³⁵ Sinai nagy könyvészeti tájékozottsága, hozzáértése meglátszik a kollégiumi könyvtár igazgatása alatt történt gyarapodásán is (l. Varga Zs., 63—66. l.).

³⁶ A gondosan kiállított jegyzék a „Series Librorum in Domo Domini Advocati Gabrielis Sinay repertorium” címet viseli, s akárcsak az apai jegyzék, nagyság (illetve ládák) szerint sorakoztatja a könyveket.

együtt maradt, sőt bizonyos vonatkozásban (pl. szépirodalom) még gyarapodott is. A leltárba 1096 mű vétetett fel 1293 forint 38 krajcár értékben. A 17 kötetet kitevő kézirat, melyek egy része a Sinai Miklós jegyzékében is szerepelt, nincs értékelve. A fennmaradt könyveken az öt örökös (Ágnes, Károly, Ferenc, Dániel és Lajos) úgy osztozott, hogy az első négy testvér saját választása szerint (illetve: „A Kis Daninak egy néhány Classicus Auctorok ki keresődtek, a’ mellyekből tanul az alsóbb oskolákba”) magához vett, 104 ft. 50 kr. értékű könyvet, a többit pedig 800 forint értékben (tehát a becsült értéken alul) átengedték Lajosnak, aki akkor kollégiumi tógás diák volt. A Sinai-könyvek további sorsa tehát a Lajos vonalán nyomozandó.³⁷

* * *

De nemcsak a professzorok gyűjtöttek könyvet Debrecenben, hanem mint láttuk, az ún. világi értelmiség is. Ezek sorában a legkiemelkedőbb személyiség Weszprémi István (1723–1799), aki hosszú kollégiumi tanulás és könyvtároskodás majd külföldi egyetemek hallgatása után lett a város főfizikusa (orvosa). Könyvtára nem is annyira mennyiségében, mint sokoldalúságában mondható jelentősnek. Anyagáról az a fennmaradt leltár tudósít, amely örökösei osztozása idején az özvegye után „maradott jóknak” 1807. július 17-én „kezdt és több következő napokon folytatott (!) becsüje és rész szerint Licitatiója” alkalmából vétetett fel (HB. n. L. IV. A. 1011. 59.). A leltárba vett művek száma 667 volt, ami természetesen jóval több darabot jelentett, mert volt köztük több 4–12 kötetből álló sorozat is, rendkívül alacsony becsértékük pedig 302 rhénes forint 27 krajcárt tett ki. Könyvészeti szempontból először Elekes György foglalkozott a könyvtárral a *Könyvszemle* 1942. évi folyamában (305. 1.). Szerinte a könyvek között volt 6 darab 16. századi magyar és 12 külföldi nyomtatvány. A 17. századból egy magyar és 19 külföldi. A többi 18. századi kiadvány. — A legtöbb mű orvostudományi tartalmú volt, összesen 225, gyógyszer-tani 22, orvostörténeti 12, állatorvosi 4, természettudományi (botanika, ásványtan, állattenyésztés) 24, matematikai 5, földrajz, útleírás 14, történeti, irodalomtörténeti (életrajz) 82, szépirodalmi 42, filozófiai 38, teológiai 108, jogi 14, politikai 6, neveléstudományi 8, nyelvtudományi (szótárak, nyelvtanok stb.) 20, folyóirat 14, bibliográfia 6, kézirat 3, kolligátum 2, ismeretlen tartalmú 18. Természetesen ezek a számok nem tekinthetők egyértelműen lezártaknak, hiszen egyes művek más, sőt több helyre is besorolhatók, csupán az arányokat tüntetjük fel, s a felosztás a könyvtár sokoldalú tartalmi gazdagságára szeretne rámutatni. Mint látjuk vezetnek az orvosi, természettudományi művek, ami tulajdonosuk foglalkozását tekintve nem is csoda, de nagy helyet foglalnak el a sorban a filozófiai, teológiai munkák s Weszprémi történeti érdeklődésének megfelelően a történelmieket is. Az irodalmi, nyelvészeti, neveléstudományi művek s a többiek pedig a tudós gazda széles körű érdeklődését reprezentálják, nem szólva a művek nyelvének kiterjedt skálájáról, melyben a latin, görög (héber) mellett az angol, francia, német, magyar nyelvűek sokasága található, ami a kiadványok európai hátterére is utal, jelezve itt is, hogy a debreceniek megtalálták az utat az Európa-szerte megjelent könyvekhez, azok pedig Debrecenbe. Tegyük még ehhez hozzá, hogy mint a fentebbi adatokból is kitűnt,

³⁷ Kazinczy is megemlíti egy Kölcseyhez írott levelében, hogy a Sinai-féle könyvek három évvel a professzor halála után fiánál, Gábornál heverték: „a szép monumentumok mint valamely Holz-magazinban” (1314., 1996. levél).

a könyvek legtöbbje 18. századi, Weszprémi korából származó kiadvány, vagyis tudósunk minden téren igyekezett lépést tartani korával, teljes korszerű műveltségre törekedett. Ott volt pl. könyvtárában az egykorú orvosi műveket most nem tekintve, Linné munkáinak négy kötete (1742, 1748, 1749, 1751. évi kiadások) s Kant valamennyi munkája öt kötetben, amelyek 1791–94 között jelentek meg. De megtalálhatók a könyvek sorában a korábbiak mellett a kortárs magyar, sőt debreceni írók művei, mint Pápai Páriz, Bod Péter munkái, Hatvani *Introductio*ja (1757), Szilágyi Sámuel Voltaire-fordítása (1789) s debreceni orvostársának, Csapó Józsefnek botanikai, orvosi művei. Szép számmal akadtak könyvritkaságok is, mint pl. Melius *Herbariuma* (1578) s Beythe András *Füveskönyve* (1595). A folyóiratok közt ott található a *Philosophical Transactions* 1705. évi évfolyama vagy a pozsonyi *Ungrisches Magasin* 1781. évi kötete és sok más.³⁸

Weszprémi még halála évében is folytatta a könyvek beszerzését. Ott volt a leltárban, talán éppen mint utolsó szerzemény, Sajnovits János *Demonstratio*jának 1799. évi göttingai kiadása.

Mint az egyik legjelentősebb „világi” gyűjtőt Debrecenben, akinek gyűjteménye végül is (1796-ban, a Budai Ézsaiás könyvtárossága idején) vásárlás útján bekerült a Kollégiumba, említsük meg Kazay Sámuel debreceni gyógyszerészt (1711 k. — 1797). A gyűjteményről a vásárlás alkalmával kiállított leltár (Koll. Könyvtár, R. 1460) ad számot.³⁹ Ez 1386 könyvtári tételt foglal magába, azonkívül nagyszámú érmet és egyéb régiséget (ezeknek jó része a II. világháború idején szétszóródott). A fentebb említett reneszánsz jelleg talán ebben a gyűjteményében tükröződik leginkább, pl. képek és szobrok is voltak benne. A könyvgyűjtemény kiterjedt minden tudományszakra; teológia, filozófia, történelem, irodalom éppúgy található a leltárban, mint klasszikafilológia, keleti nyelvészet, természettudományok. De igazi értékét a könyvek régisége és ritkasága adja meg. Volt köztük pl. 27 kódex, ezek sorában a nevezetes nürnbergi kódexek (17 darab), 40 ősnymtatvány, ezek közül tizen-négy 1480 előtről. De a későbbiek közt is akadnak kivételesen ritka és szép könyvek, mint a *Das New Testament* (Strassburg, 1524) Lucas Cranach illusztrációival, vagy A. Dürer *Underweysung der Messung* c. munkája (Nürnberg, 1525) s még két első kiadású, Dürer-könyv (1528-ból), valamennyi a mester metszeteivel, Willibald Pirckheimernek, Dürer barátjának tulajdonából (Varga, 76.). De akad a könyvek közt unikum is, mint pl. B. Eck *De mundi contemptu* c. műve. A rendkívül gazdag térképgyűjteményben megtalálhatók pl. Nic. Germanus kéziratos térképei (Pomponius Mela *De situ orbis* c. munkája 1518-as krakkói kiadásába kötve) s egy 1482-ből való ptolemaeusi térkép. Az illusztrált növénytanok mellett, melyek sorát egy 1509-ben Velencében nyomtatott *Herbarium* nyitja meg, megtaláljuk az első híres orvosi anatómiákat, mint pl. a Vesaliusét 1555-ből. A kódexeken és nyomtatott műveken kívül

³⁸ Bőséges nyoma van annak is, elsősorban Weszprémi levelezésében, hogy tudósunk nagy számú könyvet is kölcsönzött, főleg nagy munkája a *Succincta Biographia* készítéséhez, de maga is adott kölcsön könyveket, amint arról a *S. Biographia* első kötetének kézirata végén [(TREL, Z. (3), 204. l.)] található feljegyzések tanúskodnak.

³⁹ Ezt a jegyzéket részletesen ismerteti Varga Zs. többször említett művében (72–78. l.). Sajnálatos módon az újabb irodalom erről a tényről nem vett tudomást (l. Berlász J.), vagy újra feltárta (hiányosan) az ott ismertetett adatokat (L. BALOGH István: *A debreceni református kollégium gyűjteményének keletkezése*, in: *Művészet és felvilágosodás*, Ak. k., Bp., 1978).

egyéb érdekes kéziratok is akadnak a gyűjteményben, köztük arab, török és tamil nyelvűek. De a Kazay-féle anyag legnagyobb jelentősége a Nagykönyvtár szempontjából talán abban van, hogy visszafelé, a középkortól a felvilágosodás koráig biztosította az egyetemesség folytonosságát a Könyvtár állományában.⁴⁰

Itt Kazay közelében kell megemlítenünk, hogy az 1700-as évek legelején elkezdett debreceni gyógyszerár is rendelkezett kisebb könyvtárral. Az itt levő könyvekről éppen abból a leltárból van tudomásunk, amely akkor véteztett fel, amikor 1771-ben Kazay a patikát a várostól megvásárolta. A leltár 22 tételben 23 művet sorol fel 21 ft. 72 kr. értékben. „Ez a könyvtár kora egyéb patikáinak könyvállományához mérten bőségesnek mondható” — írja róla ismerője és ismertetője Benkő Ferenc⁴¹, a továbbiakban pedig részletesen ismerteti a könyvtárban található műveket. Ezek szinte kivétel nélkül Kazay könyveivel együtt a Kollégium könyvtárába kerültek, s legtöbbjük ma is megtalálható.

* * *

De nemcsak papok, tanárok, orvosok, jogi képzettségű emberek rendelkeztek könyvekkel Debrecenben, hanem voltak könyvek a diákok kezén is. Egy 1798-ban, Szikszai Benjámin kollégiumi esküdt diák kunyhójának leégése alkalmával felvett leltár („a tűz által esett kárnak specificatioja”) mintegy 40 könyvet sorol fel (nem szólvá a „Bibliotheca”-nak ugyanott elégett 34 könyvéről s a többi, ugyancsak károsodott kunyhókban tönkrement néhány műről). Szikszai könyvei közt több klasszikus auktor, bibliák, tankönyvek (köztük természettudományiak, pl. Horváth: *Elementa Arithmeticae*, Muschenbroek: *Fizika*) szerepeltek, s legvégül: „Monteskieu, Tillotson, et alii Libri Gallici et latini, quorum non meminit”, vagyis néhány francia és latin könyv, amelyekre nem emlékszik, ami nem is csoda, hiszen három évvel vagyunk a Martinovics-féle szövetkezés felszámolása után. Montesquieu, Tillotson még csak elment valahogy...⁴²

* * *

Mindezek a könyvtárak azt mutatták, hogy Debrecen értelmisége igyekezett átfogni az egész európai kultúrát s a könyvek beszerzését illető minden nehézség ellenére igyekezett lépést tartani annak vívmányaival, elsősorban tudományos téren. E tekintetben mondhatni napnyi elmaradás sem tapasztalható. Nemcsak az igazolja ezt, hogy a könyvek zöme, mintegy 90%-ig, 18. századi kiadású, de az is, hogy az újkort megalapozó úttörő filozófusok (Bacon, Locke mellett szinte minden könyvtárban jelen voltak folytatóik, Leibniz, Newton, Wolff, akiknek jelenléte a korszerű matematika, a természettudományok széles

⁴⁰ Kazay gyűjteményéből már a kollégiumi vétel előtt kerülhettek ki könyvek, amint azt az a jónéhány mű is tanúsítja, melyek később más forrásból kerültek be a Kollégium könyvtárába (l. Varga Zs. 81., 85., 87. l.). Kazay személyéről, gyűjteményéről, illetve annak áruba bocsátásáról újabb adatokat tárt fel SZELESTEI N. László *A collectio Kuzarána c. tanulmányában* (Az Országos Széchényi Könyvtár 1976–77. évi Évkönyve, Bp., 1980., 417–443. l.)

⁴¹ *A debreceni városi patika könyvtára Kazay Sámuel idejében*. Acta Pharmac. Hung., 1976., 309. l.

⁴² L. CSOHÁNY János: *Szikszai Benjámin debreceni togátus diák kunyhójának leltára*. Múzeumi Kurír, 1975. (II. k. 8. sz.), 25–26. l.

kapuját is megnyitotta, nem szólva a legújabb orvostudományi munkák nagy számáról Boerhavetól van Swietenig, amelyeknek a debreceniek nemcsak olvasói, alkalmazói, de eredményeik terjesztői is voltak (Hatvani, Weszprémi, Csapó J.). De ott vannak a könyvtárakban Kant vagy Linné műveinek első kiadásai is, és tulajdonosaik lépést tartottak a kibontakozó magyar, sőt magyar nyelvű tudományossággal is. A legnagyobb hiányt talán a korabeli szépirodalmi művek távolléte jelenti. Dehát ezek követelése e korban meglehetősen ténelmietlen szemléletre vallana. Szemére szokták vetni a debrecenieknek azt is, hogy könyvtáraikból hiányoznak d'Holbach, Voltaire, Rousseau művei. Ezek távolléte azonban nem bizonyítható egyértelműen, legalább is a század második felét illetően nem, másrészt jelenlétüket a debreceni társadalmi viszonyok még nem követelték meg, (a tolerancia-elvet hirdető Henrias-kivételével), s harmadszor: bőségesen rendelkeztek Voltaire, de főleg Rousseau tanainak ősforrásával, Locke műveivel, akinek mind társadalmi, mind nevelési nézeteit Maróthi már az 1740-es évek elején hirdette Debrecenben, később pedig az utóbbiakat Weszprémi, — amikor pedig szükség és lehetőség nyílt a két nagy francia debreceni megszólaltatására, főleg a Rousseau-éra, akkor — csodák csodájára — Debrecenben harsant fel a hangjuk legerőteljesebben, éppen a Csokonai lantján.

De híven tükrözik ezek a könyvtárak a 18. sz. ama megkapó, páratlan saját-ságát is, hogy ebben a században, a század tudományában, művészetében, a tudományos ismeretekben s azok nyelvében, kifejezőmódjában ölelkezett a régi az újjal, még élt a klasszikus ókor minden értékes alkotása, élt a görög és latin nyelv, s ezekkel együtt, velük párhuzamosan, reájuk építve vagy velük vitatkozva bontakozott az új: tudásban és nyelvekben, a tudomány mezején mindinkább tért hódító és annak terjedését társadalmi téren egyre inkább segítő nemzeti nyelvek előretörésében. S ezeknek a könyvtáraknak, tulajdonosaik foglalkozásának, de a tudományok iránti apostoli odaadásuknak, hevüknek köszönhetően, a könyvben rejtőző tudás szétáradt Debrecenbe, sőt a Kollégium diákjai révén azon túl is, az egész országra, időbeli viszonylatban pedig jelentős alapjait képviselik mai könyvtári kultúránknak is: *πρῆματα εἰς αἰ.*⁴³

* * *

Debrecenben a könyvek, könyvtárak szerepe, a város könyvkultúrája nem ért véget az ún. „litterátus” réteg házaiban. Akármilyen mélyre ásunk a város társadalmi rétegződésében, szinte lépten-nyomon találkozunk könyvekkel. Ennek legjobb tükröi ismét a hagyatéki leltárak, melyeknek százait őrzi a HBm Levéltár ebből az időből. Ha pl. az ember a *Relationes* (IV. A. 1011. k.) elnevezésű anyagot forgatja, az ott található leltárak sorában alig akad olyan, amelyben legalább két, három könyv ne található. De van leltár 43 könyvvel („Néhai Veresmarti Sára asszony Senator Néhai Sárói István Uram Özvegye — jószágainak Inventariuma”, kelt 1756. június 2.), s néhány alig kevessebbel (pl. Tikos István hagyatékában, 1760. júl. 16.), amelyek akkor jelentős magánkönyvtáraknak számítottak. Ezeknek a nagyobbak mondható könyvtáraknak a „tartalma” ugyancsak rendkívül változatos, a teológiától, történelemtől az orvostudományig terjed, míg a kisebbek jóformán csak bibliákat,

⁴³ Említésre méltónak tartom, hogy Debrecenben keletkezett a 18. sz. második felében, ha kézirat formában is, az első hazai szakbibliográfia (teológiai könyvek ajánló ismertetése), amelyet a *Ref. Egyház* c. folyóirat 1976. évf.-ban ismertettem (250 — 252. l.).

zsoltárokat s úgynevezett kegyességi iratokat tartalmaznak, s több közöttük a Kollégiumban akkor használatos tankönyv (Kis- és Nagy-Cellarius, Freyer *Oratoriája*, *Eutropius Brevariuma*), melyek valószínűleg a kollégiumi diákoskodás emlékeiként maradtak meg. Álljon itt néhány példa ezekre a kisebb könyvtárakra is. Földvári Szabó Ferenc hagyatékában (1754. március 18.) találtatott egy „ótska könyvtartó” 30 kr. értékben, „1. Viseltes Amstelodami Biblia (2 ft. 72 kr.), 1. fél Soltár könyvetske (48 kr.), 1 könyörgés könyvetske, (24 kr.) 1. Halottas könyvetske (18 kr.)”. „Néhai Szilágyi Szabó János elmaradt javainak „Inventatiója” közben a „Szabó Mesterséghez való művek” mellett leltárba vétetett „egy Biblia ócska Hannoviában edált, egy ócska Soltár, egy ócska halottas könyv” (1757. november 14.). „Megholt Balog Szabó Pál házánál talált aprólékos jószágok” között az alábbi könyvek kerülnek felsorolásra: „Egy Új Testamentom, Három öreg Énekes Soltár, Egy Jedző könyv, Kegyelem Szövetsége, Mennyei Tárház kulcsa, Egy Bennyitzki, Egy Új Kalendarium, Kassai” (1757. január 28.).⁴⁴ Oláh János földműves hagyatékában az alábbi könyvek kerülnek felsorolásra: egy biblia, Lukács Pap könyve s Bethlen Kata *Bujdosásnak emlékezet köve* c. munkája (1759. szeptember 1.).⁴⁵ Ez utóbbi többször is előfordul a kegyességi iratok sorában.

E széles körű könyvtári kultúrának az alapját Debrecen magasfokú iskolázottsága alkotta, amely a nőkre is kiterjedt, Míg a fiúk tanítását 1864–65-ig egyedül a Kollégium látta el, a lányok részére már 1692-től külön iskolák nyíltak. Ezek tanítói számára, akik ekkor már tíznél több tagot számláló „Leánytanító Társaságot” alkottak, a Senatus 1708-ban működésüket szabályozó regulákat állít össze.⁴⁶ 1714-ben 14 leányiskolának van nyoma a városban.⁴⁷ E körülményekből következett, hogy az 1870-es népszámlálás adatai szerint országos viszonylatban Debrecenben volt a legkisebb az írni-olvasni nem tudók aránya: 20 %, míg pl. Pozsonyban 27, Kolozsvárott 43, Temesváron 46, Aradon 50, Kecskeméten 53, Szegeden 62 (!), Szabadkán 78 százalék.⁴⁸

Az iskolákon kívül természetesen jelentős mértékben táplálta és meghatározta a város könyv- és könyvtári kultúráját 1661 óta működő nyomdája is, amint azt Benda Kálmán *A debreceni nyomda és a paraszti kultúra a 16–18. században* c. tanulmányában⁴⁹ részletesen bemutatta. A nyomda 18. századi kegyességi kiadványai szinte kivétel nélkül előfordulnak a hagyatéki leltárok anyagában.

Már az eddig előadottak is mutatják, hogy a Kollégiumi könyvtár nemcsak gyűjtő központja volt a Debrecenbe került könyveknek, hanem mintegy kisugárzó, „fertőző” góca is. A kollégiumi diákok, elsősorban a volt ifjúsági könyvtárosok sorából pl. jeles könyvgyűjtők kerültek ki, mint pl. Wespriemi István, Sinai Miklós, Kazay Sámuel, később pedig Rétsey János, Cseh Szombati Sámuel, Nagy Gábor, akiknek magas színvonalú, kiterjedt könyvgyűjteménye végül is a Kollégium könyvtárába, illetve a legutóbbi esetében közvetve vagy közvetlenül az OSZK-ba került be, nem beszélve azokról a könyveiről, amelyek 1811-ben a Debrecenben oly gyakori tűzvészek egyikének áldozatául

⁴⁴ Az elhunyt az adatokból kivehetőleg tehetős iparos, talán bognár volt.

⁴⁵ Hasonló adatokat közöl BALOGH István *Civisek társadalmá* (Misztótfalusi, 1946.) c. munkája 47–48. lapjain.

⁴⁶ L. ZOLTAI Lajos: *Debrecen város utcai elemi iskoláinak keletkezése*, Debr., 1936., 2. l.

⁴⁷ Zoltai: i. m. 4. l.

⁴⁸ L. KELETI Károly: *Hazánk népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából*, Pest, 1871.

⁴⁹ *Előadások a nemzetközi könyvév ünnepén*, Debrecen, 1973., Alföldi Nyomda.

estek⁵⁰ (Mint láttuk, ezek a tüzek többször is beleszóltak a debreceni könyvtárak sorsába). Rétsey János, Cseh Szombati könyvtáráról, könyvadományozásáról részletesen szól Varga Zsigmond emlegetett munkája (90–91., ill. 97–98 l.), Nagy Gábor debreceni ügyvéd elhamvadt könyveiről pedig emlékezzünk meg barátja, Kazinczy ez alkalomból hozzá írt verses episztolájának néhány sorával:

Hamv lőn könyvtárod is, 's a' mit belé
Didot, Bodoni 's Baskerville adának;
Az Encyclopédie, Bayleddel, a'
Természet' és való' nagy férfiával,
Filangiérival, Montesquieuvel,
Raynállal, 's azzal a' csufolkodóval,
Ki békét prédikált, és szüntelen dult:
Együtt lelék fel itt a' vad halált.⁵¹

Igen, ezek a könyvek elhamvadtak, de Nagy Gábor mint tudjuk, tovább folytatta a gyűjtést, s folyt a többi debreceni könyvtár „építése” is. De ez már a 19. század...

BÉLA TÓTH

Die Bibliothekskultur Debrecens im 18. Jahrhundert

Im 18. Jahrhundert war Debrecen die grösste Stadt Ungarns und, im Vergleich mit den Verhältnissen der Epoche, hatte eine bedeutende und kultivierte Intelligenz. Seiner Bibliothekskultur liegt die Bibliothek des Reformierten Kollegiums zugrunde, mit ihrer immer zunehmenden Sammlung und durch die bibliothekarische Wirksamkeit ihrer berühmten, gelehrten Professoren. In der ersten Hälfte des Jahrhunderts hat der Professor György Maróthy um die Entwicklung der Bibliothek das meiste getan, dessen Wirksamkeit sich auf alle Gebiete des Bibliothekslebens ausbreitete; er liess auch seine eigene Bibliothek dem Kollegium hinter.

In der Stadt, im Laufe des 18. Jahrhunderts – wie im ganzen Land – entstanden bedeutende Privatsammlungen. Ihnen liegen zumeist die vom Ausland kommenden Büchererwerben zugrunde. So z. B. die Bibliothek des Professors Hatvani, die aber grösstenteils zerstreut wurde. Von der Bibliothek Miklós Sinais, des anderen namhaften Professors des Kollegiums, blieben schon viel mehr Spuren über. Diesen Beweisen nach strebte Sinai vor allem eine zeitgemässe Kenntnismaterial gebende Bibliothek herauszubilden.

Nebst den Professoren nahm auch die weltliche Intelligenz Debrecens ihren Anteil am Buchsammeln. Die unter ihnen hervorragendsten Persönlichkeiten, der Arzt István Weszprémi und der Apotheker Sámuel Kazay besaßen ebenfalls wertvolle Bibliotheken, aber auch unter den Studenten fanden sich Büchersammler vor. Die Untersuchung der Debrecener Bibliotheken beweist, dass ihr Stock bestand überwiegend aus zeitgenössischen, im 18. Jahrhundert erschienenen Büchern. Es waren unter ihnen die Werke der Neuzeit begründenden Denker, Bacon, Locke und ihrer Nachfolger, Leibniz, Newton, Wolff, Linné, Kant und anderer zu finden, und die charakteristischsten Werke der zeitgenössischen Naturwissenschaften und der Medizin. All dies knüpfte sich harmonisch zu den wertvollen Schöpfungen des klassischen Altertums an. Das Zentrum und der ausstrahlende Mittelpunkt der Bücherkultur Debrecens war im 18. Jahrhundert die Bibliothek des Kollegiums.

⁵⁰ Nagy Gáborról és gyűjteményéről részletesen megemlékezik KARDOS Albert, *Csokonai barátja, Nagy Gábor c. tanulmányában*, Debreceni Képes Kalendárium, 1940., 55–56. l.

⁵¹ Az episztola megjelent az *Erdélyi Múzeum* 1815. évfolyamában (II. f. 98. l.) s a Bajza–Schedel-féle Kazinczy-kiadás (1836) I. kötetében (211–214. l.). Kazinczy jól ismerte Nagy Gábor könyvtárát, hiszen levelezésük szerint jó néhány nehezen beszerezhető könyvet kölcsönzött tőle, szavai tehát hitelesen tanúsítják, hogy Nagy Gábor könyvei közül nem hiányzott Bayle mellett sem az „Enciklopédia”, sem ama „nagy csúfolkodó”, Voltaire sem.

Schedius Lajos és folyóirata

(Zeitschrift von und für Ungern, 1802—1804)¹

Nehéz időben, a felvilágosodás és általában a modernebb gondolkodás szem-
szögéből nézve, kedvezőtlen körülmények között határozta el a pesti egyetem
esztétikai tanszékének népszerű professzora, a pest-budai polgári társasélet
tevékeny szervezője, a Göttingában igen tehetségesnek tartott és szép remé-
nyekkel indult Schedius Lajos, hogy olyan folyóiratot ad ki, amely a német
(és kevésbé az osztrák) tudományos körök előtt híven reprezentálja a jórészt
terra incognitának számító magyar világot. A ferenci abszolutizmus rideg
cenzúra-politikája, a magyar írói és tudósi közvélemény fejletlensége, a kül-
szín szerint teljes diadalt ülő és előjogaira féltékenyen vigyázó nemesi-kleriká-
lis reakció nem könnyítette meg a merész vállalkozó munkáját. Pesten nem
volt ekkor magyar újság, a Bécsben tengődő *Magyar Hírmondó* és a *Magyar
Kurír* sem színvonalban, sem híryanaga frissességében nem közelítette meg
az egykor Rát Mátyás, Révai Miklós és mások fémjelezte magyar publicisztika-
t; olyan periodikus kiadvány megjelentetésére, mint az 1780-as, 1790-es
években (Batsányi *Magyar Museuma*, Kazinczy *Orpheusa*) szó sem lehetett.
Batsányi nem Magyarországon élt, Kazinczy épp csak kijött a börtönből,
Verseghy épp elhagyni készült a börtönt, az egykor Schediusszal és részben
Schedius segítségével jó lapot csináló Kármán József (ki tudja, hogyan?)
meghalt, Csokonai tervei sorra kudarcot vallottak. S a német-latin nyelvű,
publicisztikai hajlandóságú szerzők is kiszorultak a közvetlen politikai cselek-
vés mezejéről; Berzeviczy Gergely legfontosabb művei kéziratban maradtak,
vagy külföldön jelentek meg; s ha Magyarországon, akkor illegálisan, s ha
végre megjelentek is, oly kevesen érték meg szándékait. Bredetzky Sámuel
az ártatlanabbnak tetsző topográfiai gyűjteményekbe ölte szervezői energiáit
(ahogy Kis János lapalapítási tervei is lassan-lassan fölcserélődtek a nehézke-
sebb és eklektikusabb almanach- és egyéb alkalmi jellegű kötet-kiadásokkal),
a számottevő történetírói tehetsége mellett erőteljes publicisztikai vénával is

¹ A folyóirat teljes címe: *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländi-
schen Geschichte, Erdkunde und Literatur*. A cím egyben a folyóirat fő érdeklődési területét
is megjelöli. Schediusszal eddig kevesen foglalkoztak, a szakirodalom legértékesebb darab-
jai az adatközlések. Jó hasznát vettük az alábbi dolgozatoknak: ZÜBER Marianne: *A
hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig*. Bp., 1915., DOROMBY Karola: *Schedius
Lajos mint német—magyar kultúrközvetítő*. Bp., 1933., FRITZ VALJAVEC: *Briefe deutscher
Gelehrter und Schriftsteller an Ludwig Schedius*. In: A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar
Történetkutató Intézet Évkönyve 3 (1933) Bp., 1933. 258—302., WALDAPFEL József:
Ötven év Buda és Pest történetéből. Bp., 1935., *A magyar sajtó története I. 1705—1848*.
Szerk. KÓKAY György. Bp., 1979. Az e művekből vett adatokat a továbbiakban csak
kivételes esetben lábjegyzetem.

rendelkező Engel János Keresztélynek sem igen nyílt alkalma Magyarországon arra, hogy mondanivalóját könnyedebb, többekhez szóló formába öntse. Ilyenkor aztán úgy segítettek magukon, ahogy tudtak. Rendkívül fontosnak kell tartanunk azt a tényt, hogy Berzeviczy, Engel, Schedius és mások éltek a lehetőséggel, és tartották a kapcsolatot a német (elsősorban a göttingai és még inkább a jénai) lapokkal, illetve főleg német periodikus kiadványokhoz anyagot szolgáltatottak. Engel és Schedius voltak a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* legfontosabb magyar recenzensei, és a jénai lapban megjelent cikkeikben számtalan olyan eseményről, olyan kiadványról írhattak, mondhattak bátor véleményt, amelyet idehaza legfeljebb a legbizalmasabb baráti körben emlegethettek.² Cikkeik, recenzióik névtelenül láttak napvilágot, a teljes titoktartásra, a névtelenségre hívta föl a később bekapcsolódó Rummy György figyelmét a magyar cenzúráról sok tapasztalattal rendelkező Berzeviczy Gergely.³ Csakhogy ez a névtelen, jénai megjelenés aligha elégítette ki a tudományos ambíciók mellett a publicisztikában is tevékenykedni kívánó Engelt és Schediust. A jénai lap eljutott ugyan Magyarországra, tudjuk, hogy Pesten is, Sárospatakon is voltak olvasói (Pesten pl. Virág Benedek!),⁴ de a visszhang hiánya, a mozgás a lényegileg légüres térben kedvezőtlenül hatott szerzőinkre. Fárasztónak bizonyult az a konspiratív jellegű tevékenység, amellyel írásaikat megfogalmazták, eljuttatták a németországi címzetthez. Emellett is állandóan figyelték őket. Engel Bécsben élt, kormányhivatal tisztviselőjeként, jónevű és széles körű kapcsolattal rendelkező történészként.⁵ Schedius feje fölött egyszer már ott lebegett az elbocsátatás Damokles-kardja,⁶ ha másutt talán nem is, de az udvar előtt nem volt titok szoros kapcsolata a Martinovics-per egyik áldozatával, Öz Pállal, a megannyi hivatalos és baráti szál, amely az ellenzéki szellemiségű protestáns nemességhez (Podmaniczky Józsefhez, Prónay Sándorhoz) fűzte, együttműködése Kármán Józseffel, állandó levelezése a kantianus Kreil Antallal (ki Schedius és Batsányi között is közvetített),⁷ akit éppen a jakobinus mozgalom utáni megtorlás során távolítottak el a pesti egyetemről. S talán az a jezsuita-klerikális tábor sem tudta

² Karl-Heinz JÜGELT: *Die Rezensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“ 1785–1803*. Rostock 1975. Schediusról: 71–77., Engelről: 77–81., a folyóiratról: 89–93. Ugyanő: *Die ungarische Jakobinerbewegung in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“*. In: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck-Universität Rostock* 26 (1977). Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe. Heft 3, 307–315.

³ Vö.: Berzeviczy – Rummy-levelezés. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (MTAKK) M. irod. lev. 4-r. 21. sz. 1802. szept. 4-i levél.

⁴ Magyar Hírmondó 1793. I. 285–287., 1794. I. 951–956. Részlet egy levélből: „Azt mondom, hogy a' Jénai Allgemeine(!) Literatur Zeitungnak közönségesebb esmérete, tartása, olvasása, sött tanulása, Hazánkban olly szükséges, mint az Éhezőnek a' falat kenyér...”, Kazinczy Levelezése II. 65. és 503., LUKSICS Pál: *Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége*. Veszprém, 1914., 68., K.-H. JÜGELT: *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798*. In: *Arbeiten zur deutschen Philologie* IX. Debrecen, 1975., 66. Vö. még: NÉMEDI Lajos: *Schedius Lajos magyar irodalomtörténetéről*. ItK. 1979. 282–286.

⁵ THALLÓCZY Lajos: *Johann Christian Engel und seine Korrespondenz*. München – Leipzig, 1915.

⁶ DOMANOVSKY Sándor: *József nádor iratai 1792–1804*. Bp., 1925. 37., 44., 42., 46.

⁷ MTAKK M. irod. lev. 4-r. 154. sz.

Schediusnak megbocsájtani, hogy az esztétikai tanszéket ő kapta, amely Tóth Farkast szívesebben látta volna azon a helyen.⁸

Ennyi gátló tényező, ennyi nehézség sem riasztotta vissza Schedius Lajost attól, hogy folyóiratát megindítsa, és abban a szellemben szerkessze, amely az 1790-es évek reformeszméivel közös. Látszatra ugyan a folyóirat (főleg néhány szerző szerepeltetése és néhány cikk közlése miatt) visszalépésnek tetszhet az 1790-es években elfoglalt állásponthez képest. S ha a nyílt anti-feudális hangú cikkeket; ha az egyértelmű Habsburg-ellenességet; ha a jakobinus-mozgalom melletti kiállást tekintjük mércének, akkor ez valóban így is van. Ugyanis a jénai lapban közölt Engel- és Schedius-cikkek, Schedius ott megjelentetett két magyar irodalomtörténete⁹ olyan — szinte hihetetlenül merész — radikális nézőpontot sejtet, amelyhez hasonló csupán Berzeviczy Gergely névtelenül kiadott röpiratában találhatunk. Ez és még néhány adat feltételezheti velünk, hogy már az 1790-es évek elején (1792 után, de feltétlenül Berzeviczynek Kakaslovnica való kényszerű távozása előtt) szoros, esetleg *munkatársi* kapcsolat jöhetett létre Schedius és Berzeviczy, valamint Engel között.¹⁰ Schedius lapjának Engel szorgalmas munkatársa lett, Berzeviczy is adott Schediusnak cikket. Mindenesetre az álláspontok feltűnő hasonlósága (helyenként azonossága) azt feltételezteti, hogy összehangolt akcióról beszélhetünk. Az a Göttingát járt, protestáns vallású és a radikálisabb reformok érdekében munkálkodó, a szaktudományokat a gyakorlat (még hozzá a reformok gyakorlata) szolgálatába állítani igyekvő, részben nemesi, részben polgári származású, részben birtokaira visszakényszerített, részben hivatalnoki — tanári (esetleg lelkési) állásba került, értelmiségi tudatú réteg hallatja a hangját, amely 1790-ben csatlakozott a nemesi ellenálláshoz, de a konzervatív szárny magyarkodó — retrográd attitűdjével nem értett egyet; II. Lipót uralkodása idején és az uralkodó halála után a felületesen szemlélve egységesnek tetsző nemesi ellenállás élesen differenciálódott, a „reformerek” folytatták harcukat, részben a szabadkőműves páholyok fedezékébe húzódva, részben a magyar jakobinus mozgalommal valamiképpen együtt sodródva. 1795 után aztán a külföldi (német) nyomda- és lap-lehetőségeket ragadták meg, és névtelenül publikálva vagy itthon szűk körben, a szaktudományokba rejtőzve várták kedvezőbb lehetőségek elkövetkeztét. Ahova Berzeviczy Gergely eljutott, ti. oda, hogy alkotmánytervezetet próbáljon eljuttatni Napóleonnak, oda Schedius és Engel nem jutott el. Sőt, 1807 után törés vehető észre Schedius pályáján, még elkészült esztétikáját sem merte kiadni. Engel egyre inkább történeti stúdiumainak adta át magát, minthogy Schedius *Zeitschriftje* megszűntével, majd Rummy kudarcos vállalkozásaival bezárult előtte a publicisztikus cselekvés magyarországi kapuja, viszont megnyíltak a bécsi újságok hasábjai. A XIX. század elején azonban Schedius töretlenül őrzi hitét a lapkiadásnak a reformok körébe vágó hasznában, ama 1790/92-es reménykedések bármily

⁸ Toldalék A' Magyar Hirmondónak Februárius' 14-dik napján 1792-ben költt árkusához, 1792. I. 225 — 230, 507., SZAUDER József: *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben*. ItK 1971. 78 — 106.

⁹ Vö.: JÜGELT: 4. sz. jegyzetben i. m.

¹⁰ H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763 — 1795*. Bp., 1967. nem emlékezik meg Schedius és Engel kapcsolatáról Berzeviczyvel; de az 1802-es bizalmas viszony Berzeviczy és Schedius között, valamint az igen sok közös ismerős korábbi megismerkedést tételez föl. Berzeviczy önéletrajzában szükségesnek tartja, hogy a *Zeitschrift*-ben, 1803-ban megjelent cikkéről megemlékezzék. H. BALÁZS: i. m. 232.

csekély megvalósíthatóságában. Jóllehet kevesen láttak oly tisztán, mint épp Schedius. Egy erdélyi látogatójának, a németországi tanulmányútra induló Bethlen Eleknek pontosan körvonalazta saját helyzetét. Bethlen 1796. január 2-án látogatta meg Schediust, „ki egy valóságos jó ízlésű kellemetes ifjú ember. Ezzel beszélgettem az univerzitásnak mostani állapotjáról, mely csodálatosan van, mert 1, a város nagy, a tanulóknak sokféle az elvonattatások, nagy benne a vesztség (!). 2, a papoknak keze kötetlen, kivált a mostani kényes környül-állásokban, 3, a thékának ötszáz forint esztendei fundussa. 4, a józanabban gondolkodó professorokat teszik ki, mint most is Koppit; a külső renden levő professzorok nagyon üldöztetnek, most közelebből a Szombathelyi püspök Szily a fő helytartó tanácsnak egy projectumot adott be, melyben azt állította, hogy minden vesztségnek a külső rendű tanítók legyenek okai. Schediusnak is keze az aestheticában meg van kötve, és tartozik magát csak Szerdahelyihez tartani . . . ”¹¹

Mindez nem tartotta vissza Schediust attól, hogy a jénai lapban ne tegyen tanúbizonyságot Hajnóczy József emberi nagysága mellett;¹² hogy nyomtatásban megjelent irodalomtörténeteiben ne hangoztassa a magyar jakobinus per során kivégzettek és letartóztatottak ártatlanságát, ne írja le becsüléssel Kazinczy, Batsányi, Verseggy, Kármán, Szentjóni Szabó nevét, ne értékelje műveiket, és 1797-ben ne ilyen szavakkal zárja irodalomtörténetét: „E tiszteltre méltó patrióták neve most legjobb és legnemesebb polgártársaik szívébe van írva, a jövő nemzedék hálával fogja őket emlegetni (. . .) E földről a csillagokig nem könnyű az út . . . ”¹³ Tegyük gyorsan hozzá: elhangzott előadásaiban sem volt sokkal óvatosabb. Egy tanítványa ránkmaradt jegyzeteiben (a jegyzetek 1797–1801 között készülhettek)¹⁴ szintén föllehetjük a jakobinus per vádlottjainak nevét. S minthogy a jegyzet csupán neveket, művek címét és tömör utalásokat tartalmaz, Schedius kommentárjai vagy méltatásaira csak következtethetünk. Feltehetőleg a jénai értekezésnél kevésbé nyíltan, mégis merészen nyilatkozhatott jelenkorának vagy a közeli múltnak magyar irodalmáról és tudományosságáról. Mind irodalomtörténete, mind egyetemi előadása még nem a mai értelemben vett irodalomtörténet, inkább nevezhető művelődéstörténetnek, körülbelül olyan értelemben, ahogy a *Zeitschrift* tárgyalja együtt a különböző diszciplínákat. Csakhogy a *Zeitschrift* nem elsősorban és kimondottan „társadalomtudományi” szaklap, majdnem annyi helyet kap benne a természettudomány. S ez sem ellentétes azzal a szellemiséggel, amelyet az 1790-es években a reformer-nemesség (pl. Prónay Sándor)¹⁵ képviselt. Ennek a nemességnek és általában annak a körnek, amely Schedius lapja körül felsorakozott, az eszménye a—jobb szó híján—sokoldalúan képzett, mozgékony szellemű, a humaniorákban és az országot érintő gyakorlati

¹¹ *Gróf Bethlen Elek úti naplója 1795–1797.* Közli: Torma Károly. In: Kolozsvári Nagy Naptár. Szerk.: K. PAPP Miklós. 3 (1867) Kolozsvár, 79–101. A naplóból egy részletet újraközl: IVÁN Ede: *Egy erdélyi főúr a német klasszikusok társaságában.* Vasárnapi Újság 57 (1910) 145–148.

¹² ALZ Intelligenzblatt 1801. Bd. IV., 1897–1900. hasáb.

¹³ JÜGELT: 4. sz. jegyzetben i. h. és uo. 88.

¹⁴ *Lineae primae Literaturae Antiquorum et Recentiorum Populorum ex Praelectionibus Ludovici Schedius.* Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt) Quart. Lat. 1477. DOROMBY: i. m. több téves adattal ismertette a kéziratot.

¹⁵ SZÉKÁCS József: *Emlékezés Prónay Sándor ig. tag. jelett.* In: Magyar Tudós Társaság Évkönyvei V. Budán, 1842. 188–189.

kérdésekben egyképpen jártas tudós, szakember volt. Maga, Schedius az 1790-es években nemcsak az esztétika (és, olykor illegálisan, a magyar irodalomtörténet—művelődéstörténet) oktatásával foglalatoskodott, hanem Kármán mellett állt az *Uránia* szerkesztésekor, részt vett a magyar színtársulat munkájában, később tevékenykedett a pesti evangélikus iskola és tanterve megszervezésében, egy természettudományi társaság tervét vázolta föl, érdeklődött a földrajz iránt, készült egy magyarországi írói lexikon összeállítására, belekóstolt a diplomatikába, őre volt a Cornides-hagyatéknak, és így tovább. Ez a fajta embereszmény lebegett előtte, ennek kialakítására adta ki lapját.

Nem ez volt első próbálkozása. Sokoldalú tevékenységének jellemzéséhez szolgáljon az alábbi adat: feltehetőleg német mintára állítja össze a Magyarországon kiadott könyvek jegyzékét, terve szerint évenként két füzetben regisztrálná a könyvtermést. Nagy-nehezen sikerül majd évenként egy füzetet megjelentetnie. Az 1798-as első füzetet azonban félreértések kísérik. 1798—99-ben *Literärischer Anzeiger für Ungern* címmel ad ki lapot,¹⁶ amely a pesti *Neuer Courir* melléklete, tulajdonképpen előkészület a *Zeitschriftre*. Ismertetéseivel, híreivel óvatosan előlegezi folyóiratát, amely az 1801-es hirdetést követve 1802-ben jelent meg.¹⁷

A lap célkitűzései és eszmevilága részben szorosan kapcsolódtak a közvetlen elődök, elsősorban Windisch Károly Gottlieb és Kovachich Márton György kezdeményeihez. Schedius bevezető cikke, amelyet apósának, Windischnek szentelt, rámutat a követendő példára: a két extremitás között, amelyekben az emberek nagy része elveszett, a helyes középutat fogja járni. Óvatos, körültekintő helyzetmegjelölés ez, de éppen nincs ellentétben Schedius eszményeivel. Már egyetemi előadásaiiban, egyes értékeléseiben megfigyelhetjük, hogy elhatárolja magát a ferenci abszolutizmus szélsőségeitől és olyan írók, gondolkodók érdemeit hangsúlyozza, akik a reformok sürgetői, előkészítői voltak. Így az egyetemi előadásokban különös jelentőséghez jut L. A. Schlözer (Multa opera scripsit, Criticus summus, Nunc prof. in Gottingensi. Magnum meritum), aki éppen a reformokat és nem a forradalmat ajánlotta híveinek. Az izlandi irodalomról szólva is Schlözer adatait idézi, míg az orosz irodalommal kapcsolatos ismereteit szintén göttingai forrásokból merítette. Előadásában Lessing: inter meritissimos autores Germaniae referendus, illetve Rousseau: Philosophus celebris. Duas virtutes in (...) operibus manifestavit: 1, Animi fortitudinem singularem, 2, Stylum energeticum et praecisum. Memorabilis obvitam in qua multa fata pertulit, quae eo adduxerunt, ut osor generis humani esset et ideo vitia cultura deduxit. A magyarok közül sosem mulasztja el, hogy a sajtóvállalkozásokat ne említse. Így kerül szóba Kazinczy *Orpheusa*, Kármán *Urániaja*, illetve Rát Mátyás, majd Csokonai *Diétai Magyar Műzsája* és ebbe a körbe sorolható Kis János *Zsebbe való könyvének* emlegetése. A *Zeitschrift* programjában az egyetemi előadások tendenciája is érződik: ismeretterjesztésre vállalkozik. Ez az ismeretterjesztés kettős irányú: egyfelől a németül olvasó külföldet akarja tájékoztatni a magyar irodalom és tudományosság fejlődésének eredményeiről, másfelől olyan hazai fórumot akar létesíteni, ahol a nézetek kicserélődhetnek. A helyes középút hangoztatása Schedius számára ezúttal nemcsak az udvari vagy tanácsai cenzúrának szóló taktikaia helytartó fogás,

¹⁶ ZUBER: i. m., DOROMBY: i. m., KÓKAY: i. m.

¹⁷ A hirdetést közölte a jénai ALZ Intelligenzblatt 1801. Bd. III. 1073—1074. hasáb, a Magyar Hírmondó 1801. II. 678—680, de megjelent kisnyomtatványként is.

hanem a helyzet tüzetes ismeretében megfogalmazott szerkesztési elv: ugyanis sem a magyar író társadalom, sem a csekély számú olvasóközönség, sem a politikai—társadalmi helyzet nem tette lehetővé az álláspontok nyílt konfrontálását, a határozottabb, elemző recenzióra még később is felszisszent a megbírált (és megannyi híve), bizonyos kérdésekről nem volt szabad szólni, így ezekről vita sem indulhatott meg. Tehát az a szellemi pezsgés, az az élénk eszmecsere, amely a göttingai előadásokat, a szemináriumokat, Schlözer egész magatartását jellemezte, amelynek szellemében Heyne folytatta szövegkritikai munkásságát, de még az 1789—1792-ben megjelent paszkvilluszok jó részét is eredményezte, 1802-ben már csak emlékekben élt. Ezért volt helyes Schediusnak az a módusa, amely az egymástól gyökeresen eltérő szemléletű írásokat, olykor egy számon belül, kommentár nélkül közölte, így mentve át a progresszív (vagy jozefinista, vagy reformer) gondolatot a jobb időkre. Ne felejtjük: a szigorú cenzúra megkötötte a szerkesztő kezét, és csak néha-néha engedhetett meg magának Schedius, hogy burkoltan, inkább a szaktudományok problémáit fejtegetve, szólhasson, illetve jelentethessen meg merészebb hangvételű cikkeket. Nem tett mást lehetővé a lap olvasótáborra sem, melynek beállítottságára tekintettel kellett lennie. Pl. az 1803-as esztendő végén 271 példány talált előfizetőre; szerte az országban olvasták, de eljutott a lap Brnoba, Karlócára, Károlyvárra, Bécsbe, Göttingába, Drezdába, illetve Erdélybe is. Az előfizetők között súllyal szerepelnek azok a protestáns nemesek, akik egyházi-hivatalos kapcsolatban álltak Schediusszal, illetve akik Schediushoz hasonlóan a maguk területén igyekeztek továbbvinni az 1790-es évek eszméit. Elsősorban a Prónayakra utalhatunk (Prónay Sándor, László, Gábor, Lajos neve olvasható az előfizetői névsorban), majd Podmaniczky Józsefre, a Berzeviczyekre, a Telekiekre, Festetics Györgyre. Igen jelentős a protestáns értelmiség részesedése az előfizetői névsorban: Kis János, Kralovánszky András, Hrabovszky István, Podkonitzky Ádám, Liedemann Márton, Raits Péter, Fábri István, Németh László, Boczkó Dániel, Tessedik Sámuel, Sennovitz Sámuel, Volny András, Asbóth János neve sorakozik többek között élénk, egyikük-másikuk protestáns líceumnak volt tanára, szinte valamennyi jelentősebb—kevésbé jelentős (latin vagy német nyelvű) mű szerzője, többnyire külföldet járt, felvilágosult szellemű tanár, lelkész, gazdász. De legalább ennyire fontos, hogy a szerbek és a szlovákok között is olvasóra talált Schedius lapja: Tököly Száva mellett a lap szorgalmas munkatársa Skolka András; majd *A tökéletes szőlőgazda* c. mű szerzője, a később a *Tudományos Gyűjteményben* emlegetett Prokop Bolíé archimandrita, a folyóirat munkatársa Jovan Lazarević, a neves fizikus Átanasije Stojković, a kevésbé neves Jovan Živković is előfizetője volt a *Zeitschrift*nek. S nem csupán azért, mert Schedius Magyarországot a szó legtagább értelmében fogta föl, és a lap elemzési körébe vonta a történészek által melléktartománynak felfogott országokat, illetve a Balkán egy részét is. Mert amilyen szorgalmasan közölte Schedius pl. a szerb irodalom újdonságairól szóló ismertetéseket (alkalmi költemények recenzióit, megemlékezést a kiváló történészről, Jovan Rajiéről), olyan tág teret engedett a magyar nyelvi—nyelvtani irodalomnak is, pl. annak a Beregszászi Nagy Pálnak, akinek kódos nyelvészeti elképzeléseivel nemcsak Schlözer nem értett egyet, hanem később Kazinczy Ferenc sem. Schedius előfizetői között a magyar és erdélyi író társadalom számos tagját föllelhetjük: Tertina Mihály, Éder József Károly, Aranka György, Czinke Ferenc, Grigely József, Beregszászi Pál, Barits Adalbert, Bene Ferenc, Miller Jakab Ferdinánd, Jankovich Miklós, Nagyváthy János... De figyelemmel

kísérte Schedius lapját feltehetőleg Csokonai Vitéz Mihály,¹⁸ egészen bizonyosan Kazinczy Ferenc, aki cikket is küldött Schediusnak.¹⁹ Nem egységes világnézetű tábor sorakozott föl Schedius mögött, és még a Schedius törekvéseit teljes egészükben helyeslők is megoszlottak, mind világnézet, mind pedig az esztétikai vagy más szaktudományos ismeretek mélysége és irányultsága szempontjából. Schedius vállalkozása azonban belföldön és Göttingában helyeslésre lelt,²⁰ és megállapítását bizonyára sokan igenelték: „Keine Periode der Literatur bedarf der Hilfe, welche zweckmäßig verfaßte Zeitschriften zu ihrer Ausbildung darbieten, so sehr, als diejenige, in welcher sich gegenwärtig die ungrische Literatur befindet . . .”²¹

A továbbiakban az újságírás és a folyóiratok hasznáról olvashatott az előfizető, és a sorokban Schlözer újságolvasó kollégiumának jótékony hatását fedezhette föl. S a programadó cikk,²² a Windischről szóló tanulmány is a felvilágosodás jegyében fogant eszmék szerény sugárzását bizonyította. Ennek nem mond ellent, hogy a Windisch mellett tanúságot tévő értekezést egy Prayról szóló tanulmány követi (a szerző: Schedius), holott egyetemi előadásaiiban Schedius nem emlegette Prayt a magyar historiográfusok között. Itt érhetjük tetten a szerkesztői egyensúlyozó manővereket: közread a vitathatatlanul jelentékeny, de feltétlenül egy korábbi szemléletet bármily színvonalasan képviselő történészről cikket; s bár hangsúlyozza, hogy Pray barátja volt Windischnek és Cornides Dánielnek, a Pray-cikk mintegy ellensúlyozása a lap egésze felvilágosodott szemléletének. Hiszen ugyanebben a számban közli a szerkesztő J. Rajic nekrológiát, s itt azt hangsúlyozza, hogy a görög keleti szerzetes és történétíró „képmutatástól (Heucheley) és babonától mentesen szolgálta nemzetét és egyházát”, és ez némileg a Prayról írottakkal is feleselni látszik. A Prayról szóló cikket a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* erőteljesen bírálta.²³ A bírálat feltehető szerzője Engel János Keresztély. A bírálat hangneme és célzata egybevág a jénai folyóirat egy másik Prayt illető kritikájával.²⁴ A *Historia regum Hungariae* . . . c. Pray-műről a recenziens (valószínűleg Engel) így ír: „Man erwarte nicht von dem Vf. tiefe Blicke in das Innere der jedesmaligen Ungarischen Staatsverwaltung und Verfassung, und in deren allmähliche Entwicklung und Veränderung: man vergesse nicht, daß man eine *historia Regum*, und nicht *Regni Hung[ariae]* vor sich habe. Eben so wenig erwarte man Partheylosigkeit in Religionsangelegenheiten”. A recenziens elhatárolja magát a jezsuita és a jakobinus állásponttól, és mintegy a helyes középút követése mellett teszi le voksát. Ismerte Schedius és Engel szoros kapcsolatát, és mind Schediusnak, mind Engelnek Prayról és általában a jezsuitákról (s a klerikális történet szemléletről) kialakított véleményét, feltételezzük, hogy Schedius Pray-cikke, Engel két recenziója egyazon taktikának építőköve. Engel (aki egyébként cenzorként is tevékenykedett) tisztában volt Schedius lapszerkesztési és kiadási nehézségeivel, és nem valószínű, hogy Schedius tudta nélkül tette volna közzé bírálatát. Hiszen éppen

¹⁸ Kapcsolataikra vö. Csokonai 1795. júl. 9-i levelét Schediushoz, továbbá Gulyás József szövegközlését: ItK 1936. 470.

¹⁹ Kazinczy Levelezése III. 92., 231.

²⁰ L. Chr. G. Heyne leveleit. Közli: VALJAVEC: i. m.

²¹ Előfizetési felhívás.

²² 1802. I. kötet I. füzet.

²³ JÜGELT: *Die Rezensionen* . . . 89–93.

²⁴ ALZ 1800. Bd. III. 263–266. hasáb.

Schedius tudta talán a legjobban Magyarországon, kik a jénai lap magyar recenzei. Hogy a pesti *Zeitschrift* szabadabb szellemű dolgozatokat tessen közze, ahhoz pl. Paintner Mihály és mások írásait is publikálni kellett.

Így a több részes tanulmány Zápolya Jánosról Habsburg-párti szemléletről tanúskodik.²⁵ Egy másik számban viszont III. Andrásnak Ausztria ellen viselt háborújáról emlékezik meg Engel, éppen nem Habsburg-párti szellemben.²⁶ Másutt Engel a pragmatikus történetírás, a források *kritikai* feldolgozása mellett tör lándzsát (mintegy kimondatlanul is vitatkozva Paintner Mihály egy régebbi szemléletű történeti cikkével).²⁷ Gibbon, Hume és Robertson történetírását vallja ideáljának, és megállapítja: A pragmatikus történetírás első követelménye az igazság. A második követelmény: valamennyi kéznél levő és felhasználható történeti forrás teljes mérvű fölhasználása. Elpanaszolja, hogy nincs igazi nemzeti könyvnyomda, minthogy az Egyetemi Nyomdát nem tekintheti annak. S általában: mind Engel oklevél-magyarázatai, mind Schediusnak a Cornides-hagyatékából származó forrásanyag-ismertetései, valamint recenziói a hívebb, felvilágosult szemléletű, a múltat elfogulatlanabban ábrázoló történetírásnak hírnökei. Ezért szól Schedius nagy elismeréssel Cornidesnek Anonymus-védelmét szolgáló könyvéről (ezt a recenziót pedig Engel ismerteti a magyar sajtóban),²⁸ ezért adja közre Schedius J. Lazarevičnek a szerb királyság errdetéről szóló, oknyomozó tanulmányát (amelyben Schlözer, Dobrovský, Engel, Rajić adatait szembeesíti),²⁹ ezért jelenteti meg Édernek a magyar történelem viharos korszakát érintő írását.³⁰ Éder a Pázmány-Bethlen-Rákóczi-viszonyt tárja föl, történeti szempontból a Pázmány-Rákóczi-viszonyra hívja föl a figyelmet, míg diplomatikai szempontból a szövegközlés hűségét, pontosságát tartja szem előtt. Az ugyancsak erdélyi Marienburg József Lukács pedig azt hangoztatja, hogy a pragmatikus történetíró is szól a háborúkról és a csatákról, méghozzá olyan módon, hogy egyúttal azok okát és következményeit is feltárja.³¹ Engelnek egy cikke viszont azt is körvonalazza, hogy a történetírás és segédtudományai nemcsak a múlt valóságának hívebb feltárását is célozzák, hanem az együttlakó nemzetek közösségi érzését mélyítik.³² Természetesen sem Schedius, sem Engel nem vallotta a hivatalos birodalmi patriotizmust, de az 1790-es évek magyar nemesi (konzervatív) mozgalmát sem tudták a magukénak. S nyilvánvaló félreértésnek vagy rossz információnak tartjuk ugyan Virág Benedek egy közlését, miszerint Schedius azt mondta volna, hogy a magyar nyelv alkalmatlan a kultúrára,³³ de Schedius és Engel nem osztotta a nemesség jórészének konzervatív-hazafiaszkodó szemléletét. Engel szerint³⁴ csak egy félig művelt magyar veszi rossz néven ama történeti megállapítást, hogy a magyarok (Ungern [Magyaren]) harcias nomádokként léptek Pannonia területére, a földművelést és a szükséges kézművességet jórészt a szlávoktól, a legyőzöttektől tanulták, mint ez a magyar nyelvbe átvett

²⁵ 1802. I. kötet 2–3. füzet.

²⁶ 1802. II. kötet 1. füzet.

²⁷ 1804. VI. kötet 1. füzet.

²⁸ 1803. III. kötet 2. füzet, Magyar Kurír 1803. II. 430–432.

²⁹ 1803. III. kötet 3. füzet.

³⁰ 1803. IV. kötet 1. füzet.

³¹ 1803. IV. kötet 2. füzet.

³² 1804. V. kötet 2. füzet.

³³ Kazinczy Levelezése III. 6. Vö.: WALDAPFEL: i. m. 144.

³⁴ A 32. sz. jegyzetben i. h.

valódi szláv szavakból és megnevezésekből kitetszik. Engel azonban itt nem áll meg: „Es war und bleibe also auch ferner mein Lieblingsgeschäft—írja alább—das wechselseitige Verkehr aus- und inländischer, vorzüglich deutscher und Magyarischer Cultur nach Kräften mitbefördern zu helfen”. Mind Schedius, mind Engel a maga módján cáfolni igyekszik Schlözernek Anonymus szavahihetőségét kétségbe vonó állításait, Schedius teret biztosít a magyar nyelv ápolását sürgető cikkeknél, a magyar nyelv Engelétől eltérő szemléletének (pl. Beregszászi Nagy Pálnak), illetve Révai Miklós magyar nyelvfejlesztési terveit tartalmazó írásainak.³⁵ Schedius lelkesen számol be a Széchényi Könyvtár alapításáról, a könyvtáralapítás további fejleményeiről, mintegy beleillesztve a kultúraápoló, a műveltségterjesztő törekvések szélesebb és időben is tágabb folyamatába. Nem kevésbé örömteli Schediusnak az az ismertetése, amely Kisfaludy Sándor Himfyjének jelentőségét igyekszik érzékeltetni.³⁶ A Kisfaludyt, Virág ódáit, Ányos érzékeny énekeit prezentáló cikkek és a konzervatív nemesi szemléletet tagadó tanulmányok nem semlegesítik egymást, és nem Schedius opportunizmusáról tanúskodnak. Schedius ugyanis nem lát ellentétet a magyar nyelvápoló, kultúraterjesztő és a göttingai szellemiségtől ihletett, polgáribb fogantatású és nem csupán a magyar nyelvű műveltséget szem előtt tartó törekvések között. Ahogy Engel Schlözerrel szemben a német kulturális missziót tagadó, a magyar kultúra értékét és önállóságát valló álláspontot képviselte, de később Horvát István és mások szemében nem számított hazafinak. Schediusnak szándéka az volt, hogy mindenféle színezetű törekvésnek helyet biztosítson a lapban, a külföld előtt azt prezentálja, hogy a magyar tudományos és kulturális élet sokszínű, izgalmas problémákat vet föl. A horatiusi *Ars Poetica*-fordításáról szólva, a recenziens (Schedius) megemlíti, hogy Verseghy a wielandi Horatius-értelmezést fogadta el;³⁷ Csokonai Amaryllisét pedig ekképpen méltatja: „Eine liebliche Blume auf dem Felde der Idyllen-Gattung (...) Die fruchtbare Phantasie und das innige Gefühl, wodurch sich die Poesieen des Hrn Csokonay (!) auszeichnen, so wie die Anmut seines Ausdrucks, wird auch in diesem Gelegenheits-Gedichte Niemand vermissen.”³⁸

A történettudomány és a szépirodalmi művek recenziói mellett igen fontosak a *Zeitschrift*-nek azok a közleményei, amelyek az ország általános helyzetével foglalkoznak. Természetesen itt sem lehetett szó a gazdasági nehézségek nyílt és mélyre ható elemzéséről; ezen a területen is inkább utalásokban él a szerkesztőnek és munkatársainak az a vágya, hogy a merev feudális rendszeren legalább is enyhítsenek javaslataikkal. Egy cikk például egy ipari-mezőgazdasági szakiskola iránt tesz javaslatot, s a sorok között az iparosodást sürgeti. „Es ist nicht bloß für die unadelige Jugend bestimmt (ti. az iskola); auch der Adelige ist ein Staatsglied, folglich auch ein Bürger, auch unter den Adelichen gibt es viele junge Leute, welche einstens Künstler, Handelsleute, Handwerker, oder Oekonomen werden wollen.”³⁹ Verseghy egykori verses röpiratát idézi ez a megállapítás. Másutt Engel Szepes, Gömör, Abaúj, Liptó és más felvidéki megyék rossz úthálózatát teszi szóvá, és hiányolja a központi intézkedéseket.

³⁵ 1803. III. kötet 6. füzet.

³⁶ 1802. I. kötet 2. füzet.

³⁷ Uo.

³⁸ 1803. IV. kötet 6. füzet.

³⁹ 1802. I. kötet 3. füzet.

az útépitésben. Engelt követőleg a szerkesztő Tessedik Sámuel egy tanulmányát hozza, amelyben a magyarországi ipar előtt álló nehézségeket tárja föl, különös tekintettel a Tisza mentén elterülő vidékekre.⁴⁰ Ebbe a körbe vágnak Kitaibel Pál, Berzeviczy Gergely és Skolka András dolgozatai, amelyeknek országismertető jellegük mellett a mezőgazdaság, az ország ásványi kincseinek ismerete, a talajfajtákkal való helyes élés, stb. szempontjából is megvan a maguk gyakorlati haszna. Ugyancsak ez az oka annak, hogy Schedius vezető helyen, méltató szerkesztői bevezetővel hozza Winterl professzor új kémiai rendszerének bemutatását tartalmazó tanulmányát.⁴¹ A természettudományok talán nem kapnak annyi helyet mint a történettudomány és az irodalom, illetve annak megannyi recenziója, de a szerzők szigorúan tudományos előadása, az országismertető topográfiának a gyakorlati haszon szolgálatába állítása meg-növeli a dolgozatok kisugárzásának erejét. Ugyanis, az alaposabb természettudományi ismeretekkel, a jobb helyismerettel, a környezet alaposabb elemzésével célszerűbben történhet a termelés, s ez gazdaságosabb életvitelt eredményezhet. Schedius óvakodik attól, hogy az ország társadalmi berendezkedését a bíráló tárgyává tegye. Tessedik, Berzeviczy, Skolka, Engel és mások azonban közvetett módon mégis a reformokat képviselik, az egyes topográfiai leírások alig burkoltan éreztetik azokat a visszasságokat, amelyek hátráltatják az ország fejlődését. Egy ízben a kivitel szabadsága mellett száll síkra egy cikkíró, azt hangsúlyozva, hogy a szabad kivitel sosem okoz drágaságot, ellenben a nemzeti szorgalmat növeli.⁴² Egy másik alkalommal – nyilván nem célzat nélkül – közzéteszik a göttingai mester, Heyne egy Rumy Károly Györgyhöz intézett levelét. A franciák garázdálkodásairól szóló rémhíreket cáfolja Heyne: „Durch öffentlich bekannt gemachte Schreiben des Französischen Gouvernements ist der Universität Schutz, Ruhe und vollkommene Sicherheit zugesagt; noch kein Mann von Franzosen ist hieher gekommen; uns sind unsre Universitäts-Fonds gelassen, wir leben in aller Ruhe, ungestört.”⁴³ Schediusék nem voltak teljes hívei a franciáknak, de a kormánynak sem; Heyne tekintélye mögé bújva, így, ilyen óvatosan, jelentették olvasóiknak külön véleményüket.

Az ismertetések, a recenzióknak számító írások, a hirdetések egyébként – ha határozott állásfoglalást kevésbé tükröznek is – jellegükkel, terjedelmükkel és megfogalmazásukkal sugallják, hogy a szerkesztő és a szerzők jelentékeny része a göttingai szellemiséget szeretné Magyarországon népszerűsíteni. Igen sűrűn látnak napvilágot hírek Engelről, Berzeviczyről (nemcsak egyes műveik megjelenéséről, hanem életük fordulójáról is), viszonylag részletesen ismertetik a jénai Ásványtani Társaság és magyar vonatkozásai körébe vágó évkönyvet, Bertuch *Allgemeine Geographische Ephemeriden* c. vállalkozásáról is megemlékeznek. Örömmel adják hírül, hogy a göttingai tudós társaság tagjai közé választotta Schediust, Festetics Györgyöt és Berzeviczy Gergelyt, Skolka András egy cikke Schlözer *Staatsanzeigen*-jét idézi, megtudhatjuk, hogy a jénai lateinische Societät Schediust tagsággal tisztelte meg, terjedelmes leírást olvashatunk – Rumy Károly György tollából – a wolfenbütteli könyvtárról és annak magyar vonatkozású kéziratairól; egyszóval a németországi – magyar kapcsolatok emlegetése annak bizonyítékául szolgál, hogy Ausztriát mintegy

⁴⁰ 1802. II. kötet 3. füzet.

⁴¹ 1803. IV. kötet 5. füzet.

⁴² 1803. III. kötet 5. füzet.

⁴³ 1804. V. kötet 1. füzet.

megkerülve, a magyar tudósok közvetlen érintkezése a külföldi tudományos élettel számos haszonnal járhat. A körülmények nem tették lehetővé, hogy a francia és az angol tudományos törekvéseket is ismertessék, jóllehet Schediusnak, Berzeviczynek, Németh Lászlónak és másoknak e területről is voltak ismeretei. Viszont néhány cikkben lengyel—magyar összefüggések kerültek szóba, Batthyány Vince útleírásai a Krakkótól Bártfáig tartó út beszámolóját, illetve egy konstantinápolyi útét adták, a délszláv vonatkozások feltárása pedig a szerkesztői célkitűzések (és pl. Engel stúdiумai) közé tartozott.

Az 1804-es év hatodik kötete második füzetének 135. lapján aztán furcsa bejelentés zavarta meg az olvasókat. A *Zeitschrift* e száma késve jelent meg, a következő is késedelmesen fog megjelenni, de ennek sem a szerkesztő, sem a kiadó nem oka. A következő számban pedig Schedius bejelenti, hogy megszűnteti a lapot, mivel fizikai állapota, egészsége megromlott, túl sok az egyéb elfoglaltsága, amelyek között egy Magyarország földrajza c. könyvet emleget és egy „Lexici scriptorum Hungariae” c. vállalkozást, majd azt ígéri, hogy talán 1806-ban folytatni fogja az újságot. Az eddigi szakirodalom jórészt elhitte Schediusnak, hogy valóban megromlott egészségi állapota miatt hagyta abba a feltehetőleg nem könnyű szerkesztési munkát. Csakhogy mind a Schediusszal naponta érintkező Ferenczy János, mind Horvát István naplóikban egyetlen szóval sem emlékeznek meg Schedius bármiféle betegségéről vagy gyógykezeléséről, annál inkább terveiről. S ami még feltűnőbb, Ferenczy egyetlen szót sem szól a *Zeitschrift* megszűnéséről.⁴⁴ Horvát István mindössze annyit jegyez meg, hogy Hartleben Konrád vette át a *Zeitschrift* kiadását, nála halt el a folyóirat.⁴⁵ Ez azonban nem látszik elég indoknak, hiszen Schediusnak voltak jómódú és befolyásos ismerősei, sőt, a nádorhoz is megtalálta az utat, így a kiadói nehézségeket át tudta volna hidalni. Sokkal inkább az ausztriai és magyarországi viszonyok rosszabbodásában, a magyar törekvések bécsi felszámolásában látjuk a *Zeitschrift* megszűnésének okát. 1803-ban ugyanis sikerült a két magyar lap közül az egyiket, a *Magyar Hírmondót* megszüntetni, s az udvar nem titkolt reménykedéssel várta a másik magyar lap, a *Magyar Kurir* elhalását. S az 1804-es késedelmes megjelenésnek sem csak az olvasók elől titkolt kiadói packázás volt az oka; s ha a kiadó hirtelen packázni kezdett, azzal talán „magasabb” érdekeket szolgált. 1802-ben — mint tudjuk — Berzeviczynek a magyar parasztság helyzetéről szóló munkája Schediushoz került.⁴⁶ Schedius lefordította (vagy az egészet vagy csupán egy részletet), majd tanítványának, Ferenczy Jánosnak másolás céljából átadta. Ferenczy nemcsak lemásolta a latin nyelvű munkát, hanem egy részletet naplójába illesztett. Berzeviczy e művét Horvát István is olvasta. Schedius — nyilván Berzeviczy kívánságára — szeretett volna e műből egy részt közzétenni a lapban. Hogy egyetlen részlet sem jelent meg, a helyzet ismeretében természetesnek tetszik. Csak azt nem tudjuk, hogy Schedius maga állt-e el a publikálástól, vagy „magasabb” helyen megérdeklődte: érdemes-e próbálkoznia a közzététellel. Mályuszné Császár Edit szerint — aki az Országos Levéltárban a cenzúrai anyagot átnézte — nincs nyoma annak, hogy Bécsből vagy a Helytartótanács részéről betiltást javasoló-sugalló határozat, rendelet érkezett volna. De hogy a

⁴⁴ FERENCZY JÁNOS: Napi jegyzések. OSZK Kt Quart. Hung. 463.

⁴⁵ HORVÁT ISTVÁN: Mindennapi. Bp., 1967., 68.

⁴⁶ Erről részletesen: FRIED István: *Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez*. MKsz 1979. 3. sz.

Berzeviczy-írás és a lap megszűnése között valamiféle kapcsolat lehetséges, talán nem egészen valószínűtlen. Nem tartható teljesen kizártnak, hogy Schedius valóban önként szüntette meg folyóiratát, de erre „magasabb” helyről, pl. a nádortól vagy a nádor közvetlen környezetétől intést, ösztönzést kapott. Tény, hogy csak a folyóirat szűnt meg, Schediusnak egyéb tevékenysége nem. Már 1805 februárjában ismét szervezkedni kezd, és a pesti ifjúságból tudós társaságot akar felállítani, maga magyar történetírókkal és irodalomtörténettel szeretne foglalkozni. Bár tisztában van azzal, hogy vállalkozása „mostani Hazánk szomorú környulállásában az Uralkodó Hatalom miat(!) semmi mód lábra nem állhat”, mégis meg kell kezdeni a munkát. „Valaha tökéletes Nemzet Históriaját”-t akar előkészíteni, ezért kezd neki írói lexikona anyaggyűjtésének, és ezért szólítja föl Horvátot és Ferenczyt a történeti gyűjtésre, az oklevelek másolására.⁴⁷ Horvát emígy írja le: „A’ mi Schedius Plánumait illeti, az ezekből áll: Maga, én, és Ferentzy öszve vetett vállal jegyezzük ki minden eddig kiadott régi leveleket rövideden, tudniillik azoknak szerzőjüket, eszendeiket, kezdeteiket, és végzeteiket; hogy így a’ kiadottakról egy lajstromot készíthessünk. Ekkor, úgy mond, Kornides könyvtartójából, a’ Nemzeti Könyvtárból, Jankovits gyűjteményéből, és más effélékből kiadjuk a’ még ki nem adottakat. Másodszor azt akarja, hogy ugyan mi szedjük öszve minden nembeli Magyar Íróinkat...” Később Horvát „hatalmasan” biztatta „egy Magyar Tudós Újság el kezdetére”, ennek mintája az *Annalen der Österreichischen Literatur* lenne. „Ajánlottam magam, Ferentzy, Vitkovits, és többeknek segédöket”.⁴⁸ De Schedius tudta, hogy nem azért szüntette be 1804-ben *Zeitschriftje* szerkesztését, hogy 1805-ben vagy 1806-ban újrakezdhesse, lapalapítási engedélyt aligha remélhetett.

Schedius és *Zeitschriftje* jelentőségét először Waldapfel József méltatta, a magyar nyelvi törekvések segítésére vetve a súlyt: „Virágtól kifogásolt működésének az ad jelentőséget, hogy a teljes élettelenység után ő tett először próbát az irodalmi élet megszakadt fejlődésének újrafelvételére. A visszaesés után első komoly számbavevője az irodalmi termelésnek, sőt a maga módján egyik legkomolyabb előkészítője a magyar nyelvművelő törekvések megújulásának is.”⁴⁹ Waldapfel kissé egyoldalúan láttatja Schedius jelentőségét; ahogy Doromby Karola Schedius-monográfiája számos becses adat mellett is csupán a német-magyar „kulturközvetítő”-t mutatja be, és a *Zeitschriftet* mint a bécsi „patriotisztikus” (?) törekvések szolgálatát méltatja. Láttuk, mennyire nem volt az. Kókay György az új sajtótörténetben érdemének megfelelő terjedelemben ír Schedius vállalkozásairól, és a magyar irodalomtörténet szemszögéből, valamint – a célnak megfelelően – a magyar publicisztika fejlődésébe beleágyazva az alábbi következtetéshez jut: „Közvetítő és áthidaló volt a 18. század eleji, Bél Mátyás-i, hungarus-szemléletű államismereti iskolázottság, valamint a századvégi, neohumanista göttingai eredetű felvilágosultság, sőt a reformkor-szak törekvései között. Publicisztikai tevékenysége, folyóiratai révén, a 18. század elejének és végének sajátos szintézisét tükrözi.”⁵⁰ Kókay találó jellemzéséhez azt tehetjük hozzá, hogy e szintézis Magyarországon még a XIX. század elején is időszerű feladatnak bizonyult. Schediusszal ekkor még Kazinczy

⁴⁷ FERENCZY: i. h.

⁴⁸ HORVÁTH: i. m. 102., 169.

⁴⁹ WALDAPFEL: i. m., 145.

⁵⁰ KÓKAY: i. m., 242.

Ferenc is messzemenően egyetértett. De az értékeléshez még egy, kevésbé elhanyagolható szemponttal járulnánk hozzá. Habermasnak ugyan főleg a nyugat-európai törekvésekre érvényes megállapítását idéznénk: „A politikailag okoskodó közönség főleg a polgáriak magánösszejövetelén találja meg a maga helyét. A XVIII. század utolsó évtizedeiben kivirágzó folyóiratok, a politikaiak is, a magánemberek társas életének valóságos kristályosodási pontjaivá válnak.”⁵¹ S minthogy Schedius szalonjában, illetve Teleki László estélyein jórészt azok találkoztak, cseréltek eszmét, akik a *Zeitschrift* hasábjain publikáltak, illetve akik előfizettek Schedius lapjára, a társasélet vitáinak, beszélgetéseinek mintegy „kristályosodási” pontját is láthatjuk a *Zeitschrift*-ben. A maga óvatosságával, körültekintésével, sokfelé orientáltságával képet adott arról az 1790-es években kialakult törekvésről, amelynek gyors és nyílegyenes fejlődését az 1794/95-ös évek eseményei, majd a ferenci abszolutizmus gátolták ugyan, de megsemmisíteni nem tudták. A cikkírók, a szerkesztés azért kelthettek számottevő visszhangot Göttingában, a lap folytatását azért sürgette Horvát István, illetve azért kísérelte meg Rumy Károly György, mert a 90-es évek reformeszméi szólaltak meg, bármily halkán, bármily elváltoztatott hangon. Schedius ezért lehetett közvetítő Waldapfel József, Doromby Károla és Kókay György értelmezése szerint *egyaránt*. A *Zeitschrift* színvonalas folyóirat volt (jóllehet természetszerűleg egyenetlen), jól képviselte a magyar tudományosságot a külföld előtt, bár nem elég erőteljes hatással. S amikor Ferenczy hírül adja Horvátnak, hogy Schwartzner és Schedius érdemeik jutalmául a császártól „arany pixist” kaptak, Horvát rezignáltan válaszolja: „miért köllött legyen a’ drága Pixist nekik a’ Politia Ministerétől nyerniek?” „Félek — teszi hozzá — ne hogy e’ jutalom nem a’ Tudománynak, hanem másvalaminek, érdem jutalma legyen.”⁵² Schediust mindenesetre megtörte sok kudarca, lassan-lassan elszigetelődött a német tudós világtól, Hegel megkeresésére feltehetőleg nem is válaszolt, és esztétikáját is csak megkésve adta ki, amikor már hatásra aligha számíthatott. Mindez mit sem von le a *Zeitschrift* jelentőségéből. S bár Wertheimer Ede még idézni tudta Schedius Bécsbe küldött jelentéseit,⁵³ teljesen gyanú felett állóvá nem vált sosem. Feljelentésekben elő-előfordul az ő neve.⁵⁴ S folyóiratával,⁵⁵ esztétikai előadásaival olyan nevet szerzett magának, hogy még később is, a Pestre látogatók szívesen keresték föl. 1817-ben pedig ott látjuk a *Tudományos Gyűjtemény* első cikkírói között.

⁵¹ Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Bp., 1971., 107.

⁵² Ferenczy és Horvát levelezése. 1808-as levelek. OSZK Kt Levelestár. Az adatot Soós Istvánnak köszönöm.

⁵³ WERTHEIMER Ede: *Az 1811/12-iki magyar országgyűlés*. Bp., 1899. Egy Leurs nevű ágens jelentéseiben Schedius szervezett emberként szerepel. Vö.: OL—I. 5c Privatbibl. Fasc. 46. pag. 39a Mályuszné Császár Edit szíves közlése.

⁵⁴ Egy konfidens 1810-es jelentése szerint Schedius „illírek” Oroszországba történő kivándorlását támogatja és könnyíti meg. Aleksa Ivrić: *Arhivska gradja o srpskim i hrvatskim književnim i kulturnim radnicima II*. Beograd, 1931., 13.

⁵⁵ A Litterarische Anzeigerből és a Zeitschriftból viszonylag gyakran merített az egykorú magyar sajtó. Vö.: Magyar Hírmondó 1799. I. 383–384., 1802. I. 327–328., 384., 1803. 390–393., Magyar Kurír 1804. I. 580., 586. A szerb tudományos sajtóban még lényegesen később is fel-felbukkan a Zeitschrift egy-egy közleménye. Vö.: Srpske Letopisi 1831. 26. k. 1–9. idézi J. Lazarevićnek a Zeitschrift 1803-as kötetében közreadott értekezését.

ISTVÁN FRIED

Lajos Schedius und seine Zeitschrift

(Zeitschrift von und für Ungern, 1802—1804)

Lajos Schedius, Professor des Lehrstuhls für Ästhetik der Pester Universität, begründete seine Zeitschrift in 1802 unter ungünstigen Bedingungen, zur Zeit des Absolutismus Franz I. In seiner Zeitschrift mochte er vor allem für die deutsche gelehrte Welt die von ihnen kaum gekannte ungarische Kultur demonstrieren. Das ungarische wissenschaftliche, literarische und publizistische Leben — nach einer Aufschwung am Ende des 18. Jahrhunderts — war damals in einem paralysierten Zustand. Einige (wie z. B. Berzeviczy, Engel, Schedius) liessen ihre Artikel in Deutschland, vorwiegend in Göttinger und Jenaer Zeitschriften erscheinen. Mit seiner Zeitschrift unternahm Schedius eine populärwissenschaftliche Arbeit in zwei Richtungen: einerseits wollte er das Ausland über die Lage der ungarischen Literatur und Wissenschaft informieren, andererseits wollte er ein vaterländisches Forum zum Austausch der Meinungen erschaffen. Zum Jahrgang 1803 meldeten sich 271 Abonnenten, vorwiegend aus den Reihen des protestantischen Adeltums und der protestantischen Intelligenz, doch gab es Leser auch unter den Serben und Slovaken. Der Redakteur, obwohl er in der liberalen Atmosphäre der Göttinger Universität erzogen wurde, war doch gezwungen, zu Hause sich mit den Umständen abzufinden, und liess auch konservative Verfasser zu Worte kommen. Er selber wollte allerlei Richtungen Platz geben, und er wollte für die ausländische öffentliche Meinung demonstrieren, dass das Geistesleben in Ungarn vielfarbige, interessante Probleme aufwarf. Die Zeitschrift teilte oft Nachrichten über das kulturelle und wissenschaftliche Leben der Städte Jena, Göttingen und anderer Deutschlands mit. Im Jahre 1804 — wegen der noch ungünstigeren Umstände — musste die Zeitschrift eingestellt werden.

A Kner-kiadó orosz és szovjet könyvei a 20-as években

(Az „ismeretlen fordító”, Haiman Hugó centenáriuma)

A húszas évek hazai orosz, illetve szovjet irodalmi könyvkiadásáról, közléséről alkotott ismereteink — Lengyel Béla és mások kutatásai nyomán — ma már lényegesen bővebbek és árnyaltabbak annál, amit erről a felszabadulást követő első évtizedben vallottunk. A korszak egészére a rendszer lényegéből fakadóan jellemző szovjetellenes irányultság ellenére ez az irodalom — az egyes időszakokban más-más intenzitással, de kiaknázva a konszolidáció kínálta különböző lehetőségeket, a legális és illegális alkalmak sokféle kombinációját — eljut a magyar olvasókhoz, még ha ez esetenként csak egy-egy viszonylag szűkebb — társadalmi vagy szakmai — réteget jelent is. Az illegális kommunista párttól a legváltozatosabb fedőszerveken át a haladó polgári kiadókig terjed az a — szinte népfrontnyi szélességű — ív, mely századunk honi történelmének a legnehezebb idején is közvetíti számunkra Tolsztoj és Gorkij, Dosztojevszkij és Leonov, Majakovszkij és Jeszenyin humanista irodalmát.

Fontos és mindmáig elemezetlenül maradt szerepet tölt be e folyamatban a gyomai Kner-nyomda és kiadóvállalat. Az orosz klasszikusokat már a századforduló óta közreadó saját (és a békéscsabai „szomszédvár”, a Tevan) hagyományaira építve Kner Imre a húszas években 13 orosz és szovjet kötet kiadását vállalja s ezzel a békési nagyközség, melyet — kiadványainak rangja alapján — külföldön amolyan magyar Oxfordnak vagy Cambridgenek képzelnek el,¹ az évtized — témánk szempontjából — egyik legjelentősebb kisugárzó központjává válik.

A magyar könyvtörténeti szakirodalom már a méltó helyére emelte a gyomai officinát annak megállapításával, hogy ez „az évszázad egyik legfontosabb és a magyar könyvnyomtatás történetében a Tótfalusi Kis Miklósé után talán a legjelentősebb tipográfiai kísérlet színhelyévé, majd ennek nyomán egy új magyar tipográfiai kifejezőmód és könyvművészet iskolájává” lett.² Ez az első pillantásra pusztán technikainak tűnő, valójában azonban esztétikai körülmény igen lényeges tényező lett a húszas évek atmoszférájában, a Knerék kínálta orosz és szovjet könyvek fogadtatásában.

Kner Imre társadalmi dimenziókban gondolkodó, szinte programvállaló 1916-os cikke (*A magyar könyv jelenéről és jövőjéről*) talán az első fogódzó, melyből témánk fölfejtését elkezdhetjük. Ebben (pl. „a nemzet nagy jövője küszöbén áll, nagy feladatok előtt” stb.) benne vannak a csírái a két év múlva, az 1919. évi *Almanach* előszavában kifejtendő reményének arra nézve, hogy

¹ HAIMAN György: *Kner Imre a könyvnyomtató és az ember*. — KNER Imre: *A könyvművészete*. Szépirodalmi 1972.

² Uo. 8.

„a leghatalmasabb szellemi és erkölcsi erőknél kell összefogni egy új világrend kiépítésére”. A maga hivatását — és általában a kiadók szerepét — itt abban látja, hogy fő portékájává a „közepes árú, nagy példányszámú, széles rétegekbe jutó könyvet” tegye, mely „csak így teljesítheti a könyv igazi hivatását”³. A Kóhalmi Béla szerkesztette *Könyvek könyve* c. vallomáskötetben megfogalmazza humanista író-eszményét is, azét, aki „az egész ember érző lelkét viszi az írásba”⁴. Arról, hogy lelkesen fogadja március 21-et, hogy aktívan közreműködik a Tanácsköztársaság munkájában, nem feledkezhetünk meg témánkat tárgyalva sem, még ha tudjuk is, hogy később, osztályhelyzetének konzekvenciáit levonva, tisztázza magával világnézetét és Fülep Lajoshoz írt levelében a szocializmustól való végleges eltávolodásáról ír.⁵

A szóbanforgó 13 mű két nagyszabású Kner-vállalkozás keretében lát napvilágot. Az első, egy Tolsztoj-novella, a *Monumenta literarum* korszakos kezdeményezésében, míg a többség az orosz klasszikus és szovjet írók műveit tartalmazó sorozatban jelenik meg.

Ehelyütt a két sorozat megjelenésének körülményeiről szólunk mindeddig vizsgálatlanul hevert levéltári anyagok, jelesen Kner Imre és a művek fordítója, Haiman Hugó levelezése alapján.

A *Monumenta literarum* bölcsőjénél Király György, az a következetesen haladó irodalomtörténész állt, akit 1919-es professzori kinevezése miatt az ellenforradalom még a középiskolai katedrától is megfosztott.⁶ Kner és Király 1920 végén — 1921 elején dolgozza ki a sorozat elveit és konkrét összetételét. Király 1921. január 9-i levelében már a végleges helyén, az első sorozat utolsó köteteként áll „legenda” műfaj-megjelöléssel a Tolsztoj-mű, igaz, bizonyára feledékenységéből (nem volt a keze ügyében a feltehetőleg német kiadás) nem *Két*, hanem *Három zárándok* címmel.⁷ Egy kilenc nap múlva kelt levélben már a kötet — és valamennyi itt tárgyalásra kerülő mű — tolmácsolója, Haiman Hugó vállalja a kötet fordítását. Igaz, mint írja, oroszul nincs meg neki a szöveg (Király György kifejezett föltétele, hogy új fordítás készüljön és természetesen csak eredetiből),⁸ de kapcsolatai révén — ilyenként a berlini Laidiznyikov-kiadóra céloz — sikerül megszereznie.⁹

Ki volt Haiman Hugó? Nevét sem a *Magyar irodalmi lexikon*, sem a *Magyar életrajzi lexikon* nem tartalmazza. Élete, munkássága legfontosabb állomásait csupán a családi iratgyűjteménynek az üldözések és háborús pusztítások során nagyon megfogyatkozott dokumentumaiból hámozhatjuk ki.

1881. november 20-án született az Árva megyei Nizsnán. Magyar-német szakos tanári oklevelén Beöthy Zsolt elnöki aláírása szerepel 1912-ben. Ezt követően egy évig óraadó egy magániskolában, majd 1913-ban a budapesti Mester utcai felső-kereskedelmi iskolába nyer kinevezést. Ez lesz civil életének — egészen haláláig — egyetlen munkahelye. Tanártársai között olyan barátokra tesz szert, mint Füst Milán, az 1905-ben Oroszországot járt Gorkij-

³ Uo. 21, 23.

⁴ Uo. 18.

⁵ Uo. 31.

⁶ *Magyar irodalmi lexikon*. I. k. Akadémiai, 1963. 633.

⁷ *A könyv mestere*. Kner Imre levelezése. M. Helikon, 1969. 55.

⁸ Uo. 56.

⁹ Haiman Hugó levele Kner Imréhez, 1921. febr. 7. Békés megyei levéltár, Gyula. Kner-fond, Kner Imre és Haiman Hugó levelezése I. dosszié. A továbbiakban valamenynyi levél e fondból, a dosszié és a dátum megjelölésével.

fordító Faber Oszkár és a *Magyar Írás* későbbi szerkesztője, Raith Tivadar. Filológusi pályakezdése 1913-ra tehető: ekkor jelenik meg doktori disszertációja, *Kürnberger Ferdinánd regényei és novellái*, az egykor „osztrák Lessing”-nek nevezett íróról (1821–1879), Széchenyi döblingi sakkozópártnéréről.^{9a}

Gyermekkorai szlovák nyelvtudása alapján még a tízes évek elején szlavisztikai stúdiumokba kezd. A Mester utcában tanít, amikor Kner Imrének arról ír, hogy folytatja „a télen abbahagyott bolgár tanulmányait”: „A szláv nyelvekkel már egyetemi hallgató korom óta foglalkoztam, valami komolyabb célt is követek vele; hogy el is fogom-e érni, nem tudom”.¹⁰

Szarajevo után a Monarchia hadigépezete fölszippantja a javakorbéli férfit. Haiman pusztán azért nem jut az elpusztuló-megnyomoruló milliók sorsára, mert már 1914 szeptemberében Lublinnál fogságba esik. Szibériai leveleiben végigkövethető mind az orosz nyelvvel való ismerkedése, mind pedig az orosz kultúra megismerésére irányuló törekvése. Mint írja, tanulmányaihoz Pétervárról és Moszkvából is kap — nyilván rendelésre — könyveket, lapokat. 1916-ban már arról számolhat be, hogy könnyen megy neki az orosz nyelv tanulása. Kultúraismeretére jellemző apróság: nem csupán a hadifoglyok számára rendszeresített szabványlevelezőlapokon ír haza, hanem esetenként egy-egy orosz klasszikus (Korovin, Kuindzsi stb.) festmény-reprodukciónak tartalmaz „otkritkán” (képeslevelező-lapon) is s ezek címeit gondosan lefordítja az otthonlevőeknek, sőt néha egy-egy rövid kommentárt is fűz hozzájuk. Nyikolaj Ge ismert képéhez pl., mely azt ábrázolja, amint Nagy Péter a fiát, Alekszej cárevicset vallatja, ezt teszi hozzá: „Illustration zu Mereschkowski”.

Később (feltehetően 1917 február után, amikor általában is liberálisabb lett a bánásmód a hadifoglyokkal) már nem kizárólag „elméletileg” studiózza a nyelvet: egzisztenciális okok mellett feltehetőleg éppen nyelvgyakorlási megfontolásból is munkát vállal a városban. Kevésszámú hazakerült s itt az évtizedek során fennmaradt irata közül az egyik, egy 1918 szeptemberében kelt igazolás az Akmolinszk városi előljáróságnál betöltött „vízhasználati (ma így mondanánk: környezetvédelmi) ellenőri munkáját tanúsítja. Egy másik „szpravka” közvetlenül a hazaindulása előtt kelt: ebben a Nyikolszk-Usszurijszki leánygimnázium igazolja, hogy az 1919/20. tanévben e tanintézetben pedagógusi hivatását gyakorolta: hangsúlyozottan magas színvonalon látta el a latin és az angol nyelvek oktatását.¹¹

Megkerülve egész Dél-Ázsiát, Szuezen és a Földközi-tengeren át 1920-ban tér haza.

Még a háború előtt feleségül veszi Kner Izidor Ilona nevű leányát. Formailag kezdetben ez a tény határozza meg a Kner-kiadónál az orosz könyvek fordításába való bekapcsolódását. Később, éppen ezek sikere nyomán Kner Imre kizárólag rá bízta híres orosz sorozatának fordítását, de más kiadók is szívesen adnak neki megbízást: 1929-ben a Gutenberg kiadó részére Tolsztojtól az *Ifjúságom regényét* és az *Élő holttestet* fordítja, a Dante kiadó számára pedig — már Halmy András álnéven — *Ilja Ehrenburg Jeanne szerelme* c. regényét, melyet az ügyészség elkobzott és a jobboldali sajtó éles támadásban részesített. Alig ötven éves korában, 1932. február 22-én bekövetkezett halála után — igaz,

^{9a} HAIMAN Hugó: *Kürnberger Ferdinánd regényei és novellái*. Bp. Rusznák és Türk, [1913], 42 p.

¹⁰ Haiman Hugó levele Kner Imréhez, I: 1913. július 11.

¹¹ A hivatkozott iratok fia, Haiman György professzor birtokában vannak.

neve jelölése nélkül — még egy fordítása jelenik meg: Ivan Bunyin kisregényét a *Pesti Napló* közli^{11a} (a fordítás kéziratát Haiman György tulajdonában megtekinthettük), néhány teljesen kész munkája azonban (Bunyin, Remizov és Zamjatyin-novellák)^{11b} immár örökre kéziratban marad.

A vállaló levél után alig néhány nappal már készen van a Tolsztoj-fordítás, melynek első részét meg is küldi Kner Imrének. A sok, csak kenyérkeresés céljából vállalt kereskedelmi, jogi stb. szakszöveg után ez az első szépirodalmi próbálkozása, ezért érthető, hogy még maga is bizonytalan a kivitelezés minőségét illetően:

„Érzem és tudom, hogy ezt szebben is, jobban is meg lehet csinálni. Olvasd el és mondd meg őszintén, alkalmasnak tartod-e arra, hogy a gyűjteményben helyet foglaljon. Most győződtem csak meg róla igazán, hogy mennyire nem könnyű hüen és szépen visszaadni valamit egy teljesen eltérő nyelven. Erkölcsei haszon tehát már is meg van, annál többre becsülöm majd ezentúl az igazi műfordítást, a másik meg hogy ezen a téren is könnyebb bírálni, mint produkálni”.¹²

Kner válasza megnyugtató: „Megértem aggodalmaidat, de egészen őszintén a következőket mondom: amennyire én értek a dologhoz, a fordítás igen szép, nemesen egyszerű, és meg van az oroszos, sőt tolsztoji íze az egésznek.”¹³ Néhány nap múlva Király György is gratulál Haimannak, a fordítást „nagyon jónak, sőt kiválónak” nevezi. Ez már végleg meggyőzi: „Ennyi elismerés után most már nyugodtan átadom sorsának.”¹⁴ Hozzátehetjük: a két elismerés nem csupán a kiadásban érdekelték egyéni véleménye, hanem a kompetens művelt olvasóké is, hiszen a *Dva putnyika* első magyar fordítását Haiman szövegével csaknem a felszabadulásig olvashatták nyelvünkön.

Király György még megéri a sorozat első részének — benne a Tolsztoj-kötetnek is — a megjelenését. Ekkorra azonban — Babits emlékezetes szavaival — már csupán „erős lélek volt egy betegségtől megapadt testben,”¹⁵ akit 1922 tavaszán, 35 évesen elvisz a megélhetés hajszájában elhanyagolt tüdőbaja. Halála után ilyen szervezett, átgondolt sorozatot a Kner-kiadó már csak egyet tud közreadni: az 1926–28. évek orosz és szovjet műveit.

Kner Izidor *Fél évszázad mezsgyéjén* c. memoárjában 1932-ben így emlékezik:

„Úgy éreztük, hogy különösen az orosz irodalom gazdag (...) kisméretű, de mégis monumentális alkotásokban. Elhatároztuk tehát, hogy kiadunk hat kötet kisregényt és novellát a háború előtti orosz irodalom legismertebb nagy íróitól, melyhez azután a háború utáni újabb orosz irodalom hasonló méretű alkotásait kapcsoljuk.”¹⁶

Ez a törekvés a Horthy-rendszer konszolidációjának éveiben születik. Az okok már idézett széles skálája ekkortájt olyan művek megjelenését is lehetővé teszi, mint Majakovszkij *Balra mars-a* és Ehrenburg *Moszkvai sikátor-a*, Babel *Odesszai történetek* és Vs. Ivanov *Tarka szelek* c. novellásköteteinek legszebb darabjai, Katajev *Sikkasztók* és Panfjorov *Bruszkai* c. regényei. E mű-

^{11a} BUNIN: *A san-franciscoi úr*. *Pesti Napló*, 1933. dec. 24, 28, 29, 30.

^{11b} [BUNYIN]: *Kazimir Sztaniszlavovics*; REMIZOV: *A katona a mennyben és a pokolban*; ZAMJATYIN: *A barlang*. Valamennyi Haiman György birtokában.

¹² Haiman Hugó — Kner Imréhez, I: 1921. június 7.

¹³ Kner Imre — Haiman Hugóhoz, I: 1921. január 21.

¹⁴ Haiman Hugó — Kner Imréhez, I: 1921. június 15.

¹⁵ BABITS Mihály: *Király György*. — *Nyugat*, 1922. I. k. 629.

¹⁶ KNER Izidor: *Fél évszázad mezsgyéjén*. 1882–1932. Gyoma, 121.

vek már a forradalom és az új élet építésének ábrázolását asszociálják. Knerék új sorozata ezt a névsort és színpaletta egészíti ki újabbakkal, amellet, hogy néhány klasszikus művel is elsőnek ismerteti meg a magyar olvasóközönséget.

A Gyulán őrzött levelekből jól látszik, milyen figyelemmel követi Haiman az új orosz irodalom fejlődését. Sógorának is beszámol a fontosabb újdonságokról és többször segítségét kéri egy-egy, számára fontos kiadvány megszerzéséhez. A levelekben emlegetett címekből ítélve jó áttekintése van az új orosz irodalmi termésről, így természetesen elsősorban a weimari Németországban oroszul kiadott és németre fordított, illetve a franciául és angolul megjelent művekről.

Az új sorozat gondolata még 1922-ben fogan meg Kner Imrében. Noha egyik levelének tanúsága szerint az ötletet a német Insel kiadó szép orosz sorozata adta neki, a megvalósításban itt is a maga útján kíván járni. Haiman érdeklődését és széles látókörét ismerve, nem véletlen, hogy éppen hozzá fordul javaslatával: „Téged szeretnék megkérni annak a bizonyos anyagnak a megszerkesztésével.”¹⁷ (Ekkor Kner ezt még csak egy — vegyes: prózai és verses — orosz antológiaként képzelte el). Ezt követően Haiman fölvázolja neki elképzeléseit mind általában („főként egészen újaktól, akik irodalmi irány tekintetében mégsem szélsőségesek, vagyis nem igazán destruktívak”), mind pedig az egyes műveket illetően. Itt „egy-két régebbi, nálunk teljesen vagy majdnem ismeretlen íróra” gondol (neveket még nem említ, de bizonyára Korolenko, Leszkov és Garsin képe van előtte), egy Tolsztoj elbeszéléskötetre „az ifjúság számára” és — eddigi tudomásunk szerint hazánkban első ízben — fölveti A. Gribojedov klasszikus komédiájának a kiadási gondolatát: „Volna itt egy nagyon értékes, szép régi orosz színmű, »Jaj az okosnak« (csak kb. ez a címe).”¹⁸ Ez utóbbit — műfaja miatt — később elejtik, mivel kizárólag próza mellett döntenek, ezért kiadása elodázódik, egészen a folszabadulásig.

Kner teljesen szabad kezét ad neki a könyvek külföldről való rendelésében, miközben — szinte mellékesen — a formai kultúra oldaláról fölhívja Haiman figyelmét a Szovjetunió első meglepő eredményeire: „Hugónak mondd meg, — írja hugának, — hogy a Zwiebelfisch szerint a tavalyi florenci vásáron az oroszok kiállították a szovjet könyvprodukciónak és nagy meglepetésemre roppant dicsérik, azt írják, gigantikus leistung, amit kulturális téren itt produkáltak.”¹⁹ Az összetételre vonatkozóan — a magyar könyvpiac termését és a közönség érdeklődését szemlélve — egyre határozottabb elképzelése lesz s mindinkább arrafelé hajlik, hogy főként az újabb orosz írókat kell kiadni: „Most egyelőre ama fiataloknál maradjunk, az itt teljesen ismeretlen nem egészen szélsőségeseknél, hátha valami egészen speciális ízű, újszerű kötet kerülne ki belőlük, amelynek egészen más lenne a jelentősége, mint a régiek fölújításának. Úgy szeretném, ha egy két-három-négy kötetes [a terjedelem — mint látjuk — az egyre újabb „jó nevek” miatt hirtelen felszökik. — F.I.] kis gyűjtemény lenne fiatal oroszokból. Ha lenne mutatósba egy-két destruktív is közötte, mint exotikum, nagy baj nem lenne.”²⁰

Lassanként Haiman elképzelése is kialakul, a sorozat megvalósulása azonban váratlanul és egyre több okból hosszabb, végül is több évesnek bizonyuló kése-

¹⁷ Kner Imre — Haiman Hugóhoz, II: 1922. február 13.

¹⁸ Kner Imre — Haiman Hugóhoz, III: 1923. február 20. A Gribojedov-mű legelső magyar fordítástörvényéről (1861) VAJDA Gy. Mihály tudósít: *Tanulmányok a magyar — orosz irodalmi kapcsolatok köréből*, Akadémiai, 1961. I. k. 307.

²⁰ Kner Imre — Haiman Hugóhoz, II: 1923. február 21.

delmet szenved. Egyrészt ugyanis a vártnál nagyobb problémákkal találják szembe magukat a szerzői jogdíjak terén (más-más elbírálás alá esnek, tehát különböző megközelítést igényelnek, pl. az emigráns írók oroszul, ill. németül, franciául stb. megjelent írásai, mint a Szovjetunióban élők otthon ill. Németországban kiadott művei s ez utóbbiakkal kapcsolatban — a levelezés szerint is — még 1926-ban is meglehetősen sűrű homály uralkodik a magyar jogászberkekben), másrészt ezek megoldása után (az emigráns írókkal való levelezés révén) speciálisan hazai nehézségek támadnak: a külföldről megrendelt könyvek nagy késéssel érkeznek meg, másokat pedig (a szovjet írókéit, köztük olyanokat, amelyeknek német fordításait szabadon árusítják a pesti boltokban) a magyar hatóságok lefoglalják.

Haiman javaslatai további, nem kizárólag műfaji viták tárgyát alkotják kettőjük között. A válogatás lehetséges szempontjait Kner így válaszolja: „Milyen a program? Az, hogy a nagy orosz klasszikusok mellett a közönség nem ismeri a *dii minorum gentium* értékes csoportját? És ezeket akarjuk ismertetni? Vagy az, hogy a nagy és közismert oroszok után egy újabb generáció következett, amelyet itthon nem ismernek? Vagy az, hogy a régi és ismert orosz irodalom mellett van egy generáció, mely emigrációban van és amely a mostani forradalmi orosz irodalom *előtti* irodalmat képviseli és a maga szétszórtságában nem tud érvényre jutni? Szóval a válogatás és elhatárolás valamelyes szempontját kellene ezek közül megválasztanod, és eszerint összeszedni az anyagot.”²¹ Itt jegyezzük meg, hogy végül is mindhárom elv szintézise fog érvényesülni a 12 kötetesre bővülő sorozat fölépítésében: míg Puskin, Turgenyev és Tolsztoj után Korolenko, Leszkov és Garsin művei révén a „második klasszikus vonal”, addig Remizov és Smeljov könyveivel az emigránsok kerülnek itt kiadásra, A. Tolsztoj és L. Leonov, M. Prisin és A. Nyeverov pedig immár a szovjet irodalmat képviselik a sorozatban. (A második hatos sorozat tervei között, az 1927. március 12-i levél tanúsága szerint — valami helyett vagylagosan — szerepelt még Szergejev-Censzkij *A kakukk* és Zamjatin *A barlang* c. novelláskötetével). Eltérően a kor politikai és kommerciális konjunktúrájára építő kiadótól, Knerék kezdetétől fogva nyílt kártyákkal játszanak, nem árulnak zsákbamacskát: a kolofonon vagy az utószóban mindig egyértelműen az olvasó tudomására hozzák, hogy a kötetben szereplő mű mikor és hol íródott.

A műves köntöséről híres Kner ezeket az új kiadványait sem tudja másként elképzelni: „Kellene valami jellegzetes és művészi külsőt adni az egész dolognak . . . Esetleg minden kötet elé egy-egy kis rajzot vagy címlapot tétetnénk, hogy egységes és jellegzetes külsőt adhassunk neki, de kevés orosz dolgot ismerek ehhez, hogy meg tudjam csinálni.”²² Ez utóbbi mozzanatra adott válaszában Haiman meglepő jártasságot árul el a legújabb orosz grafika terén is, hiszen amennyire igaza van a „*Mir iszkussztva*” csoporthoz tartozó művészek általánosabb törekvéseit illetően, annyira pontosan orientál a 20-as évek legjobb szovjet illusztrátorai között: „Én elég sok orosz könyvet forgattam, de olyasfélét, ami azonkívül ennek a célnak megfelelne, sehol se találtam. Illusztrációban még inkább, de persze nem Szomovra és hasonlókra gondolok, hiszen azokban jóformán semmi igazán orosz vonás nincsen. Vannak azonban az újabbak közül egyesek, pl. Maljutyin, Bilibin, Anyenkov stb., azokban van

²¹ Kner Imre — Haiman Hugóhoz, II: 1925. november 25.

²² Uo.

nemzeti karakter.”²³ Illusztrációkra Kner sem gondol, hiszen ez megdrágítaná a kiadást, ami pedig ellentmondana a könyvek hozzáférhetőségéről alkotott s fentebb már idézett szándékának, csak „néhány fejlécre, esetleg záródíszre, iniciáléra s a címlapkeretre.”²⁴ A kötetek végül is ilyen formában valósulnak meg, igaz, nem valamiféle oroszos stílusban.

A sorozattal kapcsolatos levelezésük meglehetősen pontosan láttatja mindkettejük világnézeti állásfoglalását. Már az idézett 1923-as passzus („ha lenne mutatóba egy-két destruktív is között, mint exotikum, nagy baj nem lenne”) mutatja, hogy jóllehet — ha enyhén ironikus felhanggal is — a hivatalos frazeológiát használja az ideológiai hovatartozás jelölésére, Kner nem zárkózik el a szovjet művek bemutatásától. Ezt hangsúlyozza 1927-ben is:

„A mi kis sorozatunknak az lehet a célja csak, hogy érdekes és színes, és a maga keretei között lehetőleg helyes és tökéletes képet adjon az oroszokról. Nekünk tehát éppen az ennyire és speciálisan orosz dolgokat kellett hozni, amelyek új színekkel egészítik ki az orosszágról a köztudatban élő képet. Ez a Leonov-kötet csupa olyasmit tartalmaz, ami csak Oroszországban történhetett meg s amit nem lehetne a nevek behelyettesítésével más országba, más kultúrába áthelyezni. És ez áll kb. az egész sorozatra nézve.”²⁵ A Smeljov-kötet kapcsán megjegyzi: „Ha a többi is ilyen lesz, akkor igen boldog leszek és büszke erre a sorozatra, amely elfogadható magyarázatát adja annak, hogyan kellett és miért Oroszországban annak történnie, ami történt.”²⁶

Amit pedig az A. Tolsztoj-kötetről ír, annak első feléről lehet vitatkozni, mennyiben van igaza a részletek megítélésében, a második felében viszont — több mint félszázaddal ezelőtt! — szinte a proféciával határos tisztánlátással ítélte meg saját tevékenységét:

„A Péter cár-nak nagyon örülök [a *Gyeny Petra*-ról van szó — F. I.]. Eddig csak annyit olvastam el belőle, amennyi korrektúra van, de az rendkívül érdekelt. Úgy érzem, hogy a Nagy Péter-féle kísérlet legbelül rokon a mostani kísérlettel és mindkettőnek az a tanulsága, hogy kívülről és az adott helyzet ellenére milyen nehéz egy nép haladásának tempóját erőszakosan befolyásolni. Ez a kötet is nagyon beleillik a sorozatba és egy új vonással gazdagítja a belőle kialakuló képet. Nagy kár, hogy itt az ilyesmi nem érdekli az embereket s azt hiszem, hogy a 12 kis kötet együtt valamikor még igen fontos dokumentum lehet.”²⁷

Trócsányi Zoltán egyik recenziójának észrevételére ezt jegyzi meg:

„Kifogásolja, hogy csupa szenvedésről van szó a kötetekben, s hogy ma optimistább olvasmány kellene; mi pedig éppen azt a végtelen, emberrel-állattal szemben megnyilvánuló részvétet, mások szenvedésébe való tökéletes beleérzést akartuk megmutatni, mely ezekben a könyvekben olyan sokrétűen tükröződik és amely — úgy látszik — az orosz lélek egyik alapvető jellemvonása.”²⁸

Az a tény, hogy 1927-tel a sorozatban lezárul a XIX. századi klasszikusok közlése s a sorozat teljes második fele a XX. századi s azon belül is zömmel szovjet írók műveit tartalmazza, aligha függetleníthető Kner Imre ugyanitt kifejtett véleményétől:

²³ Haiman Hugó—Kner Imréhez, II: 1926. február 22.

²⁵ Kner Imre—Haiman Hugóhoz, III: 1927. április 4.

²⁶ Kner Imre—Haiman Hugóhoz, III: 1928. március 26.

²⁷ Kner Imre—Haiman Hugóhoz, III: 1928. április 10.

²⁸ Kner Imre—Haiman Hugóhoz, III: 1927. november 11.

„Ha lehet, terjeszd ki a kereteket s úgy gondoltam, hogy általában közelebb jöhetnénk a jelenhez. Újabb írókat hozhatnánk. Ha érdekel, rövidesen megkapom Ilja Ehrenburg németül megjelent kötetét is.”²⁹

Természetesen nyilvánvaló, hogy ez nem a szovjet irodalom valamiféle tudatos, ideológiai célzattal bíró és programszerű vállalása, „csupán” a haladó, becsületos polgár tárgyilagosságra törekvő álláspontja. Azt is látni kell, hogy Kner tudja: még ilyen tevékenysége is gyanút kelthet, tehát maximálisan óvatos kell hogy legyen a művek közlésében. Az egyik német folyóiratban olvasott, nyilvánvalóan szovjet novella kapcsán írja Haimannak: „Ha ilyesmit lehetne adni, az is érdekes lenne, habár egy kissé veszedelmes. Legalábbis minden szóra nagyon kellene vigyáznunk.”³⁰

Haiman sokban Kneréhez közeli álláspontot vall. Hogy véleményei még árnyaltabbak, az érthető, hiszen számára az orosz irodalom nem pusztán egy az európai irodalmak közül, hanem tudatos stúdium tárgya is. Erre vonatkozóan jó támpontul szolgál számunkra az a jegyzetei között fennmaradt néhány lap is, melyeken mintegy az új Oroszországgal kapcsolatos alapinformációit összegezte. Az egyik ilyen gépirásos feljegyzésen (címe: „*Az orosz események krónikája, 1894—1930*”) felsorolásszerűen 14 szovjet író — köztük már Ognyev és Szejfullina, Panfjorov, Pilnyak és Fegyin — és művész, pl. Meyerhold és Tairov neve is szerepel. Egy másikon Paszternak és Babel sorakozik Vsz. Ivanov és Zamjatyin mellett.^{30a} A korszak kevés számú magyar russisztája közül Haiman a legújabbakkal áll kapcsolatban: jól ismeri Gelért Hugót és Trócsányi Zoltánt, Bonkáló Sándortól könyveket is kap kölcsön, egy időben személyes kapcsolat fűzi az emigrációban élő Faludi Ivánhoz. Mindezeket tudva nem lehet meglepő számunkra, hogy pl. a magyar olvasó előtt szinte teljesen ismeretlen Leszkovnak a sorozatba való fölvételét azzal indokolja, hogy „ma az irodalomtörténet sokban Dosztojevszkij mellé állítja és sok *modern* orosz író mesterének nevezi.”³¹

De benne is a Knernél már föntebb megindokolt óvatosság munkál, amikor az újabb hatos sorozat kapcsán így ír: „Én úgy gondolom, hogy egy-két oroszországi, de nem kommunista tendenciájú író lehetne benne, többet azonban nem volna célszerű fölvenni.”³² Ez magyarázza azt is, hogy pl. a Leonov- és a Nyeverov-kötet kapcsán, — mint írja, — kénytelen kisebb kompromisszumokat is vállalni a kiadhatóság érdekében:

„A két utolsó kötetben több helyen apró változtatásokat csináltam, nehogy az igen t. illetékeseknek kifogása lehessen, hogy a vörös uralommal rokonszenvező dolgokat adunk ki. Ha korrigálás közben esetleg akadnál olyasmire, ami ebből a szempontból aggodalmas lehetne, azon is segíthetünk.”³³

Amikor végre tudomást szerez a külföldről rendelt könyvek jelentős részének sorsáról (hogy ti. azokat a magyar rendőrség lefoglalta), a listát, amelyben Gladkov *Cementje*, Ehrenburg *Julio Jurenitoja*, Babel *Konarmijaja*, Szejfullina *Virinejaja* és Libegyinszkij *Nedeljaja* volt (valamennyi címet oroszul idézi), ezt így kommentálja:

²⁹ Uo.

³⁰ Kner Imre — Haiman Hugóhoz, III: 1928. február 13.

^{30a} Lásd 11. jegyzet.

³¹ Haiman Hugó — Kner Imréhez, II: 1926. december 2.

³² Haiman Hugó — Kner Imréhez, II: 1927. november 22.

³³ Haiman Hugó — Kner Imréhez, III: 1928. július 15.

„Az utóbbin kívül mind igen dicsért, nagy irodalmi értékkel bíró munkák, valamennyi nemcsak német, de francia, angol stb. nyelvre lefordítva és fordításban Bp.-en is minden jobb könyvkereskedésben kapható. Micsoda végtelen bornírtság kell hozzá ezeket 'állam-ellenes műveknek' megtenni.”³⁴

Sajnos Haimannak a Bunyinnal, Smeljovval és Remizovval a kiadás kapcsán folytatott levelezése nem maradt fenn, ezek tartalmát csak a kézhezvétel nyomán „azon melegében” Knerhez írt beszámolóiból tudjuk nagy vonalakban rekonstruálni. (Egyes esetekben a levelek néhány mondata szószerinti fordításban is megtalálható). Mindhármukkal kapcsolatban néhány, személyiségükre is apró fényt vető részletet itt ismertetünk.

Bunyin egyik válaszáról így ír Haiman Knerhez: „Nem a \$-kat sürgeti, ellenkezőleg: arról értesít, hogy előző levelét ne tekintsem végleges válasznak, mert időközben felszólítást kapott egy magyar könyvkiadótól, hogy közölje összes munkái magyar kiadásának feltételeit.”³⁵ Két hónap múlva ismét erről ír: „Bunyintól kaptam bocsánatkérő levelet, az Athenaeumnak adta el összes művei copyright-ját.”³⁶

Smeljovról a levelekben igen szerény adalék található. Lényegében csupán a kötet megjelenését és a szerzői példány kézhezvételét nyugtázó levéléből és a címzett hangulatából, tehát csupán a Haiman levelének tükrében világlik ki az a tónus, ahogyan ír:

„Ma kaptam egy levelet Smeljovtól Sèvres-ből. Végtelenül hálás az ő megkedvesebb könyvének fordításáért és igen büszke rá, hogy ilyen szép külsőben jött ki magyarul. Mellékel egy levelet az Athenaeum igazgatójának, melyben igen meleg hangon kéri, hogy adják át nekem ott levő egyik könyvének fordítását”. Ehhez fűzött megjegyzése jól bevilágít a kor fordítási viszonyaiba is: „Holnap elviszem Fejesnek, de nem sokat remélek tőle, ők csak a bennfentesekkel fordíttatnak orosz könyveket — németből.”^{36a}

Remizov következő soraihoz, melyeket a honoráriumra nézve ír neki: „Tudom, hogy az nagyon kevés. Rendesen szerző és fordító félösszegben osztzkodnak, de attól tartok, hogy így önnek nem sok jutna. Tartson meg magának, amennyit gondol, a többit küldje el nekem”, — Haiman megjegyzi: „Hihetetlenül szerény ember, pedig a mai oroszok közül egyike a legkiválóbbaknak.”³⁷ Amikor pedig Remizov Knernek megküldi a fényképét, ő e sorokkal továbbítja azt Haimannak: „Nagyon kedves ez a figyelem, s úgy látom, nem valami kedvező tapasztalatokat szerzett külföldi kiadóival, hogy ennek szükségét érezte. A képet átengedem neked”³⁸ (Haiman György édesapja gyűjteményében őrzi), a fordító így nyugtázza a küldeményt: „Remizov fényképét letét gyanánt őrzöm, neki pedig nevedben meg fogom köszönni. Nem tudom, hiúságból-e vagy egyszerűen hálás természeténél fogva végtelenül boldognak látszik azért, hogy könyve magyarul, tehát egy kvázi exotikus nyelven megjelent.”³⁹ Knernek arra az észrevételére, hogy a kép alapján ítélve Remizov

³⁴ Haiman Hugó — Kner Imréhez, III: 1928. október 14. Külföldi utazásai során személyesen is szerez be orosz könyveket. Fennmaradt noteszében 1924. júliusi párizsi tartózkodásának „Kiadások” rovata is őríz egy „8 orosz könyv” tételt.

³⁵ Haiman Hugó — Kner Imréhez, II: 1926. január 31.

³⁶ Haiman Hugó — Kner Imréhez, II: 1926. márc. 20.

^{36a} Haiman Hugó — Kner Imréhez, II: 1928. december 20.

³⁷ Haiman Hugó — Kner Imréhez, III: 1928. február 21.

³⁸ Kner Imre — Haiman Hugóhoz, II: 1928. november 13.

³⁹ Haiman Hugó — Kner Imréhez, II: 1928. november 18.

mi lehet: „zsidó vagy tatár, de érdekes profil,”⁴⁰ Haiman fölvilágosítja Knert az író nemzeti hovatartozásáról („egyébként se nem zsidó, se nem tatár, hanem törzsökös muszka, miként ez kötetje utószavában is olvasható”) utolsó mondatában pedig („azonban Méhely-féle vizsgálattal ki tudja mi mindent lehetne megállapítani”) a kor hirhedt prefasiszta, fajvédő biológusának tudománytalan módszerét figurázza ki.

Levelezésükben Haiman gondos fordítói munkájának egyes mozzanatait is tükröződnek. Az A. Tolsztoj-kötet kéziratának késését indokolva pl. elmondja, hogy az egyik elbeszélés (*A víz alatt*) tolmácsolásához néhány tengerészszakkifejezésnek kellett utánanéznie, s ecélből még egy tengeralattjárókról szóló szakkönyvet is átnézett.⁴¹ A Prisvin-kötetet ausztriai nyaralása alatt fordítja: a hegyek között nem áll rendelkezésére megfelelő szótár, ezért néhány apróságot (egy-két növénynek, lovak színének a neve), írja, otthon ír majd be a szövegbe.⁴² Máskor Kner a Smeljov-kötet címét „A Boldogasszony kelyhé”-re javítja, ezzel Haiman vitába száll a névelő miatt és magyar analógiákra hivatkozva („Úgy érzem, hogy a »Boldogasszony« már szinte tulajdonnévvé vált és más hasonló birtokviszonyban is névelő nélkül használatos: »Boldogasszony ünnepét ülték« stb. Olyan tehát, mint pl. az »Arianna siratása«, »Jóka ördöge«, »Szent László füve«”⁴³) megvédi a végleges változatot.

Fordítói műhelyébe természetesen leginkább azon eredeti példányok vizsgálata alapján lehetne bepillantani, amelyeket ő használt. Ezek közül egyelőre egy került elő: Remizov Prágában 1925-ben kiadott *Zga* c. kötete.^{43a} A szerző jellegzetes ó-orosz kalligráfiájú dedikációján^{43b} túlmenően főként Haiman lapszéli német nyelvű preparátumai az érdekesek (ti. nyilván orosz-német szótárt használt: a több évtizeddel korábban megjelent egyetlen orosz-magyar szótár, a Mitrák Sándoré semmilyen szempontból nem elégíthette ki). Ezek elemzésére itt nem térhetünk ki, csupán két mozzanatra mutatunk rá. Az egyik az, hogy a kiírt szavak kis számából és „mélységéből” is (pl. a *Žertva* c. elbeszélésből csak a következőket kellett megnéznie: *povodyr*; *ne piknuv*; *obežživoteli*; *djačok*, *deržavšij teplotu*; a *Slonenok*-hoz: *trasoguzka*; *mjakiš*; *sukrovica*; *oščeriť*; *na zarkax*) látszik, milyen alaposan értette a valamennyi szerző között legnehezebb Remizov szövegét. A másik az, hogy esetenként az adott szerzők (de legalábbis Remizov) hozzáférhető német, francia ill. angol nyelvű kiadásaiban is visszaellenőrizte egy-egy saját megoldását. Erről tanúskodnak pl. a *Zga*-ban az orosz címek mellé írt megfelelő idegen nyelvű címek is.

Itt kell megemlíteni néhány kötethez írt tömör jegyzeteit is. Puskin kapcsán írja Knerhez: „Van ezekben az elbeszélésekben néhány név és kifejezés, amelyek a mai idők olvasójának többé-kevésbé érthetetlenek. Ezekhez csináltam rövid magyarázó jegyzeteket, ami ugyan az ilyen nem filológiai kiadásnál kissé szokatlan és nem is nagyon fontos, ezért rád bízom, hogy tetszésed szerint megtartod-e vagy elhagyod.”⁴⁴ Kner, jóllehet kiadványaiban valóban nem

⁴⁰ Lásd 38. jegyzet.

⁴¹ Haiman Hugó – Kner Imréhez, II: 1928. február 14.

⁴² Haiman Hugó – Kner Imréhez, II: 1928. augusztus 2.

⁴³ Haiman Hugó – Kner Imréhez, III: 1928. április 15.

^{43a} Az MTA könyvtárában található. Itt köszönöm meg Dukkon Ágnesnek, hogy felhívta e tényre a figyelmem.

^{43b} Проф. др. Хуго Хаиману с благодарностью за переводы из этой книги на венгерский. Алексей Ремизов. 27. II. 29. Париж. = Fordítása: Prof. dr. Haiman Hugónak, hálaival e könyvből készült magyar fordításaiért. Alekszej Remizov. Párizs, 1929. február 27.

⁴⁴ Haiman Hugó – Kner Imréhez, II: 1926. november 1.

kultiválta az eféle segédapparátust, maga is a jegyzetek mellett foglalt állást.⁴⁵

Közleményünknek a közvetlen tárgyát képező orosz és szovjet könyvsorozaton túlmenően — valószínűleg kivehetően — Haiman Hugó az egyik főszereplője. Úgy véljük, a történelmi igazság diktálta arányokat tartottuk be azzal, hogy személyét ill. produktumát ily mértékben kiemeljük. Ugyanis a magyar-orosz irodalmi kapcsolatoknak a felszabadulást megelőző százszázados története számos ilyen, az olvasók számára lényegében névtelen (vagy éppen csak a sportban szokásos „futottak még”-gel egyenrangú „fordította” szintjéig ismert és „elismert”) munkáséletre épül. Viszont nélkülük, az ügy iránti odaadásuk, folytonos tájékozódásuk és újatkeresésük nélkül — valljuk — nem lenne magyar-orosz irodalmi kapcsolattörténet.

Teljesítményének részletes kvalitatív értékelése a jövő elodázhatatlan feladata. Annyi azonban máris, az általa fordítottak újraolvasása és az eredetivel első egybevetése után is kirajzolódik, hogy Haiman Hugó a húszas évek fordítástörténetének egyik legjelentősebb egyénisége volt. Azok közül való, akik az ekkorra immár elméletileg is megfogalmazott követelmények — kiváló nyelvtudás, pontos tartalmi visszaadás, stílárís-hangulati beleérzés — mindegyikének Szabó Endre és Ambrozovits Dezső e szempontból elsőnek tekinthető nemzedékét jóval meghaladó mértékben feleltek meg.⁴⁶

Tolmácsolásainak értékelésekor aligha lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy nem volt „szabadúszó”, de még hivatásos műfordító sem. (Ilyen az akkori magyar viszonyok között aligha tudott egzisztálni). Iskolai munkája mellett, hogy családját a fokozódó infláció, majd a közeledő nagy gazdasági világválság viszonyai közepette eltarthassa, tanítványokat korrepetál, valamint kereskedelmi és jogi ügyiratok fordítását is vállalja (bolgár és cseh, orosz, szerb és szlovák nyelvből magyarra, németre, franciára és angolra, valamint viszont)^{46a}. Ilyen mellékkeresetnek indult eleinte az orosz írók műveinek fordítása is. Szubjektíve talán az is maradt számára végig. Mégis: ma objektíve éppen ezáltal tűnik ki a névtelen fővárosi tanárság tömegéből, ennek révén emelkedik ki az elfeledés homályából. Tehát végső fokon ez lett a viszonylag távoli jövő szempontjából (hiszen immár csaknem egy fél évszázada halott) az az öt napjainkban is tovább éltető személyes többlete, amit ő az életnek nyújtott. Halálát követően jól fejezte ezt ki Kner Imre az özvegyéhez küldött vigasztaló soraiban:

Csak egyet lehet tudni: éspedig élni a szegény Hugó világfelfogása értelmében, vagyis érdeklődéssel szemlélni az életet és nagy életfilozófiával kikeresni belőle azt, ami szép és amiben az ember értelmet, gyönyörűséget és vigaszt talál.”⁴⁷

A Kner-sorozat helye az 1919–1944. közötti történelmi korszak magyar-orosz irodalmi kapcsolattörténetében igen jelentős. Emlékeztetőül: a húszas években itthon megjelent mindössze 7 szovjet könyv közül négyet Kner bocsát útjára s a sorozat 12 kötetének kétharmada az adott művekkel való első vagy éppenséggel egyetlen ismerkedés lehetőségét nyújtja — egészen a felszabadulásig. Ezért további vizsgálatáról aligha mondhatunk le. Befejezésül csupán mint-

⁴⁵ Kner Imre—Haiman Hugóhoz, II: 1926. november 3.

⁴⁶ A kötetekhez írt utószavai is az akkori Magyarországon (csupán) feltételezett, de ténylegesen hiányzó *átlagszavisták* fölé emelik.

^{46a} Hirdetésszöveg másolata. I: 1921. október 17.

⁴⁷ Kner Imre—Haiman Hugóhoz, II: 1932. március 6.

egy vezérszavakban utalunk néhány olyan irányra, problémára, amelyek felé a további munkálatokat szükségesnek látjuk.

Az első a Kner (és hozzátesszük: a békéscsabai Tevan) kiadói tevékenységének szerepe a XX. századi magyar-országi irodalmi kapcsolattörténetben. Mindkét kiadó szinte kivétel nélkül olyan műveket tett a magyar közönség közkincsévé, amelyekkel az olvasók első ízben vagy kizárólag csak náluk találkozhattak a felszabadulás előtt. Működésük az adott korszakban erjesztő jellegű: kiadványaik sikere más kiadók számára is ösztönző szerepű. Említsük meg — a teljesség kedvéért — azt is, hogy pl. Knerék két kiadványa, a *Monumenta literaria* sorozatban 1922-ben kibocsátott Barlám és Jozafát legenda (ez a végleges formájában grúz szerző által megírt mű) és az 1933-as észt prózai sorozat ma is becses hagyományként könyvelhető el a Szovjetunió népei irodalmának megismertetésére irányuló korai törekvések között.

A második, további vizsgálódást érdemlő probléma a Kner-kiadványok kritikai fogadtatása. Mert ha pl. a *Monumenta literaria* (s benne a Tolsztoj-kiadás) sorsa szinte az agyonhallgatás volt, ugyanez egyáltalán nem mondható el az 1926–28. évek orosz-szovjet sorozatáról, hiszen ezt az *Esti Kurirtól* a *Napkeletig* és a *Munkától* a *Nyugatig* tucatnyi recenzió jegyzi. Ezekből itt — a polgári vélemények különböző árnyalatain túl — Laziczius Gyula és Zelk Zoltán recenziója kívánczik kiemelésre. Laziczius úgy látja:

„A kiválasztás munkájában se politikai, se világnézeti elfogultságok nem vezérelték csak az az egyetlen igaz szempont, hogy amit fordít, minden áttünetesen és áttünetesen járó szükségképpen zökkenőn túl is megmaradjon háborítatlan esztétikai élménynek.”⁴⁸

Zelk — elismerése mellett — már annak a nem csupán egyéni meglátásának is hangot ad, hogy igazából még ezek a könyvek sem mutatják meg a forradalom hozta változásokat:

„Most már várjuk a többi, világszemléletben is fiatal orosz író könyvét, hogy a magyar közönség teljes képét láthassa a mai orosz irodalomnak.”⁴⁹

Végül részletes elemzés tárgya kell hogy legyen a tulajdonképpeni fordítás minősége. (Egy ilyen munka fontos adalék lehet az egyszer valamikor megírandó magyar műfordítástörténethez). Ezt már a megjelenéskor kiemelte szinte minden ismertetés, Trócsányi Zoltántól kezdve⁵⁰ a *Magyar Írás* kritikusan át, aki egyenesen kongeniálisnak nevezte,⁵¹ egészen Zelkig. Utóbbi hangsúlyosan szól „pompás magyarságáról”, holott — írja — „a könyvek stílusa után ítélve ez nagyon nehéz feladat lehetett”. A legrészletesebben Laziczius analizálja Haiman munkáját. Konklúziója ez: „Avatott fordító, aki nemcsak tucatmunkára, hanem hibátlan, művészi megoldásokra is képes”. Ennek nem mond ellent az sem, hogy „a makrancos remizoviádák magyarra szelídítése” és a leonovi „stíluskanyarodók vétele” esetleg — véleménye szerint — nem is mindig sikerült.

A tolmácsolás színvonala hosszú életet biztosított e könyveknek. Nemcsak a felszabadulás utáni első években adják ki a Haiman-szövegekkel Leszkov,

⁴⁸ LAZICZIUS Gyula: *Modern oroszok. Haiman Hugó fordításai*. Nyugat, 1928. II. k. 840.

⁴⁹ ZELK Zoltán: *Hat orosz könyvről*. — Munka, 1928. 5. sz. 157.

⁵⁰ TRÓCSÁNYI Zoltán: *Öt orosz könyv*. — Könyvbarátok lapja, 1927. 1. sz. 83.

⁵¹ [RAITH Tivadar]: *Kner három orosz könyve*. — Magyar Írás, 1927. 1. sz. 44.

Prisvin és Leonov e műveit: Korolenko *Vak muzsikusa* és Nyeverov *Taskentje* az ötvenes-hetvenes években is az ő átültetésében kerülnek az olvasók kezébe.

Mindez Haiman Hugó, az „ismeretlen fordító” életművének nem perceket élő értékeit jelzi.

ISTVÁN FENYVESI

Les livres russes et soviétiques de l'éditeur Kner
aux années vingt

L'imprimerie Kner de Gyoma, un des ateliers les plus considérables de la typographie et de l'art du livre du siècle en Hongrie, a rempli un rôle important dans le domaine de l'édition des ouvrages russes et soviétiques dans notre pays. Le premier ouvrage publié par elle était une nouvelle de Tolstoï qui a paru dans la série Monumenta Litterarum et la majorité des ouvrages ont paru dans la série contenant les ouvrages des écrivains classiques russes et soviétiques. L'étude nous informe sur les circonstances de la parution des deux séries — à la base de la correspondance d'Imre Kner et du traducteur des ouvrages, Hugó Haiman. Hugó Haiman a commencé ses études comme slaviste au début des années dix; durant sa captivité il avait l'occasion de connaître plus à fond la langue et la culture russes. Après son retour, Imre Kner lui a confié le travail de traduction de sa série russe, mais il a traduit du russe pour d'autres éditeurs aussi. Leur correspondance nous donne des informations intéressantes sur le processus de la réalisation de la série. De ces lettres, on peut déceler aisément entre autres la prise de position idéologique de tous les deux. Outre les écrivains russes classiques, Kner ne s'est pas refusé à publier les ouvrages des auteurs soviétiques non plus. Tout en ayant un point de vue bourgeois progressiste et s'efforçant à l'objectivité, il était contraint de procéder avec une grande précaution: la police hongroise a saisi, de parmi les livres commandés de l'étranger, entre autres le Ciment de Gladkov, Julio Jurenito d'Ehrenburg et la Konarmia de Babel. A la fin, l'étude publie la reconstruction de la correspondance de Haiman avec Bounine, Chmelev et Rémisov, elle souligne le rôle de Hugó Haiman dans l'histoire des relations littéraires russo-hongroises et analyse les manifestations les plus intéressantes de l'écho de la critique.

Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1920 után*

Szinte ugyanolyan dermedt csend ülte meg Magyarországot a kormányzó bevonulásakor, mint a Bach-korszak idején. Az „ébredő magyarok” azonban hamarosan feltüzelték a „hazafias” szíveket, és a maguk oldalára állítottak sok becsületes ingadozót is. Mindennek „Trianon volt az oka”: az inflációnak, a nincstelenségnek, a válságnak, a tömegek szociális és szellemi nyomorának. Aki történetesen nem így látta vagy más okot talált, azt aljas hazaárulónak, elvetemült destruktívnak, sőt kommunista bitangnak kiáltották ki. Az úgynevezett „kultúrfölény” jelszavától visszhangzott az ország. Mindenből tudományos komédiát csináltak, a selejtes kultúra és felszínes művészet tisztelői értetlenül mentek el az igazi tudomány eredményei mellett, tudománytalanságuknál már csak sznobizmusuk volt nagyobb. Hangzatos látszatintézkedésekkel alapították a semmit nem érő népiskolákat és a rosszul összeválogatott népkönyvtárakat, adták ki a rosszabbnál rosszabb tankönyveket, de a megdöbbentő analfabétizmus igazi okát így nem lehetett megszüntetni. Aki újat akart, azt elgáncsolták, vélemény- és gondolatszabadság csak papíron létezett. Ezért nincs mit csodálkozni azon, ha Móra Ferenc maró szatírájú korképét, a *Hannibál feltámasztása* c. regényt egyetlen kiadó sem merte vállalni. Az sem véletlen, hogy egész sor novellájában, cikkében gúnyolja ki a „kultúrfölényt”, a közönyös, kispolgári gondolkodású embereket, és elkeseredetten tiltakozik a gyerekeket elnevelő, elbutító iskolarendszer ellen. „Nem hazudtam bele semmi optimizmust az írásaimba, s mégis — sötétebb a valóság, mint ábrázolásom, mert a legfelháborítóbb tényeket el kellett hallgatnom, s mert a legelviselhetlenebb élmények engem nem kínoztak.”¹

Móra Ferenc vall így, aki 1917 óta látja el a patinás multú szegedi Somogyi-könyvtár igazgatói tisztét, s akit a forradalmak idején tanúsított emberi és politikai hitvallása miatt nemcsak meghurcoltak, hanem közvetlen életveszély is fenyegette. Mégis hű maradt városához és a sokablakos házhoz, s a legreménytelenebb években próbálta kimozdítani a mélypontról a 40 éves intézetet.

Szegeden a művelődési lehetőséget az újonnan odatelepített kolozsvári egyetemen kívül a Városi Színház jelentette — olcsó kabaréival, silány, giccses operettjeivel. A város vezetősége milliókat ölt bele a színházba, s emellett szinte alig dotálta a nagyjértékű könyvtárat. Móra meg is jegyzi egyik cikkében:

* A tanulmány első része, *Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1917-től 1919-ig* címmel, a MKsz 1980. 1. számában jelent meg.

¹ VAJDA László: *Móra Ferenc társadalomszemlélete* = Tiszatáj, 1954. 1. sz. 1–11.

„Mi mindig ahhoz voltunk szokva, hogy lógósok legyünk Szeged pompás kultúrfojtatában. Itt helytel-köznel díshelyet kapott minden, amire rá lehetett kenni, hogy a kultúrát szolgálja, tán még a kuglipálya is, — csak a kultúrpalota volt magára hagyva.”²

De nem is lehetett mást várni tőlük, hiszen a „felsőbb körök” tudatában még mindig úgy élt a könyvtár, mint ahol reggeltől estig vagy regényt olvasnak vagy regényt írnek, de komoly, hasznos munkát soha nem végeznek!

Az állami támogatás sem tartott lépést a devalváciával, egyre inkább szimbolikussá vált. Végül már csak a bürokráciában nyilvánult meg: egy ív papír áráról is bélyeges nyugtát követeltek az igazgatótól, aki kénytelen volt még a bélyeget is a magáéból ragasztani a válaszlevelekre. 1923-ban, amikor az infláció és az anyagi csőd már majdnem a tetőfokon állt, Móra a város módosabb közönsége előtt tartott beszédében ecsetelte a kultúrpalota helyzetét:

„Kapunk pedig erre az évre városi és állami segílyt, apait, anyait beleszámítva 400 000 koronát, ami majdnem annyi, mintha békében 400 koronát kaptunk volna a 18 000 helyett... Itt nincs más segítsé, csak az, ha a Somogyi Károly lelke szállja meg a társadalmat.”³

Még ugyanebben az évben közzétett egy cikket a könyvtár siralmas állapotáról a budapesti *Világ* hasábjain...

Mintha megmozdult volna a társadalom szíve, pusztán a tények hatására felolvadt a közönyösség jégpáncélja, és annyi pénzadomány érkezett az orszá, különböző vidékeiről, hogy az többszörösen meghaladta a hivatalos évi segíly összegét. A budapesti papír-kereskedők pedig papírral és írószerrel látták el a könyvtárat. Szegeden már valamivel előbb megindult a társadalmi mozgalom: a kultúra néhány áldozatkész barátja — Móra Ferenc, Tonelli Sándor és Szalay József kezdeményezésére — 1920-ban létrehozta a Múzeumbarátok Egyesületét, melynek egyedüli célja a kultúra támogatása volt. A begyűlt tagdíjakból elsősorban ritka és értékes könyveket, műtárgyakat, szegedi vonatkozású régiségeket vettek a könyvtár és múzeum számára, emellett fedezték a könyvkötéseket és a könyvtár egyéb kiadásait. A leginségesebb esztendőben ez a lelkes kis csoport segítette az intézetet több mint kétmillió koronával és mintegy 3000 kötet könyvvvel.

1925-ben a Múbarátok alkalmi Irodalmi Egyesülete, röviden a „folyóirat-járató társaság” vette át az előbbi örökét és lelkesedését. Figyelemreméltó az alakuló felhívásban meghatározott cél:

„A világkultúráról való tájékozódás legolcsóbb eszköze a háború kitöréséig az illusztrált folyóirat volt, amelyhez Szegeden még a szerényebb anyagi viszonyok között élő intelligens ember is könnyen és bőséggel hozzájuthatott, akár a kávéházakban, akár a Somogyi-könyvtárban. Tíz év óta erről a kultúrshükségletéről lassankint teljesen le kell mondanunk. A háború lehetetlenné... megfizethetlenné tette... a folyóiratok előfizetését, sőt a Somogyi-könyvtár is lemondott erről az erejét meghaladó shükségletéről. Ilyen körülmények között ma Szegeden az európai értelemben vett kultúrember, akinek kulturális shükségeit a »Tolnai Világlapja« mégsem elégítheti ki, valósággal szellemi blokád alatt van... Ha csak huszonötöt kötelezik magukat arra, hogy havonta fizetendő 30 000 koronát áldoznak erre a célra, tizennégy különböző magyar és külföldi folyóirat beszerzését teszik lehetővé.”⁴

² MÓRA Ferenc: *Vezércikk a Múzeumról* = Szegedi Friss Újság, 1928. szept. 30.

³ MÓRA Ferenc: *A szegedi kultúra válsága* = Szeged, 1923. jún. 3.

⁴ NAGY Dezső: *A Szegedi Múzeumbarátok és Folyóirat-járató Társaság története 1920–29.* = A József Attila Olvasómozgalom Szegedi Híradója, 1956. 3. sz. 20–23.

Az eredmény minden várakozást fölülmúlt: néhány nap alatt 40 ember jelentkezett — nemcsak Szegedről, hanem a környékről is — és félév múlva 95 tagot számlált a Társaság. Szavazással döntöttek az új folyóiratok beszerzéséről, s 1925-ben 24 lapot járattak, 1926-ban pedig már 58-at! — egyetlen fillér adminisztrációs költség nélkül. A folyóiratokat először a tagok használták egy, külön erre a célra berendezett kis olvasószobában, majd az év végén, bekötött állapotban kerültek a Somogyi-könyvtár birtokába — olvasótermi használatra és megőrzésre. Ilyen módon az egyesület csaknem 60 millió korona értékű folyóirattal gazdagította a könyvtár állományát, köztük igen jelentős napilapokkal, művészeti és szakfolyóiratokkal. Beszerzései között szerepelt a *Berliner Tageblatt*, a *Deutsche Kunst und Dekoration*, a *Fliegende Blätter*, *L'Illustrazione Italiana*, a *Literarisches Zentralblatt*, a *Larousse Mensuel*, a *Nyugat*, a *Zeitschrift für Bücherkunde*, *L'Art et les Artistes*, a *London News*, a *Magyar Grafika* és még sok más értékes folyóirat. Először próbaszámot rendeltek belőlük, s ha meggyőződtek szükségességükről, akkor tették folyamatossá a rendelést.

A társadalmi gyűjtés azonban csak átmeneti segítséget jelentett, a pénztelenség újra előhozta és még jobban elmérgesítette a régi gondokat. Az épület állapota tovább romlik, repedezik a fala, hullik a vakolata. A kultúrpalota előtti téren cirkuszi kocsik, kimustrált bódék, homokbuckák vannak szanaszéjjel, pedig a könyvek legnagyobb ellensége a por. A lépcsőfeljáró is annyira rozoga, hogy balesetet is okozhat. Persze, nincs ráírva, hogy már három éve megszavazták a pénzt a rendbehozatalára. Ez a pénz sem valami nagy összeg, hiszen a renoválás 1921-ben már milliókba kerülne, de annyira éppen futotta belőle, hogy az intézet összes ablakait rendbehozatta az igazgató. Így legalább újabb rablástól nem kellett tartaniok!

A vakolat-hullások javítására viszont senki sem adott egy fillért sem, így az igazgató maga próbálkozott egy szerény kis ötlettel:

„Jót akartam én ezzel is. Mikor láttam — írja egyik novellájában — hogy bevakoltatni úgysem tudom a kultúrházat, akkor szót értettem a főkertész úrral, hogy legalább valami zöld levélszönyeggel takarjuk el a rongyosságunkat. A vadszőlő tapadó kis tenyerei talán még össze is tartják az omladozó, silány anyagú köveket.”⁵

De még ez is a visszájára sült el: a vadszőlő befutotta a kultúrpalotát őrző kőoroszlánokat is, ezért a város mélyen felháborodott honpolgárai követelték annak eltávolítását, mert ez az ősi magyar vitézség megsértését jelentette. Móra csak azon ütközik meg, hogy a megsértett oroszlánoknak rögtön akadt pártfogója, a szegény kultúrpalotának azonban még mindig senki. Pedig magában az épületben is olyan méreteket öltött a rongálódás, hogy az már a gyűjteményeket, sőt az emberek testi épségét is veszélyeztette. 1923-ban a főkönyvtár mennyezete ismételten beázott, a régiségtárban nagy darabon leszakadt a vakolat, a főkönyvtár alatti folyosón ijesztő repedések keletkeztek, végül a szakértői vizsgálat megállapította, hogy az épület Tiszára néző része süllyed — valószínűleg a főkönyvtár óriási súlya miatt. Mintha elátkozott bagolyváról lenne szó, nem pedig egy igen értékes és nagyforgalmú könyvtárról!

Móra egymásután menesztette a városi mérnökséghez a sürgető és segélykérő leveleket, s mikor tapasztalta azok nemtörődömségét, az ügy halogatását, kezdte a mulatságos oldaláról felfogni a dolgot:

⁵ MÓRA Ferenc: *Impériumátvétel* = Szegedi tulipántos láda. 1936. 2. köt. 86.

„Sajnálattal tudatom, hogy húsvét hétfőjén hajnalban a régiségtár mennyezetének vakolata nagy darabon leszakadt, s beütötte egy tárlónak az üvegét. Szerencse a szerencsétlenségben, hogy nem nyitási időben történt a dolog, mert tömeges emberhalál lett volna belőle . . . Így aztán majd csak lesz belőlünk valami, ha kívül-belül pusztul a házunk, az lesz aztán a legszebb, ha egér módjára összenyom bennünket. Ilyen még úgyse volt: saját múzeuma által agyonütött nem szorosan vett múzeumigazgató.”⁶

A bajokat tetézte a helyhiány is. Az óriási ütemben fejlődő intézet anyagát egyre kevésbé tudták elhelyezni. A főkönyvtárban ugyan még lehetett volna néhányezer kötetet elraktározni pótállványok beiktatásával, de a múzeumi részlegben egyenesen katasztrofális volt a helyzet. A Szépművészeti Múzeum ajándékát egyszerűen nem tudták elfogadni, mert nem volt hová tenni. Jellemző, hogy a bővítés éppen 20 éve volt napirenden, s csak 1928-ban jutott a papírra vetésig!

A személyzet kérdése is visszatérő gondná vált. A rengeteg munkát alig tudták elvégezni, a két tiszteletdíjas és a két teljesen ingyen dolgozó kisegítő — Banner János és Sebestyén Károly támogatása ellenére. 1921-ben például azért maradt beosztatlanul jelentékeny anyag, mert a könyvtártiszt egymaga nem győzte a címtározást (még nem voltak nyomtatott katalóguscédulák!), a beosztást, az akták másolását, az olvasótermi felügyeletet és a kikölcsonzések lebonyolítását. Ezt el is hisszük neki, ha csak egy pillantást vetünk a statisztikára: naponta átlag 20 katalogizálandó és beosztandó könyv, 27 felvilágosítást váró olvasó és 4 kölcsönző a számolatlan mennyiségű aktákon kívül. Nem volt könnyebb a két „szolga” feladata sem: naponta több mázsá könyvet kellett le-fölcipelniük az emeletre. Emellett a múzeumnak végeredményben nem is volt személyzete, a múzeumi örök tisztjét is nekik kellett ellátni, vagy pedig külön fogadtak öröket, akik azonban nem voltak megbízhatóak, és nem is tudták őket rendesen fizetni. A könyvtári dolgozók csekélyke fizetése is fillérekre zsugorodott a devalváció után.

Teljesen jogos volt tehát Móra félelme, hogy alkalmazottai bármelyik pillanatban otthagyhathják az intézetet. Tudta, hogy ha a raktárkezelők lépnének ki, hónapokra megbénulna a könyvtár forgalma, de azzal is tisztában volt, hogy nem érdemes egy kiló kenyér áráért (300 korona) a hónap minden délutánját lekötöni, amikor minden munkaerejükre szükségük van megélhetésük érdekében. Aggodalma nem volt alaptalan, a legnehezebb években sorra elhagyták munkatársai, bár a kultúra iránti szeretetből szabadidejükben szívesen dolgoztak továbbra is a könyvtárban. Először a 25 éve alkalmazott szakdíjnok, Szász Gyula mondott le, majd a nagy szakmai tudással rendelkező Fischhof Ágota könyvtártiszt. Helyét a város — megint ideiglenes állásban — Szőke Mihály egyetemi hallgatóval töltötte be 1923-ban.

Az igazgató majdnem teljesen magára maradt a roppant mennyiségű munkával. Másolhatta az aktákat, nyugtákat, vezethette az iktatókönyvet, végezhette a gyűlölt adminisztrációs munkát, s nem őrajta múlt, hogy 1923-ban a szokott formájú évi jelentés helyett csak az állomány és gyarapodás adatait terjeszthette be a felettes hatóságnak. A másoltatásra ugyanis már nem telt a dotációból, hiszen az egész évre szánt segély a „legzsugoribb gazdálkodás mellett” is elfogyott — már az első negyedévben. Ezért kellett áttörni az ingenes használat elvét: az olvasótermi kőrőlapokért darabonként 1 koronát

⁶ MÓRA Ferenc levele Berzenczey Domokos műszaki főtanácsosnak, 1923. IV. 3. — 153/1923. sz. akta.

szedtek, hogy legyen miből fedezni az új kérőlapok nyomtatási költségeit. Ez volt az oka annak is, hogy szinte könyörgő levelet kellett írnia a Szent István Társulathoz, hogy legalább a *Katholikus Szemlét* küldjék továbbra is ingyen.

Hogy a képtelenül nehéz körülmények az utókor számára is hihetőek maradjanak, 1919 óta afféle historia domus-t vezetett, az ő elnevezésében „Robinson naplója”-t, amely mentegőzéssel kezdődik:

„Ti ismeretlen utódok, akik majd egyszer itt ültök az én helyemen és igazgatjátok ennek a kis vidéki múzeumnak a dolgát, ne tegyetek nekünk szemrehányást azért a sok mulasztásért és fogyatékoságért, amit rátok hagyunk örökbe. Mi tudtuk volna, mit hogyan kell csinálni . . . de a kultúra süllyedő szigetén csak egy feladatot végezhattünk: az ár növekedtével magasabb ormokra mentettük, amit lehetett”.

Ezután a napló beszámol egy-két „érdekes” dologról, arról, hogy hat év óta nem volt nagytakarítás az intézetben, hogy a városi hajdú által összeszedett szavazócédulák tiszta felét használják kérőlapnak és hogy egyetlen pesti lapot sem tudnak már jártni. 1921-ben valóban „robinzoni” tettel maguk próbálnak tintát csinálni gubacsból, gumiarábikumból, mert a tinta nagyon drága. Ugyanebben az évben Móra kiadja a szigorú parancsot, hogy ezután „mindenféle papíros hozzám adandó be, amelyiknek az egyik oldala tiszta. Utóvégre az aktának mindegy, ha csomagolópapíroson fogalmazták is.”⁷ (Ez utóbbiról magam is meggyőződtem: saját szememmel láttam az ócska, szakadt vagy tenyérszerű papírokon készült statisztikákat, jelentéseket, kutya-nyelvekbe tördelt levél-fogalmazványokat — orvosi díjszabás, rossz levélboríték, régi színlap, Móra-kézirat vagy éppen egy bútorszállító cég fényezett kartonjának hátlapján. Még olyan válaszlevelet is találtam, amely a címzett saját levelének margójára volt írva, igen apró, jellegzetes Móra-betűkkel, ceruzás fölé-javításokkal!) Igazán bámulatos, hogy ilyen keserves viszonyok között is megmaradt derűje, bizakodása.

Az a néhány ember, aki jóban-rosszban kitartott Móra Ferenc mellett, szinte emberfeletti munkát végzett. Minden tisztviselő többféle feladatkörrel volt megbízva: Móra — aki nem alaptalanul nevezte magát a „kultúrpalota minden cselédjének” — egy személyben volt igazgató, a régiségtár, az aprónyomtatvány- és kéziratár vezetője, emellett az adminisztráción kívül vezette az iktatókönyvet, a számadásokat és a járuléknaplót, hogy a múzeumbarátoknál és a néprajzi társaságban vállalt funkcióiról ne is beszéljünk. Ha jól meggondoljuk, ez ma egy százezer kötetes Megyei Könyvtárban legalább 2–3 ember munkájának felel meg! A könyvtártiszt hasonlóan bokros teendőiről már előbb megemlékeztünk. Ha ehhez még hozzászámítjuk az évenként adódó új feladatokat: a különböző katalógusokat, a különgyűjtemények kezelését, az egyes szakok szétválasztását és sok egyebet, akkor némi fogalmat alkothattunk arról, hogy nem is volt olyan könnyű dolog a világháború után vidéki könyvtárigazgatónak lenni.

Néhány jelentősebb katalógusról külön is beszélnünk kell: 1920-ban Fischhof Ágota elkészítette a szegedi nyomtatványok 1530 művet tartalmazó katalógusát, így együtt volt a helyi vonatkozású anyag nagy része. Ugyanebben az évben tették használhatóvá a 867 darabból álló térkép-gyűjteményt külön karte-tékkatalógussal, mely a helynevek betűrendjében tartalmazta az állományt. Még ebben az évben kezdték el és 1921-ben fejezték be az idegennyelvű művek

⁷ MÓRA Ferenc: *Robinson naplója* — *Reynald szenátor úrnak* = Világ, 1923. nov. 20.

külön címjegyzékét, melynek alapján megállapították, hogy az állománynak mintegy 40 %-a idegennyelvű s ennek tekintélyes része német és latin munka. Értékes anyagot dolgoztak fel a *Budapesti Szemle* és a *Vasárnapi Újság* cikkeinek kicédulázásával is, ez a katalógus 1926-ban készült el. A legfontosabb mégis a tárgyszó-katalógus, melynek több ezer címszava az állomány 80 %-át öleli fel. Éveken át cédulázta hozzá az anyagot Móra Ferenc: az első évben csak az A—E betűk anyagával készült el, a másodikban eljutott a K-ig és később is csak így haladt. Alapjait még Tömörkény idejében rakták le, de a tulajdonképpeni munka 1920-ban kezdődött és 1925-ben fejeződött be. Hogy miért ment ilyen lassan? Mert a hivatalos időn kívül készült „otthoni munkával, mivel a hivatalos órákból erre nem futja; így évekbe fog kerülni — írja Móra 1920-ban — míg elkészül, szüksége pedig egyre égetőbb.”⁸ Nagy és fontos vállalkozás volt ez, igen nagy hasznát vették — és veszik ma is — könyvtárosok és olvasók. Magyarországon akkor egyedül a Fővárosi Könyvtár rendelkezett ilyen nagyméretű tárgyszó-katalógussal!

Az előre megtervezett munka meghozta gyümölcsét, ezért kerülhetett sor egyes szakok szétválasztására, az aprónyomtatványok és a kéziratár feldolgozására, a restancia megszüntetésére és a — legalábbis részleges — állományrevízióra, melyet a könyvtár 40 éves fennállása indokoltta tett. Volt azonban olyan tervbevett munka is, amit nem sikerült végrehajtani: Móra már évek óta készült az intézet történetének megírására, legalább összefoglaló kimutatások, statisztikák formájában, de sokszor még az évi jelentés megírására sem maradt ideje. A pénzhiány okozta a szintén tervbevett könyvkötések elmaradását, pedig ez sem volt felesleges luxus. Móra aggódva látta, hogy a sokat forgatott régi kötések pusztulnak, az új könyvek pedig olyan rosszul vannak fűzve, hogy mire a második olvasó kezébe kerülnek, már széthullanak. Akkor már évek óta nem köttettek a megfizethetetlen árak miatt, és választaniok kellett: vagy beköttetik a legkeresettebb könyveket a beszerzési alap rovására, vagy nem bocsáthatják őket az olvasók rendelkezésére, mert tönkremennek. Szerencsére néhány kereskedő megkönyörült rajtuk némi vászon-, bőr- és kéregpapír-adománnyal, a Múzeumbarátok Egyesülete pedig fedezte a költségeket.

A múzeumbarátok segítsége leginkább a szüntelenül fejlődő állományban mutatkozott meg. A könyvek egyre fokozódó drágulását csak így lehetett követni, hiszen az ő támogatásuk nélkül egyszerűen nem járathattak volna régóta rendelt külföldi folyóiratokat és sok értékes folytatásos mű csonkán maradt volna, így Grimm nagyszótára, a Siebmacher és társaik. Nagyon csínján kellett bánni a csekély dotációval, arányosan osztották el a legszükségesebb kiadások számára. Bevételeiket főként könyvbeszerzésre fordították, hiszen pótolni kellett a háború alatt megjelent — és az említett okoknál fogva be nem szerzett — kiadványokat is. A lehetőségek szerint Móra itt is megvalósítja a tervszerűséget: „Gyarapítani egyformán igyekeztem minden szakot, tervszerű könyvtárpolitikával, amely túlmegy a közönség alapján elég szerény kívánságainak keretein.”⁹ Elképzeléseit azonban nem mindig tudta keresztülvinni, mert egyfelől csak olyan művet vehettek, amit meg lehetett kapni, másfelől a nagyközönség és az egyetemi ifjúság igényeihez alkalmazkodva elsősor-

⁸ Móra Ferenc: Jelentés a Somogyi-könyvtár állapotáról 1920-ban. Kézirat.

⁹ *A Somogyi-könyvtár sorsa. — Interjú Móra Ferenc igazgatóval* = Szegedi Napló, 1921. júl. 24.

ban szépirodalmi, aktuális politikai és tudománynépszerűsítő munkákra volt szükség.

Ezért a legterjedelmesebb és a legnagyobb ütemben fejlesztett állomány-csoport a szépirodalom és az irodalomtudomány, a gazdag anyagot tartalmazó „G. Történelem” szak is — mely Somogyi Károly könyvtárának alapját képezte, és Tömörkény idejében is a legnagyobb kötettségű volt — a második helyre szorult. A természettudományos művek pótlására is nagy gondot fordítanak, de ennek ellenére ez az állományrész még mindig nem éri el a hittudományi művek mennyiségét sem.

A gyarapodásban fontos szerepet játszottak az adományok. Ameddig csak adat áll rendelkezésünkre, megfigyelhetjük, hogy a szaporulat felét, néha kétharmadát is az ajándékok alkotják. A minőség nincs mindig arányban a mennyiséggel, de a belőlük adódó — és jelentősen felszaporodó — duplumanyagot is igen jól lehetett értékesíteni cserével. Az ajándékok egy része magánkönyvtárak hagyatékeként jut a könyvtár birtokába. Így szerzik meg 1920-ban Kálmány Lajos, szegedi folklorista nagyértékű szakkönyvtárát, melynek darabjai közt sok a már beszerezhetetlen mű. Néha egész sorozatokhoz sikerül hozzájutniok igen olcsón, köztük a Deutsche Verlag kiadásában megjelent *Die diplomatische Aktenstücke des Weltkriegs* 14 kötetéhez s vele együtt nagyszámú, az 1830—1860-as években kiadott magyar vonatkozású német nyelvű munkához. Móra meg is jegyzi, hogy ezeknek az áráért év végén — 1923-ban — már csak 5—6 új regényt lehetett volna venni.

Az egyéni adakozók sorából külön is ki kell emelnünk Szalay József nevét. A „litterátus főkapitány” többek között Nagy Frigyes összes munkáinak 1789-es kiadását (42 kötetben) szerzi meg az intézet számára, és Mórával együtt ő szedi össze az aprónyomtatványok naponta bővülő anyagát. Emellett összegyűjti az 1919—20-ban megszállott területek hírlap-anyagát, rendkívül becses kortörténeti dokumentumokkal gazdagítva így a hírlap-állományt. Hasonló jellegű a *Szegedi Napló* szerkesztőségének ajándéka, mely a cserepéldányul járt fővárosi lapokat tartalmazza.

Móra Ferenc nagy gondot fordít a helytörténeti anyag gyűjtésére is. Nemcsak a szegedi Nemzeti Tanács iratait őrzi meg, nemcsak irodalmi szobát létesít Dugonics, Tömörkény, Mikszáth relikviáival, hanem 18—19. századi iktatókönyveket, katonai lajstromokat és adókönyveket is szerez. Ezért különösen megőrül, amikor egy 1832-ből való, Grün Orbánnál nyomott cirillbetűs könyvet ajándékoznak neki: „... ez a könyv nagy érték. Mert régi szegedi nyomdatermékek dolgában nagyon szegényesen vagyunk kiházasítva, pedig azok nagyon hozzátartoznának a régi Szeged kultúrképéhez.”¹⁰ Ezért járja össze a zsidópiacokat, eldugott kis szatócsboltokat, és mindenféle furfanggal elkoldulja a falusi nénikéktől a szemétnek hitt drága könyveket. Ritka értékeket tud így összegyűjteni a fáradhatatlan szenvedéllyel dolgozó igazgató. Ezek képezik a gazdag aufklárista és szabadkőműves irodalom alapját, és ezért mondhatja magáénak az intézet a Régi Magyar Könyvtár 96 kötetét, köztük a Zrinyiász első kiadását, valamint 91 db ősnymtatványt.

A nehéz körülmények ellenére óriási mértékű a könyvtár gyarapodása ez alatt a másfél évtized alatt. Sajnos, csak részben állnak rendelkezésünkre pontos adatok, mert folyamatosan megírt jelentésekre csak 1923-ig támaszkodha-

¹⁰ MÓRA Ferenc: *Szegedi hírek* = Szegedi tulipántos láda. 1936. 2. köt. 104.

tunk. A következő két évről még van táblázatos gyarapodás és statisztika, de ettől kezdve csak összefoglaló, novellaszerű írásokra akadunk, melyek vagy teljesen ellentmondó adatokat közölnek, vagy hozzávetőleges, ezres pontossággal megadott számokat. Az 1934-es jelentés viszont — amely már Sebestyén Károly tollából származik — ellenőrizhetően pontos állományi statisztikát mutat ki Móra utolsó működési évéről is, ezért kénytelen vagyok ezt tekinteni irányadónak. E szerint 1933-ban 119 968 kötet volt a könyvtárban, amely a következőképpen oszlott meg:

könyvek	109 716 kötet
hírlapok	5 741 kötet
aprónyomtatványok	2 114 darab
térképek	1 153 darab
kéziratok	902 darab
egyéb	342 darab

Ez hihetetlenül kevésnek tűnik a Móra által emlegetett adatokhoz viszonyítva: egyik érdeklődőhöz írt levelében 130 000 kötetes nyilvános könyvtárról beszél (1929-ben): az ugyanebben az évben készült összefoglaló jelentésben 144 192 kötetet említ és hozzáteszi, hogy ebbe nincs beleszámítva a pár ezer darab aprónyomtatvány, gyászsjelentés, plakát stb. 1931-ben Gucher Ottó kérdőívére beküldött adata 150 000 kötetes főkönyvtárról ad számot, s 1933-ban is megközelítőleg ekkora kötetsszámról tájékoztat egyik cikkében. Tizenöt évvel később viszont, 1949-ben a *Kis Újság* egyik munkatársa ilyen címet ad a könyvtárról szóló riportjának: „Átvette az állam Szeged világhíres kultúrkincsét, a 150 ezer kötetes Somogyi-könyvtárat”. Az adatok tarkaságát azzal magyarázhatjuk, hogy Móra Ferenc valószínűleg hozzászámította a könyvvállományhoz a múzeumi anyagot is, amely évenként mintegy 4—5000 darabbal növelte az állományt. Sebestyén Károly adatát véve alapul, továbbra is ilyen fejlődéssel számolva, 1949-re valóban közelítőleg 150 000 kötetet kapunk eredményül. Így az a legvalószínűbb, hogy Móra Ferenc halálakor mintegy 120 000 kötetes állománya volt a Somogyi-könyvtárnak.

Végül, ha összehasonlítjuk a két neves igazgató állománygyarapítását (Tömörkény idejében évente átlag 1741 kötet, Móránál 2040 kötet), szembetűnő az erőteljesebb állományfejlesztés Móra Ferenc idejében. Ezt elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy 30 év alatt jobban meg lehet ismerni a közönség igényeit és a könyvpiacot, de a tudatos beszerzési politikát Móra nagy műveltsége és könyvszeretete is elősegítette.

A háború után visszaszállingózó olvasók egyre jobban birtokukba vették a könyvtárat, az évi 20—25 ezres létszám állandósult. Ezért az olvasóteremben is kezdett fenyegetővé válni a helyhiány. 1927-ben írja Móra, hogy a 72 olvasó számára készült olvasóterem már a 16 pótshékkal együtt is kicsi. A fő olvasási szezonban, ősztől tavaszig gyakran sorfalat állnak az előcsarnokban a könyvtár látogatói, míg hely üresedik. A számszerű adatokról azonban ismét csak hézagos értesüléseket kapunk. Az első évek csekély forgalmát még mindig a fűtési nehézségek és a fásult politikai hangulat okozták. A későbbi jelentések szerint is kevés még a nyitvatartási napok száma, csak 1922-től kezdve emelkedik a 200 fölé. Ettől kezdve a látogatottság arányosan és fokozatosan nő egészen a csúcspontig, amely valószínűleg meghaladja az évi 30 ezret. Ez a növekedés a napi átlagokban is megmutatkozik: az 1920-as napi 15 olvasóval szemben 1924-ben 81 látogató, 1929-ben pedig 126 látogató keresi fel naponta az olvasótermet a nyitvatartás hat órájában!

Kik ezek a látogatók? Az igazgató hosszú könyvtárosi ténykedése alatt alaposan megfigyelhette őket: „Az olvasóknak két kategóriája van: olyan, aki tanulni és olyan, aki időt tölteni jön a könyvtárba, de a földműves és a munkás majdnem teljesen hiányzik mindezekből... a szervezett munkást a párt látja el olvasnivalóval.”¹¹ Szegeden 1921 óta működött az egyetem, ezért az olvasók háromnegyed részét a tanulók tették ki, akik nagyjából egyetemisták voltak. Érthetően több volt még a katonák száma is, de a többi foglalkozási ág alig néhány százalékot tett ki. Öröndetes jelenség azonban, hogy a földművelési és ipari „alkalmazottak” látogatási aránya 0,6%-ról 1,6%-ra nőtt 12 év alatt. Még egy jelentős változást olvashatunk ki a statisztikákból: a nőolvasók száma a régi 10–11% helyett lassan eléri a 20–22 százalékot.

Érdekes kultúrtörténeti adatokkal gazdagodunk az olvasott művek minőségére nézve, ha elolvassuk Móra Ferenc válaszát Gucher Ottó, fővárosi könyvtáros kérdőívére, melyet ez utóbbi a Felnőttek Világszövetségének Nemzeti Könyvtári Bizottsága képviselőjében bocsátott ki. Móra a jelentésekben is több helyütt megállapítja, hogy feltűnően kevés szépirodalmi művet forgatnak az olvasók, sőt 1923-ban számszerűen is tájékoztat erről: csak 28% a szépirodalom aránya a tudományos művekkel szemben. Tehát a tiszta gyönyörűséget keresők száma már sokkal kevesebb, mint a gyakorlati célú olvasóké. A tanulókon kívül — akik többnyire szakkönyvet olvasnak — a nagyközönségnek is legalább fele népszerű tudományos munkákat keres, elsősorban földrajzi, művészeti tárgyúakat, útleírásokat, memoárokat, esszéket, aktuális technikai és politikai dolgokat. Az átlagolvasók másik fele még mindig a szépirodalmat kedveli. A versekért nemigen rajonganak, csak a divatos költőket szeretik, s az íróknak 70 százaléka magyar. Olvasottságban természetesen még mindig Jókai vezet, de a keresettek között vannak Gárdonyi, Herczeg Ferenc, Móra, Erdős René, Karinthy, Kosztolányi és Móricz írásai is, bár a nyugatosokat nem nagyon olvassák. Igaz, vannak olyanok is, akik Courts-Mahlert követelik a könyvtáron, de az szerencsére nem található meg az állományban. Persze, még mindig akadnak olyan szakterületek, amiket nemigen bolygat meg senki. Egy ilyen esetet mesél el Móra Kerkápoly Károly könyvről: „Kikerestem a Tiszta észtant a könyvek kriptájából, amelynek csőze vagyok, és megdöbbenve láttam, hogy 1863 óta, amikor megjelent, nem sokan éltek felénk tiszta észttannal, mert a könyv nem volt felvágva.”¹²

Az olvasók számát gyarapítják a kölcsönzők is, bár jóval kisebb arányban. Móra ellenezte ugyan a kölcsönzést, mégis az ő határozott kívánságára szűkítették le a kölcsönzési tilalmat *csak* az alapítványi művekre. Hogy jelentéseiben mégis sokat panaszkodik, annak több oka van. Nemcsak a közönség fegyelmezetlenségére és a könyvek rongálódására hivatkozik, mikor egyre nagyobb biztosítékhoz köti a kölcsönzést, végül már csak az egyetemi tanároknak engedélyezi, a szépirodalmi művek kiadását pedig — a keserves tapasztalatokon okulva — egyenesen megtagadja. Állandóan hangsúlyozza a kölcsönzés szükségességét, sőt a szabadpolc-rendszert is jónak tartja, mert mindig a közönség igényeinek minél messzebbmenő kielégítését tartja szem előtt.

¹¹ MÓRA Ferenc: *Válasz Gucher Ottó kérdőívére* = BÓDAY Pál: *A könyvtáros Móra Ferenc*. 1954. 10. p.

¹² MÓRA Ferenc: *A legokosabb magyar emberről* = Napok, holdak, elmúlt csillagok. 1935. 286. p.

A csekély személyzettel azonban nem mer vállalkozni nagyobb arányú kölcsönzésre, mert a megnövekedett forgalmat nem tudnák ellátni, és ilyen körülmények között a szabadpolc is csak rendetlenséget okozna. Ennek ellenére, ahol tud, enyhít a szigorú rendszabályokon, sőt — inkább a saját könyveit adja kölcsön az egyetemistáknak.

Így érthető az, hogy a statisztikák szerint a kölcsönzők alig egy-két százalékat teszik ki az össz-olvasói létszámnak, a kikölcsönzött művek átlaga pedig másfél-két kötet körül mozog.

Sokkal fontosabbnak tartotta Móra Ferenc az előzékeny kiszolgálást, a szakszerű tájékoztatást, nélkül modern könyvtárat el sem tudott képzelni. Az olvasóknak rendelkezésükre állt az időnként felfrissített, 4000 kötetes kézikönyvtár, azonkívül az olvasótermi katalógusok, a dobozokra erősített használati utasítással. Az alap- és szakeímtár azonban — az igazgató megállapítása szerint — sokban elavult, ajánló bibliográfiákra pedig a személyzet hiány miatt nem is gondolhattak. Ezért rendszeres tájékoztatást csak a hírlapok útján kaptak az érdeklődők: Móra a helyi sajtóban minden vasárnap közzétette az újonnan beszerezett könyvek jegyzékét. Másféle furfanggal is segítette a tájékozódást: az olvasóterem egyik asztalán „böngészőt” létesített az új könyvekből. Előszóval is próbálta népszerűsíteni a tudományt: 1922-ben ismeretterjesztő előadásokat szervezett, szombat este a módosabb polgári, értelmiségi köröknek — belépődíjjal, s ugyanazt az előadást vasárnap délelőttönként megismételték a nagyközönségnek — ingyen. A „kísérlet” — Móra szóhasználatával — nagyszerűen bevált, az előadásokra mindig zsúfolásig megtelt a nagyterem. Öt-hat előadást tartottak így — sajnos, arról nem ad tájékoztatást, hogy milyen tárgykörből — de aztán abbahagyták, mert a szívesen hallgatott előadókban hamar kifogytak, s ugyanaz a néhány ember nem szerepelhetett minden héten. Móra sajnálattal közli ezt, mert tudja, hogy „ez egyik legfontosabb feladata volna minden tanító múzeumnak.”¹³

A propaganda másik eszközét, a kiállításokat már gyakrabban alkalmazhatták. Különbőféle évfordulók, Jókai-, Petőfi-, Byron- és Kant-centenáriumok idején mindig megteltek a kupolacsarnok tárlói, de rendeztek kiállítást a szegedi árvízi emlékekből, illusztrált divattörténeti művekből és könyvkötésekből is. A nagy érdeklődésre számot tartó kiállítások a könyvtárba is vonzották az embereket, s ez szinte mindig követhető az olvasói statisztikában. Néha bonyodalmat okoztak a nem odaillő szőnyeg-, baromfi-, csónak- és egyéb kiállítások, de aztán az igazgató kívánságára a városi tanács határozatot hozott ezeknek az intézetből való kitiltásáról.

1929-től kezdve a kultuszminiszter elrendelte a könyvnapok rendezését, de a módszerekről nem esett szó. Tapasztalatok és a közönség érdeklődése híján nehéz is volt ez a feladat. Móra ismerte a közhangulatot: „Sípval, dobval, tarkaruhás heroldokkal, kosztümös látványosságokkal kellene csalogatni, ahogy Pesten tervezték, s itt-ott meg is csinálták az áldozatkészebb cégek. Akkor esetleg még tömegelés is lenne. De a könyvvásárlás akkor sem biztos.”¹⁴ Ugyanez a megdöbbentő szellemi közöny uralkodott Szegeden is. Nagyon csendesen zajlott le a szegedi könyvhét, egyáltalán nem álltak sorfalat az emberek a könyvesboltok előtt. Maguk a könyvkereskedők is szegyenkezve

¹³ MÓRA Ferenc: *A Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum történetének nevezetesebb adatai 1922-től 1929-ig*. Gépírat.

vallották be, hogy csak néhány szakácskönyvet, esetleg irodalmi levelezőt és 16–20 példány Courts-Mahlert adtak el. Mások meg úgy értelmezték a könyvhetet, hogy akkor a könyvtár tartozik megvenni minden nyomtatott lim-lomot azon az áron, amin kínálják. Móra Ferenc világosan látja ennek a nagy érdektelenségnek az okát:

„Szeged statisztikai lakosságának fele nem számít. A tanya régebben legalább »istó-riás« könyvet vett a ponyváról. Most már azt se vesz. Nincs is nekivaló könyv... Itt is kétféle közönség van, mint másfelé. Olyan, amelyik venne könyvet, de nincs rá pénze. Meg olyan, amelyiknek sok pénze van, vesz is mindent, csak könyvet nem. Amazok nem segíthetnek a könyvön, mert őrajtuk sem segít senki. Emzezek pedig nem tehetnek róla, hogy nem éhezik a könyvet, mert nincs hozzá lelkük.”¹⁴

A múzeum azonban ingyen állt az érdeklődők rendelkezésére, ezért óriási látogatottságnak örvendett. Akárcsak Tömörkény idejében, ez a szám most is sokszorososan fölülmúlja az olvasói létszámot. 1921-ben például 60 112 ember járt a múzeumban — amely csak vasárnaponként volt nyitva 3 órára! — míg az olvasótermet ugyanebben az évben csak 5604 olvasó kereste fel. Helybeli közép- és elemi iskolák, vidéki tanintézetek, társintézmények képviselői, Stockholmból, Koppenhágából, Párizsból érkezett külföldiek nagy számban látogatják a híres múzeumot, sőt néha még a könyvtári főfelügyelőségtől is odamerészkedik valaki. Móra érdekes adatokkal szolgál erre vonatkozólag is, bár — mondja — az öröndetesen nagy vendégjárás hátráltatja a személyzet egyéb munkájában:

„Huszonvalahány esztendeje kalauzolgatok már én itt mindenféle előkelőségeket, volti tak már köztük főhercegek, basák, nagykövetek, tábornokok, angol tudósok, brazília-polgármesterek, mekkai dervisek, japán miniszterek, sőt huszonvalahány esztendő alatt egy magyar kultuszminiszter is volt, és énnekem már nagy gyakorlatom van annak a megállapításában, ki ásítozza végig lelkében az itt töltött percekét és kinek a lelke fényesedik föl a szemén keresztül.”¹⁵

A Ferenc József Tudományegyetem képviselői is fölkeresték a múzeumot, de más ügyben: arról tárgyaltak, miként lehetne a Somogyi-könyvtárat az egyetemi könyvtárral összeolvasztani. Móra Ferencnek azonban megvolt a maga álláspontja: tudta, hogy a Somogyi-könyvtár elsőrangú közművelődési könyvtár, de egyetemi könyvtárnak csak nagyon sok pótlással felelne meg. Ezért inkább a szerződéses viszonyt ajánlotta, s hivatkozott az alapítólevélre is, amely megszabja, hogy a város elidegeníthetetlen tulajdona maradjon a könyvtár. Így a tárgyalások félbeszakadtak, bár erről ma is folyik a vita.

A szegedi intézet is fenntartotta a kapcsolatot más kultúrintézményekkel. Ez nem kizárólag látogatásokban nyilvánult meg — a Tiszántúlon és más múzeumokban — hanem segítséget is nyújtottak a társintézményeknek: a kecskeméti városi könyvtárnak megalakulása idején, majd az alsóvárosi népkör könyvtárának újjászervezésekor. Arról már beszéltünk, hogy a Nemzeti Múzeum számára 1919-es aprónyomtatványokat és hírlapokat gyűjtöttek, valamint a szegedi ifjómunkás-könyvtár számára listát állítottak össze, de Móra — ásatások idején a falvakban járva — a népkönyvtárakról sem feledkezett meg. Ilyenkor többnyire arról győződhetett meg, hogy mennyire rosszul

¹⁴ MÓRA Ferenc: *A könyvnapok körül* = Szegedi tulipántos láda. 1936. 2. köt. 205.

¹⁵ MÓRA Ferenc: *Robinson naplója* — Reynald szenátor úrnak = Világ, 1923. nov. 20.

van összeállítva ezeknek az anyaga, mert olyan műveket talált köztük, mint John Stuart Mill: *A deduktív és induktív logika rendszere* vagy Hüppe Szaniszló: *A lengyel alkotmány története* c. kötete.

Végül kiegészítésképpen, röviden meg kell emlékeznünk Móra másik szenvedélyéről, a régészetről. Az ő működése alatt lett világhírű a szegedi múzeum régészeti anyaga, míg ő maga szakmai körökben is elismert tekintély, bár élénken tiltakozott az ellen, hogy bármiben is tudósnak tartsák. Nem egyszerűen szerencséskezű régész volt — mint irigy kollégái állították — hanem nagyszerűen bele tudta magát élni a régi korokba, ezért volt képes a legnagyobb valószínűséggel megállapítani, hol kell keresni a településeket és a temetőket. Óriási anyagot gyűjtött így össze, s a ritka értékekről a *Szegedi Múzeumi Kiadványok* sorozatában számolt be. Móra életében csak 12 füzet jelent meg az ő és munkatársai tollából, de annyira keresettek voltak ezek, hogy több mint 40 külföldi folyóiratot kaptak értük cserébe.

Talán a világhírnél is nagyobb eredmény volt az, hogy a szellemileg nehezen mozduló külvárosi parasztságnak rendes vasárnapi szórakozása lett a múzeum látogatása. Ebben nem csekély része volt magának az igazgatónak, aki nagy szorgalommal és pedagógiai tapintattal tette közérthetővé a legegyszerűbb emberek számára is a tudományok elvont világát. Jól tudta azt is, hogy a vidéki intézmények sorsa a vezetők személyéhez van kötve, s érezte, hogy nehez lesz megfelelő embert kapni a helyére, ha ő kidől.

Sebestyén Károly, az utódául kijelölt ideiglenes igazgató, majd Csallány Dezső, az intézet véglegesen kinevezett vezetője is tudatában volt a megtisztelő, de nehéz feladatnak. Hogy mit jelentett Móra működése az intézetnek, azt maguk a számadatok is fényesen bizonyítják. Tizenhét évig volt a könyvtár igazgatója, s ezalatt csaknem 40 000 kötettel nőtt az állomány, és az ásatásokból hihetetlen mennyiségű anyagot halmoztak fel. Az is nagy szó, hogy 1933-ban egy vidéki könyvtár közel 30 000 olvasót számlált ugyanakkor, amikor a Fővárosi Könyvtárnak 42 000 olvasója volt. Az általuk olvasott művek még jobban megközelítik a Fővárosi Könyvtár adatát: a 63 000 kötetet. Tehát az intézet fejlődése jócskán meghaladta a valószínűleg igen alacsony országos átlagot, ezt nyugodtan mondhatjuk Móra Ferenc személyes érdemének.

Halála — érthetően — óriási veszteséget jelentett: „Szeged város kulturális és közéletének legértékesebb és legérdekesebb alakja volt. Hiányát pótolhatatlannak érezzük még ma is.”¹⁶ Beláthatatlan tömeg kísérté utolsó útjára a nagyszerű embert, élvezetesen író elbeszélőt és fáradhatatlan igazgatót. Szeged kulturális életének ragyogó szakasza zárult le az ő elmúlásával, és sokáig nem akadt méltó utóda, aki a mórai szeretetet és mórai szakértelmet is örökölni kapta volna.

¹⁶ PÁLFY József: *Móra Ferenc emlékének* = Magyar Hírlap, 1935. febr. 10.

MADAME SÁRA—LUKÁTSY, SAROLTA

**L'activité de directeur de bibliothèque de Ferenc Móra
après 1920**

L'étude (dont la première partie a paru dans le N° 1 de l'année 1980 de notre revue), analyse et apprécie l'activité en tant que directeur de bibliothèque de Ferenc Móra à Szeged, après la première guerre mondiale. Elle esquisse les résultats importants qu'il a obtenus dans la direction de la bibliothèque, dans des circonstances défavorables et sous un régime indifférent envers les valeurs culturelles. En faveur de soutenir la bibliothèque, il a créé des sociétés, il a acquis des revues, mais il était incapable d'arrêter le dépérissement de l'édifice et de résoudre les problèmes causés par le manque de localité. Il luttait contre le manque de main-d'œuvre, et resté presque seul, il devait soutenir et faire fonctionner la bibliothèque. Malgré tout cela, la bibliothèque a atteint des résultats considérables sous sa direction, dans le domaine de l'élaboration, de l'augmentation et du service des lecteurs également. Le nombre des lecteurs allait en croissant, et à la fin des années vingt il a atteint à 30 mille par an. Móra jugeait plus important que toute autre chose, le service prévenant des lecteurs et l'information professionnelle. Avec sa mort, une période splendide de la vie culturelle de Szeged devait prendre fin.

K Ö Z L E M É N Y E K

Az augsburgi Steiner-nyomda impresszum nélkül kiadott nyomtatványai. A XVI. század elején a könyvkiadás fontosabb központjaiban más társadalmi-gazdasági adottságok szabtak irányt a nyomdák működésének, mint Közép-Európa számos országában. Ez utóbbi területeken — így Magyarországon is — általában még mecénások támogatták a nyomdaalapítást, s gondoskodtak a fontosabb művek közreadásához szükséges anyagi fedezetről. A délnémet városok nyomdászainak viszont ugyanezekben az évtizedekben már erős konkurrenciával kellett számolniuk. Kitűnő üzleti érzékkel kialakított kiadói politikára és gazdaságos munkaszervezésre kellett törekedniük ahhoz, hogy sajtójukat folyamatosan és nyereségesen működtethessék. Csupán tudományos művek, vagy tipográfiai remekek közreadásával kevés nyomdatulajdonos biztosíthatta vállalkozása fennmaradását. A kisebb tőkével rendelkező nyomdászok ilyen feladatokra szinte csak akkor vállalkozhattak, ha a drága kiadványok előállítási költségeit nagyobb példányszámban terjeszthető, népszerű művek közreadásával már előteremtették. Ezért is nőtt meg a XVI. század első felében az olyan kisebb terjedelmű és gyorsan piacra dobható, eladható nyomtatványok száma, amelyek a polgárság legszélesebb köreiben jelentkező olvasói igényeket elégítették ki. Biztos könyvsikernek számítottak a korszerű művelődési és szórakozási lehetőségeket nyújtó, nemzeti nyelvű szépirodalmi művek, továbbá a korabeli aktuális eseményekről — politikai és világnézeti küzdelmekről — tájékoztató rölapok, újságok.

Hogy milyen mértékben befolyásolta a sajtótermék társadalmi szerepének megváltozása a nyomdák kiadói politikáját, az a kiváló könyvsajtókban bővelkedő Augsburg városában elég pontosan nyomon követhető. E város igényes korai nyomdászai rendszerint kimagasló szépségű kötetekkel alapozták meg hírnevüket s vállalkozásuk anyagi bázisát. A korszak legnagyobb augsburgi bibliofil kiadványai Miksa császár udvari nyomdájában, Heinrich Schönsperger üzemében láttak napvilágot. A császár művészi kiállítású imakönyvéhez, vagy a Theuerdankhoz hasonló alkotások csak fejedelmi támogatással készülhettek.¹ A Ratdolt-nyomda más jellegű pompás kiadványokkal vívott ki magának kivételes rangot. A XVI. században már tőkeerős és kiváló üzleti kapcsolatokkal rendelkező Ratdolt-cég szinte specializálódott a liturgikus könyvek közreadására: számtalan változatban szerzett be különleges betűtípusokat és fametszeteket a költséges egyházi szerkönyvek előállításához.²

¹ *The Book of hours of the emperor Maximilian the first decorated by Albrecht Dürer, Hans Baldung Grien, Hans Burgkmair the elder, Jörg Breu, Albrecht Altdorfer and other artists.* Printed in 1513 by Johannes Schoensperger at Augsburg. Ed. and comment.: Walter L. STRAUSS. New York, 1974. 321. l.

² SCHOTTENLOHER, Karl: *Die liturgischen Druckwerke Erhard Ratdolts aus Augsburg, 1485 bis 1522.* Mainz, 1922. — KUNZE, Horst: *Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert.* Leipzig, 1925. Textband. 243. l.

Az 1520–1550 között Augsburgban tevékenykedő, kisebb nyomdák hasonló kiállítási nyomtatványok kibocsátására vagy egyáltalában nem, vagy csak ritkán vállalkozhattak. Sigmund Grimm nyomdász 1518-ban Marx Wirsung gazdag kereskedővel társult, hogy igényes könyveket adhasson közre. Neves művészek készítették az illusztrációkat a tervezett Ciceró- és Petrarca-kötetekhez, de a Grimm-nyomda e művek közreadása előtt, 1527-ben csődbe jutott.³ A szép metszeteket más augsburgi nyomdászok — köztük Heinrich Steiner — használták fel később nyomtatványaik illusztrálásához.

Heinrich Steiner nem tartozott a nyomdászatot kultúrmisszióknak tekintő, vagy teljes mértékben a hitújítás szolgálatába állító nyomdatulajdonosokhoz. A luteranizmus korai alkotásai közül sokat közreadott, de nem tekintette kizárólagos feladatának a reformáció eszméinek terjesztését. Kiadói politikájára leginkább a lehetőségek józan mérlegelése, a biztos közönségsikert jelentő művek kiválasztása és gazdaságos közreadása jellemző.

Heinrich Steiner negyedszázadig tartó (1522–1547) működése alatt aránylag kevés tudományos értékű munkát adott ki. Nagy érdeme azonban, hogy az ilyen típusú, népszerű műveket többnyire nemzeti nyelven és vonzó köntösben hozta forgalomba.⁴ Az antik szerzők közül kedvelt írónak számított e korban Cicero, Thukydides, Trogus Pompeius — Julius Caesar korának történetírója — és a IV. században Konstantinápolyban élt Vegetius Renatus. A Steiner-nyomda valamennyiüktől kiadott néhány németre fordított művet, rendszerint képzeletindító és szemet gyönyörködtető illusztrációkkal. Hasonló kiállításban tárta az olvasók elé e sajtó Boccaccio és Petrarca egyes munkáinak német szövegét, Johann Carion és Sebastian Franck népszerű krónikáit, valamint Ulrich von Reichenenthal nagy sikert ért krónikáját a konstanzi zsinatról.

Nem kerülte el Steiner figyelmét az sem, hogy Európa-szerte megnőtt az érdeklődés a diadalmasan tért hódító török birodalom iránt. Számos nyomdásztársával versengve igyekezett megjelentetni minél több török tárgyú művet és aktuális híryanagyot. Díszes kiállításban hozta forgalomba Veit Traut Türklícher Kayser Ankunfft-ját, Marino Barlezio Castriota Gyögyről írt munkáját, valamint Georgius de Hungaria sok kiadást megért értekezését a török fogságban szerzett megfigyeléseiről, tapasztalatairól.

E művelődéstörténeti értékű kötetekkel egyidejűleg számtalan igénytelenebb kiadvány készült a Steiner-nyomdában: elsősorban népkönyvek, moralizáló és szerelmi történetek s az aktuális eseményekről tudósító híradások, újságok, rölapok. Az ilyen típusú nyomtatványok szinte minden mennyiségben vevőre találtak a XVI. század első felében.

Heinrich Steiner üzleti érzéke azonban nemcsak a kelendő művek kiválasztásában mutatkozott meg. Tisztában volt azzal is, hogy kiadványai csak akkor lehetnek versenyképesek, ha olcsón és mégis vonzó köntösben kerülnek piacra. E célból szinte minden lehetséges módon igyekezett csökkenteni kiadványai előállítási költségeit. A korabeli nyomdákban bevált módszereket alkalmazták a népszerű művek gazdaságos közreadásához. Heinrich Steinerre legjellemzőbb e fogások közül az utánnomás és az illusztrációk ismételt felhasználása.

Az utánnomás már a XV. században széles körben elterjedt. Konrad Haebler szerint az 1500 előtt megjelent nyomtatványoknak mintegy a fele utánnomát.⁵ A reformáció korának közgondolkodása sem ütközött meg a népszerű művek egymást követő újabb kiadásain. Az érthetően olcsóbban terjeszthető utánnomát azonban nem kevés kárt okozott a művet első ízben sajtó alá rendező nyomdaüzemnek.⁶ Ezért igyekeztek a nyomdatulajdonosok privilégiummal védeni költségesebb kiadványaikat.⁷ Heinrich Steiner is privilégiumot szerzett a Grimm-féle illusztrációkkal forgalomba hozott, 1532. évi Petrarca-

³ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963. 15. l.

⁴ Uo. 16–17. l.

kötetéhez s a mű előszavában meg is jegyezte, hogy a gazdagon díszített könyv szép fametszeteit nem kevés pénzért vette: „nit umb ein klein gelt erkauft.”⁸

A másodlagos felhasználás — az utánnymás — nem korlátozódott az irodalmi alkotásokra. A korabeli nyomdák fametszeteiket is ismételten felhasználták; gyakran különböző témájú műveket illusztráltak ugyanazzal a kompozícióval. Utánnymotaikhoz pedig rendszerint a mintaképül használt nyomtatvány díszeiről készítették kópiát. Heinrich Steiner kihasználta mindezeket a lehetőségeket: a sajtóján megjelent rölapokat, újságokat korábbi kiadványainak metszeteivel díszítette; ugyanazt a címképet eltérő tartalmú művekben ismételten lenyomatta; sőt eleve olyan dúcokat is metszetett, amelyeket különböző képhatású illusztrációk kialakításához szinte mozaikszerűen állíthatott össze.⁹ Hasonló ügyeskedéssel más könyvkiadók is éltek. A strasbourgi Rihel-nyomda ugyan csak képrészleteket ábrázoló dúcokkal állította elő népszerű Livius-kiadása illusztrációit.¹⁰

A felsorolt módszerekkel hosszabb-rövidebb ideig biztosítani lehetett a nyomdák nyereséges működését. Heinrich Steiner 25 évig életben tudta tartani üzemét és számtalan kiadvánnyal árasztotta el a könyvpiacot. 1547-ben azonban az ő vállalkozása is csődbe jutott. Minthogy számos művet nyomdahely és nyomdásznev nélkül adott ki, sajtója összterméséről még nincs pontos áttekintésünk. Josef Benzing szerint több, mint 800 mű jelenhetett meg sajtóján.¹¹ A British Museum XVI. századi német nyomtatványainak mintaszerű katalógusa — számos impresszum nélkül megjelent kiadványt meghatározva — kereken 250 Steiner-nyomtatványt sorol fel.¹²

Hasonló célkitűzéssel készül az Országos Széchényi Könyvtárban a XVI. századi külföldi nyomtatványok katalógusa. E kiadványok együttese — az ún. antikva-gyűjtemény — mintegy 120 impresszummal megjelent, vagy betűtípusvizsgálattal külföldön már meghatározott Steiner-nyomtatványt foglal magában. Ilyen gazdag anyag birtokában vállalkozhattunk a Steiner-kiadványok tipográfiai vizsgálatára s állapíthattuk meg, hogy az Országos Széchényi Könyvtár állományában olyan Steiner-nyomtatványok is vannak, amelyeket a szakirodalom eddig nyomdahely és nyomdásznev nélkül tartott számon. Ez alkalommal 12 újabban meghatározott Steiner-kiadványt ismertetünk, előbb rövid címléírásukat, majd meghatározásunk bizonyítékait közölve.

E nyomtatványok többsége 4–12 leveles rölap; tartalmukat, műfajukat tekintve azonban igen eltérnek egymástól. A korabeli kedvelt kiadványtípusok szinte kivétel nélkül képviselve vannak ebben a kis együttesben. A Frawen Biechlin (1. sz.) olyan fajta moralizáló írásmű a nőkről, mint a kolozsvári Tótfalusi-nyomda egyik elveszett könyvecskéje, amelynek közreadásáért és „megbővítéséért” Tótfalusi Kis Miklóst sokat támadták.¹³ Egy másik nyomtatvány (3. sz.) a korabeli felekezeti küzdelmek egyik áldozatának halá-

⁸ KUNZE, Horst: *Über den Nachdruck im 15. und 16. Jahrhundert*. Gutenberg-Jahrbuch, 1938. 135. 1.

⁹ KUNZE: *Geschichte der Buchillustration* i. m. 176. 1.

⁷ SCHOTTENLOHER, Karl: *Die Druckprivilegien des 16. Jahrhunderts*. Gutenberg-Jahrbuch, 1933. 90. 1.

⁸ Ua.: *Widmungsvorreden deutscher Drucker und Verleger des 16. Jahrhunderts*. Gutenberg-Jahrbuch, 1943. 171–172. 1.

⁹ SOLTÉSZ Zoltánné: *Magyar vonatkozású rölapok eddig ismeretlen nyomdászai*. Magyar Könyvszemle, 1976. 324–325. 1. 2. és 3. kép.

¹⁰ Az 1562-ben megjelent kiadás jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban Ant. 9159.

¹¹ BENZING i. m. 17. 1.

¹² *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum*. London, 1962. 1185–1188. 1.

láról tudósít: a Wittenbergben Luther és Melanchthon tanítványaként kitűnt Heinrich von Zutphen 1524-ben végrehajtott máglyahaláláról számol be.¹⁴

Az aktuális eseményekhez kapcsolódó további rölapok közül magyar vonatkozása miatt különösebb figyelmet érdemel a Bécs 1529. évi elfoglalásáról szóló rölap (6. sz.), valamint a Sigmund Weixelberger császári követ konstantinápolyi követjárásáról beszámoló kis mű. Ez utóbbi ugyanabban az évben két változatban látott napvilágot a Steiner-nyomdában (4–5. sz.). 1530-ban jelent meg ugyanitt német fordításban Macedóniai László szerémi püspök beszéde a török veszedelemről (7. sz.), két évvel később V. Károly császár felhívása a török elleni összefogásra (8. sz.), majd 1542-ben a „Vier warhafftige Mißfave” című rölap (10. sz.), amely Buda török kézre jutásáról ad hírt. Ezek a magyar vonatkozású nyomtatványok újabb bizonyítékai annak, hogy az augsburgi Steiner-nyomda jelentős részt vállalt a magyarországi hadi események külföldi megismertetésében s így közvetve az európai politikai közhangulat formálásában.

Impresszum nélkül kiadott Steiner-nyomtatványok

A nyomtatványok jegyzékében rövidítve idézett irodalom:

Apponyi, illetve App. H.	Apponyi, Alexander: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Bd. 1-4. München, 1903-1927.
BMC German	L. 12. jegyzetet.
Göllner	Göllner, Carl: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. 1-2. Bucuresti-Berlin, 1961-1968.
Hubay, illetve Röpl.	Hubay Iлона: Magyar és magyar vonatkozású rölapok, újság-lapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480-1718. Feuilles volantes, gazettes et pamphlets hongrois ou relatifs à la Hongrie, conservés à la Bibliothèque Nationale de Budapest 1480—1718. Budapest, 1948.
Index Aureliensis	Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. Prima pars. Tomus I-VI. Aureliae Aquensis, 1965—1976.
Kertbeny	Kertbeny Károly: Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454-1600. Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke 1454-1600. Budapest, 1880.
Pegg	Pegg, Michael A.: A catalogue of German reformation pamphlets (1516-1546) in libraries of Great Britain and Ireland. Baden-Baden, 1973.
Schottenloher	Schottenloher, Karl: Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung 1517-1585. 1-7. Leipzig, Stuttgart, 1933-1966.
Sturminger	Sturminger, Walter: Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683. Graz-Köln, 1955.
Szabó 1522.	Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. I-III. Budapest, 1879—1898.

1. Frawen Biechlin // Zu rum vnd breyfe allen tugentfa = // men auch erberen weybern . . .
4° [8] lev. Fametszetes címlapkeret. (1. kép) Ant. 2752 (8)
A címlap putókkal és stilizált virágokkal díszített reneszánsz fametszetes kerete az „Ain kurtze Christliche auszlegung des Ewangelij” című nyomtatványban alkalmazott fametszettel azonos. Ez utóbbi kiadvány (Ant. 2736 (6)) ugyancsak impressz-

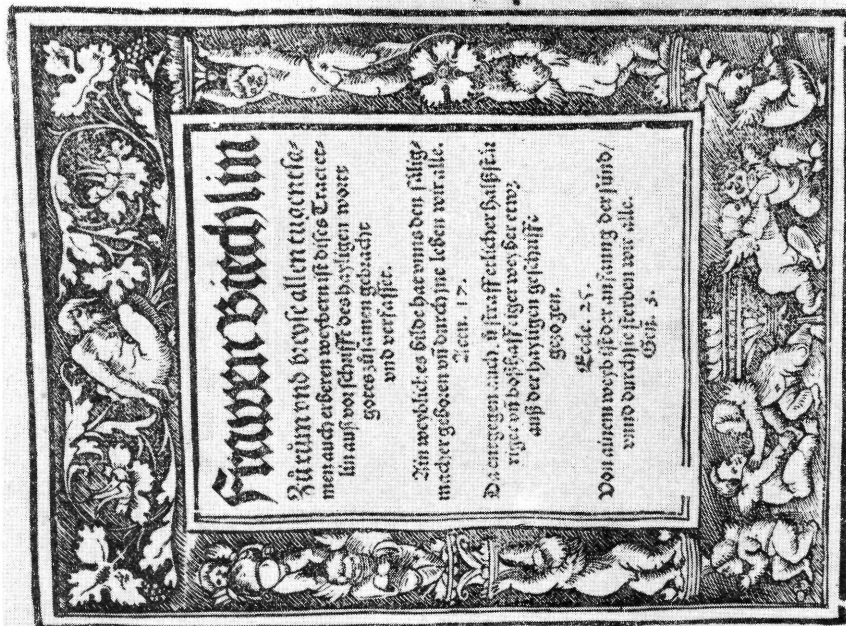
¹³ HAIMAN György: *Tótjalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus. A bibliográfiát összeállította SOLTÉSZ Zoltánné. Budapest, 1972. 297—298. l.*

¹⁴ JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. Bd. II. Leipzig, 1750. 1509—1510 hasáb.

Namen vñ Suma
 deren vom Adel so auf dē Hrenschē
 zug verfolget vñ vñ dē. Auch wēdē wie vil
 Schloßer von gemainen Hundes stunden
 eyngenommen vñ dē
 brēt sind.
 1523.

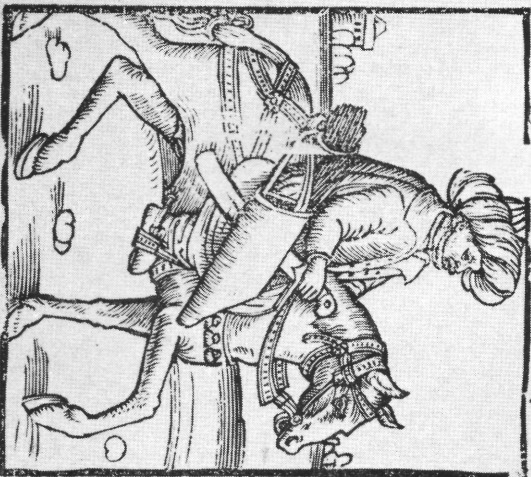

2. kép

1. kép

Wolcher d'alt Rünig
klücher z'daieret zu Wungern vund
Wadem bordschaffren / nemlich Herr Sigmund
Weyßberger / vñ ein Jüngerscher Herr / zñ dem Fürst
den Kayser an vñ abeornen sind / sonst ungeschick
auf vergesentlicher sag erbalten worden ist.

M. D. XXX.

3. kép

Sie belägerung der Statt
Wien in Oerreych / von dem aller graw
samsten Tyrannen vund verderber der Christen
heit dem Türckischen Kayser / genant Sultan
Solymayn / vñ endlich bescheben / Im Mo
nat September des

1529.

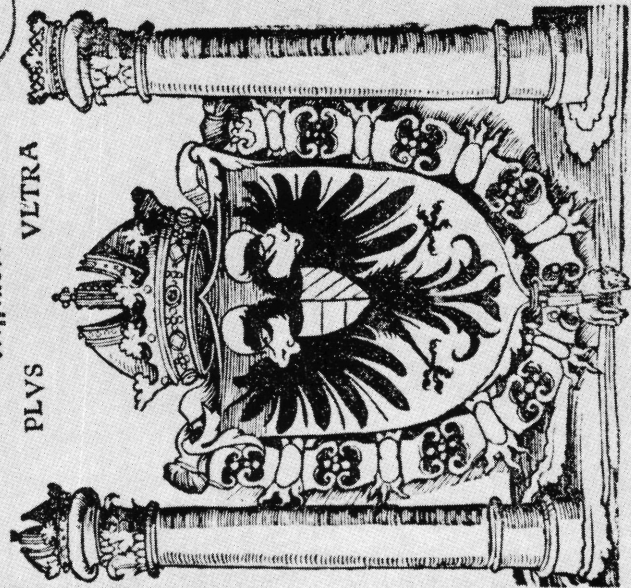
4. kép

Ein Oration an den
Allerdurchleuchtigsten Göf-
 mechtigsten und vnüberwindlichsten Rö-
 mischen Kayser Carolum/allzeit meret des
 Reichs/ vnd auch an die Hochwürdigsten
 durchleuchtigste Hochgebornen Churfür-
 sten/Fürsten/vñ andere des heilige Reichs
 stände/vñ der Dingen vñ Sclanoniern be-
 schwerliche not vñ vberfal des Türcke we-
 gen/ Durch den Hochwürdig herin Ladis-
 laß von Macedonia Bischoff zu Wardeyn.
 des Allerdurchleuchtigsten vñ grosmechtri-
 gen Fürsten vñ Herren herin Ferdinanden
 des Königs zu Ungern vnd Beham etc.
 Rath/vnnd des Königreichs Un-
 gern Oratorn zu Augspurg auff
 dem Reichstag am dießli-
 gsten tag Septembus
 in Latien fürbracht/
 1547 auffo fleysigst ver-
 teucht.

M.D. XXX.

Römischer Keyserlichen
Rathestat aufschreiben vnd
 vermanung/an alle stend der Churfür-
 bey/den Türcken zug be-
 treffend.

PLVS VLTRA

Wir haben die Erbschleüchterser/ Großmächtigster/ Dürber/ wündtlichster / Römischer Kaiser/ allergnädigster Herr/ Lwer Röm. Kai. Mai. haben dem Durchleüchtigen Hochgebornen Fürsten und Herren/ Herren Heinrichen dem jüngern Herzogen zu Braunschweig und Lüneburg &c. meinem gnädigen Herrn vor wenigen tagen/ ein vermeinte weitläuffige/ geflüchte/ Lerenrüge/ und vnerhebliche schrifft/ die der Churfürst von Sachsen vñ Landgraff von Hessen/ auch ihre Conspirations verwan/ ten/ L Röm. Kai. Mai. wider seine F. G. zübeschickung ihres vermeinten an seinen F. G. und derselben verwan/ten/ bösen begangnen landtsdrucks/ iünglich in offener Audiens fürgelesen vñ eingebracht/ sampt etlichen vermeinten mündeliche fürbringen/ gnädigst zustellen/ und sein F. G. zü widerinbringunge ihres errettlichen gegenberichts / disze gegenwertige Audiens und verhö/ gnädigst geben lassen/ des thün gegen Lwer Römischen Kai. Mai. seine F. G. sich anfänglich vnderthänigst bedanken/ vñnd wollen es vñnd dieselben Lwer Kai. Mai. ihres höchsten vermögens/ züuerdienen/ yederzeit ganz willig besunden werden.

Und ist sein F. G. ye genaygt disen iren warhafftigen/ errettlichen/ besündigen/ in Recht gegründeten und vnabläßlichen Bericht mit den glimpfflichsten

2 ii woz

Wir haben Churfürsten/ Fürsten/ vñnd andere verainigte Ständ Röm. Kai. vñ Röm. Ma. auch Churfürsten/ Fürsten vñ Ständen des heiligen Reichs/ durchernectter zeit/ einen warhafftigen besitzendigen betricht gethon/ vñnd rechtmäßige gegründete vñnd erhebliche versuchen fürgebacht/ wöcherhalben Heinrich/ der sich nennt den jüngern von Braunschweig/ den sechsiebenen vberzug / iinn vil weg vñnd zum höchsten veruracht/ also/ das ire Churf. F. G. vñnd sie/ gedachten von Braunschweig/ auff solche seine hebe verurachtung/ mit Gott/ Leren vñnd Recht/ haben fürnemen mögen.

Ir Churf. F. G. vñnd sie/ haben auch in sollichem irem gethonem Bericht/ die geschicht des vo Braunschweigs beschwärtliche handlung/ zum einfältigste dargethon/ on einiche scharpffe illation vñ einfürungge/ die doch in vil weg/ vber das/ so zü begründung beschehens vberzugs gehörig/ wider in darauff wolbetten mit sñg gezogen vñ fürbracht werden müge/ wölchs aber Röm. Kai. Ma. zü sonderlicher vnderthänigster eererbietung/ vñnd auch darums verbleiben/ damit ir Kai. auch die Röm. Ma. Churf. F. vñ Ständ des heiligen Reichs scheinlich zübesinden hetten/ das ire Churf. F. G. vñny mit solchem Bericht/

2 ii nichts

szum nélkül került ki az augsburgi Steiner-nyomdából (Pegg 118.) Ugyanebben a nyomtatványban megtalálhatók a „Frawen Biechlin”-ben alkalmazott betűtípusok is.

1523.

2. Namen vñ Suſna // deren vom Adel fo auf dē Frenckifchē // zug verfürdt feyndt worden ... // 1523. //

4° [4] lev. Címlapmetszet. (2. kép)

Ant. 2752 (5) Ant. 10.065

A címlapmetszet a Steiner-nyomtatványok egyik jellegzetes díszé. Ugyanezzel a páncélos lovast ábrázoló képpel jelent meg a Róma 1527. évi elfoglalásáról tudósító röplap „Warhafftige vñnd kurtze bericht” címmel (Ant. 3271). Az ugyancsak impresszum nélkül forgalomba hozott rölapot a British Museum katalógusa publikálta a Steiner-nyomda termékeként (BMC German 356. l.). Öt évvel később, 1532-ben a „Hernach volgend die Zehen Krayß” szövegkezdetű, magyar vonatkozású rölapban (BMC German 355. l., Hubay 142) e metszetet már kissé módosítva alkalmazta újra a Steiner-nyomda. Maga a páncélos lovasalak változatlan maradt, de jobbra a háttérben a két kis épületből felcsapó lángokat lefaragták a dűcről.

1525.

3. JACOBUS von Hypern: Ain erfchrockliche geschicht wie etliche Ditmarfchen den // Chriftlichen prediger Haynrich von Zutfeld new- // lich fo jemerlich vmb gebracht haben ... // MD XXV. //

4° [4] lev. Címlapmetszet.

Ant. 2742 (7). Ant. 10.134

A Heinrich von Zutphen máglyahalálát szemléltető címlapmetszet a Széchényi Könyvtárban meglevő Steiner-nyomtatványokban nem fordul elő. A kiadvány betűtípusa azonban pontosan megegyezik az ugyancsak 1525-ben forgalomba került „Handlung, Ordnung vñ Instruction” című rölap betűivel (Ant. 2805), amelyet a British Museum katalógusa a Steiner-nyomda termékeként publikált (BMC German 381. l.)

1529.

4. Wölcher gftalt Künig // klicher Maieftet zu Hungern vñnd // Behem bottfchafftenn, nemlich Herr Sigmund // Weyxelberger, vñ ein Hungerifcher Herr, zu dem Türcki - // fchen Kayfer an vñ abkomen find ... // M.D.XXIX. //

4° [4] lev. Címlapmetszet. (3. kép.)

App.H.218

Ugyanezzel a címlapmetszettel és típusokkal jelent meg fenti kiadvány következő variáns-kiadása:

5. Wölcher gftalt Künig // klicher Maieftet zu Behem vñnd // Hungern bottfchafftenn, benandtlich Herr Six // Weyxelberger vñ ein Hungerifcher Herr, zu dem Türcki - // fchen Kayser an vñ abkomen find ...

4° [4?] lev. Címlapmetszet.

Röpl. 92

Az Országos Széchényi Könyvtárban ez utóbbi rölapnak csak egy csonka példánya van meg, amely a címlapot és az utolsó levelet foglalja magában. Maga a címlap is sérült: a török lovast ábrázoló fametszet alsó szélének egy része, valamint az évszám nem látható, mert a levél alsó szélét levágták. Hogy mindkét nyomtatvány az augsburgi Steiner-nyomdában készült, azt az azonos fametszettel 1532-ben közreadott „Warhafftige neue Zeittung” (App. H. 254) ismertetésekor bizonyítjuk.

6. Die belägerung der Statt // Wien ... // 1529. //

4° [8] lev. Címlapmetszet. (4. kép)

Ant. 4341

Az esemény illusztrálására alkalmazott csatakép, a szövegkezdő A iniciálé, valamint a betűtípusok megegyeznek a Bécs 1529. évi elfoglalásáról kiadott azonos szövegű rölapéval (App. H. 212, Sturminger 16). Ez utóbbi nyomtatvány csak a cím szedésében tér el kiadványunktól s a British Museum megállapítása szerint az augsburgi Steiner-nyomdában készült (BMC German 842. l.).

1530.

7. LADISLAUS de Macedonia: Ain Oration an den // ... Rö - // mifchen Keifer Carolum // ... M.D.XXX. //

4° [10] lev. Fametszetes címlapkeret. (5. kép)

Szabó III. 279.

A váradi püspöknek a török előretörését ismertető beszéde egymás után latinul és

németül is megjelent. Ez utóbbiban elsősorban a fametszetes címlapkeret utal a magát meg nem nevező nyomdászra: Heinrich Steinerre, aki e keretdísz léceit a „Der Teütsch Cicero” című reprezentatív kiállítású kötetében 1534-ben egyenként használta fel. A keret alsó léce a „Der Teütsch Cicero” (Ant. 793(1) CV levelének verzóján, a bal oldali léce a CXX levél rektóján, a jobb oldali keretléc pedig a CXX levél verzóján fordul elő. Megegyeznek a két nyomtatványban használt betűtípusok és iniciálék is.

1532.

8. CAROLUS V. imp: Römifeher Keyferlichen // Mayestat außschreiben vnd // vermanung an alle stend der Chriften- // heytt, den Türcken zug be- // treffendt. // 4° [4] lev. 1 fametszetes címer. (6. kép) Röpl. 145.
A címlapot díszítő császári címet az 1540. évi „Warhafftige auch gantz glaubwürdige Neue Zeytung”-ban (Ant. 2793 (13)), a betűtípusokat az 1534-ben kiadott „Der Teütsch Cicero”-ban (Ant. 793 (1)) használta a Steiner-nyomda.

9. Warhafftige neue zeit // tung von dem Türckē, wel // liche eyn gefangner Türck zu Wien, auff die // Fragtuck, so hierin begriffen // geantwort. // M.D.XXXII. // 4° [4] lev. 1 címlapmetszet. App. H. 254.

A címlapon illusztrációként alkalmazott fametszet — török lovaskép — ugyanarról a dúcra készült, mint a 4-5. tételként ismertetett röplapok címlapdíszre. Ez utóbbiak 1529-ben kerültek forgalomba, amikor a fametszet felső vonalkeretéből még csak egy kisebb rész hiányzott; 1532-ig viszont tovább sérült a dúc, így a felső keretléc bal oldali része már nem látható kiadványunkban.

1542.

10. Vier warhafftige Mißfi = // ue . . . // M.D.XLII. // 4° [12] lev. 1 fametszet. (7.–8. kép.) Szabó III.341

A számos bibliográfiában részletesen leírt nyomtatványban — Kertbeny 568, Apponyi 290. Hubay 196, Göllner 777 — a legkönnyebben felismerhető Steiner-dísz az A₃ rektóján levő L iniciálé. Ugyanez a puttóval díszített fametszetes kezdőbetű tíz évvel korábban felhasználást nyert már a Steiner-nyomda egyik díszes kiadványában (Cicero: Officia, L 3 verzó lev. Ant. 793 (2)). A nyomtatványunk címlapján használt két kiemelőtípus és a szövegtípus viszont egy ugyancsak 1542-ben közreadott Luther-röplapban (Eine Heerpredigt Wider dē Türcken. Röpl. 187) ismerhető fel, amely a Steiner-nyomda kolofonjával került forgalomba.

A Buda 1541. évi elfoglalásáról tudósító röplapunkban a címlap verzóján levő fametszet nyilván Buda török kézre jutását kívánja szemléltetni; az esemény hiteles ábrázolásának azonban nem tekinthető. E metszet ugyanis kicsinyített változata a kilenc évvel korábban a Steiner-nyomdában megjelent Thucydides-kötet egyik illusztrációjának (Ant. 862 LXXVIII rektó lev.). A mintaképül szolgáló fametszet mérete 141 × 155 mm, a röplapunk számára készült kép viszont 118 × 115 mm nagyságú átalakított kópia, amely az eredeti metszetnek a bal felső részletét ismétli meg kisebb-nagyobb változtatásokkal. Legszembetűnőbb az átdolgozás a városkép előterében ábrázolt oszlopcsarnokon. Az eredeti metszeten e csarnok oszlopai között kisebb csoportok tárgyalnak, a kópián viszont semleges fekete háttér előtt emelkedik az épület három oszlopa. Az oszlopcsarnok mögötti jobb oldali épületek helyére pedig felesapó lángoszlopokat metszett a Steiner-nyomda ügyes illusztrátora. Jobb oldalt mintegy 48 mm, alul kb. 20 mm nagyságú részlet maradt le a Buda ostromának illusztrálására felhasznált, kicsinyített és módosított kópiáról.

1544.

11. Heinrichs der sich nen // net den Jüngern von // Braunschweig Replie, // auff den vorgehen // den bericht. // M.D.XLIIII. // 4° [80] lev. (9. kép.) Ant. 2807

Betűhív leírás hiányában nem dönthető el, hogy kiadványunk azonos-e a Schottenloher 29.794, illetve Index Aureliensis 124.045 számon leírt, 114 levél terjedelmű, hely és nyomda nélkül közreadott nyomtatvánnyal. Ha igen, akkor példányunk csonka. A címzőveg azonos, de mindkét említett bibliográfiában a „nennet” szó helyett „nennt” szerepel.

A nyomtatványban használt betűtípusok, valamint a V3 verzón levő gótikus A iniciálé egyaránt megtalálható a Steiner-nyomda egyik ismert kiadványában, Veit

Traut 1543-ban megjelent "Türkischer Kayser Ankunfft" című művében (App. H. 1726). Ez utóbbiban az említett A kezdő az A4 levél verzóját díszíti. A másik, fonatos díszű A iniciálé (40×48 mm) pedig ugyanabból az iniciálékészletből való, mint az említett „Türkischer Kayser Ankunfft” szövegkezdő E iniciáléja (mindkét műben A2 rektó levélen szerepel az azonos jellegű két kezdőbetű).

12. Letzliche vnd endtliche // Ablainung oder Duplic Churfürten // Fürten... //
 ... Auch gemainen Reichstän- // den zu Speir, Anno 1544 in schrifftten vber- //
 geben ... // M.D.XLIII. //
 4° [148] lev. (10. kép.)

Ant. 2760

Az illusztrálatlan nyomtatványban a A2 rektó levél nagyméretű, fonatos E iniciáléja utal elsősorban a Steiner-nyomdára. Ezt a díszes kezdőbetűt Veit Traut „Türkischer Kayser Ankunfft” című kiadványában (App. H. 1726 A2 rektó lev.) használta az ausburgi nyomda. A kisebb méretű, gótikus iniciálék, valamint a betűtípusok pedig az 1535-ben megjelent „Der Teütsch Cicero” című Steiner-nyomtatványból (App. H. 2540 (1)) ismertek.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. Die Bücherei des Lukas Unglerus (†1600). Der dritte Bischof der evangelisch-sächsischen Kirche Siebenbürgens Lukas Unglerus (Ungleich) hat eine für seine Zeit reiche Bücherei besessen und sie vor seinem Tod testamentarisch dem Gymnasium von Hermannstadt (Sibiu, Nagyszeben) vermacht. Dort ist sie bald darauf, 1603, in die wenige Jahre vorher neuengerichtete Gymnasialbibliothek eingereiht worden, wobei nahezu jedes Buch den Vermerk „Ex testamento reverendissimi domini magistri Lucae Ungleri, superattendentis ecclesiarum Saxonicalium” erhielt. Im Jahre 1879 ist sie mit allen anderen älteren Bücherbeständen des Gymnasiums in die Bibliothek des Brukenthalmuseums übergegangen.

Nach der Umschrift auf seinem im Mausoleum der Birkhölmer Kirchenburg befindlichen Grabstein ist Unglerus am 22. November 1600 im Alter von 74 Jahren gestorben.¹ Er dürfte somit 1526 geboren sein. Damit stimmt allerdings eine Randnotiz auf der ältesten Matrikel des Hermannstädter Gymnasiums aus 1598 nicht überein, die besagt, dass Unglerus Ende 1548 im Alter von 18. Jahren nach Deutschland zum Studium abgegangen sei.² Geboren ist er in Hermannstadt; das geht u. a. aus seinem Monogramm L V C (Lucas Unglerus Cibiniensis) auf einigen seiner Bücher, meist aus 1562 stammend, hervor. Dort lässt sich sein Geschlecht bis 1479 zurückverfolgen. In diesem Jahr taucht in den Steuerregistern der Stadt zunächst als incola, aber schon mit dem Steuersatz des hospes ein Mathys Ungleich auf.³ In einer Torhutrechnung aus 1485 erscheint Mathys sodann als hausgeessener Wirt; 1495 ist er Ratsherr und wird als solcher zu verschiedenen Missionen verwendet.⁴ Sein Haus lag vermutlich auf dem Grossen Ring, so dass man ihn zur stadtführenden Bürgerschicht zählen muss. Um das Jahr 1500 wird unter den Hausbesitzern der Stadt ein Jakob Ungleich erwähnt, dessen Verwandschaftsbeziehung zu Mathys ungeklärt ist.⁵ Von Beruf Schneider gehört er einer der hochangesehenen, einflussreichen städtischen Zünfte an. 1526–1527 ist er Ratsher und stirbt 1528 als Stadthann.⁶ Nach

¹ J. M. SALZER, *Der königl. freie Markt Birkhölmer in Siebenbürgen*. Wien, 1881.

² Archiv der Evang. Kirchengemeinde A. B. Hermannstadt.

³ *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens. Bd. I, 1. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt. Bd. 1. Hermannstadt 1881, S. 39 u. 70.*

⁴ Ebenda, S. 110, 185 passim.

⁵ Ebenda, S. 260, 264, 578/9.

⁶ Staatsarchiv Hermannstadt (Sibiu), Protokollbuch des Hermannstädter Rates Bd. 1, 1522–1565, S. 58.

Jakobs Tod hat seine Witwe den Kaufmann Huppertus geheiratet.⁷ Auf Beziehungen des Jakob Ungleich zu Bistritz lässt schliessen, dass er dem dortigen Bürger Johannes Clemens einen Silberbecher vererbt.⁸ In diesem zur Oberschicht gehörenden Jakob Ungleich kann man vielleicht den Vater unseres Lukas Unglerus sehen. Dafür spricht, dass Lukas Unglerus vorübergehend einen Zweitnamen geführt und sich auch Lukas Franck genannt hat. Unter diesem Namen wird er von seinem Kronstädter Zeitgenossen Christian Massa in den „Acta capituli Barcensis“ erwähnt, wobei es sich zweifellos um die gleiche Person handelt. Denn der von Massa als „Lucas Franck, artium liberalium et philosophiae professor in schola Cibiniensi“ bezeichnete, der von siebenbürgisch-sächsischer Seite zusammen mit den Dechanten des Burzenlandes und von Hermannstadt im Herbst 1561 an die Universitäten von Wittenberg, Leipzig, Frankfurt/Oder zum Einholen von Gutachten in der Abendmahlsfrage entsendet worden ist, kann nach der Lage der Dinge niemand anderes sein, als eben Lucas Unglerus. Wir erklären uns diesen Doppelnamen, der übrigens im 16. Jahrhundert keineswegs etwas Einmaliges darstellt, in der Weise, dass die Mutter des Unglerus nach dem vermutlichen frühen Tod ihres ersten Gatten sich wieder-verehelicht und der Sohn Lukas vorübergehend den neuen Familiennamen angenommen haben wird. Die Identität Ungerlus-Franck nämlich vorausgesetzt, für die weiter unten noch schlagkräftige Argumente ins Feld geführt werden, lässt sich die Biographie des Lukas Unglerus über das heute Bekannte noch um einiges ausweiten.

Darnach lässt er sich im Jahr 1547 in „scholam Coronensem liberaliori doctrinae“ einschreiben, die Johannes Honterus wenig vorher ins Leben gerufen hatte, und wo ein Jahr darauf bezeichnenderweise der schon genannte Christian Massa ebenfalls erscheint.⁹ Am 28. Dezember 1548 ist Unglerus dann „studiorum gratia“ nach Deutschland gezogen,¹⁰ wird aber erst am 9. Juni 1550 als Hörer der Universität Wittenberg in deren Matrikel verzeichnet.¹¹ Dort dürfte er auch den „magister artium liberalium“ gemacht haben, den er später als Titel führt. Nach einem ungewohnt lang ausgedehnten Auslandsaufenthalt kehrt Unglerus am 11. Januar 1556 in die Heimat zurück;¹² und schon am 11. Februar wird er zum Lektor an das kurz vorher ebenfalls neubegründeten Hermannstädter Gymnasium bestellt. In dieser Eigenschaft und wegen seiner gründlichen wissenschaftlichen Ausbildung tritt er zu Bischof Matthias Hebler in nähere Beziehung, der ihn 1561 zusammen mit Georg Christiani, Pfarrer von Heltau und Dechant des Hermannstädter Kapitels, zu Verhandlungen nach Kronstadt in Angelegenheit des wegen Glaubensabweichung abgesetzten Stadtpfarrers Titus Amicinus, wo offenbar mit dem Stadtrat schwierige Auseinandersetzungen bevorstanden.¹³ Im Herbst des gleichen Jahres entsendet ihn die Synode, wie schon erwähnt, mit den Dechanten von Hermannstadt und dem Burzenland an einige Hochschulen Deutschlands, von wo Unglerus am 23. Januar 1562

⁷ *Inventarul protocoalelor primariei Sibiu 1521–1700*. Bukarest 1958, S. 17 Nr. 69 und S. 27 Nr. 154.

⁸ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt Bd. VIII*, Heft 2, S. 7 f. Das Heft ist 1918/9 wegen der damaligen Umstände nicht zur Auslieferung gelangt, liegt aber in der Bücherei der Evang. Kirchengemeinde A. B. in Kronstadt auf. Darauf und auf die ganzen Zusammenhänge Unglerus-Franck bin ich von Herrn Gernot Nussbächer-Kronstadt freundlicherweise aufmerksam gemacht worden, wofür ich Ihm Dank schulde.

⁹ Fr. SCHIEL, *Die Matrikel des Kronstädter Gymnasiums vom Jahre 1544–1810*. In: Programm des ev. Gymnasiums Kronstadt 1862/63, S. 13.

¹⁰ Randnotiz in der Anm. 2 erwähnten Hermannstädter Gymnasialmatrikel aus 1598.

¹¹ K. FABRITIUS, *Die siebenbürgischen Studierenden auf der Universität Wittenberg*. In: Archiv d. Ver. f. siebenbg. Landeskunde N. F. 2, 1855, S. . .

¹² Wie Anmerkung zwei und 10.

¹³ Vgl. die Anmerkung 8 genannte Quelle, S. 4 f.

heimkehrt.¹⁴ Von der Universität Frankfurt bringt er je ein Schreiben an die Nationsuniversität und an die sächsische Geistlichkeit Siebenbürgens mit, die sein persönliches Auftreten und Wirken lobend hervorheben.¹⁵

Ab 1562 erscheint in dem Pfarrerverzeichnis von Mühlbach (Sebes, Szászsebes) der Name Lukas Franck, den wir nach dem oben gesagten ebenfalls mit Lukas Unglerus gleichsetzen möchten.¹⁶ Auch eine Reihe von Büchern aus der Bibliothek des Unglerus legen diese Gleichsetzung nahe, ja sie machen sie nahezu zur Gewissheit. Im Jahr 1563 schenkt der Wittenberger Professor Georg Maior, der Nachfolger Melanchthons, seinen im gleichen Jahr erschienenen Predigtband (Nr. 88 des Anhangs) „Lucae Franck, pastori ecclesiae civitatis Millembach in Transilvania . . . in symbolum amoris“. Hier ist die Identität Franck-Unglerus mit den Händen zu greifen, da ein Lukas Franck unter den Wittenberger Studenten jener Zeit nicht nachweisbar ist, Unglerus aber während seiner Studienjahre und vermutlich erneut im Herbst 1561 mit Maior in engere Beziehung getreten ist.¹⁷ Auch eine Auswahl aus Werken Augustins (vgl. Nr. 8 des Anhangs) besitzt Unglerus, die ein Doktor J. E. Lang dem Lukas Franck vermacht hat. Schliesslich findet sich in seiner Bücherei auch eine Erasmusausgabe, die um 1530 einem Laurentius Franck geschenkt worden ist (vgl. Nr. 46 des Anhangs). Man wird daher in Zukunft Lukas Unglerus zwischen 1562–1565 als Pfarrer von Mühlbach anzusehen haben, falls sich nicht ein gegründeter Gegenbeweis führen lässt.

Im Jahr 1565 wechselt Unglerus dann als Pfarrer in das unweit Mühlbach gelegene Kelling (Cîlnic, Kelnek) und wird Dechant des Unterwälder Kapitels. In dieser Eigenschaft unterzeichnet er mit einer Reihe anderer Dechanten die auf der Hermannstädter Synode am 25. November beschlossene Artikel.¹⁸ Im Mai 1567 wird er von der Gemeinde Birtihalm (Biertan, Berethalom) zum Pfarrer berufen und als solcher am 6. Mai 1572 von der in Mediasch versammelten Synode zum „Generalsuperintendenten der sächsischen Kirche Siebenbürgens“ mit 36 von 51 abgegebenen Stimmen gewählt.¹⁹ Seine Gegenkandidaten waren die Stadtpfarrer von Hermannstadt und Kronstadt. Neben der anerkannten Gelehrsamkeit des Unglerus dürfte bei der Wahl ausschlaggebend gewesen sein, dass damit das Bischofsamt automatisch nach Birtihalm verlegt wurde, und man auf geistlicher Seite dadurch der mitunter lästigen Bevormundung durch die Nationsuniversität bzw. im Falle der beiden Stadtpfarrer einer Einengung bzw. Schmälerung des Bischofswahlrechtes aus dem Wege gehen konnte.²⁰

In seiner über 28 Jahre währenden Amtswirksamkeit hat Lukas Unglerus die von seinem Vorgänger Matthias Hebler kraftvoll angesteuerte Linie fortgeführt und mit der „Formula pii consensus“ von 1572 eine Ausweitung des Augsburger Bekenntnisses von

¹⁴ Vgl. die Anmerkung 2 und 10 genannte Quelle.

¹⁵ K. SCHWARZ, *Die Abendmahlsstreitigkeiten in Siebenbürgen*. In: Archiv N. F. 2, 1855, S. 282: Is officio suae legationis apud nos sedulo et praestantissime est functus“, ein Zeugnis, das man ihm nicht verwehren dürfte.

¹⁶ G. ARZ, *Series pastorum*, Maschinenhandschrift Archiv der Evang. Kirchengemeinde A. B. Hermannstadt und in anderen städtischen Kirchengemeinden.

¹⁷ A. SCHULLERUS, *Luthers Sprache in Siebenbürgen*. In Archiv 41, 1928, S. 254 Anm. 5 ist der Meinung, dass Unglerus die im Anhang unter Nr. 83, 84 und 41 verzeichneten Werke zur Abendmahlsfrage von seiner Akademiereise aus 1561 heimgebracht habe.

¹⁸ G. D. TEUTSCH, *Die Synodalverhandlungen der Evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen im Reformationsjahrhundert*. Hermannstadt 1881, S. 108.

¹⁹ Ebenda, S. 136.

²⁰ G. E. MÜLLER, *Die Verlegung des siebenbürgisch-sächsischen Bischofssitzes von Hermannstadt nach Birtihalm*. In: Beiträge zur Geschichte der ev. Kirche A. B. in Siebenbürgen. Hermannstadt 1922, S. 71f.

1530 in Richtung der späteren Theologie Melanchthons angestrebt.²¹ Erst gegen Abend seines Lebens mußte er der nun auch in Siebenbürgen Fuss fassenden Theologie der Konkordienformel Zugeständnisse machen, die im Laufe des 17. Jahrhunderts auch in Siebenbürgen zur lutherischen Hochorthodoxie ausarten sollte.²²

Nur wenige Bücher aus der Bibliothek des Lukas Unglerus stammen nachweisbar aus Familienbesitz. Mehrere theologische Werke aus den frühen Fünfzigerjahren sowie eine Lyoner Hesiodausgabe aus 1550 (Nr. 62) gehen auf „Martinus Unglerus, Cibiniensis“, wohl einen älteren Bruder des Lukas zurück. Auch von den älteren Bänden in Großformat, meist der Patristik und der Kanonistik verhaftet, dürften von früher herrühren, doch weisen sie keine bezüglichen Einzeichnungen auf. Aus der Bücherei des siebenbürgisch-sächsischen Humanisten und Theologen Johannes Lebel stammen vier Wiegendrucke meist geschichtlichen Inhaltes (Nr. 41, 69, 70, 121). Es sind werke, die sich Lebel als „collaborator maius“ unter dem Rektorat des Wenzeslaus Hyrsberger an der Schule zu Kaschau (Košice, Kassa) angeschafft hatte. Wahrscheinlich hat sie Lebel vor seinem Abgang aus Talmesch (Tálmaciu, Tolmács) dem jungen Unglerus vermacht oder verkauft. Der Bücherei des Mediascher Generaldechanten Matthias Glatz entstammen ein Evangelienkommentar des Augsburger lutherischen Pfarrers Wolfgang Musculus, der später als überzeugter Calviner in die Schweiz hinüberwechselte, sowie die Summarien des streng lutherischen Erasmus Sarcerius in Eisleben. Der Bistritzer Pfarrer Johannes Grau überlässt Unglerus im Jahre 1580 geschenkweise die Genfer Ausgabe von 1578 des zum Calvinismus neigenden Christoph Pezelius „De praecipuis articulis christianae doctrinae“ (Nr. 117). Mit eigenhändiger Widmung schenkt, wie schon erwähnt, der Wittenberger Professor Georg Maior, dem ihm befreundeten Unglerus einen 1563 erschienenen Band seiner Homilien.

Im übrigen erscheint Lukas Unglerus auch nach dem Ausweis seiner Bücherei als ein vornehmlich von Melanchthon, Georg Maior und der Wittenberger Schule geprägter Theologe. Melanchthon ist mit nicht weniger als zwölf Werken vertreten, darunter Kommentare, Exegesen zu mehreren Paulusbriefen, seiner Ethik in einer Ausgabe von 1589, den „Loci communes“ von 1521 in einem Druck von 1523, sowie Predigten und Reden. Vom langjährigen Dekan der Wittenberger theologischen Fakultät und vermutlichen Lehrer des Unglerus, Georg Maior, liegen zehn Werke vor — die gegen Westphal gerichtete Streitschrift in der Abendmahlsfrage gleich in zwei Ausgaben von 1555 und 1557 (Nr. 85 und 86). Sonst ist Maior mit den grossen exegetischen Werken zu den Briefen des Paulus an die Römer, Galater, Philipper und Kolosser sowie mehreren Homilien vertreten. Von Luther besitzt Unglerus einige Bände der Werkausgabe aus der Druckerei des Hans Lufft, die Hauspostille in der Ausgabe von 1552 und den Kommentar zum Galaterbrief, von anderen Wittenbergern etwa noch Veit Dietrich, Caspar Cruciger und Caspar Peucer, der Schwiegersohn Melanchthons und eifrige Vertreter des Philippismus nach dessen Tod.

Für die starke Beachtung, die das reformierte Schriftgut auch bei Unglerus gefunden hat, legen Zeugnis ab in erster Reihe Calvins Hauptschriften: Die „Institutio christianae religionis“ (Nr. 19) und die „Praelectiones in duodecim prophetas . . .“ (Nr. 20), dann Beza's berühmte „Confessio christianae fidei“ (Nr. 10), Homilien des Züricher Zwinglianners Rudolf Gualtherus und Schriften von Musculus, Ökolampad und Konrad Pellikan sowie Lavater, Viret u. a. Auch das Haupt der evangelischen Bewegung in Italien, Bernardino Ochinus, ist vertreten, der in Zürich als Flüchtlingspfarrer tätig war und von

²¹ L. BINDER, *Theologie und Bekenntnis in der evangelischen Kirche Südsiebenbürgens. von 1570—1630*. In: Kirchliche Blätter 4, 1976, Heft S, 2. 4 f.

²² L. BINDER, *Melanchthon in der siebenbürgischen evangelischen Kirche*. In: Theologische Literaturzeitung 102, 1977, Sp. 11—14.

dort als antitrinitarischer Lehren verdächtig nach Polen und Mähren ausweichen mußte.

Vom Württemberger Johannes Brenz, dem eigenwüchsigen Lutheraner, hat sich Unglerus einen Kommentar zum Alten und Neuen Testament, einen Predigtband und seine berühmte Katechismuserklärung angeschafft. Von David Chyträus, einem der Hauptmitarbeiter am Konkordienwerk von 1580, besitzt Unglerus lediglich eine Chronologie sowie einige Gelegenheitsreden. Für sein historisches Interesse sprechen auch die vielen Werke klassischer Autoren wie Appian, Apulejus, Cicero, Quintus Curtius, Hesiod, Flavius Josephus, Justinus, Valerius Maximus, Plinius u. a.

Von Humanisten finden sich Flavio Biondo mit seinen Hauptwerken zur Römischen Geschichte, Paolo Giovio, Joachim Camerarius mit Arbeiten über die Redekunst. Erasmus ist mit einem bibelkritischen Werk und mit einer Art Einführung in das Studium der Theologie vertreten.

Auffallend sind die vielen Werke kirchenrechtlichen Inhaltes, vor allen die Dekretalisten Gratian, Gregor IX, Bonifaz VIII, Clemens V und Nikolaus von Deutz. Sie liegen fast durchwegs in Ausgaben vom Ende des 15. und aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts vor, so dass sie vermutlich von einem Vorfahren des Unglerus herrühren.

Auf die äussere Form seiner Bücher hat Lukas Unglerus weniger Wert gelegt. Er unterscheidet sich darin etwa von Franz Salicaeus,²³ Damasus Dürr,²⁴ Albert Huet²⁵ oder seinem Nachfolger Matthias Schiffbaumer,²⁶ die ihre Bücher fast durchwegs haben einbinden, sowie mit Monogramm und Jahreszahl auf dem Einband versehen lassen. Unglerus hat das nur mit wenigen Bänden gemacht, die vorwiegend aus dem Jahr 1562 stammen. Zahlreiche seiner Bücher haben glatte Pergamenteinbände.

Von dem persönlichen Leben des Unglerus wäre noch nachzutragen, dass sein Sohn Johannes im November 1589 die Tochter des Hermannstädter Bürgermeisters Johannes Bayer ehelicht und der Superintendent zur Hochzeitsfeier sämtliche Dechanten und Pfarrer der evangelischen Landkapitel Siebenbürgens einlädt.²⁷ Jener „Lucas Unglerus, BIRTHALBENSIS“, der 1590 an der Universität Frankfurt/Oder immatrikuliert wird, dürfte gleichfalls ein Sohn des Superintendents gewesen sein.²⁸ Am bekanntesten von seinen Söhnen ist der als Kaufmann zu grossem Reichtum gelangte Christoph Unglerus, der 1626 als Hermannstädter Stadthann stirbt. Dieser ist der Vater jener Katharina Ungleich, die in den sogenannten Götzmeisterischen Unruhen von 1645 in Hermannstadt eine so unselige Rolle gespielt hat.²⁹

²³ G. GÜNDISCH, *Franz Salicaeus*. In: *Geschichtswirklichkeit und Glaubensbewährung* Festschrift Fr. Müller. Stuttgart 1967, S. 204 ff.

²⁴ *Die Bibliothek des Damasus Dürr*. In: *Revue Roumaine d'Histoire* 12, 1973, S. 947 ff.

²⁵ Derselbe, *Die Bibliothek des Sachsengrafen Albert Huet*. In: *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde* 4, 1974, S. 32 ff.

²⁶ Derselbe, *Die Bibliothek des Superintendents der evangelischen Kirche Siebenbürgens Matthias Schiffbaumer (1547–1611)*. In: *Revue des études sud-est européennes* 15, 1977, S. 463 ff.

²⁷ Staatsarchiv Hermannstadt (Sibiu), Bistritzer Kapitelsurkunden Nr. 295/184.

²⁸ Fr. SCHULLERUS, *Siebenbürger Studierende an d. Universität in Frankfurt a. d. Oder*. In: *Archiv* 22, 1889, S. 406.

²⁹ G. GÜNDISCH, *Soziale Konflikte in Hermannstadt um die Mitte des 17. Jahrhunderts*. In: *Forschungen zur Volks- und Heimatkunde* 3, 1960, S. 63. ff.

Anhang

1. *Aepinus Johannes*, Liber de iustificatione hominis. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1551, Kl. 8°. Unter der Signatur V. I, 2067 begebunden zu Nr. 150.
2. *Althamer Andreas*, Conciliationes locorum scripturae, qui specietenus inter se pugnare videntur, centuriae duae. Leipzig, Georg Hantzsch 1555, 16°. Signatur V. I, 2369.
3. *Andreae Jacobus*, Ad Friderici Staphyli confietas et calumniae plenas antilogias responsio. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1558, 16°. Signatur V. I, 2727.
4. *Andreae Petrus*, De modo disputandi ac rationandi in iure liber I. Antwerpen, Antonius Goini 1540, 16°. Unter der Signatur 2791 begebunden zu Nr. 153.
5. *Appianus Alexandrinus*, Romanorum historiarum de bellis . . . libri seu potius epitome omnia per Sigismundum Gelenium latine reddita, de bellis Hispanicis liber Caelio Secundo curione translate, de bellis Illyricis liber P. Candiolo interprete. Basel, 1554, Fol. Signatur V. III, 924.
6. *Apuleius Lucius*, In asinum aureum aureum opus. Cum commento Beroaldi figuris noviter additis. Venedig, Johannes Tacuinus 1516, Fol. Signatur V. III, 605.
7. *Auctarium*, in secundum topicorum Aristotelis . . . Löwen, Servatius Zassenus 1537, Quart. Unter der Signatur 708 a begebunden zu Nr. 35.
8. *Augustinus Aurelius*, Omnium operum epitome, primum quidem per Johannem Piscatorium compendiaria quadam via collecta. Köln, Melchior Novesianus 1539, Fol. Signatur V. III, 253.
9. *Betrachtungen* zu den Festtagen (es fehlt der Titel und die Lage A zu 8 Blättern). Nürnberg, Johannes Montanus u. Ulricus Neuber o. J., 16°. Ohne Signatur begebunden zu Nr. 35.
10. *Beza Theodorus*, Confessio christianae fidei et eiusdem collatio cum papisticis haeresibus. Paris, Nicolaus Barbirius u. Thomas Courteau 1563, Kl. 8°. Signatur V. I, 2353.
11. *Blondus Flavius* (Flavio Biondo), Historiarum ab inclinatione Romanorum libri XXXI. Basel, Frobenius 1531, Fol. Unter der Signatur V. III, 926 begebunden Nr. 12.
12. *Blondus Flavius* (Flavio Biondo), De Roma triumphante libri decem. Romae instauratae libri III. Italia Illustrata. Historiarum ab inclinato Roma imperio decades III. Basel, Frobenius 1531, Fol. Signatur V. III, 925.
13. *Bonifatius VIII.*, Sexti libri decretalium. Paris, Thielman Berver 1505, Quart. Signatur V. II, 659.
14. *Brentius Johannes*, In acta apostolica homiliae centum viginti duae. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1553, Fol. Signatur V. III, 293. früher im Besitz des Franz Salicaeus.
15. *Brentius Johannes*, Catechismus piaae et utili explicatione illustratus. O. O., o. D. 1558, Kl. 8°. Signatur V. I, 427.
16. *Brentius Johannes*, In epistola Pauli ad Philemonem et in historiam Esther commentarioli. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1544, 16°. Signatur V. I, 2138.
17. *Budaeus Gulielmus*, Epistolae. Paris, Jodocus Badius 1520, Quart. Unter der Signatur V. II, 493 begebunden zu Nr. . . .
18. *Budaeus G., Tusanus I., Junius H. u. a.*, Dictionarium graecolatinum supra omnes editiones postremo nunc ex variis linguae graecae commentariis . . . locupletum. Basel, Hieronymus Curio 1562, Quart. Signatur V. III, 736.
19. *Calvin Johannes*, Institutio christianae religionis, in libros quatuor nunc primum digesta. o. O. o. D. 1561, Fol. Signatur V. III, 60.
20. *Calvin Johannes*, Praelectiones in duodecim prophetas (quos vocant) minores. Genf, Johannes Crispinus 1559, Fol. Signatur V. III, 493.
21. *Camerarius Joachim*, Libellus Ciceronis de partitione oratoria, totius artis capita complectens. Leipzig, Valentin Papa 1549, 16°. Unter der Signatur V. I, 2792 begebunden zu Nr. 153.
22. *Camerarius Joachim*, Notatio figurarum orationis et mutatae simplicis elocutionis in apostolicis scriptis ad perspicendam de intellectu sermone sententiam autorum. Leipzig, Valentin Papa 1556, 16°. Signatur V. I, 1076.
23. *Camerarius Joachim*, Praecepta morum ac vitae accomodata aetati puerili soluta oratione et versibus quoque exposita. Leipzig, Valentin Papa 1549, 16°. Unter der Signatur V. I, 1898 begebunden zu Nr. 150.
24. *Chelopaeus Petrus*, Oratio de angelis. Wittenberg, Vitus Creutzer 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 683 begebunden zu Nr. 137.
25. *Chrysosotomus Johannes*, De laudibus Pauli homilias VIII, tomus III, IV, V. Basel, Johannes Frobenius 1517, Fol. Signatur V. III, 123.

26. *Chytraeus David*, Chronologia historiae Herodoti et Thueydidis. Rostock Jacobus Lucius 1578, 8°. Signatur Tr. XVI/117. Vgl. D. Nägler, Catalogul Transilvanicelor. Bp. I, Nr. 113.
27. *Chytraeus David*, Oratio de coniugio, recitata is sacro nuptiali clarissimi viri Tilemanni Stellae pudicissimae virginis Helenae filiae honestissimi viri Baldasari Rotermunds consulis Suerinensis. Epithalamion scriptum a Johanne Willebrochio. Wittenberg, Johannes Crato 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 677 beigegeben zu Nr. 137.
28. *Chytraeus David*, Oratio de conigio u. s. w. wie oben. Unter der Signatur V. I, 1979 beigegeben zu Nr. 133.
29. *Chytraeus David*, Oratio continens historiam Henrici Leonis ducis Saxoniae et Bavariae, recitata Rostochii. Wittenberg, Johannes Crato 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 1980 beigegeben zu Nr. 133. Ein zweites Exemplar unter der Signatur V. I, 675 beigegeben zu Nr. 137.
30. *Cicero M. Tullius*, De officiis libb. III cum commento Petri Marsi de senectute cum notis Philetici. De amicitia et paradoxa cum notis Omniboni Leonicieni. Venedig, Bartholomeus de Zanis 1498, Fol. Signatur Inc. 60. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 105.
31. *Cicero M. Tullius*, De officiis libri tres. Commentariis illustrati a Martino Henrico Saganensi. Wittenberg, Simon Gronen 1532, 8°. Signatur V. I, 585.
32. *Clemens V.*, Constitutiones cum profundo apparatu Johannis Andreae. Paris, Thielman Kerver 1505, Quart. Signatur V. II, 560.
33. *Clichtoveus Jodocus*, Sermonum tomus posterior sanctorum vitam continens. Homiliam praeterea et libellum de compassione beatae Mariae . . . Paris, Johannes Roigny 1547, 8°. Signatur V. I, 435.
34. *Cogler Johannes*, Similitudines accomodatae ad necessarias et praecipuas partes doctrinae coelestis, partim ex scriptis patrum . . . partim usu observatae et iusta virtutes decalogi in ordinem redactae. Wittenberg, o. D. 1561, Kl. 8°. Unter der Signatur V. I, 356 beigegeben zu Nr. 81.
35. *Commentaria* in isagogen Porphyrii et in omnes libros de dialectica Aristotelis. Löwen, Servatius Zassenus 1535, Quart. Signatur V. III, 708.
36. *Commentarii* In evangelium secundum Matthaeum, Marcum et Lucam ex ecclesiasticis scriptoribus collectae. Novae glossae ordinariae specimen, donec meliora dominus. Oliva, Robertus Stephani 1553, Fol. Signatur V. III, 1098 beigegeben zu Nr. 107.
37. *Comoediae ac tragoediae* aliquot ex Novo et Vetere Testamento desumptae. Adiunximus praeterea duas lepidissimas comoedias . . . Basel, Nicolaus Brylin 1512, 16°. Signatur V. I, 1182.
38. Gallicarum ecclesiarum *confessio* christianissimo regi anno 1561 exhibita, nunc vero in latinum converso. Genf, Johannes Crispinus 1566, 16°. Unter der Signatur V. I, 2356 beigegeben zu Nr. . . .
39. *Cracovius Georg*, Oratio Isocratis Atheniensis oratoris, qua gravissime hortatur cives et universam Graeciam ad pacem conversa ex graeco in sermonem latinum. Wittenberg, Vitus Creutzer 1551, 16°. Unter der Signatur V. I, 671 beigegeben zu Nr. 137.
40. *Cruciger Caspar*, In evangelium Joannis apostoli enarratio. Strassburg, Samuel Emmel 1557, 16°. Signatur V. I, 1605.
41. *Curtius Quintus*, De rebus gestis Alexandri Magni. Venedig, Johannes Tacuinus 1496. Fol. Stammt aus der Bibliothek des Johannes Lebelius in seiner Kaschauer Zeit. Unter der Signatur Inc. 232. beigegeben zu Nr. 70. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 125.
42. *Cyrillus* (Kyrillos, Patriarch von Alexandria), Fides de praesentia corporis et sanguinis Christi in sacra coena communione. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 712 beigegeben zu Nr. 83.
43. *Dedekind Friederich*, Grobianus de morum simplicitate libri duo. Breslau, Andreas Winger, 16°. Unter der Signatur V. I, 1899 beigegeben zu Nr. 150.
44. *Dietrich Veit*, Der Prophet Esaias ausgelegt durch . . . Nürnberg, Joachim Heller o. J., 16°. Signatur V. I, 1401.
45. *Eitzen Paul v.*, Commentariorum in Genesim liber primus. Frankfurt, Petrus Braubach 1560, 16°. Signatur V. I, 2401.
46. *Enchiridion* titulorum iuris, quibus universum pene ius summam continetur. Löwen, Petrus a Colonia 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 1117 beigegeben zu Nr. 68.
47. *Erasmus*, Paraphrases in omnes epistolas Pauli germanas et in omnes canonicas, diligenter ab autore recognitae ac marginalibus indicibus illustratae. Basel, Johannes Frobenius 1521, 8°. Signatur V. I, 420.

48. *Erasmus*, Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologia. Strassburg, Johannes Knobloch 1522, 16°. Signatur V. I, 1319.
49. *Erasmus*, Tomus primus paraphraseon in Novum Testamentum. Basel, Johannes Frobenius 1524, Fol. Signatur V. III, 734.
50. *Exomologesis* de optimo maximo. Antwerpen, Aegidius Diesth 1553, 8°. Unter der signatur V. II, 494 a beigegebenen zu Nr. 62.
51. *Ficinus Marsilius*, De vita libri tres, recens iam a mendis situque vindicati. Quorum primus: De studiosorum sanitate tuenda. Secundus: De vita producenda. Tertius: De vita coelitus comparanda, eiusdem apologia. His accessit epidemiarum antidotus tutelamque bone valetudinis continens. Basel, Andreas Cratander 1532, Kl. 8°. Signatur V. I, 379.
52. *Fischer Christofferus*, Harmonia evangelistarum. Das ist die gantzẽ evangelische Historien von unserm lieben einigen Heiland Jhesu Christo ordentlich aus den vier Evangelisten in eine Historien zusammengebracht, in fünff Bücher geteilet vnd einfeltig erkerlet. Vlssen, Michael Kröner 1575 – 1577, Fol. V. III, 735.
53. *Forster Johannes*, Oratio de illustrissima principe Sibylla coniuge illustrissimi ducis Saxonicae Johannis Friderici electoris etc. Wittenberg, Georg Rhaw's Erben 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 676 beigegebenen zu Nr. 137.
54. *Goniaeus Johannes*, Selectas declamationes. Strassburg, 1554, 16°.
55. *Gratianus*, Decretum cum apparatu. Nürnberg, Anton Koberger 1483, Fol. Signatur Inc. 34. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 158.
56. *Gregorius IX*, Decretalium libellus. Paris, Thielman Berver 1505, Quart. Signatur V. II, 662.
57. *Gualtherus Rodolphus*, In acta apostolorum per divum Lucam descripta homiliae CLXXV. Zürich, Christoph Froschauer 1569, Fol. Signatur V. III, 561.
58. *Gualtherus Rodolphus*, In evangelium Jesu Christi secundum Joannem homiliae CLXXX. Zürich, Christoph Froschauer 1565, fol. Unter der Signatur V. III, 494 beigegebenen zu Nr. 20.
59. *Guillemus Caspar*, Oratio de salinis saxoniceis. Wittenberg, Petrus Seitz Erben 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 682 beigegebenen zu Nr. 137.
60. *Gusebius Paulus*, Oratio de dignitate principum, quibus electio imperatoris in Germania commendata est. Wittenberg, Georg Rhaw Erben 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 681 beigegebenen zu Nr. 137.
61. *Hartman Johann*, Die Epistel S. Judas, darinnen neben viel notwendiger Stücken gehandelt wird, das man ob dem Glauben kempffen, bey der reinen Lehr des Evangelii bleiben ... möge. Rothenburg o. T., Albrecht Gros 1564. Signatur V. I, 1277.
62. *Hesiod*, Opera et dies. Lyon, Theobald Paganus 1550, 8°. Signatur V. II, 492.
63. *Hesshusius Tileman*, Ennaratio psalmorum triginta quinque. Magdeburg, Wolfgang Kirchner 1561, 16°. Signatur V. I, 618.
64. *Hesshusius Tileman*, Oratio de sublimi autoritate apostolorum et prophetarum in ecclesia dei. Jena, Donatus Richtzenhan 1569, 16°. Unter der Signatur V. I, 2139 beigegebenen zu Nr. 16.
65. *Hofman Christophorus*, Commentarii in epistolam Pauli apostoli ad Titum, in quibus agitur copiose de universa doctrina christiana et de corrigendis abusibus, qui in ecclesiam coninventibus episcopis et doctoribus irrepserunt. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1541. Signatur V. I, 223.
66. *Hoppius Johannes*, Oratio funebris de obitu clarissimi viri Cunradi Lagi, iurium doctoris consultissimi ac Gedanensis civitatis syndici recitata in Academia Regiomontana 1546, o. O., o. D. 1548, 16°. Unter der Signatur V. I, 670 beigegebenen zu Nr. 137.
67. *Huberinus Caspar*, Postilla Deutsch: Uber alle Fest und gemeine Feiertage. Wittenberg, Lorenz Schwenk 1561, 16°. Signatur V. I, 2702.
68. *Institutiones imperiales cum novis et brevibus annotationibus*. Löwen, Petrus Colonnaeus 1554, 16°. Signatur V. I, 1116.
69. *Johannes Andreae*, Lectura Jo. An. super arboribus consanguinitatis et afinitatis nec non cognationis spiritualis et legalis ... (Leipzig, Martin Landsberg vor 1498, Fol. Stammt aus der Bibliothek des Johannes Lebelius in seiner Kaschauer Zeit. Unter der Signatur Inc. 234 beigegebenen zu Nr. 70. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 15.
70. *Josephus Flavius*, De bello Judaico. Venedig, Johannes Rubens 1486, Quart. Signatur Inc. 231. Stammt aus der Bibliothek des Johannes Lebelius in seiner Kaschauer Zeit. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 193.

71. *Jovius Paulus*, Historiarum sui temporis. Tomi secundi pars altera. Venedig, Cominus de Tridino Montisferrati 1553, 8°. Signatur V. I, 638.
72. *Justinus*, In Trogi Pompeji historias exordium. o. O. O. D. o. J., Fol. Unter der Signatur Inc. 116 beige bunden zu Nr. 118. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 195.
73. *Lavater Ludovicus*, In librum proverbiorum sive sententiarum Solomonis regis ... commentarii. Paulo locupletiores et multo castigatior quam antea editi. Zürich, Christoph Froschauer 1572, Fol. Signatur V. III, 327.
74. *Lazius Wolfgang*, Liber de passione domini nostri Iesu Christi. Basel, Johannes Oporinus 1552, Fol. Unter der Signatur V. III, 294 beige bunden Nr. 14. früher im Besitz des Franz Salicaeus.
75. *Lossius Lucas*, Annotationes scholasticae in epistolas dominicales et eas quae in festis Jesu et sanctorum ipsius praecipuis leguntur in ecclesia per totum unum. Frankfurt, Christoph Egenolf 1554, 16° Signatur V. I, 1930.
76. *Luther Martin*, Bücher und Schriften deutsch. Wittenberg, Hans Lufft 1548 ff., Fol.
77. *Luther Martin*, In epistolam s. Pauli ad Galatas commentarius ex praelectione d. Martini Lutheri collectus. Wittenberg, Johannes Lufft 1535, 16°. Signatur V. I, 2253.
78. *Luther Martin*, Hauspostil vber die Sontags vnd der fürnemesten Feste Evangelien durch das gantze jar. Mit vleis auff's new vbersehen gebessert vnd mit XIII Predigten von der Passio oder Historia des leidens Christi gemehret. Wittenberg, o. D. 1552, 16°. Signatur V. I, 1811.
79. *Lybius Christopher*, In canonicas epistolas divi Johannis apostoli simplex et brevis explicatio. Wittenberg, Georg Rhaw Erben 1562, 16°. Signatur V. I, 1449.
80. *Maior Georg*, Auslegung des vierden Buss Psalmen, welcher im Psalte der ein vnd funffzigste ist. Aus der latinischen Auslegung ... verdeutschet. Wittenberg, Hans Lufft 1565, 16°. Unter der Signatur V. I, 1278 beige bunden zu Nr. 61.
81. *Maior Georg*, Ennaratio in duas epistolas Pauli ad Philippenses et Colossenses. Wittenberg, Hans Lufft 1561, 16°. Signatur V. I, 355.
82. *Maior Georg*, Ennaratio psalmi 72 deus iudicum tuum regi da, etc. Wittenberg, Vitus Creutzer 1553, 16°. Unter der Signatur V. I, 2716 beige bunden zu Nr. 86.
83. *Maior Georg*, De origine et autoritate verbi dei et quae pontificum patrum et conciliorum sit autoritas. Admonitio hoc tempore, quo de concilio congregando agitur, valde necessaria. Additus est catalogus ecclesiae dei. Frankfurt/Oder, Johannes Eichhorn 1554, 16°. Signatur V. I, 710.
84. *Maior Georg*, De origine et autoritate verbi dei et quae pontificum patrum et conciliorum sit autoritas. Adminicio hoc tempore, quo iterum de concilio congregando agitur, valde necessaria. Wittenberg Johannes Crato 1559, 16° Unter der Signatur V. I, 2715 beige bunden zu Nr. 86.
85. *Maior Georg*, Refutatio horrendae prophanationis coena domini. Collecta ex evangelio et sinceris ecclesiae testimoniis. Cum praefatio ne Philippi Melanthonis. Wittenberg, Vitus Creutzer 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 711 beige bunden zu Nr. 83.
86. *Maior Georg*, Refutatio horrendae prophanationis coenae domini. Cum praefatione Philippi Melanthonis. Wittenberg, Vitus Creutzer 1557, 16°. Signatur V. I, 2714.
87. *Maior Georg*, Series et dispositio orationis in epistola Pauli ad Romanos. Lutherus in ennaratione cap. 42. Gen. tomo 6. Wittenberg, Johannes Lufft 1556, 16°. Signatur V. I, 2152.
88. *Maior Georg*, Sexta et ultima pars homiliarum in epistolas, quae diebus festis proponuntur et ennarantur. Wittenberg, Johannes Lufft 1563, 8°. Signatur V. I, 172.
89. *Maior Georg*, Septima et postrema pars homiliarum in evangelia dominicalia et dies festos, a dominica decima sexta post trinitatis usque ad dominicam primam adventus domini. Wittenberg, Johannes Lufft 1568, 16°. Signatur V. I, 1184.
90. *Matthisius Gerardus*, De extremo domini adventu oratio paraenetica. Köln, Petrus Horst 1553, 16°. Unter der Signatur V. I, 678 beige bunden zu Nr. 137.
91. *Valerius Maximus*, Factorum et dictorumque memorabilium liber. Cum commentario Oliverii Arzignanensis. Venedig, Albertinus Rubens 1500, Fol. Signatur Inc. 61. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 36.
92. *Meier Sebastian*, In utramque D. Pauli epistolam ad Corinthios commentarii. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1546, 16°. Signatur V. I, 73.
93. *Melanchthon Philipp*, Argumenta psalmorum sexaginta, distributis ordine versuum sententiis. Dictata a Matthia Flacio Illyrico in Academia Witebergensi. Frankfurt, Petrus Brubacchius 1550, 16°. Unter der Signatur V. I, 1085 beige bunden zu Nr. 95.
94. *Melanchthon Philipp*, In Daniele prophetam commentarius. Epigramma Joannis Stigelii. Leipzig, Nikolaus Wolrab 1543, 16°. Signatur V. I, 1084.

95. *Melanchthon Philipp*, Ethicae doctrinae elementa, et ennaratio libri quinti ethico-
rum. Additae sunt quaestiones de iuramentis, de excommunicatione et de aliis
quibusdam materiis. Wittenberg, Mathias Welack, 1589, 16°. Unter der Signatur
V. I, 667 beigegebenen zu Nr. 101.
96. *Melanchthon Philipp*, Selectarum declationum tomus III, IV. Strassburg 1558/9
o. D., 16°. Signatur V. I, 2127.
97. *Melanchthon Philipp*, Ennaratio epistolae prioris ad Timotheum et duorum capitum
secundae. Scripta et dictata in praelectione publica anno 1550 et 1551. Item proposi-
tiones 85 complectentes praecipuorum articulorum doctrinam. Wittenberg, Johannes
Crato 1561, 16°. Unter der Signatur V. I, 1400 beigegebenen zu Nr. 149.
98. *Melanchthon Philipp*, Epistolae Pauli ad Colossenses praelecta anno 1556. Wittenberg,
Johannes Crato 1561, 16°. Unter der Signatur V. I, 2153 beigegebenen zu Nr. 87.
99. *Melanchthon Philipp*, Ad reverendum virum Johannem Pfeffingerum doctorem
theologiae, pastorem Lipsiae epistola de morte filii viri docti et honesti. Wittenberg,
Vitus Creutzer 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 680 beigegebenen zu Nr. 137.
100. *Melanchthon Philipp*, Initia doctrinae physicae, dictata in academia Witebergensi.
Wittenberg, Matthaeus Welack 1589, 16°. Signatur V. I, 665.
101. *Melanchthon Philipp*, Loci communes seu hypotyposes theologicae. Cum locorum
communium index. Strassburg, Johannes Hervagius 1523, 16°. Unter der Signatur
V. I, 1320 beigegebenen zu Nr. 48.
102. *Melanchthon Philipp*, Liber de anima. Wittenberg, Johannes Crato Erben 1584, 16°.
Unter der Signatur V. I, 666 beigegebenen zu Nr. 101.
103. *Melanchthon Philipp*, Praefationum in quosdam illustres autores. Tum orationum
de clarissimorum virorum vitis tomus secundus. Strassburg, Samuel Emmel 1558,
16°. Signatur V. I, 2051.
104. *Meurer Wolfgang*, De vera corroborandi ratione capita ad disputandum proposita
Lipsiae die XXX ianuarii, respondente Sebastiano Scheibio. Leipzig, Valentin Papa
1555, 8°. Unter der Signatur V. II, 495 beigegebenen zu Nr. 62.
106. *Milichius Jakob*, Oratio de arte medica cum gradus doctorum decerneretur viris claris-
simis ... Casparo Guielmo, Johanni Dumerichio et Christophoro Schentz Hallen-
sibus. Wittenberg, o. D. 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 677 a beigegebenen
zu Nr. 137.
107. *Musculus Wolfgang*, In evangelistam Matthaeum commentarii tribus tomus digesti,
quibus non solum singula quaeque exponuntur sed et quid singulis Marci et Lucae
differentibus locis notandum sit diligenter expenditur. Basel, Johannes Hervagius
1551, Fol. Signatur V. III, 1097. Gehörte früher dem Generaldechanten Matthias Glatz.
108. *Nonihagius Johannes*, Himmlische arztenei, das ist: Der herzliche Trostspruch Christi
Matth. VI. Strassburg, Samuel Emmel 1563, 16°. Signatur V. I, 401.
109. *Ochinus Bernardinus*, Dialogi XXX. In duos libros divisi, quorum primus est de
Messia continetque dialogos XVIII. Secundus est cum de rebus variis, tum potissimum
de trinitate. Basel, Petrus Perna 1563, 8°. Signatur V. I, 429.
110. *Oecolampadius Joannes*, Annotationes piissimae doctissimaeque in Joseam, Joelem,
Amos, Aldiam etc. Basel, o. D. 1535, Kl. 8°. Signatur V. I, 138.
111. *Oldendorpius Joannes*, De duplici verborum et rerum significatione. De vera item
interpretandi et consultandi ratione paratitla. Eiusdem opera restitutum. Lexicon
iuris civilis per Franciscum Jammetium textorem ex pandectis Justiniani principis
concinnatum. Marburg, Andreas Colibius 1546, 16°. Signatur V. I, 1896.
112. *Oratio habita Lipsiae XI. die iulii anno MDLIII*, quo die anni superioris inclytus
Saxoniae dux elector Mauritius victor e terris sublati est. Leipzig, Georg Hantsch
1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 674 beigegebenen zu Nr. 137.
113. *Paulus Simon*, Methodi aliquot locorum doctrinae ecclesiae dei illustratae exordiis et
aliis partibus oratione, in quibus monstratur usus dialecticae et rethoricae in or-
ationibus, quae per concione ad plebem habentur. Magdeburg, Matthäus Giseke 1570,
16°. Signatur V. I, 583.
114. *Pellicanus Konrad*, Index bibliorum. Zürich, Christoph Froschauer 1537, Fol. Signa-
tur V. III, 682.
115. *Peucer Kaspar*, Oratio de illustrissimo principe Friderico Landgravio Turingiae et
Marchione Mysorum cuius fuit a matre admorsa gena. Wittenberg, Johannes Crato
1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 673 beigegebenen zu Nr. 137.
116. *Peucer Kaspar*, Propositiones de causis liberarum actionum homini ethicis et physicis,
de differentibus in homine (ut vocant) potentiis et de demonstratione de quibus
disputabitur 15. die decembris. Wittenberg, Johannes Crato 1554, 16°. Unter der
Signatur V. I, 669 beigegebenen zu Nr. 137.

117. *Pezelius Christophorus*, Argumentorum et obiectionum de praecipuis articulis doctrinae christianae cum responsionibus quae passim extant in scriptis Philippi Melancthonis. Pars prima. Genf, Eustathius Vignon 1578, 8°. Signatur V. I, 1371.
118. *Plinius C.*, Historia naturalis. Venedig, Johannes Aluisius 1499, Fol. Signatur Inc. Nr. 115. Bibliographie bei Jug reanu, Catalogul Nr. 255.
119. *Plinius C.*, Liber secundus de mundi historia. Cum commentariis Jacobi Milichii. Schwäbisch-Hall, Petrus Brubacchius 1538, 8°. Signatur V. I, 754.
120. *Praetorius Abdias*, Responsio ad scriptum d. Andreae Musculi cuius titulus est: De bonorum operum et novitatis vitae libertate. Wittenberg, Georg Rhaw's Erben 1563, 16°. Unter der Signatur V. I, 1450 beigegeben zu Nr. 79.
121. *Quintilianus M. Fabius*, Declamationes. Parma, Angelus Ugoletus 1494, Fol. Unter der Signatur Inc. 233 beigegeben zu Nr. 70. Stammt aus der Bibliothek des Johannes Lebelius in seiner Kaschauer Zeit. Bibliographie bei Jugăreanu, Catalogul Nr. 263.
122. *Quintilianus M. Fabius*, Institutionum oratoriarum libri XII. Eiusdem declamatorium liber. Basel, Johannes Bebelius 1529, Fol. Signatur V. III, 82.
123. *Rabanus Maurus*, Commentaria antehaec nunquam typis excusa. In Genesim libri IIII, Exodum libri IIII. Köln, Johannes Prael 1532, 16°. Signatur V. I, 1989.
124. *Ramsbeccius Bilibaldus*, Oratio continens querelam de lamentabili statu ecclesiae et rei publicae, et vicisim consolationem pio et simplici studio. Adiecta est valde erudita epistola plena piae doctrinae . . . , quam recens . . . Philippus Melancthon suo et theologorum in Misnia nomine ad pios pastores qui in vicina ova Bohemiae et Lusatae misere in exilium pulsati sunt, scripsit. Wittenberg, Petrus Seitz Erben 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 1977/78 beigegeben zu Nr. 133.
125. *Ranftius Johannes*, S. Agapeti diaconi paraeneses piae et utiles scriptae ad D. imperatorem Justinianum, quibus illum et quemlibet magistratum sui admonet officii; suntque veluti catechesis omnium magistratuum aeditae graece cum latina versione correspondente. Wittenberg, Laurentius Schwenck 1562, 16°. Unter der Signatur V. I, 1451 beigegeben zu Nr. 79.
126. *Ratio* et forma publice orandi deum atque administrandi sacramen et caet. Genf, Johannes Crispinus 1556, 16°. Unter der Signatur V. I, 2354 beigegeben zu Nr. 77.
127. *Reichen Stephan*, Die herliche Buspredigt Zephaniae, welche zu diesen schweren, geschwinden vnd kuemmerlichen Zeiten allen Christen noetig, nuetzlich und troestlich. Vrsel, Nikolaus Henricus u. Sigmund Feyerbach 1561, 16°. Signatur V. I, 2171.
128. *Roselerus Matheus*, In honorem nuptiarum . . . Alberti ducis Megalburgensium et Annae Sophiae . . . filiae ducis Prussiae Alberti senioris libellus de Megalburgensium familiae . . . et Annae Sophiae virtutibus. Rostock, Ludwig Ditzius 1555, 8°. Unter der Signatur V. II, 494 beigegeben zu Nr. 62.
129. *Rupertus Tuitiensis*, Commentariorum in evangelium Joannis libri XIII denuo recogniti. Nürnberg, Johannes Petreus 1526, 8°. Signatur V. I, 1229.
130. *Sabinus Georgius*, Poemata. Leipzig, Officina Voegelia 1563, 16°. V. I, 404.
131. *Sarcerius Erasmus*, Summarien vnd kurtzer Inhalt sampt einer zimlichen vnd voeligen Auslegung vber alle Capitel aller biblischen bücher. Leipzig, Jakob Berwalt 1558, Fol. Signatur V. III, 482.
132. *Schegkius Jakob*, In octo physicorum sive de auditione physica libros Aristotelis commentaria longe doctissima. Commentarius in Aristotelis de anima libros tres. Basel, Johannes Hervagius 1550, Fol. Signatur V. III, 14.
133. *Scripta* publice proposita a professoribus in academia Witebergensi ab anno 1540 usque ad annum 1553. Wittenberg, Petrus Seitz Erben 1553, 16°. Signatur V. I, 1976.
134. *Simonius Simon*, De vera nobilitate. Leipzig, Johannes Rhamba 1572, 8°. Signatur V. I, 2584.
135. *Socolovius Stanislaus*, De verae et falsae ecclesiae discrimine libri tres. Krakau, Officina Lazari 1583, Fol. Signatur V. III, 47.
136. *Spangenberg Cyriacus*, Die erste Epistel Pauli an die Corinthier. Strassburg, Samuel Emmel 1569, Fol. Signatur V. III, 111.
137. *Stanhufius Michael*, Oratio complectens praecipua testimonia sapientiae divinae et simulachra virtutum in humani corporis fabrica, quam philosophi micron hosmon apellant expressa. Adiecta est praefatio d. Philippi Melancthonis. Wittenberg, o. D. 1553, 16°. Signatur V. I, 668.
138. *Sturmius Johannes*, Partitionum dialectarum libri quatuor. Strassburg, Vendelin Rihelius 1549, 16°. Signatur V. I, 409.
139. *Sturmius Johannes*, De anima dicendi ratione et quomodo ea recuperanda sit libri

- duo. Straasburg, Vendelin Rihelius 1543, 16°. Unter der Signatur V. I, 410 beige-bunden zu Nr. 409.
140. *Teuber Michael*, Oratio de vita clarissimi viri Hieronymi Schurffii recitatata —, cum gradus doctoris docto viro M. Georgio Cracovio. Wittenberg, Petrus Seitz Erben 1554, 16°. Unter der Signatur V. I, 672 beige-bunden zu Nr. 137.
141. *Titelmannus Franciscus*, Compendium naturalis philosophiae. Libri duodecim de consideratione rerum naturalium earumque ad suum creatorem reductione. Paris, Johannes Roigny 1543, 16°. Signatur V. I, 564.
142. *Titelmannus Franciscus*, Dialecticae considerationis libri sex, summam organi Aristotelici hoc est totius dialectices ab Aristotele tractatae complectentes. Köln, Melchior Novesianus 1543, 16°. Signatur V. I, 1577.
143. *Toxites Michael*, Commentarius in orationem M. Tullii Ciceronis pro P. Quintio, pro Cn. Plancio, . . . primam contra Verrem. Ex scholis Joannis Sturmii antimeridianis. Strassburg, Vendelin Rihelius 1551, 16°. Signatur V. I, 2703—2705.
144. *Trostschrifft*, Eine — der Theologen in Meissen an die Pfarherren, welche in Behemischen und Lausnitzer Grentzen, umb der reinen Lere willen des heiligen Evangelii Christi itzt verfolgt und verjagt werden, verdeutschet. Wittenberg, Petrus Seitz 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 1978 beige-bunden zu Nr. 133.
145. *Trutiger Valentin*, Oratio de similitudine in qua dicitur evangelium simile esse fermento mixto tribus farinae satis. Wittenberg, o. D. 1555, 16°. Unter der Signatur V. I, 679 beige-bunden zu Nr. 137.
146. *Tudeschis Nicolaus* — (Abbas), Decretalia Bd. I—4. Perugia, Franciscus Baldassar de Cartholarius 1509, V. V, 19.
147. *Velcurio Johannes*, Commentarii in universam physicam Aristotelis libri quatuor Tübingen, Ulrich Morhard 1553, 16°. Signatur V. I, 108.
148. *Viretus Petrus*, De communicatione fidelium quibus cognita est veritas evangelii, cum papistarum ceremoniis ac praesertim cum baptismo nuptiis missa, funeribus et exequiis, libellus apprimae utilis. Genf, o. D. 1551, 16°. Unter der Signatur V. I, 2355 beige-bunden zu Nr. 10.
149. *Wellerus Hieronymus*, Brevis enarratio aliquot psalmorum. Libellus de modo concionandi pro studiosis theologiae. Wittenberg, Johannes Crato 1558, 16°. Signatur V. I, 1399.
150. *Willichius Jodocus*, De formando studio in quolibet artium et sacrarum et prophanarum genere consilium. Frankfurt/Oder, Johannes Eichhorn 1551, 16°. Signatur V. I, 1897.
151. *Willichius Jodocus*, Totius catecheseos expositio christiana. Frankfurt/Oder, Johannes Eichhorn 1551, 16°. Signatur V. I, 2066.
152. *Wolff Johannes*, Der Christen Sabach. Das ist: Gespraech zwiischend Herren Christo vnd den Juden gehalten von raechtem vnd vnraechtem brauch des Sabaths. Zürich, Christoph Froschauer 1563, 16°. Unter der Signatur V. I, 402. beige-bunden zu Nr. . . .
153. *Zasius Udalricus*, Rethoricae ac dialecticae tractatio legalis. O. O. o. D. o. J., 16°. Signatur V. I, 2791.
154. *Froschellius Sebastian*, Conciones explicantes evangelium s. Matthaei Wittebergae habitae in ecclesia, scriptae a Philippo Melanphone. Wittenberg, Georg Rhau's Erben 1558, 16°. Signatur V. I, 1289.
155. *Huberinus Gaspar*, Postilla Deudsch. Von pfingsten bis auff das Advent uber die sontägliche Evangelia Auslegung. Wittenberg, Peter Seitz 1561, 16°. Signatur V. I, 1292.

GUSTAV GÜNDISCH

Korai széles lapszélű kiadványok Magyarországon. A kéziratok könyv korának tudós és kevésbé tudós olvasói észrevételeiket a főszöveghez közvetlenül emellé, vagyis a margóra (marginális glossza), vagy — ha erre hely volt — a sorok közé (interlinearis glossza) jegyezték. Ennek tudható be, hogy 1501-től a neves velencei nyomdász és kiadó, Aldus — igényes kiadványainál a példányok egy kis részét — általában csak néhányat — a többinél lényegesen nagyobb méretű papírra nyomtatta, hogy a lapszéli jegyzetelésnek ezzel helyet biztosítson.

A széles lapszélű vagy egy fokozattal haladta meg a normális kiadványt: pl. a negyedrét alakú szedés fólió méretű papírra került, vagy az amúgy sem egységes, kézzel merített

papírok közül lényegesen nagyobb íveket vettek igénybe ehhez. Az üresen maradt, viszonylag drága papírfelület egyben a luxus bizonyítékául is szolgált. A fontosabb és igényesebb kiadványoknál ez a szokás évszázadokon át szinte hagyományosan megmaradt. Így alakult ki a bibliofilek által mindenkor nagyra értékelt, széles lapszélű, ún. nagypapírra nyomott kiadás (németül: Grosspapierausgabe — franciául: grand papier edition — angolul: large paper edition).

Hazánkban ilyen bibliofil igényességre, ill. annak kielégítésére csak a tartós békét hozó 18. században kerülhetett sor. Ekkor láttak először napvilágot a fentiekben körülírt, széles lapszélű készült változatú kiadványok. Miután Magyarországon csak viszonylag kevés mű jelent meg ilyen változatban, ráadásul ezek is általában csupán néhány példányban, módszeres felkutatásuk szinte megoldhatatlan. Elvben bele kellene lapozni minden példányba, ami elképzelhetetlen, hiszen a 18. század végéig hazánkban készült nyomtatványokból — hozzávető becslés szerint — kb. 200–250 000 példányt őriznek ma a bel- és külföldi közgyűjteményekben.

A kisebb szedéstükörrel nagyobb papíron megjelentetett példány kizárólag csak a kötés alapján felismerhetetlen a nagyobb formátumú szedéstükörrel nyomott művek között. Így pl. egy nyolcadrét formátumú kiadvány negyedréte alakú papíron csak kinyitva különböztethető meg az eredetileg is negyedréte alakú nyomtatványtól. Egyedül a kis fólió nyújt módot a felismerésre, amikor is ennek széles lapszélű példányai közép vagy nagy fólió alakban készültek. A kötés gerincmagassága, amely egyes gyűjtemények katalógusában feltüntetést nyer, az ilyen esetben eligazítást nyújthat. Az átlag fóliónál ez 30–35 cm, míg a közép fóliónál 35–40 cm, a nagynál pedig 40–45 cm.

A fenti módszer segítségével sikerült az Országos Széchényi Könyvtár rekatalogizált, nagy alakú kötetei közül három példányt találni, amelyek 1735 és 1751 között kétféle méretű papírra készültek Magyarországon. Az alábbiakban ezek ismertetésére kerül sor.

Időrendben az első tartalmilag is igen jelentős: Bél Mátyás nevezetes *Adparatus ad historiam Hungariae* c. műve, amelynek kinyomtatását 1735-ben kezdték meg a pozsonyi Royer-műhelyben. Az első kötet tíz részletben az 1743. évvel bezárólag készült.¹ Ennek egyik példányát a szerző részére nagy alakú papírra nyomtatták, amely ma az OSZK-ban található.² A kétféle papírméret szembeállításából jól érzékelhető a különbség. Az *Adparatus* viszonylag kisebb nagyságú ívekre nyomták, amelynek lapmérete bekötés, ill. megvágás után általában 30–31 × 20–20 1/2 cm.³ Ezzel szemben Bél említett példányánál ugyanez a méret 39 × 25 cm.

A kétféle méretű papír ellenére a szedésben semmi eltérés sem tapasztalható. Azonban az egyes lapok változatlan szedéstükre közötti távolság az alapkiadásnál átlagban négy, ezzel szemben a széles lapszélű példánynál ugyanez nyolc cm. Ez azt jelenti, hogy a kilövést nyomtatás előtt a fentiek szerint meg kellett igazítani. Ezzel párhuzamosan a lapszél is megnőtt: a normál 22–23-ról 50–72 mm-re.⁴

A Royer-nyomda az *Adparatus* címlapjára Abraham Kaltschmied Pozsonyban készített, 74 × 114 mm méretű rézmetszetét helyezte.⁵ A kötetben belül fametszetes fejléc, záródísz és iniciálé is található. Egyértelműen kiválglik ebből a törekvés, hogy Bél munkáját tartalmát megillető tipográfiai igényességgel kívánták előállítani. Ennek csak fokozását jelentette a szerző számára széles lapszélű készített példány, amely mint ilyen az eddig ismert legkorábbi a hazánkban nyomtatott könyvek közül.

¹ Petrik I 216.

² Jelzete: 502 040.

³ Pl. OSZK 49 272, 296 726.

⁴ A különböző években megjelent részek szedéstükreinek szélessége 144 és 155 mm között ingadozik, innen adódik a fenti nagy eltérés az azonos papírméretben belül is.

⁵ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951, 28. és 146.

Az OSZK-ban őrzött kötetnek Bél könyvtárába tartozását az egész bőr kötéstáblák közepén található egy-egy 73×63 mm átmérőjű arannyal benyomott szupralibrosz bizonyítja. Az álló ovális alakú díszítést kb. 8 mm széles levélkoszorú fogja körül, amelyben felül ötágú, nemesi korona látható. Kívülről befelé haladva felirat következik, amelynek szövege felül háromnegyed körben: „Cognata ad sidera tendit”, alul pedig: „Matthias Bel”. Legfelül az öt csillagból álló égbolt felé törő, kiterjesztett szárnyú sas, míg alatta csíkok formájában a földet jelképező dombok növényzettel láthatók.

A csinos szupralibrosz felveti Bél nemessége, ill. címere kérdését. Ez ugyanis problémátikus, mert erről semmi hivatalos irat sem ismeretes. Johann Jakob Bruckner *Pinacotheca scriptorum nostra aetate literis illustrium* c. művében (Augsburg 1741–1755) megjelentette Bél arcképét is, amely mellett nemesi címer látható.⁶ Nem áll ezzel összefüggésben az említett szupralibrosz, de az azon látható nemesi címer megerősíteni látszik azt a feltételezést, hogy Bél valóban kapott nemességet III. Károlytól.

Érdekes nyomon követni az említett példány sorsát, amely tehát nyilván Bél részére készült. 1749-ben bekövetkezett halála után irodalmi hagyatékát özvegyétől Batthyányi József, akkori kalocsai érsek, későbbi esztergomi prímás és Kollár Ádám vette meg 1767-ben,⁷ de az átvétel csak 1770-ben történt meg. Feltehetően ezzel párhuzamosan került eladásra Bél könyvtára is. Erre lehet következtetni a címlap bal alsó sarkába ragasztott 105×86 mm méretűre vágott, ovális rézmetszetes exlibris-ből, amely a „Joannes Ludovicus L. B. de Schwartzter EM. S. Canon. Abb. de Casari La^e Ra^e Civitatis Tyrnau. Parochus” feliratot viseli az apáti jelvényekkel díszített bárói címer alatt. Schwartzter 1771. február 9-én lett nagyszombati plébános, nem sokkal később pedig casari apát. 1779. április 23-án lemondott plébániájáról, majd eladósodása miatt 1783-ban vagyonzárlat alá került.⁸ A svéd származású, protestáns főúr katonai pályája fogságba kerülésével megtört. Bécsbe kerülve a neves könyvtáros és bibliografus, a jezsuita Michael Denis hatására katolizált. 1801-ben, mint váci őrkanonok a spanyolországi Cadiz-ban halt meg.⁹ A fentiek alapján feltételezhető, hogy nagyvonalú életviteléhez — talán éppen Denis hatására — mutató könyvtár összeszedését is fontosnak tartotta. Ezért szerezhette meg Bél e kötetét a hetvenes években. A vagyonzárlatot, de legkésőbb halálát követően Schwartzter könyvei értékesítésre kerülhettek. Talán ekkor és innen szerezte meg a nagy könyvbarát, Jankovich Miklós, akinek könyvtári bejegyzése az első szennylevél verzóján olvasható.¹⁰ Jankovich gyűjteménye és vele Bél „Adparatus”-ának e különleges példánya azután bekerült az OSZK-ba.

A példányon tehát több hazai bibliofil (Bél, Schwartzter, Jankovich) jelzése ismerhető fel, ami bizonyítja, hogy sokra tartották e kötetet. Ezt csak még aláhúzza az a rézmetszet, amely a második szennylevél verzójára ragasztva maradt fenn. A 225×165 mm méretű metszet közepén a Nádasdyak címere látható, felette F. C. D. N. betűk, alatta az 1646. évszám. A puttók által tartott és angyalfejekkel, drapériával stb. is díszített, jellegzetesen korabarokk kép alján hat soros vers alatt „Geor: Subarich scul:” felirat árulja el a metszőt. Nyilván Nádasdy Ferenc készítette ezt a maga számára, aki éppen 1646-ban lett királyi főudvarmester. Nagyméretű címerét szemmel láthatóan ex librisként felfogva ragasztotta be a kötet valamelyik ismert, vagy esetleg ismeretlen tulajdonosa.

Bod művének első részét (decas) Lotharingiai Ferencnek ajánlotta. Természetes, hogy ennek egy példányát a szerző megküldötte pártfogójának, a királynő férjének. Ugyanilyen természetes, hogy ezt — tisztelete jeléül — ugyancsak nagyméretű papírra nyomatta. A

⁶ HAAN Lajos ezt pontosan leírta: *Bél Mátyás*. Bp. 1879, 70–71. l.

⁷ HAAN i. m. 55. és 59.

⁸ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Esztergom 1900, 380–381.

⁹ *A váci egyházmegye történeti névtára. II.* Vác 1917, 906–907.

¹⁰ *Bibliotheca Hungarica Jankovichiana* D. ord. 14.

példányt ma is őrzik Bécsben az Österreichische Nationalbibliothekban, az egykori császári könyvtárban.^{10a} A szép sötétbarna bőrkötés mindkét táblájának közepén arannyal benyomva a magyar címer látható gondos kivitelben, amely nyilván a pozsonyi szerző, ill. az ottani nyomdász megbízásából készült. A lapok papírjának mérete 38×25 cm.

Időrendben a következő széles lapszéllel megjelent hazai nyomtatvány a Charles Du Fresne (Seigneur Du Cange) munkájából készített *Illyricum vetus et novum* c. mű, amely 1746-ban hagyta el ugyancsak a pozsonyi Royer-féle sajtót. A fólió alakú kiadvány terjedelme 10 számozatlan és 242 számozott lap. Ehhez járul az a rézmetszetes tábla, amely a délszláv országok, tartományok, ill. vezető családok összesen 15 címerét tartalmazza. A fametszetes fejlécek, záródíszek és iniciálék is hangsúlyozzák az igényes nyomdai megjelentetés szándékát.¹¹ E kiadvány egy részét felhasználták arra, hogy Keglevich József filozófiai vizsgálja alkalmával ajándékkönyvként szétosszák. A pesti piaristáknál megvédésre kijelölt tételek összeállítója „Alexius a S. Maria Magdalena”, vagyis Cörver Elek professzor volt. A téziseket Keglevich Mária Teréziának és férjének, Lotharingiai Ferencnek ajánlotta.

A fenti bővítések végett átalakították a Du Fresne-féle kiadvány első füzetének beosztását. A változatlanul hagyott címlap hátáról elmaradt a Livius-idézet, helyére a vizsga szöveges megörökítése került, amit azután tíz további lapon (a_2 b^2 c^2) a császári és királyi felségeknek szóló ajánlás követ Keglevich-től, majd pedig négy lapon (d^2) maguk a vizsgatételek. A rövidebb kiadásban álló „Lectori benevolo salutem”, amely 1746. szeptember 6-ról kelt, ezután következik. Az ívjelzéseket (a_2 b^2) ennél módosították (e^2 f_1), hogy az átalakítás miatt ne keletkezzék e téren zavar. Ugyanez a változtatás történt a bevezetés utolsó, Du Fresne munka indexét tartalmazó levelével (c_1 -ből f_2 lett).¹²

Megemlíthető, hogy a betoldás utolsó lapjának (d_2b) alján a „Prae-” őrszó látható, ennek ellenére utána viszont a „Lectori benevolo salutem” kezdetű előszó áll. Ebből arra a következtetésre lehet jutni, hogy terveztek még egy további „praefatio”-t is. Ennél azonban valószínűbb, hogy akkor tévedtek, amikor az olvasóknak címzett és a felségeknek szóló ajánlást követő előszót „Praefatio” kezdetűnek vélték.

Mind a bővebb, mind a szűkebb változat a pozsonyi Royer nyomdában készült feltehetően egyidejűleg. Erre utal az ívjelzésben történt mutálás, amelyet azonos szedés mellett hajtottak végre. A vizsgára az előszó keletkezése, vagyis 1746. szeptember 6 táján kerülhetett sor, hiszen Cörver még ugyanebben az esztendőben befejezte pesti oktatói tevékenységét a filozófia korszerű előadásával, és visszatért Nyitrára.¹³ A Du Fresne-féle műből a horvátságra és általában a délszlávok történetére vonatkozó részletek kivonatosításával létrehozott munka igen megfelelő ajándék és emlék lehetett az ugyancsak horvát eredetű és grófi címet is nyert Keglevich család egyik sarjának vizsgája alkalmával.

E változathoz nagyobb méretű papírra is nyomtattak néhány példányt; egy ilyen ma az OSZK-ban is fellelhető.¹⁴ A kétféle alakban készült kiadványban a bekötött lapok mérete: a normál változatban $32 \frac{1}{2} \times 20 \frac{1}{2}$, a széles lapszélűnél pedig 37×24 cm. A kétszedestűk közötti távolság 40, ill. 60 mm, míg a külső lapszálon üresen maradt papírfelület szélessége a bekötés, ill. a körülvágás után 28–29, ill. 53 mm.

Fennmaradt Bécsben a Habsburgok egykori könyvtárában a műnek az a példánya, amelyet egykor Mária Teréziának és férjének adtak át. Nekik szól ugyanis a Keglevich-féle vizsgatételek ajánlása.^{14a} Az igen jó állapotban levő, élénk piros színű bőrkötés arany vaknyomással gazdagon díszített; lapjainak mérete $37 \frac{1}{2} \times 23 \frac{1}{2}$ cm.

^{10a} Jelzete: 64. A. 1.

¹¹ Petrik I 569–570.

¹² Ilyen példánya pl. OSZK 503 977.

¹³ SZINNYEI II 119–120.

¹⁴ Jelzete: 502 349.

^{14a} Jelzete az Österreichische Nationalbibliothek-ban: 64. D. 1.

Az ismertetésre kerülő harmadik kiadvány is hasonlóképpen vizsgára készült. Az alapmű, akárcsak a korábbi két esetben, tartalmilag ezúttal is jelentős munka: Bodó Mátyás gömörmezei táblabíró¹⁵ *Jurisprudentia criminalis* c. könyve, amely a haza büntetőjog történetében még ma is mérföldkőnek számít. Balassa József vizsgáját Ignaz Franz Xaver Josef Stöckl vezette Pozsonyban az országgyűlés idején 1751 júniusában. Az erre az alalomra készült változat¹⁶ és az enélküli kiadás¹⁷ ismét csak a bevezető füzetekben tér el egymástól.

Az előcímlap és a piros-fekete nyomású főcímlap mindkettőben azonos. Az utóbbi hátlapja az alapkiadásban üres, míg a másikban e helyen a vizsga ismertetése olvasható. Az utóbbiban tíz további lapon a legfőbb pártfogónak, Mária Teréziának szóló ajánlás következik Balassától. A „Praefatio ad lectorem” Csetneken 1751. április 18-án kelt nyilván Bodó tollából, amely már — akárcsak a címlapok — mindkét változatban megtalálhatók. E rész szövegében nincs eltérés, csupán a szedésben. A vizsgára készült változatban ez két lapra került méghozzá meglehetősen zsúfoltan, ami által azonban az első, nyolc levélből álló füzet befejezhetővé vált. A másik változatban azonban volt még hely, így ott ugyanaz a szöveg három lapon foglal helyet, míg a negyedikén az 1750. december 1-én Pozsonyban kelt „Censura ordinarii” olvasható. Ezzel fejeződik be ennek a rövidebb változatnak négy levélből álló első füzeté. „Parerga positionum” címmel maguk a vizsgatételek következnek két levélből álló külön íven, amelyet Bodó művének „Index titulorum”-a követ négy levélen immár mindkét változatban.

Érdeemes megvizsgálni az ívjelzéseket is. A Balassa-féle vizsgára készült első nyolc levélből álló füzet jele” („, míg a másik négy levele ívjel nélküli. A „Parerga” „[]” jelű, az Index pedig — feltűnő módon mindkét variánsban — „[]”. Egyértelmű, hogy a két változat egyidejűleg, vagyis párhuzamosan készült, és csak gazdaságos elhelyezés végett került átszedésre az ajánlás — különben azonos — szövege.

A vizsgatételek végén külön kolofon is található: „Posonii, ex typographia Joannis Michaelis Landerer typographi”.

Bodó művének a Balassa-féle vizsgára készült változatából az átlagosnál nagyobb méretű papírra nyomtatott példányát őrzi az OSZK.¹⁸ A kiadvány kisebb és nagyobb formátumú változatainak bekötött példányaiban 30 × 19 1/2, ill. 37 1/2 × 26 1/2 cm a lap nagysága, 20, ill. 55 mm a szedéstükrök közötti távolság, és 21, ill. 61 mm az üres lapszél.

A főcímlap említett piros és fekete nyomása mellett, a kötetben alkalmazott számos könyvdísz (fejléc, záródísz, iniciálé stb.) e kiadványnál is mutatja az igényesebb tipográfiai megjelentetés szándékát.

Mind a Keglevich-, mind a Balassa-féle vizsgák alkalmával megjelentetett kiadvány széles lapszélű változata az Illésházy család dubnici könyvtárából származik. Az 1835-ben az OSZK-ba került értékes gyűjteményről 1806-ban kéziratos katalógus készült, amelyet Bucsánszky György állított össze.¹⁹ Ebben Du Fresne munkája az E I 4, Bodóé pedig a B II 58 jelzet alatt már akkor és ott megtalálható.²⁰ E jelzetek különben a kötetek gerincén ma is fellelhetők.

Az Illésházy család szeniorja a két könyv megjelenése idején József volt, aki 1723 és 1766 között Trencsén és Liptó örökös főispáni tisztét viselte, de ami lényegesen fontosabb, mint országbíró — a nádort követően — a második legnagyobb közjogi méltóság birto-

¹⁵ SZINNYEI II 1140. has.

¹⁶ PETRIK V 71. — OSZK 305 646.

¹⁷ PETRIK I 309. — OSZK 70 798.

¹⁸ Jelzete: 503 195.

¹⁹ OSZK Évkönyve 1967, 57–97.

²⁰ OSZK Fol. Lat. 29. II. 4a, ill. I. 137b.

kosa volt.²¹ Feltehetően e minőségében kapta ajándékkul e két díszes kiállítású kötetet Illésházy József gróf a két főúri sarj vizsgájának emlékére.

Szemügyre véve immár mindhárom művet, amelyet széles lapszállal is megjelentettek, több jellegzetes azonosság figyelhető meg. Mindhárom mű tartalmilag is jelentős. Bél *Adparatusa* e vonatkozásban nem igényel külön magyarázatot, Bodó munkájának tudománytörténeti fontosságáról is volt már szó a fentiekben. Ugyanez elmondható a Du Fresne-féle műről is, amelynek speciális, délszláv szempontú összeállítása — a francia szerző halála után több mint fél évszázaddal — még különlegességgnek is számít.²² Maga a fólíóméret is, amelyben e kiadványok készültek; szintén jellemzője volt az igényességnek, hiszen a tudományos kézikönyvek formátuma ma is általában valamivel nagyobb az átlagnál.

Az igényesség természetesen nagyobb költséget igényelt. A 18. század második negyedében erre leginkább csak a főuraknak volt lehetősége. Ezt erősíti meg a vizsgáldás is, szemügyre véve hogy kiknek a támogatásával készültek e kötetek. Bél *Adparatusának* első része tíz részletben jelent meg 1735 és 1743 között. Mindegyik ajánlásának címzettje más és más személy volt: 1. Lotharingiai Ferenc — 2. Eszterházy Imre — 3. Domenico Passionei, bécsi pápai nuncius — 4. Pálffy János — 5. Batthyány Lajos — 6. Zichy Károly — 7. Eszterházy József — 8. Eszterházy Ferenc — 9. Erdődy Gábor Antal — 10. Illésházy József. Nyilván ők viselték a kiadvány megjelentetésének költségeit, amit a címlap összefoglalóan így jelöl: „sumptu philohistorum patriae”. A Du Fresne-mű délszláv vonatkozásainak kivonatát nyilván annak a Keglevich családnak anyagi támogatásával készítették, amely maga is délszláv származású. Megerősíti ezt a feltételezést az is, hogy a példányok jelentős részét Keglevich Ferenc vizsgája alkalmával osztották szét. Bodó Mátyás Gömör megye táblabírája volt. 1740—1770 között a főispáni tisztet Balassa Pál, a vizsgázó Balassa József édesapja töltötte be.²³ Nyilván Bodó munkájának költségeit — részben vagy egészben — Balassa Pál vállalta, így fia vizsgája alkalmával, e kiadás egy részét használták fel a jelenlevők megajándékozására.

Joggal feltételezhető, hogy Bél név szerint említett valamennyi mecénása, továbbá amint ezt Illésházy József esetében láttuk, az ország magasabb közjogi méltóságot betöltő személyei, megkülönböztetett példányt kaptak ajándékba a kiadványokból. A megtiszteléshez a nagyobb méretű papírra nyomott, így a gazdagságot, előkelőséget szinte sugárzó, szélesebb lapszállal készült példány szolgált.

De ezt még fokozni is lehetett. Balassa József ajánlása legfőbb pártfogójának, Mária Teréziának szolt. Ez a dedikációs példány szerencsére ma is megtalálható Bécsben az Österreichische Nationalbibliothekban.²⁴ A díszes, aranybrokátba kötött könyv lapjainak nagysága 42 1/2 × 29 cm. Tehát jóval terjedelmesebb, mint akár az Illésházy-féle 37 1/2 × 26 1/2 cm-es beszélve a 30 × 19 1/2 cm-es átlagpéldányokról. A szedéstükrök közötti távolság is nagyobb ebben a példányban: a fentebb már ismertetett kis és közép méretnél tapasztalt 20, ill. 55 mm-ről ez utóbbinak éppen a kétszeresére, vagyis 110 mm-re nőtt. Párhuzamosan ezzel az üres lapszél is növekedett: 21, ill. 61 mm-ről 85 mm-re.

Ez esetben tehát jól megkülönböztethető háromféle papírméret. Valóban ez volt a legelterjedtebb három ív nagyság: 60 × 44 cm Royal — 55 × 40 cm Medium — 41 × 32 cm normál. Az ezek egyszeri összehajtogatásával létrejött fóliánsok is e három méretet mutatják: nagy- (royal), közép- (medium) és kiscílió.

Visszatérve az OSZK három középfóliójára, annak papírja a vízjelek alapján azonos eredetűnek látszik. Úgy tűnik tehát, hogy 1735-től 1751-ig a pozsonyi műhely e nagyobb méretű példányok előállításához vagy egyetlen, korábbi, kiadás papírszállítmányt hasz-

²¹ OSZK Évkönyve 1967, 87. l. — Vasárnapi Újság 1862, 46. sz.

²² *Dictionnaire de biographie française*. XI. Paris, 1967, 1135—1136. has.

²³ NAGY Iván: *Magyarországi családai*. I. Pest 1857, 124.

²⁴ Jelzete: 65 049-D.

nált, vagy szükségletét ugyanabból a forrásból folyamatosan szerezte be. A szakirodalom úgy tudja, hogy ez a bazini Pálffy-féle papírmalom volt.²⁵ Az innen származó papír vízjele a 18. században a Pálffy-család címere volt.²⁶ Ez azonban nem látható sem a nagyobb, sem a kisebb alakú OSZK példányokban.

A nagyméretű papír azonban úgy látszik nem ritkán megsérült. Költséges voltára utal, hogy még az ilyen íveket is felhasználták. Így Bél példányában két helyen a lapszél más papírral egészítették ki: a Pppp ívet alul teljes hosszában kb. két, az Uuuu₂ levél felső szegélyét pedig kb. 5–6 cm szélességben. De még Bodó művének Illésházy-példányában is javítottak a papíron: a []₂ levél alsó részében más papírral leragasztották a lapszéli szakadást.

A széles lapszéllal készült, díszpéldányoknak szánt változatokat tehát Magyarországon a pozsonyi Royer-nyomda kezdte előállítani főúri költségen. Az alapító, salzburgi születésű Johann Paul Royer 1735-ben halt meg, a Bél-féle *Adparatus* kinyomtatásának megindítása évében. Az igyekvő nyomdász következetesen és nagy szorgalommal fejlesztette műhelye felszerelését.²⁷ Nyilván az ő ambíciói nyomán valósult meg az, hogy Bél igényes kiadványának kinyomtatását az ő műhelye végezte. Jól berendezett műhelyt hagyott örököseire, akik – amint ezt a Du Fresne-mű bizonyítja – igyekeztek a korábbi színvonalat legalábbis tartani.²⁸ 1750-ben a pozsonyi Royer-nyomdát teljes egészében megvette a budai Landerer János Mihály. Ezzel új, hatalmas fejlődésnek indult a pozsonyi tipográfia. A 18. század legnagyobb hazai nyomdászgyeisége már működése legelején megmutatta, hogy nem adja alább elődjeinél: a Bodó-féle művet három nagyságú papíron állította elő.

BORSA GEDEON

Megkapta-e a vizsolyi bibliát Náprági Demeter? (Egy koholt okmány hitelének megújulása). *Az utolsó magyar humanista főpap*¹ „élénken figyelte a XVII. század elején megjelenő katolikus-protestáns vitairatokat.”² „Ellentmondásokak vallási törekvései is. Barátai között ugyan sok protestáns főúr akadt, erdélyi pályafutása során mégis néha elvakult katolikusnak tűnt.”³ Ebbe a képbe, mely a tudományos közvéleményben kialakult, beleillik, hogy „Gömör megyei rokonaitól megkapta a protestáns bibliafordítás egy példányát is.”⁴ Szépen illeszkedik ebbe a képbe az is, amit kézikönyveinkben találunk. *Életrajzi lexikonunk* csupán Jenei említett tanulmányára hivatkozva summázza a Pázmányt megelőző állapotok fontos személyiségét.⁵ A *Magyar irodalmi lexikon* ugyan nem méltatja említésre, de *A magyar irodalom története* többször fűz egy-egy mondatos megjegyzést működéséhez, és ezekbe természetesen részletesebb taglalás nem férhet bele. Ezért aztán a Károlyi Radics Gáspárral, vagy a neoplátonista kapcsolatokkal foglalkozó kutató szeme felesillan, mikor *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig* című rangos kézikönyvünkben megtalálja ugyanarra a levélre hivatkozást,⁶ amit a korábbi tudo-

²⁵ Gutenberg Jahrbuch 1934, 210.

²⁶ BOGDÁN István: *A magyarországi papíripar története*. Bp. 1963, 160–161. 22. ábra.

²⁷ Gutenberg Jahrbuch 1927, 87.

²⁸ Magyar Könyvszemle 1943, 25–26.

¹ Jenei Ferenc tanulmányának címe. = ItK 1965. 137–151.

² Vásárhelyi Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. I. Náprági Demeter könyvtára*. = MKsz 96. évf. 1980/2. 117–130. Az idézet a 130. lapról való.

³ Uo. 118.

⁴ Uo. 130.

⁵ Bp. 1969. 2. köt. 283.

⁶ Bp. 1972. 442.

mányos meggyőződés összegzéseként bizonyítékul említ Harsányinak a magyar bibliáról írott könyve.⁷

A szépen egymásba illeszkedő mozaikképek nyugalmát azonban gyakorta megzavarják a békétlenkedők. Révész Imre (az akkoriban már egyháza közéletétől visszavonult akadémikus) ilyen méltatlankodó kedvében írogatta *Az Út* című országos református hetilap negyedik évfolyamának 34. számába a következőket:

„Náprágyi Demeter, a dühös protestánsüldöző veszprémi majd erdélyi püspök, soha életében nem írt levelet Károlyi Gáspárnak. Vagy ha írt is, az még nem került elő és senki se látta. Ellenben: a sokunknak most is kedves emlékezetű, kiváló református pedagógus és népszerűsítő egyháztörténész, S. Szabó József (1862–1944), abból az alkalomból, hogy a vizsolyi Biblia háromszázados jubileumát ünnepelték és a Fordító képzeleti szobrát Göncön leleplezték, kapta magát és jó kedvében — lévén éppen akkor a gömörmezei Náprágyinak a lelkipásztora — írt egy egészen ügyes és kedves kis stilparódiát ... közre is adta. A tréfa ... a kelleténél is jobban sikerült ... és noha az egészben véve igen ügyes stilutáncatról csak valamennyire is hozzáértő ember azonnal fel kell, hogy ismerje az apokrif jelleget: egyébként komoly és érdemes történetírók hosszú sora akadt fenn ezen a kis horgon ...”⁸

Révész azért választhatta a „*Falra borsót hányni* eléggé unalmas és terméketlen foglalkozás” címet írásához, mert nem mondhatta el, hogy már hasonló értelemben korábban is megszólalt, sőt, nem is csak ő.

Harsányi könyvének Pap Károly által közölt ismertetése már 1927-ben tartalmazta a hasonló értelmű részletet:

„... egy röpké tévedését kell a derék írónak mielőbb eliminálnia. Azt ti. hogy a tanúnak hívtott Náprágyi-féle levél (52. l.) nem eredeti, hanem tréfás koholmány, mely a múlt század 90-es éveinek elején S. Szabó József szellemes tollából eredt.”⁹

Mikor aztán két évvel később Gulyás Pálnak a máig számító tanulmánya megjelent a *Protestáns Szemlében* a vizsolyi biblia nyomtatójáról, abban mégis Harsányi állításának elismétlését találjuk.

„A teljes bibliának mindazonáltal nagy sikere volt. Érdekesen bizonyítja ezt Náprágyi Demeter veszprémi rk. püspök 1591. október 28-án kelt levele, amelyben megírja, hogy amikor atyjafiai Gömörből hozzá mentek, magukkal hozták az új bibliát is, melynek már híre-neve vagyon az egész impériumban.”¹⁰

A szerkesztő az októberi szám utolsó lapjának legalján *Hibaigazítás* címmel többek között ezt fűzte a Harsányira hivatkozó Gulyás állításához:

„Szükségesnek tartjuk a mások okulására megállapítani, hogy ez az idézet semminemű tárgyi alappal nem bír. Munkatársunk Harsányi Istvánnak a magyar bibliáról szóló összefoglalásából vette, aki adatát a Sárospataki Lapok 1891. 988. lapján találta. Náprágyi Demeternek Károli Gáspárhoz írt, itt olvasható levele nem egyéb, mint tréfából készült stilparódia.”¹¹

⁷ *A magyar biblia.* Bp. 1927. 52.

⁸ 1951. augusztus 19–25. 6. — Az írás többi része a Károli/Károlyi írásmód mindmáig téveszmék miatt eldöntetlen történetére vonatkozik, közvetlenül pedig Erdős Károly állásfoglalására, akivel többször volt Révésznek nézeteltérése, és itt is egyedül a Károlyi írásmódot tartja helyesnek. Erdős viszont mindvégig védte a maga hagyományos álláspontját. Vö. RE 1965. 12–13. MNy 1965. 209. PrSz 1930. 237–24.

⁹ ItK 1927. 128–130. (HARSÁNYI István: *A magyar biblia.*) Az idézet a 129. lapon van.

¹⁰ ProtSz 1929. 455–465. (Mantskovit Bálint, a vizsolyi biblia könyvnyomtatója.) Az idézet a 462–63. lapon van.

¹¹ ProtSz 1929. 584. lap. — Az utalás a 13. jegyzetben megnevezett cikkekre történik.

Joggal vélhetjük, hogy a hibaigazítást nem csupán az árulkodó fogalmazásmód miatt kell a Révész által igen respektált Ravasz László (1882–1975) főszerkesztő vagy a történetíró Zsinka Ferenc (1889–1930) társszerkesztő helyett a szintén társszerkesztő Révész Imrénének tulajdonítanunk. Azért is, mert megvan az utalás a szintén Révész által szerkesztett *Debreceni Protestáns Lap* cikkére, azonkívül Pap Károly és S. Szabó akkor már régóta személyes ismerőse Révésznek, velük tudományos és egyházi téren minden kapcsolatra megvolt a lehetősége. Az ő lapjában pedig maga a bajkeverő így nyilatkozott meg; korholván a lépre ment Harsányit és Gulyást:

„Miután úgy látom, hogy ez a levél, mint egy ifjú elme játékos kedvének a szüleménye, kezd komoly okmányszámba menni, nehogy a tévedés tovább folytatódjék és benne maradjon a magyar egyházhistóriában, kötelességemnek tartom elmondani a következőket. Mikor 1890-ben Göncön a Károli Gáspár szobrát országos, nagy ünnepség keretében leleplezték, nemsokára Baksay Sándor egy pár levelet tett közzé a Vasárnapi Újságban¹² a nagy bibliafordító neve alatt, pompásan utánozván az ő stílusát s ostromozva ilymódon néhány elterjedt hibáját legújabbkori magyar református egyházi életünknek. A levelek rendkívül megragadták az én figyelmemet, aki mint minden iránt fogékony és lelkesedő ifjú lelkész, akkor kezdtem pályafutásomat Naprágyban, Gömör megyében. Nosza neki veselkedtem tehát s a Naprágyból származott, Károlival egy időben élt, hírneves veszprémi püspök, Naprágyi Demeter neve alatt, Baksay példájára, annak a kornak latinnal kevert magyar stílusát próbálva utánozni, én is egy levelet fabrikáltam, amelyben szintén korunk egyházi életének hibáira és ferdeségeire igyekeztem rámutatni. Természetesen az én koholmányom, Baksayéhoz képest, erőtelen, gyenge utánzat volt, de mégis annyira megnyerte a Radácsi György egykori kedves tanárom tetszését, hogy mint a *Sárospataki Lapok* szerkesztője közölte azt annak 1891-ik évi folyamában . . .”¹³

Náprági könyvtárának, személyiségének és vélekedésének értékelésében egészen egyedülálló adat lenne, ha valóban nem S. Szabó írt volna levelet a vizsolyi bibliafordítás megalkotójának, akit így akár a neoplatonikusok körében is számlálhatnánk, de legalább úgy tekinthetnénk, hogy az istenes vénember is protestáns ismerősei körét tágitotta. A Jenei által megkezdett arcélformálásban tovaható következménnyel járhatna mindez, hisz már a korábbiak nyomán Harsányi és Gulyás is bizonyítékul használja az okmányként tekintett levelet. Akkor például gyanakodhatnánk arra, hogy a vitairatokra nem hivatali kötelességből, hanem humanista érdeklődésből figyelt, ezért szerezte meg Beregszászi Lőrinc Péter hitvédő munkáját éppúgy, mint Calvin Intitútiójának 1576. évi lausanni kiadását, esetleg személyes ajándékként kapta a Melius Juhász könyvtárából származó Beza kötetet.¹⁴

Máig ható mivoltában elismeréssel kell emlegetnünk S. Szabó koholókészségét, valamint szándékainak nemes voltát, melyhez semmi olyan kegyes csalás árnyéka sem férhet, mint irodalmunk dugonicsos thalykálmános köreiben történt, hanem csak korának szóló tréfás megrovás. Azért már nem ő vádolható, hogy a közlő és lelőhely nélkül megjelent levél mindmáig okmánynak számít, az alkotó önleleplezése ellenére.

Révész tudói méltatlankodásának háttérét így tekintvén, azt is észre kell vennünk, hogy írásából azért hiányzik a mosoly, mert a közvéleménybe ivódott meggyőződések

¹² Az irodalmi kapcsolat részletesebb vizsgálatot érdemelne. Az S. Szabó által említett ifjú tudós a következő munkát írta: Révész Kálmán: *Károli Gáspár és Káldi György bibliafordításai*. Sárospatak, 1892. Az 5. lap jegyzetében ő tekintette okmánynak legelőször az S. Szabó koholmányát. — A *Magyar könyvtáreset* 1940. (Bp. 1942. 152. lapján) csupán második kiadását ismeri a következő munkának: CSEKEY Sándor: *Károli Gáspár emlékezete*. Bp. 1940. 11 (A Kálvin János Társaság kiadványai. 9.) Azért, mert az elsőt, amelyikben ő is okmányként említette a koholmányt, bizonyonnyal megsemmisítették. Az első kiadásból nem sikerült példányt találnom.

¹³ DPL 49. évf. 36. sz. (szeptember 7.) 316–317. lap. (Dévai Biró Mátyás utódai és Károli Gáspár bibliája.) L. még Révész véleményét uo. a 324. lapon.

¹⁴ Váshelyi Judit (op. cit.) jegyzékében a 10, 13, 11. szám.

megváltoztatására elégnék vélt egy-két szakértő hibaigazítást. Ha életének utolsó éveiben megismerkedhetett esetleg a Parkinson törvény érvényével, nem számolt azzal, hogy az elhanyagoltabb (néha a kiválóan művelt) tudati rétegekben végleg nem irthatjuk ki a babonáság meg-megújulását.¹⁵ Sokkal keserűbb legyintésű glosszát termett volna ír-asztala, ha még megéri és használhatja magyar irodalomtörténeti bibliográfiánk első kötetét, amelynek 442. lapján ismét megtalálhatta volna a Náprági Demeter után maradt levelek kiadásai között az S. Szabó stílusparódiáját, méghozzá annyira okmányként említve, hogy hitelét szögletes zárójelben nyomtatott kérdőjel sem illetheti.

De mi azért csak kérdezzünk meg annyit, vajon megkapta a vizsolyi bibliát Náprági? — s kérdezzünk legalább addig, míg a közvélemény megváltoztatásával felérő iszonyú szorgoskodás be nem bizonyítja, hogy az itthon és külföldön őrzött, valamint a ma már csupán utalásból ismert példányok közül melyiknek kellett feltétlenül annak lennie, amelyiket az atyafiság eljuttatott az utolsó humanista főpaphoz.

FEKETE CSABA

Henszlmann Imre irodalomkritikái a reformkori folyóiratokban. Folyóiratokban 1840-től találkozunk írásaival.¹ Már az első cikkeknél feltűnhet néhány jellemző vonás. Egyrészt nála nem könnyű, sőt, nem is igen lehet elkülöníteni a tanulmányt, értekezést a napi kritikától, sokszor a kifejezetten konkrét hírlapi vitához kapcsolódó polémizálástól sem. Másrészt, — különösen a 40-es években, — tudományos munkái, székfoglaló előadása is aktuálisak, cselekvésre buzdítóak. Tele vannak gyakorlati tanácsokkal, hazafias felszólításokkal.² Elsősorban a tudományos igény az uralkodó bennük. Kritikáiban is

¹⁵ „Tudományosan képzett, kritikusan gondolkodó elmék számára az áltudományos munkák olvasása olykor szórakoztató. Kesernyüssé csak akkor válik az olvasó szája, ha arra gondol, hogy a szerző nem tréfának szánva művét, és vannak olvasók, akik komolyan veszik ezeket a hóbortos írásokat. A tudománnyal foglalkozók számára azonban feltétlenül hasznos az áltudomány megismerése.” BECK Mihály: *Tudomány — áltudomány*. 2. átdolg. kiad. Bp. 1978. 120. lap. — A koholmányokkal is járhat olyanféle véleményvilág, amilyenre sok társadalomlélektanilag, és a személyi viselkedés történeti távlatait tekintve is jó gyűjtemény a TRÓCSÁNYI Zoltán: *Magyar régiségek és furcsaságok*. — Természetesen a társadalmi minősítésnél nem szabad megelégednünk az olyanpíra összetett, és szűken elhatárolhatatlan értékelésszerről, amire figyelmeztet Gustav JAHODA magyarra is lefordított kitűnő könyve: *A babona lélektana*. Bp. 1975. Végső mondatai: „Ahogyan az orvosokat sem riasztja el a betegség elleni küzdelemtől az a tudat, hogy nincs végső győzelem, a neveléssel foglalkozóknak sem szabad lankadniuk erőfeszítéseikben, hogy az embereket eltérítsék a káros vagy éppenséggel haszontalan babonáktól. De mint David Hume annak idején megmondta, a hajlandóságot sohasem lehet teljesen kiirtani, mivel paradox módon, szerves része azoknak az adaptív mechanizmusoknak, melyek nélkül az emberiség nem tudna fennmaradni.”

¹ Első cikkei művészettörténeti jellegűek: *Hogyan lehet korunkban régi műtárgyakat előadni* Athenaeum 1840. I. 737, 753; *A bécsi múkiállítás* Ath. 1840. I. 661; *Általános nézetek az aegyptusi művészetről* Ath. 1840. I. 417. stb. 1841–43-ban dramaturgiai, színikritikai írásai, Bajzával folytatott vitája külön tárgyalást érdemel (Vö. Henszlmann Imre — Bajza József vitája, It. 1976. I.). Egyéb irodalomkritikái: *A legújabb magyar regényirodalom I.* A falu jegyzője, Eötvös Józseftől. Életképek, Irodalmi ör. 1846. I. 1–16; II. *Meghasongott kedély, Kelmény Lászlótól*, Irodalmi ör. 1846. II. 212–214; III. *Akarat és hajlam, Jósika Miklóstól*, Ir. ör. 1846. II. 215–216, 243–244; IV. *Hazai rejtelmek, Kuthy Lajostól*, Ir. ör. 1846. II. 283–286; *A népmese Magyarországon* MSzépirodalmi Szle 1847. II. 81, 100, 117, 133, 152, 164, 181, 200, 213, 228, 321, 346, 360, 379 (14 rész); *Petőfi: János vitéz* MSzépirodSz. 1847. II. 364–366, 379–380.

² „Rajta tehát hazámfiak! kiket erős és mindenható nemzetiség lelkesít, tanuljuk megérteni saját természetünket, mely ha nem jobb bizonyára ugyan olly jó s dicső mint más nemzetieké.” (*Párhuzam az ó- és újkor művészeti nézetei és nevelések közt különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon*, 45. l. vö. uo. 75, 77–78, 93–94, 105, 127. l. stb.).

elmélyült fejtegetésekbe bocsátkozik, az avatott olvasók számára sokatmondó utalásokat alkalmaz. Lényegesen kevésbé könnyű olvasmány, mint a kor csevegőhangú újságírói termékeinek többsége. Világosan tükrözik írásai az egymással párhuzamosan kibontakozó tudósi és újságírói működést. Kötetei és újságcikkei témaválasztásukban, tárgyalásmódjukban, módszereikben át-átfedik egymást.

Kritikái életének abban a szakaszában keletkeznek, amikor az elméleti elmélyültség nyitottsággal, nagy fogékonysággal társul. Kora európai tudományosságának sokoldalú ismeretanyaga a szabadon fejlődő személyiség erőterébe gyűlve haladó, nemzeti romantikus szellemet táplál. Minden írását áthatja egyéni művészetelmélete. E szerint valamennyi művészeti ág történeti fejlődésrendjébe, egymással való összefüggésrendszerébe ágyazza az egyes művek, mű-részletek szemlélését, értékelését.³ Ugyanakkor eszménye az, hogy bármi elméleti megfontolás elébe helyezze az élő művészi gyakorlat egyedi megfigyelését. Mindig egy-egy mű elfogulatlan, mélyreható megértésére, átvilágítására törekszik. A siker nem mindig teljes. De hibázásai is tanulságosak. Az ítéletek kialakításánál mindenképpen a művészi alkotáshoz hasonló jelentőséget tulajdonít a személyességnek.

„Nem elegendő a művészi gyakorlatra, ha a környező dolgokat csupán az ész szemével tekintjük, . . . soha egyetlen egy nagy költő, festész vagy hangász egyenesen és egyedül elméjét művelvén, naggyá nem vált; sőt teljes joggal tagadhatni azt is, hogy valaki egyedül elméjének használata mellett műismerővé válhatnék; mennyivel nehezebben fog tehát a művésznak sikerülhetni, csupán ítélőkézsége által műveit létre hozni, miután éppen nekie szükséges mindennek előtt elkerülhetetlenül műveinek tárgyát úgy felfogni, hogy személyesen azzal eggyéválják, hogy általa elragadtatván azt viszont átszellemítse.”⁴

A korszerű problémákra érzékeny közíró fogékonysága nyilvánul meg már abban is, hogy mikor, milyen művekről, kérdésekről ír. Miután anyagi körülményei, társadalmi helyzete révén nem szorul pénzkereső cikk-írásra, mindig maga dönti el, hogy milyen ügy lesz méltó tárgya fejtegetéseinek. A legnagyobb számú képzőművészeti, építészeti írásain kívül irodalomkritikái három fő területet érintenek: a magyar dráma, színjátszás kérdéseit; a hazai regény ügyét; illetve a népiesség, nemzeti és egyéni jellem elveit és gyakorlatát.

Dramaturgiai elemzései, vitái külön tanulmányba kíváncsokznak.⁵ A „legújabb magyar regényirodalom” jelenségeivel egy cikksorozatban foglalkozik.⁶ Négy szerző négy művét elemzi itt. Elsőként és legtúzetesebben Eötvös: *A falu jegyzőjét*. A méltó anyagra lelt műértő árnyalt, alaposan indokolt ítéletének megfogalmazásával találkozunk. Oly módon analizálja a regényt és foglal állást vizsgálatai konklúziójaként, hogy korabeli kritikája megállja a helyét mai irodalomtörténeti ítélőszékünk előtt is. Kiemeli Eötvös „irodalmunkban korszakot alkotott regényét.” Tudatosan érzékelteti a minőségi különbséget a jelentősnek ítélt és a múlandónak tetsző irodalmi termékek között. Úgy tér át Eötvös után egy-egy Kelmenfy, Jósika, Kuthy regény tárgyalására, hogy az utóbbiakat nem

³ „... (a művészi) összhangzat hatása soha nem származhat valamely önkényes mód-ból, hanem épen ellenkezőleg csupán szerves munkálattól eredhet, mellyben minden nagyobb vonás vagy alakrendszer a tőle függő kisebb vonásokat szüli és melly szerves munkát következtében továbbá minden rendszer nem csak a főegységtől, hanem még az egyes rendszerek közti kölesönös viszonytól is függ.” Így fogalmazza meg elveit például az építészeti vonatkozásában. L.: H. I. I. tagnak az építészek’ angol kir. intézetében tárgyalt fölfedezéséről a’ középkori egyházépítészeti elv körül, M. Ak. Ért. XIII. év II. sz. 1853. 45–53. l. Vö. Sz. K.: *Egy magyar művészetelméleti koncepció a múlt századból.* (Henszlmann Imre), Fil. Közl. 1975/1. 18–41. l.

⁴ H. I.: *Párhuzam* . . . 11. l.

⁵ I. h.: It. 1976. 1. sz. 37–62. l.

⁶ Életképek, Irodalmi ör, 1846. Részletezve l. 1. sz. jegyzet.

méri a korszakalkotó műhöz, hiszen így eltörpülének. „Egymásközi” összehasonlítás-hoz folyamodik, a kevésbé rangos munkától sem sajnálja figyelmét, hiszen a kezdő író (itt Kelmenfy) kevésbé sikerült alkotása is lehet később szerencsésebb, igényesebb művek-hez vezető út lépcsőfoka.

Az Eötvös-regény elemzése a legalkalmasabb arra, hogy alaposabban figyelemmel kísér-jük Henszlmann kritikusi módszerét. Összehasonlíthatjuk Pulszky és Hazucha azonos tárgyú bírálataival, a különbséget nem elsősorban minősítéseik különbségében találjuk, hanem az ítélet indoklasmódjának eltérésében. Bizonyos fokig még megtévesztőnek is nevezhetjük azt, hogy előrebocsátja: mivel az irányregénynek „társadalmi célja is van”, azt vizsgálja: „miként sikerült a költőnek az általános aesthetikai célzt különös bevallott céljával egyesíteni.”

Megtévesztő az a látszat, hogy ebből a kiemelt szempontból taglalja a művet. Valójá-ban ezt és a felmerülő egyéb elvi kérdéseket is alárendeli a közvetlen, alapos megfigyelés-nek. Vezérfonalként alkalmazza a „költői elbeszéléshez tartozó” illetve a „társadalmi célzt megvilágító” rétegek elválasztását. De középpontba az író „tárgyat átható teremté-sét” állítja, az „életműileg egybeszötsztség” létét vagy hiányát. A regény cselekményének tömör ismertetése után először madártávlatból felvázolja alaptervének, epizódjainak két-féle vonulatát. „Társadalmi célúnak” minősíti a tisztújítási mozgalmak, reflexiók szere-peltetését. Kiindulópont számára ez ahhoz, hogy egyre mélyebbre ásva a „belső kény-szerbeli fejlődést” keresse meg és a regény belső összefüggésrendjének különböző fokoza-tait elkülönítse. Három fontos ponton látja a mű buktatóját: a cselekmény és a jellemek alakításában, s a kettő egymásrahatásában.

„A fejlesztő cselekmény kevésbé a személyekre, mint inkább a körülményekre bízatik”.⁷ — mondja ki találóan. Ennek az általános jellegzetességnek egyik szembevetülő megnyil-vánulási formája a „hallgatóság”-jelenetek túlgyakori ismétlődése. Tipikusan „esetsze-rűek” ezek az epizódok. Nem fakadnak sem a mű belső szabályaiból, természetett világá-ból, sem pedig szereplői jelleméből. Másik fontos megfigyelése továbbfejleszti a regény belső természetének kinyomozását. A szereplők közül a „cselekvők inkább a gonoszak”, — azaz Nyuzó, Rétyné, Macskaházy csoportból valók. Pedig ennek a tábornak fő fogya-tékossága az, hogy tagjai, mint emberi lények, nem keltenek érdeklődést, csak annyiban, amennyiben ellentétbe kerülnek a Tengelyi — Viola párttal. Így tehát a sokoldalú, élő jellem és a cselekvés elkülönül egymástól. A jellemek nem cselekvés közben bontakoznak ki, illetve a cselekmény nem jellemek által bonyolódik. Ez kölcsönösen hátráltatja egy-mást. A „passzív személyek rajza jobb mint a cselekvőké”. A főszereplő Tengelyi minde-nütt „szenvedő, erényes szónok”-ként mutatkozik. Viola válik valóságosabb, mert aktí-vabb hőssé. De ez is viszonylagos, hiszen Viola „cselekedetei” balsorsának beteljesülését, végzete elszenvedését jelentik. Tengelyi alaphelyzete pedig eleve a társadalmi cselekvés-ből kizárt emberé, a kirekesztetté, melyet nem-nemes voltára vezet vissza az író. Inkább „fájdalmas panaszain” van a hangsúly, mint azok következesein. Ez mind a „puszta elbeszélés” mozdulatlanságában ölt testet, s a regény szerkezetére, felépítmódjára meghatározó módon rányomja bélyegét. Az első kötet végéig voltaképpen még el sem kezdődik a történet. Pedig ha a hőst cselekvőként léptetné fel az író, élővé változtathatná ezt az így mozdulatlan anyagot. Az egyes fejezetek indításakor is megismétlődik ez a mozgás nélküliség. A reflexiók abból erednek, hogy „a szerző úgy szólván még magát be nem írhatta a történetbe”. Ugyanezt a jelleget tükrözik az állóképek, a fő cselekményen kívüleső alakokban megtalálható sikerült jellemzései: Kislaky és neje, Violáné, Liptákné ábrázolása. Végül erről tanúskodik az is, hogy az egyes életsorsok, a költői igazságszolgá-ltatás is befejezetlenül marad. A kiemelt „rögtöntéző törvényszék”-jelenet inkább kivétel,

⁷ Vö. Ir. űr, 1846. I. 1 — 16, 4. l.

mint szabály. Felmutatja, hogy az elevenen mozgó írói anyagban a jellemek is megélednek, színesebbé, érdekesebbé válnak, mint a többi, kevésbé sikerült részben.

Így végül, oknyomozó módon fölfejtja a regény szerkesztésének, ábrázolásmódjának, a szereplőcsoportok egymáshoz való viszonyának, az egyes epizódok lánczá-alakulásának, az egyes szereplők sors-rajzának, a befejezetlenségnek egymással összefüggő, egymást béklyózó hálózátát. A mű gyengéinek eredetére mutat rá. Az uralkodó jellegzetességek kiemelése tudatosítja azt az egységes alaptermészetet, amely az író egyéniségére utal. Viola talán azért került akarva-akaratlan középpontba, mert „olgy tárgy, melyben a költő fájdalma legnagyobb részét összpontosíthatta” — kockáztatja meg Henszlmann a következtetést. A regény belső viszonylatai mögött fölkeresi az író és műve kapcsolatát. Megjelöli azokat a lényeges technikai fordulatokat, amelyek az alkotás minőségének rejtett rugói, alakítói. Úgy mélyed el a regény világában, hogy kitapintja a benne rejlő alternatívákat, például a befejezés lehetséges más változatait, a tragikusabb, a főszereplők teljes elbukásával záruló befejezést. A mű belső szabályain belül találja meg és mutat rá a nem elég szerves, nem eléggé belsően szükségszerű mozzanatok okaira. Nemcsak egy műalkotásról, hanem az egész írói műhelyről is képet formál.

Két különösen kedvelt szempontja: „az egyedi fejlődés és fejlesztés”, illetve a mozzanatok, szerkesztés, környezet és szereplők „egymásból fejlődése” így különösen alkalmassá válik arra, hogy megtalálja a megróni és méltányolni valót. Kimutatja a regényben túlméretezett szenvedések romantikus, szentimentális anakronizmusait. Ugyanakkor Viola alakjának kivételével, néhány mellékszereplő rajzán kívül elmarasztalja Eötvöst a túl általános, kellő egyénítés nélküli ábrázolás bűnében.

Ezek a szempontok a hazai próza átlagánál vezérelvekkül is szolgálhatnak. Hiszen Jósika ebben az időben a kevésbé igényes, kora közönségizlésének rendkívül jól megfelelő kalandregények írója. Az Akarat és hajlam című regénye esetében Seville Mária grófné története, aki saját magát erkölcsi halottnak tartva, lánya kedvéért gátlástalanul a bűnös meggazdagodás útjára lép, — Henszlmann szerint — nem anyaga miatt válik sekély értékűvé, a divatos francia regénymódor egyik követőjévé, hanem azért, mert ezt a kalandregényanyagot „életműszeresen végbevitt lélektani fejlődés” nélkül dolgozza fel. Ha a folyamatot ábrázolná, ha az „egyszemélybeni kettős természetet” megragadná, ha a lesüllyedés, szorongás, cinkosághoz való viszony motiváltabb lenne, — akkor ez is „művészi becsűvé” emelkedhetne.

Henszlmann bizonyos mértékig előnyt ad a „német — angol” iskolának a „francia”-val szemben. Ez előbbihez sorolja Eötvösön kívül Kelmenfyt is, akinek javára bizonyos engedékenységet árul el. Ezt az elfogultságot az teszi kevésbé egyéni korláttá, hogy ebben az időben Európaszerte a haladóbb és színvonalasabb irányt képviseli az „angol — német”-nek nevezett realiztikus törekvés, szemben a „francia”-ként megjelölt, divatosabb, felszínes, szórakoztató próza fajtáival, amelyet a rendkívül népszerű Eugen Sue neve jelképezhet. Jósikával együtt Kuthyt is ez utóbbi irányhoz tartozónak ítéli, végülis: joggal. Ennek ellenére nem egyoldalú megróvás a Kuthy-kritika. Kijelenti: „tévedéseiben is lángeszűnek” tartja. Arra törekszik, hogy ezt a jobbra-hivatott írórt eltérítse a „francia iszony irodalomnak mienkbe beoltása”-tól. Miközben a holdkőros gyermek történetét „bosszatónak és ostobának” tartja, erőltetettnek a „szörnyítési torzítási ferde modort”, minek során anyja és Marcus doktor különböző ételekkel, delejjel, mesékkel stb. őrlötté akarja tenni a hőst, — aközben dicséri az író által mellékesen kezelt életképek valóságosságát, a „szemlélés gazdag tömörségét”. „Látszólag sík földön illy változatosságot álmokban is alig képzelénk” — dicséri.⁸

⁸ Ir. őr, 1846. II. 283 — 284. I. Horváth János hasonló megfigyelések alapján illeszti egy folyamatba Kuthy, majd Petőfi népi alakábrázolását. (*A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*, 1927. 236, 246, 249. l.).

Kelmenfy László: Meghasonlott kedélye esetében joggal gyanakodhatunk elfogultságra. Hiszen Valday és Tekla szerelme, — a földesúr és a harangozó lányának tragédiája első pillantásra lényegében nem különbözik a fent-vázolt Jósika, Kuthy regényektől. A hajmeresztő fordulatok közül nem hiányzik a szegény vőlegény lezuhanása a toronyból, a boldogtalan apa bosszú-celszövény sorozata, az elbűjdosó lány törvénytelen gyermekének elrablása sem. Henszlmann kritikájában azt hangsúlyozza és méltányolja, hogy az egész rémtörténet „aestheticó-psychológiai kifejlés” irányába tart. Valday nem Tekla miatt hasonlít meg, hanem „életunság miatt”, „ismételt tapasztalati csalódások miatt”. Kiemeli azt, hogy nem a „megbukó lány” ábrázolásán van a hangsúly, mint Kotzebue-nál, hanem a „reflexiók és elbeszélés” útján hat. A főhős végül öngyilkos lesz, s ez „hidegen hagy minket”, mivel életunsága „nem legalább úgy vélt, magasabb életnézetből ered”, hanem „egyedül visszataszító elpuhultságban”, „jellemé gyengeségében”. Ezek a megkülönböztetések azért nem hatnak elég meggyőzően, mert voltaképpen csak „sikerült helyeket” tud dicsérni, a „lélekbúvárlati kifejlést” is hiányolja, tehát a regény értékeiről alkotott képe jóindulatú kikövetkeztetés csupán.⁹

Az irodalmi népiesség kérdéseivel foglalkozik, amikor Petőfi János vitézéről ír, majd arról, hogy jelentkezik a népmese Magyarországon. A kettő egymással összefüggő gondolatmenetbe illeszkedik. A Petőfi-cikkben különös és Henszlmannál szokatlan vakságot tapasztalhatunk az alkotás művészi erényeivel szemben. Éppen azokkal a vonásokkal szemben bizonyul érzéketlennek, amelyek a Petőfi-lírárt megkülönböztetik a valódi népköltészettől és az őt megelőző műköltészettől. Hol a népköltészet méreőjével méri, hol az eddig ismert műköltészetével. A kettő között éppen a Petőfire jellemző egyénítés kerüli ki a figyelmét. Így a zsványtanyán János vitéz viselkedésében „a nép meséinek régebbi hőse” viselkedését kéri számon, s furesállja, hogy „vonakodik . . . a zsványoktól kincseiket elszedni”. Céltalannak találja lényegében az egész zsványtanya részt, a fazekassal való találkozást óriásország előtt, a temetőn-halás jelenetét. Nemzetközi folklór-motívumok felbukkanását keresi és jelenlétüket hiányolja. Az óriásországi résznél például a Három citrom című szlovák mesében található ólom, ezüst, arany gombóc jelképes értelmét nem leli. A boszorkánykalandnál úgy véli: „inkább művészi, mint népies hangon van tartva”. „Bölcsészeti eszmének” tartja azt, amikor a boszorkányok halála után kiderül az ég, — pedig népmese-fordulatként is találkozhatott vele. Főként a huszárok „dévajkodóan mulattató és éles elműen feltalált fillentésének” „költői zamatát” tudja dicsérni.¹⁰

Az egész magyar népmese vizsgálat arra irányul, hogy alapvető ős-mesetípusokra lépjen. A négy elem, a négy évszak jelképes meséinek egyikét, a téli álom — tavaszi ébredés, illetve: a tél és a nap, a gonosz hideg és a jó meleg (nap-hős) harcának magyar változatait keresi. Sajnálkozik, hogy „csekély az eredetiség”. Tizennégy részben közölt értekezése elég száraz és szigorúan a kijelölt típusjegyek keresésére szorítkozik. (Mese a fillérről, A hercegisasszony és a kondás, Tündér Ilona, Vas Laci, A szalonnavár stb. példák során át.) Az utoljára hagyott János vitéz és Lúdas Matyi alapján úgy látja, hogy ha a „jelvi mese” „költésének ideje” le is tűnt, nálunk is lehet meseköltészet a „dévajkában”. A szót a János vitéz „dévajkás helyei” értelmében alkalmazza. Fazekas és Petőfi műveinek esetében egyaránt a főhős magatartásában megnyilatkozó „magyaros phlegmá”-ban látja az egyik nemzeti sajátosságot. A Lúdas Matyit, mint „egyetlen politikai tárgyú népi elbeszélést” értékeli és mintaszerűnek tartja.¹¹

A nemzetközi mesekincs, tipológia és a hazai anyag összehasonlításának első kísérletét kell becsülnünk ezekben az írásokban. Kétségtelenül mögötte áll már Erdélyi János áldo-

⁹ Ir. őr. 1846. II. 212—214. l.

¹⁰ M. Szépirod. Sz. 1847. II. 364—366, 379—380. l.

¹¹ M. Szépirod. Sz. 1847. II. 81, 100, 360, 379. l.

zatos munkájának buzdító hatása. De éppen a népköltészeti gyűjtés kezdeti állapota is tükröződik az általánosításokban, a népmesék gazdagságának lebecsülésében. Kettejük munkájának egybehangolódása egy közösen szerkesztett kritikai lap formájában testesül meg.¹²

SZÉLES KLÁRA

Török János „időszaki szemléje”, a *Kelet Népe* (1856). Csengery Antalt a sikertelen kísérletek nem csüggesztették.* Lankadatlanul munkált régi terve, a „revue” létrehozásán. Elvbarátai (Eötvös, Szalay, Kemény, Gyulai) aktív támogatása mellett, az idő is neki dolgozott. 1856-ban abszolutizmus kori kulturális életünk gáláns pártfogója, Károlyi István gróf, akinek Eötvös beszélt elképzeléseikről, ajánlotta fel segítségét. A Szent István Társulat egyik hangadó személyiségeként, 4000 pengőforintját azzal a kikötéssel bocsátotta volna a vállalkozás rendelkezésére: szerkesszék azt „keresztény alapon”. A korszerű tudomány-szemléleti elvek talaján álló Csengerynek mindez természetesen nem volt kedvére.

„De tudod — írja a „keresztény alapról” Gyulainak — mit teszen ez azok szájában, akiknek befolyása alatt áll ama jó gróf . . . ami a hagyományokba ütközik, nem keresztényi. A geológia istentelen tudomány, mert másképp adja a föld alakulását. Az astronomia sem bírja tetszésöket, mert hiszen több ezer évet tesz föl, míg egyes csillagokból leérkezett ide a világosság, mint amióta e világ fenn áll. A nyelvek egyetlen törzsből erednek, s aki uraltáji stb. nyelvről beszél, eretnek . . . Hát az újabb történeti nyomozások?” (1856. máj. 20.).

Csengeryvel szemben a *Magyar Sajtó* szerkesztői tisztéből már elmozdított Török Jánosnak nincsenek ilyen természetű skrupulusai. Amit szemléjét létrehozandó művel: a szélhámosság magas iskolája. Értesülve a történekről azonnal meghirdeti revü-tervét, a *Kelet Népet* (MS 1856. ápr. 24.). Ő csak „kezelője” (értsd: „pénztárnoka”) óhajt lenni a vállalatnak — ígéri álnokul — a szerkesztést „okosabbakra” bízni. Tervével először Eötvöshöz fordult, őt véli legkönnyebben meggyőzhetőnek. Ám Eötvös Csengeryhez utasítja. Töröknek ez nincs ínyére. Inkább Keményhez fordul, arra kéri: tarthassák meg alakuló megbeszélésüket a báró szállásán. Kemény reááll. Török ezután Eötvöst, Keményt, Csengeryt és társait Eötvös és Kemény nevében hívja meg lapalapító-tanácskozásaikra.

Csengery nem tágit. Ő a szemléleti egység, méghozzá a modern, polgári szemlélet alapján létrehívott orgánus híve, semmit sem vár az „irodalmi fúzióktól” (jó oka van rá az ötvenes évek irodalmi, kulturális lapalapításait tekintetbe véve). Az értekezlet tehát nélküle ül össze, és úgy, hogy Eötvös és Kemény nem ismerik távolmaradásának okát. Kemény kijelenti: szükségesnek látja egy revü megteremtését, de közreműködését feltételekhez köti. A lapot ne *Kelet Népe*nek nevezzék, ne Török, hanem szerkesztőbizottság irányítsa, Eötvös, Szalay, Csengery közreműködésével. Programját a szerkesztőbizottság dolgozza ki Török helyett, az kezelje továbbá pénzügyeit is. Magyarán: Törököt kényszerből megtűrik ugyan, de csak periférikus szerepkörben. Amikor pedig kiderül, hogy Csengery közreműködése — amiről Török Eötvöst is, Keményt is biztosította — valótlan, az említettek, a velük azonos célokért fáradozókkal együtt, végérvénnyel hátat fordítanak a vállalkozásnak („De ugyan miért állanak szóba Törökkel Eötvös és Kemény — kérdi Csengeryt Gyulai — miután tudják, hogy mindig compromittálja őket?” 1856. máj. 23.).

Török azonban nem adja meg könnyen magát. 1856. máj. 1-én — ügyesen fogalmazott kísérő szöveggel — fényes névsort tesz közzé a *Magyar Sajtó*ban, felsorolva mindazokat,

¹² M. Szépirod. Sz. 1847.

* Előzményét l. Magyar Könyvszemle.

akiknek közremunkálását „részint már megnyerte, részint megnyerni óhajtja” szemléje számára, természetesen Csengery, Eötvös, Kemény, Szalay neve is az előszámláltak között olvasható.

Csengery *Nyilatkozatban* (PN 1856. máj. 3.) tiltakozik: Töröknek sem oka, sem joga nincs őt a szerkesztő-bizottság tagjaként emlegetni. A *Pesti Napló* egyik közleménye Szalay László és Eötvös nevében cáfol (1856. máj. 7.). Kemény „indiscretnek”, valótlan-nak bélyegzi Török tájékoztatását. Csak Eötvös, Szalay és Danielik beszélik le a nyilvános válasz-adásról.

Török — ezzel szemben — tovább ügyeskedik. A *Pesti Napló* — írja az elhangzottakra válaszul — csak személyes ellenszenvét leplezi, midőn úgy tünteti föl, mintha „több jeles írónk” is ellene volna a *Kelet Népe* tervének, amely végülis a java magyar szellemi erő összpontosítására törekszik (*A magyar irodalom történetéhez*. MS 1856. máj. 11.). Ezt követően Bécsbe távozik a szerkesztő-aspiráns. 15000 pengőforint szubvencióért folyamodik az ott időző magyar püspökökhöz. Lapját — érvel — amely már élvezi kulturális életünk kiválóságai támogatását, a katolikus érdekek orgánumává teszi, ha a kért összeget megkapja. Nincs szerencséje! Az egyháznagyok informátora Danielik János. Ő pedig — ismeri Törököt.

*

A fentiek mind szélesebb körökben elterjedése nem éppen ígéretes ajánló levél az induló *Kelet Népe* számára. Nem csalogató a szerkesztő neve, személye sem. Gyulai Pál „irodalmi aljasodásunk személyesítőjét” látja benne, aki — Pompéry János szerint — „a mézet éjedényben is képes az olvasónak nyújtani”. S az ő — bizonyára személyes indulatokon is felforrósodott — véleményükkel a kései történész, Angyal Dávid sem száll perbe. Legfeljebb finomabban fogalmaz, mondván: „Zilált pénzügyei eltompították érzékét tollának méltóságá iránt!”

Török szerkesztői kvalitásai — szerencséje — felülmúlták morális habitusát. Ha nem is sikerült olyan, a szellemi nézetazonosság talaján létesült, magasszínvonalú orgánumot teremtenie, mint amilyet Csengery óhajtott, a *Kelet Népe* mindenképpen a java kísérleteink közé sorolható. Irodalmi-tudományos veretéről jeles szerzők gondoskodtak (csakúgy mint a Török által szerkesztett *Pesti Napló* vagy *Magyar Sajtó* működése idején). „Rámenőssége” (plastikus rajzát éppen Aranynál olvashatjuk, Tompához írt, 1853. máj. 23-án kelt levelében), az idők kedvezőtlen volta („Tekintse őt élesztőnek a térsztában — írja Gyulainak Greguss — és az is kell”. [1856] jún. 29.) lendített ügyein? Okunk van hinni: — egy sereg más tényezővel együtt — mindakettő.

A szerkesztő „rámenőssége” prenumeránsai toborzásában is megmutatkozik. Pesty Frigyesnek, a Temesvárott élő jeles történésznek, egyszersmind a Török-féle *Magyar Sajtó* vidéki levelezőjének 4 példányt küld „revue”-jéből. „Nem kételkedhetem — írja —, hogy a csanádi Püspök, gymnasium és Magyarbirtokosok [a] Bánságban összesen 4 példányt elvállalnak”, az ötödiket Pestynek ajándékozza (Bécs, 1856. dec. 22.).

Jól számított. A *Kelet Népe* 3. számától fogva — „beérkezésük sorrendjében” — közli előfizetői névsorát (a 4. számmal megszűnőn a lap, nincs folytatása a névsornak sem, jóllehet feltételezhető: több példány talált gazdára az itt rekonstruálható 326-nál). A prenumeránsok között 23 római katolikus főpap, további 60 katolikus lelkész, tanár, oktatási intézmény vagy egyesület, 50 arisztokrata, földbirtokos, 53 értelmiségi, 3 munkás vagy iparos, illetve a Nemzeti Kaszinó és a debreceni Református Főiskola található. Az arisztokraták közül Sina Simon báró 25, Széchenyi István gróf jószágigazgatója 12, Esterházy Pál herceg 10, Mikó Imre gróf 5 példányt rendelt.

Ha nem is lett olyan mértékben a „katolikus érdekek orgánumává” a *Kelet Népe*, ahogyan azt szerkesztője szeretne volna, vagy legalábbis említett folyamodványában fel-

tünteti (mértékadó személyiségei — láttuk — nem akarták magukat látványosan Török mellett elkötelezni), prenumeránsai jegyzéke mégis beszédesen bizonyítja: a lapot első-sorban a katolikus egyházi körök tekintették magukénak, és — feltehetően — az előfizetők névsorából következtethetónél aktívabb mértékben. Erre utal szilárdnak tetsző anyagi bázisa, szerzőinek juttatott gáláns honoráriuma (Kautz Gyulának 30—35 forintot ígér, Egressy Gábornak 40 forintot fizet ívenként — levelei tanúsága szerint — a *Kelet Népe*-ben közreadott tanulmányokért; akkor, amikor a kiadók 20—25 forintos tarifával dolgoztatnak és az évtized végén még ezt is alább szállítják).

De: a *Kelet Népe* a fentiek ellenére sem igazolja Csengery idézett, jogosnak látszó aggodalmait („ami a hagyományokba ütközik nem keresztényi. A geológia istentelen tudomány, mert másképp adja a föld alakulását”). A konzervatív erők béklyózó jelenléte ellenére, az egyház kebelén belül is számosan vannak, akik a természettudomány felfedezései és az egyház hittételei közötti hídépítéssel próbálkoznak (nem utolsósorban az utóbbi ideológiai hegemoniája biztosítása érdekében), állást foglalnak a szabad tudományos kutatás, az empirizmus mellett is. A klerikális ortodoxia éppen az ötvenes évek viszonyai között kénytelenül bizonyos koncessziókra. Török ezt a rést látszik kihasználni részben a szemle típusú lap szemléleti követelményei, részben a tilalomfák óvatos szem előtt tartásával.

Az ötvenes években Európa-szerte és Magyarországon is a paleontológia és a geológia új eredményei állnak a szellemi-tudományos érdeklődés középpontjában. Művelésük, a velük való foglalkozás egyet jelent a növényi és a biológiai fejlődés gondolatának elfogadásával, valamint a fejlődéstudomány történet szemléleti következményei levonásával. A konzervatív egyházi körök, folyóiratuk, a *Religio* hasábjain és más fórumaikon elvetik a biológiai és történelmi fejlődés gondolatát, és a bibliai teremtetéstörténet megdönthetetlen érvényűsége mellett szállnak síkra.

A *Kelet Népe*-ben megjelent *A föld- és őslénytan viszonya az ember-nem eredetéhez* (2. sz. 332—362. l.) című cikk megelégnéül hazai érdeklődéssel számol: a geológia és a paleontológia felfedezései és a hozzájuk kapcsolódó elméletek rövid, népszerű ismertetése, William Usher könyve, a *Types of Mankind* („az emberiség képletpéldányai”) egyes részletei „magyarításával”. Szerzője, Schvarcz Gyula, a későbbi neves történész és kultúrpolitikus, a cikk keletkezésekor még a pesti piarista gimnázium utolsó éves diákja. Talán felesleges mondanunk, hogy írása a fejlődéstudomány talaján áll, több helyen a dogmatikus szemlélettel is szembeszállva. A várható támadások ellenében védelmiül egy anekdotát ragad:

„A Korán hirdeti, hogy a világ két nap alatt teremtetett, s Omár, a ’tudós’, ki egy hosszadalmas időszakot mert fölemlíteni, hazáját odahagyva futni kényszerült, — menekülni a meggyalázás elől, nehogy véleményezését majdan szégyenteljesen kelljen visszavonnia. Szerencsére, hogy kissé fölvilágosultabb állapotok közt adatott élnünk”.

Török céltudatosan törekszik lapját mind tartalmi, mind formai értelemben színvonalas szemlévé változtatni. Jelentékeny rész illetheti ebben a történész-archeológus Paur Ivánt is, akit segédszerkesztőként vesz maga mellé (l. Török Egressy Gáborhoz írt, 1856. júl. 11-i keltezésű levelét). A négy számot és egyetlen évfolyamot ért *Kelet Népe* a tudományok egészét igyekszik látókörében tartani, áttekintő, ismertető-értékelő tanulmányokat közreadni egy-egy szakágazat hosszabb-rövidebb működéséről, frekvenciátalabb problémáiról, többnyire jeles, modern gondolkodású tudósok, publicisták tollából (Wenzel Gusztáv: *Magyar történelem vagy történetkutatás, történettudás és történetírás Magyarországon*. 1856. 1., 2. sz.; Hegedűs Lajos: *A magyar jogirodalom fejlődése 1850—1856*. 1., 3. sz.; Xántus János: *A Comanche-Indus-törzs Amerikában*. 4. sz.; *Külföldi irodalmi szemle*. 2.

sz.; Hunfalvy János: *Földtani tanulmányok*. 4. sz., Falk Miksa: *Politikai tájékozódás*. 2., 3. sz. stb.).

*

Nem törekedve a *Kelet Népe*-ben megjelent tanulmányok, közlemények lajstromozására, néhány mégis megérdemli fokozottabb figyelmünket. A Toldy Ferencé például, *A Magyar Akadémia körül* (1. sz.). Alkalmat megírására az Akadémia működésének negyedszázados évfordulója szolgáltatót. Számadás és előzetekintés is egyben — ennek megfelelően. Időszzerűségét csak növeli az a tény — és a cikk szerzője erről rögtön a bevezetőben szól —, hogy országszerte keveseknek van helyes fogalma az Akadémia *tényleges feladatáról*. Toldy pontosan látja — és a polgári célkitűzésekhez alkalmazkodón állapítja meg — az Akadémia szerepét, helyét a tudományos fejlődés újabb szakaszában. A tudományos centralizáció híve. A feladatát korszerűen értelmező Akadémia irányító tevékenysége mellett válhat a tudomány társadalmat alakító tényezővé. Főként a történet- és természettudományok terén tartja nélkülözhetetlennek tudományszervező és irányító szerepét. Más a helyzet a szépirodalom területén. Az Akadémia „gondoskodása” — francia, német példák bizonyítják — inkább bénító, mintsem lendítő erő. Nincs másként az évtized végére, méginkább a hetvenes-nyolcvanas évekre nálunk sem. Toldy tehát előre észlelte a veszélyt. A hazai tudományosság fejlesztésében, a színvonalas ismeretterjesztés előmozdításában és külföld eredményei közvetítésében jelöli meg az Akadémia működésének hármasságát.

Kautz Gyula — aki ez időben a nagyváradi jogakadémián a nemzetgazdaságtan rendes tanára — a „kapitalizmus főpapjáról” Adam Smithről közöl tanulmányt (*Smith Adam és az újkori nemzetgazdaságtan*. 1. sz.). Az ipari kapitalizmus bibliájává lett művet, az *Inquiry into Nature Causes Wealth of Nations*-t (1776), a 18. század „világérdekű” munkái — Vico, Montesquieu, Linné, Rousseau, Kant alkotásai — jelentőségével méri. Keletkezésének körülményeit és utóéletét vizsgálva megállapítja: a szabadelvű közgazdasági vizsgálódások Smith felléptével emelkedtek tudományos színvonalra. A korában felszabadító hatású elmélete lefektette a gazdasági gondolkodás logikai módszerének alapjait, amely létrehozója következtetéseit is túlélte.

A korszerű polgári közgazdaságtudomány igényével gondolkodó Kautz Smith művének fonákjai fölött sem húny szemet. Az — konstatálja — a nemzeti javak termelésére, előállítására összpontosít csupán, és nem foglalkozik a termelő néposztályok részesedésével a termelt javak élvezésében. Állam és nemzet rendszerében „ideig-óráig állami szövetségbe lépett egyének tömege”. Smith „félzségségei” és az azóta keletkezett problémák korrigálására követői nem fordítanak figyelmet — érjük tetten érvelésében a két irányba hadakozó polgári teoretikust — alapot szolgáltatva így részben a kommuniszták, részben a feudális rendhez szítók izgatásainak.

Greguss Ágost írásainak (*Általános észrevételek legújabb szépirodalmunk körül*. 1. sz.; *A nevezetesebb művekről legújabbkori regény- és beszélyirodalmunkban*. 4. sz.) találó megállapításai, kitűnő részlet-megfigyelései és árnyalt irodalom-szemlélete mellett, az ad különleges érdekességet, hogy ezek egy nagy reményekre jogosító kritikai pálya hatyúdala. Gregussban a politikai szempontokra ügyelő közéleti ember, a tudós, főként a hatvanas évektől kezdve nem biztosít helyet a kritikusnak.

Erdélyi Jánoséval rokon nézőpontú szemléje szépirodalmunkról kíván áttekintést adni. A történelmi fordulatok utáni irodalmi-kulturális állapotok jellemzője — írja — a gyűjtés, terjesztés, tájékozódás stádiuma. Míg a forradalom előtt irodalmunk „aristokratikus, kirekesztő” volt, most „demokratikus, befoglaló”. „Az irodalom megnyílt a népnek, mely megnyílt Európának”. Ennek következménye a népszerű, az ismeretterjesztő irodalom fellendülése.

Am a gyűjtés keresést föltételez — vonatkoztatja diagnózisát most már kizárólag szépirodalmunkra — a keresés tétovázást. A tétovázó keres és példányokra talál, melyeket utánoz. Minél tájékozatlanabb valamely kor saját teendői körében, annál erősebben fog terjedni az utánzás kórja. A „művész” név a forradalom utáni időszakban csak Aranyt és Keményt illeti. Közülük is mindenekelőtt Aranyt, korának legkifejezőbb költőjét.

Jelenkori irodalmunk reprezentatív műfaja a regény — állapítja meg. Közös vágyainkat, egyes fennálló intézmények fonákját, a társadalmi változtatások szükségét, vagy legalább lehetőségét az *irány regény*; a múltat a jelennek, jövőnek — a jelen bevezetése, alapjaként — a *történeti regény* tárja fel. Esztétikai egyenértékűségük elismerése mellett — valószínűleg a nemzeti egységpolitika irodalmi koncepciója következményeként (amely a társadalmi tematikát a nemzetinek rendeli alá) — a történeti regény elsősege mellett foglal állást.

Regényíróinkról szólva, Jósika irodalomtörténeti jelentőségét abban látja, hogy ő teremtetett közönséget a magyar regénynek, megnyerve olvasóul a művelt rétegeket is. Jókairól, a „közönség kedvencéről” megállapítja: újabb regényeiben, az *Egy magyar nábob*tól kezdve a realizmushoz közelít, elhagyva az alakok „valószínűtlen túlképzelmi körrajzát”. Keményről megjegyzi: a közönség inkább csak tiszteli mint olvassa. Regényei voltaképpen lélektani bűvárlatok, amelyekben — észleli hibájaként — „az igazság szépsége győz a szépség igazsága fölött”.

Szóvá teszi forradalom utáni regényeink szerkezeti pongyolaságát, „eltárcásodását”. Okát az előzetes hírlapi publikálásban (Jókai), illetve a francia regény destruktív hatásában látja. Tanulmánya kritikátörténeti tanulsága: korábban szuverén aspektusa közeledést keres a Pesti Napló körének ideológiai-esztétikai álláspontjához.

*

Nevéből következően Török orgánuma feladatának tekintette a Széchenyi-kultusz szolgálatát is. A szerkesztő bevezetőjén kívül (*Deus pro nobis, quis contra nos?*) négy közlemény munkál ilyen irányba, valamennyi az első számban (Mészáros Károly: *A Széchenyiek*, Török Sándor: *Gróf Széchenyi István*, Kemény Zsigmond: *Gróf Széchenyi Istvánról*, Székely József: *Kelet Népe*) a fentebb ismertetett írásokkal egyikük sem azonos értékesportba tartozó. Kemény tanulmánya Töröktől nyírbálva kerül az olvasó elé.

Török lojális hangú beköszöntője szemlátomást a később következő tanulmányok egyikének-másikának esetlegesen nem tetsző következtetéseit igyekszik tompítani, és megnyerni azok támogatását, akik végeredményben a lapot eltartották. A Bécsben megjelenő folyóirat (előfizetési ára félévre 5 forint, Török évi 8 szám kiadását tervezte 8 forintért — sikertelenül) szakrendbe állított *Magyar Könyvészetet*, továbbá *Magyar Krónikát* közölt jelesebb hazai politikai és kulturális eseményeinkről.

A folyóiratban többnyire csoportosulásoktól független tudósok, közírók publikáltak. A szerkesztőnek a jó szemle készítésén kívül különösebb kulturális-tudományos koncepciója nem volt (valószínűleg ezért nem tudott lapja köré állandó szerző-gárdát szervezni). Kövessük Széchenyi eszméit — fogalmazza meg túlzott általánosságban bevezetőjében céltitűzéseit.

A *Kelet Népe* 1856 végén történt megszűnte után *Hazánk* (1858–60) néven alapít ismét orgánumot Török. Ez azonban már nem szemle, hanem „honismereti” folyóirat, mégpedig a szó legtágasabb értelmében. Magyar vonatkozású történeti kútfőt, politikai tanulmányt vagy természettudományi értekezést egyaránt közöl (geológiai tudományoságunk első európai szintű egyénisége, Szabó József például *Magyarország rezes vizeiről* ír cikket). A *Kelet Népe*vel csupán közlendői színvonalának egyenetlensége és rövid élete rokonítja.

MIKLÓSSY JÁNOS

A Párisi Magyar Értesítőről. Garay Antal 1847–48-ban kiadott kéziratoss hírlapja, a *Tárogató* után hosszú ideig nem jelent meg magyar nyelvű időszakos kiadvány Párizsban, míg 1888-ban napvilágot nem látott Amadé Saissy kiadásában és Székely Sámuel szerkesztésében a *Párisi Magyar Értesítő*.¹ Magyar nyelvű lap alapítására alkalmassá tette Saissyt az a körülmény, hogy mintegy húsz évig a francia nyelv és irodalom tanára volt a pesti egyetemen, szerkesztésében jelent meg a *Gazette de Hongrie* című lap, beszélte a magyar nyelvet és jó kapcsolatai voltak a magyarországi sajtó és politikai körökkel. Hazatérte után a francia kormány gyakran kikérte a véleményét osztrák–magyar vonatkozású kérdésekben.² Így történt ez 1888-ban is, amikor Tisza Kálmán magyar miniszterelnök tapintatlanul nyilatkozott a nagy forradalom 100. évfordulóját világhiálítással megünnepelni kívánó Franciaországról. Ez széleskörű felháborodást váltott ki a párizsi politikai és sajtókörökben. Tisza Helfy Ignác képviselő interpellációjára adott válaszában kifejtette, többek között, hogy a párizsi világhiálításon esetleg résztvenni kívánó magyar kiállítók:

„a kormánytól támogatásban semmiképpen nem fognak részesülni és éppen ezért, mert a kiállítás 1889-ben fog tartatni, ezen kiállítás nem úgy tekintendő, mint rendes világhiállítás vagy más kiállítás, hanem annak határozottan politikai háttere is van, tehát fontolják meg mindenki, mielőtt magát részvételre elhatározná . . .”³

A hazai körök sem fogadták egyértelműen kedvezően Tisza és a kormány más tagjainak megnyilatkozását, például a 48-as függetlenségi párt is elhatárolta magát:

„a 48-as párt szükségesnek tartja ezennel . . . kijelenteni, hogy a földművelés-, ipar és kereskedelmi miniszter s a miniszterelnök említett eljárását illetőleg válaszát a leg határozottabban elítéli: a párisi 1889-ben tartandó világhiállításnak, amely egy, az emberiség történetében korszakot alkotó áldásos, a későbbi rémuralommal össze nem téveszthető esemény emlékére rendeztetik, a legjobb sikert kívánja s óhajtja, hogy a francia köztársaság a bel- és külbéke s a haladás útján minél inkább megszilárduljon, legkevésbé sem kételkedve, hogy ez érzelmekben az egész magyar nemzet őszintén osztozik.”⁴

Az ekkoriban magyar ellenessé váló francia közvéleményt Amadé Saissy azzal szerette volna befolyásolni, hogy elsősorban a politikusok és a sajtó tájékoztatására: „a francia kormány az ő javaslatára elhatározta olyan magyar nyelvű, nyomtatott könyvmatoss napi kiadását, melynek az intelligensebb magyar közönség, de leginkább sajtó országgyűlés két házának a francia viszonyokról állandó informálása lenne a feladata.”⁵ Saissy az új lap szerkesztésére az akkor Párizsban élő Székely Sámuel újságíróat szemelte ki, aki elvállalta a munkát, segédszerkesztő előbb egy Csapó nevű párizsi magyar újságíró majd Gérecz Károly tanárjelölt lett.

A *Párisi Magyar Értesítő* első száma 1888 júniusában jelent meg. A lap francia alcíme: „Correspondance danubienne de l'AGENCE LIBRE”. A szerkesztőség címe: 50, Rue Notre-Dame des Victoires, 50. — Paris volt. Előfizetési ára egy évre kétszáz francia frank lett, azonban ingyen megküldték a budapesti és vidéki lapoknak, a kormány tagjai, a képviselők, a főrendiház tagjai valamint a főispánok részére. A hazai sajtó lényegében kedvező fogadtatásban részesítette a tájékoztató lapot és sokszor vett át anyagot belőle. Különösen a világhiállításra és a francia belpolitikára vonatkozó híreket. A szerkesztők viszonzásul azt kérték, hogy „becses lapjaikból egy-egy cserepéldányt hozzánk beküldeni szíveskedjenek a végből, hogy a bennök foglalt érdekes közleményeket az Agence Libre közvetítésével a francia sajtóban ismertethessük.” A lap 17. számában már jelzik a magyarországi hírlapok reagálását:

„Kedves kötelességünknek tartjuk köszönetünket kifejezni mindazon hazai szerkesztő-ségeknek, kik szívesek voltak becses lapjaikat hozzánk rendesen beküldeni s kik kézírati használatra kiállított lapunkat felhasználván egyúttal megemlékeztek vállalatunkról.

Kérjük ez alkalommal a többi szerkesztőségeket is, hogy velünk minél előbb csereviszonyba lépni méltóztassanak emlékeztetvén őket a programmunkban kitűzött célra, mely törekvés bizonyára a hazai közönség osztatlan tetszésében fog részesülni." Itt jegyezzük meg, hogy az első programadó cikket tartalmazó számból eddig még nem került elő példány így sajnos azt nem ismerjük.⁶

A *Párisi Magyar Értesítő*nek rendszeresen két rovata és több alrovata volt, így a „Politikai hírek” belföldi és külföldi alrovattal. A másik rovat a „Napi Hírek” és időnként a „Párisi kiállítás”. A lap gyakran a külföldi és a francia sajtóból vette át híreit a forrás megjelölésével.

A lap erőteljesen németellenes beállítástú volt. Rendszeresen közöltek híreket „Német kötekedés” és „Bachkorszak Elzász — Lotharingiában” összefoglaló cím alatt. Többször jelentek meg cikkek a párizsi magyarokról és egyesületükről. Az egyiknek „A párisi magyar egyesület vagyona” a címe. A vagyon részletes felsorolása után kitérnek arra, „hogy az egyesületnek van 6 tiszteletbeli, 20 pártoló és 110 rendes tagja. — Szép könyvtárában pedig van 728 magyar, 225 francia, 113 német és 58 egyéb nyelvű mű. Az összes munkák száma e szerint 1.124.” (*Párizsi Magyar Értesítő* továbbiakban PME, 1888. 21. sz.) Olvashatunk a kiadványban például az akkor Franciaországban élő Munkácsy Mihályról is:

Kristus a Calvárián. — Munkácsy e remek festménye ép úgy mint többi nagy képei Amerikába vándoroltak. — Érdekes mindenestire, hogy e képet is Vanamaker philadelphiai lakos vette meg, ki tudvalevőleg a Kristus Pilatus előtt című festménynek is birtokosa. Vanamaker e második Kristus-képet is 500000 frk-ért vette meg.” (PME, 1888. 37. sz.)

Később Zichy Mihályról is írtak, aki ekkor már újból Oroszországban élt. Foglalkoztak Trefort Ágoston közoktatásügyü miniszter halálával és tárcája utódlásának kérdésével.

Az 1889-es párizsi világkiállítással kapcsolatban megtudhatjuk, hogy ott annak: „egyik legérdekesebb részét valószínűleg az fogja képezni, melyet a »munka történetének« szenteltek.” A kiállítást a fejlődéstudomány elvei alapján rendezték. (PME, 1888. 71. sz.)

A *Párisi Magyar Értesítő* megjelenése után egyes magyar lapokban olyan közlemények láttak napvilágot, hogy az Agence Libre — a lap kiadója — orosz cár hatóságainak a zsoldjában áll. A lap szerkesztői visszautasították ezt a rágalmat:

„Ezzel kapcsolatban azonban nem mulaszthatjuk el rámutatni a magyar sajtó azon téves felfogására, hogy az Agence Libre orosz zsoldban álló intézet.

Az Agence Libre olyan bel és külpolitikát követ, a milyent az Franciaország érdekeiből jónak lát, de az Agence Libre soha sem állott sem az orosz sem más kormány szolgálatában és Magyarországgal szemben mindenkor nem csak correct, hanem valóban rokonszenves magatartást követett.

Jól tudják itten, hogy e hazug hír a Pester Lloyd útján terjedt el a francia sajtóviszonyokba kellőleg be nem avatott körökben . . .” (PME, 1888. 115. sz.)

A *Párisi Magyar Értesítő* több cikkben szellőztette azt a körülményt, hogy a magyar hatóságok lagymatagsága miatt a magyar állampolgárokat a francia szervek továbbra is osztrákokként regisztrálják, a több oldalról jövő nyomás hatására a magyar hivatalos szervek végül is intézkedni kényszerültek:

„Ungarn existirt . . . ja. — A párisi magyar egyesület tegnapi ülésén fölolvadásra került gr. Zichy Tivadar követségi tanácsos f. h. 3-ikáról kelt levele, melyben értesíti az egyesület elnökségét, hogy miután tudomására jutott, hogy a magyarok az osztrákok rovatába lőnek beiktatva, kötelességének tartotta ezen sérelem orvoslására a szükséges lépéseket megtenni és ennek kapcsán figyelmezteti az elnökség útján mindazon magyar honfiakat kik osztrákoknak lettek beírva, hogy november hó végétől kezdve bejelentési lapjaikat a préfet de police bejelentési hivatalában kiigazíttathatják.

Az általunk fölkarolt ügy ezzel oly megoldást nyert, mellyel mi magyarok mindnyájan meg lehetünk elégedve és a Párisi Magyar Értesítő szerkesztősége . . . a magyarság ügyét elvégre is diadalra vezette.” (PMÉ, 1888. 118. sz.)

A Párisi Magyar Értesítő közölte magának az agg Kossuth Lajosnak azon nyilatkozatát — a *Lanterna* című lap nyomán —, amelyben igen élesen elítélte Tisza Kálmán miniszterelnöknek — a már említett — francia ellenes kirohanását: „Kossuth ezután a magyar francia viszonyra tért át és erősen kikelt Tisza Kálmán azon beszédje ellen, melyet ez Magyarországnak a párisi kiállításon való részvétele ellen mondott.

»Elvégre a magyar nemzet« — jegyzé meg Kossuth önelégülten — elég ildomosan visszautasította ezen kvalifikálhatatlan sértéseket, amelyeket semmi sem volt képes igazolni. — Hivatkozott arra, hogy a párisi magyar colonia sietett ezen insubatio ellen egész erejéből tiltakozni és végre azon óhajának adott kifejezést, hogy a párisi világkiállítást, mely összeesik az oly dicső korszak századik évfordulójával, a népek felszabadításával a legnagyobb siker koronázza.” (PMÉ, 1888. 129. sz.)

Szinnyei József szerint a Párisi Magyar Értesítő 1889-ben szűnt meg, sajnos, a pontos időpont nem állapítható meg, mert az utolsó számból nem került elő ez ideig még példány sem⁶. Maga a lap szerkesztője — Székely Sámuel — így emlékezik a megszűnés okára és körülményeire: „A világkiállítás bezárása után a Párisi Magyar Értesítő, amelynek néhány számát a Nemzeti Múzeum hírlapkönyvtára megőrizte, s amely lap kizárólag a kiállításnak Magyarországon való propagálására és Tisza Kálmán francia ellenes elszólásának ellensúlyozására alakult nem sokára megszűnt . . . Nem akartam tehát folytatni a Párisi Magyar Értesítő szerkesztését, nehogy valamiképen, akár akaratlanul is, ellentétbe jöhessek hazafias meggyőződésemmel. Inkább elvállaltam az Agence Libre távirati ügynökségének naponta beérkező magyar, osztrák és németországi lapok olvasását és az azokban talált fontosabb . . . híreknek a kivonatos fordítását . . . fel dolgozását.”⁷

A viszonylag rövid életű *Párisi Magyar Értesítő* nem csupán sajtótörténeti érdekessége miatt figyelemreméltó, hanem azért is mert tájékoztatást nyújt a francia magyar kapcsolatoknak egy kevésbé ismert szakaszáról.

BATÁRI GYULA

Irodalom

1. GARAY Antal: *Párizsi és hazai forradalmi emlékeim 1848—1849*. Gyoma 1914. 7. p.
2. SZÉKELY Sámuel: *Egy újságíró emlékei*. Bp. 1926. 35—37. p.
3. Nemzet 7. 1888. 145. sz.
4. Nemzet 7. 1888. 149. sz.
5. SZÉKELY i. m. 42. p.
6. SZINNYEI József: *Magyar Írók élete és munkái*. XIII. köt. 604—605. p.
7. SZÉKELY i. m. 105. p.

FIGYELŐ

Magyar Könyvszemle '81. Folyóiratunk, alapításának 105. esztendejében, az új akadémiai ciklus kezdetén, kibővített szerkesztő bizottsággal kezdi meg a 97. évfolyamot. Ez a tekintélyes kor, amellyel még az egyetemes sajtótörténetben is csak kevés lap dicsekedhet, az a körülmény, hogy a *Magyar Könyvszemle* a világ legrégebbi könyvtörténeti folyóirata, de nem utolsó sorban az a társadalmi igény, amely iránta korunkban is megnyilvánul, csak fokozza a szerkesztő bizottság tagjainak a lap sorsa iránt érzett felelősségtudatát. Lapunk múltja és jelene mellett foglalkoztat bennünket a *Könyvszemle* jövője is — ami egy kicsit a magyar könyv- és sajtótörténeti kutatás jövője —, és ebből a szempontból különösen örvendetes, hogy a szerkesztő bizottság új tagjai (egyébként a Könyvtár-Tanszék két tanára) által még közelebb kerülhetünk az ifjabb nemzedékhez. (Szerkesztő bizottságunkban most már az ELTE Bölcsészettudományi Karának négy tanára van képviselve.) A jövőben ugyanis a *Magyar Könyvszemle* régi, neves szerkesztőinek hagyományait kívánjuk követni azzal, hogy alkalmat szeretnénk nyújtani a kezdőknek is eredményeik publikálására. E módon folyóiratunk a múltban is számos olyan kutatót indított el a tudományos pályán, akikből később kiváló szakemberek lettek. Úgy érezzük, hogy e hagyomány felelevenítésére most kedvező az alkalom, de — a történeti kutatások iránti érdeklődés átmeneti megcsappanása után — szükség is van rá.

A *Magyar Könyvszemle* változatlanul a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának könyv- és sajtótörténeti folyóirata. (Az alcím módosulása csak az eddigi profil pontosabb kifejeződje.) A „könyvtörténet” fogalmát ezentúl is tágan értelmezzük, vagyis belevonjuk a könyvtár-, az írás-, a nyomdászat-, a kiadás- és a cenzúratörténetet, sőt az olvasóközönség és általában az olvasás történetét is, valamint a hírlapok és a folyóiratok történetét. Az a nagy érdeklődés, amelyet a kutatás világszerte tanúsít a különböző intézmények története, valamint a társadalmat és benne a kulturális életet befolyásoló és a kultúrát közvetítő eszközök, valamint a „befogadók” történeti-szociológiai szerepének feltárása iránt, méltán tölthet el lapunk profiljával kapcsolatban bennünket is annak tudatával, hogy nem korszerűtlen tudományos célok szolgálatában állunk.

Továbbra is természetesen szoros kapcsolatban kívánunk maradni a könyvtárainkban folyó könyv- és sajtótörténeti, valamint az alapvető bibliográfiai munkálatokkal. Az eddigiekhez hasonlóan a jövőben is figyelemmel kísérjük nemzeti könyvtárunk egyik fontos tevékenységét: a külföldi magyar hungarikumok feltárásának ügyét. Figyelő- és Szemle- rovatunkban — az eddigieknél rendszeresebben — kívánunk hírt adni az egyes könyvtári és egyéb szellemi műhelyekben folyó munkálatokról és az elkészült művekről ismertetőket közlünk. Várjuk ezután is a könyvtárakban dolgozó és a könyv- és sajtótörténeti témák iránt érdeklődő könyvtárosok és kutatók jelentkezését is. Együtt szeretnénk dolgozni azzal az MTA I. Osztálya keretében működő két Munkabizottsággal, amelyeknek profilja a legközelebb áll a *Könyvszemle*éhez: az MTA-MM közös könyvtörténeti Munkabizottságával és a most alakult Sajtótörténeti Munkabizottsággal.

Folyóiratunk interdisziplináris jellegéből következően azonban nem korlátozhatjuk szerzőinket foglalkozási ágak szerint: ha valahol, nálunk indokolt a szerzők előtti teljes nyitottság, amit csak a színvonal befolyásolhat. Véleményünk szerint, így tudjuk csak azt nyújtani a magyar tudomány és művelődés számára, amire a *Magyar Könyvszemle*n kívül, szakfolyóirataink jelenlegi gazdag kínálatában sem vállalkozik egyetlen orgánium sem, jöllehet publikációinkat több szakterület is figyelemmel kíséri és felhasználja. Ehhez a további munkához kéri a szerkesztő bizottság a folyóirat olvasóinak és munkatársainak segítségét.

Csúry István (1921 – 1980). Nem volt még hatvan éves sem. A megélt időből harmincöt esztendőt a könyvtári munka szolgálatában töltött el – ugyanazon munkahelyen. Pályakezdése 1945. április 11-én a debreceni egyetemi könyvtárban a könyvtárasság életre szóló tudatos vállalásán alapult és pályavégzése 1980. december 22-én e vállalat teljesítésének halálra szóló bizonyosságával következett be.

A pályakezdés éve nemcsak a személyes idő meghatározó határköve, hanem történelmünk legfontosabb fordulójának esztendeje is volt. Csúry István önmaga végezte el pályája szakaszainak kijelölését, és ha nem is mindig tudatosan, ehhez az első határkőhöz viszonyította valamennyi szembefordulását önmagával, ehhez az időponthoz mérte meg-újulásának periódusait.

Tőle tudjuk: 1945-ben a háború és a fasizmus katartikus élményének hatására, a tapasztalás és az érett reflexió által kevésbé ellenőrzött szenvedéllyel fordult szembe mindazon erőkkal, amelyekről úgy tűnt, hogy segítettek idáig juttatni a társadalmat. Harminc évvel később úgy érezte, hogy ez az 1945-ös érzelmi állapota kedvezett a túlkompenzálásnak is, mert utólag túlkompenzálásnak tekintette egyebek közt a „szellem-történeti halandzsával” együtt az eredetileg választott irodalomtörténész hivatás és az egyetemi pálya elvetését.

Így a pálya első szakaszában (1945–1955) a 45 után munkába álló könyvtárosnemzedékre háruló feladatok rá eső részét vállalta fel. Minden vonatkozásban az alapozás problémáival kellett megbirkóznia. Ez a helyzet kétféleképpen is meghatározta személyes fejlődését. „Egyrészt úgy, hogy etikailag vonzóvá, értelmét és távlatát tekintve rendkívül fontosá tette számára a legigénytelenebb mozzanatát is a könyvtári gyakorlatnak, másrészt úgy, hogy elméleti érdeklődését is a szó szűkebb értelmében vett könyvtári gyakorlatra, a gyakorlat éppen időszerű elemi problémáira irányította.” Pályája második szakaszában (1955–1965) az egyetemi könyvtár korszerű modelljének megvalósítása került napirendre, amely – az ő felismerése szerint is – lényegét tekintve a tudományos kommunikatív tevékenységeknek az érdemi kutatási és oktatási tevékenységekbe integrálódó rendszere. Elméleti munkássága ekkor a könyvtári és bibliográfiai közlésmódban összefonódó jelenségesoport alapkérdéseit jutott el, lényegében tudománysszociológiai és ismeretelméleti kérdésekhez. A későbbi, 1975-ig terjedő pályaszakaszban érlelődött kutatómunkája arra a szintre, ahonnan visszatekintve vallhatott önmagával történt szembefordulásairól. Ez idő tájt mérte fel: kiktől kapott ösztönzést az öröklött és a polgári szakirodalomból átvett pozitivisták könyvtárosi szemlélet leküzdéséhez, saját pragmatista útkeresésének revíziójához, a tudományos lényegű könyvtári műhely eszményének vállalásához. Ekkor írt azokról, akik segítették annak felismerésében, hogy „hivatásbeli problémáink történeti és ismeretszociológiai megközelítésben találnak megoldást.” Egy 1976-os önéletrajzában olvashatjuk: a marxista irodalom tanulmányozása révén jutott el a társadalomelméleti tanulmányok és a gyakorlati politikai, társadalom-szolgáltató és -formáló munka mélységes összefüggéseinek átélt felismeréséhez.

Régebb óta valljuk és hirdetjük, hogy a könyvtári munka fejlődésének két útja, módja van. Az egyik út: a kor követelményei által általánosan megszabott fejlődés a könyvtári munka korszerűsítésében, a másik út: a könyvtári tevékenységnek (annak alapművelteiben és szolgáltatásaiban egyaránt) a konkrét szakterületek, szakintézmények, az egyes szaktudományok munkájához való harmonikus igazítása, a tudomány közvetlen termelő és társadalmi erővé válásának időszakában az egyes szakproblémák megoldásának követelményéből fakadó könyvtári fejlődés. A két fejlődési vonal kedvező körülmények közötti szerencsés összefonódásával jön létre a könyvtárosi tevékenységben, hivatásban objektíve szükséges hármas egység: a szakkutatási készség, a korszerű könyvtárosi képzettség, a társadalmi haladásért folyó harc szolgálata hármas egysége. Csúry István pályája e hármas egység jegyében teljesedett ki. Kutatómunkájának értékelését követelni fogja még a tudományos emlékezet, a tudományos előrehaladás igénye; eredményei beépülnek a kollektív memória felhasználandó értékeibe. A könyvtárosi emlékezet nagy műveltsége, széles körű nyelvtudása, nyitottsága, a külföldi szakirodalomban szerzett jártassága folytán a legkorszerűbb könyvtári és tájékoztatási eljárások egyik legkiemelkedőbb szakértőjeként tartja majd számon. Emlékezetünkben, talán a fiatalabbak emlékezetében is élni fog önzetlensége, feladatokat mindig készséggel vállaló személyisége, azok a közösségi érdekű tettei, amelyekkel a társadalmi haladásért folyó harc szolgálatában értékesítette tudását, ember ereinyeit.

HAVASI ZOLTÁN

Sajtótörténeti Munkabizottság alakult. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya az Irodalomtudományi Bizottság keretében Sajtótörténeti Munkabizottságot hozott létre. A *Magyar Könyvszemle*, amely megindulásától kezdve egyik feladatának tekintette a sajtótörténet művelését, szükségesnek találja olvasóit tájékoztatni ennek az új Munkabizottságnak a megalakulásáról, majd a továbbiakban: terveiről és munkásságáról. Az MTA-MM közös Könyvtörténeti Munkabizottsága mellett ennek az új bizottságnak a tevékenysége áll a folyóirat profiljához legközelebb. Ahogy a Könyvtörténeti Munkabizottságban is egyaránt vannak könyvtárosok és más foglalkozású könyvtörténeti kutatók, a Sajtótörténeti Munkabizottság tagjai között is képviselve vannak a magyar sajtó történeti és bibliográfiai feltárásával foglalkozó különböző szakemberek: intézetek, egyetemek, könyvtárak és múzeumok munkatársai. Helyet kaptak benne a készülő sajtótörténeti kézikönyv-sorozat szerkesztői, jelezve ezzel is, hogy a Munkabizottság — noha a vállalkozás tőle függetlenül indult el és folyik — figyelemmel kívánja kísérni a magyar sajtótörténeti kutatás e páratlanul nagy vállalkozását. A sajtótörténészek mellett részt fognak venni a bizottság munkájában azok a könyvtárosok is, akik sajtónk repertóriális és bibliográfiai feltárása terén értek már el eredményeket, és akikről joggal remélhetjük, hogy hatékonyan közre tudnak működni sajtóbibliográfiánk ügyének előbbrevitelében. Ez a téma nem csak a sajtótörténetnek, hanem az egész magyar történeti kutatásnak is alapvetően fontos területe; az itt meglevő hiányokat csak nagyméretű együttműködéssel lehet megszüntetni. A Sajtótörténeti Munkabizottság tagjai: Bóna Márta (Főv. Szabó Ervin Könyvtár), Botka Ferenc (Petőfi Irodalmi Múzeum), Fenyő István, József Farkas, Kókay György (a Munkabizottság elnöke), Pomogáts Béla, Vargha Kálmán, Vásárhelyi Miklós (MTA Irodalomtudományi Intézet), Ferenczi Endréné, Lakatos Éva (a Munkabizottság titkára), Markovits Györgyi (Országos Széchényi Könyvtár), Fülöp Géza (ELTE, Könyvtári Tanszék), Korompai Gáborné (KLTE Könyvtára, Debrecen), Kosáry Domokos, Márkus László, Mucsi Ferenc (MTA Történet-

tudományi Intézet), Péter László (Somogyi Könyvtár, Szeged), Rejtő István (MTA Könyvtára), és Tapolcainé Sáray Szabó Éva (József Attila Megyei Könyvtár, Tatabánya). A Munkabizottság tevékenységéről tájékoztatni fogjuk a *Magyar Könyvszemle* olvasóit.

(—ó—)

Kultur des Islam. (Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében.) Az iszlám 1980-ban századfordulót ünnepelt. A Hígra 15. századának kezdete alkalmat nyújtott Európa-szerte az iszlám több száz éves kultúrájának megismeréséhez. Ma, a pár évvel ezelőtt még messzinek tűnt keleti világ közel került, a sajtó és a többi kommunikációs eszköz a térbeli távolságot szinte megszüntetik. Az irodalomban egyre nagyobb számmal jelennek meg az iszlám kultúrát ismertető és értékelő művek.

Kedvező alkalomnak kínálkozott a már említett jubileum, hogy az Osztrák Nemzeti, Könyvtárnak régebbi, birodalmi állományában található keleti és közelkeleti anyagából több száz éves kölcsönös kapcsolatainak termékéből rendezzék meg ez alkalommal a már hagyományos, évenkénti külön kiállítást. Kultúrpolitikai jelentőségét igazolta az a nagy érdeklődés, ami kísérte, és ami az eddigi kiállítások egyik legjobban látogatott kiállításává tette. A világvárost látogatóknak és a bécsieknek először volt lehetőségük, hosszú idő után, a világhírű könyvtár kéziratárának nagyon gazdag és jelentős keleti kéziratainak legalább egy részét megismerni.

A gyönyörű barokk díszterem, a híres bécsi Prunksaal, mint eddig is, ünnepélyes keretet nyújtott a kiállításnak, amit a tudományok és kutatások minisztere, Dr. Herta Firnberg 1980. június 12-én ünnepélyesen nyitott meg. A kiállítás jelentőségét kifejezésre juttatta külföldi és osztrák jeles személyiségek részvétele a megnyitón. Képviseltették magukat azon egyes diplomáciai testületek, az államapparátus különböző területei, a tudományok és az egyházak is. A megnyitó beszédet a könyvtár újonnan kinevezett vezérigazgatója, Josef Zessner-Spitzenberg tartotta, a kiállítás létrejöttének körülményeiről a kéziratár igazgatója Otto Mazal egyetemi tanár beszélt, az iszlám tudomány jelentőségét, az európai kultúrára tett hatását, a Kelet és Nyugat kölcsönös szellemiségét pedig a kiállítás megvalósítója és a megnyitó ünnepi szónoka, a gyűjtemény orientalistája, Tarif Al-Samman ismertette. A miniszter a kéziratár munkájának elismerésével nyilvánította megnyitottnak a kiállítást. Az ünnepélyességet emelte a zenei keretprogram. Régi, eredeti hangszereken előadott keleti zenével ismerkedhetett meg a közönség.

A kiállítási anyag megismeréséhez, de azon túl a későbbi időben is jó szolgálatot nyújtó, a tudományosság igényének megfelelő, majdnem 300 oldal terjedelmű, kiváló kivitelű katalógust kapott kezébe az érdeklődő.¹ A kötet a kiállított dokumentumok ismertetése, a kodikologiai követelményeknek megfelelő leírása mellett kiemeli az egyes kéziratok tartalmi illetve kulturális jelentőségét. A tárgyalt anyag egy negyedét 48 képpel illusztrálja. A kiállítás rendezői a könyvtár kéziratárának több mint 3000 tételből álló arab, perzsa és török kéziratából 167-et választottak ki bemutatásra. Ez mintegy ezer évet ölel át. A Koran, az iszlám Szentírás, már a nyolcadik századdal, tehát az arab írásnak egyik legrégebbi emlékével képviselteti magát. A katalógusban az egyes ismertett csoportok általános bevezetéssel kezdődnek. A kötet elején Mazal professzor ismerteti a kéziratár nemzetközi jelentőségét, történeti fejlődését, kulturális rendeltetését, aminek egyik megnyilvánulási formája ez a kiállítás is. Az iszlám tudomány fontosabb területeiről a kéziratár orientalistája ad ismertetést. Az írás — és korántudományon keresztül megis-

¹ *Kultur des Islam. Ausstellung der Handschriften- und Inkunabelsammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. Prunksaal, 12. Juni bis 11. Oktober 1980. Wien: Österreichische Nationalbibliothek 1980. 280 S., 48 Taf.*

merjük a vallási világot és a jogtudományt. Ezt követi a szellemtudományok (Geisteswissenschaften) (etika, misztika, filozófia, encyklopedia, bibliográfia, lexikográfia, retorika és szépirodalom). A történelemtudomány, geográfia, természettudományok, orvostan, zene és könyvművészet mind képviselve vannak egy vagy több kézirattal. Magyar vonatkozású a H. O. 41. jelzetű kézirat, ami 1575-ben Szolnokon készült. Benne a Dicsőséges (már akinek!) Szuleiman tettei vannak megörökítve. Kilenc miniatúra illusztrálja a mondottakat és a csatajeleneteket, így a számunkra szomorú mohácsi csatát is, ez utóbbit láthatta a közönség. Kár, hogy az iszlám kultúra európai kihatását a kiállítás rendezői nem érzékeltették nyugati kéziratokkal, de reméljük, pótolni fogja ezt majd az a kiállítás, amelyet Bécs 300 évvel ezelőtti sikeres védekezésének emlékére, 1983-ban, azt követően pedig (a nyolevanas évek közepén) magyar és magyar vonatkozású anyagából rendez a könyvtár.

NÉMETH ISTVÁN
(Wien)

Az Országos Széchényi Könyvtár újabb kiadványai. 1980. december 1-én sajtótájékoztató keretében mutatták be nemzeti könyvtárunk három olyan új kiadványát, amely a szűkebb szakmai körön túl is érdeklődésre tarthatott számot. E három kiadvány szak tudományi szempontból is nagy jelentőségű, ezért beható, egyenkénti vizsgálatára még visszatérünk; ezúttal csak röviden kívánjuk megjelenésükről a *Magyar Könyvszemle* olvasóit tájékoztatni.

A három kötet közül az egyik a nemzeti bibliográfia műfajába tartozik. Annak a 9 kötetre tervezett kiadványsorozatnak az első kötete, amely a nemzeti bibliográfiánkban meglevő nagy hézagot, az 1920–1945 közötti időszakot fogja kitölteni. Mint ismeretes: a 20. századi történetünk és irodalomtörténetünk kutatása szempontjából ez az oly jelentős periódus bibliográfiailag csaknem teljesen feltáratlan volt; kivéve egyes kurrens szak- főleg irodalomtörténeti-feldolgozásokat. 1920-szal ugyanis befejeződött a Petrik-féle bibliográfia, és csak 1945-tel indult meg a kurrens nemzeti bibliográfiánk. A csaknem tíz kötetre tervezett nagy vállalkozás tehát mind nemzeti bibliográfiánk kiteljesítése mind pedig az egyes történeti szaktudományok művelése és kutatása szempontjából, nagyjelentőségű. Az elsőként megjelentetett kötet az irodalomtudomány és a szépirodalom területét öleli fel.¹ Kb. 25 ezer bibliográfiai tételt foglal magába; az egyes szerzőkre vonatkozó irodalmat, a szépirodalmi gyűjteményeket és az egyes szerzők műveit műfajok szerinti csoportosításban, külön fejezetek tartalmazzák. A sajtó alá rendezés fázisában lévő következő kötet a „Nyelvészet. Világirodalom és az Irodalmi sorozatok” fejezeteket fogja tartalmazni. A tervek szerint évente egy-egy kötet megjelenésére lehet számítani; így a sorozat befejezését a nyolevanas évek végére tervezik.

Ugyancsak az irodalomtörténeti kutatás számára nagyjelentőségű az Országos Széchényi Könyvtár másik fontos vállalkozása *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája* című kurrens bibliográfia, amelyből eddig két kötet: az 1976. és az 1977. évre vonatkozó jelent meg.² A kurrens irodalomtörténeti szakbibliográfia, melynek hazai előzménye főleg Kozoca Sándor nevével forrott össze, olyan kiadvány, amelynek jelentőségét fölösleges bizonygatni, hiszen hiánya — és csak nagy késéssel kiadott kötetei — egyaránt hátráltatták az irodalomtörténészeket, a könyvtárosokat, az újságírókat és

¹ *Magyar Könyvészet. 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. VII. Magyar irodalom.* Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1980.

² *A Magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1976–1977.* Szerk. NÉMETH S. Katalin Bp. 1979–1980. OSZK.

mindenkit, aki az előző év irodalmi termésével kapcsolatosan kívánt volna tájékoztatást kapni. A sorozat eddig megjelent két kötete azt bizonyítja, hogy a Széchényi Könyvtár e kiadványa magas színvonalú segédeszköze lesz az irodalomtörténeti kutatásnak.

A harmadik bemutatott kötet is egy új sorozatot nyitott meg, mégpedig *A magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai* c. sorozatot. A nyomtatott kéziratkatalógusokban amúgysem bővelkedő szakirodalmunk számára bizonyára éppenúgy nagy nyereség lesz e vállalkozás, mint a magyar irodalom- és művelődéstörténeti kutatás számára. Ismeretes ugyanis, hogy nagy egyházi gyűjteményeink mily gazdagok irodalom- és kultúrtörténeti tárgyú kézíratos forrásokban is. Ezeknek felhasználása azonban, különös tekintettel e gyűjtemények földrajzi helyzetére, meglehetősen sok nehézségbe ütközött. A Művelődési Minisztérium Könyvtári Osztálya által megindított vállalkozás — amelynek kiadása az Országos Széchényi Könyvtár feladata lett — azért nagyjelentőségű, mert azt az értékes történeti forrásanyagot veszi számba, amelyet modern történeti összefoglalásaink sem hagyhatnak figyelmen kívül. Az első kötet a nemzeti művelődésünk szempontjából különösen gazdag gyűjteménynek, a Tiszántúli Református Egyházkerület debreceni Nagykönyvtárának kézíratos anyagát tartalmazza 1850-ig bezárólag.³ A sorozat többi tagja is előkészületben van — a Szent Benedek Rend pannonhalmi Nagykönyvtárának kéziratkatalógusa pedig már sajtó alatt. Összesen kb. 8–10 kötet megjelentetésére lehet számítani; a nagyobb könyvtárakról önálló, a kisebb gyűjteményekről pedig egy füzetbe összevont kéziratkatalógusok készülnek. A középkori, egyházi tulajdonban levő kódexekről szintén önálló kötet fog megjelenni.

KÓKAY GYÖRGY

³ *A Tiszántúli Református Egyházkerület debreceni Nagykönyvtárának kéziratkatalógusa.* Összeáll. FEKETE Csaba. Bp. 1980. OSZK.

SZEMLE

Nikolaus Lenau in Ungarn. Bibliographie. Hrsg. von Antal Mádl und Ferenc Szász. Budapest 1979., Druckerei der Loránd-Eötvös-Universität. 231 p. (Budapester Beiträge zur Germanistik. Hrsg. von Antal Mádl. Bd. 5.)

Több szempontból jelentős kiadvánnyal gyarapodott a magyar germanisztika. Egyfelől a mind dicséretesebben élénkülő, nemzetközi összefogással történő Lenau-kutatásokhoz járul hozzá a Magyarországon, illetve magyar szerzőktől kiadott Lenau-művek és Lenau-irodalom bibliográfiája; másfelől a magyar bibliográfiák között is kiemelkedő helyet foglal ez a kiadvány, jól rendezettségével, áttekinthetőségével, logikus felépítésével és példás „helykihasználásával.” S ez utóbbi tényt érdemes alaposabban szemügyre vennünk. Hiszen sajnálatosan több olyan bibliográfia került a kezünkbe, amely egy tételt *többször teljes címleírással* közöl, a célszerű utalások helyett; illetve képtelen eldönteni, hogy egy adott tételnek hol van valójában a pontos helye, s ezért *többször, azonos módon* írja le. Az előttünk fekvő Lenau-bibliográfia egészen kiváló példát szolgáltat arra, hogy egy jól felépített, önmaga rendszerében következetes bibliográfia hatalmas anyagot viszonylag kevés helyen tud bemutatni, utalókkal és mutatókkal minden egyes tételnek ki tudja jelölni azt a helyet, amelyen egyébként is keresni szokta a használó.

A bibliográfia „méréteré” jellemző, hogy a szerkesztők (építve az ELTE Bölcsészettudományi kara német szakos hallgatóinak gyűjtő munkájára) 154 (egyszázötvennégy!) periodikát lapoztak át, feldolgozták az összes hozzáférhető és a témába vágó tankönyvet, antológiát, 1979. május 31-ig zárva a gyűjtést. A periodikajegyzéket az antológiák, műfordítás-kötetek, verseskötetek tételeszerű leírása követi. A sorrend a következő: Magyar Lenau-kiadások, valamint antológiák, gyűjteményes kötetek egyetlen vagy több szerzőtől származó

versfordításokkal. Mindkét „fejezet”-ben az egyes tételek alatt ott az utaló, amely jelzi, mely Lenau-versek találhatók az adott kötetben. Ezt követi a tankönyveket és a némettanítás céljára szerkesztett antológiákat tartalmazó rész, szintén a bennük előforduló Lenau-verseket idéző utalóval. Az „Egyes művek” (Einzeln Werke) c. fejezetben aztán az egyes Lenau-versek magyar fordításait veszi sorra a két szerkesztő: először az utaló száma (E 1, E 2, stb.), ezt követi a vers címe, zárójelben a kezdősor, majd az eddig legjobb, kritikai Lenau-kiadásra (Sämtliche Werke und Briefe. Bd. 1–6. Leipzig 1910–23.) utaló kötetszám (római számmal) és lapszám (arab számmal), ezután külön sorban az egyes fordítások (a fordítók nevével, az eddigi három nagy egység betűjelével, A, B, C, illetve P(periodika) jellel, majd lapszámmal, illetve periodikus közlés esetén: évfolyam, folyóirat, újság, stb. száma, hónap, nap és „oldal”-szám. Az utolsó nagy egység a Lenau-irodalom; itt évszám szerinti csoportosításban találjuk az egyes tételeket; a recenziók a kivételek, ezek új számot kapnak ugyan, de a recenzált mű után következnek. A tájékozódást segíti, hogy a szerkesztők közlik, hírről, recenzióról, stb. van-e szó. Ezt az előszóban közölt számok alapján következtetheti ki az olvasó. A mutatók elrendezése ugyanilyen példás. Először a szekunder-irodalom „tárgymutató”-ját leljük meg, majd a címek, verskezetek abc-szerinti mutatóját, végül a névmutatót.

A szerkesztőket feltétlenül dicséri a gyűjtés alapossága, a címleírások pontos-sága; igyekeztük, hogy a keresőt mind jobban eligazítsák – s nem utolsósorban (mint az a fordítások visszakereséséből kitetszik) egészen kiváló jártasságuk Lenau életművében. Szándékuk nyilván visszhangra talál: ez a nem-német nyelvterületen készült legteljesebb Lenau-bibliográfia a nemzetközi Lenau-bibliográfia jó ösztönzője lesz majd, s általában módszertani mintát szolgáltat a nálunk kissé elhanya-

golt vállalkozásoknak: nem-magyar szerzők teljességre törekvő személyi bibliográfiájának (jóllehet egy ilyen bibliográfia a táguló szemhatáru magyar komparatiztika nélkülözhetetlen segédanyaga.).

Természetesen egyetlen bibliográfia sem „tökéletes”, a gyűjtés során mindig maradnak fehér foltok. Ezekre szeretnénk most a figyelmet irányítani, avval a szándékkal, hogy egy esetleges új kiadás még teljesebben tudja bemutatni Lenau magyar útját.

Csak helyeselni tudjuk olyan művek felvételét a bibliográfiába, mint Szerb Antal világirodalom-története. Am nem kellett volna-e felvenni Babits Mihály: Az európai irodalom történetét, amelynek van német nyelvű kiadása is (Több helyütt szól Lenauról)? S ugyancsak hiányzik Halász Előd: A német irodalom története, ennek II. kötete (151–157.) viszonylag részletesen mutatja be Lenau költészetét.

Hiányoljuk, hogy a szerkesztők (és munkatársaik) nem lapozták át a reformkori magyar és német nyelvű sajtót. Így számos érdekes közlemény kimaradt. A teljesség igénye nélkül néhány: Recenzió Lenau 1832-es, Stuttgart–Tübingenben kiadott kötetéről: Der Spiegel 1834. Nr. 27., Hír Lénauról: Ugyanott 1836. Nr. 33. A Felső Magyar Országi Minerva c. folyóiratban a Közlemények Dr. Rumytól c. írásban találjuk az alábbi alcímet: Német költés Magyar-országban, itt idéz Rummy egy hallei recenziót Lénauról (1835. I. 148–164.), stb.

Ugyancsak megfontolásra érdemes, hogy a Lenau kevésbé tehetséges kortársairól szóló régebbi és újabb dolgozatok anyagát mennyire kell beledolgozni ebbe a bibliográfiába, ti. a magyarországi német és az osztrák költészet a „Vormärz” időszakában számos vonatkozásban Lénaut utánozza. S ezt e tanulmányok bőségesen tárgyalják. Itt elsősorban a J. N. Voglról és a Württembergi Sándorról írt tanulmányokra gondolunk. Ez utóbbi költő verset is írt Lénauhoz. Ezzel kapcsolatban csak kérdezzük: nem volna-e jó pótolni a bibliográfiát gyűjtést a Lénauhoz, Lénauról írt költemények jegyzékével. (Pl. Juhász Gyula 1917-es Borús szonettjeinek második darabja Lénauról szól.)

A feldolgozott anyagból egy tétel valahogyan elkerülte a gyűjtők figyelmét. Sziklay László: Lenau und die Parallelen in der Entwicklung der osteuropäischen Literaturen im XIX. Jahrhundert. In: Lenau-Almanach 1965/66. Wien 1966. 56–63.

Még egy apróság: a kötet 160. és későbbi lapjain Dunajec Nándor nevét Dunajecnek is láttuk leírva. Ha a forrásokban két-

féleképpen szerepel, jó lenne erre(!)-lel utalni.

A címleírások között egyetlen vitatható megoldással találkozunk: Olesó Könyvtár (Billige Bibliothek. Új Folyam. Neue Folge.). Nem lenne-e célszerűbb az Új Folyam megjelölést a zárójel elé hozni?

Apró s a lényegyet a legesekélyebb mértékben sem érintő megjegyzéseink után még egyszer hangsúlyozzuk: kiemelkedő bibliográfusi és germanisztikai teljesítményt üdvözölhetünk Mádl Antal és Szász Ferenc munkájában.

FRIED ISTVÁN

Lech Szczucki: Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jakobus Palaeologus és Christian Francken). Budapest 1980, Akadémiai K. 179 l.

Az európai XVI. századi eretnekmozgalmak történetének jeles lengyel szakértője eredetileg a korabeli lengyelországi eretnekekről kezdett könyvet írni, majd a kiterjedt témát szűkítve két központi alakra korlátozta írását. A chiosi görög és a Magdeburg környéki német eretnek gondolkodó sorsát és doktrínáját tekintve, egyazon eszmei áramlathoz tartoztak, végzetük is alig különbözött, az előbbi fejét vették és „tömérdek írásával együtt” elégették, a másik a római inkvizíció életfogytiglani fogságában végezte. L. Szczucki csaknem egy évtizede megjelent (*W kregu myślicieli heretyckich*) munkáját némileg átdolgozva, azzal a jogos meggyőződéssel bocsátotta a „Humanizmus és Reformáció” sorozat szerkesztője és a fordítók (Varsányi István és Schulek Tibor) rendelkezésére, hogy a benne összegyűjtött levéltári s bibliográfiai dokumentációs anyag hasznára lehet a magyarországi kutatásnak, annál is inkább, mivel a két főalaknak túlnyomórészt „nem magyar vonatkozást” munkásságát (8) ismerteti.

A szerző felfogása érthető, hiszen Pírnát Antal Palaeologusra vonatkozó kutatásaira is támaszkodva, az eretnekség és a politikai élet témakörét elsősorban lengyel összefüggéseiben tárgyalja, kiemelve a még mindig föltáratlan teljes életműnek a XVI. századi heterodoxia fejlődésében betöltött szerepét. Hangsúlyozza az 1571–1581 közti évtized jelentőségét, amikor a görög eretnek, aki kalandor politikai és diplomáciai tevékenységével egyidejűleg végzi ideológiai programja kidolgozását, szoros együttműködést folytat a cseh, lengyel és főleg az erdélyi antitrinitáriusokkal (43). Sőt, Dávid Ferenc halála után ő került az erdélyi és lengyel dogmatikai radikalizmus élére. Ideológiai elvei megvalósításáért folytatott küzdelme a világi császári

hatalom és a római „Szent Hivatal” ellenállásán éppenúgy elbukott, mint százsz kortársának törekvése.

Szeczucki éppen a palaeologusi doktrínának megértésével és elemzésével kapcsolatos eddigi kutatásokhoz képest nyújtott többet, de ő is kénytelen megállapítani, hogy Palaeologus alkotó munkásságának és doktrínájának teljes értékelésére csak az összes műveit felölelő, sokféle speciális munkafázis elvégzése és a vonatkozó irodalmi, ideológiai, filozófiai források tanulmányozása után kerülhet sor (15).

Francken egész működése meglehetősen tisztázatlan, írja Szeczucki a forrástanulmányok jelen állására hivatkozva. Bizonysos életrajzi kérdések tisztázatlansága és egyes műveinek elérhetetlensége, hiányzó források nehezítik a kutatást. A szerző mégis hitelt érdemlően alapítja meg, hogy amikor Francken 1584-ben Lengyelországból Erdélybe érkezett, a Habsburg birodalomban, egész Európában nem volt már más menedék számára. Hangsúlyozza konfliktusát „hit és értelem, egyház és individuum, dogmatikus kifejtés és szabad gondolkodás között” (123). Forrását pedig a lélektani tényezők mellett „a felekezeti-ség mindennemű megnyilvánulása iránti kiábrándultságában” látja. Esetét példaszűrűnek tartja a vallási radikalizmus megvilágítására, továbbá filozófiatörténeti szempontból; Francken olyan szellemi magatartásra törekvők típusa, akik szabadságot követeltek a filozófiai gondolkodás számára, s vállalták a vele járó kockázatot is. Francken kolozsvári unitárius kollégiumi működése mellett figyelmet érdemel, hogy a vallási egyenetlenkedések kérdés-komplexumát tárgyaló utolsó művét, (*Analisis raze Christianae, quae Imperium turbat et diminuit Romanum*. Pragae 1595), amelyet 1599-ben lezajlott perében a római kongregáció is vizsgálat alá vett, egy csoport erdélyi főúrnak ajánlotta, akik követségben jártak II. Rudolfnál, s szóvivőjük Boescai István volt (116, 165). A külföldi tudós munkájának a „Humanizmus és Reformáció” sorozatba illesztése jó megoldásnak bizonyult, a 9. kötet problémakörével tovább mélyítette a reneszánsz filozófia problémakörének vizsgálatát.

HOPP LAJOS

Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: *Corpus der gotischen Lederschnitteinbände aus dem deutschen Sprachgebiet*. Stuttgart, 1980. Anton Hiersemann. XVI, 304 pp. (Denkmäler der Buchkunst. Bd. 4.)

A Hiersemann-kiadó sok évtizedes tevékenysége során már eddig is számos olyan művet jelentetett meg, amely a könyv-

történettel foglalkozók számára fogalom-számba mennek. Legyen elég ehhez példának a 15. századi nyomtatványok világkatalógusát, a nagyhirű *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*t említeni, amelynek legutóbbi ismertetése nem régen látott napvilágot e folyóirat hasábjain (1979. 313–315. l.). Ugyanilyen alapvető és teljességre törekvő kiadványt adott ki most e stuttgarti cég, amely a gótikus, metszett bőrkötések korpusza a német nyelvterületről.

A technika, amellyel e köteteket előállították, a bőr díszítésének sajátos módja. A könyvek többségének külső díszítéséhez – szinte a mai napig – melegített fémbélyegzőket alkalmaztak, amely a mechanikus többszörözés egyik különleges válfaja. Ezzel szemben a bőr metszésével készült megoldás mindig egyedi, mert előrajzolás után szabadkézzel történt és hidegen.

A bőr metszésével díszített könyvkötés mind időben, mind térben meglehetősen jól korlátozott közé fogható: kisebb részük a 14. század második felében, többségük a 15. században készült, jelentős részben a német nyelvterületen, vagy annak közvetlen peremén. Ennek tudható be, hogy megvalósíthatónak tűnt az összes ilyen kötésnek teljességre törekvő összefoglalása, ill. bemutatása. Sajnos a latin nyelvű országok (Itália, Francia- és Spanyolország, valamint Portugália) e kategóriába tartozó kötetei – a szükséges előmunkálatok hiánya miatt – ebből kimaradtak. Ugyanakkor viszont bekerültek a bőrrajzos kötések (*Lederzeichnungseinband*) ugyancsak a német nyelvterületről. Így innen az összes, szabadkézzel díszített táblájú, gótikus kötés összefoglalást nyert, beleértve a már eredetiben fel nem lelhetőket is, de amelyeket a szakirodalom korábban ismertetett. A most megjelent „Corpus” 389 ilyen metszett bőrkötés adatait tartalmazza, amelyek közül 16 már elveszettnek minősül, továbbá 65 bőrrajzzal díszített könyvet.

Az ismertetés a fenti három csoportra osztva a lelőhelyek betűrendjében található a kötetben. A leírás igen gazdaságos: valóban minden lényeges megtalálható benne, de semmi felesleges. Célyszerű megoldás pl. hogy a kötéstáblák beosztásának leírása helyett csak utalás történik az előforduló húszféle típus ábrájára. A reprodukciók külön táblákon, de az ismertetéssel azonos sorzámmal és sorrendben követik egymást. Általában mind az első, mind a hátsó táblának képe, fontosabb esetekben pedig a gerinc, ill. a táblák egy-egy fontosabb része külön is megtalálható. A mutatók mind a mesterek, mind a képi motívumok szerint áttekintést nyújtanak, akár csak a lelőhelyekről és a szakirodalomról.

A bőrmetszés technikájával gótikus könyvkötéseket — ha nem is kizárólagosan, mint korábban feltételezték — viszonylag nagy számban állítottak elő a német nyelvterület délkeleti részén. A „Corpus” nyomán most egyre világosabban körvonalozódik, hogy ez a tevékenység jelentősen kisugárzott a környékre is. Sőt IV. Károly császár Csehországnak a 14. század derekán feltehetően kezdeményező szerepe volt e téren. De a nyugati lengyel, valamint a nyugatmagyarországi városokban is készítettek ilyen könyvkötéseket.

Éppen a név szerint ismert legnevesebb mester, Ulrich Schreier pozsonyi tevékenységére derült Gertrud Laurin kutatásai nyomán fény (Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973. 24. l.). A bőr metszését a vaknyomású bélyegzők alkalmazásával rendkívüli szakmai tudással és ízléssel kombináló Schreier korábbi salzburgi működését 1480 táján Pozsonyba helyezte át. Magyarországi munkái közül a budapesti Iparművészeti Múzeum egy 1488. évi datáltat (Corpus 377.) és egy datálatlant (Corpus 61.) őrzött. Sajnos az előbbi 1945 óta elveszettnek tekinthető. Az utóbbit viszont már a „Corpus” anyaggyűjtésének lezárását követően ismertette részletesen Sz. Koroknay Éva (*Ulrich Schreiers Pressburger Einbanddeckel*. In: *Ars Decorativa* 6 (Bp. 1979.) 39—46. l.).

Magyar szempontból még más vonatkozásban is érdekes adatok összegezése található a „Corpus”-ban. Az Iparművészeti Múzeumon kívül az Országos Széchényi Könyvtár és a soproni levéltár őriz még gótikus, metszett bőrkötést a 15. századból. Az OSZK két kódexe (Clmae 74 és Clmae 89) sajnos nem hazai provenienciájú, hanem az első feltehetően osztrák (Corpus 62.), míg a másik alighanem csehországi (Corpus 63.). Az 1477 és 1548 között vezetett soproni polgárkönyv kötése viszont feltehetően helyi (Corpus 298. — Ld. Koroknay Éva ismertetése: *Soproni Szemle* 1962. 164—166. l.).

Ide kívánczik még annak megemlítése, hogy a bőrmetszéssel készült kötések kimagasló darabjai készültek Schreier pozsonyi működésével egyidejűleg Budán Mátyás király részére. Ezek a korvinakötések azonban már nem a gótika, hanem a következő nagy irányzat, a reneszánsz stílusjegyeit viselik magukon, a dús aranyozás, az áttört jelleg és a színezés pedig keleties hatásra utal (*Művészettörténeti Értesítő* 1968. (17.) 6—10. l.).

Friedrich Adolf Schmidt—Künsemüller két elődje, Hans Loubier és Max Joseph Husung gyűjtését vette át 1952-ben, hogy

azok munkáját folytassa, ill. kiegészítse. Erdemes az így számbavett, metszett bőrkötések szinte évenként emelkedő számát röviden felsorolni: 1904 — 32, 1913 — 118, 1926 — 190, 1931 — 223. Ha ezeket az adatokat összevetjük a már 1913 óta tervezett, de csak most összesített és publikált „Corpus”-ban leírt 373 meglevő és 16 elveszett kötéssel, látható, hogy milyen nagy munkát végzett Schmidt—Künsemüller. Publikációja kettős célt tűzött maga elé: egyrészt támogatni kívánta további kötések napfényre hozatalát, másrészt biztos alapot óhajtott teremteni a további kutatások elmélyítéséhez. A pompás kiállítású kötet mindenkit meggyőzhet arról, hogy ez a kitűnő „Corpus” valóban teljes mértékben alkalmas az említett célok megvalósítására.

BORSA GEDEON

Needham, Paul: Twelve Centuries of Book-bindings: 400—1600. New York—London, 1979. XXVII, 338 l. 112 kép, 7 színes.

A nemzeti könyvtárak általában történeti gyűjtemények, melyek rendszerint királyi könyvtárakból fejlődtek. Ezekben a sok értékes régi könyv és kódex egy része megőrizte eredeti, művészi kötését. Mind több azoknak az albumoknak a száma, amelyek egy-egy nemzeti könyvtár szép kötéseiről adnak számot. A New York-i Pierpont Morgan Library nem nemzeti könyvtár, nem is nagyműltű, s nagyságrendben nem veszi fel ezekkel a versenyt, de történeti kötések tekintetében nem egyet bizonyára túlszárnyal. Erről mindenki meggyőződhet, aki kezébe veszi Paul Needham tizenkét évszázad kötéseit bemutató gyönyörű albumát. E tizenkét évszázad nem századunktól visszafelé értendő! Needham a reneszánsz korával befejezi a kalauzolást a Morgan Könyvtárban. Micsoda gazdagság i. u. 400-tól 1600-ig! Száz szép, nagyon is figyelemre méltó kötést válogatott össze e kötetben a szerző, s hozzátehetjük, volt miből válogatnia. A Morgan Könyvtár nagy figyelmet szentelt annak a törekvésnek, hogy különböző országok és korszakok történeti kötetstábláit megszerezze. Bizonyos hiány az iszlám kötésekben van csak, mivel keleti kéziratokat nem nagy számban gyűjtenek.

J. Pierpont Morgan — kivételes képességű pénz- és üzletember, s kifinomult érzékű műgyűjtő — a múlt század végén kezdte vásárlásait James Toovey könyvtárával, mely magában foglalta Earl of Gosford könyveinek egy részét, köztük nagy számban Aldinákat. Könyvtára közvetle-

nül New York-i rezidenciájához csatlakozott, s csak válogatott tudósok használhatták. Nyilvános könyvtárrá 1924-ben lett. A vásárlásokat az ifj. J. P. Morgan is folytatta különböző nagy európai könyvkereskedők közvetítésével. Ilyen kiemelkedő szerzemény volt pl. a weingarteni apátság négy középkori kódexe Earl of Leicestertől 1926-ban. A szép kötések tudatos gyűjtése mind a mai napig folyik, s ma már a Morgan Könyvtárnak külön ilyen osztálya van. Megjegyzendő, hogy a jelen kötet kötéseinak több mint egy harmada 1950 utáni szerzemény.

Needham könyvében az előszót magyarázó jegyzetek, majd időrend szerint száz kötéstábla tárgyalása követi, három fejezetben. Minden kötéstábla képhez legalább egy oldalnyi leírás tartozik. Az egyes tételek elején a szerző, a cím, az impresszum, vagy ha kódexről van szó, a rá vonatkozó legfontosabb adatok állnak, majd a hozzávetőleges méret (fol., 4to, 8vo stb.) és a jelzet. A jelzetek, a szerint, hogy a Morgan Könyvtár melyik osztályáról való kódex kötéséről van szó, M, MA vagy a G betű valamelyikéből és egy számból állnak. A nyomtatott könyvek jelzete PML betűcsoporttal kezdődik, ezt követi a szám. A bibliográfiai adatok után a kötésre vonatkozó tömör, néhány szavas leírás és a pontos méret következik (magasság, szélesség és vastagság!), ezután a könyv történetének fő állomásait jelző proveniencia megjelölés, végül a hivatkozás, hogy hol szerepel már a szakirodalomban a tárgyalat kötés. Mindez apróbetűs, a kötés elemzéséhez csak ezek után lát hozzá a szerző. Az elemzések, egybevetés, érvelés és a hozzátartozó irodalmi jegyzetek alapos munkáról és csak dicsérhető tájékozottságról tanúskodnak.

Az egyes tételek és a könyv felépítése jól áttekinthető. Mindhárom fejezet elején néhány oldalas bevezető könnyíti a tájékozódást. Az első fejezet bevezetésében Needham röviden foglalkozik a kódex formai kialakulásával, majd a legkorábbi kötések sorában kopt kötések tárgyal az V–X. századokból. Nagyon hasznos kötéstechnikai ismereteket is nyújt a kopt fűzési módszerről. A második fejezetben szebb szöveg közepkori elefántcsont, drágakővel ékesített aranyozott-ezüst, és zománc berakásos kötésekről olvashatunk. Ezek egy része színes reprodukcióban a kötet legelején látható. A díszkötések előzményeként Needham szól a diptychonokról mint a díszkötések modelljeiről. E két fejezet együttesen a könyv terjedelmének egy ötödét teszi ki, négy ötöde a harmadik fejezet: *Korai európai bőrkötések*. A terjedelem nagysága indokolt, a fejezetcím azonban

kicsit megtévesztő. Egyrészt, a „korai” jelző csak a kora középkori kötések esetében jogos, a XV. és XVI. századi kötésekre — Európában — már nem szoktuk azt mondani, hogy korai. Másrészt, az iszlám kötések díszítőelemeinek átültetése az európai reneszánsz kötésekre sem indokolja kellően, hogy itt essék szó egy perzsa vaknyomásos (no 16) és egy mamluk aranyozott kötésről (no 17). Ugyanez a helyzet a 100., mexikói kötéssel is. A spanyol hatás egyértelmű, de ettől az mégsem európai. A harmadik fejezet a román, gótikus és reneszánsz kötések tárgyalja, ezért megítélésünk szerint célszerűbb lett volna ezt a fejezetet több, de legalább három további részre osztani. E fejezet bevezetőjében egyébként Cassiodorus jelentőségéről, a vivariumi monostor alapításáról, ill. Cassiodorus itteni működéséről olvashatunk. Kötések ebből az időből nem maradtak fenn. A legkorábbi ránk maradt európai bőrkötések Wearmouth és Jarrow (É-Anglia) monostoraiból származnak. Több kutató valószínűnek tartja a kopt kötéstdíszítő eljárás hatását ezeknél a korai írkelta eredetű kolostori kötésekknél, s az sem lehetetlen, hogy az összekötő láncszem Egyiptom és Northumberland között Dél-Itáliában, Cassiodorus monostorában található. A korai román kori kolostorok kódexeinek kötései kevésbé díszesek, a vakvonalak határolta mezőkben apró bélyegzők láthatók. Nagyobb mesterségbeli tudást követelnek a metszett bőrkötések, ezért ritkábbak is. A gótikus kötések nagy része vaknyomásos, egyesbélyegzős kötés. A Morgan Könyvtárban ezek között olyanok is szerepelnek, amelyek ismert, neves XV. századi könyvkötőktől származnak, pl. az erfurti Johannes Fogeltól, vagy a geislingeni Johannes Richenbachtól. A lemezbélyegzők legkorábban Flandriában tűnnek fel, s válnak kedvelté és általánossá a XV. sz. végén s a XVI. században. A reneszánsz kötésekben szembetűnőbbek az egyes országokra jellemző sajátosságok, mint a korábbi korszakok kötésein. Needham könyvében számunkra különösen érdekes az 1486-os párizsi textilkötés (no 29), vagy az augsburgi és velencei fametszetes papírkötés (no 33 és 45). Ezek nagy ritkaságok, minthogy a papír nem a legidőállóbb anyag. A Morgan Könyvtár a nyugat-európai reneszánsz kötéseknek láthatóan tárháza. Sokat és sokfelét láthatunk ezekből Needhamnál. Újdonság ezek között a kötet utolsó darabja, a mexikói aranyozott kötés, mely egyben a Morgan Könyvtár legkorábbi kötése az Újvilágból.

A kötetet három mutató zárja: a könyvkötőműhelyek és földrajzi helyeik, az egykori tulajdonosok és gyűjtők, valamint a

Morgan Könyvtár 1600 előtti kötéseinek jegyzéke. Az album folio mérete lehetővé teszi, hogy a képek nagy része 1 : 1 méretben látható, s a kicsinyítések is élvezhetők. A színes és fekete-fehér képek jó minőségűek, kutatásnál, összehasonlításoknál jól használhatók. A könyv nemesen egyszerű külsője méltó gazdag tartalmához.

ROZSONDAI MARIANNE

Schunke, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen. Nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben von — I. Einzelstempel. Berlin, 1979, Akad. XVI, 318 l. (Beiträge zur Inkunabelkunde, Dritte Folge 7.)*

A Schwenke-gyűjtemény nem könyvek, hanem német gótikus kötésekről készült ceruzalevonatok gyűjteménye. Az egyik része 10 doboz kartotékból áll, a kartotékokon egy-egy bélyegződísz levonata, mellette a könyvtár neve és a könyv jelzete látható, azé a könyvé, amelynek kötésén a kartotékon is látható bélyegző szerepel. A gyűjtemény másik része 10 doboz kötéstábla-levonatból áll. Ennek a gyűjteménynek az egyesbélyegzőket magában foglaló részét adták most közre.

Aki könyvtörténeti kutatásai során használta Ch. M. Briquet vízjegykatalógusát, az azonnal megérti, hogy mit jelent a kötéskutatás számára ez az egyesbélyegző-repertórium. A díszítőmotívumok német elnevezésének betűrendjébe sorakoztatott gótikus bélyegzők elsősorban a XV. századi és német nyelvterületről származó kódexek és ősnymtatványok kötéseinek meghatározását könnyítik meg. Nem ez az első mű, amely a gótikus bőrkötések meghatározásában segíthet a kutatónak. 1922-ben Londonban látott napvilágot J. Weale — L. Taylor: *Early stamped bookbindings in the British Museum* c. könyve. A másik E. Kyriss 1951 — 58 között megjelent négykötetes műve (*Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet*) szintén alapmű, de a közelmúltban megjelent Schwenke-féle bélyegző-repertórium az előbbi kettővel szemben igazi „Nachschlagewerk”. Használatához csak annyi kell, hogy az adott kötéstáblán látható 5 — 6 bélyegző német nevénél felüssük ezt a könyvet és az ott látható liliumokat, rozettákat, sas, oroszlan vagy griff bélyegzőket (hogy a leggyakoribb bélyegzőfajtákat ragadjuk ki) a legapróbb részletekig egybevessük a mi meghatározandó kötésünkön látottakkal.

Dr. Paul Schwenke (1853 — 1921) az egykori Preussische Staatsbibliothek igaz-

gatója volt. Már 1898-ban javasolta a XV. és XVI. századi német könyvkötések bélyegzőinek és kötéstábla levonatainak szisztematikus gyűjtését, és megadta a gyakorlati kivitelezéshez szükséges irányelveket is. Az az elképzelése, hogy közös munkával egy központi gyűjtőhelyet alakítsanak ki, visszhang nélkül maradt. Schwenke tehát a maga erejéből fogott neki az irdatlan munkának, s minden szabadidejét és szabadságát is ennek szentelve élete végéig csinálta. Megértő támogatást mindenekelőtt Konrad Haebleről, a *Ge-samtkatalog der Wiegendrucke* bizottságának akkori elnökétől kapott, aki a *Ge-samtkatalog* munkálataihoz beküldött ősnymtatványokat, ha korabeli gótikus bőrkötésben voltak, kutatásra átadta Schwenkének, vagy maga készített egyik-másikról levonatot és azt továbbította kollégájának. Haebler világosan felismerte Schwenke munkájának jelentőségét és a kötéskutatás könyvtörténeti fontosságát. Schwenke halála után a Preussische Staatsbibliothek 1926-ban megvette a Schwenke-féle bélyegző- és kötéstáblalevonat-gyűjteményt. Schwenke gyűjtése azonban 1979-ig kiadatlan maradt. Jóllehet a törekvés mindig megvolt, a kiadás sok nehézségbe ütközött. Egyik oka éppen az volt, hogy a gótikus bélyegzők csak *illusztrált* katalógusban bemutatva nyújtanak segítséget a kötéskutatónak. Ugyanis pl. 703-féle gótikus rozettát képtelenség olyan pontosan leírni, hogy a kutató lelki szeme előtt rögtön a kívánt rozetta képe jelenjen meg. Schwenke az egyes bélyegzőlevonatokat tartalmazó kartonok közé tett választáblapokra felírta az alosztás irányelveit, és az azonos tartalmú bélyegzőkön belül további megkülönböztetésekre is nyílt lehetőség, mégis mindez kevés. Vegyük például a sas bélyegzőt! Ez lehet: természetes-, címertani és kétféjű sas. Formai jellemzőit tekintve: szabadon álló, rombusz alakú mezőben, négyszögbe vagy körbe foglalva, jobbra- vagy balranézó stb. De hol vagyunk még attól a 470-től, amennyi a sas bélyegzők száma Schwenke bélyegző-repertóriumában.

A bélyegzők reprodukálásának méretaránya 1 : 1. A könyvben a lapok külső szélén, kolumnába szedve, és a bélyegzők számsorrendjéhez rendeltlen található a rövid utalás az eredet helyére és a könyvkötőműhelyre. A műhelyek a mesterről, esetleg a megrendelő nevére, gyakrabban a legjellemzőbb bélyegzőről kapták nevüket. Természetesen nem mindig lehetett biztonsággal egy-egy városhoz kötni az adott bélyegzőt. Ilyen esetben a kötés, illetve bélyegző származáshelyét közelítőleg tüntetik fel, a helynévhez fűzött „Art”,

vagy a környékre utaló „zu” szócskával.

A kutató tehát, miután a repertórium-ban a keresett bélyegzőt azonosítani tudta, a bélyegzőtáblázat szélén, a bélyegző szá-mával egyező szám alatt egy város nevét és — szerencsés esetben — a könyvkötőmű-hely nevét olvashatja. Ez persze csak a kiinduláshoz elég. Arról ugyanis, hogy a Schwenke-gyűjteményben szereplő bé-lyegző milyen kötésen látható, a kötés milyen könyvet vagy kódexet borít, s ez ma melyik könyvtárban található, a második rész fogja az érdeklődőt tájékoztatni. Ugyancsak ígéri, hogy a műhelyről és a bélyegzőkről is a második részben olvas-hatunk részletesebben, továbbá ott közöl-nek majd egy-egy, a kérdéses műhelyre jellemző teljes kötéstábla képet. Hiszen az összetartozó bélyegzők egymástól messze, mechanikusan nevükhöz besorolva állnak, s a kötéstábla felépítéséről mitsem tudunk. Így tehát a jelenlegi kötethez mint bélyeg-ző-repertóriumhoz a későbbiekben egy regiszterkötet járul, valószínűleg a váro-sok betűrendjébe s azon belül a műhelyek betűrendjébe rendezve, a modern lelőhely (könyvtár, levéltár, múzeum stb.) adatai-nak és a könyvek, kódexek jelzetének jegyzékével. Erre a regiszterkötetre, va-gyis a II. részre nagyon nagy szükség lenne mielőbb! A nagy műnek tehát csak a felét tartjuk kezünkben.

Az I. részben, a bélyegző-repertórium-ban közel hét és fél ezer bélyegző van, több mint amennyit a sorszámok mutatnak. Valószínűleg utólagos besorolások tették szükségessé néhol a számok mellett az a, b, c betűk alkalmazását. Ez nem nehezíti a bélyegzők azonosítását. Sajnos a helyen-ként rosszul sikerült, életlen reprodukálás azonban próbára teszi a kutatót.

A Schwenke-gyűjtemény sajtó alá ren-dezésének feladatát a német kötés kutatás talán legnagyobb alakja, Ilse Schunke kapta. Schunke már Haebler kétkötetes művében (*Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Leipzig 1928–29.) is közreműködő volt. Sok évtizedes kötés-kutatói pályafutása alatt száznál több pub-likációja — köztük könyv is — jelent meg. A Schwenke-gyűjtemény kiadásában, a kartonok ellenőrzésében, a helyes besoro-lásban, a sok felmerülő kérdés tisztázásá-ban végzett munkája óriási. Azt se felejt-sük el, hogy milyen nehéz más cédula-anyagából, jegyzeteiből egy könyvet kiad-ni! És Schunke lelkiismeretesen betartotta Schwenke utasításait, kikövetkeztette a kartonokra írt egy-két szavas elképzeléseit. A II. rész anyagának kéziratát is még nagy-részt Schunke készítette el, de már az I. rész megjelenését sem érte meg. Dr. Ilse Schunke 1979. márciusában, 87 éves korá-

ban elhunyt. A jelen sorokkal órá is emlékezünk, és nagyságának tisztelettel adózunk.

ROZSONDAI MARIANNE

Beit—Arié, M.—Sirat, C.: *Manuscripts Mé-diévaux en Caractères Hébraïques portant des indications de date jusqu'à 1540. Biblio-thèques de France et de d'Israël*. I—II. Jérusalem — Paris, 1972–1979.

A Centre National de la Recherche Scientifique (Paris) és az Izraeli Tudomá-nyos Akadémia (Jeruzsálem) nagy vállal-kozása, hogy feldolgozzák azokat a héber kéziratokat, amelyek dátummal vannak ellátva. Az időpont 1540-ig terjed.

Előttünk fekszik két kötet. Az I. a nagy, a II. a kis formátumú kéziratokat írja le. Mindegyik kötet két részből áll. Az első leírást ad, a második a facsimilét. A kom-bináció különös: Izrael és Franciaország. Onnan adódott, hogy az egyik szerző Izraelben, a másik Franciaországban él. A két ország köz- és magángyűjteményeire egyaránt tekintettel vannak. Így Izrael-ben a Hebrew University és a Schocken Institute, de ugyanakkor M. Benayahu, J. Kaffah, J. L. Nahoum és N. Wieder gyűj-teményeire is. Franciaországban Nîmes, Paris, Strasbourg könyvtáira, de az egyiptomi Mosserinek most Párizsban őrzött gyűjteményére is, amely nagyszámú geniza-anyagot tartalmaz.

A facsimilék nagyon jó segítséget nyúj-tanak a héber írás különböző korszakainak és centrumainak vizsgálatára, valamint az egyes scriptorok működésére.

Hadd bizonyítsuk be egy példán. A II. 24. bemutatja Azuz b. Obadja b. Selómo b. József b. Ábrahám b. Nissim másolatát a Misné Tórából (Marokkó? 1335.). Ráte-kintvén látom, hogy ő másolta a Tóbiás könyvének héber fordítását is, amelynek egy része a cambridgei University Library-ban van (A 45/26; S. Hopkins: *A Miscellany of Literary Pieces from the Cambridge Geniza Collection*. Cambridge 1978. 90–101.). A másik Leningrádban (Ant. 34; A. Scheiber: Szináj. XLIV. 1980. Nos. 3–4. 97–99.).

A kiállítás pompás. A facsimilék minta-szerűek. Hisszük, hogy a vállalkozás folytatódni fog gyors ütemben és a többi or-szág héber kézirateit is feldolgozzák.

SCHEIBER SÁNDOR

Catalogi personarum et officiorum provin-ciae Austriae S. J. Romae, 1978. — Collegit et edidit Ladislaus Lukács S. J.

A jezsuita rend *Institutum Historicum*-ának 117. kötete nélkülözhetetlen kézikönyv lesz a XVI. század kutatásával foglalkozóknak. Az 1551–1600 közötti évtizedek szellemi áramlatainak, iskola és tudománytörténetének ismerői előtt jól tudott az a tény, hogy Európa legtöbb országában, így nálunk is a jezsuiták tevékenysége rányomta bélyegét a kor kulturális életére. Elég ha Báthory István bel- és külpolitikájának célkitűzéseire és eredményeire hívjuk fel a figyelmet az ún. *Missio Transylvanica* működésének tükrében. A kötet írója és közreadója évtizedek óta gazdagítja eredeti források feltárásával a részletekig menő kutató munkát. Polgár Lászlóval együtt három kötetben dolgozták fel a rend levéltárának magyarországi anyagát: *Documenta romana historica Sricatis Jesu in regnis olim corona hungarica unitis*. Romae 1959–1967. A 828 lapot kitevő újabb kötet példamutató minden szempontból: szerkesztés, pontos és teljesre törekedő adatközlés, bibliográfia stb.

A Bevezetés (1–41 l.) tájékoztat az osztrák provincia megalakulásáról, az egyre növekvő létszámról, határainak kiterjedéséről. A mellékelt térképen jól látható a hatalmas terület magába foglaló, Cseh- és Magyarországot, Erdélyt is a bécsi provinciális fennhatósága alá soroló jezsuita tartomány. — Ezt követően 600 lap ontja a kutató számára a dokumentumok adatait 138 katalogus alapján kronológiai sorrendben. Mivel a jezsuita rend struktúrájának egyik lényeges eleme a középkori szerzetek helyéhez kötöttségével (*stabilitas loci*) szemben épp a rendtársaknak bármelyik házába, tartományba, missióba történő áthelyezése; ezért pl. a magyarországi vonatkozások, személyek, életrajzi adatok megtalálása és összegyűjtése mindvégig a kutató feladata marad. Számtalan esetben bukkannunk magyar nevekre a provincia osztrák, cseh kollégiumaiban vagy házaiban. A kutatást megkönnyíti a több, mint 200 lapból álló névtár, illetve *Summaria vitae* (615–828 l.), melyben a szerző a kötetben szereplő személyek életrajzi adatait gyűjtötte össze. A Summariát azonban csak abban az esetben tudjuk haszonnal forgatni, ha már sikerült az előkerült nevet azonosítani. Erre egy példa: a 691. lapon szereplő Histanich jezsuita neve önmagában még nem elegendő ahhoz, hogy Istvanics néven babocsa születésű magyart tételezzek fel személyében. Annál is inkább, mert neve a kötetben először az 1561-es bécsi katalogusban fordul elő: „*Andreas Histanich (Istvanics)*” (85 l.). A kérdést egyedül az

dönti el, hogy a legtöbb jezsuita jelentésben a nevek mellé az illetőnek anyanyelvét is oda kellett írni, illetve azt az országot, melyben született. Így Andreas Histanich-ról végül is a 697. lapon tudjuk meg, hogy Istvánics Andrásnak hívják és 18 éves korában Rómában lépett be a jezsuita rendbe, 1561–2 évet Bécsben töltötte, majd 1563-ban Nagyszombatba helyezték, két évvel később Bécsben elhagyta a rendet. A jezsuita tudós történész, Lukács László érdeme, hogy nemcsak a nevezetes magyar jezsuitákról tudunk meg pontos adatokat, hanem azokról is, akik — mint Istvánics András esetében is — mindössze néhány évig tartoztak a rendhez. Számkra azonban ez is fontos adat; különösen akkor, ha figyelembe vesszük, mi mindent kellett tanulnia pl. Istvanicsnak az említett öt év alatt. A babocsa származású „*hungarus*” ugyanis nemcsak „*ianitor*” volt a bécsi kollégiumban, hanem „*praeceptor grammaticae*” is! (697 l.). Ehhez hasonló példát a kötet számos lapján találhatunk. A kutatókra vár most már többek között az a feladat is, hogy az egykori jezsuita „*praeceptorok*” hol folytatták tanítói működésüket? De még ennél is fontosabb annak feltárása, hogy az itthoni jezsuita kollégiumokban képzett diákok tanáraik vezetésével milyen hatással voltak a magyarországi művelődés fejlődésére? Az említett időszakban a bécsi jezsuita tartomány 22 háza, kollégiuma közül 5 Magyarországon létesült: Nagyszombat (1561), Kolozsvár (1580), Gyulafehérvár (1581), Vágsellye (1591), Turóc (1599). Tudjuk azt is, hogy ezekből kisebb csoportok missiókat, rezidenciákat hoztak létre (különösen a Felvidéken és Erdélyben), hol szintén működtek iskolák. A kollégiumokban a környék diákjai külön szállást kaptak és mint „*bentlakók*” részt vehettek a kollégium életében.

Az eddig említetteken kívül különösen az itthon létesített kollégiumok, rezidenciák, *domiciliumok* nemzetközi jellegére kell felhívni a figyelmet. T. i. Magyarországon épp úgy, mint mindenütt egy-egy jezsuita házban német, angol, litván, lengyel, olasz, francia, spanyol, belga stb. származású pater, professzor, *praeceptor*, *novicius* talált otthonra. A peregrinációkkal foglalkozók tehát itt olyan esettel állnak szemben, mely egyedülálló e korszakban. — Mindez bizonyítja, hogy Lukács László jezsuita történész új kötete nélkül művelődéstörténetünk számos fejezetét megírni nem lehet.

BARLAY Ö. SZABOLCS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. II. 18. — Terjedelem: 15,4 (A/5) ív
81.9327 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

EMLEKÜLÉS A MAGYAR SAJTÓ JUBILEUMA ALKALMÁBÓL

<i>Szabolcsi Miklós</i> : Elnöki megnyitó	3
<i>Pálffy József</i> : Az emlékülés köszöntése	5
<i>Kosáry Domokos</i> : A magyar sajtó megszületése	7
<i>Köpeczi Béla</i> : A Rákóczi-szabadságharc a külföldi közvéleményben	16
<i>Sziklay László</i> : A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei	23
<i>Kókay György</i> : Az első magyar újságok és az akadémiai törekvések	35
<i>Haïman György</i> : Tótfalusi grúz betűinek nyomában	41
<i>Tóth Béla</i> : Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században	66
<i>Fried István</i> : Schedius Lajos és folyóirata	81
<i>Fenyvesi István</i> : A Kner-kiadó orosz és szovjet könyvei a húszas években	95
<i>Sáráné Lukátsy Sarolta</i> : Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1920 után	103

KÖZLEMÉNYEK

<i>Soltész Zoltánné</i> : Az augsburgi Steiner-nyomda impresszum nélkül kiadott nyomtatványai	121
<i>Gündisch, Gustav</i> : Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts (Die Bücherei des Lukas Unglerus)	127
<i>Borsa Gedeon</i> : Korai széles lapszélű kiadványok Magyarországon	138
<i>Fekete Csaba</i> : Megkapta-e a vizsolyi bibliát Náprági Demeter?	144
<i>Széles Klára</i> : Henszlmann Imre, az irodalomkritikus	147
<i>Miklóssy János</i> : Török János „időszaki szemlé”-je (A Kelet Népe, 1856)	152
<i>Batári Gyula</i> : A Párisi Magyar Értestítőről	157

FIGYELŐ

<i>Magyar Könyvszemle '81</i>	160
<i>Havasi Zoltán</i> : Csűry István (1921–1980)	161
(–ó–): Sajtótörténeti Munkabizottság alakult	162
<i>Németh, István</i> : Kultur des Islam (Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében)	163
<i>Kókay György</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár újabb kiadványai	164

SZEMLE

<i>Nikolaus Lenau in Ungarn. Bibliographie. Bp. 1979. (Fried István)</i>	167
<i>Lech Szezucki</i> : Két 16. századi eretnek gondolkodó. Bp. 1980. (<i>Hopp Lajos</i>)	167
<i>Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf</i> : Corpus der gotischen Lederschnitteinbände aus dem deutschen Sprachgebiet. Stuttgart, 1980. (<i>Borsa Gedeon</i>)	168
<i>Needham, Paul</i> : Twelve Centuries of Bookbindings: 400–1600. New York–London, 1979. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	169
<i>Schunke, Ilse</i> : Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen. Berlin, 1979. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	171
<i>Beit-Arié, M. – Sirat, C.</i> : Manuscrits Médiévaux en Caractères Hébraïques portant des indications de date jusqu'à 1540. Bibliothèques de France et de d'Israël I–II. Jérusalem–Paris, 1972–1979. (<i>Scheiber Sándor</i>)	172
<i>Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. J. Roma, 1978. (Barlay Ö. Szabolcs)</i>	172

SOMMAIRE

SESSION COMMÉMORATIVE À L'OCCASION DE L'ANNIVERSAIRE DE LA PRESSE HONGROISE

<i>Szabolcsi, Miklós</i> : Discours d'ouverture du président	3
<i>Pálffy, József</i> : Salutation à la session commémorative	5
<i>Kosáry, Domokos</i> : La naissance de la presse hongroise	7
<i>Köpeczi, Béla</i> : La guerre d'indépendance de Rákóczi dans l'opinion publique de l'étranger	16
<i>Sziklay, László</i> : Les origines de la presse de langue non hongroise de Hongrie	23
<i>Kókay, György</i> : Les premiers journaux hongrois et les efforts académiques	
<i>Haiman, György</i> : Á la recherche des modèles des caractères géorgiens de Miklós Tótfalusi Kis	35
<i>Tóth, Béla</i> : La culture de bibliothèque de Debrecen au XVIII ^e siècle	41
<i>Fried, István</i> : Lajos Schedius et sa revue	66
<i>Fenyvesi, István</i> : Les livres russes et soviétiques de l'éditeur Kner aux années vingt	91
<i>Mme Sára-Lukátsy, Sarolta</i> : L'activité de directeur de bibliothèque de Ferenc Móra	95
	108

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Mme Soltész, Zoltán</i> : Les impressions publiées sans impressum de la presse Steiner d'Augsburg	121
<i>Gündisch, Gustav</i> : Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. (Die Bücherei des Lukas Unglerus)	127
<i>Borsa, Gedeon</i> : Des publications précoces à large marge en Hongrie	138
<i>Fekete, Csaba</i> : Est-ce que Demeter Náprági a obtenu la bible de Vizsoly?	144
<i>Széles, Klára</i> : Imre Henszlmann, le critique littéraire	152
<i>Miklóssy, János</i> : La „revue périodique” de János Török (Le Peuple de l'Orient 1856)	157

CHRONIQUE

<i>La Revue du Livre Hongrois 1981</i>	160
<i>Havasi, Zoltán</i> : István Csúry (1921—1980)	161
(—ó—): Le Comité de Travail de l'Histoire de Presse s'est formé	162
<i>Németh, István</i> : Kultur des Islam (Exposition dans la salle de fête de la Bibliothèque Nationale Autrichienne)	163
<i>Kókay, György</i> : Quelques nouvelles publications de la Bibliothèque Nationale Széchényi	164

REVUE

<i>Nikolaus Lenau in Ungarn. Bibliographie. Budapest, 1979. (Fried, István)</i>	167
<i>Szczucki, Lech</i> : Két 16. századi eretnek gondolkodó. (Deux penseurs hérétiques du XVI ^e siècle). Budapest, 1980. (Hopp, Lajos)	167
<i>Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf</i> : Corpus der gotischen Lederschnitteinbände aus dem deutschen Sprachgebiet. Stuttgart, 1980. (Borsa, Gedeon)	168
<i>Needham, Paul</i> : Twelve Centuries of Bookbindings: 400—1600. New York—London, 1979. (Rozsondai, Marianne)	169
<i>Schunke, Ilse</i> : Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen. Berlin, 1979. (Rozsondai, Marianne)	171
<i>Beit-Arié, M. — Sirat, C.</i> : Manuscrits Médiévaux en Caractères Hébraïques portant des indications de date jusqu'à 1540. Bibliothèques de France et d'Israël I—II. Jérusalem—Paris, 1972—1979. (Scheiber, Sándor)	172
<i>Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. J. Roma, 1978. (Barlay, Ö. Szabolcs)</i>	172

#

303 SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

97. évfolyam

1981

3

MIAI

IDO • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

97. ÉVF. 1981/3. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társszerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111–010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185–680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatra szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól

I.

A magyar királyság megalapítása idején még egész Európában virágkorát élte a keresztény egyháznak és államnak a Karoling-korban kifejeződött önértelmezése. Ez a király helyét — méltósága alapján — az egyházon belül jelölte ki, az ő gondjaira és kormányzatára bízta az egyházat. Az uralkodót a *defensor* vagy *rector ecclesiae* jogával és kötelességével ruházta fel. Ezért volt valamely uralkodó senki más alá nem rendelt, önálló és független hatalmának a legbiztosabb jele, ha országában ő tekinthető a *rector (defensor) ecclesiae*-nek.¹

A *rector ecclesiae* jogának és kötelességének ilyen értelmezésére szemléletes példa a 11. század második felében működő Brémai Ádám történetírói felfogása. (*Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* III. 3. és IV. 1.). Ő a dán püspökségeknek Nagy Ottó által történt adományozását, illetve a meghódított területen való alapítását hozta fel annak bizonyítására, mennyire a német császár főhatalma alatt („in sua ditione”) van Dánia.²

Keresztény hitre térése óta az ókori római birodalom, majd Bizánc is, és Nagy Károly meg Nagy Ottó idején való megújításától fogva a nyugati császárság is gyakran azonosította magát a „keresztény néppel” és sajátította ki Isten újszövetségi értelemben választott népének fogalmát. A császár szívesen értelmezte méltóságát univerzaliztikusan és vallotta magát az Imperium Christianum élén minden keresztény nép urának, legalább elméletben. Ennek megfelelően a birodalomtól függetlenül kereszténnyé vált, vagy a birodalomtól elszakadt keresztény népek létezését és igazhitűségét egyszerűen figyelmen kívül hagyták, vagy tagadták. A nagy ábránd, amely a császári hatalmi politika zászlaja volt: a császár birodalma földrajzilag azonos Krisztuséval. Ámde az önálló, vagy önállósodott keresztény népek a maguk gondolatvilága szerint a corpus Christi egyenrangú tagjainak tartották magukat, mint Krisztus *regnum*-ának részeit. Ez a felfogás arra jogosított minden katolikus népet és országot, hogy Isten választottjának tartsa magát, történetét pedig az isteni üdvterv részesének megvalósításaként kezelje. Elvitatták tehát a „Krisztus népe (populus Christianus)” jelleg kisajátítását a «római» birodalomtól és néptől.³ Országában ezért tölthetett be bármely keresztény nép királya *rector (defensor) ecclesiae*-ként ahhoz hasonló szerepet, mint a császár a birodalomban. Ilyen

¹ TELLENBACH, G., *Vom Zusammenleben der abendländischen Völker im Mittelalter*. Festschrift G. Ritter. Tübingen, 1950. 47.

² TRILLMICH, W.—BUCHNER, R. *Fontes Saeculorum Noni et Undecimi Historiam Ecclesiae Hammaburgensis necnon Imperii Illustrantes*. Berlin, 1961. 236 és 434.

³ LÖWE, H., *Von Theoderich dem Großen zu Karl dem Großen*. Das Werden des Abendlandes im Geschichtsbild des frühen Mittelalters. Deutsches Archiv 9. 1952 371—372. old.

mivoltában lett letéteményese a keresztény uralkodó királysága és népe önállóságának.

Ez az elmélet a gregoriánus reform-törekvések végleges győzelméig ismételtén visszatért az uralkodói méltóságról és jogáról folytatott vitákban, akár a császár védte a magáét a pápával szemben, akár az egyes királyok országukban önállóságukat és főhatalmukat a császár ellen.

Meghonosodott ez a felfogás és a vele való bizonyítás a 11. századi Magyarországon is. Tanú erre a 11. századi gesta, valamint Szent István nagyobb és kisebb legendája. Az egészet egyfajta rendszerbe Hartvik püspök foglalta abban a Szent István-életrajzban, amelyet — amint mondja — Kálmán király utasítására írt.

Hartvik összegezte a korábbi, magyarországi előzményeket, de sok szempontból túl is lépett rajtuk. Ő ti. már új, gregoriánus felfogású ellenfelekkel szemben védte a magyar király szuverenitását, és olyan, ehhez számított jogokat, amelyek a gregoriánus támadások célpontjai voltak. Ha eredményt akart elérni, szellemi fegyvertárát ki kellett egészítenie olyan új érvekkel, amelyek már figyelemmel vannak az invesztitúra-harc közben lezajlott, első szakaszának vitáiból meríthető tanulságokra. A gregoriánus tanítás ugyanis deszakralizálta mind a császári, mind a királyi méltóságot és megfosztotta az egyházon belüli, régebbi helyétől, világi tekintetben pedig az uralkodókkal szemben főhűbérúri igényt emelt. Hartvik művének vizsgálata megmutatja, milyen forrásokból merített, hogyan alakította át a régit és miként ötvözte az ekkor korszerűnek számító legújabbal szerves egységbe. Forrásai közül jól ismerjük a két régebbi István-életrajzhoz való viszonyát. Bartoniek Emma kiadása a *Scriptores* II. kötetében ezeket a szövegkapcsolatokat szemléletesen mutatja.

Az eddigi kutatás ezen alig lépett túl, nemigen ismert fel egyéb forrásokat, pedig ezek nyújtának valódi bepillantást Hartvik szellemi műhelyébe, amelyben a tudós püspök nagyhatású fegyverzetet kovácsolt.

Hartvik tehát a nagy összegező, továbbépítő és úttörő. Újonnan hasznosított, külföldi forrásainak vizsgálata előtt lássuk azonban a hozzá vezető utakat, magyarországi elődeinek tevékenységét.

II.

A magyar király önálló hatalmának és országa függetlenségének 11. századi szakrális-eszmei gyökere és bizonyítéka a *liturgiában*, főként a koronázási szertartásban határozható meg. Tekintsünk át néhány ilyen liturgikus forrást.⁴

A 11. századi magyar királyok koronázási szertartásai közül elég nagy biztonsággal határozható meg az 1050-es években a gyermek Salamoné. Őt az ún. Egbert (Dunstan)-ordo szerint avatták királlyá.⁵

Ennek a szertartásnak számos olyan részlete van, amelyet eredetileg még a kereszténnyé vált, antik római birodalomért és császáráért mondandó könyörgésként fogalmaztak. A késői angolszász Egbert-ordo szerkesztői az imádságok-

⁴ A liturgiának ilyen szempontú kútfőként való felismerésében H. Hirsch, C. Erdmann és G. Tellenbach munkássága volt az úttörő.

⁵ Lásd erről bővebben a *Memoria Saeculorum Hungariae* IV. kötetében megjelenés előtt álló tanulmányomat: Az ún. Egbert (Dunstan)-ordo alkalmazásáról a 11. századi Magyarországon, valamint összefoglalóan BERTÉNYI I., *A magyar korona története*, Bp. 1978. 58–59. további irodalommal.

ban a római birodalomra való hivatkozást mindenütt *keresztény* birodalomra, illetve *Krisztus birodalmára* (imperium Christianum) változtatták, s ezzel a koronázandó királyt a maga *keresztény* országában minden egyéb szövegmódosítás nélkül a kontextus következtében egyszerűen a császár szerepébe és helyére állították. Pl. az ősrégi híres és szélesen elterjedt szertartáskönyv, a *Sacramentarium Gelasianum* imádságát így alakították át:

„Isten, aki az Örök Király evangéliumának hirdetésére keresztény [eredeti: római] birodalmat készítetted elő, adj szolgálóidnak ... fejedelmeinknek égi fegyvert, hogy az egyházak békéjét ne háborgassa háborúk vihara.”

Még érdekesebb talán:

„Védd meg, mindenható örök Isten országunk királyát és előjáróit [er.: a római birodalom előjáróit] hogy jobboldban bizakodva, minden ellenségük fölé kerekedjenek.”⁶

Ez tehát Salamon koronázásán hangozhatott el.

Az egyik legrégebb magyarországi liturgikus kézirat, amely valamikor Szent László idején készült, a nagypénteki könyörgésben ezt tartalmazza:

„Könyörögjünk mélyen keresztény császáruinkért vagy királyunkért (pro xristianissimo imperatore vel rege nostro), hogy Urunk Istenünk vessen alá neki minden barbár népet örökös békességünk érdekében. Imádkozzunk. Hajtsunk térdet. Mindenható örök Isten, akinek kezében van a minden feletti hatalom és az országok minden joga, tekints kegyesen a mélyen keresztény [eredetileg: római] birodalomra, hogy a pogány népeket, amelyek vadságukban bizakodnak, jobbod ereje roppantsa össze.”⁷

Ezt az imát — a császárért könyörgő eredeti alakjában — a római misekönyv az egész világon elterjesztette.⁸ Magyarországi szövegében a király és a császár felcserélhető, vagylagos egymás mellett állása bárki előtt szemléletesen példázza: országában a magyar király a császár szerepét tölti be. Ez volt az az imádság, amelynek idézésével Lyoni Agobard Jámbor Lajost akarta császári kötelességének teljesítésére ösztönözni, és amelyre támaszkodva, XII. János pápa 962-ben méltatta Nagy Ottónak a hitetlen magyarok legyőzésével a császárság elnyeréséhez szerzett érdemeit. Különös nyomtatékot adott az ima magyarországi megjelenésének, hogy a szerkönyv összeállításának idején uralkodó László király az úzokkal és a besenyőkkel súlyos harcokat vívott, tökéletesen megfelelve a pogányok elleni hadviselés feladatának, amelyet az ima hangsúlyoz.

A magyar királynak országában a császárral való egyenjogúságát igyekszik bizonyítani több fontos helyén Szent István Nagyobb Legendája is, amely a közfelfogás szerint szintén Szent László uralma alatt keletkezett. A szerző ilyen szándékának nyoma lehet a legendának az adata, hogy Istvánt „imperialis excellentie signum”-mal való felruházás útján avatták királlyá.⁹ A legenda-hely III. Alfonz aszturiai király 10. század elején követett eljárásának ismeretében magyarázható. Alfonz ui. minden bizonnyal a Karolingokkal

⁶ TELLENBACH, G.; *Römischer und christlicher Reichsgedanke in der Liturgie des frühen Mittelalters*. Heidelberg, 1934. 55. nr. 5 és 64. nr. 28.

⁷ KNI EWALD, K., *A zágrábi érseki könyvtár MR 126 (XI. szd.) jelzésű Sacramentáriumának magyar rétege a MR 67. sz. zágrábi Breviárium (XIII. szd.) megvilágításában*. A magyarországi liturgia legrégebb emléke. Pannonhalmi Szemle, 13(1938) 38.

⁸ TELLENBACH 6. jegyzetben i.m. 51. old. nr. 1–2.

⁹ SZENTPÉTERY, E. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. röv. SRH. Bp. 1938. II. 384. old.

való egyenjogúságának bizonyítására — a tours-i Szent Márton egyház kincstárából — Karoling császári koronát („coronam imperialem ... ex auro gemmisque comptam”) akart magának venni.¹⁰ Ennek analógiájára a legenda idézett passzusa „a császári méltóság jelé”-nek fordítható és azt fejezi ki, hogy Istvánt olyan uralmi jelvénytel tették királlyá, mint amilyen a császár is rendelkezik.

Az író kétségtelenül nagyon fontos dolgokat akart kifejezni azzal, hogy a legendában kizárólag István szerepel a magyarok térítő apostolaként, („Uralmának határai közt érdeméért kapta az apostol-nevet”), az ő műve a hazai egyházi szervezet megteremtése és a főpapi székek betöltése, hogy önmagát és országát ismételten Szűz Mária védelmébe ajánlotta a hűbéri kommandáció terminusaival. István magát a Szűz Anya kegyelméből lett királynak mondja („quem tu regem constituisti”) és a II. Konráddal vívandó csata előtt Mária „örökségének (hereditas)”, Magyarországnak a pusztulását, vagy megmaradását az ő kezébe teszi le, Mária ítéletévé nyilvánítva a háború kimenetelét.¹¹

Ez az író mindenképpen igyekszik István történetéből kiküszöbölni a legkisebb olyan mozzanatot is, amelyet érvként használhattak amellelt, hogy Gizellának része volt István megkeresztelkedésében, vagy a császárnak a magyarok megtérítésében. Ezt szolgálja Szent Adalbert szerepének kiemelése és István kisgyermekkortól keresztény hitben való neveltetésének hangsúlyozása.¹²

A felsoroltakból határozottan megállapítható, hogy a szerző mindazokat az aktusokat tulajdonítja Istvánnak, amelyek a VII. Gergely előtti kor fogalmai szerint valamely király önállóságának és országa feletti szuverenitásának ismeretőjegyei.

Ervelése azonban szemmel láthatóan nem pusztán a császár fennhatósági igényeinek kivédését célozta.

Emlékeztet, hogy VII. Gergely istenítéletnek minősítette a mogyoródi csatát, amelynek elvesztése Salamont megfosztotta trónjától. A pápa szerint ez büntetés volt és Isten eleve tudása következtében érte Salamont. Isten ui. előre látta, hogy Salamon hűbérbe fogja venni IV. Henriktől Magyarországot és ezzel súlyos sérelmet fog okozni Szent Péternek, mert az övé az ország. Gergely két címen is Szent Péterének tartotta Magyarországot: azért, mert szerinte az országot István Péter apostolnak ajánlotta fel és mert III. Henrik is meghódította a Szentszék hűbéréül.

István Nagyobb Legendája az országnak „Mária örökségévé” nyilvánításával és István II. Konráddal szemben megnyert háborújának *Mária ítéletévé* minősítésével kiváló ellenérveket talált a pápa követeléseire. Magyarországnak a legenda szerinti „Mária öröksége”-mivolta a pápa által annyit hangoztatott *terra Sancti Petri*-konstrukció ellendarabja, s a legendaszerző szerint Szűz Mária II. Konráddal szemben meg is védte „hereditas”-át és annak általa állított királyát. Ez tiszteletteljes és határozott elhárítása a Szent Péter nevében támasztott evilági felsőség pápai igényének.¹³

¹⁰ Az említett oklevélről és Alfonz tervéről ERDMANN, C., *Die nichtrömische Kaiseridee. Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters*. Berlin, 1951. ed. BAETHGEN, F. 31–32. old.

¹¹ SRH II. 383–387, 390. és köv.

¹² SRH II. 380–381.

¹³ Lásd erről tanulmányomat: „*Iudicium Dei*” a magyar állam 11. századi külkapcsolataiban. (A Szent László-kori politikai és jogi ideológia történetéhez). In: *Athleta patriae*. Szent László-tanulmányok. Bp. 1980.

A hazai liturgia Szent István tiszteletét terjesztve, az ő pannóniai apostolszerepének méltatásával derekas részt vállalt a korabeli magyarság önálló keresztény nép-tudatának elmélyítésében. A már említett szerkönyvben Szent István votív miséjének oratio collectaja többek közt így szól:

„Isten . . . add meg, kérünk, érdemelje ki egyházad, hogy Ő [Sz. István] legyen védelmezője az égben, akit Pannónia méltó volt elnyerni a szent vallás tanítójául (divine religionis doctorem) a földön.”

Az áldozás utáni imádság (postcommunio) ugyanezt hangsúlyozza, s a magyar népet világosan *Isten házanépének* nevezi:

„Tekints, Uram, házad népére (familiam tuam) és . . . vezesd el kegyesen a mennyek országába, hiszen Szent István király, hitvallód tanításával a sötétségből az igaz világoságra térítetted.”¹⁴

A votív mise szövege három körülményt hangsúlyoz, amely egyébként fontos szerephez jut a legendában is: István szent voltát, a magyarságnak általa történt megtérítését és Isten házanépével való azonosságát. E három dolog összertartozását és a velük való foglalkozás politikai jelentőségét a legleplezetlenebbül Freisingi Ottónak egyik elfogultan magyar-ellenes nyilatkozata árulja el a 12. század közepén. Előadja ui., hogy II. Henrik

„nőtestvérét, Gizellát feleségül adván Istvánhoz, a magyarok királyához, mind őt mind egész országát megnyerte a hitnek. A magyarok, akik eddig még (hactenus) megőrizték a hitet, azt tartják, hogy Istvánt, mint hitük kútfejét (principium fidei suae) a szentek közt kell tisztelni.”¹⁵

Ottó egy lélekzetre kérdőjelezi meg István szentségét, a magyarok általa való krisztianizálását és keresztény hitük szilárdságát. Ez az álláspont Ottóban legnyersebb megfogalmazóját és szélsőséges képviselőjét találta meg. Nyilatkozata megmutatta, hogy a középkori magyarság keresztény önértelmezésének alapkérdéseiről és eszmei fegyvertárának legfontosabb darabjairól volt szó, amelyeket a hazai legendairódalom és liturgia már Szent László idején kidolgozott.

Az egyes uralkodókat nemcsak a Szentszéknek evilági főhatalomra törekvése állította önállóságuk megvédésének feladata elé, mint Szent Lászlót. A gregorianizmus ti. a Szentszék evilági fennhatóságának követelésén messze túllépett, amikor „az egyház szabadságának” jelszavával megtámadta az egyes uralkodók hagyományos *defensor (rector) ecclesiae*-szerepét. A királyokat nem egyszerűen hatalmi pozíciótól akarta megfosztani. Érzékenyebb ponton mérte a csapást: elméleti szempontból is visszájára fordította a keresztény királyi hatalom addigi önértelmezését és kicsavarta kezéből önállóságának legjobb argumentumát. A keresztény uralkodók: a császár és a királyok egyenragúságának új, gergelyi mintája és gondolati alapja, ti. a pápának *evilági* szempontból való, azonos alárendeltségük csak nehezen hódított teret.

Ezért a gregorianizmus ellenfelei számára eleve reménytelen lett volna Gergely rendszerével hagyományos érveket alkalmazva szállni szembe, bár erre is volt több kísérlet. A királyok régi *defensor ecclesiae* szerepét, vagy legalább egy részét híveik csak „modernizált” érveléssel, a helyzet változásával számot vetve próbálhatták megőrizni. Hasonló történt Magyarországon is.

¹⁴ KNIEWALD, i. m. 44–45. old.

¹⁵ GOMBOS, A. F., *Catalogus fontium historiae Hungaricae* . . . Bp. 1938. 1763.

A középkori magyar krónikaszerkesztés 120. fejezete minden valószínűség szerint Kálmán korában keletkezett. Szövege a Salamon bukását és Géza meg Szent László felülkerekedését eredményező mogyoródi csatával foglalkozik és a csatát istenítéletnek ábrázolja. Ez önmagában közeli rokon beállítás VII. Gergelynek Salamon trónvesztésére vonatkozó megnyilatkozásaival. A nagy különbség az, hogy a pápa a Szent Péternek szerinte okozott jogsérelem büntetésévé nyilvánította Salamon katonai kudarcát és trónvesztését, a krónika pedig ugyanezt az angyal által megjövendőlt és Szűz Mária közbenjárására történt eseménynek állítja be. A krónikás tehát a dolgok menetéből Szent Pétert kiiktatja, utódának, VII. Gergelynek a mogyoródi csatából vont következtetését a koronát hozó angyal győzelmet ígérő látomásával helyettesíti. A szerző e szerint a magyar trónbetöltés ügyét mintegy ki akarja vonni a pápai döntések köréből. A 120. krónikafejezet a VII. Gergely leveleire Magyarországon Kálmán idején keletkezett egyik fajta visszhang.¹⁶ A krónikafejezet érvelése mindenesetől régies, szerzője alig vet számot a Gergely utáni kor új követelményeivel, idegenül mozog közöttük. Kálmánnak ez semmi esetre sem lehetett az utolsó szava a pápához fűződő kapcsolatában. Gregoriánus szellemi fegyverzetű vitaellenféllel a régi vértetben nem lehetett eredményesen megküzdeni.

III.

Kálmán egyházpolitikai terveinek fontos, olyan dokumentuma maradt ránk, amely éppen a megváltozott, új viszonyok követelményeihez kíván igazodni, mégpedig a király megbízásából. Szent Istvánnak Hartvik püspök által írt életrajzáról van szó.

Szerzőjének fő feladata az volt — Tóth Zoltán kutatásaiból határozottan kiviláglik —, hogy „történelmi” címen bizonyítsa a pápa előtt a magyar királynak a hazai egyházzal kapcsolatos, olyan jogait, amelyeket a Szentszék VII. Gergely kora óta Európa-szerte elvitatott az uralkodóktól. Másik, legalább ennyire fontos feladata volt igazolni, hogy országában István a császáréhoz hasonló helyet és feladatot töltött be. Hartviknak és megbízójának, Kálmánnak ez a törekvése Szent István királlyá avatásának megörökítéséből tűnik ki a legjobban.

Hartvik előadása szerint István az országot

„tíz püspökségre osztotta és úgy intézkedett, hogy az esztergomi egyház legyen a többi, nek metropolisa és feje. Amikor pedig a bölcs fejedelem megismerte Asztrik buzgóását kánoni választás alapján a püspöki méltóság infulájával ékesítve kinevezte és neki adományozta a kalocsai püspöki méltóságot. Az atyja halála utáni negyedik évben . . . Asztrik főpapot . . . a szent apostolok küszöbéhez küldte, hogy kérje Szent Péter . . . utódától: részesítse bőséges áldásában a kereszténység zsenegjét, amely Pannónia földjén termett, szentesítse jóváhagyásának hatalmával, hogy az esztergomi egyház metropolis, a többi püspökséget szilárdítsa meg áldásával, őt magát pedig kegyeskedjék királyi koronával megerősíteni, hogy erre a méltóságra támaszkodva annál biztosabban fejezhessen be azt, amit Isten kegyelme által kezdett.

Miesko, a lengyelek hercege, miután alattvalóival felvette a hitet, követeket küldvén a pápához ugyanekkoriban kérte hogy apostoli áldás támogassa és királyi korona koronázza. Kívánságát teljesítve, a pápa már elkészítette a nagyszerű koronát, amelyet [Mieskonak] szándékozott küldeni áldásával és a királyi méltóság dicsőségével. Mivel azonban

¹⁶ Lásd a Mályusz Elemér Emlékkönyvben megjelenés előtt levő tanulmányomat: *Corona insigne victoriae sive regii honoris signum* címen.

tudja az Úr, ki az övé és Mátyást emelte fel és vele tette teljessé az apostolok számát, miután az apostolok kettőt szemeltek ki az apostolok rendjébe való sorsvetésre, Ő inkább választottját, Istvánt akarta ezzel a koronával ékesíteni. . . . Miután már előre meghatározták a napot, amelyen a már elkészült koronát a lengyelek hercegének kellett küldeni, a pápának látomásban megjelent az Úr követe és így szólt hozzá: »Tudjad meg, hogy holnap a nap első órájában ismeretlen népből való követek fognak érkezni hozzád, s ők hercegüknek királyi koronát fognak kérni az apostoli áldás adományával. Ezért az előkészített koronát késlekedés nélkül adasd hercegüknek, amint kérni fogják, mert őt illeti az, tudd meg, a királyi méltósággal egyetemben életének érdemeiért.«

A látomásnak megfelelően tehát a következő nap előbb jelzett órájában a pápához érkezett Asztrik főpap, ő . . . rendben előadva a szent herceg tetteit, az apostoli széktől kérte az előbb említett jelvényeket, kifejtve, hogy ő [István] érdemes erre a méltóságra és tisztségre, hiszen Isten segítségével ilyen nagy népet igazított le és hatalmával sok hitelent térített az Úrhoz. A pápa ezek hallatára nagyon megörült és kegyesen megengedett mindent, ahogyan kérték. Ezen kívül a király előtt hordozandó keresztet küldött az apostolság jelvényéül, mondván: »én ugyan apostol-utód vagyok, ő pedig érdem szerint apostola Krisztusnak, aki által Krisztus ekkora népet térített magához. Ezért rendelkezésére bizzuk, hogy amint az isteni kegyelem őt tanítja, mindkét jogn intézkedjék az egyházak betöltése felől a néppel együtt.«¹⁷

Az idézett szöveg tanúsága szerint Hartvik — a 120. krónikafejezet szerzőjétől elterően — egyáltalán nem törekedett a pápát kirekeszteni István királlyá tételéből és tágabb értelemben szerepét tagadni a magyar királykoronázással kapcsolatban, hanem a magyar koronát kifejezetten a Szentszéktől származtatta, a magyar király számos fontos jogositványával egyetemben.

Hartvik felfogása a magyar királynak a Szentszékhez és a császárhoz való viszonyáról, hozzájuk viszonyított helyzetéről és jogairól akkor állhat előttünk világosan, ha a bemutatott legendarészletet összevetjük megállapítható forrásaival, valamint a császárság jogait rögzítő, a maguk korában jól ismert (koholt vagy valódi) pápai dokumentumokkal, mint mércével.

Ilyen összehasonlítási alap XII. János pápának 962. február 12-én, kevésel Nagy Ottó császárrá koronázása után kiadott oklevele, amely a magdeburgi érsekség jogaival foglalkozik. Eszerint:

„Valahányszor újonnan felvett kereszténység javára a jóváhagyás és megerősítés privilégiumát kéri a római szentegyháztól . . . mindannyiszor teljes odaadással és minden szeretetünkkel fontosnak tartjuk megadni, hogy ravasz Ellenség gyűlölsége restségünk miatt rögvést el ne orozhassa azt, amit a kegyes kívánságokra helyes dolog minél bővebben megadni. Minden erővel arra kell hát törekednünk . . . hogy a keresztény hit, amelyet a mindenható Isten az ő szolgálainak útján mennyei diadallal naponta gyarapít és kiterjeszt, általa a mi segítségünkkel is ugyanott megerősödjék és fennmaradjon. Most pedig az isteni kegyelem műveként . . . Ottó király, miután legyőzte az avar (= magyar) és számos más barbár (= pogány) népséget, ahhoz az egyetemes és legfőbb székhez járult, amelyet Isten akaratából betöltünk, hogy Isten szentegyházának védelmére Szent Pétertől . . . szolgálatunk közreműködésével elnyerje a császári méltósághoz a győzelem diadalkoronáját. Atyai érzéssel fogadva őt, Isten anyaszentegyházának védelmére Szent Péter áldásával császárrá kentük . . . Ottó császár atyai tudomásunkra hozta, hogyan győkeztette meg legutóbb a katolikus hitben az általa legyőzött szlávokat, esedezve és állhatatosan kérve, hogy azok a juhok, akiket ő szerzett Krisztusnak, pásztor nélkül el ne kárhozzanak az ő Kígyó ravaszsága miatt . . . Elrendeljük tehát ezzel az oklevelünkkel, hogy a magdeburgi monostor . . . amelyet az említett szentséges császár a kereszténység újonnan való gyökeretvérese miatt épített, mivel közel esik az ottani népekhez, alakuljon át érseki székké, amely az alája rendelt püspökökön keresztül Isten egész nyáját kormányozhatja és vezetheti. Akarjuk, hogy a merseburgi monostor, amelynek létesítésére a felséges császár Istennek akkor tett fogalmat, amikor a magyarokat súlyosan megverte, püspöki szék legyen, a magdeburgi érsekség alá rendelve. Mivel pedig annyi népet egyáltalán nem lehet egy főpásztor alatt kormányozni, akarjuk . . . hogy mindazoktól a népektől származó

¹⁷ SRH II. 411 — 414. old.

jövedelmeket és tizedeket, amelyeket az említett kegyes császár keresztelt meg, vagy ő és azonos nevű fia, a király és utódaik Isten segítségével meg fognak keresztelni, legyen hatalma neki is és utódainak is szétosztani és odarendelni a magdeburgi, merseburgi vagy bármely más leendő egyházmegyének, ahogyan akarják . . . Amikor pedig majd a mindenható Isten a szlávok szomszéd népét említett szolgálja, a győzhetetlen császár, valamint fia, a király és utódaik által a keresztény hit követésére vezérelte, akarjuk, hogy ők erre alkalmas helyeken, ahogyan majd megfelel, létesítsenek püspökségeket . . .”¹⁸

XII. János és Hartvik szövegének összehasonlítása azt mutatja, hogy bennük a császárság és a magyar királyság alapítása határozottan párhuzamban áll, a pápa mindkét aktusnál azonos szerepet kap. Ez a beállítás a magyar királyság alapításának jelentőségét a császársághoz igyekszik közelíteni. Asztrik az István részére való koronakerést szinte a 962. évi pápai oklevél megfelelő részleteinek kivonatával indokolja. Alapvető fontossága van annak, hogy Hartvik szerint Magyarországon István műve mind az a térítő tevékenység, amelyet a pápai oklevél a „szlávokkal” kapcsolatban Ottónak, fiának és utódaiknak részben már elvégzett, részben még megoldandó feladatává nyilvánít. István tehát Hartviknál mind a „hitetlenek” feletti győzelmével, mind térítésükkel „császári” funkciót látott el. Kiemelendő az a megfelelés is, hogy a Hartvik-legendában István már megszervezte a püspökségeket és Esztergomot érseki székhellyé tette, amikor a pápától koronát és egyházzervezéséhez utólagos szentesítést kért, vagyis országában önállóan tette meg azt, amire a császár előzetesen kapott felhatalmazást a pápától.

A XII. János magdeburgi érsekségre vonatkozó oklevele és a Hartvik-szerkesztette István-életrajz közti párhuzamok alapján lehetséges, hogy Hartvik ennek az oklevélnek az ismeretében írhatta a legendát. A magdeburgi oklevél

¹⁸ ISRAEL, F.—MÖLLENBERG, W., *Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg*. Teil 1. Magdeburg, 1937. 41—42. „Quociens ad provecum nove christianitatis concessionis firmitatisque privilegium a sancta Romana ecclesia . . . exposcitur, totiens omni diligentia omnique amore impertiri opere precium duximus, ne, quod erga pia desideria propensius inpendi convenit, callidi hostis invidia ob desidiam indesinenter subripiat. Totis ergo viribus . . . certandum est, ut christianitatem, quam deus omnipotens per servos suos celesti tropheo cotidie extendit et provehit, nostro quoque per eum adiutorio in eodem solidetur et maneat. Nunc vero dei operante clementia . . . rex Otto devictis barbaris gentibus Auaribus scilicet ceterisque quampluribus, ut ad defensionem sancte dei ecclesie triumphalem victorie in imperii culmen per nos a beato Petro apostolorum principe suscipere coronam, summam et universalem, cui deo auctore presidemus, adiit sedem. Quem paterno affectu suscipientes, ad defensionem sancte dei ecclesie in imperatorem cum beati Petri apostoli benedictione unximus . . . Imperator Otto, qualiter Slavos, quos ipse devicit, in catholica fide noviter fundaverat, nostre paternitati innotuit, deprecans et bonix postulans, ne oves, quas ipse Christo adquisiverat ob pastoris defectionem antiqui serpentis versutia dampnarentur . . . per hanc cartam privilegii iubemus, ut Magdaburgense monasterium . . . quod prelibatus sanctissimus imperator ob novam christianitatem construxit, quia vicinius id locorum gentibus est, in archiepiscopalem transferatur sedem, que per subditos suffraganeos totum dei gregem regere et gubernare valeat. Volumus . . . ut Merseburgense monasterium, quod ipse piissimus imperator, qua Ungros prostravit, futurum deo devovit, in episcopalem debeat sedem, que Magdaburgensi sit subdita sedi. Et quia tot gentes sub uno pastore regi minime possunt, volumus . . . ut censum et decimationem omnium gentium, quas predictus piissimus imperator baptizavit vel per eum suumque filium equivocum regem successoresque eorum deo annuente baptizande sunt, ipsi successoresque eorum potestatem habeant distribuendi, subdendi Magdaburgensi, Merseburgensi vel cuicumque velint future unicuique sedi . . . Cum vero omnipotens deus per pretaxatum servum suum invictissimum imperatorem suumque filium regem successoresque eorum vicinam Slavorum gentem ad cultum christiane fidei perduxerit, per eosdem in convenientibus locis secundum opportunitatem episcopatus constitui . . . volumus . . .”

ismeretének és felhasználásának lehetősége különösen nagy nyomatékot kaphat abban az esetben, ha helyes Tóth Zoltánnak és Csóka Lajosnak az a következtetése, hogy Hartvik Magyarországra jövetele előtt az 1080-as években *Magdeburg érseke* volt,¹⁹ tehát bőven volt alkalmá XII. János oklevelével székhelyén megismerkedni. Ha történetesen Hartvik mindezeket *nem* XII. János 962. évi oklevelének ismeretében írta, akkor ez a körülmény csak hangsúlyosabbá teszi az István és a császár funkciói közt pusztán közismertségük alapján vont párhuzam szándékosságát és célszerűségét.

Motívum-történeti szempontból mind a császár koronázására vonatkozó oklevélnek, mint Hartvik érvelésének közös alapja az az ősi egyházi felfogás, amelyet Sevillai Isidorus így fogalmazott meg: „a korona diadaljelvény, azaz a királyi méltóság jele, amelyet a királyok fejére tesznek (Corona insigne victoriae sive regii honoris signum, quae in capita regum ponitur)”.²⁰

Az István részére állítólag küldött előviteli kereszt (crux anteferenda regi) valószínűleg szintén királlyá avatása és a császárkoronázás közti párhuzamot van hivatva erősíteni. A P. E. Schramm által a 11. századra keltezett „száli császár-ordo” szerint ti. a koronázási ünnepségek alkalmával a pápa jobbról, a milánói érsek balról támogatja a császárt, s ilyenkor „imperatorem ante portatur crux”.²⁰

Hartviknak (és Kálmánnak) a császárral és a pápával szembeni viszonyra vonatkozó felfogása egyszerre tűnik ki abból a meghatalmazásból, hogy István »mindkét jogon intézkedjék (utroque iure) az egyházak betöltése felől a néppel egyetemben,« mégpedig úgy, »amint erre az isteni kegyelem tanítja«.

Hasonlítsuk össze ezt a terminológiát és felhatalmazást a IV. Henrik és a gregoriánus reformerek közti küzdelem dokumentumaival.

A „két jog (ius utrumque)” fogalmát Hartvik egyáltalán nem a később szokásos módon a római és egyházjogra vonatkoztatja, hanem olyan értelemben, mint Ferrarai Wido, IV. Henrik híve. Ő úi. antigregoriánus vitairatot tett közzé, amely közvetlenül VII. Gergely halála után jelent meg. Eszerint

„minden püspöknek kétféle jogot adományoznak: az egyik a lelki, vagy isteni, a másik az evilági . . . (duo siquidem iura conceduntur episcopis omnibus, spirituale vel divinum, aliud saeculare . . .) Mindazt ui. ami a püspöki méltóságban lelki vonatkozás, a Szentlélek adományozza, bár püspök szolgálatának közvetítésével. Az evilági bírói jogosítványokat és mindent, amit a föld uralkodói és világiak adnak az egyháznak, mint pl. a curtisok, prédiumpok és minden regalia, . . . *saecularia*-nak nevezik, mint világiak által adományozottakat.”²¹

A Hartviknál feltűnő „mindkét jog (ius utrumque)” fogalompár tehát eredetében minden esetre *antigregoriánus*.

Annak kimódolásában, hogy István „utroque iure” pápai felhatalmazás alapján intézkedhetett a hazai egyházak betöltéséről, Hartvik a császár javára szóló, nevezetes antigregoriánus hamisítványok példáját követte. Az 1080-as évek elején ti. Ravennában privilégiumokat koholtak I. Hadrianus és VIII. Leó pápa nevére.

¹⁹ TÓTH, Z., *A Hartvik-legenda kritikájához*. Bp. 1942. 115–120. CSÓKA, J. L., *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Bp. 1967. 158–159.

²⁰ SCHRAMM, P. E., *Der „Salische Kaiserordo” und Benzo von Alba*. Deutsches Archiv 1(1937) 394.

²¹ ULLMANN, W., *Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter*. Aus dem Englischen übertragen von G. Möser-Mersky. Graz – Wien – Köln, 1960. 592. l. 135. jegyz.

Az állítólagos Hadrianum szerint Nagy Károly a pápa felhívására elfoglalta Páviát a longobardoktól, királyukat pedig fogolyként Rómába vitte. Ezért

„Hadrianus pápa és a lateráni zsinat átadta Károlynak a pápaválasztásnak és az apostoli szék betöltése felől való intézkedésnek a jogát és hatalmát (ius et potestatem eligendi pontificem et ordinandi apostolicam sedem) . . . Elrendelte ezen kívül, hogy az egyes provinciákban az érsekek és püspökök tőle (Károlytól) részesüljenek investitúrában, és senki nem szenteljen püspökké olyasvalakit, akit a király nem hagyott jóvá és nem investálta.”

A VIII. Leó nevében szóló *Privilegium minus* szerint Hadrianus példáját követve, Leó is megadta „I. Ottó német királynak és az itáliai királyságban őt követő utódoknak” a pápa, az érsekek és püspökök kinevezésének jogát: „Ha valakit a papság és a nép püspökké választ, csak akkor szenteljék fel, ha a fentemlített király hozzájárul és investitúrában részesíti.” VIII. Leó *Privilegium maiusa* azt a gregoriánus szempontból türhetetlen elvet tartalmazza, hogy „aki püspökséget kíván, tőle (a királytól) nyerje el tisztelettel a gyűrűt és a pásztorbotot.”²²

Összevetve azokat a kiváltságokat, amelyeket a magyar királynak „mindkét jogon” Hartvik, a német királynak pedig a bemutatott ravennai hamisítványok adnak a pápa nevében, azt kell mondanunk, hogy Hartvik eljárása tökéletesen megfelel annak, amelyet a ravennai hamisítványok koholója követett. A pápa-kinevezés császári előjogától eltekintve ti. Magyarország területén ugyanazokat a jogokat adatja meg a pápával Istvánnak, mint amelyekben állítólag Nagy Károly és Nagy Ottó részesült. A ravennai hamisítványok szellemével való megegyezés magyarázatául elegendő azokra a szoros kapcsolatokra hivatkozni, amelyek Szent László uralmának vége felé a magyar udvar és IV. Henrik közt fennálltak.

A Róma által elvitatott jogoknak a király részére való megmentését más-ként nem lehetett megkísérlni, mint pápai kiváltság álruhájába rejtve. A ravennai hamisítványok szellemében jogilag „korszerűen” szerkesztett, állítólagos privilegium megszerzését pedig a VII. Gergely és II. Orbán által is hangsúlyozott pápai koronaküldés történetéhez fűzve terjeszthették a Szentszék elé az elismertetés reményében. Erre éppen II. Orbán levele is buzdította Kálmánt: ha azzal a hódolattal fordul a pápához, mint hajdan István, és hűségén állhatatosan megmarad, akkor ő is megkaphatja mindazokat a jogokat („quicquid honoris et quicquid dignitatis”), mint István.²³ Hartvik előadta tehát, mire hatalmazta fel (Kálmán szerint és őszerinte) Istvánt annak idején az akkori pápa.

A ravennai oklevelekéhez hasonló érveléssel Hartvik a legcélravezetőbb megoldást választotta. Hitelük ui. annyira vitán felül állt, hogy a Hadrianum bekerült az 1112-ben meghalt Sigebertus Gemblacensis *Chronographia*jába, valamint a *Privilegium minus*-szal együtt az 1117-ben meghalt Chartres-i Ivo *Panormia*jába, azaz Hartvik és Kálmán kortársainak műveibe, majd a 12. század közepén Gratianus *Decretum*-ába (c. 22. D. 63. és c. 23. D. 63.) is. Ez az elterjedtség nagyban fokozza a Hadrianum és a *Privilegium minus* magyarországi ismertségének valószínűségét is.

Hartvik tehát pápai felhatalmazásra hivatkozva különféle, a császár által is gyakorolt és igényelt jogokat tulajdonított István királynak, olyanokat, ame-

²² MGH Const. I. 659—660, 666. és 673

²³ Századok, 1906. 406.

lyeket a császár pártja hamis pápai kiváltságokkal volt kénytelen támogatni. Ezek a gregoriánus alapelvekkel gyökeresen ellentétesek voltak. Mi bátoríthatta mégis Kálmánt és Hartvikot arra, hogy olyan jogoknak István részére való adományozását próbálja elismertetni a Szentszékkal, amelyeket a császártól is megtagadtak? A vállalkozás nem lehetett eleve teljesen reménytelen, hiszen különben megkísérelni sem lett volna érdemes.

Hartvik nagyon érdekes és a korabeli kanonisztika szempontjából is kifogástalan mintát talált. Forrását kétségtelenül meg lehet jelölni a hispániai gótok katolizálásával foglalkozó 589. évi III. toledói zsinat anyagában és az I. (Nagy Szent) Gergely pápa nevében ugyanerről szóló levélben. Ezeket a dokumentumokat a maguk egészében tartalmazza a nagytekintélyű pseudo-isidorusi kánon-gyűjtemény, ami önmagában is érthetővé teszi, hogyan jutott hozzájuk Hartvik.

A zsinatot 589-ben Rekkared nyugati gót király hívatta össze abból az alkalmából, hogy ő maga és egész birodalma áttért az arianizmusról a katolicizmusra és katolikus hitvallást tettek.

„Ezeket a nemes népeket, szent atyák, amelyeket mi tettünk az Úr kincsévé, az örök Istennek a ti kezetek által ajánlom fel engesztelő, szent áldozatul . . . Amint Isten akaratából a mi dolgunk volt, hogy ezeket a népeket Krisztus egyházával egységre vezéreljük, úgy a ti tanításotok feladata őket a katolikus hittételekre oktatni, hogy mindenestől az igaz hit ismeretében okulva, képesek legyenek a vészes eretnecség tévelygését szilárdan elvetni” — írta a király püspököknek.²⁴ A zsinat végzéseit megerősítve, ismét kijelenti:

„. . . Az isteni igazság sugalmazta elménknak, hogy a hit és az egyházi fegyelem megújítása végett rendeljük felségünk elé Hispánia minden püspökét . . . Megparancsolja tehát hatalmunk minden embernek, aki királyi hatalmunk alá tartozik, hogy senkinek ne legyen szabad megvetni és ne merészelje semmibe venni azt . . . amit ezen a szent zsinaton határoztak. A fejezetek pedig, amelyeket elménk helyesel, a fegyelemnek megfelelnek és a zsinaton összeállítottak, ezek . . .”²⁵

Röviden szólva: a zsinati anyag tanúsága szerint Rekkared úgy volt úttörője a gótok katolizálásának, mint István Hartviknál a magyarság keresztény vallásra térésének.

A *Collectio Pseudo-Isidoriana* az „egyház szabadságának” védelmezői előtt korlátlan tekintélyt élvezett. Az 1050-es években Humbertus de Silva Candidának szolgáltatta a legbővebb forrásanyagot az uralkodó egyházfősege, a laikus investitúra és a magánegyház elleni támadáshoz. Kánonjaira szívesen támaszkodott maga VII. Gergely is. A 11. századi kánongyűjtemények szerkesztői szintén teljesen megbíztak benne, „a pápai igényeknek ebben a pantheonjában”²⁶

Hartvik az István történetének zsínórmértékévé tehető mintát a bemutatott keretben találta meg, amelyet szigorúan gregoriánus álláspont sem kifogásolhatott. Ez a keret azután kanonizálta a gót királynak gregoriánus szempontból éppen nem kívánatos, de le nem tagadható egyházfői szerepét.

A szövegszerű bizonyítékot arra, hogy Hartvik forrásul használta a toledói dokumentumot, főként a zsinatnak Rekkared érdemeit méltató akklamációja szolgáltatja, amelyet kiegészít I. Gergely pápának a gót királyhoz küldött levele.

Az akklamáció szerint:

²⁴ HINSCHIUS, P., *Decretales Pseudo-Isidorianae et Capitula Angilramni*. Lipsiae, 1863. 355. old.

²⁵ HINSCHIUS i. m. 361.

²⁶ ULLMANN, i. m. 389 és 524.

„Dicsőség Urunknak, Jézus Krisztusnak, aki ilyen nemes népet kapcsolt az igaz hit egységébe . . . Ki kap örökkévaló koronát Istentől, ha nem a valódi igazhívó Rekkared király? . . . Új népek meghódítója ő az egyházban, és valóban apostol érdemét nyerje el, aki apostol feladatát teljesítette.”

I. Gergely pápának Rekkaredhez intézett válaszlevele a szempontunkból különösen érdekes, következő részleteket tartalmazza:

„Tétlen semmittevésem gyötör akkor engem, a restet és mihasznát, amikor a királyok a lelkeknek az ég kincstárába gyűjtésén buzgólkodnak. Mit fogok hát mondhatni a félelmes ítéletkor, amikor eljön a Bíró, ha üres kézzel érkezem oda, ahová felségéd azoknak a híveknek a seregeit hozza magával, akiket most vezérelt az odaadó és kitartó igehirdetéssel az igaz hit kegyelmére . . . Kis kulesot küldünk Szent Péter apostol szentséges teste mellől . . . bilincsből való vas van befoglalva . . . Keresztet is adtunk eme levél vívőjének, hogy vigye el számotokra, benne az Úr keresztjének fájából is van.”

A Hartvik-legendával fennálló szövegkapcsolat szemléltetésére bemutatjuk a legenda, a zsinati dokumentum és a pápai levél idevágó részletét latinul.

Hartvik

... Regio dignaretur ipsum (Stephanum) diademate roborare, ut eo fultus honore cepta per dei gratiam posset solidius stabilire . . . Pape per visum domini nunci-
us . . . dixit: » . . . Coronam . . . sibi . . . cum regni gloria pro vite sue meritis scito deberi . . . « Asericus . . . insignia postulavit indicans eum dignum fore tali honore et dignitate, qui plures gentes per dei adiutorium sibi subiugasset et multos infideles per suam potentiam ad dominum convertisset . . . Romanus pontifex . . . *crucem insuper anteferendam regi* velut in signum apostolatus misit, »ego« inquit » sum *apostolicus*, ille vero merito Christi apostolus, per quem tantum sibi populum Christus convertit.²⁷

Gergely levele

Clavem vero parvulam a sacratissimo beati Petri apostoli corpore . . . transmissimus, in qua inest ferrum de catenis inclusum . . . *Crucem quoque latori praesentium dedimus vobis offerendam*, in que lignum dominicae crucis inest . . . piger ego et inutilis tunc inerti otio torqueor, quando in animarum congregationibus pro lucro coelestis patriae reges elaborant. Quid itaque ego in illo tremendo examine iudicii venienti dicturus sum, si tunc illic vacuus venero, ubi tua excellentia greges post se fidelium ducet, quos modo ad verae fidei gratiam per studiosam et continuam praedicationem traxit.²⁸

Zsinati akklamáció

Gloria domino nostro Iesu Christo qui tam illustrem gentem unitati fidei verae copulavit . . . Cui a deo aeterna corona nisi vero orthodoxo Recaredo regi . . . *Ipse novarum plebium in ecclesia conquisitor, ipse mereatur veraciter apostolicum meritum, qui apostolicum implevit officium.*²⁹

A Hartvik-legenda itt bemutatott részletének a Pseudo-Isidorus gót vonatkozású szövegeitől való függése még határozottabban kitűnik, ha idézzük a Hartvik-legendának azt a másik helyét, amely Istvánt szintén az ország apostolának írja: „Merito igitur infra terminos sue dominationis nomen adeptus est apostoli.”

Ezt a mondatot Hartvik szövegkörnyezetével együtt *másik* forrásból, István Nagyobb Legendájából vette.³⁰

²⁷ SRH II. 413–414.

²⁸ HINSCHIUS, i. m. 735. és 734.

²⁹ HINSCHIUS, i. m. 356.

³⁰ A mondat Hartviknál SRH II. 419. a Legenda Maiorban SRH II. 386.

Belőle az az általánosabb tanulság is meríthető, hogy a más-más forrásból való átvételek ugyanazon a művön belül is jól megkülönböztethetők különféle eredetük szerint, hasonló hangzásuk ellenére.

Ezért annál bizonyosabban állapíthatjuk meg, hogy az István apostol-mivoltáról szóló két mondatot Hartvik két különféle forrásból merítette, s apostolságának királyságával kapcsolatos említése a Pseudo-Isidorus szövegein alapul.

A pápai koronaküldés és a vele összefüggő, állítólagos felhatalmazások történetének elemzéséből kitűnik, hogy a pápa Hartvik szerint nem új jogállapotot teremtett, hanem voltaképpen fennálló helyzetet szentesített: egyszerre ismerte el István apostol- és király-voltát, mégpedig Istentől látomásban kapott utasításra. Hartviknál István apostol- és király-mivolta a legszorosabban, bensőleg függ össze egymással. Gondolatmenete szerint az egyik a másik nélkül nem lehet meg. A legendában Istvánt még fejedelemként végzett térítő, tehát apostolkodó és egyházszervező, azaz apostoli jogú tevékenysége teszi érdemessé a királyi méltóságra. Királyságának elismerésével a pápa jóváhagyta apostolkodását és apostol-jogát. Érveléséből Hartvik elkerülhetetlenné tette azt a következtetést, hogy királlyá avatása után és *alapján* István még inkább rendelkezett azokkal az apostol-jogokkal, amelyeket fejedelemként ténylegesen amúgy is gyakorolt. Ebben a beállításban a pápa István apostolságát nemcsak apostolkodó, hanem apostol jogaival felruházott király szerepének értelmében is elismerte. »Az apostol feladatának betöltése« képesített az »apostol érdemének elnyerésére«. Ennek az utóbbi körülménynek a kézzelfogható jele, a *signum apostolatus* az előviteli kereszt lett.

Hartvik számára ehhez az ábrázoláshoz a toledói akklamáció mellett nem kis bátorítást adhatott I. Gergely levelének az a része, amely szerint a gót király a pápától kulcs- és keresztalakú ereklyetartókat kapott. A pápától adott kulcsot Hartvik — némi csúrés-csavarás árán — annak jeléül is magyarázhatta, hogy I. Gergely Rekkaredet ilyen módon a *kulcsok* jellegzetesen apostoli hatalmában részeltette. *Ezen* az alapon a magyar király igényelt apostol-jogainak pápai szentesítését célzó érveléséhez kánoni szövegben találhatott kiindulópontot, sőt precedenst. Hartvik részére a pápai követek előviteli keresztjének és a császár előtt a koronázási menetben vitt keresztnek az azonosítása, szándékos „összekeverése” volt a gondolati előfeltétele annak, hogy kimódolja: István számára apostolságának jeléül a pápa előviteli keresztet küldött. Ehhez a lépéshez szintén I. Gergely leveléből merített ösztönzést, mert ebben olvasott a pápa által kulcs társaságában királynak küldött keresztéről. Fontos példát mutatott végül az akklamáció, a kánoni szöveg Hartviknak arra is, hogy István hittérítő érdemének fokozására alaposan felértékelje, „tantus populus”-nak nyilvánítsa a pogány magyarságot.

Ennek megállapításával végére jutottunk annak a szemlének, amelyet az „apostoli királyság” Hartvik fogalmazta elméletének java forrásai felett tartottunk. Hartvik elméletének kettős célját állapíthattuk meg: a császárság és a magyar királyság közt mind keletkezése, mind funkció szempontjából a megfélemlés és párhuzamosság lehet a teljességét akarta bemutatni, ezen kívül — formai engedményt téve a gregoriánus követelményeknek — a „libertas ecclesiae” hívei előtt korszerű érveléssel igyekezett fenntartani a magyar királynak az egyházzal kapcsolatos, olyan jogait, amelyek — a lényegyet tekintve — a gregorianizmus előtti, régi királyeszmény elemei és a gregorianizmus támadásának céltáblái voltak.

Hartvik erőfeszítése a magyar király apostoli (követi) jogának elismertetéséért azt mindenesetre elérte, hogy ez a jog Európa-szerte ismert lett és precedensül szolgált II. Henrik angol király részére hasonló jog követeléséhez.³¹ Hartvik István-életrajza az utókorra igen nagy befolyással volt. Szertartási lectióként az „utroque iure” szavak kiiktatásával III. Ince pápa hagyta jóvá. Felhasználását az ellentétes törekvésű utódok kezén az jellemzi, hogy heterogén elemei közül, amelyeket Hartvik konstrukciója tartott egységben, ki-ki a számára éppen megfelelőt ragadta ki és hangsúlyozta.

GERICS, JÓZSEF

Les modèles et les sources de la vita Hartviciana Sancti Stephani regis Hungariae

La troisième biographie par ordre de succession du roi Saint Étienne (1000–1038) a été écrite, selon les instructions du roi Coloman (1095–1116), par l'évêque Hartwik qui, d'après les recherches hongroises récentes, était, durant un certain temps l'archevêque de Magdeburg en tant que partisan de l'empereur Henri IV.

D'après le pape Urbain II, le roi Coloman était un homme versé dans les canons, connaisseur du droit et de la loi. Guidé par un but politique et ecclésiastique décidé, il a fait écrire la biographie de son prédécesseur Étienne à Hartwik, grand prêtre henricien qui s'est réfugié en Hongrie. Ce but consistait, contrairement aux exigences du mouvement réformiste grégorien, à sauver pour Coloman et les rois hongrois suivants le privilège que le pape Sylvestre II aurait donné à Étienne en récompense pour son activité de missionnaire. „Dispositioni eiusdem (Stephani) prout divina ipsium gratia instruit, ecclesias simul cum populis utroque iure ordinandas relinquimus.” Ce droit du roi était le rôle du *rector ecclesiae*, que le grégorianisme a refusé.

Selon toute vraisemblance, Hartwik tâchait de prouver ce droit d'Étienne (et indirectement de ses successeurs) à la base de la charte que le pape Jean XII a promulguée sur les droits de l'archevêché de Magdeburg et dans laquelle il a sanctionné l'activité de missionnaire et d'organisateur ecclésiastique de l'empereur Othon I et de ses successeurs, accomplie et à accomplir dans l'avenir.

Outre cela, Hartwik pouvait se baser sur l'ouvrage de dispute antigrégorien qui a été publié, peu après la mort de Grégoire VII, par Guy de Ferrare, en faveur d'Henri IV, de même il pouvait employer les lettres de privilège fausses qu'on a fabriquées aux années 1080 à Ravenne et qui auraient été données par les papes Hadrian I et Léon VIII aux empereurs Charlemagne et Othon le Grand.

Les modèles incontestables de l'ouvrage de Hartwik sont les deux morceaux non faux du recueil de canons de Pseudo-Isidorus, c'est-à-dire la matière du troisième synode de Tolède de l'année 589, qui soulignent les mérites du roi Rekkared qui a catholisé les Visigoths ariens et la lettre du pape Grégoire adressée à Rekkared ayant le même ton. D'après les documents du synode, Rekkared était le pionnier de la conversion des Gots, tout comme chez Hartwik le roi Étienne est celui de la conversion des Hongrois.

La *Collectio Pseudo-Isidoriana*, ce „panthéon des exigences papales” avait une autorité absolue devant les réformistes grégoriens, notamment devant Grégoire VII et les rédacteurs des recueils de canons du XIe siècle. Hartwik a donc trouvé le cadre le plus convenable pour son but dans ce recueil qui a canonisé les droits ecclésiastiques du roi wisigoth.

Tout en faisant une concession formelle aux exigences grégoriennes, et en se référant à l'autorisation du pape, Hartwik tâchait de maintenir et de justifier les droits du roi hongrois se rapportant à l'église qui — d'après l'essence — étaient les cibles de l'attaque du grégorianisme.

³¹ GYÖRFFY GY., *Becket Tamás és Magyarország*, Filológiai Közlöny, 1970. 153. ol.

Hol nyomtatták Balassi Credulus és Juliáját?

A Magyar Nemzeti Múzeumi Könyvtár 1899. évi szerzeménykönyvének V. 367. naplószámahoz, a Dobrowsky Ágost könyvkereskedőtől vásárolt becses könyvek és kéziratok lajstromába az alábbi tételt jegyezték be:

*Szindarab töredék. XVI. sz. 4 lev. 10 Ft.*¹

A Knauz Nándor hagyatékából származó fragmentum leltárba vétel után Erdélyi Pálnak, a Könyvtár egyik tudományos munkatársának kezébe jutott. Erdélyi éppen abban az évben fejezte be Balassi-monográfiáját, amelynek már csak függelékébe tudta beilleszteni nagy felfedezését: a töredékben ui. a költőnek egy addig ismeretlen prózai művére talált.² Ide vágó részletes, elemző tanulmányát a következő évben, a *Magyar Könyvszemle* 1900. évfolyamában tette közzé.³ Itt a nyomtatványról az alábbi bibliográfiai leírást adta:

[Balassa Bálint] *Credulus és Julia. Komédia.*

[Bártfa, 1588–89.] 8-r. Töredék, mely a C ív 1., 4., 5. jelzett és 8. jelzetlen 4 leveléből áll.⁴

Erdélyi a töredék szerzőségét teljes biztonsággal Balassinak tulajdonította. A C₅ levél verzóján levő — a Radvánszky-kódexből már ismert — ekhós vers, a prózai szöveg stílusjegyei, a „fordulatos nyelv . . . népies zamatával, közmondásaival, magyarosságával, szólamaival és kifejezéseivel minden kételyt kizárólag reá”⁵ mutatnak — írta. A dráma cselekménye és a Júlia-ciklus között „tartalmi, tehát gondolatbeli egyezéseket”⁶ talált. A nyomtatás helyének és idejének meghatározásánál erős fenntartással élt. Míg a töredék valószínű nyomdahelyéül Bártfát jelölte meg — „e nyomdának az 1582–90. évek között megjelent termékeivel való egybevetés után”⁷ — a megjelenés évét csupán a költő biográfiai adatai alapján helyezte az 1588–89-es évekre. Úgy érezte, a 4 levél fakszimiléjének közlésével indítást adott, hogy „bibliográfiánk művelői a kérdéshez körültekintő tanulmányokat tehessenek.”⁸

¹ A nyomtatványtöredék rendkívüliségét már Dobrowsky antikvárius is megsejtette, mert árát más hasonló korú nyomtatványokéhoz képest magasra szabta. V.ö. a Magyar Nemzeti Múzeumi Könyvtár 1899. évi szerzeménykönyvének idézett helyével.

² ERDÉLYI PÁL: *Balassa Bálint 1551–1594*. Bp. 1899. 234–236.

³ ERDÉLYI PÁL: *Balassa Bálint komédiája*. = *Magyar Könyvszemle*. 1900. 1–16.

⁴ Uo. 2.

⁵ Uo. 4.

⁶ Uo. 5.

⁷ Uo. 2.

⁸ Uo. 2.

Erdélyinek Balassira vonatkozó tudós meglátását és intuícióját az 1958-ban előkerült Fanchali Jó-b-kódexben foglalt teljes drámaszöveg igazolta.⁹ A nyomtatvány feltételezett kiadási helye és ideje azonban feltétlen korrigálásra szorul. 1971-ben a *Régi magyarországi nyomtatványok* 1473–1600-as kötete végéig a következőket írta: „A töredék betűtípusainak alaposabb vizsgálatából kitűnt, hogy azokat sem Bártfán, sem más hazai nyomdában nem használták a XVI században...” így a dráma „bizonyosan a XVII. században jelent meg.”¹⁰

Az alábbiakban kísérletet szeretnék tenni ennek a nyitva maradt kérdésnek a tisztázására. Eljárásom a következő lépésekből fog állni:

1. A *Credulus* a Knauz-könyvtárban. A nyomtatvány leírása.
2. Balassi, a *Credulus* és a Fanchali Jó-b-kódex
3. A bártfai nyomtatás valószínűsége
4. A debreceni nyomtatás feltételezése
5. A nyomtatvány betűtípusai
6. A tipográfiai vizsgálat eredménye
7. Bártfa végleges kizárása

1. *A Credulus a Knauz-könyvtárban*

A Pozsonyban 1898-ban elhunyt Knauz Nándor neves történettudós könyvtára, végakaratóval ellentétben, szétszóródott. 1899-ben Dobrowsky antikvárius árverési katalógusának előszavában Récsey Viktor pannonthalmi könyvtárnok már csak a tényt konstatalhatta: „... Végtelenül sajnálom” — írta — „hogy nem akadt főpap, káptalan, intézet, testület, mely ezt a páratlan gyűjteményt a maga teljességében megszerezhetne volna.”¹¹

A valóban „páratlan gyűjtemény” egy része Dobrowsky közvetítésével talált új tulajdonost és helyet: a Nemzeti Múzeum Könyvtárában, továbbá egyházi és világi közgyűjteményekben és magángyűjtőknél. Más része — már ezt megelőzően — „mint Knauz Nándor t.t. irodalmi hagyatéka”,¹² az Akadémiai Könyvtár birtokába került.

A Dobrowsky-féle katalógus átnézése önmagában is elegendő, hogy az egykori Knauz-könyvtárról képet alkothassunk: együtt volt itt mindaz, ami az egyháztörténettel és diplomatikával foglalkozó tudós kutatómunkájához apparátusul szolgált. Hazai és külföldi egyháztörténeti irodalom — melyben szembetűnő a reformáció és ellenreformáció egykorú kiadványainak nagy száma —, jogtudományi, diplomatikai munkák, sematizmusok, kalendáriumok és tudományos folyóiratok sora. A tartalmi vonatkozásokat mellőzve, a gyűjtemény a XV. és a XIX. század vége között megjelent nyomtatványokat foglalt magába: számos ősnymtatványt, sok XVI. századi könyvet, gazdag RMK-állományt s jelentős számú Apponyi-kategóriába tartozó munkát. A XVII. századi hazai könyvnyomtatás szinte minden működő nyomda termékével képviselve volt.

A könyvtár egyik speciális sajátossága a töredékek nagy száma kutatásunk szempontjából külön figyelmet érdemel. A Knauz által megőrzött kódex-töre-

⁹ MIŠIANIK, Jan — ECKHARDT Sándor — KLANICZAY Tibor: *Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jó-b kódex magyar és szlovák versei*. Bp. 1959. 207 l.

¹⁰ RMNy. App. 52.

¹¹ *Catalogus bibliothecae F. Knauz*. Dobrowsky Ágost ódon munkák tárának 120. sz. jegyzéke. Bp. 1899. II. l.

¹² *Akadémiai Értesítő*. 1898. 398. l.

dékekkel tudományos irodalmunk újabban behatóan foglalkozott.¹³ Témánk kapcsán szólnunk kell a nyomtatványtöredékekről is. Mivel ezek a könyvtár egészéhez hasonlóan nem maradtak együtt, róluk képet csak segédletekből: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában levő hagyatéki katalógusból¹⁴ és Dobrowsky jegyzékéből alkothatunk. Megjegyzendő hogy a Balassi mű egyik jegyzékben sem szerepel. A kötéstáblákból kiáztatott levelek között Knauz olykor irodalomtörténeti értékű szövegre bukkant,¹⁵ máskor addig ismeretlen nyomtatványok töredékét találta meg. Korát megelőző értékszemléletével mindent megőrzött, még azt is, aminek jelentőségét egyidejűleg nem ismerte fel, így a *Credulus* és *Julia* szövegét is.

A nyomtatvány leírása

Az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában levő épen maradt 4 levél kötése (bordó félbőr, sárgásbarna márványpapírral kombinálva) — feltehetően a Dobrowskytól való vásárlás idején készülhetett. A kötet könyvtári jelzete RMK I.316/a., az RMNy-ben az App. 52. számot viseli. Mérete: 150 × 990 mm. A nyomtatvány csonkaságát a kötéstábla után bekötött 5 üres levél jelzi, amelyet a töredék négy nyomtatott levele követ. A leltári bélyegző 5. üres levél verzóján helyezkedik el, felette van beragasztva a provenienciára utaló terakotta színű 20x28 mm-es címke: »Knauz Nándor könyvtárából« felirattal. Erdélyi meghatározásának eredményét — amely azonos a *Könyvszemlében* közölt cikkének konklúziójával — a kötés utáni un. előzéklapra ceruzával jegyezték be. A nyolcadrét alakú nyomtatványnak valóban az Erdélyi által is megállapított C₁ és [C₈], valamint C₄ és C₅ levélpárja maradt meg, s ezáltal a rajtuk lévő szöveg csak a C₄ és C₅ levélnél összefüggő.

A töredék papírján feltűnően meglátszanak az idő és a kiáztatás nyomai, néhol féregrágott, néhol a lapszálon csonka. Vízjel egyik levélen sem látható. Az egyhasábos szöveg maximális szedéstükre 125 × 73 mm, a szövegtükör 121 × 73 mm. Marginália nincs. Az ívjelzet a szedés utolsó sora alatt középen, a laponként alkalmazott egy-két szótagból álló őrszó a szedés jobbsarkában az ívjelzettel egyvonalban helyezkedik el. (Kivétel a [C₈]a lap, ahol az őrszó a szedés utolsó sorával majdnem egyvonalban van.) A töredék nyomtatója a szövegméretet két antikva, egy kurzív és egy kiemelő-típus három tagjának szedett iniciáléként való alkalmazásával alakította ki.

2. Balassi, a *Credulus* és a *Fanchali Jób-kódex*

Ismeretes, hogy az 1588/89. év telén a magyar irodalom első zseniális lírikusa egy olasz drámát formált át hazai nyelvünkre. Balassi életének ekkori eseményei: erdélyi útja, a gazdag Júlia-Anna kezéért folytatott reménytelen küzdelme, egyaránt egzisztencia-mentésének kétségbeesett kísérleteiről tanúskodnak.

¹³ KÖRMENDY Kinga: *A Knauz-hagyatékek kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. Bp. 1979. 149

¹⁴ MTA Kézirattár. Bibl. 2° 43. ill. Bibl. 8° 11.

¹⁵ Pl. az MTA II. osztály 7. ülésén 1871. nov. 6-án: „Knauz Nándor l. t. bemutatott néme-ly XVI. századbéli részint magyar, részint Magyarországra vonatkozó ismeretlen nyomtatványokat.” = *Akadémiai Értesítő*. 1871. 281. l.

Bizonyos, hogy komédiáját, ezt az „akció-szegény”, pusztán „az emberi szó mindenható erejére épített dikció sorozat”-ot¹⁶ tartalmánál fogva alkalmasnak vélte Júlia visszahódítására. De alkalmasnak tartotta alkotókészségének erőpróbájára, a magyar világi dráma megteremtésére is.¹⁷

Balassi drámáját, amelyet — töredékében — mint tudjuk Erdélyi Pál fedezett fel irodalmi tudatunk számára, a költő verseinek eddig ismert legteljesebb gyűjteménye, a Radvánszky-kódex nem tartalmazza. Egy lépéssel előbbre jutottunk 1937-ben, amikor Waldapfel József a szövegtöredék alapján megtalálta a dráma olasz mintáját Cristoforo Castelletti *Amarillijében*,¹⁸ Iványi Béla pedig 1954-ben a mű címét is Batthyány Ádám németújvári könyvtárának 1651-ben készült lajstromában.¹⁹ A teljes szöveg mégis 1958-ig váratott magára: ekkor került ugyanis értő kezekbe a bécsi Hofbibliotheknak azóta Fanchali Jób-kódex néven ismert kéziratos gyűjteménye. Ez az 1595 és 1608 között — hat kéz másoló munkájaként — készült kódex a drámán kívül a költő nyolc versét, ezen felül magyar és szlovák reneszánsz-versek sorát tartalmazza. A dráma a 3. és 4. számú másolók írásával a kézirat 311–371. levelein található, és beírási idejeként az 1607–1608-as évek tekinthetők.

Az előkerült teljes szöveg azonban eltér a már korábban ismert nyomtatott szövegtől. Eckhardt Sándor elemzése szerint: „a változtatások száma töménytelen”²⁰ — s ez mind a részletekre, mind a dráma felépítésére vonatkozik. A kéziratnál a másolók által okozott értetlenségekkel és változtatásokkal, a nyomtatványnál a nyomtató helyesírás-módosításaival is számolva — Eckhardt a töredéket ítéli szövegében bővített és átdolgozott formájúnak, azaz a kódex szövegénél későbbinek. A változtatásokat szerzői szintűnek minősíti: a töredék nyelve gazdagabb magyaros fordulatokban, „... a költő tehát apránként magyarított, vagy mondjuk függetlenítette magát mintájától.”²¹ Balassira vall a dráma egyik betét-versének, az „Ó magas kősziklák...”-nak a töredékben eggyel megtoldott szakasza is, amely a kódexből hiányzik.²² A Credulus-töredék szövegtartalmát a Fanchali Jób-kódex alapján kiadott szöveggel összevetve a dráma két változatának szerkezeti különbségei szemléletesen megmutatkoznak. (L. a köv. lapon levő táblázatot.)

Az Erdélyi Pál felismerését megkönnyítő „Ó magas kősziklák...” kezdetű „panaszolkodó ének”²³ a C₃b levélen olvasható.

Valószínűnek lehet azonban tartani, hogy a Fanchali Jób-féle kódexből ismert szöveg és a mi bővebb nyomtatott szövegünk terjedelemben nem térhetett el

¹⁶ NEMESKÜRTY István: *Balassa Bálint*. Bp. 1978. 202. l.

¹⁷ L. a dráma ajánlásában: „... Akarnám... ez Comedia-szerzést új forma gyanánt elővenni...” = *Gyarmathi Balassa Bálintnak Thirsinek Angelicával, Sylvanusnak Galathea-val való szerelmekről. Szép magyar comoedia*. Bp. 1960. 9.

¹⁸ WALDAPEL József: *Balassi, Credulus és az olasz irodalom*. 1–3. közl. = *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1937. 142–154., 260–272., 354–365.

¹⁹ IVÁNYI Béla: *Néhány adat Balassi Bálint életéhez és műveihez*. = *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1954. 415–417.

²⁰ ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint szép magyar komédiája*. = *AzMTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*. 1959. 264.

²¹ Uo. 264.

²² A Fanchali Jób-kódex drámaszövegéből hiányzik, viszont a töredékben és a Radvánszky kódexben egyaránt benne van a versnek az a szakasza, ahol Echo a költő kérdésére az „Ágy” rímmel felel. Vö. Eckhardt, i. m. 265.

²³ L. a jelzett C₃b lapon.

		A töredék szövegében	A Fanchali Jóbkódex szövegében
C ₁ a—b	Briseida szól Credulussal	?	II. actus IV. scena
C ₄ a—b	Credulus és Julia párbeszéde	?	III. actus I. scena
C ₈ a—b	Sylvanus és Echo dialógus	III. actus III. scena	III. actus II. scena
[C ₈] a	Dienes szól Galateával	[IV. actus II. scena]	III. actus IV. scena
[C ₈] a—b	Credulus beszélgetése Sylvanussal	IV. actus III. scena	IV. actus I. scena

egymástól oly mértékben, hogy a kódex szövegének terjedelméből ne vonhatnánk megközelítő következtetést a mi nyomtatványunk teljes terjedelmére.

A kódex szövegét felmérve ugyanis megállapíthatjuk, hogy abban a mi töredékünknek megfelelő rész (az általunk nem ismert A⁸, B⁸ és részben ismert C⁸ ív) kb $\frac{2}{3}$ -át teszi a szöveg egészének. Ebből tehát arra következtethetünk, hogy a fennmaradó $\frac{1}{3}$ rész még egy D⁸, sőt lehetséges, hogy egy E ív felét is betöltötte. Ennek megfelelően a nyomtatvány eredeti terjedelme így rekonstruálható:

$$[A^8 B^8] C^8 [D^8 E^{4+?}]$$

3. A bártfai nyomtatás valószínűsége

A *Credulus* Erdélyi Pál által feltételezett nyomtatási helyét Bártfát, Vértess O. András ortográfiai kutatásai már 1939-ben megcáfolták.²⁴ Vértess tanulmánya rámutatott, hogy a magyarországi tipográfusok közül az „u” és „v” hangok jelölését „minden helyzetben és következetesen”²⁵ először a debreceni nyomtató, Lipsiai Rheda Pál választotta el nyomtatványaiban. Felismerte, hogy Rheda műhelyében „... külön betűket készítettek az ortográfiai újítás végrehajtására”²⁶ — s valóban: 1596 után a debreceni készlet már korábban használt és új betűtípusaiban egyaránt megjelentek „a többtől határozottan eltérő”²⁷ az ábécé tagjaihoz stílusban nem mindig illő, jellegzetes, zömök „u” betűk, Vértess a *Credulusszal* is foglalkozott: „Erdélyi megállapításával szemben rá kell mutatnunk arra, hogy az átvizsgált XVI. századi bártfai nyomtatványok nem egy tekintetben következetes helyesírásúak, de egyiknek az ortográfiája sem egyezik a *Credulus* és *Juliáéval*.” Véleménye szerint „sokkal megokoltabb a nyomtatvány keletkezési idejét az 1596 utáni időre tenni.”²⁸

²⁴ VÉRTES O. András: *Az u és v hangok jelöléstörténetéhez*. Bp. 1939. 27

²⁵ Uo. 21.

²⁶ Uo. 21. 1.

²⁷ Uo. 21.

²⁸ Uo. 6.

Vértess O. András helyesírástörténeti megállapításai tulajdonképpen irányt mutattak a nyomdahely keresésének további kutatásához. Ilyen, Debrecenre irányuló mélyebb kutatásra azonban a legutóbbi időig nem került sor. Alkalmat erre a debreceni nyomda XVI. század végi és XVII. századi termékeivel való általános foglalkozás adott. Az ortográfiai és betűtípuskutatás eredményeinek összecsengésére, a *Credulus* és a bártfai típusok összevetésére a debreceni nyomdai felszerelés ismeretében térünk majd vissza.

4. A debreceni nyomtatás feltételezése

Debrecen városában — mint közismert — a XVI/XVII. században egyetlen nyomda működött, ez látta el nyomdatermékekkel a helyi és környékbeli tanult társadalom szellemi szükségleteit. A város — mint a Tiszántúl református életének központja — vallásos tárgyú és magyar nyelvű kiadványok pártfogását tekintette hivatásának, s a város nyomdászának eleget kellett tennie ennek a követelménynek. A világi jellegű nyomdatermékek kiadásával szemben azonban az egyházi és világi városvezetés erősen elutasító álláspontra helyezkedett. Kivételek azonban így is akadtak: Gismunda és Gisquardus, majd Eurialius és Lukrécia szerelmének históriája az 1570-es, 80-as években mégis napvilágot látott a debreceni sajtó termékeként.²⁹ A nyomdásznak ugyanis az éves kalendáriumok megjelentetésén kívül ezek az olcsó, kisterjedelmű, városi támogatás és mecénás nélkül megjelent kiadványok jelentették a legnagyobb s legbiztosabb jövedelmet; az olvasóközönségnek pedig — amelynek túlnyomó része feltehetően a kollégiumi diákok köréből került ki — a ritka és tiltott gyümölcs örömét nyújtották. Rheda Pál működése idején azonban (1596–1619) a teológiai munkák szigorú sorát szépirodalomként — néhány történeti jellegű elbeszélésen kívül — már csak bibliai tárgyú históriák törik meg.³⁰ Ezek viszont — bár nem egyszer rejtőzve, impresszum nélkül — de következetesen végigkísérik az idősebb Rheda nyomtatói-kiadói tevékenységét. Fia Rheda Péter (1620–1630) és ennek utódja Fodorik Menyhért (1632–1651) működése alatt a világi tárgyú kiadványok még jobban megfogyatkoztak, s csupán a kalendáriumok megjelenésére zsugorodtak.

Így az az ortográfiai kutatásból kiinduló feltevés, hogy Balassi drámáját esetleg a XVII. századi Debrecenben nyomtatták — a város szellemi életét ismerve, rendhagyónak számít, de mégsem mondható valószínűtlennek. A legújabb kutatások szerint ui. Csáktornyai János tipográfus már 1593-ban — a költő életében — kinyomtatta a *Beteg lelkeknek való füves kertecskét*,³¹ s így mai tudásunk szerint sem a *Credulus* lenne az egyetlen Debrecenben megjelent Balassi mű. Bár a *Füves kertecske* — jól tudjuk — kegyes írás s így kinyomtatása nem jogosít fel okvetlen a szerelmes dráma itteni megjelenésének feltételezésére de ennek lehetőségét egyáltalán nem zárja ki.

²⁹ RMK I. 126. (RMNy 380.), RMK I. 360. (RMNy 625.), RMK I. 361. (RMNy 594.), RMK I. 367. (RMNy 608.).

³⁰ RMK I. 280. (RMNy 774.), RMK I. 282. (RMNy 778.), RMK I. 324. (RMNy 775.), RMK I. 327., RMK I. 358., RMK I. 362., RMK I. 363., RMK I. 365., RMK I. 368. (RMNy 777.), RMK I. 396., RMK I. 486., RMK I. 487., RMK I. 490.

³¹ Szabó Géza — Szelestei N. László: *Töredékek Csáktornyai János műhelyéből.* = Magyar Könyvszemle 1980. 304–308.

5. A nyomtatvány betűtípusai

A *Credulus*-nyomtatványra lényegében a szövegtípus antikvája jellemző, amely debreceni nyomtatványokban datálva 1597 és 1643 között fordul elő, vagyis Lipsiai Rheda Pál, Rheda Péter és Fodorik Menyhért készletében. Ennek a betűtípusnak 31 sorával nyomtatták töredékünk C_1 és C_4 levelét, valamint a C_5 és $[C_8]$ levél legnagyobb részét is. A kor stílusába beleillő ábécé ez, amelynek összképét csak a vele együtt használt írásjelek: a kis félkör alakú kérdő- és a mindig jobbradúló felkiáltójelek teszik jellegzetessé. Azonban 20 sorának magassága alapján — amely használatának egész időközében egyaránt 78 mm — mégis jól elkülöníthető más hazai nyomdák első látásra hasonló betűitől.³² A debreceni tipográfusok általában a művek szövegét, néha a cím egy-egy sorát, máskor csupán az élőfejet nyomtatták vele.

A C_5a és $[C_8]a$ lapokon feltűnő másik antikva-típus 1597 előtt is szerepel a debreceni nyomda termékein. Itt kiemelve fordul elő: az actusok, scenák, valamint a dialógusok előtti átvezető szöveg hordozójaként. A felvonásokat és jeleneteket jelző 1—1 sor verzális betűin kívül a típusból a két oldalon összesen 9 sor található.³³

Vizsgálatunkhoz ennél is kevesebb anyagot nyújt a C_5b lapon levő néhány kurzívával szedett szó: összesen 12 verzál betű, s köztük számos azonos. Ezekkel a kurzívákkal már Rheda Pál előtt is dolgoztak Debrecenben, s még a szövegtípus 1643-as elhasználódása után is nyomtattak velük.³⁴

A dísztelen kiadványt, amelyet sem valódi iniciálé, sem cifra nem tesz változatossá: három szedett iniciálé emel ki egyhangúságából: egy „S” a C_5a , egy „O” a C_5b és egy „C” az utolsó $[C_8]b$ lapon. Mindhárman egy Debrecenben 1596 és 1651 között kiemelés céljából állandóan használt típus tagjai, amelyben egy betű pár milliméter eltéréssel több méretben és alakban fordul elő, de a megkülönböztetés alapján a használat idejére vonatkozóan csak a „válogatás” és nem a következetesség állapítható meg. Egyedül a sor állandóan használt „C”-jétől eltérő „C” ad némi támpontot, ez először 1616-ban tűnik fel Szenczi Csene Péter *Confessio*jában (RMK I. 465., I. Dobrowsky katalógusában a 245. tételnél) —, majd hosszú hiátus után 1632 és 1639 között Fodorik Menyhért három nyomtatványán. Az 1616-os *Confessio* más vonatkozásban is rokonságot mutat a *Credulus*szal: szedéstükrük mérete azonos, a C_5a „S”-ének megfelelő „S” van a *Confessio* 6b lapján, a C_5b „O”-jával azonos méretű szedett iniciálét találunk pl. a 186b lapon.³⁵ Bár ezek a megfigyelések figyelemreméltóak, esetleges voltak miatt önmagukban természetesen nem bírnak feltétlen bizonyító jelleggel.

³² Antikva szövegtípus. 20 sorának magassága: 78 mm. „H”: 2,5 mm, „l”: 2,7 mm „n”: 1,9 mm, „p”: 2,8 mm.

³³ Antikva szövegtípus. 20 sorának magassága: 94 mm. „H”: 3,2 mm, „l”: 3,0 mm, „n”: 2,0 mm, „p”: 3,0 mm. (A 20 sor magasságát nem a töredék alapján adtuk meg. Méretként a típus használatának egész időközére jellemző adatot közöltünk, amely megegyezik a *Credulus* szövegében található sorokból kiszámítható 20 sor magassággal.)

³⁴ Kurzív szövegtípus. 20 sorának magassága: 78/79 mm. „H”: 2,2 mm, „l”: 2,8 mm, „n”: 1,6 mm, „p”: 3,0 mm. (A 20 sor magasságát ismét nem a töredék alapján adtuk meg. Vö. 33. jegyzet.)

³⁵ Antikva kiemelő típus. 20 sor magasság nem mérhető. A típus szövegünkben szereplő „O” és „S” tagjainak méretei: „O”₁: 6,2/6,3 mm, „O”₂: 6,7/7,0 mm. A *Credulus* „O”-ja: 6,8 mm. „S”₁: 6,2/6,4 mm, „S”₂: 6,8 mm. A *Credulus*ban „S”: 6,3 mm.

6. A tipográfiai vizsgálat eredménye

Töredékünk időbeli elhelyezéséhez a szövegtípus 1597—1643-as időkeretén kívül semmi biztos támpontunk nincsen. Az időkör lehetséges szűkítéséhez csak egyetlen módszerhez, a kopásvizsgálathoz folyamodhatunk. A nyomdai betűk ugyanis a használatban kopnak: rajzuk idővel megvastagszik, a betűkép kiálló részei letörnek, megcsonkulnak. Ezt a folyamatot azonban sokszor megzavarja a régóta használt típus teljes vagy részbeni újraöntése, befolyásolja a papír minősége, s nemegyszer a nyomdász munkája is, aki pl. túlfestékezéssel a betűk koránál jóval „idősebbnek” tűnő nyomtatványt állíthat elő. Vizsgálatunkat azonban — megközelítően objektív eredmény reményében — mindezek ellenére elvégeztük.

Szövegtípusunkat évről évre haladva vizsgáltuk. Megfigyeléseink alapján a típust az 1610-es évekig szebbnek, épebbnek, tisztábbnak, a század második évtizedének közepén 1612—1616 táján erősen hasonlónak, ezután — ha egyenetlenül és változóan is — fokozatosan kopottabbnak (pl. a „d”, „g”, „h”, „l” kiálló kis részeit), rosszabbnak láttuk. A változások azonban nem szembetűnőek, lassúak, egy-egy időszakban megállapításunknak ellentmondóak. Példaként néhány 1630-as évekbeli, szövegtípusunkkal szedett 8° formátum 31 soros Fodorik-nyomtatványt hozhatnánk fel (RMK I.627., RMK I.644., RMK I.738.) — amelyeknél az egyenetlen nyomás és a túlfestékezés miatt a kopás mértéke alig határozható meg, s a vizsgáló kétséggel nézi: vajon nem a kiáztatás mutatja-e korábbiak a *Credulus* azonos sorszámú, oktáv alakú oldalain levő betűképeket?

A meglevő 12 betű alapján nehéz véleményt mondani a C₅b oldal kurzíváiról. Bár a szövegünkben szereplő karakterisztikus „A”, „N”, és „M” hullámos, elnyújtott, a betűképből kilógó vonalai éppen törésre-kopásra való érzékenységek folytán alkalmasak lehetnének a típus állapotának megítélésére — a betűk kis száma miatt mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy a kurzívák „kora” megfelelhet az 1610-es évek közepének.

„S” és „O” szedett iniciáléink a XVII. századi debreceni kiadványokban sűrűn használt, egy betűből több formával bíró, s ezeket váltogató, kiemelő típus tagjai. Mivel két betűnk időbeli előfordulása szórványos, így a töredék datálásához segítségként nem használhatjuk őket. Nyomon tudjuk azonban követni az élesen metszett, jellegzetes rajzú és ritkán használt „C” minden előfordulási helyét, s ez két lehetőség felé vonz bennünket: RMK I.465. alapján az 1610-es évekre, az RMK I.612., RMK I.644. és RMK I.690. szerint az 1630-as évekre kell figyelmünket irányítatnunk. A [C₈]b oldal „C”-jét az 1616-os Rheda-nyomtatványhoz látjuk hasonlónak, karcsúnak, nem elhasznátnak, szépnek. Egyetlen betű csábítása alapján azonban naivság lenne a nyomtatás idejét konkretizálnunk, bár ez az „1616 környéke” harmonizál a szövegtípus állapotával is.

Döntésünkhöz a C₅a és [C₈]b oldalak antikvári segítettek. Bár vizsgálati anyagunk nagyon kevés — összesen 11 sor — az időbeli változást ennél a típus-

A *Credulus* 6,5 mm-es „C”-je különbözik a típus általában használt „C”-jétől, s a töredéken kívül összesen négy nyomtatványban fordul elő. Ezek: RMK I. 465., RMK I. 612., RMK I. 644. és RMK I. 690. (Összevetésül megadjuk a *Credulus* nyomtatásával több szempontból rokonságot mutató RMK I. 465. szedett iniciáléinak méreteit: „C”: 6,5 mm, „O”: 6,8/6,9 mm, „S”: 6,2/6,3 mm)

nál érezzük a legkövetkezetesebbnek. Kopás szempontjából külön figyelmet fordítottunk az ábécé jellegét oly dominánsan megadó „kalapos”, „talpas” verzál „A” alsó és felső vonalainak épségére, s jellegzetes, zömök méretű „U”-jára. Vizsgálatunkkor először egyenetlen, majd egyenesvonalú képet láttunk kirajzolódni. Bár a század elején (RMK I. 374., RMK I.389.) találkozunk csúnyább, vagy vegyesen jobb-rosszabb állapotot mutató betűképekkel is, a típus 1610-től megközelítően, majd az évtized közepe táján (főleg RMK I.454., RMK I.455., RMK I.462. és RMK I.465.) nagyon hasonlóná válik a töredékhez. Az 1620-as évektől kezdve (RMK I.497., RMK. I.498.) az 1630-as évek végéig (RMK I.607., RMK I.633., RMK I.644.) a típus olyan méretű romlását véljük látni, amelyhez képest a *Credulus* antikvári még a papír kiáztatása előtti állapotukban is épebbek lehettek.

* * *

A fenti tipográfiai vizsgálathoz még két kiegészítő szempontunk van. Az egyik egy nyomdász-gyakorlat, amelyet Rheda Pál és Fodorik részben egyformán alkalmaztak. Az ívjelzet szedéstükör alatti elhelyezése ui. sokszor jellemzi a nyomtató keze alól kikerült termékeket.³⁶ Így van ez pl. Rheda Péternél, akinek munkáin az ív jelzése mindig a szedés közepétől jobbra látható. A Fodorik-nyomtatványok zömén közepén levő ívjelzetet találunk (RMK I. 607., RMK II.484., RMK I.688. stb.), de van nála példa az egy munkán belül háromféleképpen elhelyezett ívjelzésre is. (RMK I.633. — az ívjelzet a szedéstükör alatt közepén, de ettől balra és jobbra is előfordul.) Munkásságának első szakaszában (1612-ig) Rheda Pál sem volt következetes: kiadványaiban olykor középre, de sokszor középtől jobbra nyomtatta az ívjelzést, egy nyomtatványon belül azonban mindig egységesen. 1613 és 1619 között azonban kivétel nélkül csak közepén elhelyezett ívjelzést találunk nála. A *Credulus* három meglevő és a szedéstükör közepe alatt látható ívjelzete, tehát nem mond ellene a betűképek alapján megállapítható nyomtatási időként megállapítható évkörnek.

Másik szempontunk: a *Credulus* szövegtípusával dolgozó három tipográfus nyomtatói ízlésének összevetése a dísztelen, egyszerű nyomtatványtöredékekkel. Rheda Péter ebben a viszonylatban sem jöhet szóba, hiszen 4—5 körzet „egymásraépítésével” túldíszített kiadványai egészen más jellegűek mint a *Credulus*. Viszont idősebb Rheda és Fodorik Menyhért mértéktartóan használták a debreceni készlet iniciáléit, cifráit és néhány záródíszét. S bár Rheda Pál mesterségbeli igényessége jóval nagyobb volt Fodorikénál, kiadványaiknak egyformán puritán stílusa mégis hasonlóságot mutat kettőjük között. S ha a Rheda és Fodorik-sajtó azonosságai ellenére töredékünk nyomtatójának meghatározásánál mégis Rheda Pál mellett döntünk, azt nem a debreceni városi tanács cenzúrájának egyre erősödő szigorára való tekintettel tesszük, hanem kizárólag a fentebb említett tipográfiai vizsgálatra alapozva. Ha ugyanis a *Credulus* betűtípusaira vonatkozó részmegállapításainkat összegezzük, akkor igen valószínűnek látszik, hogy a Balassi-dráma nyomtatási idejét az 1610-es évek közepére kell tennünk.

³⁶ Erre a vizsgálati szempontra Borsa Gedeon volt szíves figyelmemet felhívni.

7. Bártfa végleges kizárása

Bár a töredék debreceni nyomdahelyét már biztonsággal állíthatjuk, mégis vissza kell térnünk az Erdélyi Pál által feltételezett nyomtatási helyhez: Bártfához, hogy Vértes O. András ortográfiai cáfolatát tipográfiai alapon is megerősítsük. Erdélyi tévedése más szempontból is figyelmet érdemel, mivel nem ez az első debreceni nyomtatvány, amelyet a kutatás korábban bártfai sajtóterméknek tartott.³⁷

A *Credulus* szövegtípusának használati időkorében számos Gutgesel és Klösz-nyomtatványt vetettünk össze a két Rheda és Fodorik kiadványaival.³⁸ Vizsgálatunk eredményeként megállapítottuk, hogy a töredékben szereplő betűtípusokat sem a XVI. század végén, sem a XVII. század első harmadában nem használták Bártfán. A tévedések forrását egy bártfai antikvatípus és a *Credulus* actus-kezdeteinél kiemelve előforduló antikva-ábécé egyes betűképeinek valóban nagyon hasonló rajzában véljük látni. Ha azonban ezt a „hasonlóságot” a mérés egzakt kritériumainak alávetjük azt tapasztaljuk, hogy a bártfai típus 20 sorának magassága a debreceni típusétól erősen eltér.³⁹

Nyitva maradt kérdések

A *Credulus* és *Juliát* tehát nem Balassi életében, nem Bártfán, hanem Debrecenben Lipsiai Rheda Pál műhelyében nyomtatták — feltehetően az 1610-es évek közepe táján.

Arról, hogy akár a *Credulust*, akár a költő világi lírájának valamely részét a következő időkben bárhol is sajtó alá adták volna, mindmáig nincs tudomásunk. Minden jel arra vall, hogy a Balassi-versek három évszázadon át ismeretlenül, kéziratban lappangtak. Úgy véljük, jelentős vesztesége volt ez irodalmunknak. Nem pótolták ezt a hiányt a költő életében napvilágot látott *Füves kertecske*-kiadások, s nem pótolta utóbb a *Campianus*-fordítás megjelenése sem. Eredeti, nagy költői alkotásaiból csak istenes versei kerültek be a XVII. századtól a magyar irodalom véráramába. Így hát a könyvnyomtatás — mint közvetítő eszköz — az egyik legnagyobb magyar költőhöz ugyancsak mostoha volt.

Ha képzeletben rekonstruálni próbáljuk a *Szép magyar komédia* teljes debreceni kiadását, úgy Balassi nevét fel nem tűntető, hely és kiadási év nélküli, igénytelen kiállítású nyomtatványra gondolunk. Számos vele kapcsolatos kérdésre azonban ma még nem tudunk megfelelni. Ilyenek pl. a következők. Vajon ki adta be a dráma szövegét a debreceni tipográfiába? Balassi köréhez tartozó irodalomértő vagy versszerző? Egy a költőről nem is tudó ismeretlen személy? S tudta-e az illető mit választ ki, s ha nem, ízlése vezette-e, vagy csupán a dráma témája vonzotta? Vagy talán a nyomdász maga bukkant rá? Kérdés az is, vajon egy előző nyomtatott kiadás, vagy az irodalomtörténet által felté-

³⁷ Vö. SOLTÉSZ Zoltánné: *Impresszum nélküli régi magyar nyomtatványok meghatározása*. = Magyar Könyvszemle 1961. 66–80. I. Ezen kívül I. SZABÓ Géza—SZELESTEI N. László, i. m. 301–308.

³⁸ Pl. RMK II. 280 (RMNy 827.), RMK II. 287. (RMNy 846.), RMK II. 288. (RMNy 847.), RMK I. 375/a., RMK I. 413/a., RMK I. 459., RMK I. 473., RMK I. 566.

³⁹ A bártfai antikva típus 20 sorának magassága: 83 mm. „H”: 2,6 mm, „l”: 2,5 mm, „n”: 1,5 mm, „p”: 2,8 mm. A bártfai adatokat Farkas Ágnes bocsátotta rendelkezésemre.

addig hanem nyilván végére megyek val-
s valahogy jaro. Mert az minemü
has ez mat. felkémre állót, tényleg
hogy addig csak egy csöp nyugodalmom tele-
hesőn, míg valóban igazán meg nem ertm
az dolgot mint vagyok. BR: O júdós gyano-
lag, mely hamar elfolya émbéneke szivete-
halalos megdől! im mely hamar töltőd be ke-
serű meggel az oly síveket, kiket az érelem
gyönyörűgel es edeliséggel tapal. De te Cre-
dulus ez után nekem békét hagy f ne kunyórsly
utannám, s ne tudakozzal tülem, ha Julia eny-
hűle hozza avagy nem, ne supplicaly azon
hogy őtet hozza hasyam, hanem kezdgy má-
hoz: miért hogy ilyen hamisítat hisse felőle,
mertha ez után melletted állok bñ, ugyan ha-
talam. CR: E. Latode, szép dolog ilyenre mon-
dom: még ő haragfiam hogy en karom mō
rődöm. Bemminek tartod tē, azt, hogy ilyen
nagy félreles jomtul, főt az élető lelkőm
forjok meg vesőt fejemet? BR: S. Istenre
nébőndoskodgyal, hanem veső ki sívedből
ez ok nélkül való hamis gyanusagot, s hídgy
meg engemet is valaha vagy egy dologba,
mert tudom mit beszéllek; fogadgy főt, kō
nyorogy Iulianak, s ne gondoly vele ha sinton
haraguton tekint: is rad, es kemény soval sol-
is: Nem latode az tulok is mit művel, mikor
meg felhűsük? mint rug kapál, ökel, de azere
nem fokara ugyan meg felidül, s vívelli az jar-
mol. Az nagy cserfa is elég kemény, de azért
ugyan

2

2. kép C. b. lap

igaz nem volna. Ho ho még meg vesem csem-
be, mint setal volt gyakra a f. föl Sylvanus
uram az Iulia haza előt BR: Egyeb szükségert
nem, ökte szabad azon el menni? CR: E. D. Ma
szüksége volt vallyen tinten olyan gyakra bak-
lagni azon ala s. föl: Vay hogy nem tudod hogy
az horgon vagyon az élető, melyre az halakat
csalogatgyak. BR: Ott vagyon mayd csak nem
mond mi mi. Nagy Isten, vallyen beretteje va-
laha valaki ugy szeretőjet, hogy mitalul nem fel-
tőtte volna, ki ugyan ne ketelkedet volna, se
gyanakodot volna soha szeretőjéhez? CR: Ok
nélkül bizony igen bolondfag az kigyánakodik:
de az minck ember bizonyos jelet latya, annal-
is nagyobb bolondfag, ha meg sem veső cseben.
BR: S. vallyon melyik jelről ismered, hogy Iuli-
anak beadott teged Sylvanus? CR: Micsoda
nagyub jel kel annal, ha latom hogy Iulia, ha
csak rea tekintek, is, ottan elforditva fjet, es
el tekeredven előlem menten megyn mas fel-
kicsoda oly vak, ki annak okat csebe ne vegyet
BR: S. Nyavalyas mely almos! forkeny föl se-
peny, stőrőid meg az csemidet Nezhette mi-
al almodnák neha estőrdnck ő magokba az
félrelesők. Hallad uram fia, vallyon csak most
kezdőtte hozzá ily kemény tenni Iulia? Te-
kentőtte inkább valaha jo semvel read? vallyon
hol treselt s nevetkőzött kegyelmecek egy-
mással, s ki latja hogy Sylvanusfial nyajaskodot
volna: ladde balgatas, mint vagyon a dologh?
CR: O. No hadaron; az nap el nem nyugatik
addig,

1

1. kép C. a. lap

zak, s az mikor a szemile az tengőre bocsát,
 akkor lelek enis kegyes szerelmest hozad. C.R.E:
 Ki hinne, nagy lsten, hogy ilyen angyali szer-
 seben, ezfele kegyessnek biveben ilyen nagy
 barmny kegyetlenseg uralkodgyek? Talam im-
 ez repedezet kü siklatul sülettel? vagy Charta-
 go hatariban termett örösian tejet itad, vagy
 az Armeniai parduz csöcsreit poptad a mine-
 mü kegyetlen vagy? Az ssep Diana, az vadász-
 nak lsten affönya gyakran elhadta setalalat,
 sügyelmefesen halgatta az en fírmás verfel-
 met, löt meg az erdők hegye. Gyek, let-
 kek is halván az en keserves enekemet, mellet-
 tem keservesen meg zongóttak, csak te egye-
 dül ssep Iulia hogy alpis kegyes nőt a luleket
 be dugod befedimre, nem könyörülis raytam,
 sőt latom hogy binten ugy els k. ommal s-
 könyhullatafimmal, mint egy jo izü eleddelek.
 I.U.L. Tírtés kis eledelbator, akar én magam
 mondgyam: Nem vesed esedben segény, hog-
 inkab idegenítés mint edesítés engem magad-
 hoz ezfelel, ha nyilván latod, hogy semmit
 nem hasznals en nalam az fokgyermeki vagy as-
 folyi sirasoddal. Miert sirs mind untalan elő-
 tem, ha erős bívű féfi vagy? mit veskedetl-
 mit gyótród magad? C.R.E: Kételen vagyol-
 vele, mert az te ssepsegedhez valo szerelmem
 meg birt engem. Imem is fölgerjedöt, kevan-
 sagom öröltet rea, nem halgathatok, azért föl-
 nom es sírnom. kel akaratom ellenis. Azert az
 szerelmem fedgyed, kegyetlen, ne engemet: ho-

ot en sem keptelen sem te keptelen sem lehetet-
 len dolgot túlod nem lehetnek; hanem csak
 gy nelegyen ellened, hanem legyen sa-
 tran ssep sémelyedre neznem. I.U.L. Bi-
 zony: nom, vesőt, nyavalyadat, s banom hog-
 az igaz szerelm miat vallás ennyi fok búr, s no-
 ha sívem szerent akarnam, de mint hogynem
 segithetek sem könyhébithetek semmivel,
 azt is banom. Azert lassad, mert engem csak
 írában igyekezel hozad haytáni. C.R.E: Ha
 az lsten mind az mennyci s mind az földi fok
 ssepsegőket hozzajok illendő termésselékö-
 lítötte, mi dolog hogy süvedet az kegyesség-
 ben resztelne tötte? «Nem tudode, hogy oly
 binten az ssepseg az kegyesség helkül, mint az
 ssep kutjo forras víz nélkü, s mint az ssep fiatal
 zöld ág gyümölcs nélkü. Ha azt tartod, hogy
 nem erdemleim az te szerelmedet, am bar ne se-
 res engemet, csak enged ezt, hogy en szerethet-
 selek tegedet: s ha binten nem kedvellöd sem
 bősüllöd is, mégis csak ne utald tellyességgel
 az en szerelmemet, s ha szerelmefed, nem lehe-
 tek, legyek ottan csak rabod míg elek. I.U.L.
 Nem kel tat ugyanis sem sémelyed sem sölga-
 latod sem rabfagod, akar küseretöje, sölga-
 rabja legy, csak nekem hagy beket: elegendig
 treszesesben, talam mostis válaki meghlatott
 hogy együt vagyunk, s mindjart gyanusagban
 esik hozzánk: kis fecsegi, mert irgy az ember.
 Azertel megyek, Cupido es Venus mar adya-
 nak teled jo Credule. C.R.E.D. Ne sicsen edes
 senyus

imez köválnak panaszkodom enckemben.

C Magas kősziklák, Kietlenben nőtök, Kik nagyárceltem tüzen igaz bizonyágim Vátok mert kenaim, Tudgyatok mint éintem, Kik latta ckleben, Hogy így hallyon vessen, Mas mint en beretöjen.

ECHO, EN.
Tavoly egy erdőben, Nekem felesben,
Lón ugymint embertífo, Talam egyik tünder,
Jár it valamiert, Vagy valami vadso, Halo nem nyertöt, Az ki ith, cserdítöt, Labain ha volt beko.

ECHO
Echo nagy kenomba, Melybe lép Julia,
Engem fertengeni hagy: Mi könnyebbíthet meg, S mitül lehet kerlek, Kemenyíve hozzam lagy? Kéferü kenomat, Mi enyhítheti most? S mi az mirelekem vagy?

ACT
Azt igaz... ndad, De mond megaztis hát Ott ki vigasztalhatna? Bum helyet örömet, Gyönyörű éistet, Nekem ot ki adhatna? Igazan ki neve, Kit foknak kivüle, Lelkem oda Kevanna.

ANNAM
Azt bizon meg vallom, De jo foglalom,
Kedvefe neki vagy nem? Szep Iuliam Annam,
Lesőne jo hozzam, Meg kegyelmeze nekem
Hogy regen foglalom, Lesőne jutalmom, Kelte jor remenlenem?

NAMI
Kegyetlenlegejert? Erte túrt sok kenert,
Lam meg ístentül íem fél, O fejer mellyeben,
Mint lép lagy főkben, Kegyetlenleg hollag el, Mert

6

6. kép C₉b lap

maradok az késerűségben, mint az nap nélkül való főtésfőben.

IO Iupiter mit vétöttem oly nagyot ellened, hogy hozzam nem engedted az lép Iulianak kötermekétü fívet? O Venus mikor begytem megazteforvenyedtet, hogy ellenem ötetigy kemenjűtet, lam fenkit nem gyűlöl ez vilagon, inkab en-nalammal! De mit panaszkodom he- aban, s mit eszedezem, ha mind csak Sylvanus ennek az oka Vay haladatlan tökelletlen ember, tértűlet vartam jót, neked jelentettem meg minden árcelmes kevanfogomat, igazán alstvan tegedet, nezhette mint arulú el, de bat rémentelenül hallyak meg, ha magam ketkezzével nem allom meg bosszumat ravíad.

ACTUS III. SCENA III.

Sylvanus az erdei tündervad, **ECHO** a fönnyalénekelve befelgetven Iulianhoz, a loferelmeről, feleleteket vében Echoval.

SYLVANUS: Nappal vagon az féléken nyulaknak az agarak miat bantafok, az halaknak is nappal verik meg az halot s a horgot, az fiantó barom is akkor vifeli az igat: de cseleltelve, midőn az fejer hold kiterjett világot, mind nyulak, halak, baromok bekevelnyugó- nak: csak egyedül nekem hogy sem egyeltem nappal nincs semmi nyugodalmam, még min- denkor

5

5. kép C₉a lap

CREULUS, csak kar, mert nem mester, kedhetel ugy te Sylvane, hogy dolgozat el fedezhesd előttem. Nincs oly tucok, mely valaha ki nem jelenik. SYL. Mi dolog, talam bort ittal? Mit gárázdalkodol velem? CRED. Nem csak garazdalkodom az hitetlen főkellelen voltodért, hanem ugyan úgyve is kap meg maguba gondórtel, mayd megis vonjuk a gubát egy más hatan hara nem gondolá SYL. Valamiért? vallyon mi bantafod volt valaha en éuim jambor, hogy egy parvarkodól? CRED. Mi bantafom? még az kérdőde? vaj hogynem tudod. Te hozzád en egy biztam mint magamhoz, fahoz képest tanacsotis kerdettem tőled mint még hit barafomul, dicserven hol bomet, hol kezét, hol bavat, hol homlokát Julianak előtred, azt alitvan, hogy orvqslanál inkább mint elszulnalnyavalyamban: f hatekentem, hát nem baratom, hanem halalos ellenfegem voltal ennekem, mert fok ezteideig valo bolgalatmnak minden érdemet bérrel elvestetted tőlem: hogy tehettel ilyen arultatást raytam: ki hitte volna hogy engemet (ilyen jó tarsodat igaz barafodat, kinek mindenkor vőitd jó akarsagot, f teis ajánlottad magadat), így aruly el, f így idegenitied el tőlem Iuliat? Eze az igaz barafag főkelleter jamborlag? SYL. Ne dalgalyoskodgyal, hald meg, im meg mondom, f az utan tegy magad tőletet benne, ha érdemleke bocsanatot vagy nem. Egykor Dametával balagunk vala az olayfa völgyen, f egy dombnak

nem többet csak parandóly, meg álló bunknak kenten ede verem. GAL. Kirefas im jó batiyam, mint ha him varro tarsom volna. DIE. Nely vadon partya magat; nam oly nagy tarafod magad, mint az Erdelyiek az jó buzafá dragalagban, vagy az Patakiasz á bukbor idejen az főt. GAL. De ne trefaly az agebe. DIE. Eritrik firsik, bezzeg fep, vayha meg foglaltam. GAL. Minck belesles? DIE. Amaz tengelicz nek firsik firsing, nezhetsé mint ju az fomat, ha lépém volna, mayd meg foglaltam. GAL. Meg az eber: hagy békét az istor firsak, nezhethon egy kezkenő nalam, neked adnam en ezt, ha imez kofarka Eperjet en tőldm elvetethetned az te uraddal, bizon csak ezennel földtem en magam két kezemmel. DIE. De: ugyan: adode az kezkenő, f én csak tref. GAL. De: ugy odad adom, nam nem hiszed. DIE. Adod firt az eperjet, fted, el most az kezkenőt, had allyon nalam. GAL. Bator, valamely orabban kevanod, ottan oda adom, csak vegye el Sylvanus az eperjet. Meny el, ften adgyon haspot tőre kötfedben.

ACTUS III. SCENA III.

Credulus feddőzik Sylvanusnal, hogy Iuliat tőle el csalta, de ő először tagadgya, oston vegre azt mondgya, hogy ő nem erőlködött azon, hanem az rementelen alkotmatossag, vagy ferencse ferzöttte köztők az ferelmét.

Cred.

telezett kéziratok könyvek egyike került a tipográfus kezébe? Egy további kérdés: Rheda Pál Debrecenben, az 1610-es évek közepén — a szigorú Hodászi Lukács esperessége alatt vagy után — csakis anyagi okokból vállalta volna a *Credulus* kinyomtatását vagy talán másért? És végül: vajon egyáltalán tudomást szerzett-e az anonym kis nyomtatványról a költő műveinek összkiadására készülő hűséges tanítvány, Rimay János? A teljes nyomtatvány egyszeri előkerülése feltehetően felelne kérdéseink egy részére, — s ami ennél is sokkal több: megajándékozna a magyar irodalmat Balassi Bálint drámájának legteljesebb szövegalakjával.

BERLÁSZ, PIROSKA

Wo wurde Balassi's *Credulus* und *Julia* gedruckt?

Im Jahre 1899, im Nachlass des Geschichtswissenschaftlers Nándor Knauz fand man ein Bruchstück von vier Blättern aus der gedruckten Auflage des einzigen bis heute bekannten Dramas von Bálint Balassi. Dieses Bruchstück geriet ins Eigentum der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi; dort wurde seine Identität vom Literaturhistoriker Pál Erdélyi bestimmt. Er war der Meinung, dass dieses Druckwerk wahrscheinlich am Ende des XVI. Jahrhunderts zu Bártfa hergestellt wurde.

Der Band des im Jahre 1971 erschienenen Nachschlagewerkes *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum 1473—1600* stellte in Frage die Bártfaer Herkunft unseres Bruchstücks. Das gab uns die Anregung das Druckort des Fragments durch typographische Mittel bestimmen zu versuchen.

Weil aber die vorliegenden vier Blätter keine Initiale oder Buchschmuck enthalten, — konnte die Aufklärung der Frage des Druckortes nur auf Grund der einzelnen Buchstabentypen versucht werden. Das Textbild ist durch die Anwendung von drei Buchstaben zweier Antiqua-, eines Kursiv- und eines hervorhebenden Types zu charakterisieren.

Durch eine bis in die Einzelheiten gehende Untersuchung gelang es festzustellen, dass der Texttypus des Druckwerkes nicht zu Bártfa, sondern in der Debrecziner Stadtdruckerei zwischen 1597 und 1643 benutzt wurde. Die weitere typographische Analyse ermöglichte auch die Folgerung, dass das Fragment wahrscheinlich in der Mitte der 1610-er Jahre gedruckt wurde.

Thomas Seget's (from Edinborough) Middle European connections in reflection of Cod. Vat. Lat. 9385

Thomas Seget from Edinborough is worth to be discussed by the special literature because of several reasons. He was travelling not only in England but in Netherlands, Germany, visited the Bohemian and Polish intellectual centers, and supposed to travel through Hungary too. There were hundreds of humanists like he was, but few of them kept their relations so consciously to the contemporary intellectual leaders as the Scot Seget. This is proved not only by his correspondence, but also by the *Album Amicorum* (Codice Vat. Lat. 9385) which will be analysed here.

Because he was travelling thoroughly Europe, his activity is studied by the Dutch renaissance researchers as well as the Italian, German, Czechoslovakian, Polish ones too. But the research work (which is various and refers to several language areas) needs to summarize — with the help of the available data — those results, which are to make clear Seget's life-work and its numerous question-marks. The reason, what makes it necessary, is that — up to now — he was studied by the researchers only in connection with one special subject. E.g. Antonio Favaro (connected to Galileo Galilei), Florio Banfi (because of Marino Ghetaldi), Otakar Odložilik (because of his friendship to the Polish Szymon Szymonowicz). The studies of the above-mentioned researchers are indispensable, because they reveal — in spite of their special respects — a number of informations about the most different periods of Seget's life.¹ We are going to study especially the *Album Amicorum* — which would deserve a fascimile edition — because of its hidden values. But this booklet contents the recording of no more than four years (1597—1600), consequently the data of the previous and the following periods have to be studied too.

* * *

In spite of that we have records about two Seget too (without the possibility of the precise outline of the difference between the "older" and the "younger" one) we haven't too much reliable data about his early years. It is much better to call attention — instead of the confused biographical data — to that period, when Seget got acquainted with Justus Lipsius and became his disciple.

¹ Antonio FAVARO: *Dall'Album Amicorum di Tommaso Seggett (!)*, Atti e memorie della R. Accademia di scienze, lettere ed arti in Padova, N. S., vol. VI, 58—62. The same: *Ancora di Tommaso Seggett*, Atti . . . vol. VII, 19—21. Florio BANFI: *Marino Ghetaldi da Ragusa e Tommaso Seghet (!) da Edimburgo*, Archivio Storico per la Dalmazia 1933, 323—340. Otakar ODŁOZILIK: *Thomas Seget, a scottish friend of Szymon Szymonowicz*, Reprinted from the Polish Review, vol. XI, No. 1, 1966, 1—37.

We can identify this datum by the help of two different documents. The one is that letter of recommendation, which had put Seget — by all means — on his carrier and which made possible the friendship of numerous well-known humanists with Seget for long years. It is almost indisputable that Lipsius too had the same intention. His first sentence begins like this: "Testimonium, qui haec legetis." The following is the content of the letter from the year 1597:

„Testor apud vos serio, hac mea manu, Thomam Segetum, notum mihi a *pluribus annis* fuisse, imo ab ipsa prima eius adolescentia, meum vel discipulum vel auditorem. Eo omni tempore probis se probasse ac mihi in primis, ob acre et excellens ingenium, ardorem studii, atque ita profecisse, ut in meliori omni literatura paucos sibi aequales habeat in aequali aevi. Addo et moribus modestum ingeniumque esse et dignum quem tales aestiment atque ament. Lovani, VI. Kal. Sextil. 1597.”²

The other script is originated also from Lipsius and it can be found in the — already mentioned — *Album Amicorum*. Before introducing and analysing the text let us say some word about the Album itself. The size of the booklet is 14 × 16 cm and it consists of 125 pages. It is to be found in the stock of Biblioteca Vaticana Riserva. There are the followings on the first page of the Album: "Caratteri rarissimi. Thomas Segeti Scoti Collectio plurium erga ipsum amicitiae monumentorum a Viris illustribus scripta." The following motto is on the second page: "Disco orbi quisque sibi." The name of the proprietor: "Thomas Segetus Scotus." Later the next can be read: "H. L. (Amicitiae) et (Benevolentiae) S. E." There is a handscript originated later, on the beginning of the Album:

„Questo libro è un tesoro, perchè qui trovansi insieme raccolti caratteri che di mano propria usavano nello scrivere diversi letterati che fiorirono verso il 1590, come a dir Giusto Lipsio, il Cerk, Fra Paolo Servita, il Possevino, il Guarino, il Galileo, ad altri molti.”

That book is a real "tesoro", treasure, which has to be scrutinized. Up to now Florio Banfi was the only, who tried to make a list about the circle of friends to be found in the Album. But his list is incomplete (he didn't mention for instance just the name of Lipsius), on the other hand he didn't notice — or perhaps it wasn't important for him — the data of peregrination which might have been reconstructed by the dating.³ As for the chronological review, it gives us the most bases to the research work: when, where, with whom got Seget acquainted?⁴ The last column of the compilation shows the number of the pages.

² Banfi op. cit. 324. — Justi LIPSI: *Epistolarum selectarum centuria singularis ad Italos et Hispanos quive in iis locis*, Antverpiae 1613, 62.

³ Banfi's list quoted work 329–331. Some mistaken data must be corrected: Pigafetta (18 vo) his first name is not Antonio, whose Hungarian connection is known, but Filippo; in spite of Scarani (25), Scavani, professor of the grammar-school of Venice; Arnoldus Vvion's autograph is not on the page 41 vo-n, but on 43. The following names are missing from the roll: Justus Lipsius (19), Adolfuls Occus (34), Stanislaus Baryski (47), Patricius Sandycus (83), Arthurus Gordon (89), Joannes Dimmer (99), Antonius Quaerengus (107), L. Stenac (110), Battista Ciero (114), Paulus Sonvineg (118), Joannes Graemus (121), Georgius Ludovicus Egranus (125).

⁴ In our composition the personal-, and place-names are according to the Album, that's the cause of the different dating, and abbreviation.

D A T E	N A M E and	P L A C E	Number of page
VIII. Id. Sextil	Andreas Schottus S. J.	Antwerpen	78
VI. Id. Sextil	Abraham Ortelius	Antwerpen	18
V. Kal. Sept.	G. Barolanus Scotus	Lovanii	81
Prid. Kal. Sept.	Gualterus Lyndosayus	Lovanii	21
VI. Kal. Sept.	Justus Lipsius	Lovanii	19
— — —	Arthurus Gordon	— —	89 vo
— — —	Gulielmus Setonius ⁵	— —	97 vo
VIII. Kal. Octob.	Ericius Puteanus	Francofurti	82
Kal. Oct.	Marcus Velsorius	Augustae	20
Postr. Kal. Oct.	David Hoeschelius	Augustae	60
III. Non. Oct.	Bonaventura Bodeckher	Augustae	22
III. Non. Oct.	Leon S. Stamlerius	Augustae	85
Oct.	Jo. Jac. Heinzellius	Augustae	84
	Degerus		
Oct.	Adolfus Occus	Augustae	34
— — —	Thomas Stilianus	Venetiis	80 vo
Oct. 19.	Joannes Ruthuen	Patavii	35
IX. Kal. Novemb.	J. Cootwyekius	Venetiis	36
Idibus Nov.	Antonius Riccobonus	Patavii	77

1598

mart. 6.	Robertus Ker	Patavii	37
prid. id. mart.	Patricius Sandycus	Patavii	83
prid. Kal. Apr.	Guidus Poniarolus	Patavii	113
7 Maii	Gisbertus Vessus	Patavii	88
23 Maii	Thomas Moravius Scotus	Patavii	61
17 Junii	Jac. Aper de Houue	Patavii	92 vo
18 Junii	Timannus A. Weede	Patavii	93
VI E id. Sextil	Arnoldus J. F. Friso	Patavii	94
a li 9 de sett.	Guiglielmo Keith	Patavii	38
XII Kal. Octob.	Aloysius Oricellarius	Patavii	24
XII Kl. Octob.	Joannes Leo	Patavii	26
XI Kal. Octob.	Fontanella Spilnbergius	Patavii	27
X Kal. Novemb.	Lucio Scavani	Venetiis	25
24 Octob.	Andreas et Samuel Naruchenn	Venetiis	41
Kal. Novemb.	Christoph. Cunradus Neihart	Patavii	86
Festo S. Martini	J. a Fernberg Fermonte	Patavii	39
25 Novemb.	Julius Caesar Caracciolus	Patavii	112
3 Idus Decemb.	Mnontirosius Scotus	Patavii	111
3 Id. Decemb.	Johannes Graemus	Patavii	121
XIII Kal. Januar.	Laurentius Pignorius	Patavii	109
XI Kal. Jan.	Nicolaus Fabricius	Patavii	76

⁵ On the basis of Odlozilik's opinion, we put here Gordon's and Setonius' notes, though they are without dating, op. cit. 4,10 note.

DATE	NAME	and	PLACE	Number of page
1599				
XXX di Ganaro	Filippo Pigafetta		Padova	18 vo
Ult. Martii	Jo. Vincentius Pinellus		Patavii	116
— — F. Paulus	(Sarpi); Marino Ghetaldi Ft. Jac. Lam- bertus Aretinus		Patavii (?)	42
VI Kal. Apr.	Jo. Franciscus Musatus		Patavii	28
Non. April	Richardus Thomson		Venetiis	103
20 Maii	Honorius Conisbeus		Venetiis	124
21 Junii	Jacob Badoer		Patavii	74
27 Giugno	Mongo Murray		Patavii	40
Idibus Julii	Ant. Possevinus S. J.		Patavii	117
I. August.	Galileus Galilei		Murani	79
Prid. Kal. Oct.	Battista Ciero ? Lievo ?		Venetiis	114
die 8 Octobri	Arnoldus Vvion O. S. B.		Mantuanus	43
X di Ottobre	Sertorio Loschi		Mirandola	44
10 Oct.	Joannes Fiambertus		Mirandola	45
— — —	Antonius Quarengus —		Parma	107
III Idus Octob.	Flavius Quarengus		Parma	108
12 Octobris	D. Hier. a Potentia abbas		Regii	5
12 Octobris	Amandus de Oliva		Regii	6
27 Octobris	Fr. Altilius Capreolus		Vicenza	33
Nov ?	La'Stenaz ?		Venetiis	110
— 1599	Jean Casimir		— — —	15
1600				
VII Non. Ian.	Joannes Manganus		Patavii	122
14 Kal. Martias	Paulus Sonvineg ? Sonnerveg ?		Patavii	118
— ? Martii	Georgius Ludovicus Egranus ?		Patavii	125
12 Aprilis	Joan. Bulyonius Dargny		Venetiis	75
15 Aprilis	M. Maloweczinska Malowicz		Venetiis	17
16 Aprilis	Gebarthus G. Scarberger		Venetiis	106
Id ? Aprilis	Cornelius Frangipanus		Venetiis	115 vo
26 April	Stanislaus Baryski		Venetiis	47
6 Maii	Theodorus Dulman		Venetiis	87
a di 17 Maggio	Bernardo van Randtwic		Venetia	123
17 di Maggio	Carlo Conte di Salma		Venetiis	15 vo
17 Maii	Florianus Drost Silesius		Venetiis	91
24 Maii	Stephanus Dousa		Venetiis	98
XVI Kal. Junii	Conradus Peutingerus		Venetiis	101
8 Jun.	T. Vander Duyn		Venetiis	68
8 Jun	Adrianus Hogenpyl		Venetiis	69
Idus Junii	Matheus de Bordonia		Venetiis	19 vo
Idib. Jun.	Baptista Guarinius iun.		Venetiis	32
3 ^o d. Luglio	Ventura Cavalli		Venetia	73
propriid. Non. VIIbres	Justus Raphelengius		Venetiis	102
7 Kal. Octobris	Gysbertus Berensteinius		Venetiis	70
die 2 Ottob.	Christ. Sigism. baro de Woldstayn		Venetiis	100
25 Octobris	Arnaldus Vander Myle		Venetiis	105
8 Kal. Nov.	Joannes a Wouwer		Venetiis	104
10 Novemb.	J. Dimmer Hollando-Hagensis		Venetiis	99
7 Decemb.	Barth. Bilovius a Bilovio		Venetiis	90
7 Decemb.	Joan. Cegletius Ungarus		Venetiis	119
8 Decemb.	Stephanus Teökölj Baro in Keismark		Venetiis	46

WITHOUT PRECISE DATE

Postridie Idus Junii ?	P. A. Deleberon ep.	Venetiiis	30
?	Volalricus Hacker decanus	Friburgensis	120
?	Besannatus ? Burgundio	—	95
?	Joannes ?	Lovanii	96
?	Jacobus Clerk Anglus	—	23
?	Jac. Mar. de Fuggerii ?	—	31

It was proved by O. Odlozilik's study about the connection between Thomas Seget and the Polish Szymon Szymonowicz, that Seget's travels in abroad and his circle of friends can be reconstructed by the analysis of the data of the Album. His study in English gives a lot of information to this. Because Odlozilik — like Florio Banfi — analysed only a special detail, he didn't aspire to completeness. Consequently a lot of data are missing in his study, and he didn't compile precisely the chronological order too.

The present study — because of the given extent — cannot give more than the above-published list of data between the period 1597–1600. At most, we write here some pages about the outline of Seget's peregrination and his various friendly connections.

Returning to Justus Lipsius, we have mentioned that just this Album contains an other very important note, by which Seget's connection to the Europe-famous humanist is provable. It is Lipsius itself, who wrote on the page 19, that he has known and esteemed the Scot student, as his disciple already for ten years; it was dated 27, August, 1587. Accordingly, they got acquainted in 1587, from that time the friendship between the master and his disciple had been lasted for a life time. "Benevolentiae symbolum hos dedi conceptae ante decem annos cum adolescentulum valde novi." These few lines contain such expressions ("praeclara indole atque ingenio, doctrina et elegantia"), which could convince the other humanists of the Album about Lipsius' respect for Thomas Seget. The correspondence was frequent between them. As a consequence of that, we can fix some data connected with Seget's studies. E.g. in 1589 he was matriculated at the University of Leiden; he returned to Edinburgh in 1595.⁶ — In all probability it was Lipsius itself, who insisted on the journey to Italy of his disciple. In the followings we try to reconstruct the track of Seget's peregrination, considering the unsystematic dates scattered on the most different pages of the Album, and the records of the English, Dutch, Belgian, and German friends

From Antwerp to Venice

Andreas Schottus the Jesuit began the list of the circle of friends on 16, August, 1597 in Antwerp ("Primus ego hoc album teneam") 78).⁷ Five days later we met the famous traveller and geographer Abraham Ortelius' lines in the Album. He drew also a globe into the Album, as a

⁶ Odlozilik op. cit. 3.

⁷ op. A. PONCELET, S. J.: *Nécrologie des Jésuites de la province Franco-Belge*, Wetteren, 1931 40.

symbol of his science (18), thereon are Europe, Asia, the North Pole and Africa well-visible. It was dated also in Antwerp. Lipsius and his disciples eternized their names and friendship with Seget in Louvain. William Barclay, Sir Walter Lindsay, Arthur Gordon, William Seton were English or Scot students.⁸ Their lines refer to Seget's approaching journey to Italy. In the same year Seget visited Hendrik van der Putte the famous humanist in Frankfurt, who called himself — in the Album — Erycius Puteanus. He was also Lipsius' disciple, and at this time he became the laureate of the University of Louvain. Seget made close friendship with him for a life time. They had always sent their poems and epigrams to each-other.⁹ Puteanus mentioned that he has been fond of Seget for a long time: "non ille (i.e. amor) a prima aetate coeptus simul et formatus" (82) As a consequence of Lipsius' letter of recommendation, Seget was welcome — on his way to Italy — in the next town Augsburg too. Among the others we find there the 73 years old Adolfus Occus, Marc Velser and his relative J. Jacobus Heinzellius Degerus, and the famous classical philologist David Hoeschel the rector of St. Anne college.¹⁰

Whenever he got opportunity he had visited — besides the humanists — leading government officials too, and later he was able to make profit of these connections. That is how Leon. Sigismundus Stamler (85) and Bonaventura Bodecher imperial counsellor (22) got into the Album.

Seget arrived in Italy in the last days of October 1597. According to the regulations he went first probably to Venice to report himself to the authorities, and only after that he went to Padova. There is a note — dated 19 October — which gives information in that important part of Seget's peregrination: Joannes Ruthen comes de Gowrye, Patavii¹¹. The surprisingly short time between the dating of Augsburg and Padova proves, how quickly Seget crossed the Alpes! In Padova he met a lot of acquaintances. Among the others was the Belgian Cootwyk, who drew a tiny solar disc on the page 36 of the Album. Did it mean a symbol, which expressed the happyness of the students coming from North to Italy? It was shown of his letters, that Seget felt on the same way. As soon as he arrived in Padova, he informed Lipsius about his visits to their common acquaintances (Puteanus, Lipsius' disciples from Augsburg). It got clear from the answer of his master, how much happy he was because of the success of their common plan: "Gaudeo in Italian incolumen venisse".¹² One month after his arrival he got in close connection with Antonius Riccobonus professor in Padova, who wrote his name into the Album on 15th of November ("Antonius Riccobonus J. C. humanitatis in Patavino Gymnasio explicator"). He praised Seget's Greek-Latin knowledge and education. (77)

Neglecting the notes and the qualification of those made by his compatriots, it is worth to concentrate our mind on his connection with the Italian human-

⁸ The names in the Album are in Latin, Odlozilik uses the English version of these names. See the notes Album Amicorum 81, 21, 89 vo, 97 vo.

⁹ *Eryci Puteani Epistolarum centuria prima et innovata*, Lovanii 1612, 46. About the intimate connection of the two ep. Odlozilik quoted. . . . 12.

¹⁰ Album 34, 20, 84, 60.

¹¹ Album 35.

¹² *Justi Lipsii epistolarum selectarum chilias*, cent. III, Leiden 1616, 280. ep. Edward ROSEN: *The correspondence between Justus Lipsius and Thomas Seget*, in „Latomus", vol. VIII, 1949, 63—67.

ists. In the years of 1598-99 he got acquainted — in Padova and Venice — with Alcysius Oricellarius (24), Fontanella Spilinbergius (27), Lucius Scavanus professor of grammar of the Venetian school (25), Laurentius Pignorius (109), Filippo Pigafetta, who wrote — with enthusiasm — about Seget into the Album: „. . . Alle sue nobilissime doti.” (18 vo?)

In Vincenzo Pinelli's house

It was the last day of March 1599, when Vincenzo Pinelli, one of the most famous personalities of the intellectual life of Padova, wrote his name into the *Album Amicorum*. After a few Greek-Latin lines one can read also a reference to Justus Lipsius (116), which gives evidence to the fact — proved by the further researches — that it was Lipsius itself, who asked Pinelli for receiving his disciple Seget. In his letter, dated on 27 March, 1599, he expressed his thanks to Pinelli: “. . . pro benignitate, quam in Thoman Segetum contulisti . . .”.¹³

But 2 years before that letter, in the first days of his arrival in Italy, Seget even then had been at Pinelli. This was mentioned by Lipsius in his letter, dated on 28 December, 1597: “. . . gaudeo in domum magni Pinelli admissum”. Lipsius' intercession was necessary, because — as we are informed by P. Gualdus' note — in his last years Pinelli didn't accept any lodger in his house in Padova, except Lipsius' two disciples: “praeter binos J. Lipsii alumnos. Horum alteri Thomae Segeto nomen, alteri Erycio Puteano”. What was written by the contemporaries about Pinelli's house (in the nearness of Basilica del Santo) — its library, collection of maps, codices and its other treasures — all were seen by Seget for years. What is more, he had taken care of them too, especially after Pinelli's death in August 1601, on behalf of the successors.

The above-mentioned data are enough to regard Seget as a secretary at Pinelli's Academy. Consequently, he was able to get acquainted with those scientists and humanists who had visited it. This fact was proved by the *Epistola et carmen Thomae Segeti ad I.V. Pinellum 1599*.¹⁴

It is also well-known that Galilei and his circle of friends were frequent visitors in Pinelli's house. Several notes of the *Album Amicorum* are due to the fact that Seget had possibility to make contact — even friendship — with the notabilities, who frequented the Academy. Reading the Album we have to consider these connections, even if the date and the name of Padova are missing. There is an analogical situation on the page 42 of the Album, where we can read about the meeting of 3 humanists, without mentioning the place and the date of that meeting. That is why Otakar Odložilík — in his often quoted study — didn't connect the friendship of the famous mathematician Marino Ghetaldi, Fra Paolo Sarpi, and Lambertus Aretinus to Pinelli's circle of friends, and he supposed Venice to be the place of the meeting. But Florio Banfi knew well the correspondence among the above-mentioned humanists, therefore — in his

¹³ cp. note 12, 283. — Paulus GUALDUS: *Vita Johannis Pinelli patrici Genuensis*, Augustae Vindelicorum 1607, 52. — A. FAVORO: *Amici e corrispondenti di Galileo Galilei* (no. XXV, Tommaso Seghet) in *Atti del R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*, vol. LXX, Venezia 1910 11, 619.

¹⁴ Adolfo RIVOLTA: *Catalogo dei codici Pinelliani dell'Ambrosiana*, Milano 1933, 202. Here we find data about the connection between Pinelli and Seghet on another place, cp. Banfi quoted. . . . 336.

study about Mario Ghetaldi — he listed a lot of important data about the events in Pinelli's house.¹⁵ Referring to these, we get informed that Ghetaldi and Sarpi — who was not only “consultore della Ser. ma Republica” but great philosopher, historian and theologian of the turn of the century — had visited Pinelli frequently in Padova. Once Pinelli invited his friends: Ghetaldi — whom he called “miracolo di questo secolo”, what is more an angel (“un angelo nei costumi e demonio nelle matematiche”) —, Sarpi, and the French “monsignore” abbot Perrot to an improvised scientific competition.

We are interested in this episod only indirectly, because it gives us information about the Scot polyhistor Seget, how he could get acquainted with such great scientists as Ghetaldi, or Galilei?! It is worth to read the lines on the page 43, where Marino Ghetaldi testifies not a mere acquaintance, but such a deep friendship, which cannot be separated even by death: “né anco la morte non potra disoluer la nostra amicitia”. These connections were transformed into friendship in Pinelli's house, as it had happened in the case of the Venetian humanist, who had often visited Padova and who wrote the followings also on the page 42: “D. Thomae Segeto amico perpetua memoria colendo”. It wasn't a chance that Ghetaldi and Sarpi wrote their name on the same page and on the same day. It seems as if the above-mentioned competition also would have taken place in Seget's presence, on the occasion of such a common meeting in Padova.

On the way to Galilei

Although Galilei was the professor of the University of Padova, and he was Pinelli's frequent visitor, Seget didn't present him his Album there, but he went to him as it is written on the page 79: “Murani Idibus Augusti 1599”.¹⁶ In summer of this year he made a round trip in North Italy. His first stop was at Galilei, in Murano, who had spent his vacation there. We get learned, from Galilei's illustrated autograph, that their acquaintance is not a new one, they are even in friendly contact:

„Hoc Thoma Segete, observantiae et amicitiae in Te mee signum ita perenne servabis, ut indelebili nota pectore meo virtus infixit tua. Galileus Galilei, N. Florentinus mathematicarum in Academia Patavina professor, manu propria scripsi”.

Later on too, Seget was keeping the connection with the worldfamous scientist, what is more, he became the connecting link between Galilei and Kepler. 2 months later, on 8th of October, we find Seget in Mantua, as the guest of the Belgian Arnoldus Wion (43). After two days he is in Mirandola. In one of his letter — which was published in 1609 — he mentioned Andrea Maurocenus, as his travelling companion, who is: “senator and histographus Reip. Venetae . . . Mirandolae cum in arcem deducti fuissetus”.¹⁷ He was received by Sertorio

¹⁵ Banfi op. cit. 334–5 Micanzio's: *Vita di Paolo Sarpi teologo e consultore della Ser. ma Republica di Venezia*, Milano 1826.

¹⁶ A. FAVORO: *Diario del soggiorno de Galileo a Padova*, vol. I, 1922, 82.

¹⁷ Friendship between Seget and Andrea Mauroceno, their common travel to Mirandola on the basis of Seget's description: Thomas Segetus Lectori, it was edited in print: Hieronimi MAGII, *De Equileo liber posthumus, additae Notae et Appendix e viris doctis, qui idem argumentum pertractarunt*, Hannoviae 1609, 47–48. About his peregrinations that time, see Odlozilik op. cit. 8.

Loschi one of the principals of the town (44), and he visited the physicist of the prince of Milano, Joannes Fiambertus (45). On the 12th October, he went to Regio and there, he asked abbot Hieronymus of the Monastery St. Prospero for an autograph (5). He is in Parma on 13 October: "Vivi, vale, ama Scotiae decus" wrote his friend Flavius Quarengus (108). On the 27th of October, he was in Vicenza, where he visited his friend the monk Fr. Altilius Capreolus Arimien-sis. There is the motto: "Deo et homini" on the page. (33). Not only this summary is momentary, but also the journey itself seems incomprehensibly desultory, quick and hasty. The same is the journey from Antwerp to Venice, what we had already talked about. He had spent everywhere — not more than few days, or — at most — few weeks. Only Padova and Venice had kept him at one place for years. He gives the impression of a restless man.

He had spent the biggest part of the year 1600 in Venice. The Album contains more than 20 notes from Venice. Among the names are his former school-fellows from Augsburg, German, English, Bohemian, Polish students arriving in Italy, or just departing to their home-land. These apparently unimportant data help to define the peregrination of the students of different countries. As we shall see it later, Seget's Album gives important documents to the renaissance research of Hungary.

Among his Venetian acquaintances it must be emphasized his friendship to Maximos Margounios, the Greek-Cyprian bishop, who belonged to the friendly circle of St. Anne college in Augsburg, and with whom Seget got acquainted — probably — through his friend John Wouwer, who was staying in Venice in that time (104). David Hoeschel — who was already mentioned among the students from Augsburg — edited, in 1601, the Greek-Latin languaged Photius volume. Seget also was requested to be a collaborator, that is why his connection with the Cyprian philologist was important for him. The title of the book: *Bibliothèque tou Photiu. Librorum quos legit Photius Patriarcha excerpta et censurae*.¹⁸

From the jail of Venice to Prague

"Thomas Segetus iuvenis eruditissimus vivit Venetiis, nisi locum mutarit." This sentence shows that sometimes even his closest friends didn't know Seget's where-about. It took them longer time to get learned, that Seget was imprisoned by the Venetian authorities. Up to now it didn't get clear, why he came up against the authorities. Only one thing was sure, that his judges were unyielding in his case, in spite of the intervention, for his release, of the highly respected diplomats. The order for arrest — dated 22 October, 1603 — was followed by a long series of questionings and on the 9th of December, 1604 he was gravely sentenced: "... che 'l sia condannato a stare in una delle pregon forte per il tempo de 3 anni ...". My opinion is, that he got mixed up in political matters, and as a consequence of that, he had to atone for this later in his life-too. We may come to this conclusion on the basis of a new charge, which was brought against him still being in prison. (anonymous letter, or leaflet against Tommaso Malipiero?)

¹⁸ *Joannis Woweri epistolarum centuriae duo*, Hamburg 1608, 503. His connection with bishop Margounion, Bischof von Kythera, 1549–1602, in *Jahrbuch der österreichischen Gesellschaft* 1951, 13–66.

Finally he was pardoned in 1605, due to the firm action of the English ambassador, Sir Henry Wotton. After the release it was advisable for him to leave Italy as soon as possible, because the sentence contained also that: "... poi sia bandito di questa città di Venetia et Dogado et di-tutte le altre città, terre et luoghi del Dominio nostro per anni vinti continui ...".¹⁹

The following years were difficult for him, because his most respectable benefactor, his paternal friend and patron, Justus Lipsius died in the year 1606, on the 23th of April. These months had been passed in the spirit of searching new ways, and feverish coming and goings after working possibilities. It started to be profitable those acquaintances, which were to be found written into the *Album*. Puteanus invited him to Milano. He got entrusted with philological works — among the others — by Gaspar Waser professor of the Latin — Greek — Hebrew language in Zurich. And as it is usual in such circumstances, he started to be attracted by those persons, who were dealing with occult sciences. Such a thing is to be found already on the pages of the *Album Amicorum*; e.g. Joannes a Fernberg Fermonte camerarius Austriae Archiducis (39), or Jo. Bernardus van Randtwic (123) whose inscriptions, alchemical signs revealed that he was ready to make friendship with those, who were initiated in the occult sciences. In these months he got acquainted with Raphael Egli (Eglinius), alchemist in Zurich. But it didn't become a long-lasting contact, because in March of the year 1606, Egli got expelled from Zurich.²⁰

But his friend didn't leave him in the lurch. Gottfried Jungermann, printer and publisher, entrusted him with tasks. When Paolo Gualado — from Vicenza — had edited Pinelli's biography in Augsburg, Seget also started to write poems about his patrons, Lipsius, Pinelli. Thus his name became more and more known, and the time seemed to be ready for the edition of a separate book of poems. The book — its title: *Thomae Segethi Britannii Meletemata Ypogeia*²¹ — was issued by the wellknown publisher, Wechel-Claude Marne, in 1607. It was dedicated to Sir Henry Wotton. In his poems he often remembered not only his Italian experiences, the unforgettable years in Padova, but the miserable months too, which he had passed in the jail of Venice. In the next year, in 1608, he managed the edition of Szymon Szymonowicz's poems. It was Paolo Sarpi, who gave the poems of the Polish poet to ambassador Wotton, with the purpose to send them to Seget. Thomas Zamoyski was the patron of the Polish poet, who had travelled in Italy.

On the 8th of April, 1610 Seget arrived in Prague, which was divided into two parties, like the other town of the empire. More and more people — especially the protestants — turned over archduke Matthias from the gravely ill emperor Rudolf. Within a few weeks, Seget found his old acquaintances, as Joh. Mattheus Wackert — Rudolf's former ambassador in Vatican — and Johannes Leo, with whom he had studied law at the University of Padova.

¹⁹ Banfi op. cit. 325. — Odlozilik op. cit. 15.

²⁰ About his interest in alchemy cp. Odlozilik quoted. . . . 17, 34.

²¹ Under the title: *V. Thomae Segetus Britannus Praeceptoris optime merito, to be found in the I. volume of Lipsius' complete edition issued in 1675, and in the volume of Justit Lipsi sapientiae et litterarum antistitis fama postuma, edited in Antwerp, by Platin-Moret 1607: In obitum Justi Lipsi V. C. epigrammata, 66/67. — To Pinelli's death: Epitaffi di Tomasso Segeto, cp. A. Rivolta 150, n. 160: S 80 sup. c. 286 r. — Banfi was mistaken when he wrote, that the Meletemata Ypogeia was edited 10 years after Seget's death, cp. Banfi quoted . . . 327.*

and who also inscribed his name into the Album, on the 20th of September 1598. Both of them fulfilled an important function at the court. Leo was the counsel of the imperial court, and his wife — born English — was a well-known poetess.²² Wacker introduced his friend to the foreign diplomats. But more important was his recommendation, which made Seget able to get into Kepler's circle of acquaintances. In Prague, he could make profit by that respect, what he obtained through Ghetaldi and Galilei. He had done it so cleverly, that finally he had an important role in the development of the connection between Galilei and Kepler²³. In this time Giuliano Medici was the ambassador in Prague of archduke Cosimo II. Galilei and the ambassador were in correspondence and both of them mentioned Seget's role. Later, Kepler took him in his closer circle of friend, because he considered him to be intimate of great scientists and diplomats. He was mentioned in the letters, as: "vir iam celeberrimum viro- rum libris et literis notus", or "noster Thomas Segethus multiplici vir eruditio- ne". The fact is, that Galilei sent his latest work, the "Sidereus nuncius" to the ambassador with the request to give it to Kepler by Seget personally. And that it was done so, we can read about it in Kepler's letter: "VI. Idus Aprilis per Thomam Segetum exemplari Nuncii Sideris . . .". Because Kepler's answer to Galilei was also printed (*Narratio de observatis a se quatuor Jovis satellitibus erroribus*, Frankfurt 1611), Seget's name became well-known again. He took care to get Kepler's message to Galilei by his mediation, and it had happened so. Because it was Seget, who sent Kepler's answer the *Narratio* to Galilei to Italy. He attached also poems and praising epigrams about the erudite astro- nomer, with the purpose to direct even more attention to himself.

Seget achieved his aim, because henceforth Galilei got in touch — partly by letters (11 December 1610; 1 January 1611), or by message — with his old friend in the time spent together in Padova. But he couldn't read these letters, because he had left Bohemia. It is not clear, why he broke off his relations with his well-established circle of friends, the significant politicians in Prague and Kepler's honourable friendship. Probably he was accused again by political case, because in one of his poems he agreed with the murder of king, instead of disapproval. But it is also possible, that he was overcome again by his passion of travelling, which is characteristic of all his life. This part of his life has also important data for us. On one part, he visited the community of the Polish — Lithuanian antitrinitarian brothers, on other part, he had the opportunity to join — in these months — to such diplomatic mission, which was led to Hungary too.

As far as the first theme is concerned, it is remarkable that Thomas Seget who was in connection even with the circles of the inquisition, in the summer of 1612, got into a surprisingly good relation with the leaders of the so-called Rachov community. His letters — from this time — reflect his appreciation, even enthusiasm, caused by the harmonious communal life of the "brothers". He got in connection with Moskorzowski, whose wife was the daughter of the Hungarian András Dudith.²⁴

²² cp. Antoni KOLÁR: *Humanistická básnířka Vestonia*, in *Sborník filosofické fakulty university Komenského*, Bratislava 1926, IV, 1266.

²³ *Details of the mediation between Kepler and Galilei*, cp. Odložilik quoted. . . 25/26.

²⁴ His connection with the antitrinitarian movement is fixed by the contemporaneous sources and the present studies too. There are e.g. many data — related to that — in Valentin Smalcus's and Martin Ruarus' letters: *Martini Ruarari epistolarum selectarum*

The record of his travel to Hungary dates also from this time (1612). Sigismund, king of Poland, sent legates to king Matthias, for the purpose of the agreement with the Habsburg's. Nikolas Wolski crown-marshal was the leader of the legates, whose mission encountered difficulties, in spite of he was loyal to the Habsburg's. The diplomacy of Vienna aversed to receive the legates. Seget too, was one of the members of the mission. In winter, at the end of the year 1612 Wolski's mission visited Hungary too, according to our data. The secret treaty was signed finally on the 13th of March, 1613, in Prague.²⁵

The last part of Seget's life passed off in the signe of patronizing the literature and the science. In the year 1614, he matriculated to the "gymnasium" in Altdorf, which had many German, Polish, Bohemian and Hungarian students. Later, he made friends deeply with Morsius, who — on one part — was searching job for him, — on the other part — gave him work. Among the others he asked him to go through Italian manuscripts, and study them. In that way, he got in connection with those humanists, who were active in editing the so-called "Elzevir" series. He became a well-known humanist in Germany, Netherland, and in his home-land: England. He became protected by John Dineley and King Charles I, up to his death in 1628.²⁶

Thomas Seget's Hungarian connections

Besides the above-mentioned travelling through Hungary, we have other documents too, which bring Seget into connection with the Hungarian humanist circles. This relation is connected — partly — with persons, — on other part — it helps to define the effect of the radiation of Pinelli's Academy in Hungary.

His personal connections got known by the pages of the *Album Amicorum*. But greater is the importance — in respect of the Hungarian culture — of his belonging to Vincenzo Pinelli's and Justus Lipsius' spiritual circle. About this, we shall give account later, in an other study. But we must mention here, that Thomas Seget's role is one of the bases in this research, he is that Seget, who was Pinelli's secretary — in the turn of the century — and Lipsius' devoted disciple.

It gets clear from Seget's biographical data, that he knew well the circumstances in Hungary, especially the cultural and the economical ones. According to Odlozilik's reference, we know, that Seget had a taste for the Hungarian vine.²⁷ During his years in Padova, he got in personal contact with the law-students of the "Natio ungarica". It is worth to have a look into the annals of the University and to make list of the Hungarian students who studied —

centuria altera et ultima, Amsterdam 1681, 2—3. — Fredericus Sam. Bock: *Historia Antitrinitariorum, maxime Socianismi et Socinianorum*, vol. I, part II, Königsberg—Leipzig 1776, 828. — St. Kor: *Socinianism in Poland*, Boston 1957, 132—3.

²⁵ cp. Odlozilik quoted. . . . 29.

²⁶ More details about Seget's last years, his literary activity, see Odlozilik op. cit. 30—37.

²⁷ E.g. one sentence from Ruarus' — above-mentioned book of letters: „... de cujus vario vitae cursu in Bohemia, Ungaria, Polonia atque etiam Moscovia non est necesse scribere, quod prolixum nimis foret et in libellum excurreret”, cp. Odlozilik quot . . . 29. Datum, related to the Hungarian vine is on the same place 23 (note 82).

in this time — in northern Italy, Venice and Padova. The matter will get clear, if we consider Pinelli's close connection to the Hungarian humanists. I mean here — first of all — his frequent correspondence with canon Ellebodus in Pozsony, or his acquaintance with Clusius and Márton Berzeviczy. Because Pinelli's correspondence and affairs were well-known by Seget, we may suggest — without exaggeration — that he got acquainted with those Hungarian students, who were in closer connection with the leaders of the spiritual life of Padova: Pinelli, Galilei, Riccoboni etc.

Through Thomas Seget's circle of acquaintance we can have an inspection into that spiritual atmosphere, to which the belonging was a pride and an aim to be achieved according to Lipsius, for his disciples. If we study those years only, which Seget spent in Padova (1597—1602), and have a review about the names of the Hungarian students, who were matriculated in that time, it is almost undoubted, that the under-listed students belonged to the Pinelli-Seget circle: "Andreas Marci" physician from Transylvania, the law student "Tobias Steger magister Zipsiensis", János Melczer, who arrived in Padova from Strassburg, Mihály Szerdahelyi, counsellor of the Hungarian law-students, Pál Geoczius-Göcsi, who became later Unitarian schoolmaster, or "Stephanus Zekelius", who was matriculated on the 20th August, 1600. It doesn't seem to be a hypothesis that opinion of mine too, that Galilei's Hungarian disciple, "Martinus Horsky Transilvanus" was also as frequent visitor at Pinelli's house, as the other acquaintances of the great astronomer and physicist.

But besides these hypotheses we have another two data, which make indisputable the fact, that Hungarian humanists also belonged to Pinelli's and Seget's circle of friend. Namely the pages 46 and 119 of the Album have the hand-script of two Hungarian students from Padova; one of them was done by István Thököly from Kesmark, the other one by János Czeglédi.²⁸

There is a quotation from Seneca in Seget's Album, written in Latin by István Thököly on the 8th of December, 1600:

„Nulla est maior victoria, quam vitia domuisse. Innumerabiles sunt, qui urbes, qui populos habueri in potestate, paucissimi qui se. Stephanus Teökoly Baro in Kesmark, Ungarus scribebat Venetiis 8 December. Anno 1600.”

The literature — dealing with the history of the family Thököly — mentioned that István had been educated for years, by his father's will. We can get informed from the epitaph of the baron, who died in his age 70 (1652), and from the funeral speech, written in verse — issued in Lőrinc Breuer's printing office in Lőcse — about the places, which he visited: Breslaw, Heidelberg, Augsburg, Basel. He was travelling along the river Rhine, in Gallia, in queen's Elisabeth

²⁸ It was Gustav Heinrich, who informed first the Hungarian special literature about the Album, signed Vat. Lat. 9385, by his brochure in 17 lines, giving information to the researchers about N. Baumgarten's article. (*Ein schottisches Stammbuch*, in *Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte*, N. F., vol. V. Berlin 1892, 88—95). Under EPHK 1893, 233 Heinrich corrected Baumgarten's error: instead of Reismark, Kesmark is correct. As for Czeglédi's Hebrew text, he quoted Baumgarten: he couldn't decipher it. About the notes of the two Hungarian students cp. BARLAY Szabolcs: *Seget Tamás emlékkönyvének magyar vonatkozásai* (Hungarian relations of Thomas Seget's Album MKsz 1948, 223—5. Proof copy (OSZK archive of manuscripts, Fol. Hung. 2903).

England, and in Italy. And here is the point, where the datum of the Hungarian special literature meets the note of Seget's Album.²⁹

It was 7, December, 1600, when János Czeglédi immortalized his name — rather the memory of his friendship related to Seget — by a text in Hebrew language. Apparently this datum has not a great significance, but it will be important, because neither the Hungarian special literature, nor the protestant ecclesiastical historians have dealt much with János Czeglédi. But beyond the fact, that he made himself master in science of philosophy and theology at the universities of Wittenberg and Heidelberg between 1589—1596, his name became well-known in the highest societies too, because of his great erudition and knowledge in literature and pedagogy. He was matriculated at the university of Padova, on the 23th of January 1597. It was written in the book of the law-students: "D. Johannes Cegledius Pannonius Ungarus". In the same year the choice of the Hungarian law-students fell on him and he became the manager of their affairs. To study jurisprudence was not his only reason, what for he went to Padova, because after returning to Hungary, he perfected his interest in natural sciences from special medical book. The fact is, that his crest was placed on the wall of the university of Padova in 1599, which proved the completion of his important studies. This and his note into the Album at the end of the year 1600, makes Jenő Zoványi's statement questionable, according to which Czeglédi was the rector of the "skola" (school) of Nagyvárad in 1958. It is readable in the Album — without misunderstanding — that being on the way towards his country, he visited his friend Thomas Seget in Venice. The translation of the note, written in Hebrew, is the following: There are many people, who appreciate your eminence and that is why they inscribe their affection (name) into your book. Lo, I write also together with them; because I want to express my willingness of being ready to do anything for you, what you want. Peace. — After the Hebrew text the following is readable in Latin: "In memoriam tui nominis scribebat Venetiis in patriam rediturus Joan Cegle-tius Ungarus".

After returning home, he had close connection with the court of the protestant István Báthory. The catholic line of the family — the Báthory's from Somlyó — entrusted János Czeglédi to be the teacher of their son, Gábor. It was he, who changed the aristocrat — who was elected prince later — into protestant. The prince fell victim to political assassination and he told the funeral oration about him: "Exhortations during the funeral ceremony of prince Gábor Báthori". (1628) János Czeglédi's connection with Thomas Seget helps to make clear an other question too: what happened to Julius Lipsius' ideas in Hungary? This question has given a problem to the special literature for decades. The connections to Lipsius — as the head ideologist of the neo-stoicism — had two channels. We know more about the direct acquaintences, correspondings, but much less about the indirect influences. That's why the latters are — more or less — untraceable. But in Czeglédi's case the important facts are given. As we have seen, Seget's peregrination and his career is related to Lipsius; e.g. without him he couldn't have lived in Pinelli's house.

²⁹ cp. RMK II. 769 (one copy in the OSZK)- Joh. Serpilius, Sertum semper vivens Spect. ac Magn. DN. DN. Stephani Thoekoeli Senioris Liberi Baronis in Kesmark, Schawnik. The epitaph and the funeral oration in verse are foundable in the publication of the Breuer's printing office in Lőcse.

The Hungarian representatives of the ideas of the neo-stoicism are named "ex horto Justi Lipsii". I rank the members of Thomas Seget's circle of friends among the admirors of Lipsius' "garden", and among them are the two Hungarian humanists too, who eternized their name in the Album. It wasn't a chance, that Czeglédi — returning home from Padova — made friendship with János Rimay. As a proof of that connection, Rimay presented him Wecker's — the famous physician — book of medical science. (Joannes Jac. Weckerus: *Medicinae utriusque syntaxes ex Graecorum, Latinorum, Arabumque thesauris Basileae 1582.*) That book was frequently studied by Czeglédi, as it is proved from his commentaries.

The Hungarian stoicism was represented by Mihály Forgách and János Rimay, and by them it made an influence on Czeglédi too. (Perhaps it was the cause of his many debates with the leaders of the Hungarian reformation!?) In any case, his funeral oration about Zsuzsanna Károlyi testifies his enthusiasm for the dogmas of Lipsius, or rather, for the neo-stoic's ones. (1622)³⁰

The other Hungarian globetrotter, István Thököly, was ranked too among the circle of friends of the "Garden of Lipsius" by David Frölich, who dedicated one of the volumes of his extensive travelling encyclopedia — issued in 1644 to Thomas Seget's former friend. These data indicate too, how much we have to widen the extent of the limits of the Lipsius-Pinelli-Seget humanist circle, in Hungary and Middle-Europe.³¹

³⁰ Three philologists experts in Hebrew (Umberto Cassuto, Roma — G. Apis Dorf, Vienna — Robert Szentiványi, Budapest) ascertained that Czeglédi although he mastered the bases of the Hebrew philology, yet his notes seem to be influenced by the way of speaking and writing of the Middle Age. — Jenő Zoványi's datum related to the year 1598 cp. *Egyháztörténeti Lexikon* (Encyclopaedia of Ecclesiastical History) Budapest 1977. 116. 1. — The connection between Rimay and Czeglédi was eternized by the front-page of Wecker's medical book: „Joan. Ceglédi Donatus Cassoviae a Groso D. Joanne Rimaj A 1606”; the volume can be found in the Great Library of the Calvinist College in Debrecen (press-mark Q. 92. In-fol.) It was Imre Bán, who directed my attention to that datum. More in detail see, BÁN Imre: *Rimay János egyik könyvének sorsa* (What happened to János Rimay's one of the books) The Publications of the Library of the University Kossuth Lajos (Book and Library) 1958. 67—67. The stoic spirit of his funeral orations cp. RMK. I. 539, Exequiae principales, 129. skk. About Czeglédi's medical reputation cp. Kovács Sándor Iván: *Pannoniából Európába* (From Pannonia to Europe) Budapest, 1975. 196.

³¹ About „Ex horto J. Lipsii” cp. Kovács Sándor Iván quot... 72—79. David Frölich's Travelling Encyclopaedia was issued in 1644, and the third book of its first part was dedicated by him to István Thököly (its title: Instructions for excellent men about the right travelling.) Here is the sentence — among the others — which proves his peregrination in abroad: „He may revive all the beauties, which he had enjoyed during the seven years of his peregrination”.

KÖZLEMÉNYEK

A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái. Nemrégén volt száz esztendeje annak, hogy II. Abdul Hamid török szultán 35 kódexet küldött ajándékképpen Budapestre, melyek az Egyetemi Könyvtár állományába kerültek.¹ Előzőleg már nyolc évvel korábban, 1869-ben is érkezett négy korvina Isztambulból; ezeket viszont az akkor uralkodó Abdul Aziz ajándékozta vissza a szuezi csatorna megnyitásakor Keletre látogató I. Ferenc Józsefnek. Utóbbiak a Nemzeti Múzeum könyvtárába — a mai Országos Széchényi könyvtárba — kerültek. Mátyás királyunk könyvtárába tartozásuk, onnan való származásuk tekintetében nem merült és nem merülhetett fel kétség.² Nem így a második, mennyiségileg is nagyobb volumenű ajándék esetében, amikor a 35 kódex budai eredetét illetően a legfőbb bizonyíték az volt, hogy ezeket mind mint korvinákat, mint abból az anyagból való kéziratokat küldték vissza, mint amelyeket egykor II. Szolimán szultán győztes hadserege 1526-ban hadi zsákmányként vitt magával.³

A XIX. század folyamán a Magyar Tudományos Akadémia részéről több kísérlet is történt, hogy kutatóink saját szemükkel láthassák a valósággal legendássá vált Szerail féltve őrzött kincseit, de tulajdonképpen csak akkor kezdtek el igazán tájékozódni a konstantinápolyi kódexek jelentőségéről, amikor azok egy része Budapestre került.

Az említett 35 kódexről az első alapos, részletes leírást Csontos János készítette.⁴ Jegyzékében — a többi neves kutatóval egyetértve — úgy csoportosította a kódexeket, hogy van köztük tíz kétségtelen korvina, három valószínű, s a fennmaradó 22 kódexről eleve feltételezték a magyarországi eredetet. Eszerint a szempont szerint történt akkor a kódexek beszámozása és elhelyezése is az Egyetemi könyvtárban.

Vitéz János könyvtárával kapcsolatos kutatásaim során foglalkoznom kellett az Egyetemi könyvtár kódexeivel is, minthogy köztudomású — legalább is szakmai körökben — hogy több korvinában Vitéz kézírása is fennmaradt és egyesek úgy vélték, hogy ez annak a bizonyítéka, hogy Mátyás király konfiskáltatta a hozzá hűtlenné vált főpap könyvtárát. E téves feltételezés részletes megcáfolására e helyen nem kívánok kitérni, minthogy azt már máshol megtettem,⁵ nemcsak és nem elsősorban az Egyetemi Könyvtár kódexei

¹ CSONTOSI János: *A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliográfiai ismertetése.* MKSz 1877. 157–218.

² Ezek a következők: (Cod. Lat. 121.); Polybius (Cod. Lat. 234.); Plautus (Cod. Lat. 241.); Trapezuntius (Cod. Lat. 281.) Mindegyiken rajta van Mátyás király címere.

³ A második alkalommal való kódexküldésnek elsősorban politikai okai voltak: egyrészt a magyar részről megnyilvánuló rokonszenv amiatt, hogy Törökország befogadta az 1848/49-es szabadságharc politikai menekültjeit, másrészt — de ettől nem függetlenül — a budapesti egyetemi ifjúság szimpátia-tüntetése 1877-ben Törökország mellett.

⁴ CSONTOSI i. m.

⁵ CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Vitéz János könyvtára.* (= Janus Pannonius. Tanulmányok. Budapest 1975.) 237. és részletesebben *Die Bibliothek des Johannes' Vitéz c. sajtó alatt levő monográfiámban.*

alapján. Utóbbiak tanulmányozásánál azonban kiderült, hogy Vitéz bejegyzései, írása, jóval több kódexben található meg, mint ahogyan azt előbb gondolták.

Kiindulásként mégis vissza kell térnem a múlt század végi korvina-kutatók megállapításaihoz, akik az Isztambulból visszaérkezett kódexekben helyesen észlelték egy és ugyanazon kéz glosszáit, javításait, de nem ismerték föl névjelzését (ahol az megtalálható), nem azonosították írását, hanem a Tertullianus-kódex dátumbejegyzése alapján elnevezték „nyitrai javítónak”-nak. Mikor aztán 1878-ban előkerült a Pozsony közelében fekvő Szent Antal kolostorban a Leó pápa beszédeit tartalmazó kódex, kétségtelenné vált, hogy a „Jo. E. W.” névjelzés, valamint az ezzel együtt szereplő 1457-es és 1458-as évszám senki másra, mint Vitéz Jánosra nem vonatkozhat: Jo[hannes] E[piscopus] W[aradiensis]. Erről Fraknói Vilmos írt részletesen, valamint arról is, hogy a megegyező írás és névjelzés alapján a Tacitus (Cod. 9.) és a Tertullianus (Cod. 10.) kódexek emendátora sem lehet más, mint Vitéz.⁶

Azonban senki nem foglalkozott akkor azzal, hogy a már eleve bizonytalanak vagy nem hitelesnek tartott, Isztambulból visszakerült kódexekben a „nyitrai emendátor” kezévonásának jelzett írásokat újból megvizsgálják. Pedig érdemes lett volna.

Egyik legjellemzőbb példa az elmondottak megvilágítására a 31. sz. Terentius kódex. Erről Csontosai már említett leírásában a következőket olvashatjuk: „A szöveg két különböző kéztől eredő, sorok közötti és marginális jegyzetekkel bővelkedik s a harmadik vígjátékban, a két Corvina nyitrai javítónak írásához hasonlóan glosszákat tüntet fel.” Maróti Egon volt az, aki számára először vált világossá, hogy tehát a Terentius-kódex, éppen Vitéz bejegyzései miatt, korvina kellett, hogy legyen.⁷ Egyébként ő ezt a felismerését nem részletezi, egyszerűen „Terentius korviná”-ról ír. Azt olvassuk nála, hogy Vitéz a hat vígjáték közül csak egyet, a Heautontimorumenost kísérte a margóra piros tintával írt bejegyzéseivel. Hogy miért éppen ezt és csak ezt az egyet, mi sem tudtuk megfeyteni, de Huszti József Janus Pannoniusról írt monográfiájának egy adata kapcsolatba hozható ezzel a kérdéssel: Janus ferrarai tanuló társa, a velencei Marcus Aurelius nagy irodalmi mecénási tevékenységet fejtett ki. Huszti ismertet egy a Vatikáni könyvtárban megtalált kéziratot⁸, melyben Johannes Calpurnius Brixienis ajánlása olvasható Marcus Aureliushoz; a munka maga igen rövid kommentárok tartalmaz Terentius Heautontimorumenos c. drámájához („annotatiunculas quasdam per breves in Heautontimorumenon”). Egyáltalában nincs kizárva, hogy Janus útján, illetve az általa Itáliából hozott könyvek révén Vitéz ismerhette Calpurniusnak ezt a munkáját. Ha ez a feltételezés beigazolódna, akkor ez azt is megmagyarázná, hogy miért éppen ehhez az egy drámához írt bejegyzéseket Vitéz.

De lássuk a többi kódexet. A 11. számú, Caesar kommentárjait tartalmazó kéziratot, ha nem is rögtön visszaérkezése után, de valamivel később hiteles korvinának fogadták el azon az alapon, hogy — bár eredeti kötése nem maradt meg — fennmaradt a lapok élén az a színes arany metszés, amely e korban sehol máshol, csak a Budán készült könyvkötéseken, a korvinákon fordul elő. Csontosai ugyan nem említi, de megállapításunk szerint, különösen a *De bello civili* szövege mellett Vitéz jellegzetes bejegyzései találhatók.

A 12. sz. kódex leírásánál Csontosai jegyzéke említi a „nyitrai emendátor” vonásaihoz hasonló bejegyzéseket⁹. Ellenőrizve ezt az adatot, megállapíthattuk, hogy annak több lapján valóban Vitéz János kézírása látható. A lapok élén látható arany metszés egyezik

⁶ FRANKÓI Vilmos: *Vitéz János könyvtára*. MKsz 1878. 85.

⁷ MARÓTI Egon: *Terentius Magyarországon*. Budapest 1961. 177–231.

⁸ HUSZTI József: *Janus Pannonius*. Pécs 1931. 156. és 360.

⁹ CSONTOSI i. m. 181. A kódex tartalma: XII panegyrici veteres.

három más, hiteles korvináéval. Így bizvást állíthatjuk, hogy ez a kódex sem kétes, hanem valódi korvina.

A 13. sz. kódexről Csontosy így ír: „A szövegben és a margókon gyakori javításokkal találkozunk, melyek a görög idézetekkel együtt vörössel vannak írva s úgy látszik, a Nyitrán javított korvina korrektorától származnak.“ Tekintve, hogy a kódexbe valaki följegyezést is írt Bécsújhely 1487. évi sikeres ostroma alkalmából, s hogy szövegét a több budai kódexből is ismert Petrus Cenninius másolta, ezt a Suetonius kéziratot is hiteles korvinának tekintjük.¹⁰

A magunk részéről még a Cod. 14., 20., 28., és 32. jelzetű kódexekben található bejegyzések alapján gyanúba vettük, hogy ezeket is olvashatta Vitéz.

A Cod. 14. Albertus Magnus de mineralibus libri V. c. munkáját tartalmazza. E kódexben főleg az első lapok szélére halványpiros tintával írt megjegyzések, valamint a fejezet-címek írása Vitézére emlékeztet. Könyvtárából nincs tudomásunk Albertus Magnus munkájának meglétéről, de egy Zágrábban őrzött kódex hátsó fatáblájára írt följegyzésben ill. felsorolásban szerepel e szerző neve.¹¹

A Cod. 20. egy a XIV. század első feléből származó kódex, mely Cicero több művét tartalmazza. Benne néhány lapszéli jegyzet Vitéz kezére vall. Ugyancsak az ő írása feltételezhető a Cod. 28. és a Cod. 32. jelzetű kéziratokban, melyek közül az első Simon de Janua orvosi, a második Vitruvius építészeti munkáját tartalmazza, ez utóbbi dátuma 1463.

Az utóbbi négy feltételezett Vitéz-bejegyzés kódex közül kettőről még más összefüggésben is kell szólnunk. Nagyon valószínű ugyanis, hogy a 20. és 24. számú kézirat, melyekben a milánói Castellini vagy másképp Castiglione család címere van,¹² éppen úgy Milánóból került Budára, mint a 21., 22., 27. és 32. számú kéziratok. E négy utóbbiról ugyanis tudjuk, hogy eredeti kötésükön Francesco Sforza mellképe és nevének felirata szerepelt.¹³

Az említett Sforza herceg 1466-ban meghalt ugyan, azonban ezek a felsorolt kódexek is utalnak a budai udvar és Milánó e korbéli kulturális kapcsolataira. Fennmaradt Mátyás királyunk levele 1465-ből Francesco Sforzához¹⁴, azonkívül tudjuk, hogy Janus Pannonius volt ferrarai tanulóútarsa és barátja, Georgius Valagussa, a milánói herceg szolgálatában állt,¹⁵ valamint adatunk van arra nézve is, hogy 1466-ban építészek jöttek Milánóból

¹⁰ Ezt a Suetonius kódexet a magunk részéről már régebben a hiteles korvinák közt tartjuk számon. Vö. CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Mátyás király könyvtárának scriptorai*. Petrus Cenninius MKsz 1958. 327–344.

¹¹ A könyvtáblára írt könyvjegyzék minden valószínűség szerint Vitéz környezetéből származtatható. A zágrábi kódex jelzete: Nacionalna i sveučilisna Biblioteka MR 107. Tartalma: összemásolt beszédgyűjtemény Guarino Veronese köréből. A felsorolt kódexek használati magyar nevűek.

¹² A Cod. Lat. 24. Alexander de Villa Dei Doctrinale-ját tartalmazza. A címer azonosítása Csontosy szerint Nyáry Jenőtől származik.

¹³ A törökök a visszaküldés előtt mind a 35 kódexet új, török stílusú kötéssel látták el. Így csupán a török múzeum könyvtárosának, Anton Dethier-nek a Magyar Tudományos Akadémia fölkérésére készített jegyzéke alapján vannak, sajnos elég gyér, adataink a kódexek korábbi kötésének maradványairól. Ebből tudunk csupán a Sforza-mellképekről és ezek feliratairól. A régi Szilágyi Sándor-féle egyetemi könyvtári kéziratkatalógus csupán a Sforza-eredetre hivatkozik a kódexeknél, Dethierre való hivatkozás nélkül. Dethier jegyzékének egy része jelent csak meg nyomtatásban a MKsz 1877. 153–157. lapjain. Teljesebb példányát megtaláltam az OSZK Kézirattárában őrzött Rómer-hagyatékban. (Fol. Hung. 1110.)

¹⁴ Buda, 1465. jún. 21. L.: Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae. Cassoviae 1744. I–II. 29–30.

¹⁵ CLOUGH, H. C.: *The cult of antiquity*. (Cultural aspects of the italian renaissance. Essays in honour of P. O. Kristeller. Manchester 1976. 31–76.)

Magyarországra.¹⁶ Mindez nagyon valószínűvé teszi, hogy a felsorolt kódexek ez idő tájt kerülhettek Budára.

Néhány, a XV. század második felénél korábbi keltezésű kódexnél több-kevesebb valószínűséggel Pier Paolo Vergerio és Janus Pannonius közvetítésére gondolhatunk.

A XIII. század második feléből származó Cod. Lat. 15. jelzetű Albucasis-kódexről többen — Berkovits Ilona, Dercsényi Dezső és Kniewald Dragutin¹⁷ — feltételezték, hogy Conversino da Ravenna birtokába kerülhetett, Budára pedig véleményünk szerint Vergerio hozhatta magával, aki 1418-tól haláláig (1444) hazánkban élt. Ez a neves humanista ugyanis egy időben Padovában orvostudományt is tanult és egyébként is Conversino da Ravenna köréhez tartozott.¹⁸ Azt pedig alapos okunk van feltételezni, hogy Vergerio halála után könyvtárának néhány darabja a budai könyvtárba került.

A XV. század első feléből való egy latin grammatika, ez a Cod. Lat. 23. jelzetű kódex, melynek végén a 103. folió egyik bejegyzése feltételezésünk szerint ugyancsak Vergerio kezétől származik.¹⁹

Több kódexnél fölmerül az a lehetőség, hogy Janus Pannonius hozhatta őket magával Itáliából.²⁰ Ezekkel azonban még foglalkozni kell, mivel ez idő szerint nincs föltételezésünk-re bizonyíték. Kivétel a Cod. Lat. 17., melynek címlapján egy fekete alapon haránt fehér pályás címer látható: ez a Condulmaro (vagy Condolmieri) család címere, melyből IV. Jenő pápa (1431—1447) származott, aki Ferrarában, majd Firenzében tartott zsinatot, mivel Rómát kerülnie kellett és csak közvetlenül halála előtt ismerték el. Az 1449-re datált kéziratban Aristoteles, Aegidius Romanus, Antonius de Parma és Alanus ab Insulis műveiből található részletek. Talán a pápa valamelyik rokonáé lehetett, mivel címlapján a címeren kívül egy glóriás angyal látható, amint egyik kezével a címerpajzsot, a másikkal térdelő papi ember homlokát érinti. Közelálló feltételezés, hogy ezt a kéziratot Janus Pannonius szerezhette meg itáliai tartózkodása idején.

Bizonyára magyarországi eredetű a Cod. Lat. 25. jelzetű kódex, melyet Historiographis néven is említenek s amely valójában a Gesta Romanorum egy elég jó szövegváltozatát s ehhez csatlakozóan Poncianus históriájának rövidített kivonatát tartalmazza. Katona Lajos állapította meg, hogy e kódex másolója Sztárai Máté volt, mivel írása teljesen megegyezik az Egyetemi Könyvtár 71. számú kódexének írásával, ezt pedig Sztárai Máté szignálta 1474-ben Nagyváradon.²¹

Nem mellőzhetjük a XIV. században készült, igen szép Dante-kódex (Cod. Ital. 1.) megemlítését sem, melyről Berkovits Ilona bizonyította meggyőző érvekkel, hogy egy időben a budai könyvtárba tartozhatott.²² Mindamellet ő maga nem vette fel a magyaror-

¹⁶ FEUERNÉ TÓTH Rózsa: *Reneszánsz építészet Magyarországon*. Budapest 1977. 11. 1.

¹⁷ BERKOVITS Ilona: *A budapesti Egyetemi Könyvtár Albucasis kódexe*. MKSz 1937. 229—240. — DERCSENYI Dezső: *Nagy Lajos*. Budapest 1942. 14, 26, 27, 138. — KNIEWALD, Dragutin: *Joannes Conversini da Ravenna Dubrovački notar 1384—1397*. Extrait de Glas CCXXIX. Nouvelle Série, No. 3. Beograd 1957. 39—160.

¹⁸ *Epistolario di Pier Paolo Vergerio*. A cura di Leonhard SCHMIDT. Roma 1934. XVI.

¹⁹ „A. d. m. ccccxi fui infirmus ad mortem, quod nunquam per antea talem infirmitatem fui passus.” A bejegyzés szövegének évszáma tehát 1440. Az írás rokon vonásokat mutat fel Vergerio egyetlen ismert autográfjával, mely közel ötven évvel korábbi. (Venezia, Biblioteca Nazionale di San Marco, Lat. Cl. XIV. 54. fol. 101, 101 b). Minthogy Vergerio 1444-ben halt meg, ez a négy évvel előbbi közlés súlyos betegségről indokolt lehet.

²⁰ Ilyenek pl. a Cod. Lat. 16. (Aristoteles, Averroes), vagy a Cod. Lat. 26. (Plutarchos: Vitae parallelae, F. Barbaro fordításában) kódexek.

²¹ KATONA Lajos: *A Gesta Romanorum Sztárai kódexe*. Egyetemes Philologiai Közlöny 1898. 401—411.

²² BERKOVITS Ilona: *Un codice Dantesco nella Biblioteca della R. Università di Budapest*. Budapest 1931.

szági korvinákról készült munkájába. Berkovits a Dante-kódexben látható címet a velen-cei Emo családeával azonosította, melynek tagjai többször is jártak Magyarországon. Meg kell azonban említenünk, hogy a Scolari-címer szinte teljesen azonos az Emo-címer-rel. Így tehát a Dante-kódex lehetett Andrea Scolari váradi püspöke és tőle kerülhetett a Corvinába.

Ehhez a megállapításhoz csatlakozik az a gondolat, hogy vajon a Cod. Lat. 18. jelzetű, igen rossz állapotban fennmaradt, bár egykor nagyon szép XIII. századi francia biblia-kézirat is nem Andrea Scolarié volt-e, mivel följegyezték, hogy az ő halála után (1326) hagyatékából előrvezettek egy díszes, „francia betűkkel” írt bibliát is.²³

Az elmondottak összefoglalásául csak annyit, hogy számunkra kétségtelennek látszik, hogy annak idején mind a 35 kódexet Budáról vitték el a törökök. Visszaérkezésükkor az első megállapításokat nyilván erősen befolyásolta az a felfogás, amely csak a díszes kiállítási, Mátyás címerével is ellátott kéziratosokat tekintette „hiteles korviná”-nak. Jelenlegi vázlatos ismertetésünkben is kitűnik, hogy lehettek egyszerű, díszítetlen kéziratosok is a budai palotában, akár a könyvkészítő műhelyben lemásolásra előkészítve, akár Vitéz János dolgozószobájában (mert ilyen bizonyosan volt Budán is), olvasás, tanulmányozás céljából. A korábbi keletű díszes kódexek, mint a francia biblia (Cod. 18.), vagy mint a Dante kódex (Cod. Ital. 1.) csak azt a feltételezést erősítik meg, hogy Mátyás uralkodása előtt is voltak könyvek, sőt lehetett könyvtár is a palotában.

Az a tény, hogy viszonylag több kódexben megtalálható Vitéz János kezzevonása, nem azt bizonyítja, hogy Mátyás konfiskáltatta az érsek könyvtárát, hanem azt, hogy Vitéz, ha csak tehetette, a budai könyvtár kódexeit is olvasta és emendálta.

Néhány kivételtől eltekintve pedig, az egész könyvanyag tartalma pontosan beleillik a humanizmus eszmevilágába: ókori klasszikusok, kivonatok latin és görög írók, filozófusok műveiből, ókori egyházatyák, orvosi művek, korai humanisták egyaránt megtalálhatók benne. Ezért igen fontos lenne, hogy a hazai humanizmus kutatók nagyobb figyelmet fordítsanak ennek az értékes kéziratszármazéknak teljesebb feltárására, mint azt eddig tettek.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

In memoriam Kovács Zoltán

Az esztergomi Bibliotheca 17. századi történetéhez. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár történetében fontos változást jelentett az 1611-es tartományi zsinat, amelyet Forgách Ferenc érsek (1560–1615) hívott össze Nagyszombatba. A zsinati határozatokat¹ öt fejezetbe foglalták. Az I. fejezet 14. pontja tartalmazta azt a rendelkezést, amely jelentősen hozzájárult az egyházi könyvtárügy további fejlesztéséhez. A határozat így hangzik: a püspökök és kanonokok hagyatéki könyvei az egyházra szállnak, hogy minden káptalanban lehessen könyvtárat felállítani;² a plébániákon pedig az elhunyt plébánosok könyveiből alakítandók meg a plébániai könyvtárak.³

²³ JAKÓ Zsigmond: *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben*. 152. (JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976). Az a föltételezés, hogy a biblia „valamelyik budai kolostorból juthatott török kézre”, valószínűtlen (RADOCSEY-SOLTÉSZNÉ: *Francia és németalföldi miniatúrák Magyarországon*. Budapest 1969. 48–49.)

¹ Az eredeti, hivatalos példány az esztergomi Simor-Könyvtárban van. Új jelzete: 2-36-4 fol. 16. r. Mikrofilm jelzete: MTA 1526/V.

² *Episcopi et clerici . . . Libros, vero non nisi Ecclesiae, in qua resident, relinquunt, ut Bibliotheca erigi in singulis Capitulis possit.* In: Péterffy Carolus: *Sacra concilia Ecclesiae . . . Hungariae II.* Posonii, 1742. p. 203–218. ad rem: p. 207–208. Vö.: V. Kovács Sándor: *Nyéki Vörös Mátyás esztergomi kódexe*. Magyar Könyvszemle 1973. 61–62.

³ *In Parochiis quoque Aeditui idipsum observabunt, ut scilicet a cognatis Parochorum defuncti, nullo modo libros . . . diripi patiantur: sed pro usu sequentium Parochorum conserventur.* I. m. (2)

Természetesen nem ezzel a határozattal kezdődött el az esztergomi káptalani könyvtár története, hiszen nyomai a 11. századig vezethetők vissza. Létrejöttének időpontja egybeesik az érsekség és a káptalan megszervezésének időpontjával. Viszont a könyvtár akkori állománya részben elpusztult, részben szétszóródott.

A 16. század közepéről már találhatunk olyan adatokat, amelyek azt bizonyítják, hogy voltak kanonokok, akik már jóval az 1611-es zsinat előtt a káptalani könyvtárra hagyták könyveiket.⁴ A hagyatékokból származó dokumentumok természetesen még nem képeztek tervszerűen fejlesztett állományt. Egy igazán tervszerűen, átgondoltan kialakított gyűjtemény létrehozása — amely a 15. század legvégétől, a 17. század elejéig majd minden tudományszakot magában foglal — Lippai György (1600 — 1666) nevéhez fűződik, aki már érseksége első évében, 1642-ben, Bécsben 3300 aranyért megvásárolta a Fugger család 1681 darabból álló könyvtárát és Nagyszombatba vitette.⁵ S hogy a megvásárlás után sokáig Nagyszombatban őrizték a Fugger könyvtárát, a templomtörténet is igazolja.⁶ Végül ez a gyűjtemény az érsek hagyatékából került az esztergomi Bibliotheca-ba.

Az augsburgi Fugger családról nálunk Borbély Andor⁷ írt; a Fugger gyűjtemény történetét pedig Paul Lehmann,⁸ könyvtártörténettel foglalkozó német kutató dolgozta fel. Lehmann nemcsak a könyvtár eredetével és történetével foglalkozott, hanem felkutatta és elemezte a gyűjtemény addig ismert katalógusait is. A Vatikáni Könyvtár Barberiniféle kézíratai között találta meg a kirchberg-weisenhorni ágából származó, idősebb Anton Fugger könyvtárában levő könyvek katalógusát. Ez a katalógus valamivel több anyagot tartalmaz, mint a Köln város történelmi levéltárában található katalógus. Ez utóbbit Georgius Raw készítette, aki 1584-ben született, 1610-ben lépett a jezsuita rendbe, és 1660-ban halt meg. A Raw által összeállított jegyzékben található könyvek száma megegyezik annak az 1681 kötetet számláló gyűjteménnyel a nagyságával, amely Esztergomban van.⁹ „Ezt a gyűjteményt — mondja Lehmann — évekkel ezelőtt az esztergomi Érseki Könyvtárban egy rövid látogatás alkalmával láthattam.”¹⁰ (A látogatás — Borbély Andor állításával ellentétben — nem 1933-ban, hanem 1937 júliusában történt.)¹¹ Ez alkalommal feljegyezte, hogy a könyvek nagyrészt fehér pergamenből való bekötési tábláján három féle nagyságban superexlibris látható: 1586-os évszámmal vagy évszám

⁴ Szondi Pál nagyprépost, az 1543-ban, Velencében megjelent Pontificale Romanum-ába — jelzete 8357 — a következőket jegyezte be 1558-ban: „... ad Bibliothecam Ecclesiae Strigoniensi legavit”. Hasonló bejegyzés olvasható egy 15. századi kézirat felső kötetétábláján belül. Jelzete: MS III. 179.

⁵ 1543-ban Várdai Pál (1483 — 1549) érsek a káptalant és javait a Felvidékre, Pozsonyba, majd Nagyszombatba menekítette a török elől. Lippai érseksége alatt a káptalan székhelye még mindig Nagyszombat volt és csak 1820-ban, Rudnay Sándor (1860 — 1831) rendelkezésére tért vissza véglegesen Esztergomba. Ezt követően, 1853-ban, Hild József tervei alapján elkészült a Főszékesegyházi Könyvtár mai épülete és ebben kapott helyet a Nagyszombatból és Pozsonyból hazaszállított könyvanyag, köztük a Lippai által megvásárolt Fugger könyvtár is. Ma egy külön teremben őrzik a Bibliotheca Vetus (BV) néven egyesített Lippai — Fugger — Szelepcsényi gyűjteményt, valamint a pozsonyi Érseki könyvtárból átkerült könyveket.

⁶ BORBÉLY Andor: Az esztergomi „Bibliotheca” Fugger-gyűjteményének eredete. Magyar Könyvszemle 1961. 475.

⁷ BORBÉLY Andor: Az esztergomi „Bibliotheca” Fugger-gyűjteményének eredete. Magyar Könyvszemle 1961. 469 — 475.

⁸ LEHMANN, Paul: Eine Geschichte der alten Fuggerbibliotheken. I — II. Tübingen, 1956 — 1960.

⁹ I. m. (8) 230 — 237.

¹⁰ I. m. (8) 230 — 237.

¹¹ LEHMANN, Paul: Handschriften und Handschriftenbruchstücke des 8 — 15. Jahrhunderts in Esztergom. Egyetemes Philológiai Közlöny. 1939. 165 — 172.

nélkül, valamint „Antonii Fugger” felirat alatt szereplő 1586-os évszámmal.¹² Az alsó bekötési táblán Lippai címere található. A primás címere: „A paizsban egy koronával fődött oszlopra ágaskodik mindkét oldalról egy-egy koronás oroszlány; az oszloppal az erős léleket, a jellemsszilárdságot (fortitudo animi), az oroszlányokkal pedig a vitézséget (generositas) jelképeztetvén. A címerpaizst a bibornoki kalap fedi bogláros zsinórokkal, két oldalról a patriarchalis kereszt és a püspöki páleza, fölötté egy lebegő szalagban: Lippay A. (rchiepiscopus).”¹³

Lehmann megállapítása szerint a jog, a történelem és a teológia nagyon gazdagon vannak képviselve, az asztronómia és az alkimia kevésbé. Ilyen könyvek találhatók még Augsburgban a Fugger levéltárban, Stuttgartban a Landesbibliothekban, valamint a londoni British Museumban.

Paul Lehmann sajnálkozva írja, hogy római kutatómunkái után nem volt alkalma még egyszer Magyarországra jönni. Ez lenne a feladat — mondja —, hogy a Rómában talált jegyzéket az Esztergomban és máshol maradt anyaggal össze kellene hasonlítani.¹⁴ Lehmann az összehasonlító munkát a közbejött világháború miatt nem végezhetette el; 1964. január 4-én pedig meghalt.¹⁵

A 17. század vége felé már olyan tetemes anyag gyűlt össze a Bibliotheca-ban, hogy szükségessé vált a katalógusok elkészítése. Ezzel a munkával Szelepcsényi György (1595—1685) érsek Hunger János Henriket bízta meg.

Ebben a közleményben azokat az 1674—76-ban készült katalógusokat ismertetjük, amelyek eddig nem szerepeltek a köztudatban és amelyeket Paul Lehmann sem láthatott.

A két katalógust Kovách Zoltán, a Főszékesegyházi Könyvtár igazgatója találta meg a Bibliotheca kéziratárában, 1963-ban. (Jelzetük: MSS 1.290 és 1.291. — Mikrofilm jelzete: MTA 1528/VI.)

Hunger 1674-ben elsőként a helyrajzi katalógust készítette el, amely egyben szakkatalógus is. A kötet 51 fólióból áll, írása jól olvasható. Tábláján pedig a szöveg: *Catalogus Bibliothecae Metrop. Ecclessiae Strigon. A. 1674. conscriptus*.

Kovách Zoltán a katalógus fólióit vizsgálva, rámutat arra, hogy a 2/a tartalmazza a könyvek elhelyezését, jelzetalkotási módját és az osztályozást („Ratio Bibliothecae Ordinatae”) hat pontba foglalva. A 2/b fólión ajánlás olvasható — „quis accessorium debet sequi principale hoc est: Bibliothecae libros etiam Catalogus librorum” — míg maga a katalógus csak a 3/a-n kezdődik Indexprior címmel. A készítő megadja a könyvek formátumát, szakját, polcát és sorszámát.¹⁶ A szerzők neve előtt rendszerint egy megkülönböztető jelző áll — pl. S(anctus), — utána következik a keresztnév, vezetéknév.

A szakkatalógusban a hittudományt találjuk a fő helyen, majd két osztályban kapnak helyet a jogászok, azután a bölcsélet, a természet- és a társadalom-, valamint a történettudományok, végül az irodalmi művek osztályai következnek. Hunger a fenti tudományágak műveit 23 osztályba sorolja be, ezeket az ábécé nagy betűivel jelöli, a következő csoportosításban:

¹² I. m. (8) 230—237. p.

¹³ TÖRÖK János: *Magyarország primásai*. Közjogi és történeti vázolat. Pest, 1859. 303.

¹⁴ I. m. (8) 230—237. p.

¹⁵ MAYER, A.: *Paul Lehmanns Lebenswerk und seine Bedeutung für die Liturgiegeschichte*. Archiv für Liturgiegeschichte, IX 1. k. 1965. 134—135.

¹⁶ KOVÁCH Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. sz.-tól 1820-ig*. ELTE, Bp. Szakdolgozat. 1964. 46.

A. Biblia	49
B. Concilia	14
C. Patres	83
D. Interpretes Scripture	149
E. Theologis speculativi	126
F. Practici seu morales	69
G. Controversistae	159
H. Concionatores	179
I. Ascetae	248
K. Miscellanaei, variaeque lectionis	179
L. Iuris — consulti ecclesiastici	107
M. Iuris — consulti civiles	490
N. Medici	118
O. Metaphysici et logici	48
P. Physici	41
Q. Mathematici	178
R. Ethici, Politici	126
S. Historici sacri	148
T. Historici prophani	291
V. Poetae	102
X. Rhetores	60
Y. Grammatici	43
Z. Lexica	25

3032

Ezekből az adatokból megállapítható, hogy bár egyházi könyvtárról van szó, a világi tudományok (1522) nem maradnak el az egyháziak (1510) mögött, sőt az előbbiekből néhányan még több is van.

A 74 főlőből álló alfabetikus katalógus (*Index Alphabeticus Bibliothecae*) 1676-ban készült el.¹⁷ Az elmaradhatatlan ajánlást a könyvek felsorolása követi alfabetikus sorrendben, 23 betű alatt. A szakkatalógussal ellentétben, itt mindig a vezetéknev áll elől és ezt követi a keresztnév. A szerző nélküli műveket Hunger a cím első szava alatt írja le. A betűrendes katalógus két évvel a helyrajzi után készült, így ebben már több könyvet tüntet föl Hunger.

Hunger katalógusaiban a Lippai által megvásárolt Fugger-anyagon kívül, már Szelepcsényi érsek könyvei is benne vannak, s ez az állomány világosan tükrözi a 17. század káptalani könyvtárának színvonalát.

A katalógusokat elemezve, több ismert névvel találkozunk. Így tűnik fel Boccaccio *Dekameronja*, Dante művei olaszul, Ronsardé franciául. De Machiavelli, Francis Bacon művei éppúgy megtalálhatók voltak, mint Morus Tamás *Utópiája*, valamint Kepler és Copernicus egy-egy munkája. A könyvtártant Gesner *Bibliotheca universalisa* képviselte.

Az általános műveltséghez szükséges korabeli könyvek mellett megtalálhatjuk a katalógusban az ellenreformáció megerősödésével létrejött katolikus irodalom figyelemre méltó, magyar nyelvű munkáit is. Érdemes talán megemlíteni a kor szerzői közül Balásfi Tamás, Honterus János, Isthvánfi Miklós, Káldi György, Lépes Bálint, Medgyesi Pál, Monoszló András, Oláh Miklós, Pázmány Péter, Rákóczi György, Sallai István, Telegdi Miklós, Veresmarti Mihály, Zsámboki János nevét. Meg kell azonban jegyezni, hogy a közel négy évszázad nem múlt el nyomtalanul a könyvek fölött, és a rendkívül értékes Fugger-anyagból is ma már több kötet hiányzik.

Hunger katalógusait végigvizsgálva elmondhatjuk, hogy azok a mai igényekhez képest természetesen nem tökéletesek, hiszen sokszor az alapvető címleírási adatok is hiányoznak. Készítőjük nem volt könyvtári szakember. Ennek ellenére mégis van jelentőségük, mert

¹⁷ I. m. (16) 48.

betűrendben és szakoza tárják föl az anyagot, segítségükkel áttekinthetőbb az állomány és könnyebben visszakéreshetők a kívánt művek.

Hunger János Henrikről, az említett katalógusok készítőjéről csak annyit tudunk, hogy „felszentelt pap, a hittudományok és mindkét jog licenciátusa, Magyarország apostoli királyának misszionáriusa, erfurti patricius, egykor Szelephény György érsek méltatlan káplánja.”

A katalógusokat másfél év alatt készíti el, igyekezvén azokat teljessé tenni, amikor Magyarországot, új hazáját „jogos okból” elhagyja. Később visszatér, Váradon lektor és kanonok. 1686–90-ig Németprónán, 1686–1688-ig Tótrprónán, 1688–89-ig pedig Újbányán tevékenykedik.¹⁸

Plébánosként 1686-ban latinul adott ki katekizmust, *Catechesis verse et evangelicae fidei* címmel, 1687-ben pedig szintén Nagyszombatban, ugyanez a mű *Göttliche Unterrichtung der wahren evangelischen Lehr . . .* cím alatt kerül kiadásra. (RMK II. 1594. és RMK II. 1622.)¹⁹ 1690 utáni időből Hungerről nincsenek adataink, nevével már többet nem találkozunk.

SZEPESI ZSUZSANNA

Hol voltak az első sárospataki nyomda helyiségei? Az 1978-ban megjelent *A sárospataki nyomda története* c. könyvben nem tudtam feleletet adni arra a kérdésre, hogy hol voltak az 1650-ben alapított első pataki nyomda helyiségei. Medgyesi Pál, Rákóczi Zsigmondhoz intézett, 1649. okt. 22-én kelt leveléből arra következtettem, hogy a tipográfia nem a Kollégiumban működött, hanem a fejedelmi család által adományozott épületben, valahol a belső vár területén (i. m. 27. l.).

Déthy Mihály hívta fel a figyelmemet arra a fontos adatra, mely a következő című kiadványban található: *Conrad Jacob Hildebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen usw. 1656–58*. Ed. Franz Babinger, Leiden, 1937. Az idézett mű 18. lapján ez olvasható:

„Hier war ein schönes Gymnasium. Academien seyn in Ungarn nicht, aber etliche schöne Gymnasia, darunter dieses Patakinium woll das Vornehmste und berühmteste ist. . . Im Collegio war Eine schöne Druckerey, undt also die 10te un Ungarn, über Frölichij Zahl. Des H. Comeny Sachen, sagte der Printz, wären da in Ungarischer und Lateinischer Sprache gedruckt, so sollte auch die Fürstin H. Comoenio alle Gnad erzeiget haben”.

Hildebrandt első ízben 1656. júl. 28-án érkezett Patakra és feljegyzéseiből egyértelműen kitűnik, hogy a nyomda és a könyvkötő műhely benn a Kollégiumban működött, mégpedig vagy a XVI. század elején már álló ún. Fazekas–Trója–Huta nevű épületben, vagy pedig az I. Rákóczi György által építtetett Cigány-sor (1620–21), illetve a Katona-sor (1626) valamelyik három helyiségében.

Déthy Mihály szíves közléséért ezen a helyen is köszönetet mondok.

TAKÁCS BÉLA

Neu aufgefundene, gedruckte Librettos für Eszterháza in der Zeit von Haydn (1766–1790). Unlängst ist der zweite Band des grossen Monographie von H. C. Robbins Landon über Haydn erschienen, in welchem seine Tätigkeit von Eszterháza (1766–1790) bearbeitet wurde. In dieser Monumentalarbeit hat der Verfasser mit einem enorm Fleiss und grosser Sachkenntnis eigentlich alles zusammengefasst, was auf diesem Gebiet bis heute festgestellt

¹⁸ NÉMETHY, L.: *Series parochiarum et parochum Archi-Dioecesis Strigoniensis*. Strigonii, 1894. 368, 386, 423, 424, 429, 430.

¹⁹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. IV. Budapest, 1896. col. 1428–1429.

wurde. Auch die kleinste Einzelheit wurde von R. Landon gründlich eingearbeitet. Solche Synthese bietet immer eine gute Chance zur Ergänzung, weil man genau weiss, was für die Fachliteratur noch unbekannt blieb. Dazu kommt noch, dass es immer lockend ist, eine so anspruchsvolle Zusammenfassung zu vervollständigen.

In der Ungarischen Nationalbibliothek „Széchényi“ bemüht sich eine Arbeitsgruppe um möglichst alle ungarländische Drucke vor 1801 bibliographisch zu registrieren. So bedeutete das Werk von R. Landon eine neue und wertvolle Quelle zu dieser Unternehmung, weil es auch die gedruckten Librettos von Eszterháza aus der Periode von Haydn genau registrierte, und die meisten davon in Ungarn, vor allem in Ödenburg (Sopron) gedruckt wurden. Die Fachliteratur kennt nach der Zusammenstellung von R. Landon theoretisch 114 gedruckte Librettos, die in der Zeit zwischen 1767 und 1790 für das fürstliche Theater von Eszterháza hergestellt wurden: 1 in Pressburg (Pozsony, heute Bratislava), 71 in Ödenburg (Sopron), 27 in Wien und 15 mit ungeklärter Herkunft. Von diesen 114 Druckwerke waren 52 für R. Landon aus Exemplaren bekannt. Die Nachrichten von den übrigen 62 Librettos stammen meistens aus Archivalien, so ist es nicht einmal sicher, ob ein Libretto für diese Vorstellungen in Eszterháza separat überhaupt gedruckt wurde, oder ein Wiener Ausgabe unverändert nur übernommen war. Durch diese Unsicherheit sinkt die Zahl der noch zu suchenden Librettos fast sicher wesentlich.

Nach dem oben angeführten war es äusserst interessant und ausschliessreich die Angaben von R. Landon über die Ödenburger Librettos mit der bibliographischen Evidenz der alten ungarländischen Druckwerken zu vergleichen. So kamen mehrere, bisher unbekannte Ausgaben von Ödenburg zum Vorschein, andererseits konnte man feststellen, dass in dem Fall von nicht weniger als 14 Librettos ein Exemplar in einer öffentlichen Sammlung von Ungarn aufbewahrt ist. Dadurch erhöht sich die Zahl der nun bekannten Librettos von Eszterháza aus der Periode von Haydn von 52 auf 66.

Im folgenden werden diese neu aufgefundenen Drucke, bzw. die von diesen exzerptierten wichtigsten Angabe unter Berücksichtigung der unten aufgeführten Fachliteratur beschrieben:

Zolnai = Zolnai Klára: A magyarországi olasz nyomtatványok (1699–1918). [Ungarländische Druckwerke in italienischer Sprache.] Budapest 1932.

Harich I = Hárích János: Szöveggöygyvgyjtemény. [Textbuchsammlung des ehemaligen Archivs der Familie Eszterházy.] (Maschienenschrift – Ungarische Nationalbibliothek: Ms. mus. th. 112.)

Horányi I = Horányi Mátyás: Az Eszterházy-színházak szöveggöyvevei. [Die Textbücher der Eszterházyischen Theater.] Budapest 1957. (Színháztörténeti füzetek 17.)

Harich II = Harich, Johann: Esterházy-Musikgeschichte im Spiegel der zeitgenössischen Textbücher. Eisenstadt 1959. (Burgenländische Forschungen 39.)

Horányi II = Horányi Mátyás: Das Esterhazysche Feenreich. Budapest 1959.

Bartha–Somfai = Bartha Dénes–Somfai László: Haydn als Opernkappelmeister. Budapest 1960.

Landon = Landon, H. C. Robbins: Haydn at Eszterháza 1766–1790. London (1978). (Haydn. Chronicle and works. 2.)

(Landon wird nach Seitenzahl zitiert, alle andere nach Nummer.)

1. HAYDN, Joseph: L'infedeltá delusa. Burletta per musica in due atti da rappresentarsi in Esterház nell'occasione del gloriosissimo arrivo quivi de sua maesttà l'imperatrice Maria Theresia, sul teatro di s.a. il principe Nicolò Esterhazy de Galantha nel mese di settembre dell'anno 1773. Á Oedenburgo nella stamperia di Giuseppe Siess. 8° 46 pag.

Interlocutori: Vespina, giovane spiritosa, sorella di Nanni ed amante di Nencio – Maddalena Friberth

Sandrina, ragazza semplice ed amante di Nanni – Barbara Dichtler

Filippo, vecchio contadino e padre di Sandrina – Carlo Friberth

Nencio, contadino benestante – Leopoldo Dichtler

Nanni, contadino, amante di Sandrina – Christiano Specht

La musica è di Giuseppe Haydn, maestro di capella.

Tutti in attual servizio di s.a. il prencipe Esterházy.

Harich I, 99 — Horányi I, 7 — Harich II, 91 — Horányi II, 13 — Landon 199.

Budapest, Nationalbibl. (177.557)

2. DITTERS von Ditterdorf, Carl: Lo sposo burlato. Intermezzo a quattro voci da rappresentarsi in teatro d'Esterhaz l'autunno dell'anno 1776. In Oedenburgo nella stamperia di Giuseppe Siess.

8° 63 pag.

Personaggi: Don Pomponio — Il Sign. Benedetto Bianchi

Lindora — La Sign^{ra} Catharina Poschwa

Florindo — Il Sign. Vito Ungricht

Livietta — La Sign^{ra} Anna Maria Puttler

Tutti in attual servizio di s.a. prencipe Nicolò Esterhazy di Galantha.

La musica è del signore Carlo Ditters de Dittersdorf.

Zolnai 26 — Harich I, 108 — Horányi I, 13 — Harich II, 95 — Horányi II, 21 — Bartha —

Somfai 1776d — Landon 395.

Győr, Bischöfliche Bibliothek (G. XXXI. b. 92).

3. PICCINI, Niccolò: La buona figliuola. Dramma giocoso per musica in tre atti da rappresentarsi in teatro d'Esterhaz l'autunno dell'anno 1776. In Oedenburgo nella stamperia di Giuseppe Siess.

8° 48 pag.

Personaggi: Cecchina, giardiniera — La Sign^{ra} Catharina Boschwa

Il Marchese della Conchiglia — Il Sign. Benedetto Bianchi

Sandrina, lavoratrice — La Sign. Maria Anna Buttler

La marchesa Lucinda — La Sign^{ra} Elisabetta Prandtner

Tagliaferro, soldato tedesco — Il Sign. Giuseppe Specht

Mengotto, contadino — Il Sign. Leopoldo Dichtler

Tutti in attual servizio di s.a. prencipe Nicolò Esterhazy di Galantha.

Zolnai 23 — Harich I, 105 — Horányi I, 10 — Harich II, 96 — Horányi II, 17 — Bartha —

Somfai 1776c — Landon 395.

Győr, Bischöfliche Bibliothek (G. XXXI. b. 91).

4. SCHMALÖGGER, Joseph d.Ä.: Der junge Werther. Ein original tragischer Ballet in drey Aufzügen vom Joseph Schmalögger dem Aeltern. Zum erstenmal aufgeführt auf den hochfürstlichen Theater zu Esterház den 12ten April 1777. Die Musik ist vom Hrn. Teller. Oedenburg gedruckt bey Johann Joseph Siess.

8° 16 pag.

Personen: Albert, Lottens Gemahl — Martin Borst

Lotte — Theresia Schmallögger

Werther — Joseph Schmallögger

Wilhelm — Carl Schmallögger

Vater der Lotte — Ferdinand Scelinger

Bedienter des Werthers — Carl Schmallögger

Werther, im Traum — Anton Zappe

Einige Bediente.

[Der Komponist war also Florian Johann Teller (ca. 1730 — 1774).]

Landon 403.

Budapest, Nationalbibl. (Gymn. 352).

5. SCHMALÖGGER, Joseph d.Ä.: Achilles und Daira. Ein heroisch pantomimischer Ballet in fünf Aufzügen vom Joseph Schmalögger dem Aeltern. Zum erstenmal vorgestellt auf dem hochfürstlichen Theater zu Esterház den 1ten Juny 1777. Oedenburg gedruckt bey Johann Joseph Siess.

8° 17 pag.

Personen: Zomar, König von Karthago — Joseph Schmallögger

Daira, eine griechische Prinzessin — Theresia Schmallögger

Achilles, ein fremder Prinz — Martin Borst

Feri, Zomars Feldherr, Freund des Achilles — Carl Schmallögger

Grosse des Reichs, Chor der Priester, Gefolg der Daira, Kriegsleute, ein Löwe.

Landon 403.

Budapest, Nationalbibl. (Gymn. 351c)

6. GAZZANIGA, Giuseppe: La locanda. Dramma giocoso per musica da rappresentarsi nel teatro d'Esterhaz l'autunno dell'anno 1778. [Oedenburgo: Siess] 1778.

8° [2] 58 pag.

Attori:

Il. Sig. Arsenio, merc. di Bitonto — Totti
Guerina, sua sorellá, amante di Riccardo — Barba. Rippamonti
Riccardo, figlio d'altro Merc. — Pezzani
Marinetta, locand. — Anna Puttler
Valerio, marito di* — Lambartini
Rosaura* — Liset. Brander
Un guaritore — Leop. Dichtler
Servitori, che non parl.

*Cittadini alloggiati nella locanda.

Tutti nell' attual servizio di s.a. il prencipe Nicolo Esterhaz di Galantha &c.

[Trotz der früheren Fachliteratur wurde das Werk laut der typographischen Ausstattung nicht bei Kurzböck in Wien, sondern bei Siess in Ödenburg hergestellt.]

Zolnai 27 — Harich I, 115 — Horányi I, 18 — Harich II, 105 — Horányi II, 28 — Bartha

— Somfai 1778d — Landon 408.

Budapest, Nationalbibl. (284.625)

7. GAZZANIGA, Giuseppe: L'isola d'Alcina. Dramma giocoso per musica da rappresentarsi nel teatro d'Esterhaz. [Vienna: Kurzböck?] L'anno 1779.

8° 64 pag.

Personaggi:

Alcina, fata — La Sig. Barbara Ripamonti
Il Barone di Brikbrak — Il Sigr. N. Totti
Clizia, damigella di Alcina — La Sig. Cath. Poschwa
Don Lopes, spagnuolo viaggiatore — Il Sign. Antonio Pesci
Brunoro, viaggiatore italiano — Il Sign. Leopoldo Dichtler
James, viaggiatore inglese — Il Sig. Totti
Lesbia, damigella di Alcina — La Sig. Luigia Polzelli
La Rose, viaggiatore francese — Il Sign. Luigi Rossi

Tutti nell' attual servizio di s.a. il principe Nicolò Esterhazy di Galantha.

La musica è del sig. Gazzaniga, maestro di capella, Napolitano.

Zolnai 30 — Harich I, 122 — Horányi I, 26 — Harich II, 110 — Horányi II, 33 — Bartha

— Somfai 1779e — Landon 415.

Budapest, Nationalbibl. (208.335)

8. SARTI, Giuseppe: Le gelosie villane. Dramma giocoso per musica da rappresentarsi nel teatro d'Esterhaz l'anno 1779. Oedenburgo nella stamperia di Giuseppe Siess.

8° 68 pag.

Personagi:

Giennina — La Sign. Barbara Ripamonti
Marchese Roberto — Il Sign. Andrea Totti
Oliveta — La Sign. Costanza Valdesturla
Narduccio Sindaco — Il Sign. Leopoldo Dichtler
Tognino — Il Sign. Benedetto Bianchi
Mengone — Il Sign. Luigi Rossi
Sandrina — La Sign. Luigia Polzelli

Cecchino, deputato dela comunità — Il Sign. Aton. Pesci

Tutti nel attual' servizio di s.a. il principe Nicolo Esterhazy di Galanata.

La musica e del celebre maestro Giuseppe Sarti.

Zolnai 31 — Harich I, 117 — Horányi I, 21 — Harich II, 111 — Horányi II, 32 — Bartha

— Somfai 1779f — Landon 415.

Budapest, Nationalbibl. (IM 2219)

9. TRAFETTA, Tommaso: Il cavaliere errante nell'isola incantata. Dramma eroicomico per musica da rappresentarsi nel teatro d'Esterhási l'anno 1782. [Oedenburgo: Siess.]

8° 51 pag.

Attorio:

Guido — Mons. Totti
Arsinda — Madama Bologna
Calotta — Mons. Moratti
Dorina — Madselle Bologna
Stordilano — Monsieur Dictler
Ismeno — Monsieur Pesci
Melissa — Madame Polcelli
Guardie di Stordilano

La musica è del sig. Tommaso Trajetta, maestro di capella, Napolitano.
 Zolnai 45 — Harich I, 136 — Horányi I, 37 — Harich II, 133 — Horányi II, 47 — Bartha — Somfai 1782c — Landon 458.
 Győr, Bischöfliche Bibliothek (G. XXXI. b. 95)

10. CIMAROSA, Domenico: Li due baroni di rocca azzurra. Dramma giocoso per musica da rappresentarsi nel teatro di s.a. il sig. principe Niccolò Esterhasi de Galantha l'anno 1787. In Oedenburgo nella stamperia di Giuseppe Siess.
 8° 56 pag.

Attori:
 Laura — Mdme Sassi
 Sandra — Mdme Delicati
 Totaro — Sig. Bianchi
 Franchetto — Sig. Dictler
 Demofonte — Sig. Morelli

La musica è del Sig. Domenico Cimaroso.
 Zolnai 78 (o. J.) — Bartha — Somfai 1786i — Landon 677 — 178.
 Budapest, Universitätsbibl. (ANy 667)

11. GUGLIELMI, Pietro: La quaquera spiritosa. Dramma giocoso per musica. In Oedenburgo presso Giuseppe Siess 1787.
 8° 60 pag.

Attori:
 Vertunna, quaquera destinata sposa el Conte ed amante di Tognino
 Cordellina, ostessa
 Tognino, vignarolo
 Il Conte, vomo goffo
 Robinetta, figlia del Conte
 D. Matusio, militare
 Kolibacco, quaquero

La musica è del celebra Signor Pietro Guglielmi.
 Zolnai 62 — Harich I, 162 — Horányi I, 56 — Harich II, 157 — Horányi II, 76 — Bartha — Somfai 1787c — Landon 683 — 684.
 Budapest, Universitätsbibl. (ANy 666)

12. CIMAROSA, Domenico: Il pittore Parigino. Dramma per musica in due atti da rappresentarsi nel teatro di s.a. il sig. principe Esterhasi de Galantha. In Oedenburgo presso Giuseppe Siess 1789.
 8° 61 pag.

Personaggi:
 Mlle Eurilla, giovane ricca dedita, alla poesia amante di Mons. di Crotignac
 Il Baron Cricca, promesso sposo di Eurilla, uomo collerico, e geloso
 Mons. di Crotignac, pittore francese, amante di Eurilla
 Cintia, cugina di Eurilla, ragazza di spirito, ed amante del Barone
 Broccardo, agente di Eurilla

Zolnai 68 — Harich I, 182 — Horányi I, 66 — Harich II, 166 — Horányi II, 83 — Bartha — Somfai 1789d — Landon 713.
 Győr, Bischöfliche Bibliothek (G. XXXI. b. 96)

13. PAISIELLO, Giovanni: L'amor contrastato. Commedia per musica da rappresentarsi nel teatro di s.a. il signore principe regnante Niccolò Eszterhazy de Galantha l'anno 1790. In Oedenburgo presso Clara Siessin 1790.
 8° 62 pag.

Attori:
 Eugenia Baronessa, promessa sposa di Don Calloandro
 Don Calloandro, che s'innamora di Rachelina
 Rachelina, ricca molinara, e dispettosa in amore
 Notar Pistofolo, notajo di casa della Baronessa, uomo ignorante nel suo mestiere
 Amaranta, cameriera di Donn'Eugenia
 Don Rospolone, ufficiale governatore
 Don Luigino, giovane di poca fortuna, che fa il servente mal gradito di Donn'Eugenia

La musica è del celebre sig. Don Gio. Paisiello, maestro di capella, Napolitano, all' attuale servizio delle H. mm. in qualità di maestro di camera, e compositore.
 Zolnai 69 — Harich I, 184 — Horányi I, 68 — Harich II, 174 — Horányi II, 86 — Bartha

— Somfai 1790d — Landon 732.

Győr, Bischöfliche Bibliothek (G. XXXI. b. 98)

14. CIMAROSA, Domenico: Il credulo. Farsa per musica da rappresentarsi nel teatro di s.a. il signore principe regnante Niccolo Eszterhazy. In Oedenburgo presso Clara Siessin 1790.

8° 31 pag.

Attori: Norina, donzella presuntouosa, promessa sposa a Don Catapazio
Don Catapazio, benestante Napolitano, uomo credulo, che viene a sposar Norina
Norina
Don Astrolabio, padre di Norina ignorante, e ciarlifero
Tiburno, vagabondo ed impostore, amante non corrisposto di Norina
Lesbina, confidente di Norina
Madama Filinta, incombenzata per li arredi di Norina
Filberto, cameriere di Don Astrolabio
Comparse di servi in casa di Don Astrolabio
Comparse di finti cinesi.

Compositore della musica sig. Domenico Cimarosa.

Zolnai 70 — Harich I, 185 — Horányi I, 69 — Harich II, 173 — Horányi II, 89 — Bartha

— Somfai 1790c/2 — Landon 732.

Győr, Bischöfliche Bibliothek (G. XXXI. b. 97(2)).

BORSA GEDRON

Idősebb Bartók Béla mint folyóiratszerkesztő. Bartók Béla gyermekéveit Nagyszentmiklóson töltötte, ahol édesapja a helyi földművesiskola igazgatótanára volt. Világhírű zeneszerzőnk édesapjára mint tehetséges, szorgalmas, kezdeményezéskész, de mellőzött emberre emlékszik vissza. A Földművelésügyi Minisztérium levéltárának egyik iratcsomója (jelzete: F.I.K. — 1 — 26.987/1884), amelyet a továbbiakban ismertetünk, azt támasztja alá, hogy az ifjabb Bartók nagyonnis találóan jellemezte édesapját.

Id. Bartók Béla a rövid pályafutása során — mindössze 33 évet élt — két könyvet írt (a gazdasági szakotatásról, majd a gazdasági egyesületekről) s ezek mellett *Gazdaságügyi Tanügy* címen egy szakfolyóirat kiadását is kezdeményezte. Amikor 1884 júniusában ennek a folyóiratnak az első száma napvilágot látott, még abban reménykedett, hogy kezdeményezését felettes hatósága a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, amely az agrárszakoktatás és a sajtóügy fejlesztéséért hivatalból felelős, legalább erkölcsi támogatásban fogja részesíteni s ezért a következő szövegű kérvényt küldte fel Budapestre:

„Mint a mezőgazdasági szakoktatás ügyének egyik szerény napszámosa — a gazdasági tanügy érdekeinek nagyobb szolgálatot teendő — egy Gazdasági Tanügy című havi folyóiratot indítottam meg, melynek első számát vagyok bátor idemellékelve bemutatni, miszerint a lapot s annak további számait elfogadni, másodsorban, mint ilynemű, nemcsak, hazánkban, de külföldön is egyedüli lapot magas pártfogásban részesíteni kegyeskedjék, mert lapunknak a közügy érdekében leendő prosperálása Nagyméltóságodnak méltatásától, támogatásától s kegyes pártfogásától is függ.”

A minisztérium elnöki ügyosztálya a kérvényt a következő megjegyzéssel továbbította a Magyaróvári Akadémiához:

„A minisztérium véleménye szerint a gazdasági tanügy jelentőségével össze nem fér, hogy ezen ügygel foglalkozva egy másodrendű földművesiskola tanára hasonló folyóiratot szerkesszen és adjon ki. Mielőtt e részben intézkedés történnék, vélemény volna kérendő a Magyaróvári Akadémiától. Budapest, 1884. június 18.”

A Magyaróvári Akadémia véleményét, amely 1884. július 5-ről kelt, Masch Antal igazgató írta alá:

„Az alulírott igazgatóságnak van szerencséje a magas leiratra jelenteni, hogy az akadémiai tanárok egyhangú nyilatkozata szerint Bartók Béla vállalata feleslegesnek tekintendő és nem is prosperálhat, azonkívül igazgatói működési körével egyáltalában nem egyeztethető össze.”

1884. július 17-én id. Bartók Béla már kézhez is kapta a minisztérium döntését:

„A gazdasági tanügy fontosságával nem tartom összeférhetőnek azt, hogy az ezen ügygel foglalkozó folyóiratot egy másodrendű földművesiskola tanára szerkessze és adja ki, kinek feladatát csakis az alsóbb szakoktatás fejlesztése képezheti. Nevezettnek kérését figyelembe vehetőnek nem találtam.”

A minisztérium elutasító határozatával egyidőben a Magyaróvárott megjelenő *Mezőgazdasági Szemle* júliusi száma foglalkozott id. Bartók Béla folyóiratával s annak létjogosultságát a következő érveléssel próbálta tagadni:

„Még külföldön — nevezetesen a németeknél — sem találunk ily irányú speciális lapot s ha ez a gazdasági szakoktatás érdekében szükségesnek mutatkozott volna, ezt már a német szakemberek rég megindították volna.”

Id. Bartók Béla folyóiratának első számában ezt írta: „Reményeljük, hogy minden oldalról méltánylásra fog találni jelen szerény s a gazdasági szakoktatásnak, mint hazánk kiváló fontosságú közügyének, támogatására célzó törekvésünk.” Még két hónap sem telt el s kitűnt, hogy vállalkozását támogatás helyett irigység, félreértés és gáncsoskodás kíséri. A Gazdasági Tanügy még 1884-ben beszüntette megjelenését, fennmaradt néhány száma azt bizonyítja, hogy világhírű zeneszerzőnk édesapja egy alföldi kisvárosban működő „másodrendű” földművesiskola falai között is képes volt országos szinten alkotni és gondolkodni.

TURÁNYI KORNÉL

Vajda János feleségének kézirata a Széchényi Könyvtárban. Az OSZK kézirattára őriz egy kéziratköteget, első oldala egyben címlapja: Emlékirataim. Egy sokat emlegetett házasság meztelen igazsága. Írta özvegy Vajda Jánosné Bartos Rosália — után nyomás tilos. Kinyomásáig sem jutott el mindeddig, nemhogy utánnyomásig, holott írók, irodalomtörténészek sokat foglalkoztak vele és Vajda János költő házasságának terjedelmes irodalma van.¹ 1933-ban Hevesi András a *Nyugat* hasábjain megkísérelt ugyan kivonatos átrással némi ízelítőt adni belőle, de ez — természetesen nem ér fel az eredetivel.²

Vajdáné Emlékiratai, kellő irodalompszichológiai, kritikai vizsgálattal, nélkülözhetetlen segítsége mindazoknak, akik a költővel, emberrel, művével foglalkoztak és foglalkozni fognak. Már eddig sem kerülték el a vonatkozó, kisebb-nagyobb tanulmányok, monográfiák szerzői és a napjainkban folyó Vajda *Összes Műveinek* főszerkesztője: Barta János és sajtó alá rendező gárdája; majdnem valamennyi eddig megjelent kritikai kiadás-kötet hosszabban idézi.

¹ Csak a jellemzőbbeket kiemelve: Kun József: Vajda János utolsó szerelme. Új Idők, 1910. I. köt. 182. l., Reichard Piroska: Vajda János házasságáról. Az Újság, 1911. dec. 24. 87–88. l., —: 506 levél. Látogatás Vajda János özvegyénél. Világ, 1913. júl. 31., —: Vajda János ismeretlen levelei. Újság, 1933. márc. 5., Pásztor Árpád: Niobe. Látogatás Bartos Rózánál. Literatúra, 1926. I. köt. 10. sz. 29–33. l., —: Gina és Rozamunda. Regény. Bp. [1927], —: Rozamunda. Vajda Jánosné (Nekrológ). Pesti Napló, 1933. febr. 28., Márai Sándor: Vajda Jánosné emlékiratai. Újság, 1933. márc. 17., Szilágyi Géza: Vajda János pokla. Lélekelemzési tanulmányok. Bp., 1933., Komlós Aladár: Vajda János. Bp., 1954., D. Szemző Piroska: Az Emlékiratok. Műveltség. 1946. 96–104. l.

² I. köt. 289–294. l., 337–347. l.

Bartos Róza gyermekes-iskolás ákom-bákomjaival 247 oldalt írt tele nagyív alakú papirosra, amely 300 gépelt oldalt tesz ki. A megfogalmazás időpontját tekintve, az 1920-as évek végére tehető, célja mindenekelőtt nyomorának enyhítése volt, vagyis kiadásával nagyobb honoráriumban reménykedett.

A kéziratát kiadókon, szerkesztőkön kívül, íróink-költőink mecénásának: Hatvany Lajosnak is felajánlotta, tanúskodik erről egyik hozzáintézett levele, melyben többek közt így ír:

„... én hajlandó lennék Önnek kéziratomat szerény összegért átengedni... megírtam benne Vajda Jánossal való házasságom igazi történetét és azért attam a kéziratomnak e címet: Egy sokat emlegetett házasságnak a meztelen igazsága — atól cettig, az első látástól haláláig, tehát teljes 17 évig, nagyobb részt tehát olyan eseményeket amijenről senki nem tudott. Ön kérem e kézirat adatait belátása szerint felhasználhatná. Mivel én magam szeretném, hogy a kéziratom az Ön kezeibe kerüljön — mert annak valóságos megértését én csak Öntől várom — én ismerem kérem az Ön tollát még Ausztriából... átengedem 250 Pengőért és azt hogy pénzt fogadok el csak azért teszem, mert mind 72 éves rokkant Ausztriában 33 évi szolgálat után ma csak 26 pengő havi nyugdíjból élek”³

Az írásért szabott összeg mintegy tíz hónapon keresztül megduplázta volna kicsiny havi nyugdíját s kevésbé szűkös életlehetőséget biztosított volna számára. Hatvany nem vette meg a kéziratot, meggondolásait nem ismerjük, holott egyik, Belia György irodalomtörténéssel együtt szerkesztett könyvében visszatért rá.⁴

Az Emlékiratok első és utolsó gazdája az Országos Széchényi Könyvtár lett. Vajdáné életének utolsó napjaiban még értesült a vételről, de gyümölcsét már nem élvezhette: 1933. febr. 27-én elhunyt az Irgalmasok kórházában.

Nem érdekeltelen feltárni azt az utat, amiként odajutott.

A kéziratot a tragikus végzetű költő, író, irodalomtörténész, Reichard Piroska (1884–1943., a fasizmus előretörése idején öngyilkos lett) adta át megvételre — Vajdáné közvetítőjeként, a könyvtárnak. 1911-ben került kapcsolatba Vajdánéval, erről cikkeiben nyilatkozik (vö. I. sz. jegyzet.), 1933. máj. 28-án például így ír:

„Az Újság 1911-ediki karácsonyi számában Vajda Jánosnak Bartos Rozáliával kötött házasságáról szóló cikk keretében közöltem a költő néhány levelét vőlegénykorából és házasesetének első évéből. E leveleket egy Bécsben lakó magyar barátom⁵ juttatta hozzám, hogy általuk segítsék valamiképpen Vajda János nyomorgó özvegyén, aki vagy harminc év óta Bécsben varrással keresi meg kenyerét. Az Újság kérésemre egyenesen Vajda Jánosnénak küldte el a cikk honoráriumát, talán kétszeresét is az akkoriban szokásos honoráriumnak. Sikertől másfelől is segílyt szerezni, amely állandó támogatással válhatott volna, ha időközben támadó cikkek Vajda házasságának és válóperének egyoldalú ismertetésével el nem kedvetlenítik azokat, kiktől a hathatósabb segítség függött. — Ezután sok éven át keveset hallottam Vajda özvegyéről, míg nem a múlt év [1932]. októberének elején Budapestre érkezett... Részletesen kidolgozott tervvel jött. Először is sajtópert akart indítani egy ismert író ellen, ki Vajda két nagy szerelméről írott regényében — szerinte — megrágalmazta őt és megsértette anyja emlékét.⁶ A pörrel egyidejűleg ki akarta adatni önéletrajzát, melyben Vajda Jánossal kötött házasságának „meztelen igazságát” írta meg. S végül, miután a sajtópert megnyerte és könyve megjelent, az oly nehezen megszerzett elégtétel megtisztító pillanatában, mintegy megdicsőítő bosszúállásként átnyújtani a hálátlan nemzetnek legféltettebb kincsét, Vajda Jánosnak hozzáintézett ismeretlen leveleit.”⁷

³ A levél keltezetlen, az Akadémia Könyvtára kéziratárában.

⁴ Magyarok beszélnek. Szemelvények emlékiratokból. Válog. Hatvany Lajos és Belia György. Bev. és utószó Hatvany Lajos, a jegyzetek Belia György munkája. Bp. 1957. 288–309. l. + arckép.

⁵ Kun Anna, a Rózáról cikkező Kun Imre nővére, vö. I. sz. jegyzet.

⁶ Vö. I. sz. jegyzet.

⁷ Az ismeretlen levelek, számszerint 506 db. Vajdáné fantáziájában létezett csupán.

Vajdáné személyének, írásának hatóerejét tanúsítja Reichard Piroska sokirányú fáradószása: támogatása, Emlékiratainak kiadása érdekében. Többfelé kilíneselt érte, cikk-honoráriumokon kívül latba vetette még az egyetemi tanár, esszéista Riedl Frigyessel fennálló ismeretségét is.⁸ Riedl 1911. dec. 9-én hozzáintézett levelében így ír: „Tisztelt Kollega K[isasszony]. Írtam Kozmának, az írói segélyegylet titkárának, hogy Ön hétfőn vagy kedden d.e. bemutatja neki (Vigadó tér 1., Első Hazai Biztosító Társaság) Vajdáné okiratait. Üdvözli R. Fr.”. Miután az elintézés késik, Reichard Piroska nyugtalankodva érdeklődik Riedlnél, aki értesíti, hogy Rust József vagyonos nagykereskedőt: irodalom- és művészetpártolót is bekapcsolta a támogatók sorába és újra tárgyalt Kozma Andorral. Bizonyoságul elküldi Kozmának egy Rusthoz intézett válaszelevelét is: „Kedves Józsi, Vajda özvegye sosem folyamodott ide (ti. az Írók Segélyegyletéhez), nem is tudtam, hogy él. Tehát eddig mit sem kaphatott. E hó 21-én van ülés. Addig kellene érdekében esetleg neked folyamodni; röviden, hozzám intézett néhány sorban, ha sürgős a dolog.”⁹ — A szépen indított segélyakció — mint Reichard is említette — megfeneklett a rágalma-zók felháborodásán. Vajdáné azonban csak visszavonult és érlelte Emlékiratait: újabb harcbevételének eszközét. Az idő 1932-ben ért meg ehhez, mikor Emlékiratai már — szerinte — nyomdakész megfogalmazásba kerültek.

Mikor az év októberében Budapestre érkezett, rögtön megkezdte kéziratával szerkesztőkhöz, kiadókhöz, irodalompártolókhöz a zárandoklást — eredmény nélkül. Ekkor fordul az egykori áldozatkész Reichard Piroskához, aki látva kudarcait, kezébe veszi az ügyét. Vajdáné akkor már nagy beteg, de még nem sejtje, hogy a nagyfokú tüdő- és szívtágulása mögött, tüdőtumor alakjában már leskelődik rá a halál. Átadja Reichardnak az Emlékiratainak kéziratát, aki személyesen viszi el vételi ajánlatra a Széchényi Könyvtárba.

További sorsát a könyvtár kéziratárának 1932/37. évekre szóló Leltárkönyvből, beszerzési iratokból kísérhetjük figyelemmel.

Eszerint:

„A kézirat Reichard Piroska útján özv. Vajda Jánosnétól 1933. febr. 20-án érkezett vételre. Tárgya: özv. Vajda Jánosné Emlékiratai. Kéziratári minősítése: Mns. Hung. Autogr. saec. XX. fol 126, 2°, vagyis huszadik századi, saját kézzel írt, magyarnyelvű kézirat, 126 lapból áll, nagyivalakú, 1 db. Észrevétel: zárt anyagként kezelendő, a benne foglalt közlések miatt, indokolt esetben, esetleges engedéllyel olvasónak kiadható. Jelzete, azaz állományi helye: 1807. Fol. Hung.”

A könyvtár akkori igazgatója, Jakubovich Emil Jelentésében a kéziratár jelentősebb szerzeményei közé sorolta.¹⁰ Elgondolkoztató ilyen minősítés ellenére a kézirat anyagi értékelése: Vajdánának a könyvtár mindössze 52,20 pengőt fizetett volna, ha ugyanezen év márc. 2-án el nem temetik. Összeg, melyért alig egy-két hónapig javítottak volna sorsán. Ő 250 pengőre tartotta és neki volt igaza.

Mi lett az 52,20 pengővel is. A könyvtár irattárában erről két ügyszerab tanúskodik: Jakubovich igazgatónak Kt. 49/1933. sz. alatt, 1933. márc. 3-án kelt, Dr. Reichard Piroskához intézett levele:

„Alulírott ezennel hivatalosan igazolom, hogy özv. Vajda Jánosné által a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára részére 1933 február havának első napjaiban eladott naplónak (sic!) vételárát, 52 pengő 20 fillért 29/1933. utalványozási naplósám alatt 1933 február 15-én utalványoztattam, (Kéziratár, növedéki naplósám 20/1933.), azonban a Gazdasági Hivataltól vett értesülésem szerint ezt az összeget a Gazdasági Hivaltól a mai napig senki fel nem vette.” —

⁸ Reichard Piroska: Riedl Frigyes. Nyugat. 1926.

⁹ Riedl és Kozma levelezését az OSZK kéziratára őrzi.

¹⁰ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtári osztályainak állapotáról az 1931/33. évben. Magyar Könyvszemle. 1932/34. 1—4. sz. 116. l.

A másik azonos számmal iktatott iratban Jakubovich a pénz további sorsáról intézkedik: „Az eladó halála miatt a vételár kifizetésére nem került sor. Az összeget az esetleges törvényes örökös számára tartalékoltuk. Budapest, 1933. márc. 3-án.” A pénzért senki sem jelentkezett, hiszen Vajda Jánosné sem kísérte ki hozzátartozó a temetésén és így a könyvtár az ügyet levette napirendjéről.

Az Emlékiratok mindmáig nem jelentek meg, pedig a kéziratot nem elhanyagolható értékeiért két kiadó is ébresztgetni akarta Csipke Rózsika-álmából éppen e sorok íróját bízva meg vele 1943-ban: a Franklin Társulat, minthogy Kozocsa Sándorral akkor rendezte sajtó alá Vajda János Összes munkáit (megj. 1944-ben) és a Révai Irodalmi Intézet, azonban a német megszállás megakasztotta a munkát. Újra 1967-ben került előtérbe a kiadás: Bisztray Gyula és Kozocsa Sándor irodalomtörténészek megkezdték Vajda János levelezésének kiadási előkészületeit 1967-ben és helyet akartak adni köteteikben, D. Szemző Piroska gondozásában az Emlékiratoknak is. Nem valósult meg, pedig a címlapot is megtervezték:

Vajda János levelei.

Vajda Jánosné Emlékiratai és levelei.

Kiadja a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Munkaközössége.

Az Emlékiratok kéziratában azonban konok erővel ténykedik Vajda Jánosnének a könyvet életre hívó szelleme és útjára indította a megvalósulása felé, talán éppen mert 100 esztendővel ezelőtt: 1880. nov. 27-én kötött házasságot Vajda János költő egy tabáni polgárlánnyal, Bartos Rózával.

D. SZEMZŐ PIROSKA

A Medvetánc előzménye. József Attila gépiratainak meghatározásakor¹ abból a feltételezésből indultam ki, hogy a költő aligha gépelhette le verseit csak úgy, minden cél nélkül. Írógépen ritkán fogalmazott², ajándékozás céljára meg inkább tollal másolta le verseit.³ A gépiratok túlnyomó többsége közlés céljára készült. A folyóiratoknak beküldött, de nem közölt gépiratok elvesztek, minthogy a szerkesztőségi gyakorlat ugyanaz volt, mint manapság: „Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza.” Csak egészen kivételesen maradt meg egy-egy nem közölt vers gépirata, mint pl. a Nyugatnak 1928 nyarán beküldött versek.⁴ A közölt versek szedőpéldányul szolgáló gépiratait is csak kivételes esetekben őrizték meg, pl. 1936–1937-ben emlékebe eltettek néhányat barátai: Horváth Tibor (pl. Kat. 731. sz.) vagy Cserépfalvi Imre. (Kat. 279. sz.) József Attila megjelent kötetei közül csak a *Nagyon fáj* szedőpéldánya maradt meg: ezt a Löbl Dávid és Fia Nyomda egyik szedője őrizte meg, és 1948-ban — nevének elhallgatásával — a Munkásmozgalmi Intézetnek ajándékozta.

A felsorolt gépirat-típusok a fennmaradt gépiratoknak csak kisebb részét alkotják. A nagyobb részre az jellemző, hogy sok olyan van köztük, mely azonos papíron, azonos betűtípussal van gépelve, vagyis egy-egy gépiratcsoport aránylag rövid idő alatt készült. Fél kellett tételeznem, hogy ezek a gépiratcsoportok meg nem valósult kötetek emlékei.

¹ E meghatározások az új kritikai kiadás összeállítása során készültek, s eredményeik a következő kiadványban olvashatók: *József Attila kézíratai és levelezése*. (Katalógus.) Összeállította M. Róna Judit. Bp. 1980. — Minthogy a két éve kész kritikai kiadás megjelenése még évekig elhúzódhat, kénytelen vagyok erre a kiadványra hivatkozni, Kat. rövidítéssel.

² Talán a *Ne bántsá* egyik gépirata tekinthető fogalmazványnak, Kat. 766–767. sz.

³ Kivételesen géppel írta a *Bethlehemi királyok* Etelka nővérének ajándékozott szövegét (Kat. 188. sz.), és a Hatvány Lajosnak ajándékozott *Mondd, mit érlel...* című verset. (Kat. 753. sz.)

⁴ Kat. 85, 383, 434, 569, 605, 699, 854, 862, 908, 955, 974, 1036. sz.

Először meglepőnek tűnt, hogy a költő szinte minden évben összeállított egy kötetet. Ezekről a tervekről az eddigi szakirodalom alig-alig tesz említést. Később azonban más, kötettervre utaló adatok is előkerültek, amelyek alátámasztották a gépiratok eredetére vonatkozó hipotézist. 1923 tavaszán például mintegy 40 gépirat készült; a legépelte versek szerepeltek viszont olyan versjegyzékeken (Kat. 1102–1104. sz.), melyek egyértelműen tervezett kötetre utaltak. Egy másik példa: tíz verset úgy gépelt le a költő, hogy az interpunkciót és a nagybetűk használatát mellőzte. E gépiratokat valószínűleg 1927 őszén készítette, mert a *Magyar Hírlap* 1927. október 9-i számában, a „Mi készül?” rovatban József Stilla [így!] megjelenés előtt álló kötetéről azt olvashatjuk, hogy „ez lesz az első verses kötet, amelyben nem lesz nagy betű.”

Az említetteken kívül további gépirat-csoportokat is sikerült meghatározni, sokáig nem tudtam azonban mit kezdeni ezzel a tíz gépiratból álló csoporttal:

Lopók között szegényember (Kat. 660. sz.)

Nyolcesztendő lányok (Kat. 798. sz.)

Rög a röghöz (Kat. 888. sz.)

Ha mosolyog (Kat. 231. sz.)

Kertész leszek (Kat. 545. sz.)

Áldalak búval, vigalommal (Kat. 69. sz.)

Istenem (Kat. 490. sz.)

Ringató (Kat. 879. sz.)

Húvósodik (Kat. 747. sz.)

Bánat (Kat. 181. sz.)

A versek 1924–1930. közöttiek, de a gépiratok szemmel láthatólag egyidejűek. (A címek vörös gépszalaggal vannak írva.) Minthogy a versek között a legkésőbbi az 1930 nyaráról való *Bánat*, először arra gondoltam, hogy a gépiratok ahhoz a meg nem valósult kötethez készültek, amelyről a *Magyar Hírlap* 1930. szeptember 14-én adott hírt: „Az új írógeneráció egyik erős tehetsége József Attila . . . új verseskönyvet készül kiadni. Ebben a kötetben fognak megjelenni Villon balladafordításai is.” Csakhogy a legépelte versek között igen koraiak, 1924–1925-ből valók is vannak, s ezek nagyobb része már megjelent József Attila korábbi kötetében, a *Nem én kiáltok*-ban és a *Nincsen apám se anyám* címűben. A megoldást egy József Attilával készült riportban találtam meg, amely a *Magyar Közélet* 1933. január 16-i számában jelent meg. Itt egyebek között a költő azt nyilatkozta, hogy „tavasszal kiadok egy 15–20 íves gyűjteményes kötetet”. A kötet összeállítását már 1932 nyarán megkezdte. A hírlapok ekkor öt egészen korai versét közlik: a *Brassói Lapok* június 19-i számában a *Tiszta szívvel*, a *Friss Újság Vasárnapjában* június 19-én a *Megfáradt ember*, szeptember 25-én a *Tanulmányfej*, a *Pesti Hírlap Vasárnapjában* június 26-án a *Jámbor tehén* jelent meg. Feltételezhető, hogy ezeket a verseket a kötethez összegyűjtött anyagból küldte el a költő a hírlapoknak, ugyanúgy, mint két évvel később a *Medvetűnc* előkészített anyagából a *Békésmegyei Közölny*nek.⁵ Végül a Szántó Juditnak 1932. december 19-én írt levélből azt tudhatjuk meg, hogy a gyűjteményes kötetbe a *Bethlehemi királyokat* is felvette volna. A levél utóirata csakis erre vonatkozhat:

„A Három királyok utolsó szakasza így lesz:

Irul, pirul Mária, Mária,
boldogságos, szűz mama.
stb.”⁶

⁵ STOLL Béla: *A Medvetűnc kötetterve*. ItK 1977, 65.

⁶ József Attila *válogatott levelezése*. Sajtó alá rendezte FEHÉR Erzsébet. Bp. 1976. 289.

Mindössze tizenöt versről sikerült tehát megállapítani, hogy József Attila első, meg nem valósult gyűjteményes kötetébe szánta. Ahhoz képest, hogy a kötet 15–20 íves lett volna ez elenyészően kevés, s a kötet tervezett tartalmáról keveset mond. Annál jelentősebb azonban maga a tény: József Attilát saját költői múltjának felmérése 1932–1933-ban foglalkoztatta, éppen akkor, amikor esztétikai nézeteit tisztázta, s amikor első igazán nagy verseit megírta.

STOLL BÉLA

Újabb adatok a sajtó, a könyvtárak és az olvasás szerepéről a Heves megyei munkásmozgalomban. Varga László egri kutató néhány évvel ezelőtt tanulmányt írt *A sajtó a könyvtárak és az olvasás szerepe a Heves megyei munkásmozgalomban* címmel, amely a *Magyar Könyvszemle* 1976. 3. számában jelent meg (244–255. l.). Kutatómunkám során újabb adatokat találtam a témához, melyek közlését fontosnak tartom. Mielőtt ezt megteszem, a Varga László tanulmányában fellelhető néhány tárgyi tévedést korrigálok. A helyreigazításnál a dolgozat adatainak sorrendjét vettem figyelembe.

A 245. oldalon olvashatjuk „Bár inkább szakmai, mint munkásmozgalmi szempontból érdemel említést, de nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az első Heves megyei munkájság elég korán, még 1868-ban megjelent Egerben, Tóth István szerkesztésében *Gutenberg* címmel, amely nem csak az egri, de a magyar nyomdászoknak is a legelső újságja volt.” A szerző megállapításai a *Gutenberg* jelentőségéről helytállóak, a dátum azonban téves. Ez a folyóirat 1865-ben keletkezett. Mutatószámja ez év októberéből való. Első száma pedig 1866. január 1-én jelent meg, az utolsó pedig 1867. december 15-i keltezésű. Tehát 1868-ban már nem is létezett a lap.¹ Ugyanezen az oldalon a 7. lábjegyzetben Vályi egri nyomdász György néven szerepel, valódi keresztnéve azonban István.²

A 247. oldalon levő 15. számú lábjegyzetben szintén téves keresztnév található. A szövegben Dudás József gyöngyösi lapszerkesztőről olvashatunk, neve helyesen Dudás Adolf.³ A lapban nem dr. Walner Tibor, hanem dr. Waldner Fülöp tette közzé harcos szellemű írásait.⁴ A 249. oldalon Fischer Manó egri szocialista az utolsó bekezdésben Miklós keresztnéven szerepel. A 235. oldal negyedik bekezdésében többek között azt olvashatjuk, hogy „Gyöngyösön Hablicsek András nyomdász vezetésével olvasnak munkásmozgalmi kiadványokat a munkatársak”. Itt Hablicsek Ferenc nyomdászáról van szó.⁵

¹ A *Gutenbergre* vonatkozó adatokat a lap Országos Széchényi Könyvtárában (OSZK) meglevő és Iványi Sándor egri könyvtáros tulajdonában levő példányainak tanulmányozása során gyűjtöttem. — A folyóirat szerkesztője Tóth István nyomdász 1832-ben Pesten született. 1860-ban került Egerbe, ahol az érseki líceumi nyomda technikai igazgatója lett. Jelentős munkát végzett az üzem műszaki fejlesztése terén. 1907-ben Egerben temették el hamvait. (Nyomdászati Lexikon. Bp. 1936. 482–483. o.)

² Vályi István (1875–1942). Az egri líceumi nyomdában dolgozott. 1900-ban megszervezte a Nyomdai munkások egri szakszervezetét. 1903 szeptemberében megalakította a Szociáldemokrata Párt Heves megyei szervezetét, amelynek titkára lett. Az 1918-as polgári demokratikus forradalom egyik vezetője volt Egerben. A Tanácsköztársaság alatt az egri munkástanácsban tevékenykedett. A proletárdiktatúra megdöntése után börtönbüntetésre ítélték, majd internálták. (CSIFFÁRY Gergely: *Történelmi emlékhelyek Heves megyében*. Eger, 1979. 20–21.)

³ Kolacskovszky Lajos válogatott munkásmozgalom történeti írásai. Eger, 1979. 27.

⁴ Dr. Waldner Fülöp (1881–1944): ügyvéd. 1907-től Gyöngyösön a szocializmus tanításainak buzgó népszerűsítője volt. 1919-ben a helyi munkástanács tagja. A fasiszmus áldozata lett. (Kolacskovszky Lajos válogatott munkásmozgalom történeti írásai. 42–43.)

⁵ Hablicsek Ferenc (1878–1965): kőműves. A gyöngyösi munkásmozgalom harcosa. 1919-ben a helyi munkástanács tagja volt. A proletárdiktatúra leverése után ötévi börtönrre ítélték. Kiszabadulása után 1944-ig a szakszervezeti mozgalomban dolgozott. 1959-ben megkapta a Tanácsköztársasági Emlékérmét. (SZECSKÓ Károly: *Munkásmozgalmi harcosaink*. Eger. 1970. 13.)

Végül a 254. oldalon a szerző tévesen datálta az *Egri Hangok* megjelenési idejét, amikor azt írta: „Az egyetlen szocialista sajtótermék, amely Egerben jelenik meg, az *Egri Hangok* című szociáldemokrata újság, amely azonban 1936-ban, mintegy félévig került csak kiadásra.” E megállapításnak ellentmondanak a csatlakozó 35. számú lábjegyzetben közölt dátumok is. Itt azt olvashatjuk, hogy az *Egri Hangok* 1936. február 21-én indult és 1937-ben szűnt meg. Az itt közölt adatok tehát nem bizonyítják a szerző ama megállapítását, hogy miszerint a lap „mintegy félévig került csak kiadásra.” A lábjegyzetben közölt lapindításra vonatkozó adat — 1936. február 21. — helyes. Az első számon valóban ez a dátum olvasható. Az is igaz, hogy a lap 1937-ben szűnt meg. Szükséges azonban ezt az adatot pontosítani. Ugyanis a jelenleg ismert utolsó számon 1937. július 24. olvasható. Ezt volt az azévi 3. szám.⁶

A következőkben kutatásaim alapján újabb adatokat közlök a címben jelzett témakör jobb megismeréséhez. Először a megyei munkássajtóról szólok. Varga László az első világháború előtti megyei munkássajtóról szólván csak a *Gutenberg* című egri és az *Egyesülünk* című Gyöngyösön kiadott lapokat említette meg. Ezekon kívül még voltak más orgánumok is, melyekről tudnunk kell.

1908. november 1-én — miután az alispán nem adott engedélyt az *Egyesülünk* újabb kiadásához — Gyöngyösön új munkáslap indult *Haladás* címmel. A lapot Hochfelder Lipót nyomdász szerkesztette,⁷ kiadója pedig ifj. Köteles Károly volt. A *Haladás*nak 1908. november 1. és 1909. január 10. között kilenc száma jelent meg. Hosszú szünet után július 27-én kiadtak még egy számot. A lap további sorsáról jelenleg nem tudok. Valószínűleg a július 27-i szám volt az utolsó. A lap rendszeresen foglalkozott a munkásság helyzetével és mozgalmával. Több cikk elemezte a hazai munkásság anyagi és egészségügyi helyzetét. A lapban megjelent rövid elbeszélések is többnyire munkás témájúak. Az újság szinte minden számában hírt adott a gyöngyösi munkásmozgalomról. Beszámolt például arról, hogy alaptalan rágalom alapján a belügyminiszter feloszlatta a gyöngyösi asztalos munkások helyi csoportját.

Egerben 1910-ben újból indult munkássajtó. Az év augusztusában jelent meg az *Egri Munkás Otthon Szövetkezeti Értesítő*, amely előzménye volt az október 1-én induló *Egri Munkás*nak. Ez jellegét tekintve politikai és társadalmi lap volt. A lap élén szerkesztő bizottság állott. Kiadója a Szociáldemokrata Párt Egri szervezete. A szerkesztőség és kiadó hivatal a Diófakút utcai munkásotthonban volt.

Az 1910. október 1-én induló újságnak jelenleg 1911. március 4-éről ismeretes az utolsó száma. Ekkor bizonyára anyagi okok miatt megszűnt. Jelenlegi tudomásunk szerint hét száma jelent meg.

A lap sokat és rendszeresen foglalkozott a munkásság gazdasági helyzetével, szervezkedésével, a munkásbiztosítás kérdésével. Harcos és bátor antiklerikalizmus jellemezte minden számát.

⁶ Az OSZK példányaikat használtam.

⁷ Hochfelder Lipót (1894–?): nyomdász. 1914. előtt a Szociáldemokrata Párt gyöngyösi szervezetének titkára volt. Az első világháború idején orosz hadifogságba esett. 1918 elején Novocserkaszban a Munkás- és Kozáktanács mellett létesült Hadifogolyiroda vezetője. Belépett az Orosz Kommunista (bolsevik) Pártba. 1918 áprilisában részt vett a moszkvai hadifogoly kongresszuson. Annak megbízásából tagja lett egy három tagú bizottságnak, amely Déloroszországban — Cáricin központtal — szervezte a külföldi kommunistákat, az internacionalista csapatokat. Szerkesztője volt az *Internacionalista* című lapnak. 1918 őszén hazajött, s novemberben részt vett a KMP megalakításában. A Tanácsköztársaság alatt Győrben politikai megbízott volt. Későbbi sorsát jelenleg nem ismerjük. (*A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban*. Dokumentumgyűjtemény. Bp., 1968. II. 652. 1.).

A Tanácsköztársaság időszakának sajtóját áttekintve Varga László csak az *Egri Munkást*, az *Egri Vörös Hírlapot*, az *Egri Vörös Újságot* és a *Vörös Mátravidéket* említette. Valójában a proletárdiktatúra Heves megyei történetének sajtója gazdagabb volt ennél. Először is a szerző által említett lapok adatait bővítem ki. Az *Egri Vörös Hírlap* elődje az *Egri Hírlap* volt, amelynek első száma 1917. augusztus 15-én jelent meg. Ez a lap a Függetlenségi és negyvennyolcas párt egri szervezetének orgánuma volt, s az Egri Lapkiadó Részvénytársaság nyomdájában készítették.⁸

Az *Egri Vörös Újság* elődje az *Egri Újság* volt, amely 1894-ben keletkezett. Az *Egri Vörös Újság* 1919. május 1-én, valamint május 9. és július 13. között jelent meg. A lapot a Dobó Nyomda Részvénytársaság nyomdájában készítették.⁹ Szerkesztője Somfa János, az akkor Egerben élő neves szocialista író volt. Az *Egri Munkás*, az *Egri Vörös Újság* utódjaként jelent meg. 1919. július 15. és augusztus 3-a között adták ki a Szocialista – Kommunista Munkások Magyarországi Pártjának egri lapjaként. Az újságot a liceumi nyomdában készítették.¹⁰ A Vörös Mátravidék Gyöngyösön jelent meg. Elődje az 1907-ben alapított *Mátravidék* című lap volt.

A Tanácsköztársaság időszakában azonban nem csak Egerben és Gyöngyösön, hanem Hatvanban is adtak ki lapokat. A proletárdiktatúra kikiáltása után a *Hatvan és Vidéke* című lap a munkáshatalom érdekeit szolgálta. Ez az újság 1919. június 15-én megszűnt, s június 22-től helyébe lépett a *Hatvani Munkás*. Ennek utolsó száma július 26-án jelent meg. Az 1899-ben alapított *Hatvani Hírlap* megjelent március 21-e után is. A jelenleg ismert legutolsó száma május 25-éről való (20. szám). Ezeken kívül volt egy harmadik korabeli lap is a *Hatvani Újság*, melynek 1919. június 8-án jelent meg a jelenleg ismert utolsó száma (22. sz.). Ekkor már a lap a nyolcadik évfolymát írta, tehát 1911-ben indult.¹¹

A sajtótörténeti adatok közlése után a munkásmozgalom könyvtáiról szólok. A Szociáldemokrata Párt egri szervezetének a párt székházában elhelyezett legális könyvtárán kívül volt a városban egy illegális jellegű *mozgó könyvtár* is, melyet a páton belül tevékenykedő baloldali személyek hoztak létre, 1935-ben *Balázs Ignác* vezetésével. A mozgó könyvtár anyagát illegális úton Budapestről szereztek be.¹²

1937, vagy 1938-tól az illegális könyvtár anyagát *Pénz Dezső* őrizte, a lakása udvarán levő épületben.¹³ A könyvtár 1942-ig működött.¹⁴

Varga László viszonylag bőven szólt az 1920-as évek egri szakszervezeti könyvtáiról. Az azt követő időszakból azonban csak a nyomászok könyvtáráról tett említést. Pedig Egerben voltak ekkor más szakszervezeti könyvtárak is. Az Élelmezési Munkások Országos Szövetsége helyi csoportja, az Építő Munkások Országos Szövetsége és a Famunkások Országos Szövetsége egyesült helyi csoportja, a Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetsége helyi csoportja, a Szabó Munkások és Szabó Munkásnők Szakegyesülete helyi csoportja, a Vas és Fémmunkások Központi Szövetsége helyi csoportja az 1930-as évek közepén 514 kötetes egyesített közös könyvtárat tartott fenn.¹⁵ Ezen kívül a Könyv-

⁸ SEBESTYÉN Sándor: *Egri emlékhelyek*. Eger. 1970. 67–68.

⁹ Uo. 33.

¹⁰ Uo. 60.

¹¹ Az 1919-es hatvani lapok adatait a Párttörténeti Intézet Könyvtárában őrzött példányokból gyűjtöttem ki.

¹² SZOKODI József: *Adatok az egri munkásmozgalom történetéből*. – *Balázs Béla élete*. (Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. IV. Eger. 1958. 364.)

¹³ MSZMP Heves megyei Bizottság Archívuma. Régi munkásmozgalmi személyek iratai: Pénz Dezső anyaga.

¹⁴ SZOKODI: i. m. 364.

¹⁵ MSZMP. Központi Bizottság Párttörténeti Intézetének Archívuma. 658 fond, 5. fondcsoport, 158. őrzési egység. Az MSZDP Titkárság megbízottjának jelentése az egri pártszervezet helyzetéről. Bp. 1934. május 12.

nyomdai Munkások Egyesülete helyi csoportjának egy 300 kötetes saját könyvtára is volt.¹⁶

Az egri baloldali munkásság ellenforradalmi rendszer alatti vezetői közül széles körű olvasottságával, az olvasás szeretetével kitűnt Balázs Ignác (1910–1945). Ő szegény-paraszti családlól származott. Mivel korán munkába kellett állnia, csak két elemi iskolát végezhetett. Már gyermekkorában egy életre szóló barátságot kötött a könyvekkel. Tizennégy – tizenöt éves korától, ha egy kevés pénze akadt, azt rendszeresen könyvekre költötte.¹⁷

1929-től egyre gyakrabban járt a Szociáldemokrata Párt helyiségébe, majd 1930-ban belépett a pártba is. Ettől kezdve egyre több ideológiai és politikai tárgyú könyvet olvasott.¹⁸ 1932-ben tagja lett a Szociáldemokrata Párton belül létrejött illegális kommunista sejtnak. Ideológiai képzettségével, széles körű politikai irodalom ismeretével mások tanulását és fejlődését is befolyásolta.¹⁹

Karaszek Mihály egykori harcostársa szerint „... egy-egy beszélgetés után mindig ajánlott valami marxista irodalmat, amely rendszerint kapcsolódott azokhoz a kérdésekhez, amelyről beszélgettünk, vagy vitatkoztunk.”²⁰

Grégász József is hasonlóan nyilatkozott „Balázs Ignác igen nagy gondot fordított arra, hogy társai gazdag irodalom-ismeretre tegyenek szert. Nem vette egyszerűen tudomásul, hogy elolvastam a könyvet. Mindig kikérte véleményemet, s utána ő is megmagyarázta, hogy mi a könyv lényege, mi benne a politika. Az új, beszervezett embereket rendszerint szépirodalmi könyveken keresztül vezette el Marxhoz.”²¹

A munkásság olvasási kultúrájának fejlődésében a könyvtárakon kívül fontos szerepe volt a munkás olvasóköroeknek is. Ezek létét jelenleg Heves megyéből az ellenforradalmi rendszer időszakában tudom kimutatni. Ismereteim szerint munkás olvasókör az alábbi helyeken működött:

<i>Helység</i>	<i>Az alakulás ideje:</i>
Egercsehi Bányatelep	1928.
Nagybátony Bányatelep	1935.
Parásdsasvár (Üveggyár)	1936.
Szucs Bányatelep	1927.

Varga László írásában az *Egri Munkás* 1919. július 18-i számában közölt híryanag alapján szólt arról is, hogy Lukács György közoktatásügyi népbiztos júliusban Egerben járt. Látogatásának célja a Főegyházmegyei Könyvtár, s a líceum épületében levő egyéb gyűjtemények jövőbeni hasznosításának megbeszélése volt. A Főegyházmegyei könyvtár látogatási könyvében található bejegyzés azt bizonyítja, hogy Lukács már korábban is járt Egerben, illetve a Főegyházmegyei Könyvtárban. A bejegyzés 1919. május 26-án kelt, amikor is Lukács György a könyvtárban járt. Vele volt Jachwert Ede, Heves megye kormányzótanácsai biztosa; Láng József az egyházi javakat likvidáló bizottság elnöke; dr. Kalovits Alajos, a megyei direktórium művelődésügyi osztályának vezetője, Rázsó Gyula, a megyei népművelési szakosztály ellenőrző biztosa és Martoncsik Béla.²² A Tanács-

¹⁶ Uo.

¹⁷ SZOKODI: I. m. 362.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Idézi SZOKODI: Uo.

²¹ Idézi SZOKODI 363–364.

²² Heves megyei Levéltár. Egyletek, társulatok alapszabályainak törzskönyve. IV—414 18.

²³ Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár Látogatási könyve 1902-től 1921-ig. Jelzete: Ms. 2081.

köztársaság leverése miatt Lukácsnak a könyvtárral kapcsolatos tervei sajnos nem valósulhattak meg.

Úgy hiszem adataim több ponton gazdagítják a Varga László dolgozatában közreadottakat. Természetesen a témát nem tekintem lezártnak. Bizonyára a jövőbeni kutatások még újabb adatokat hozhatnak felszínre.

SZECSKÓ KÁROLY

FIGYELŐ

Kovách Zoltán (1930—1981). Életének 51. évében váratlanul elhunyt dr. Kovách Zoltán, az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár igazgatója, az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ könyvtári szakelőadója. Halálával nemcsak a magyar egyház könyvtárügynek e két fontos posztja maradt árván, hanem hazai könyvtörténetünk egyik képzett és nagyfelkészültségű kutatójával is szegényebbek lettünk.

A tudományba nem kisebb mester mint Radó Polikárp vezette be, akinek nyomán a liturgiátörténet lett egyik fő érdeklődési területe. Ebből nőtt ki és ehhez csatlakozott, főként azután, hogy 1961-ben az esztergomi Bibliotéka igazgatója lett, a régi könyvek és kéziratok iránti nagy érdeklődése és szeretete. Elvégezte a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen a könyvtár-szakot, és ettől kezdve már nemcsak az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, hanem — mint az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ szakelőadója — a többi katolikus egyházi gyűjtemény gondjai és olykor súlyos problémái is rászakadtak.

Tudásvágya és az a törekvése, hogy a rá váró feladatoknak minél jobban megfelelhessen arra készítette, hogy 1968—1970 között Rómában, a bencések nagy hírű egyetemén továbbképezze magát. Hazatérve, az 1975 után jelentkező szívbetegsége ellenére, egy évtizeden át felbecsülhetetlen szolgálatokat tett egyháza gyűjteményeinek és az egész magyar könyvtárügynek. Kiváló szakmai felkészültsége, széles körű kapcsolatai, de mindenekelőtt a régi magyar századok írott és nyomtatott dokumentumai: nemzeti értékeink iránt érzett határtalan szeretete és felelősségtudata hatalmas segítséget nyújtott az egyházi tulajdonban levő nemzeti értékek védettségének biztosítása érdekében. Érdemeit művelődési kormányzatunk is elismerte: az egyházi könyvtárosok közül az elsőik között kapott állami kitüntetést.

Az esztergomi Bibliotéka, valamint a többi 21 katolikus egyházi könyvtár gondjai mellett talált időt — ha máskor nem, az éjszakai órákban — hogy kérésünkre cikkeket írjon, és nagyobb tudományos vállalkozást is elindítson. A *Magyar Könyvszemle* és a *Könyvtári Figyelő* olvasói 1973 óta többször is találkozhattak Kovách Zoltán közleményeivel, beszámolóival, ismertetéseivel. Évek óta lelkesen készítette az egyházi könyvtárak kéziratkatalógusainak sorozata számára az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár értékes kézíratainak a feldolgozását: a munkálatok bár jelentősen előrehaladtak, de sajnos, befejezéshez nem jutottak el.

Az 51 esztendőskorában elhunyt Kovách Zoltán váratlan halála miatt keletkezett veszteségeink sorába felvehetjük azokat a munkákat is, amelyekkel élete további évtizedeiben még gyarapíthatta volna tudományágunkat, hiszen minden előfeltétele megvolt vele kapcsolatosan az ilyen várakozásnak. De amit a rendelkezésére álló rövid időszakaszban, nemzeti értékeink egyházi és állami megbecsülése, tudományos számbavétele és feltárása érdekében tett, így is nagy jelentőségű. Emlékét — ami sokunk számára még egy

kedves, áldozatkész és valóban humanista kolléga és barát emléke is — az általa gondozott és a jövő századokba is átnövő gyűjtemények révén, a következő, kultúrát szerető nemzedékek is bizonyára meg fogják őrizni.

KÓKAY GYÖRGY

Matko Rojnić (1908—1981). A zágrábi *Vjesnik* című hírlap 1981. március elsejei számában olvastuk a gyász hírt, miszerint Matko Rojnić a zágrábi horvát Nemzeti és Egyetemi Könyvtár volt érdemes igazgatója hosszú betegség után Pulában elhunyt.

Úgy érzem, mi magyar könyvtárosok nem maradhatunk szóltanok e halálhír hallatára. Honfitársai mellett nekünk is le kell tennünk a részvét szerény koszorúját a közülünk eltávozott jeles férfiú sírjára.

Matko Rojnić számunkra, legtöbbünk számára nem volt ismeretlen személyiség. A hatvanas évek eleje óta élénk összeköttetésben álltunk vele. Mi gyakran látogattunk el az általa vezetett, számunkra oly sokat jelentő zágrábi Nemzeti Könyvtárba, — ő és munkatársai pedig csaknem minden évben felkerestek bennünket Budapesten. Mi az ő, hungaricumokban gazdag kéziratárkban és a náluk őrzött legendás Zrínyi-tékában folytattunk kutatásokat, ők pedig — Rojnić személyes részvételével — nemzeti bibliográfiájukhoz gyűjtöttek anyagot nálunk, céduláról-cédulára átnézve a Széchényi Könyvtár és az Egyetemi Könyvtár katalógusait. Köztük és közöttünk fölöttébb szívélyes volt a viszony: egymás munkáját teljes megértéssel és őszinte szolgálatkészséggel igyekeztünk támogatni.

Rojnić a jugoszláv könyvtáros társadalomnak kétségtelenül vezető személyisége, kiváló reprezentánsa volt. A nemzetközi könyvtáros kongresszusokon az ő neve egyike volt a legismertebbeknek, a legtiszteltebbeknek. Nem ok nélkül. Rendkívüli intelligenciája, impozáns nyelvtudása, kiemelkedő könyvtárosi szakértelme s mind emellett vonzó egyénisége biztosította számára ezt az előkelő helyet.

Égész életét a könyvtári munkának, a könyvtárügynek szentelte. 1908. május 12-én született az isztriai Medulinban, Pula közelében. Tanulmányait a zágrábi egyetem bölcsészeti karán végezte és diplomájának megszerzése után, 1931-ben mindjárt a Nemzeti és Egyetemi Könyvtár szolgálatába állt s ott is maradt 43 éven keresztül.

Progresszív gondolkodású ember volt és lelkes hű hazafi. A második világháború után, mint leghivatottabb, ő lett a Könyvtár igazgatója, s magas állását nagy felelősségtudattal fölöttébb eredményesen töltötte be. 1976-ban vonult nyugalomba, s visszatért szűkebb hazájába, Isztriába, ott élve le hátralevő éveit.

Pályafutása során sok-sok maradandó érdemet szerzett. Mindezeket mi nem tudjuk felsorolni. Csak néhányat említhetünk meg közülük. Mindenekelőtt azt, hogy a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtárt kelet-közép-európai viszonylatban igen rangos intézménnyé fejlesztette. Továbbá azt, hogy ő volt a horvát könyvtárosok egyesületének alapítója és első elnöke. Végül, hogy ő szerkesztette magas színvonalon a horvát könyvtáros közlönyt, a *Vjesnik bibliotekara Hrvatsket*. A nemzeti tudományosság szolgálatában szerzett érdemeiért a zágrábi Tudományos és Művészeti Akadémia rendkívüli tagsággal tüntette ki.

Hozzánk, magyarokhoz igen közelállónak érezte magát. A horvát értelmiségnek azon tagjai közé tartozott, akik a nyolcszázéves magyar—horvát együttélésnek nemcsak a negatívumait tartják számon, de a történelmi sorsközösségből és a közös kulturális fejlődésből származott sok-sok pozitívumát is.

BERLÁSZ JENŐ

SZEMLE

Magyar könyvészet, 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. *Bibliographia Hungarica. 1921—1944. Catalogus systematicus librorum in Hungaria editorum.* Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. 7. Magyar-irodalom. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1980, Egyet. Ny. 6471.

A magyarországi könyvtárügy méltán emlegetett büszkesége, hogy több, mint fél évezredes könyvnyomtatásunk termése retrospektív és kurrens bibliográfiákban „szinte hiánytalanul” tetten érhető. Szabó Károly szorgalma már egy évszázada számot adott az 1711-ig terjedő időszakról, s megkezdett munkáját — ha kevesebb igényességgel és egyenletességgel is — Petrik Géza és követői folytatták, majd az 1936—1941 közötti öt esztendőről az Országos Széchényi Könyvtár állította össze a kötelespéldányok alapján évenként a Magyar könyvészetet. Ez már azzal a célkitűzéssel indult, hogy „a magyar nemzeti bibliográfia szerkesztése és kiadása elsősorban az Országos Széchényi Könyvtár természetes feladatai közé tartozik”, de igazi nemzeti bibliográfiáról csak 1946 óta beszélhetünk. Ekkor indította meg az OSZK a kurrens nemzeti bibliográfia fokozatosan kiterjedő rendszerét, amelynek az 1945—1960 közötti ciklust felölelő kiadványával megindult a Magyar könyvészet kumulatív, az anyagot szakrendbe csoportosító köteteinek sora.

E büszke felsorolásban kissé restelkedve szoktuk emlegetni a két világháború közti negyedszázad házagait, amikor hol könyvkereskedői jegyzékek, hol a Szociográfiai Intézet negyedéves füzetei és egyéb listák adtak csak számot a megjelent művekről, kivéve az OSZK főttebb említett próbálkozását. Ezt a könyvészeti hézagot napról-napra fájdalmasan érzik nemcsak a könyvtárosok, de mindazok is, akiknek kutató munkája az ún. Horthy-korszakhoz fűződik. Nem is szólva arról, hogy a szakrend hiánya — olykor-olykor hevenyészett ki-

sérlete — a főttebb felsorolt bibliográfiák használhatóságát is milyen mértékben csökkenti. (Legyen szabad egy esetet megemlítenünk, ami a recenzió írása közben történt. A Széchényi Könyvtár olvasószolgálatánál külföldről érdeklődtek egy könyv után, amelynek szerzőjét nem tudták — „neve talán S betűvel kezdődik” —, megjelenési évét 1940 vagy 1941-re tették, és igen részletesen leírták témáját. Ennek alapján a szakkatalógus 3-as szakjának szóbajöhető bontásaiban indultunk el, de hasztalan vallattuk a másfél évszázadot felölelő cédulák tengerét. Akárcsak az 1940-es és 1941-es könyvészet S betűvel kezdődő szerzőit. A jelen bibliográfia 3-as szakot tartalmazó kötetének „kézirata” — a valóságban még csak szakcsoportokba rakott cédularendszere — percek alatt választ tudott adni a kérdésre. Mellesleg: a szerző neve „s” betűre — végződött.)

Az itt vázolt könyvészeti hézag betöltésének nehézségét, a feladat súlyosságát mindazok látták, akik a Horthy-korszak könyvkiadói gyakorlatát ismerik. A könyvek túlnyomó része még nagy kiadóknál is évszám nélkül jelent meg. Az év meghatározása a katalogizálásnál többnyire a kötelespéldányok vontatott beérkezésének alapján történt; de mi volt akkor, ha a be nem érkezett kötelespéldány helyett csak évek múltán, más úton került a könyv a Széchényi Könyvtár állományába? A két világháború között megjelent bibliográfiai töredékekből, szakbibliográfiákból kivágtak és felragasztgatott címleírások alapján a jelen könyvészet sok esetben korrektebb évszámot tudott a szögletes zárójelek közé helyezni. A nehézségek másik csoportját okozzák a reklámszempontok, amikor nem létező 2. kiadás helyett a könyv kaposságát hangsúlyozandó mindjárt 3. kiadást tüntettek fel, vagy egyszerűen azt, hogy hányadik ezer-tízezer utánnyomásból való a példány, teljességgel ellenőrizhetetlen módon. Gárdonyi Géza közismerten sok borsot tört kiadóinak orra alá. Úgy látszik, halála után a kiadók ezt igyekeztek vissza-

fizetni. Az *a hatalmas harmadik* című regényének 4. kiadása 1923-ban, 5. kiadása 1929-ben jelent meg, ezt követte két számozatlan kiadás, hogy aztán 1939-ben újra — igaz, más kiadónál — a 3. kiadás tűnjön fel a címlapon. A Gárdonyi-bibliográfia összeállítója ugyancsak áldhatja majd a korszak kiadóit! Fokozza a nehézségeket, hogy dokumentációs anyag még nagy kiadókól is alig maradt, ezen a területen némák, vagy legfeljebb dadogók a levéltárak, eredménytelen maradt a bibliográfia összeállítóinak ilyen irányú próbálkozása. Nagyon behatárolt a kiadók, nyomdák történetével foglalkozó monográfiák területe is, a kisebbeké pedig teljességgel felderíthetetlen. Csak az impresszumok árulkodnak — ha árulkodnak — róluk, hiszen sok esetben nemcsak az évszám, hanem a kiadó vagy nyomda feltüntetése is hiányzik könyveikről. Igazában csak a könyvtáros tudja felmérni, mennyi munka rejtőzhet egy-egy szögletes zárójelbe tett, kérdőjel nélküli évszám mögött. És hogy ne csak az idő támasszon speciális nehézségeket, hanem a tér is: ez volt az a korszak, amikor rövid időre az ország területe háromszor is változott, háborús időben, amikor a bombázások sem voltak tekintettel a kötelese példány szállítványokra.

Mindezek és ezekhez hasonló körülmények nyilvánvalóvá teszik, hogy micsoda feladat hárult Komjáthy Miklósné szerkesztői szakértelme, gondossága és irányítása alatt az elmunkálatok céduláinak készítőire, kiegészítőire és rendezőire egyaránt, amíg a hatalmas vállalkozás első — a sorozatban ugyan hetedik —, leg-sürgősebbnek ítélt, a magyar irodalmat feltáró kötete megjelenhetett. Mindenképpen szerencsésnek tartjuk, hogy az ETO számsorrendjének mellőzésével először a magyar irodalom területén siettek segítségünkre. A mintegy 25 000 bibliográfiai tétel tartalmi csoportosítása: irodalomtudomány — szépirodalom, s az utóbbin belül vers — dráma —, széppróza-, regény-, kaland-, detektív- és ponyvaregény — elbeszélés-, szerzői gyűjteményifjúsági irodalom.

Az Egyetemes Tizedes Osztályozás feszes rendje, amelyben valószínűleg a regény műfajának kétféle bontása okozta a legnagyobb gondot. Minden bibliográfia-szerkesztőnek meg kell küzdenie egyrészt — még a teljességre törekvés mellett is — bizonyos válogatással, másrészt valamilyen mérvű értékeléssel. Ennek következetesen végigvezetett szempontjai különböztetik meg a bibliográfiát a haszontalan adatkazaltól. Így a regény műfajának két csoportra való bontása mindenképpen indokolt. Még akkor is, ha tudjuk, hogy a

negyvenes évek elejének kultúrpolitikája kísérletet tett arra, hogy a ponyvát keresők kezébe is neves írók bevonásával (pl. Déry Tibor, Ijjas Antal, Lestyán Sándor stb. nevével találkozhatunk) irodalmi értékű alkotást adjon. Viszont az értékelésnél, a kaland-, detektív- és ponyvaregények csoportjába való osztásnál a bibliográfust csak a formai szempontok védik meg az eltévedéstől: ilyen elsősorban a sorozatmegjelölés és a kiadói profil tekintetbe vétele. És nem is közömbös egy korszak olvasási kultúrájának, kiadói gyakorlatának felmérésénél e külön csoport alkalmazása. „Hozzon valami kalandregényt!” — idézi Márai Sándor valahol azt a kiadót, aki nem fogadta el első könyvének kéziratát. És itt a bibliográfiai igazolás: e könnyű műfaj százalékosan nagyobb súlyt képvisel, mint a regény.

Kár lett volna tehát, ha ez a csoport kimarad a bibliográfiából, bár alighanem itt találkoztak a legtöbb nehézséggel a szerkesztők. Hamvas H. Sándor például 1936 és 1943 között nem kevesebb, mint 103 művel szerepel. Igaz, hogy kisterjedelmű, általában 64 lapos ponyvák, de ez nyolc év átlagában havonta több, mint egy könyvet jelent. És ezek impresszumai-ban 11 kiadó, 4 nyomda és 8 sorozatjelzés szerepel. Ki tudná ma már felderíteni, hogy e kiadók és nyomdák között hány az azonos, csak éppen pénz- és adóügyi, vagy éppen politikai okokból új és új névvel jelentek meg a színen? És ugyanebben a műfajban az álnevek útvesztői! Helyes szempontot követett a bibliográfia, amikor a kiadó vagy a sorozat profiljának ismeretében az idegennek tűnő név mögött is magyar szerzőt tételezett fel. Közismert ez például Forró Pál esetében, aki a nagyobb kelendőség kedvéért sokszor nevének angol fordítását, a P. Heath névformát használta. Ugyanígy bűjt el a fentebb említett Hamvas H. Sándor az angolra fordított Alex H. Ash álnév mögé — bár ezen kívül még négy másik nevet is használt. (Külön bibliográfiai bravúr volt annak kiderítése, hogy Alex H. Ash álnévvel Várhegyi Margit is írt. Vagy, hogy hét, többnyire idegen formájú álnév mögött sikerült Tabi Lászlót megtalálni, aki már maga sem tudta felsorolni hajdani alteregóit.)

Ezek az álnév-feloldások akkor teszik majd teljes értékűvé a bibliográfiát, ha az utolsó, az összesített betűrendes mutatót tartalmazó 9. kötet is megjelenik. Ugyanez teszi használhatóbbá a gyűjteményes kötetek (tanulmánykötetek és szépirodalmi antológiák) analitikus feltárását, az időközben magyarosított nevek azonosítását, stb. Helytelen lenne azonban a névmutatót

számon kérni ezen a köteten. Bibliográfiát csak teljes koncepciójában, végső kiteljesedésében szabad nézni. Ennek fényében pedig sokkal többet ér s a használhatóságot meggyorsítja az egyetlen névmutató, amely majd betűrendben adja a korszakban működő szerzők munkásságát, közreműködő tevékenységét és a szerzőre vonatkozó irodalmat. Éppen ezért kívánatos, hogy az újabb kötetek minél gyorsabban kövessék egymást, s az utolsó kötettel minél előbb kezünkbe vehessük a korszak betűrendes bibliográfiáját. Ehhez a tervek szerint még egy évtizedet kell várni, de ilyen jellegű vállalkozást nem évtizedben, hanem az évek százas nagyságrendjében kell néznünk.

A nyomdai kiállítás, a jól megválasztott betűtípusok megkönnyítik a mű használatát. Ugyancsak nagy előny, hogy a külső kép, a belső szerkezet megegyezik az 1945–1960 időköz kumulációs kötetivel. Az azonos szerkezet meggyorsítja a kereső munkát még akkor is, ha az élőkfejek szöveg helyett csupán az ETO-számok rejtjeleire korlátozódnak.

Régvárt adósságot törlesztett a nemzeti könyvtár – és igazán nemes, időtálló valutában.

KELECSÉNYI ÁKOS

Fekete Csaba—Szabó Botond: A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagy-könyvtárának (Debrecen) kéziratkatalogusa. 1850 előtti kéziratok. Budapest [1980.] 1979. Országos Széchényi Könyvtár, 310 l. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalogusai — Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur)

Magyarország régi könyv- és kézirat-állományának mintegy harmadrésze egyházi gyűjteményeink birtokában van. Néhány egyházi könyvtárnak jelent meg ugyan nyomtatott katalógusa a múlt században vagy e század elején (az egri érseki könyvtáré Michalek Manótol 1893–1900, a győri szemináriumi könyvtáré Zalka Lászlótól 1893, az esztergomi Simor gyűjteményé 1887, a pápai evangélikus főiskola könyvtáráé Borsos Istvántól 1901, 1912), ezek azonban már nagykönyvtárainkban is alig hozzáférhetők, és a többnyire szakrendben felvett jegyzékekben nehezen is lehet tájékozódni. Az utolsó évtizedek modern országos repertóriumai és katalógusai alapján már pontosabb képet nyerhetünk az ősnymtatványokról, a régi magyar nyomtatványok legrégibb csoportjáról, a liturgikus és a német nyelvű középkori kéz-

iratokról. Az újkori kéziratok központi nyilvántartására irányuló régebbi törekvések (v.ö. *Magyar Könyvszemle* 1957, 282–287.) előkészületi stádiumban maradtak.

A most megjelent kötet — mint egy sorozat első tagja — nemcsak eredmény, hanem ígéret is. A vállalkozás a Kulturális (Művelődési) Minisztérium Könyvtárügyi Osztálya és az egyházi gyűjteményi központok együttműködésével jött létre. A kéziratok feldolgozásának szempontjait Berlász Jenő dolgozta ki. A munkálatokat F. Csanak Dóra segítségével az Országos Széchényi Könyvtár, személy szerint Szelestei N. László vezeti.

Fekete Csaba és Szabó Botond több mint másfél ezer 1850 előtti kéziratot ír le a folyószámok sorrendjében. A számsorban való hiányokat a később keletkezett kéziratok indokolják, azt azonban nem tudjuk meg, hogy a leírók vagy a szerkesztők miért ezt az évszámot választották, amely sem az ország, sem az egyház vagy a kollégium történetében nem jelent cezúrát. A számsorban megjelenő kódexeknek a katalógus csak rövid címét adja meg. Ezek, a többi gyűjtemény kódexeivel együtt, külön kötetet kapnak.

A kéziratok gyűjtemény, mint azt a könyvtár rövid, de instruktív ismertetéséből megtudjuk, szorosan kapcsolódik a Tiszántúli Református Egyházkerület és a tanintézet sorsához. Tanulmányi jegyzetek, peregrinációs albumok, a gyakorlati pasztoráció írásbelisége (agendák, prédikációk, könyörgés-gyűjtemények, énekeskönyvek, katekizmus-magyarázatok), az iskolai és a lelkesítő élet ünnepeire vagy gyászos eseményeihez fűződő alkalmi irodalmi művek (üdvözlőversek, beszédek), az egyház jogi-szervezeti életének dokumentumai (protokollumok, graváminák, vitairatok, kánonok, anyakönyvek, számadások stb.) képviselik elsősorban ezt a forrásanyagot. Közvetlenül ez az állományrés is, de közvetlenebbül a kéziratoknak egy másik csoportja segíthet hozzá a magyar értelmiség oly jelentős rétegének, a református lelkészség kultúrájának és társadalmi szerepének megismeréséhez: levelek, önéletrajzok, lelkészi naplók (pl. R. 540. szám!), omniáriumok, saját érdeklődésre vagy tudományos célra készült anyaggyűjtések. Sok esetben ezek az anyaggyűjtések olyan dokumentumokat is megőriztek, amelyek más, eredeti forrásokból ismeretlenek (R. 575, R. 1111).

A szépirodalom terén elsősorban Csokonai nevét kerestük a mutatóban: 22 tétellel szerepel. A Csokonai-filológia feladata lesz megállapítani, van-e közöttük, amit a folymatban levő kritikai kiadás még nem

ismer. És itt jegyeznénk meg: kézirat-katalógusok esetében nem lehet minden tételre érvényes, általános szabályt kreálni arra nézve, hogy mit részletezzon ki a fel-dolgozó és mit nem. Ebben mindig szerepet kap a katalógus készítőjének képzettsége és érdeklődése, meg aztán a kötet tervezett terjedelme is. A katalógus használója általában hálás a részletezésért. Ezért talán pl. az R. 449/1/b-hez fűzött szűkszavú megjegyzést: „A kötet részben Csokonai V. M. és korabeli költők verseinek másolata” érdemes lett volna részletezni, hiszen a kéz-irat egyébként Blumauer *Vergilius*ának magyar fordítását tartalmazza. Néhány ismert anonimként szereplő mű szerzőjé-nek identifikálása (*Vexatio dat intellectum*, *Theatrum Eperiense*), vagy rövidítések feloldása (LB = Liber Baro) sem jelentett volna bizonyára különösebb gondot.

Aki csinált már kézirat-katalógust, tud-ja, hogy milyen áldozatos, sőt alázatos műfaj ez: azért készül, hogy mások jobban, könnyebben tudjanak dolgozni a segítségé-vel. Hálásan vesszük hát kézbe — haszná-latba — ezt az első kötetet, és várjuk a következőt.

VIZKELETY ANDRÁS

Magyar Nemzet Repertórium (1938—1939). Összeállította KENDÉNÉ PALÁGYI Erzsébet. Bp. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1980. 391 l.

A Petőfi Irodalmi Múzeum tiszteletre méltó hagyományává vált a bibliográfiai „hiánycikkek” pótlása. A törekvés nyil-vánvaló és mélységesen átgondolt. Olyan megbízható bibliográfiai műszereket kíván a kutatás rendelkezésére bocsátani, ame-lyek kiegészítik, teljessé teszik nemzeti bibliográfiai rendszerünket és az irodalom anyagának gondos feltárása révén a ma-gyar irodalomtörténet készülő nagy bibli-ográfiai szintézisét. Ezt a törekvést tükrözi az a Lakatos Éva által összeállított bibliog-ráfiai sorozat, amely a magyar irodalmi folyóiratokat repertorizálja, az a másik sorozat, amely egyes jelentős, de neheze-ben hozzáférhető irodalmi folyóiratok rész-letes repertóriumait tartalmazza, a magyar irodalom első kiadásainak sajnos hosszabb ideje nem folytatott bibliográfiája, a ma-gyar irodalmi antológiák és gyűjtemények analitikus bibliográfiája.

A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai törekvéseinek egyik betetőzésének látszik most induló vállalkozása: a Botka Ferenc által szerkesztett *Napilapok repertórium*a c. sorozat. Egyelőre az 1938—1944 között megjelent *Magyar Nemzet* repertóriumát

indította útjára az 1938—1939-ben meg-jelent számok repertóriumával, melyet Kendéné Palágyi Erzsébet állított össze, tervbe véve ennek teljessé tételét és az ún. „Est” lapok repertorizálását is.

A napilapok repertorizálását, bár koránt-sem annyira elterjedt mint a folyóiratoké, közlési effektusok szempontjából sok min-den indokolja. A „Knizsnaja Palata” rendszeresen közreadja a napilapok kurrens repertóriumát és ezt joggal tekintik az ak-tuális politikai, gazdasági, kulturális tájé-koztatás egyik jó műszerének. Hasonló célokat szolgálnak a napilapok hírányagát kurrensen számontartó nemzetközi vállal-kozások, mint a „Facts on File”, vagy a rendkívül elterjedt „Keesing”-féle kiad-vány. Egyes világlapok mint a londoni *Times* félévenként ugyancsak az aktualitá-sok iránti érdeklődések kielégítése, vagy valamely dátum alapján megközelíthető referenzskérdés megoldhatósága érdekében kitűnő mutatókat ad ki. A legújabbkori történelem az ún. „Zeitgeschichte” iránti érdeklődés kielégítését szolgálja a *New York Times* érdekes kiadványa, mely tízéven-ként a főbb eseményekről beszámoló olda-lak kicsinyített másolatát egybekötve adja közre *The Times in Review* címmel.

Több mint 42 év elmúltával egyetlen na-pilap magyar repertóriumának kiadása te-hát szokatlan, de nyomatékosan szeretném hangsúlyozni, nem felesleges sőt, nagyon is fontos. Ennek oka, történelmünk, sorsunk alakulásában és a *Magyar Nemzet* valamint az abban megjelent írások eddig nem elég-gé méltatott jelentőségében keresendő.

Vásárhelyi Miklós rövid bevezető tanul-mányában (III—IX. p.) jól foglalja össze a *Magyar Nemzet* jelentőségét, irányát, módszereit fennállásának alig öt és fél esztendeje alatt.

A bevezető utolsó mondata állapítja meg, hogy elemzően és kritikusan még fel nem tárt az a probléma, hogy miképpen reagál a magyar társadalom a közélet, a közgondolkodás és a szellemi élet a fasiz-mus kihívására a második világháború éveiben és hogy mit képviselt valójában a magyar szellemi ellenállás. Ebből követ-kezően mint szekundér irodalmi alkotástól elvárásunk az, hogy e fel nem tárt probléma megismerését, megértését segítse elő az irodalomfeltárás puritán eszközeivel. Az életkörülményei alakulása következtében a magyar társadalom több rétegét belülről megismerő kortárs, a repertórium olvasása, — nyugodtan állíthatjuk tanulmányozása — közben izgatottan kutatja, hogy az írás-művek ismertetése, ez a gyakorlatlagos tartalomjegyzék milyen mértékben teszi lehetővé a tisztánlátást a nemzetünk be-csületét mentő jelenségek felismerésében.

Célravezetőnek látszik előbb az elvárásokat tisztázni. Az adott helyzetben egy vesztett háború után, egy területének kétharmadát elvesztett országban, amely a területvesztés következtében a magyarság egy tekintélyes részét nem mondhatta állampolgárának, a kapitalizmus sajátosan magyar jellegű ellentmondásai, a szocializmus kibontakozásának erőszakkal elzárt útja, szükségszerűen széles tömegeket sodort a lakosság valamennyi rétegéből az ún. jobboldali, nacionalista pártok közösségek, szervezetek heterogén, sokárnyalatú táborába. Azok akik a táboron kívül álltak az állam és politika irányítására komoly befolyást gyakorolni nem tudtak. A választójog szabályozása ezt már eleve lehetlenné tette a parasztság számára. A Kommunista Párt az illegitimitásban harcolt, a szervezett munkásság a falakon kívülre szorult. Az urbánus, polgári rétegek a gazdasági élet irányításában szükségszerűen az uralkodó jobboldal kiszolgálói voltak, bár a közízlés alakításában, a sajtó, az irodalmi, színházi és művészeti élet területén kétségtelenül fontos szerepet játszottak, de ez a kompromisszumos „zsidó-szellem” az uralkodó jobboldal állandó támadási felülete volt. A szellemi elit a haladók, európai színvonalú művészeti és irodalom képviselője semmilyen tömegbázisra vagy irányító szerepre nem számíthattak.

A nagy tömeget képviselő és a hatalmat gyakorló ún. jobboldali tábor azonban jellemében, szellemi képességekben, kultúrában, humánus érzésben a haladók szellemiséghez való viszonyában is heterogén volt, 1938-ig az idősebbek közül nem kevesen hosszú utat jártak meg és a fiatalok egy része, bár beléjük nevelt hajlamaik szerint jobboldali szervezetekbe tömörültek, kinyílt szemmel új utakat kerestek. A hitlerizmus megjelenése, a nemzeti függetlenség és sajátosságok elvesztésének fenyegetése, a kereszténység tanításaival össze nem egyeztethető nyilaskeresztes mozgalmak, a kívülről támogatott fenyegető támadás a nemzet léte ellen egycsapásra vízvázasztóként hatott és szervezett népfront híján is tömörítette az ún. keresztény tábor igen tekintélyes részét mely morális érzékét, hazafiasságát, a haladás iránti fogékonyságát nem veszítette el és amely műveltségénél fogva, történelmi judiciumát is megőrizte. Ekkor ismerte fel Szekfű Gyula, aki a *Három nemzedék és ami utána következik* c. művében az értelmiség számára elfogadható jobboldali ún. keresztény ideológiát kívánt teremteni, hogy „valahol utat veszítettünk.” Így került a konzervatív, az ifjabb Andrassy Gyula nehezen körvonalazható kompromisszumos nacionalista politikáját támogató sőt, talán

alakító, de önmaga körül európai kultúrát árasztó Pethő Sándor ellentétbe egykori fegyvertársával Milotay Istvánnal és építhetett valóságos keresztény polgári tömegbázisra, amikor lapját a *Magyar Nemzetet* megalapította. A Pethő Sándorhoz csatlakozó munkatársak — mint ahogy azt Vásárhelyi Miklós kitűnően jellemzi — biztosították a *Magyar Nemzet* politikai profiljának sokrétűségét és árnyaltságát.

E sokrétűség és árnyaltság, az összetartó erőket jelentő antifasizmus, németellenesség és hazafiság dokumentumainak elemzése, azok szellemének bemutatása tehát késői elvárásunk a most készülő *Magyar Nemzet* repertóriummal szemben. Dehissem pridem — fájdalommal kell gondolnunk ugyanis azokra a tévedésekre, amelyeknek áldozatául esett a *Magyar Nemzet* nem egy volt munkatársa, mert a mérleget kézben tartó szemében amérleg egyik serpenyőjébe került valódi vagy vélt jobboldalisága súlyosabbnak látszott, mint az a bátor hazafias antifasizsma kiállás, amelyről *Magyar Nemzet*-beli cikkei tanúskodnak.

Ez a tiszteletreméltó bátorság és semmilyen jutalmat nem váró magatartás a „Hitler utolsó csatlósának” nevezett ország egyik mentőtánúja.

A repertórium által követett módszer, a kiválasztott cikk leírása és annak néhány szóval történő tartalmi és eszmei ismertetése túlnyomórészt alkalmas arra, hogy felidézze azt a szellemet, amelynek mélyebb megismerése csak akkor lehetséges, ha valaki követi a Vásárhelyi Miklós által is idézett útmutatást: „Olvassa el a Magyar Nemzet minden sorát!”

Tudom, hogy szerkesztőnek, összeállítónak komoly gondja volt a lap szellemének és mondanivalójának legjobb megismerését elősegítő módszer kiválasztása. Azt csak helyeselni lehet, hogy válogatott az összeállító és csak a legjellemzőbbnek ítélt cikkek repertorizálására vállalkozott és a repertorizálás során nem befolyásolta a terjedelem. Hiányzik azonban valamilyen kronológiai összeállítás, amely a legfontosabb eseményeket tükrözi, ami az eseményekhez kapcsolódó aktuális kommentárok jobb megértését tenné lehetővé. Bármennyire is terjedelemigényes az elvárás, hangot kell adnunk annak az igénynek is, hogy a teljes anyag kronológikus feldolgozása után egy ésszerűen gazdaságos, a jellemző tényekre, adatokra és elvi problémákra szorítókozó tárgymutató is elkészítendő lenne, ha már nem a tárgyi, ill. téma szerinti, hanem időrendi megközelítés volt a repertórium szerkesztésének vezérlő elve.

Egyetlen névmutató egészíti a repertórium eddig megjelent kötetét. E teljességre törekvő névmutató alapján véve pontos

munka, álneveket is többnyire felold, mégis több helyesbítésre szorul, ami az összesített mutatóban elvégezhető. Többek között nem következetes a főúri címek, nemesi előnevek használatát, (Bethlen, Brandenstein, Coudenhove, Korányi, Szápáry, ill. Szápáry, Széchényi, leveldi Kozma, stb). Az álnevek feloldása néha hiányos. A legfeltűnőbb, hogy a bevezetőben említett Tempefői, azaz Sibelka-Perleberg Artúr már a repertorizált évfolyamokban is sokat között Lénárd János álneven, ez az álnév azonban nincsen feloldva.

Mindezek a segítség szándékából fakadó megjegyzések nem kisebbítik az időszert, nagy jelentőségű vállalkozás iránti nagyrabecsülésünket. Olyan bibliográfiai műszer kerül az érdeklődők kezébe, amely sajtótörténeti jelentőségén túl közelmúltunk egy ellentmondásokkal teli, rendkívül érdekes szakaszának objektív megismerését, és ami ennél is jelentősebb, teljesebb megértését segíti elő.

SENTMIRÁLYI JÁNOS

A Májmuni kódex. A budapesti „Misné Tóra” legszebb lapjai. Vál. és bev. SCHEIBER Sándor. Közreműködött SED-RAJNA Gabriella. Bp. 1980. 34 l., LXVIII t.

A mai magyar könyvművészet reprezentatív kiadványai között is kiemelkedő teljesítmény a Scheiber Sándor művelődéstörténeti bevezetőjével és a Franciaországban élő Sed-Rajna Gabriella művészet-történeti kísérő tanulmányával megjelent válogatás. Az MTAK Keleti Gyűjteményének 77. számot viselő kódexe Móse ben Maimun, a középkori latin irodalomban általában „Rabbi Moses Aegyptus”, alkalmakként „Rabbi Aegyptus”, törvénykompendiumának legszebb lapjai az arab—zsidó Kelet és a keresztény Európa érintkező kulturális hagyatékának értékes bizonyítéka.

A 68 színes táblán bemutatott válogatás alapjául szolgáló négy kötetes illusztrált héber kézirat szerzője Móse ben Maimun (1138—1204) a középkori zsidó tudományos irodalom egyik vezető egyénisége, orvos, filozófus, teológus. Arabul írt „Dalamat al-hairin”, latin fordításban „Doctor perplexorum” című művével vonult be az európai gondolkodástörténetbe. A szakirodalomban Moses Maimonides néven citált fosztati tudós ebben a munkájában a hit és a tudás közötti egyenletlenségeket igyekezett feloldani. Racionális biblia-szemlélete ötvöződött az újplatonikus elemekkel átszőtt arisztotelizmussal és

rendszerét áthatotta a hagyományos zsidó vallási szemlélet. Munkáját forgatták Aquinói Tamás, Duns Scotus és mások után, többek között az antitrinitárius Michael Servet is. A XVI. századi európai eszmétörténetben a Maimonidéstől merített gondolatok, sajátos módon az antitrinitárius istenképzet Jézus-koncepcióját voltak hivatottak megerősíteni. Pedig Maimonides a hagyományos zsidó vallási szemlélet rendszerezőjeként és nem kritikusaként lépett fel. Ezt a célkitűzést szolgálta a XII. század végén készített „*Misné Tóra*” című törvénykompendiuma is. Maimonides 14 szakaszra osztott munkájában a post-biblikus rabbinikus irodalom összegezését, mintegy helyettesítését kívánta adni. Egybefogta az isten és az egyén, az ember és ember közötti kapcsolatokat, hit, az erkölcs és a vallási rituálék, a szokások és a hagyományok kérdéseit.

Szaladin szultán orvosa valószínűleg alig tudott valamit Magyarországról. Bár apróbb információkat olvashatott a számára igencsak távoli országról. Így pl. Salomon Jichakinál (Tract. Joma 11a), hallhatott valamit apjától is (l. Scheiber Sándor bevezetése. 9.). Hazánkban először Temesvári Pelbárt 1499-ben említi nevét. Ezt követően a legutóbbi időig citálták tudományos irodalmunkban (Zsoldos Jenő. MZSSz LVII. 1940. 157.; Scheiber Sándor *uo.* LIX—LXII. 1942—1945. 389—412.). Servet közvetítésével egyes tételei eljutottak a XVI. század második felében tevékenykedő erdélyi antitrinitáriusokhoz. Nevében idézett tételeket magyarított az 1630-as években Péchi Simon és 13 hitágazatát szombatos énekszerzők verselték meg. (MKSzle 88. 1972. 290./RMKT XVII. 5. no. 118.) A magyarországi zsidó gyűjtemekézeti kéziratföredékei azt bizonyítják, hogy a „*Misné Tóra*” kötetek már 1526 előtt héberül is olvashatók voltak Magyarországon (Scheiber Sándor: *Héber kódexmaradványok magyarországi kőtestáblákban.* Bp. 1969. 221—224.).

Az MTAK Keleti Gyűjteményének 77. számú négykötetes kódexe a múlt század végén a tudós könyvgyűjtő, Kaufmann Dávid tulajdonába került. A kolofon és más adatok szerint a főszöveg másolója, aki esetleg azonos az illusztrátorral: Nátán bár Simeon ha-Lévi 1295. április 26-án kezdte meg és 1296. augusztus 8-án fejezte be munkáját. A kéziratot övező, művészi elrendezésben készült glosszák scriptora Efraím Gumprecht ha-Lévi 1413. március 5.-én jegyezte fel nevét a kódexre. A kölni mestertől került a nagy értékű munka Olaszországba, onnét újabkori tulajdonosához. A Kaufmann-hagyatékkal az MTAK Keleti Gyűjteményébe.

A „*Misné Tóra*” főszövege és a nyugat-európai hatást mutató, művészi gondossággal készített illusztrációs anyag között csak laza kapcsolat mutatható ki. A zsidó hagyományos irodalom képi kísértő díszai általában nem a textus tartalmi részére koncentrálnak, hanem allúziós módszerrel elevenítik meg az abban található, kiemelésre méltó szavak, fogalmak, személyek értelmezését, tartalmát, tulajdonságait. Az illusztrátor a kor embere számára nyilvánvaló, de a kutatót sokszor elgondolkodtató, rejtett összefüggéseket dolgozott fel. Így pl. Dávid és Góliát harcának ábrázolása azt a fejezetet díszíti, ahol a szerző a szegényeknek adandó juttatásokat és annak törvényeit tárgyalja. Ilyen bibliai parancs vonatkozik a mező szélén hagyott búzára. Az öszörvetségi Ruth könyvéből közismert történet, hogy a Boáz mezejére érkező Ruth — Dávid király özanyja — éppen ennek az adománynak szedegetése révén ismerkedik meg jöendőbelijével. Ruth sógornője Orpa a bibliai szöveghez fűzött mesés elbeszélés szerint viszont Góliát anyja lesz. Dávidnál maradva, a zoltáros király más allúziós szerkezetben is elének lép. A jeruzsálemi Templomban használatos edények és zeneszerszámok tárgyalása elé természetszerűen kívánczik a hárfázó Dávid képe. Másutt nem ilyen nyilvánvaló a kép és a szöveg rejtett kapcsolata. Scheiber Sándor arra hívta fel a figyelmet egyik előadásában — tudomásom szerint nyomtatásban még nem jelent meg —, hogy a kölcsönökkel és az uzsorával foglalkozó fejezet élére nem azért került Ádám és Éva paradicsomi bűnbeesésének ábrázolása, mert a gyümölcs élvezésének joga — mint az uzsora — nem illette őket. Hanem azért, mert a bibliai történet főszereplője a kígyó. A héberben pedig a kígyómarást és az uzsorát azonos consonan-sokból álló gyök fejezi ki (קנא).

Sed-Rajna Gabriella a „*Misné Tóra*” ikonográfiai forrásait vizsgálva megállapította, hogy a művész a korabeli Franciaország észak-keleti területein közismert ábrázolások hatása alatt készítette rajzait. Keresztény zoltároskönyvek és breviáriumok lapjairól merített és az átvett elemeket ad hoc alkalmazta munkájában. Megállapításait alátámasztják a kor stílusában készített lapszerű jelenetek is. A *Misné Tórán* sem ritka, hogy az emelkedett hangvételű főszöveg mondanivalóját olykor állatmesékből merített exemplák rajzai támasztják alá. Másutt groteszk és humoros jelenetek kerültek a margóra. Látszólag függetlenül magukat a textustól. A harcos lovag hordóra irányított dárddal edzést tart. Keveréklények hátáról karddal és nyílal majmok támadnak egymásra.

Kámzsás férfiak gondtalanul labdáznak és mitsem gondolnak a teológiai szöveggel. A kilótt nyilat fenekével felfogó ember pedig mintha egyenesen gúnyt űzne környezetéből. Mindezek valószínűleg humorizáló díszként kerültek a kódexbe.

A sokszínű iniciálék, fejezetcímek, az egyenletesen gyönyörű ductus, a művészi értékű illusztrációk és lapszerű jelenetek együttesét joggal értékeli Scheiber Sándor „... a zsidó könyvművészet talán legpompásabb alkotása”-ként, Sed-Rajna Gabriella „... a középkori héber könyvművészet egyik legértékesebb darabja”-ként.

A Magyar Helikon műhely pedig elődeikhez méltó gondossággal készített alkotással ajándékozta meg a tudományt és művészetet kedvelő könyvgyűjtőket.

DÁN RÓBERT

A Mátyás-Graduale. A bevezető tanulmányt és a képmagyarázatokat SOLTÉSZ Zoltánné írta. Budapest 1980. Magyar Helikon. (Corvina. 146/(1) lap, 1 mell.

Külföldön sűrű egymásutánban jelennek meg a kódex-facsimile kiadások. A mi szerényebb viszonyaink közt persze alig lehet szó hasonló, rendkívül drága könyvek megjelentetéséről. (Az egyetlen, amivel eddig dicsekedhetünk, a kis méretű egri Hórák könyv.) Nagy kár, hogy eddig egy korvina facsimile-kiadására sem kerülhetett sor. Annál inkább örülhetünk, hogy most a *Mátyás-Graduale*-ből legalább a gazdagon díszített iniciálék reprodukciói megjelenhettek szakszerű bevezetéssel és a képek részletes magyarázatával. Teljes egészében, mellékletként, csak egy lapot, a képekkel díszített húsvéti lapot kapjuk. Nagyon hasznos lett volna azonban legalább még egy szöveges-hangjegyes lapot is mellékelni, hogy az olvasó fogalmat alkothasson magának az egész kódex jellegéről. A reprodukciók általában jól sikerültek, éles rajzuk jól fölismerhető, de színészük néhol az eredetnél sötétebbre, lilásabbra sikerült. Főleg pedig nagyon hiányzik az arany nyomás mellőzése. Mindenestre a reprodukciók megfelelnék nemcsak a bibliofil követelményeknek, hanem annak a célnak is, hogy most már többen, több oldalról is alaposabban foglalkozhassanak a kódex tanulmányozásával, az eredeti példány rongálása nélkül, s tovább oldozgathassák a legrejtélyesebb Mátyás-könyv problémáit.

Rejtélyesnek nevezhető ez a kötet, mert Mátyás király egyetlen könyvével kapcsolatban sem hangzott el annyi ellen-

tétes vélemény, mint erről: Budán készült-e vagy Franciaországban, Flandriában? Mátyás rendelte-e a maga számára, vagy készen vásároltatta? Ő készítette mások számára vagy éppen ő maga kapta ajándékba a francia királytól? Ha a budai királyi kápolna számára készült, akkor miért *Graduale Romanum*, még hozzá olyan, amely bizonyára ferencrendi szerzetesek célját szolgálja és ők is készíthették (a szöveg és a négyzetes hangjegyzírás alapján), de fölmerült az a vélemény is, hogy francia liturgikus szokásokat követ. Hogy került a flamand-francia stílusú képek közé, sőt éppen eléjük egy azoknál sokkal művészebb olasz (budai?) stílusú iniciálé? Komplikálja a kérdések megoldását, hogy a *Graduale* nem is önálló kötet, hanem egy 3–4 kötetes szerkönyv fennmaradt második darabja.

Soltészné maga sem először foglalkozik a *Graduale*val, de most teljes részletességgel, saját előző eredményein túllépve. A bevezető tanulmányban aránylag keveset foglalkozik az ellentétes vélemények ismertetésével-cáfolatával; inkább arra törekszik, hogy új módszer, új hipotézis alkalmazásával kísérleje meg a tájékozódást a problémák kusza szövevényében. Kiindulópontként visszatért Varjú Elemér helyesen megkezdett útjához, aki először vette észre, hogy az iniciálék szorosan kapcsolódnak az introitusok szövegéhez, legalábbis az esetek egy részében. Később ez a vélemény nagymértékben háttérbe szorult és inkább azt az ellentétet hangsúlyozták, ami látszólag megvan a képek sokszor világias tartalma és a liturgikus könyv célja közt.

Soltészné az egész képsorozatról fölteszi, hogy tudatosan megszerkesztett képciklusról van szó, még pedig olyanról, amelyben a tipológia, az ó- és újszövetségi szövegek egymáshoz való viszonyítása dominál. A képek magyarázatához pedig figyelembe veszi az introitusok szövege mellett nemcsak az illető ünnep általános jellegét, hanem a *Graduale*ban természetszerűleg nem szereplő prózai miseszövegek, lekción és evangéliumok tartalmát is. (Megjegyzendő, hogy itt téves az a megjegyzés, mintha a szentlecke többnyire ószövetségi, az evangéliumok újszövetségi szövegek s gy részben ezzel magyarázható a tipológiai szerkesztés. A szentlecke a vasárnapokon és ünnepeken, amelyek a *Graduale*ban is találhatóak, szinte kivétel nélkül az Epistolából és az Apostolok cselekedeteiből vannak véve, tehát újszövetségi. Az evangéliumok pedig nem általában újszövetségi, hanem pontosan csak evangéliumok. (Így ebben a tekintetben itt a tipológiára való utalás nem helyes.)

A bevezető jelentős része természetesen a ciklus-elmélet — sikeres — bizonyítása. de szerencsésebb lett volna ezt összefoglalóbb módon s nem az egyes képek külön-külön tárgyalásával végezni. Így ugyanis a képek magyarázatát állandóan két helyen kell figyelemmel kísérni: itt és az egyes képek melletti leírásnál.

A képek magyarázatához, nézetünk szerint nem szükséges a leckék és evangéliumok szövegeinek figyelembevétele. Nehéz is lenne elképzelni, hogy az illuminátor minduntalan egy más jellegű szerkönyvben (missale, avangelistarium) keresett volna ötleteket képeihez. Megtaláljuk azokat magukban az introitus-szövegekben is, vagy pedig azt kell gondolnunk, hogy az illuminátor kivágotta az általa mintaként használt (Bible moralisée, vagy metszetgyűjtemény, vagy esetleg flamand falikárpitok) ószövetségi, vagy Dávid-élete képciklusból azt, amit alkalmazhatónak tartott, ahol pedig ilyen már nem maradt, ott találomra választott egy nem nagyon odaillőt. Föltűnő ebben a tekintetben, hogy míg a *Graduale* képeinek első fele maradéktalanul jól illeszkedik az introitus-szövegekhez, a kötet második felében megszaporodnak az olyan képek, amelyeket nagyon bizonytalanul, vagy egyáltalán nem lehet összekapcsolni. Például a fol. 33. kép Krisztus-alakjának magyarázatához nem kell az evangélium jó-pásztor szövegéhez fordulni (amire a képen nincs is utalás), hanem az introitus „verbo dei celi firmati sunt”-jának újszövetségi magyarázatára: Verbum Dei = Krisztus. Viszont a lecke- és evangélium-szövegek figyelembevételével is nagyon bizonytalanul magyarázható a fol. 103., 136., 141., 153., 165., 168., 184. iniciálék képei, bár többségük egy Dávid-ciklusba beleillik. Így például a fol. 99. iniciálé büszkén várából kivonuló Dávidja, fegyveresei élén sehogy se felel meg az introitus „vide humilitatem meam” stb. szövegének, de nincs is ott a leckében említett „ordító oroszlán”, amely az ellenség szimbóluma lenne, amely ellen Dávid fegyverrel megy harcolni. Szt. Pál levelének kapcsolatba hozott szövege kifejezetten megmondja, hogy lelki ellenségről, a kísértő sátnáról van szó, ez pedig nem illik a képhe. De az oroszlán-motívum sem ezzel kapcsolatos a Dávid-ábrázolásokon, hanem azzal, hogy ő maga mondja a Góliáttal való küzdelem előtt, hogy „Oroszlánt is, medvét is megöltem én... Az Úr, aki megszabadított az oroszlán meg a medve mancsai közül, Ő meg fog szabadítani a filiszteus kezéből is” (Kir. I. 17. 36–37.).

A „flamand-ciklus” bizonyítása után Soltészné keresi azt a helyet, ahol ez a ciklus létrejött. Nézete szerint ez a vidék

Franciaország északi fele „feltehetően Angers közelében”. (Megjegyzendő Angers inkább Közép-Franciaország nyugati részén van, messze Flandriától. Így kevésbé valószínű, hogy egy flamand ciklus éppen egy távoli francia udvarban keletkezett volna.) De azt Soltészné sem állítja, hogy a *Graduale* is egy ottani, megjelölhető műhelyben készült. Így tehát továbbra se vethető el a budai készítés elmélete sem. Tudjuk, hogy Mátyás udvarában voltak flamand énekesek-zenészek. Miért ne lehetett volna ott egy-két flamand illuminátor is? Hogy több hasonló munka nem maradt fenn a korvinák közt, az nem ellenérv olyan gyűjtemény esetében, melynek mindössze egy tizede maradt ránk. De az is lehet, hogy a nem is a legmagasabb művészi fokon sikerült kísérlet nem nyerte meg a király tetszését s többet nem bízott rájuk. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a kötet Mátyás számára készült (a királyi kápolnának), mert a címerek bele vannak tervezve a lapszélkeretbe, nem utólag kerültek rá. Viszont éppen Mátyás címere adhat érvet is a budai készítés ellen: hiányzik belőle a cseh oroszán, helyette a besztercei oroszán van, az pedig 1480–90 közt teljesen valószínűtlen, hogy Budán ilyen hibát követtek volna el.

Föl kell hívnunk még a szerző figyelmét néhány, a dolgok érdemét nem érintő apró szépséghibára, nehogy későbbi kiadásokban benne maradjanak: nem mindig a legújabb irodalmat használja. Ha *Bibliotheca Corviniana* c. munkáknak új kiadásait használta volna, nem írta körülbelül 180 főnmaradt korvináról, hanem 194-ről. Filipecz püspök könyvtáráról is van jóval újabb irodalom Bunyitainál. A *Lexikon für Theologie und Kirche* első, négy kötetes kiadása helyett ma már rendelkezésünkre áll teljesen átdolgozott, tizenegy kötetes második kiadása. Valamilyen elnézés folytán kontaminálódott Denis teológia-kódex-katalógusa a *Tabulae Codicum*-mal, amely utóbbinak első kötete csakugyan 1864-ben jelent meg, Denis viszont már 1793–1800 közt, így a *Graduale* bécsi nyilvántartása jóval korábbi, mint 1864. De Schreiner cikke *Württembergische Bibliotheksverluste im Dreissigjährigen Krieg*. Archiv für Geschichte des Buchwesens. 1974. 655–1027.) óta tudjuk, hogy a kódex a XVII. század első felében Stuttgartból került Bécsbe. A kötet lappangási ideje tehát nem is olyan hosszú. Főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a Mária királyné menekülésekor Pozsonyba vitt kápolna-kincesek közt volt egy négy kötetes „cantuales in choro”, még hozzá „in latius voluminibus”, fölmerül a gyanú, hogy nem a mi *Gradualén*kről van-e szó? Annyi bizonyos,

hogy nem „a török megszállás idején jutott más korvinákkal együtt külföldre”, hiszen a hódoltság idején már nem voltak korvinák Magyarországon.

Befejezésként még szeretnénk hangsúlyozni, hogy milyen fontos lenne a *Graduale*-kiadvány megjelentetése idegen nyelveken (főleg franciául, de németül is), mert a szerző nagyon indokolt feltevése szerint akkor várhatók újabb eredmények a *Graduale* képeinek eredetére vonatkozólag, ha külföldi, főleg kisebb gyűjtemények ismerői-kutatói a helyszínen tudnák összevetni sok egyéb kódexillusztrációval, amire itt nálunk mód nem nyílik. Meg azért hátha valaki fölismeri a feltámadási képaltsó sarkára festett kék alapú, aranyescilla-gos címert.

CSAPODI CSABA

Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. ZÁDOR Anna és SZABOLCSI Hedvig. Bp. 1978. Akadémiai Kiadó, 636 p.

A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának a kiadványaként látott napvilágot a tizenhat szerzőtől tizenhat tanulmányt tartalmazó szerjedelmes, tartalmilag sokrétű és gazdag, a korábbi kutatásokat számbavevő, de egyben kritikailag is feldolgozó, elsősorban azonban új kutatásokon, fontos anyagfeltárásokon alapuló, s új eredményeket tartalmazó forrásértékű gyűjteményes kötet, a *Művészet és felvilágosodás*. Alcíme szerint művészettörténeti tanulmányokat foglal magába, de e tanulmányok – minden szerző a legtágabban értelmezve a művészettörténet fogalmakörét s nem hagyván figyelmen kívül művészet és irodalom, művészet és társadalom, s általában a művészet és a művelődés, a tudományos élet és a közönség kapcsolatát – általános képet adnak a magyarországi felvilágosodás időszakának művelődési életéről sőt, a hazai és a külföldi művelődés és művészet számos vonatkozását is feltárják.

Zádor Anna *A felvilágosodás kori művészet kutatásának kérdése* című bevezető tanulmányában megállapítja, hogy a „felvilágosodás sem mint korszak, sem mint stílus kategória nemigen szerepelt a művészettörténeti kutatásban”, holott a korak mint a művészet átmeneti időszakának megvannak a maga sajátos jellemzői. A korszak kezdetét 1770–80 körülre teszi, „amikor a klasszicizáló jegyek válnak uralkodóvá és letűnőben vannak a barokkos vonások”, végét pedig 1820–30 tájára, „Ferenczy István hazatérése, a tiszta klasz-

szicizmus teljes kibontakozása és uralkodó szerepűvé válása” idejére, s úgy véli, hogy — Szabolcsi Hedvig stílusmegjelölése alapján — „egyelőre leghelyesebb, ha a korszakot kora klasszicizmusnak nevezzük és a további finomítást az elkövetkező kutatások eredményei szerint végezzük el.” Tanulmánya további részeiben számbavevési a szakirodalom eddigi eredményeit, körvonalazza a korabeli művészet, a művészeti élet és a művelődési viszonyok helyzetét, fejlődési tendenciáit és mintegy programként megfogalmazza a szakkutatásra váró megoldandó feladatokat.

A kötet további tanulmányai e program szellemében foglalkoznak a felvilágosodás kori magyar művészet különböző problémáival, ágazataival, műfajaival; köztük az építészettel és az építészeti szakirodalommal (Bibó István: *A magyar építészeti szakirodalom kezdetei*, Kelényi György: *Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építéset Magyarországon a XVIII. század végén*, Winkler Gábor: *A soproni evangélikus templom helye Sopron építészetiében*), a kertépítészettel és a kerti építményekkel (Komárik Dénes: *A korai gótizálás Magyarországon*), az építéset oktatással (N. Dávid Ildikó: *A kolozsvári egyetem építészeti oktatása a XVIII. század végén*, Kopasz Gábor: *Buck József és a pécsi rajziskola első évtizedei*), a falikép- és tájképfestészettel (Galavics Géza: *Francia regény két XVII. századi falképsorozaton*, Jávor Anna: *Világi falképegyüttesek Északkelet-Magyarországon*, Rózsa György: *Adatok Franz Jaschke tájképfestői működéséhez*), a szobrászattal (Cifka Péter: *A pályakezdő Ferenczy István*, Pusztai László: *Huber József szobrász élete és művei*), a műgyűjtéssel (Sinkó Katalin: *Adatok a magyar műgyűjtés történetéhez*, Balogh István: *A debreceni református kollégium gyűjteményeinek keletkezése*, Hajnóczy Gábor: *Adalékok a zirci apátsági könyvtár és műgyűjtemény történetéhez*), valamint egy művelt főúr művészeti ismereteivel, olvasmányaival, a műalkotásokról alkotott véleményével és építető tevékenységével (F. Csanak Dóra: *Teleki József és a művészetek*). Valamennyi tanulmány azokra a jelenségekre, stílusjegyekre, magatartásformákra irányítja a figyelmet, amelyek tanúsítják, hogy minden területen, művészeti ágazatban jelentkezik számos olyan új, a korábitól eltérő sajátosság, amely a barokkon túlmutat s a klasszicizmust készíti elő, annak a jellemző jegyeit tartalmazza kisebb-nagyobb mértékben, azaz a szerzők az átmeneti korszak számos jellegzetes vonására mutatnak rá, magyarázzák, értelmezik azokat.

A magyar könyv- és könyvtári kultúra szakemberei számára is új, tanulságos

adatokat és eredményeket tartalmaz a *Művészet és felvilágosodás*, című tanulmánykötet. Bibó Istvánnak *A magyar építészeti szakirodalom kezdetei* című tanulmánya, ahogy alcíme — „Építészeti szakművek Magyarországon a XVIII. században” — is tanúsítja, azokat a magyar és külföldről hozzánk került szakmunkákat veszi számba, s tárgyalja, elemzi részletesen műfajuk, jellegük, funkciójuk szerint, amelyeknek „egyfelől megírása, kiadása és terjesztése, másfelől vásárlása és akár az oktatásban, akár az építőgyakorlatban való felhasználása és egyáltalán a művelődésben való jelenléte egy közösség építészeti kultúrájának, ismereteinek és ízlésének egyszerű forrása és ismérve.” A tanulmány függelékeként közli azoknak a műveknek a jegyzékét (a Magyarországon ma megtalálhatónak a könyvtári lelőhelyét is), amelyekről munkájában szó esik, amelyek tehát a XVIII. századi magyar építészeti kultúra alakulására közvetlenül hatottak. N. Dávid Ildikónak és Kopasz Gábornak a korabeli építészeti oktatással foglalkozó műveiben ugyancsak olyan kiadványokról, elsősorban mintakönyvekről esik szó, amelyekből a tanulók a gyakorlati tervező és építő tevékenységükhöz szükséges ismereteket elsajátíthatták. A különböző művészekről (Franz Jaschke, Ferenczy István, Huber József stb.) szóló írásokban szintén olvashatunk a művészi fejlődésüket alakító, az ismereteiket gyarapító, az ízlésüket fejlesztő szakkiadványokról, esztétikai alkotásokról és egyéb munkákról.

Rendkívül figyelemre méltó Galavics Géza *Francia regény két XVIII. századi falképsorozaton*. (Fénelon Telemaque-jának hazai fogadtatásához) című tanulmánya, amely Fénelon francia püspök, a felvilágosodást előkészítő, s Európa-szerte szinte minden országban és minden társadalmi réteg körében elterjedt és népszerű munkájának a hatását mutatja be egy soproni városi lakóházban és egy a sárvári várban feltárt falképsorozaton. A szerző végigveszi, hogy megjelenése (1699) óta a regény mondanivalóját, erkölcsi, politikai tartalmát a különböző korok emberei, s a különböző világgnézetű személyek hogyan értelmezték, s hogyan értelmezhető a Fénelon-mű alapján készült két falképsorozat. Szerinte a két mű a felvilágosodás szellemében „az egyházi művészet hegemoniájával jellemezhető korszak végét jelezheti”, továbbá „az okosság», »az ész» uralmát hirdeti általában a test szenvedélyei felett” ... „A két Telemakhosz falképsorozat túllépett a nemesi reprezentáció hagyományos értelmezésén, a társadalmi rangnak megfelelő környezet megteremtésének igényén. Nem fogadta el a gondtalan

szórakozást középpontba állító életprogramot, s tudatosan megválasztott jelenetei a Fénelon regényt jól ismerő közönség elé a földi boldogság elérését tűzték ki célul. Olyan boldogságát, amely nem isten, hanem ember alkotta törvényekre és szabályokra s ezek megtartására épül, olyan boldogságát, amely nem az élet pusztá élvezetét, hanem egy erkölcsi tudatossággal vállalt életvitelt tűz ki célul maga elé."

A felvilágosodás-kori magyar könyvgyűjtésre és olvasási kultúrára vonatkozó ismereteinket is gyarapítják azok a tanulmányok, amelyek a korabeli műgyűjtéssel és az egyes gyűjteményekkel foglalkoznak. Sinkó Katalin *Adatok a magyar műgyűjtés történetéhez* című írásában az iskolai, a főúri és nemesi gyűjteményekről szólva, s Ráday Gedeon és Kazinczy Ferenc gyűjtőtevékenysége kapcsán szól a gyűjteményekhez szorosan kapcsolódó könyvtárakról, illetve a bennük található könyvekről, könyvkinésekről is. A kettő — a kor szokásának megfelelően — általában egymás mellett volt található, kiegészítették egymást; nem véletlen pl. hogy Széchényi Ferenc egyszemélyben volt a magyar nemzeti könyvtár és nemzeti múzeum megalapítója. Balogh István a debreceni református kollégium gyűjteményeiről szólva az iskola könyvtárának rövid történetét, funkcióváltozásait, állománya módosulását is megírja, számos új adattal, megállapítással egészítve ki a korábbi szakirodalmat, s külön, részletesen ír Kazai Sámuel könyv-, érem- és régiséggyűjteményéről. Hajnóczy Gábor adalékai a zirci apátsági könyvtár és műgyűjtemény történetéhez — sok más mellett — kiterjednek a könyvtár kialakulására, eredetileg elsősorban teológiai, egyházi jellegére, majd az arra az átalakulására, amely a ciszterciek tanítórenddé válása (1810) után következett be, amikor is a gyűjtemény világi művekkel, különböző tudományos munkákkal lényegesen bővült; majd a szerző röviden áttekinti a könyvtár történetét, legfontosabb gyarapodásait, s szól jelenlegi helyzetéről is.

A felvilágosodás időszakának mint átmeneti kornak, „átmeneti”, a múlt igazi megbecsülése és megőrzési kíváncsi, de az új eszmék, a polgárosodás hasznos anyagi és szellemi eredményeit, magasabb rendű emberi értékeit is magáévá tevő, európai műveltségű, magasan képzett személyisége volt az a Teleki József, akinek a művészetekhez való viszonyát tekintve át és elemzi F. Csanak Dóra. Nyugateurópai útja során szerzett személyes élményei mellett gazdag könyvtárának számos művészeti tárgyú és vonatkozású darabja révén ismerte meg a művészetek jelentőségét, mint iskolafelügyelő hatékonyan támogatta a

rajzoktatást, becsülte a régi, pusztulásnak indult emlékeket, s megmentésükért anyagi áldozatokat vállalt. Mint építető tehetős birtokos megrendelőként is építészeti hozzájárulásról, szakértelemről tett tanúságot. „A művészet Teleki számára nemcsak a főúri élet külső keretei reprezentatívabbá vagy szebbé tételének eszköze volt, hanem az élet egyik nagy értéke... A művészeteknek... megvolt a helyük az életében, magától értetődő szükségletként illeszkedtek bele.”

E vázlatos áttekintés is tanúsítja, hogy az 1770 és 1830 közötti magyarországi művészet és művelődés kérdéseivel foglalkozó *Művészet és felvilágosodás c. tanulmánykötet* jelentékeny új kutatási eredményeket közöl a felvilágosodás-kori hazai művészeti, művelődési élet helyzetéről, s ezen belül a könyv- és könyvtári kultúra, valamint az olvasóközönség állapotának, fejlődési tendenciáinak különböző problémáiról is. Fontos nyeresége az egyetemes magyar művelődéstörténetnek.

FÜLÖP GÉZA

Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiadás, Szerk. LADÁNYI SÁNDOR. Kiad. a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Bp. 1977. 712 p.

Zoványi Jenő (1865—1958) a 19. század végi és a 20. századi magyarországi protestáns egyháztörténetírás kiemelkedő, progresszív egyénisége volt. A sárospataki református teológián, majd a hollandiai Utrechtben szerezte meg alapos teológiai, történeti, művelődéstörténeti ismereteit, s széles körű szakírói tevékenysége kiterjedt a magyarországi protestantizmus történetének számos részterületére és időszakára. Liberális nézetei miatt többször került összeütközésbe egyházi feletteseivel; 1910-ben sárospataki teológiai tanári állásából is elmozdították négy esztendőre. Az 1918—19-i forradalmak alatt tanúsított magatartása miatt 1920-ban az ellenforradalmi rendszer hatóságai indítottak pert ellene, eltiltették, majd lelkesíti tevékenységétől is eltiltották és 1922-ben mint debreceni egyetemi tanárt nyugdíjazták. Tudományos munkássága elismeréseként 1957-ben kapta meg a „történettudományok doktora” tudományos fokozatot. Az Akadémiai Kiadó 1977-ben adta közre *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig* című alapvető postumum munkáját, *A reformáció Magyarországon 1565-ig* című művének a folytatását.

Ugyancsak 1977-ben látott napvilágot a Magyarországi Református Egyház Zsi-

natának Sajtóosztálya kiadásában egyháztörténeti lexikonának harmadik, bővített és javított kiadása, amellyel — Bartha Tibornak, a Zsinat lelkészi elnökének az előszóban megfogalmazott megállapítása szerint — a Sajtóosztály „régí adósságot törleszt és súlyosan érzett hiányt pótol.” Megállapítja továbbá, hogy „nemcsak az egyháztörténet-tudomány és az egyetemes történetírás szakemberei, hanem a művelt olvasóközönség széles köre is joggal tarthat igényt egy olyan lexikális műre, amely tájékoztatást ad a magyar protestantizmus múltjáról és jelenéről. Zoványi lexikona eddig az egyetlen ilyenemű magyar nyelven publikált kiadvány.”

Bartha Tibor kiadói előszavából és a szerkesztési szakszerűen, gondosan és lelkiismeretesen végző Ladányi Sándor *Bevezetéséből* kitérnek, hogy Zoványi e „3. javított és bővített kiadás”-ként megjelent művének előzményei: a *Theologiai Ismeretek Tára* (I–III. köt. Mezőtúr, 1894–1901.), valamint „Cikkei a Theologiai Lexikon részére a magyarországi protestantizmus történetéből.” (Bp. 1940. — ez utóbbi, „kézirát gyanánt”, s mindössze 40 példányban jelent meg.) A szerző az 1977-ben megjelent lexikon kéziratán haláláig dolgozott, majd az egy évvel később, 1959-ben került a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Sajtóosztályának birtokába kiadás végett, de Ladányi Sándor csak 1972-ben kapott megbízást a mű kéziratának átdolgozására, kiegészítésére és sajtó alá rendezésére. Végül e nagyobb arányúra tervezett átdolgozásra mégsem került sor, a Kiadó döntése értelmében a szerkesztő a lexikont „a sürgősségre való tekintettel, valamint a szerző hagyatékának formai és tartalmi tiszteletben tartása miatt ... a szerző által eszközölt bővítésekkel együtt, változatlanul” rendezte sajtó alá. Az 1959-es bővített-átdolgozott kézirat szövegén csak kisebb stilisztikai, fogalmazási módosításokat végzett, illetve a kézirat 1955-ben történt lezárása és a mű megjelenése közt elhunyt személyek halálozási adatait közölte csillaggal (*) jelölve és kurzív szedéssel megkülönböztetve Zoványi szövegétől. Az ilyen személyek pályájának, életének és munkásságának 1955 utáni alakulásáról szóló adatokkal, valamint az ezután megjelent műveket regisztráló bibliográfiai tételekkel azonban nem egészítette ki a lexikont.

A *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon* valóban tájékoztatja „a magyar protestantizmus múltjáról és jelenéről” az egyháztörténet és az egyetemes történetírás szakembereit, s rajtuk kívül nemcsak „a művelt olvasóközönség széles köre” forgathatja haszonnal, de a művelő-

déstörténetírás, sőt szinte minden szaktudomány összes művelője. Tárgyi-fogalmi és személyi címszavai kiterjednek minden protestáns felekezetre (református, evangélikus, unitárius), de megtalálhatók benne azok a nevezetes katolikus személyiségek is, akik a protestantizmus ellenfeleiként tevékenykedtek (pl. Szántó Arator István, Káldi György, Oláh Miklós, Pázmány Péter, Szaicz Leó, Szegedi Gergely, Szentiványi Márton, Telegdi Miklós stb.), vagy az olyan katolikus tudósok, akiknek a munkássága a protestáns egyháztörténettel, ill. általános vallástörténeti problémákkal is kapcsolatos (pl. Fraknói Vilmos, Ipolyi Arnold stb.). A magyarországi protestáns felekezetek, egyházak sok jeles személyiséget adtak a történelem folyamán az országnak: a közéletnek, a tudománynak, az irodalomnak, a művelődésnek stb. E személyiségek szinte kivétel nélkül szerepelnek a lexikonban, s a szerző természetesen tevékenységük egyházi vonatkozású részét domborítja ki a róluk szóló cikkekben. Olvashatunk pl. Ady Edréről, Apáczai Csere Jánosról, Balassi Bálintról, Ballagi Aladárról és Mórról, Ecsedi Báthory Istvánról, Bél Mátyásról, Benkő Ferencről és Józsefőről, Berzeviczy Gergelyről, Besenyei Györgyről, Bethlen Gáborról, Bocskay Istvánról, Bolyai Farkasról és Jánosról, Budai Ézsaiásról, Csengery Antalról, Csokonai Vitéz Mihályról, Erdélyi Jánosról, Greguss Ágostról, Hajnóczy Józsefőről, Horárik Jánosról, Irinyi Józsefőről, János Zsigmondról, Kazinczy Ferencről, Kossuth Lajosról, Kölcsey Ferencről, Kőrösi Csoma Sándorról, Kőváry Lászlóról, Lorántffy Zsuzsannáról, Nagyváthy Jánosról, Péczeli Józsefőről, Perényi Péterről, Pethe Ferencről, Pulszky Ágostról, Ráday Pálról, Rákóczy Györgyről, Rákóczy Zsigmondról, Rimai Jánosról, Schedius Lajosról, Szabó Károlyról, Szacsavay Sándorról, Szilágyi Sándorról, Szontágh Gusztávról, Teleki Józsefőről, Teleki Sámuelről, Tessedik Sámuelről, Thököly Imréről, Tolnai Lajosról, Tompa Mihályról, Vajda Péterről, Wessprémi Istvánról, Wesselényi Miklósról; s a neveket még hosszan sorolhatnánk, mégsem tudnánk megközelítően sem teljes képet adni a címszavak sokrétűségéről és gazdagságáról.

A protestáns egyházi funkciót viselő, valamilyen tisztséget betöltő személyek persze még nagyobb teljességgel helyet kaptak a műben — a legnagyobbaktól az olyan kisebb vidéki lelkészekig, akik a maguk idejében és működési területén valamennyire is jelentékeny egyházi szerepet játszottak vagy egyházi, vallási vonatkozású művet jelentettek meg. A lexikon a kutatás számára ebben a vonatkozásban

kifejezetten forrásértékű munka; számos olyan nevet csak itt találhat meg egy-egy ismeretág szakembere, vagy a helyismeret kutatója, amely a szakirodalomba, illetve a szaklexikonokba vagy az általános magyar lexikonokba a szükséges szelekció miatt nem kerülhetett bele.

A fentiekből is nyilvánvaló, hogy az általános magyar művelődéstörténet, s közelebbről a hazai könyv- és könyvtári kultúra, továbbá a sajtótörténet művelőit számos vonatkozásban eligazítja Zoványi lexikona. Különösen érdeklődéssel olvashatják továbbá azokat a könyvtörténeti vonatkozású cikkeket, amelyekben a lexikon ugyancsak bővelkedik. Ismeretes, hogy a protestantizmus korai neves képviselői közül sokan éppen a hittérítő, egyházszervező tevékenységük hatékonyabbá tétele érdekében igénybevétték a nyomdát, s a különböző kiadványokat. Értelmeztünk a lexikonból pl. Honterus János, Sylvester János, Abádi Benedek, Huszár Gál, Heltai Gáspár, Mantskovit Bálint, Misztótfalusi Kis Miklós és sok más személy ilyen vonatkozású munkásságáról, vagy pl. megismerhetjük a magyarországi protestáns bibliakiadás történetét, olvashatunk az egyes bibliakiadásokról, a könyvkiadás támogató mecénásokról, a protestáns időszaki sajtótermékekről, a neves könyvgyűjtőkről (közülük sajnálatosan hiányoljuk Ráday Gedeont, akiről egyáltalán nem esik szó a műben), s néhány fontosabb gyűjteményről is.

Egyetértünk Bartha Tibornak az előszóban írt azon megállapításával, „hogy ez a lexikon jelenlegi formájában is jelentősen elősegíti a magyar protestáns egyháztörténeti, általában a magyar művelődéstörténeti kutatást”, azt azonban hiányoljuk, hogy kiegészítése az 1955 utáni adatokkal (az elhunyt személyek halálozási dátumától eltekintve) nem történt meg. E miatt több mint húsz esztendő eredményei, eseményei maradtak regisztrálatlanul már a mű megjelenéséig, s ezek mennyisége azóta tovább szaporodott, s az időben előrehaladva folyamatosan gyarapszik. Már csak emiatt is érdeklődéssel várjuk annak a „teljesen új, szélesebb alapokon nyugvó” magyar protestáns egyháztörténeti lexikonnak mielőbbi elkészülését, amelyet mind a kiadói előszó, mind a szerkesztői bevezetés ígér és körvonalaz.

FÜLÖP GÉZA

Bogdán István: Régi magyar mulatságok. Bp. 1978, Magvető K. 223.

A szerző újabb hasznos könyvének témája a társadalomtörténet és néprajz, hagyo-

mány és szokáskör sokrétű tematikájából ad ízelítőt. Előbbi kis kötetéhez, a *Régi magyar mesterségek* c. munkájához hasonlóan, ez is rádióelőadások alapján készült, egy-egy téma egészének bemutatására törekvő előadás szövegének a műfaji különbséget figyelembe vevő módosításával. Erénye és érdeme, hogy népszerűsítő és ismeretterjesztő célzata szakszerű szinten valósul meg a választott témakörökben.

Ennek biztosítóka Bogdán István széleskörű kultúrája a régebbi századok művelődéstörténetében. Erről tanúskodnak az egyes témákra vonatkozó fontosabb források, a szövegbe szőtt szépirodalmi részletek, a régebbi korok levelezéseire, emlékezéseire, krónikáira, naplóira, kalendáriummaira, hiteles főljegyzéseire utaló tényszerű adatai. Az általános jellegű forrásmunkák is tükrözik a tematika néprajzi, nyelvi, irodalmi, zenei társadalmi összefüggéseit, ill. a szerző jártasságát a különböző forrásterületeken. Élethűen s társadalmilag differenciáltan idézi föl a régi magyar társasélet ünnepi eseményeit, a „jeles napok”-hoz fűződő szokások hangulatát. A szórványadatokat szolgáltató források körét lehetne ugyan tágítani, de a válogatás célzerű szűkítése révén is gazdag ismertanyaghoz juthat az olvasó. Az egyes részletkérdések megvilágítását célzó közlemények s összefoglalások további tájékozódásra ösztönzik a régi hagyományok iránt érdeklődőket.

HOPP LAJOS

Balázs János: Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell Bp. 1980. 656 l.

A Magvető könyvkiadó az *Elvek és utak* sorozatában jelentette meg Balázs János tanulmánykötetét. A három ciklusra osztott mű különböző oldalról közelíti meg a központi kérdést: mi a magyar deákság lényege? A szerző külön választva tárgyalja a történeti, az etimológiai és az indogermán nyelveknek az urali nyelvben különböző szinteken tükröződő hatását.

„Deákság”-nak Révai Miklós a latin „literatúra”-t fordította és lényegét tekintve az írástudással, az irodalommal azonosította. A deák tehát az az egyén, aki művelt, iskolázott. Minthogy nálunk ezt a műveltséget évszázadokon át latinul lehetett elsajátítani — hiszen a tanítás nyelve a latin volt —, a deák egyúttal azt is jelentette, hogy ez az iskolázott egyén „latinul tudó”. Az első ciklus sorra veszi azokat, akik a latin hazai egyeduralmának káros következményeit észrevették és azt

orvosolni akarták. De a latin által hagyományozott európai örökségről egyikük sem akart lemondani. Azt a XVIII. századtól azonban egyre jobban látták, hogy nyelvünk és kultúránk korszerűsítésében a nyelvi modell modernebb változatait, a fejlett nyugati nyelveket is tekintetbe kell venni.

A hazai nyelvbölelet nagy egyéniségeiről, tudományos kutatásaikról és eredményeikről több mint 200 lapon át olvashatunk, méghozzá merőben új szempontok alapján. Nem esszéket kapunk, hanem összefüggések és összehasonlítások rendszerét mindarról, amit az elmúlt két évszázad hazai nyelvtudósai alkottak, előre megsejtettek. Balázs János az egyetemes, nemzetközi, modern nyelvészet mérlegére helyezi Kalmár Györgyöt, Kempelen Farkast, Versegly Ferencet, Szemere Pált, Kis Jánost, Pápay Sámuel, Teleki Józsefet. Ha e sorból csak egyet pl. Telekit emelem ki, az is elegendő, hogy érzékeltessem a szerző módszerét. Akadémiánk első elnökének pályairatát (*A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által*) eddig csak a nyelvújítás szemszögéből elemezték, pedig Telekinek ez a műve a hazai nyelvbölelet egyik kimagasló alkotása. Balázs J. rámutat arra, hogy meglepően új és előremutató megállapításait ma is követni lehet. A magyar nyelvről írt észrevételeit (a „regulátság” és a „regulátlan-ság”) a ma élő szovjet nyelvész tanulmányával veti egybe. R. A. Budagov lényegében ugyanazt vallja, amit 160 évvel ezelőtt Teleki már megfogalmazott!

A második ciklusban etimológiai vizsgálataiból mutat be egy rendkívül sokszínű csokrot. E közel 150 lapot kitevő hét fejezet más oldalról tár fel újabb összefüggéseket, melyek révén máig nem teljesen tisztázott történelmi, művelődéstörténeti problémák kerülnek elemzésre. A kérdés-komplexus forrása és kerete Biborban született Konstantin császárnak 948–952 közt írt *De administrando imperio* címen kiadott műve. Így vezet el a szerző a magyar 'deák' nevezetnek végső forrásához, a bizánci görög 'diakonosz'-hoz. A császárnak egy követe, Gábrriel deák az első, akinek nevét is tudjuk és aki etelközi őseinkről tudósít. Felsorolja a törzseket; nevükből a nyelvész megállapítja, hogy a nyelvből öt magyar eredetű: Nyék, Megyer, Kürt, Kér, Keszi; három pedig török: Gyarmat, Tarján és Jenő. A szerző arra a kérdésre keres választ, hogy eleink hogyan fejezhették ki saját nyelvükön azt a szervezetet, melyet a görög 'genea'-nak, a latin 'strips'-nek nevez. Válasza: a 'nem', illetve a 'nemzet' szavainkkal, ahogy ezt „A nemzetségi és a törzsi szervezet az európai

nyelvi modell tükrében” című fejezetben kifejti (224–245). A 'nem' szavunk a 'név'-ből szóhasadással keletkezett; a 'nemzet' pedig kezdetben olyasmit jelentett, mint a 'nevezet'; a 'nemes' pedig mint a 'neves'.

E ciklusban található a szerzőnek a székelyek eredetéről végzett kutatása. Ezt a kérdést tisztázatlansága miatt is helyes volt a nyelvészet precíz analízise alá vetni és választ adni az eleve elfogadhatatlan, tényeknek ellentmondó állításokra – mint pl. Hóman Bálintéra, aki származásuk és nyelvük török jellegét vallotta – és választ adni a legújabbban felmerült kutatások eredményeire: Németh Gyula, Bárczi Géza, Pais Dezső, Rédei Károly, Gyórfy György megállapításaira. Ugyanakkor a hely- és családnevekből kikövetkeztető elemeket is fel kellett használnia ahhoz, hogy a Nyék=Sövény értelmezéshez hasonlóan a székely szó gyökerében is a szó, fon = sövényt fon változatot keresse. Az ómagyar korban ui. szék, szik szavunkkal a cserjék, fák, bokrok sűrű szövedékét is jelölték. Balázs J. közös nevezőre jut azoknak a történészeknek a megállapításával, akik a székelyeket ősi magyar törzs tagjainak vallják. Rájuk volt bízva – és nemcsak Erdélyben – a határok, gyepük őrzése, még pedig nemcsak fegyverrel, hanem sövénnel: saját kezükkel szőtt, font kerítéssel.

Külön említésre méltó a 'vendég' szavunk eredetéről írt és a nemzetközi nyelvészeti fórumon is nagy elismerést nyert tanulmánya. Az itt most – a recenzio jellege miatt – nem részletezhető premiszak logikus felsorakoztatása után, a szerző bebizonyítja a 'velencei' jelentésű latin 'veneticus' = északolasz 'venedego' = délszláv 'venedik' szavaknak magyar megfelelőjét a VENDÉG-et, mely az államalapítás éveiben oly gyakori Itáliából, Velencéből jött IDEGEN-t fejezte ki. Ezt a konklúziót a hazai művelődéstörténet teljes egészében alátámasztja.

A harmadik ciklus a kötet legsúlyosabb anyaga, mely egyúttal a szerző külföldi előadásainak eredményét, illetve a II. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson elhangzott hozzászólások figyelembevételével tovább folytatott kutatásait összegezi. Az európai nyelvi modell vizsgálatát szélesebb alapokra helyezi és külön tárgyalja az egyes szinteken fellelhető hatásokat. De mindezt nem öncélúan keresi, hanem ahol alkalom nyílik, párhuzamban tárgyalja nyelvm emlékeinkkel. Így fogja vállatóra a Halotti Beszédet a szövegszinttől a prozódiai szintig; az Ómagyar Mária-siralmat prozódiai rejtelmek és a latin meg a magyar versritmus összehasonlítása miatt, stb.

Balázs János könyvét nem nélkülözhetik azok, akik középi- és újkori kultúránkat egységben és nem az egyes tudományágak témakörére szétzaggatva akarják kutatni. A szerző példát mutat abban, hogy egy életen át folytatott szakmai analízist hogyan áll a komplex látás szintézisében feldolgozni.

BARLAY Ö. SZABOLCS

Zafren, H. C.—Peck, A. J.: *The Writings of Jacob Rader Marcus. A Bibliographic Record*. Cincinnati. 1978. Számozatlan 30 l.

Jacob Rader Marcus 1896-ban született. Most is alkotó tudós. Kezdetben a középi- zsidóság történetével foglalkozott, később áttért az amerikai zsidó történetre. Legnagyobb érdeme, hogy megalapította az American Jewish Archivist, amely összegyűjti az amerikai zsidóság történetére vonatkozó dokumentumokat. A hatalmas intézménynek máig ő az igazgatója.

A. Gottschalk és az azóta elhalt S. Sandmel nyújtják az ünnepektől méltatását. Am a sajtó szavai jellemzik legjobban:

“One must fanatically detest falsehood; one must search his soul every time he writes a sentence. The fact scrubbed clean is more eternal than perfumed and rouged words. The historian’s desk is an altar on which he must sacrifice his most cherished prejudices. One must be dedicated to the truth.”

A bibliográfia 223 számot tüntet fel. Némelyike testes kötetet takar. A végén a róla szóló irodalom van felsorolva. Ezeknek legtekintélyesebbje a hatszáznál több lapot számláló ünnepi irat: *A Bicentennial Festschrift for Jacob Rader Marcus*. Edited by Bertram Wallace Korn. Waltham—New York, 1976.

E rövid ismertetés legyen jókívánságaink tolmácsolója is a tevékeny és érdemes tudós és szervező felé.

SCHEIBER SÁNDOR

Книги кирилловской печати XV—XVIII. вв. Сост.: А. А. Гусева — Отечественные издания XVIII. о. Сост.: И. М. Полонская Т. И. Кондашова. Каталог. Москва, 1979. (Книжные сокровища Библиотеки им. В. И. Ленина. 1.—2.) Редактор: Е. Л. Немировский.

A Lenin Könyvtár (Régi) — Ritka Könyvek Tára 1875-ben¹ megnyitotta a gyűjtemény legértékesebb köteteit bemutató, tematikailag öt részre tagolódo-

álló könyvtörténeti kiállítását, s 1979-ben közreadta a kiállítás anyagát ismertető katalógus-sorozat első füzetét, melyekkel az alábbiakban foglalkozunk.

A XV.—XVIII. század cirillbetűs könyvtérképéből a Lenin Könyvtár 2700 kiadvány 8500 példányát őrzi; ebből a gazdagságból — rövid könyvtár- és nyomdátörténeti bevezető után — A. A. Guszeva a kiállított 55 nyomtatvány annotált bibliográfiai leírását adja, megjelenésük kronológiai sorrendjében.

Az annotációk a könyvek rövid kiadástörténetét, nyomdászati sajátosságait részletes jellemzését tartalmazzák (betűtípusok, iniciálék, könyvdíszek, fametszetek, címerek, nyomdászjegyek, grafikusmonogramok, többszínnyomás), valamint információkat a feltehető példányszámra illetve az unikum-jellegre vonatkozólag, külön rovat szól a Lenin Könyvtárban őrzött esetleges többes-példányokról.

A kiállításon — s így a katalógusban is — elsősorban a moszkvai nyomdák: a „névtelen”, a Pecsatnij dvor és a Simeon Polockij műveinek kinyomtatására létrehozott „Verhnjaja tipografija” termékei, valamint a keleti szláv nyomdászat két úttörője: a belorusz Franciszsk Szkorina és az orosz Ivan Fjodorov életműve került bemutatásra.

Ukrajnát a két legtöbbet kibocsátó és legtovább működő nyomda: a kievi Lavráé és a lwóvi Sztaurupegoné mellett Csernigov, Kremenec és Sztarjatin képviselik egy-egy nyomtatvánnyal; Fehéroroszországot Neszvics az 1562. évi kálvinista katekizmussal; a Litván Nagyhercegséget Wilna, statútumainak 1588. évi, első szláv nyelvű kiadásával és Jewie, a keleti szláv kultúra egyik XVII. századi alapművével: Meletij Szmotrickij grammatikájával.

A moszkvai, a kievi és a lwóvi anyagban a liturgikus könyvek mellett kiemelten szerepelnek a világi témájú művek: az ábécék, a nyelvtanok, a szójegyzékek, szorzótáblák és elemi számtankönyvek és a péteri reformokig Oroszországban kinyomtatott egyetlen szépirodalmi mű: a Barlám és Jozafát históriája, Simeon Polockij szerkesztésében, 1680-ból.

Érdeklődésre tarthat számot a katalógus bevezetőjének rövid könyvtártörténeti áttekintése (4—6. l.), melyből kitűnik, hogy a Lenin Könyvtár cirillika-antikva állományának alapja főúri mecenás: N. P. Rumjancev gróf (1754—1826) gyűjteménye volt; ehhez szerezték meg kiegészítésképpen, az 1860-as években a nagy orosz bibliográfus V. M. Undolszkij és az ukrán bibliofil I. Ja. Lukasevics könyveit. A forradalom után a köztulajdonba vett könyvtárak régi anyagával egészült ki az álló-

mány; ide kerültek a Troice-Szergijeva Lavra, az optinai remeteség, a Szent Szinódus nyomdájának könyvei, valamint a rogozsszkojei óhitű közösség által őrzött, „javítatlan”, a nyikoni reformok előtti időből származó ritka nyomtatványok. A katalógust név és cím(incipit) mutató egészíti ki. A „Könyvkincsek” sorozat második füzetében a szerzők a rossica-gyűjtés elveinek és gyakorlatának kialakulását ismertető bevezető tanulmány után — 107, XVIII. századi orosz nyomtatvány annotált bibliográfiai leírását adják, öt tematikus csoportra osztva.²

A forradalom előtti Oroszországban a Nagy Péter uralkodása után megjelent XVIII. századi kiadványokat nem gyűjtötték módszeresen a nemzeti könyvtár feladatait ellátó intézmények; a Népbiztosok Tanácsa 1921-ben kötelezte rendeletileg a Rumjancev gyűjteményt *valamennyi* hazai nyomdatermék megszerzésére — viszszaemelőleges hatállyal. Ma mintegy hatvan esztendő állománykiegészítő munkája után — a Lenin Könyvtárban van a Szovjetunió sorrendben harmadik, legteljesebb XVIII.

századi rossica-gyűjteménye.³ A katalógusban bemutatott könyvkollekció kiválóan illusztrálja a péteri reformokkal induló művelődési törekvések lényegét: új tartalom új formában.

6. tételszám alatt találjuk az 1710-ben bevezetett, új „polgári” írás („grazszdan-ka”) betűminta-könyvét, melynek végső megformálásában maga Nagy Péter is tevőlegesen részt vett (unikum). Irodalom, művelődés és tudomány-történeszek egyaránt örömmel és haszonnal forgathatják mindkét katalógust.

A kiadványok külső megformálása kívánnivalót hagy hátra; a szövegközti képeket nem számozták, a második füzetben sorrendjük is rossz, így pl. a 18. lapon Georgi könyvének leírása és annotációja közé helyezték el a Gurjev-féle elemi geometria címlapjának képét.

Mindkét katalógus 1200 példányban jelent meg, ezt még akkor is kevésnek tartjuk, ha tudjuk, hogy az ismertetett könyvtörténeti kiállítást csak válogatott közönség látogatta.

OJTOZI ESZTER

¹ 1975 jubileumi év volt; 1925-ben szervezték meg a Rumjancev gyűjtemény könyvtári részlegéből a Szovjetunió nemzeti könyvtárát, a Lenin Könyvtárát.

² A „polgári” nyomtatás zsengéi. XVIII. századi tudományos könyvek. XVIII. századi szépirodalom. A világirodalom klasszikusai orosz fordításban. Grafikai albumok.

³ Az első kettő: a Sztalikov-Sesedrin Könyvtár és a Szovjetunió Tudományos Akadémiajének Könyvtára.

TARTALOM

<i>Gerics József</i> : A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól	175
<i>Berlász Piroska</i> : Hol nyomtatták Balassi Credulus és Júliáját?	189
<i>Barlay, Ö. Szabolcs</i> : Thomas Seget's (from Edinburgh) Middle European connections in reflection of Cod. Vat. Lat. 9385	204

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái	221
<i>Szepesi Zsuzsanna</i> : Az esztergomi Bibliotheca 17. századi történetéhez	225
<i>Takács Béla</i> : Hol voltak az első sárospataki nyomda helyiségei?	229
<i>Borsa, Gedeon</i> : Neu aufgefunden, gedruckte Librettos für Eszterháza in der Zeit von Haydn (1766–1790)	229
<i>Turányi Kornél</i> : Idősebb Bartók Béla mint folyóiratszerkesztő	234
<i>D. Szemző Piroska</i> : Vajda János feleségének kézirata a Széchényi Könyvtárban	235
<i>Stoll Béla</i> : A Medvetánc előzménye	238
<i>Szecekső Károly</i> : Újabb adatok a sajtó, a könyvtárak és az olvasás szerepéről. Heves megyei munkásmozgalomban	240

F I G Y E L Ő

<i>Kókay György</i> : Kovách Zoltán (1930–1981)	245
<i>Berlász Jenő</i> : Matko Rojnić (1908–1981)	246

S Z E M L E

Magyar könyvészet 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. VII. Magyar irodalom. Közread. az O sz. Széchényi Könyvtár. Szerk.: Komjáthy Miklósné. Bp. 1980. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	247
Fekete Csaba–Szabó Botond : A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagy- könyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Budapest 1979. (<i>Vizkelety András</i>)	249
Magyar Nemzet Repertórium (1938–1939). Összeáll.: Kendénis Palágyi Erzsébet. Bp. 1980. (<i>Szentmihályi János</i>)	250
A Májmuni kódex. A budapesti „Misé Tóra” legszebb lapjai. Vál. és bev. Scheiber Sándor. Közreműk.: Sed-Rajna Gabriella. Bp. 1980. (<i>Dán Róbert</i>)	252
A Mátyás-Graduale. A bev. tanulmányt és a képmagyarázatokat Soltész Zoltánné írta. Bp. 1980. (<i>Csapodi Csaba</i>)	253
Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig. Bp. 1978. (<i>Fülöp Géza</i>)	255
Zoványi Jenő : Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977. (<i>Fülöp Géza</i>)	257
Bogdán István : Régi magyar mulatságok. Bp. 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	259
Balázs János : Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Bp. 1980. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>)	259
Zafren, H. C.–Peck, A. J. : The Writings of Jacob Rader Marcus. A Bibliographic Record. Cincinnati 1978. (<i>Scheiber Sándor</i>)	261
Knigi kirillovszkij pecsati XV–XVIII. vv. Szoszt.: A. A. Guszeva – Otcsecszt- vennue izdanija XVIII. v. Szoszt.: I. M. Polonszkaja–T. I. Kondakova. Katalogi. Redaktor: E. L. Nemirovskij. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	261

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. IV. 28. – Terjedelem: 7,70 (A/5) ív
81.9588 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

SOMMAIRE

<i>Gerics, József</i> : Sur les modèles et les sources de la légende Hartvik	175
<i>Berlász, Piroška</i> : Où le drame de Balassi, intitulé <i>Credulus et Julia</i> a été imprimé?	189
<i>Barlay, Ö. Szabolcs</i> : Thomas Seget's (from Edinborough) middle European connections in reflection of Cod. Vat. Lat. 9385	204

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Mme Csapodi-Gárdonyi, Klára</i> : Les Corvinas de la Bibliothèque de l'Université de Budapest	221
<i>Szepesi, Zsuzsanna</i> : A l'histoire de la Bibliotheca d'Esztergom au XVII ^e siècle	225
<i>Takács, Béla</i> : Ou étaient les localités de la première imprimerie de Sárospatak?	229
<i>Borsa, Gedeonê</i> Neu aufgefundenene, gedruckte Librettos für Eszterháza in der Zeit von Haydn (1766-1790)	229
<i>Turányi, Kornél</i> : Béla Bartók l'ainé comme rédacteur de revue	234
<i>Szemző, Piroška</i> : Un manuscrit de la femme de János Vajda à la Bibliothèque Nationale Széchényi	235
<i>Stoll, Béla</i> : L'antécédant de la „Danse d'ours” d'Attila József	238
<i>Szeceškó, Károly</i> : Des données nouvelles sur le rôle de la presse, des bibliothèques et de la lecture dans le mouvement ouvrier du comitat Heves	240

CRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Zoltán Kovách (1930-1981)	245
<i>Berlász, Jenő</i> : Matko Rojnić (1908-1981)	246

REVUE

Fekete, Csaba-Szabó, Botond: Le catalogue des manuscrits de la Bibliothèque du District Ecclésiastique Réformé d'au delà de la Tisza (Debrecen). Les manuscrits antérieurs à 1850. Budapest, 1979. (<i>Vizkelety, András</i>)	247
Le Répertoire du journal Magyar Nemzet (La Nation Hongroise) 1938-1939. Réd. par M ^{me} Erzsébet Kende-Palágyi. Budapest, 1980. (<i>Szentmihályi, János</i>)	249
Bibliographie Hongroise 1921-1944. Répertoire par spécialités des livres imprimés en Hongrie. VII. Littérature hongroise. Publ. par la Bibliothèque Nationale Széchényi. Réd. par M ^{me} Miklós Komjáthy. Budapest, 1980. (<i>Kelecsényi, Ákos</i>)	250
Le Codex Maïmouni. Les plus belles pages de „Michné Tora” de Budapest. Choix et préface de Sándor Scheiber, avec la collaboration de Gabriella Sed-Rajna. Budapest, 1980. (<i>Dán, Róbert</i>)	252
Graduale de Mathias. Étude préliminaire et explication des tableaux par M ^{me} Zoltán Soltész. Budapest, 1980. (<i>Csapodi, Csaba</i>)	253
L'art et les Lumières. Études d'histoire de l'art. Réd. par Anna Zádor et Hedvig Szabolcsi. Budapest, 1978. (<i>Fülöp, Géza</i>)	255
Zoványi, Jenő: Encyclopédia d'histoire ecclésiastique protestante de la Hongrie. III ^e éd. corrigée et augmentée. Réd. par Sándor Ladányi. Budapest, 1977. (<i>Fülöp, Géza</i>)	257
Bogdán, István: Anciens amusements hongrois. Budapest, 1978. (<i>Hopp, Lajos</i>)	259
Balázs, János: La culture latine en Hongrie. Notre langue maternelle et le modèle linguistique européen. Budapest, 1980. (<i>Barlay, Szabolcs</i>)	259
Zafren, H. C.-Peck, A. J.: The Writings of Jacob Rader Marcus. A Bibliographic Record. Cincinnati 1977. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	261
Knigi kirillovskoj pecsati XV-XVIII. vv. Szoszt.: A. A. Guszeva - Otescesztvennue izdanija XVIII. v. Szoszt.: I. M. Polonszkaja - T. I. Kondakova. - Katalogi. Redaktor: E. L. Nemirovskij. (<i>Ojtozi, Eszter</i>)	261

HA 1759:2
4
MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

97. évfolyam

1981

4

KADÉMIAI KIADÁSOK • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

97. ÉVF. 1981/4. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társszerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlönyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

A karthauziak olvasmányai — pannonhalmi dokumentumok alapján

1.

Azt szokták mondani, hogy a középkort akkor ismerjük igazán, ha az esztendő bármelyik napjára meg tudjuk állapítani, mit imádkoztak, mit olvastak aznap a zsolozsmában. Ha igaz ez az állítás, akkor még nagyon kevésbé ismerjük a középkort. A régebbi szakirodalom igen szegényes ebben a tekintetben; csak általános eligazításokat olvashatunk (pl. Bäumer),¹ részletekbe menő elemzéssel nem találkozunk. Újabban jó segítség Salmon és Andrieu munkássága;² a legközelebbi múltban Étaix tanulmányai segítenek a legtöbbet. Neki sikerült összeállítania a karthauziak egyházatya-olvasmányainak a kóruson és az ebédlőben használt rendjét.³ A szentírási olvasmányokkal szemben azonban ő is nagyon tartózkodó, bizonytalankodó.⁴ Pedig a XVI. századig a monasztikus rendek zsolozsmázásában az egyházi év nagy részében általános volt hétköznapiakon a 3 szentírási olvasmány, vasárnapokon pedig 8 (4—4 az első két noktornumban).⁵ Szerzetesi consuetudo-k, statutumok vagy az Andrieu által közölt ordo-k alapján csak nagy vonalakban ismerjük, hogy az egyes évszakokban melyik szentírási könyvből olvastak; napokra való beosztással nem találkozunk.

Így különös örömünkre szolgálhat, hogy a pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban két dokumentumunk is van a középkori szentírási-olvasmányok részletes, napokra szóló rendjére vonatkozóan. Egyik egy XIII. századi, pergamenre írt biblia,⁶ a másik egy Velencében 1483-ban kiadott ősnymtatvány-biblia.⁷ Az egyes szentírási könyveknél a lapszámon mindkettőben egykorú megjegyzések jelzik, hogy az illető részletet mikor olvasták, s ami a legérdekesebb: mindkettő ugyanazt a rendszert követi, csak minimális eltérések vannak közöttük. S azt is rögtön elárulhatjuk, hogy megállapításunk szerint karthauziak által használt olvasmányrendről van szó. Mivel a szakirodalom — tudomá-

¹ BÄUMER, S.: *Geschichte des Breviers*. Freiburg im Br. 1895.

² SALMON, P.: *L'office divin au Moyen Age*. Paris, 1967.

ANDRIEU, M.: *Les ordines Romanorum du haut Moyen Age I—V*. Louvain, 1931—1961.

³ ÉTAIX, R.: *L'Homiliaire Cartusien* — in: *Sacris Erudiri* 1962. 67—112. — *Le lectionnaire de l'office à Cluny* — in: *Recherches Augustiniennes* 1976, 91—153. — *Le lectionnaire cartusien pour le refectoire* — in: *Revue des Études augustiniennes* 1977. 272—303.

⁴ Pl. *Le lectionnaire cartusien pour le refectoire*, 300. Vö.: HAROT, H. D.: *Les leçons d'Isaïe en avant dans le grand bréviaire de Montieramey* — in: *Miscellanea liturgica* I. 517—523. Roma, 1966 és JUNGSMANN, A.: *Der Umfang der Lesungen* — in: *Zeitschrift für katholische Theologie* 1950, 226—234.

⁵ HAROT i. m. 520 és JUNGSMANN i. m. 230—231.

⁶ Pergamenkódex a XIII. század első feléből, 208×140 mm 498 levél. Az írástükör kétkolumnás, 48 soros. Jelzete: 118. I. 42. Az újkori bőrkötés gerincén felírás: *Biblia Sacra sine loco et anno*.

⁷ *Biblia*, Venetiis, 1483 — HC+3089; GW 4253; SS 638 — Jelz.: 122. B. 8.

sunk szerint — még nem mutatott be ilyen részletekbe menő középkori olvasmányrendet, mi most az alábbiakban közöljük az egyes bejegyzések alapján a két dokumentumból összeállítható rendszert, egymással párhuzamosan. Mivel a Szentírás első könyvét, a Genezist hetvenedvasárnap kezdték olvasni, mi is ezzel a vasárnapkal kezdjük a bemutatást, utána azonban már nem a bibliai könyvek sorrendjében haladunk, hanem az egyházi év rendje szerint. S mivel az ősnymtatvány jelölései jórészt azonosak a kódexével, az előbbi felvázolásánál csak ott írjuk ki az illető bejegyzést, ahol eltérés van a kódextól, egyébként + jelet használunk az azonosság esetére. Mindig azt a szentírási verset írjuk ki, ahol az olvasmányrészlet a bejegyzés szerint kezdődik, tehát egy — egy olvasmány mindig a következő nap kezdő verséig tart. Hiányzó megjelöléseket, kiegészítéseket zárójelben pótolunk.

<i>Kódex</i>	<i>Ősnymtatvány</i>
Gen. Prologus (1 lekió) (Dominica septuagesima)	+ Dom. In LXX
Gen. 1,1: (2) — 8 (lekió) (Dominica septuagesima)	+
2,8: In refectorio	2,15
19,24: feria 2. 1 — 3 (lekió) ⁸	+
24,61: fer. 1 — 3	+
30,22: fer. 4. 1 — 3	+
36,15: fer. 5. 1 — 3	36,40
41,14: fer. 6. 1 — 3	+
46,5: sabbato 1 — 3	+
Exodus 1,1: Dom. LX (sexagesima) (1) — 8	+ Dom. in LX
3,11: in refectorio	+
17,8: fer. 2. (a továbbiakban elhagyjuk a lekiók számjelzését)	+
22,25: fer. 3.	+
28,17: fer. 4.	+
32,15: (fer. 5.)	+ fer. 5.
37,1: fer. 6.	+
Leviticus 4,1: sabb.	+
Lev. 8,1: Dom. L. (quingagesima)	+ Dom. in L
11,13: in refectorio	+
24,1: fer. 2.	+
Numeri 1,1: fer. 3.	+
5,1: fer. 4.	+
8,23: fer. 5.	+
13,26: fer. 6.	+
18,1: sabb.	+
Num. 22,20: Dom. IV. (Nagyböjt I. vasárnap)	+ Dom. in XL
24,1 : in refectorio	+ (quadragesima)
31,1 : fer. 2.	+
33,48: fer. 3.	33,47
Deuteronomium 1,37: fer. 4.	+
4,22: fer. 5.	4,23
7,11: fer. 6.	+
11,1: sabb.	+
Deut. 14,1 : Dom V. (Nagyböjt II. vas.)	+ Dom. Reminiscere
15,19: in refectorio	+
28,15: fer. 2.	+
Deut. 30,1 : fer. 3.	29,29
32,15: fer. 4.	+

⁸ A kódex bejegyzései a hétköznapi és az olvasmányok számozásában nagyon vegyes képet mutatnak: hol római, hol arab számokat használnak. Mi — mivel nem annyira formai, mint inkább tartalmi szempontból vizsgáljuk a kódexet — az áttekinthetőség kedvéért mindenhol egyöntetűen arab számozást használunk.

Kódex	Ósnyomtatvány
Josue Prologus fer. 5.	+
3,1 : fer. 6.	+
6,6 : sabb.	+
Jos. 8,13: <i>Dom. VI. (Nagyböjt 3. vas.)</i>	+ Dom. Oculi
9,18: in refectorio	+
22,9 : fer. 2.	+
Judicum 1,1: fer. (3) (a számot kötéskor levágták)	+
3,23: fer. 4.	+
6,1 : fer. 5.	+
7,19: fer. 6.	+
9,22: sabb.	+
Jud. 11,11: <i>Dom. VII. (Nagyböjt 4. vas.)</i>	+ Dom. Laetare
12,6 : fer. 2.	12,7
15,1 : fer. 3.	+
17,1 : fer. 4.	+
19,22: fer. 5.	+
20,47: fer. 6.	+
Ruth 2,8 : sabb.	+
Jeremias 1,1: (<i>Feketevasárnap</i>)	+ Dom. in Passione
2,29: in refectorio	2,18
19,1 : fer. 2.	+
22,1 : fer. 3.	+
25,1 : fer. 4.	+
27,1 : fer. 5.	+
29,20: fer. 6.	+
32,1 : sabb.	+
33,1 : <i>Dom. in Ramis</i> (Virágvasárnap)	+ Dom. in Ramis
34,8 : in refectorio	+
49,28: fer. 2.	49,23
50,41: fer. 3.	+
51,50: fer. 4. (nagyszerda)	+
Act. Ap. Prologus : fer. 2. (Húsvét nyolcada utáni hétfő)	+ Feria secunda post octavas pasce
2,6 : fer. 3.	+
3,11: fer. 4.	+
5,1 : fer. 5.	+
6,8 : fer. 6.	+
7,35: sabb.	+
8,26: <i>Dom. prima post octavas</i>	+ Dom. I.
9,36: fer. 2.	+
10,37: fer. 3.	+
12,25: fer. 4.	+
14,7 : fer. 5.	+
16,1 : fer. 6.	+
17,13: sabbato ⁹	+
18,24: <i>Dom. II.</i>	+ Dom. II.
20,1 : fer. 2.	+
21,8 : fer. 3.	+
22,30: fer. 4.	+
24,22: fer. 5.	+
26,3 : fer. 6.	26,8
27,30: sabb.	+
Epistolae Canonicae Prologus: <i>Dom. III.</i>	+ Dom. III. post octavas pasce
Jac. 3,1 : fer. 2.	+
5,7 : fer. 3.	+
I. Petr. 2,1 : fer. 4.	+
3,7 : fer. 5.	+
5,1 : fer. 6.	+

⁹ A kódex fejezetszámozása itt hibás: XIX-et ír, azonban valójában a 17. fejezet.

<i>Kódex</i>	<i>Ősnyomtatvány</i>
II. Petr. 2,1 : sabb.	+
I. Joan. 1,1 : <i>Dom. IV.</i>	+
3,7 : fer. 2.	+
5,1 : fer. 3. (II. Joan. is itt)	+
III. Joan. 1,1 : fer. 4.	+
(áldozócsütörtök)	
Apocalypsis 1,1 : fer. 6.	+
2,18: sabb.	+
(áldozócsüt. utáni vas.)	
4,1 : in refectorio	+
13,1 : fer. 2.	13,11
15,1 : fer. 3.	+
17,9 : fer. 4.	+
(áldozócsüt. nyolcada)	
19,4 : fer. 6.	+
21,6 : sabb.	+
(pünkösöd)	
Ezechiel 1,1: (November első vas., 1—8 lekcio)	+
2,2 : fer. 2.	+
6,11: fer. 3.	+
11,1 : fer. 4.	+
15,1 : fer. 5.	+
17,11: fer. 6.	+
20,27: sabb.	+
23,1 : <i>Dom. II.</i>	+
24,1 : fer. 2.	Dom. II.
27,22: fer. 3.	+
31,1 : fer. 4.	+
33,30: fer. 5.	+
37,1 : fer. 6.	36,23
40,1 : <i>Dom. 3.</i>	+
41,1 : fer. 2.	Dom. III.
45,1 : fer. 3.	+
Osee Prologus: fer. 4.	44,15
5,8 : fer. 5.	+
Joel 1,1 : fer. 6.	+
Amos 3,9 : sabb.	+
Abdias 1,1 : <i>Dom. 4.</i>	+
Jonas 2,2 : fer. 2.	Dom. IV.
Micheas 6,3 : fer. 3.	2,1
„Naum, Habacuc vacat”	+
Sophonias 1,1 : fer. 4. (Aggaeus is itt)	+
Zacharias 1,1 : fer. 5.	Naum, Habacuc is itt
9,9 : fer. 6. (Malachias is itt)	+
Isaias Prologus (<i>Advent 1. vas.</i>)	+
2,5 : fer. 2.	Dominica I. in Adventu
6,1 : fer. 3.	+
10,30: fer. 4.	5,18
14,12: fer. 5.	9,1
17,7 : fer. 6.	11,1
	14,22
21,1 : <i>Dom. II.</i>	17,1 : sabbato
23,1 : fer. 2.	+
26,13: fer. 3.	Dom. II.
28,23: fer. 4.	+
30,27: fer. 5.	26,1
33,20: fer. 6.	+
37,8 : sabbato	+
40,1 : <i>Dom. III.</i>	+
41,21: fer. 2.	Dom. III.
45,1 : fer. 3.	+
	43,17

Kódex	Össnyomtatvány
49,22: fer. 4.	45,14
A. 55,1 : fer. 5.	48,17 : fer. 5.
60,1 : fer. 6.	51,4 : fer. 6.
65,8 : Dom.	
B. 55,1 : Dom. 4.	55,1 : Dom. IV.
a–h(= 8)lekió	58,1 : 1–3 lekió
57,12 : a–h	59,18 : 1–3 lekió
60,1 : a–h	61,6 : 1–3 lekió
62,4 : a–h	63,11 : 1–3 lekió
65,8 : a–h	65,12 : 1–3 lekió

Az adatok értékelése

Az már az első látásra is világos, hogy a *cursus monasticus* lectió-beosztása áll előttünk a két bibliában: az 1–8. terjedő számozás nem hagy kétséget efelől. (Mint már említettük, az első két noktürnüm 4–4 olvasmányáról van szó; a harmadikban az egyházatyáktól olvastak.) Sőt közelebből: ez az olvasmányrend mindenben megfelel a karthauziak előírásainak!

A karthauzi „alkotmány” alapjait a Guigo-féle *Consuetudines* alkotják (1217). Ezek mindvégig érvényben maradtak, csak időnként hozzáadták a nagykáptalanok határozatait, kiegészítéseit; mégpedig:

Statuta antiqua (1259-ig) (a továbbiakban: Antiqua)

Statuta nova (1259–1367)

Tertia compilatio statutorum (1367–1509)

Ezek együtt nyomtatásban is megjelentek 1510-ben.¹⁰

Lássuk most egyenként az előírásokat:

1. Hetvenedvasárnaptól a Heptateuchus az olvasmány: „Ab ipsa autem dominica (septuagesimae) usque ad dominicam de passione Domini heptaticum tam in ecclesia, quam in refectorio legimus...”¹¹ Heptaticus = Mózes 5 könyve, József, Bírák és ennek függelékeként Ruth. (Vannak más szokások, amelyek Ruth könyvét különválasztva a Bírákétól, Octaticust mondanak Heptaticus helyett). Fontos kitétel, hogy a kóruson is, ebédlőben is olvassuk: a clunyei knél csak a kóruson olvassák a Genezist,¹² a ciszterciek pedig csak részleteket vesznek belőle a kóruson, a többit az ebédlőben. Azonkívül ők nagybőjtben a kóruson nem a szentírást olvasták, hanem Ágoston zsoltár-magyarázatait.¹³

2. Feketevasárnap, azaz Urunk szenvedésének vasárnapján (nagybőjt 5. vas.) Jeremiást veszik elő a kóruson is, az ebédlőben is: „Dominica de passione ... usque ad cenam Hieremiam partim in ecclesia, partim in refectorio propter noctium brevitatem legimus”.¹⁴ A clunyei megint csak a kóruson olvassák Jeremiást,¹⁵ a ciszterciek kétfelé osztják: felét a kóruson, felét az ebédlőben.¹⁶

¹⁰ *Statuta et privilegia ordinis Cartusiensis* — Basileae 1510. Vö.: Lexikon für Theologie und Kirche V/1382.

¹¹ *Statuta et privilegia*. . . Benne: *Statuta Guigonis* (a továbbiakban: Guigo) Cap. III, 4.

¹² *Antiquiores Consuetudines Cluniacensis Monasterii*. PL. 149, 643–644.

¹³ *Usus antiquiores Ordinis Cisterciensis*. PL. 166, 1392–1393.

¹⁴ Guigo IV, 13.

¹⁵ PL. 149, 644.

¹⁶ PL. 166, 1295–1296.

3. Húsvét nyolcada (Fehérvasárnap) utáni hétfőn az Apostolok cselekedetei következnek három hétig, majd a kanonikus levelek,¹⁷ csak a kóruson, áldozócsütörtökig; áldozócsütörtöktől pünkösdig a Jelenések: „Feria secunda post octavas pasche . . . Actus Apostolorum incipimus, eosque tribus hebdomadibus; canonicas vero epistolas exinde usque ad ascensionem tantum in ecclesia legimus . . . in crastino ascensionis incipitur Apocalypsis, quam usque ad pentecosten partim in ecclesia, partim in refectorio legimus”.¹⁸ Megint idézhetnénk más, eltérő szokásokat, azonban feleslegesnek tartjuk: annyira egyértelmű, hogy tárgyalt két bibliánk e karthauzi szokásokat követi.

4. Novemberben Ezekielt és a kis prófétákat¹⁹ olvasták. Már Guigo statutuimaiban így találjuk: „In praedicta dominica (= prima adventus) finitis Ezechiele et duodecim prophetis, nam Daniele in refectorio legimus, Esaiam incipimus”.²⁰ Az Antiqua egyik rendelkezése közelebből megmondja, mikor kezdték: november első vasárnapján. „Quod si kalendae ipsae in dominica evenerint, tunc incipietur Ezechiel in refectorio”.²¹ E szövegrész igazában csak egy speciális esetről szól, de mutatja: természetesnek veszi, hogy Ezekielt november első vasárnapján kezdik; itt csak arról intézkedik, mi történjék, ha november elseje, azaz Mindenszentek ünnepe vasárnapra esik (tehát kiszorítja az első vasárnap Ezekiel-olvasmányait). Ilyenkor az ebédlőben olvassák a prófétát, tehát mindenképpen elkezdődik e vasárnapon. Az ebédlőben csak Ezekiel után kezdik az előírt Dánielt, mint egy másik fejezetből értesülünk.²² — Két szóban forgó bibliánk nem említi ugyan, hogy novemberi vasárnapokra gondol, csak „vasárnap” jelzést ad, de mivel 4 vasárnapot jelölnek meg, nyilván jogosan gondolunk egy hónapnyi időszakra és közelebből, az utasítások alapján novemberre.

5. Az adventi olvasmányt, Izaiást előbb már érintettük, de most térjünk vissza rá. „In praedicta dominica (prima adventus) . . . Esaiam incipimus, usque ad vigiliam nativitatis eo contenti”.²³ Bibliánk közül a kódex megint nem jelzi, hogy milyen vasárnapra gondol, a vele — minimális eltérésekkel — azonos rendszert követő ősnymotatvány azonban megnevezi: advent első vasárnapja. De az egész beosztás az adventi időre utal. Ugyanis 55,1-től kezdődően a kódex kétféle rendet közöl egymással párhuzamosan. Erre azért van szükség, mert — mint tudjuk — az advent időtartama évről évre változik. Irányadó: Szent András napja, nov. 30. Mindig az András naphoz közelebb eső vasárnap az advent kezdete. Azaz: ha András napja a hét első felére (hétfő, kedd, szerda) esik, akkor az előző vasárnap, ha a hét második felére, akkor a következő vasárnap nyitja meg az adventet. Kódexünk A beosztása arra az esetre áll, amikor legrövidebb az advent (azaz, ha András napja csütörtökre esik, mert akkor dec. 3. az első vasárnap, a negyedik pedig dec. 24., s ez már

¹⁷ Azok az apostollevelek, melyeket nem határozott személyekhez vagy egyházközségekhez intéztek, hanem a hívek egyetemességéhez. Ezek: Jakab, Péter 1–2, János 1–3, Judás (Tádé) levele. A „katolikus levelek” elnevezés is használatos.

¹⁸ Antiqua Pars I. cap. 15, 4.

¹⁹ Az Ószövetség rövidebb prófétai iratainak szerzői. Nevük: 1. az olvasmányrend novemberi része.

²⁰ Guigo II, 2.

²¹ Antiqua P. I. 21, 10.

²² Antiqua P. I. 28, 6.

²³ Guigo II, 2. — A „megelégszünk vele karácsony vigiliájáig” kitétel nyilván célzás azokra, akik rövidebb idő alatt elolvassák a kóruson Izaiást. Pl. Clunyben egy hét alatt elvégezték. Vö.: PL. 149, 644–645.

karácsony vigiliája). E változatban a vasárnapra jelölt 65,8 a dec. 24-i olvasmány kezdete. Szombatra nincs szöveg osztva. Ennek valószínű magyarázata: erre a hétre esik Tamás apostol ünnepe (dec. 21.), s neki saját olvasmányai vannak, így kiszorítaná Izaiást. Egy másik rendelkezés szerint viszont Izaiás kiesett részeit nem szabad az ebédelőben pótolni,²⁴ tehát egy napot szabadon hagytak Tamás ünnepe számára.

A B változat a hosszabb advent esetére érvényes. Itt csak 1–8 olvasmányt jelöltek ki, 5 sorozatban, napok említése nélkül, s nyilván úgy tologatták az egyes napokra, ahogy a naptári helyzet kívánta. Könnyű bármely változatra elképzelni az olvasmány-rendet.

Más utat követ az ósnyomtatvány: ugyancsak 55,1-nél áll be a változás, de a vasárnap mellé 5 sorozatban 1–3 lekiót jelöl ki. Így szintén szabadon lehetett a helyzet-kívánta változatot előállítani. Aki esetleg utána akar számolni, annak megjegyezzük: ha karácsony vigiliája hétköznapra esett, akkor külön egyházatya-olvasmánya volt,²⁵ tehát erre nem kell Izaiás-részletet számolni.

Érdekes, hogy a fent vázolt olvasmány-rendszernek még egy tanúja is van: az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 96 jelzetű biblia-kódexe.²⁶ Ebben szintén a mi kódexünkével azonos bejegyzések olvashatók. Az advent végére ez viszont egy újabb változatot közöl. Íme:

Is. 40,1	: Dom. III.	1–8	
41,21	: fer. 2.	1–3	
45,1	: fer. 3.	1–3	
49,22	: fer. 4.	1–3	
55,1	: fer. 5.	1–3	
60,1	: fer. 6.	1–3	
65,8	—	1–3	

minden egyes lekiót t jelzéssel kétfelé oszt
(t = terminatio: szakaszhatár)

Ez a kódex tehát követi a pannonhalmi A-változatot, de az olvasmányok kettévágásával tetszés szerintre szaporítja számukat a naptári rend kívánalmai szerint.

Érdekessége mindegyik bibliának, hogy novemberben két alkalommal is kihagyják a szombatot. Nyilván számításba veszik az akkortájra eső két ünnepet: Szent Márton és Szent András napját, akiknek saját olvasmányaik vannak. Ugyancsak advent elején is szabadon marad egy szombat mindkét kódexben (az ósnyomtatványban, mint láttuk, nem). Nyilván szintén valamilyen ünnep kedvéért. Gondolhatunk itt akár Szent Andrásra, ha az adventbe esett, akár a Szeplőtelen Fogantatás ünnepére, amelyet az Antiqua már említ Sanctificatio Mariae néven.

Ezzel végére értünk a ciklusnak, de nem szóltunk még két időszakról: a karácsony nyolcadától hetvenedvasárnapig, ill. a Szentháromság vasárnaptól novemberig terjedő időről. A statútumok ezekről így rendelkeznek: „Quarto nonas januarii usque ad septuagesimam beati Pauli apostoli epistolas legimus” (Guigo).²⁷ Ugyanezt mondja más dátummeghatározással az Antiqua: „Ab octavis sancti Stephani usque ad septuagesimam beati Pauli epistolas legimus”.²⁸ Mindkét megjelölés egy napot jelent: január másodikát. Tehát ettől

²⁴ Antiqua P. I. 21, 14.

²⁵ Antiqua P. I. 4, 1.

²⁶ BARTONIEK É.: *Codices Latini Medii Aevi* Bp. 1940. 96. sz. Vö.: 36. jegyzet.

²⁷ Guigo IV, 1.

²⁸ Antiqua P. I. 5, 56.

kezdve hetvenedvasárnapig Pál apostol leveleit olvassák, de csak a kóruson, mert a statútumoknak egy másik pontja kimondja, hogy Pál apostol leveleit még akkor sem kell az ebédelőben felolvasni, ha egy ünnep esetleg kiszorítja őket.²⁹ Mindkét bibliánkban Pál apostol levelei is be vannak osztva, de nem az eddig szokásos módon, azaz napokra szólóan, hanem csak 1–3 sorozatokkal, közelebbi napmegjelölés nélkül. Ennek valószínű magyarázatául csak ennyit: e leveleket nem vasárnap kezdték olvasni, hanem mindig január másodikán, tehát minden évben másként alakult a kezdő nap és az első januári vasárnap közti hétköznapiok száma, így nem lehetett előre napra szólóan megadni a beosztást. A kódex Pál apostol első levelének, a rómaiakhoz szólónak első fejezetinél az 1–3 jelzéssel párhuzamosan ad egy a–h jelzésű nyolcas beosztást is, nyilván a vasárnap számára.³⁰

Végül a nyári időszakban, Szentháromság vasárnapjától novemberig a statútumok szerint a következőképpen alakult az olvasmányrend:

„Post octavas pentecstes . . . libros regum incipimus . . . usque ad Kalendas augusti eis contenti. A Kalendis augusti usque ad Kalendas septembris *Parabolas*, *Ecclesiasten*, *librum Sapientiae*, et de *Ecclesiastico* quantum tempus permittit, legimus. A Kalendis septembris *Job* tribus hebdomadibus, quando ipsae Kalendae feria tertia vel quarta contingunt; alias duabus eum legimus septimanis. Duabus sequentibus *Thobiam*, *Judith*, *Hester*. A Kalendis octobris usque ad novembrem *Machabeorum* libros . . . Praedictos libros partim in ecclesia, partim in refectorio legimus”.³¹

Bibliánkban ezek a könyvek is el vannak látva lapszéli beosztással, tehát ezeket is olvasták. Itt is csak az olvasmányok számozását adják meg, napot nem jelölnek. A Királyok könyve végig 1–3, és vele párhuzamosan 1–8 sorozatokra van osztva. A többiekénél: a fenti felsorolásban cikluskezdő könyvek, tehát: *Parabola*, *Jób*, *Tóbiás*, és *Machabeusok* első versei 1–8 beosztásúak, utána végig csak 1–3 sorozat található. Azonkívül *Jób* 3–17. fejezetét in refectorio olvasták. Ebben az időszakban közönséges hétköznapiokon egy lekiót vettek a bibliából, az ún. háromlekiós ünnepeken hármat, vasárnapokon pedig nyolcat.³² Emiatt sok tologatásra volt szükség, ezért nem jelölik a napokat, csak a lekiók tartamát.

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk: a két szóban forgó biblia perikópái mindenben megfelelnek a karthauzi gyakorlatnak. Azonban módunkban van ezt a megfelelést még jobban aláhúzni. Mint láttuk, az egyes ünnepkörök hiányoznak a beosztásokból. Mégpedig azért, mert ezeken az ünnepeken nem a soron következő szentírási könyvből olvastak, hanem vagy válogatott bibliai perikópákat vettek, vagy az egyházatyáktól olvastak. R. Étaix 1962-ben összeállította a karthauziak homiliariumát, azaz az egyes ünnepek olvasmányrendjét, ill. a vasárnapok egyházatya-olvasmányait.³³ A mi beosztásunkból hiányzó ünnepek, nevezetesen: karácsony vigiliája, karácsony és a nyolcadába eső napok újévig, vízkereszt és nyolcada, nagycsütörtöktől fehérvasárnapig, áldozócsütörtök és nyolcadnapja, valamint a nyolcadba eső vasárnap, pünkösd és nyolcada: ezek mind 1–12 lekióval találhatók meg az ő homiliáriumban válogatott bibliai, ill. egyházatya-olvasmányokkal, tehát valóban joggal kimaradhattak a bibliai sorozat-lekiókból. Különösen szembeötlő ez az

²⁹ Antiqua P. I. 21, 14.

³⁰ Antiqua P. I. 5, 53.

³¹ Antiqua P. I. 21, 1–5.

³² Vö. Antiqua P. I. 20, 1.; 21, 7.; Guigo IV, 5–6.

^{33–34} L. a 3. jegyzet.

egymásnak megfelelés áldozócsütörtök, a nyolcadába eső vasárnap és áldozócsütörtök nyolcadnapja esetében: táblázatunkban hiányoznak e napok, és a homiliárium „fogaskerekei” pontosan beleillenek e hiányokba. Ugyancsak pontos a „fogaskerekek” egymásba fogódzása a vasárnapok esetében is: a mi táblázatunk az első nyolc olvasmányt jelöli ki a bibliából, a 9–12 olvasmány az egyházatyáktól volt. S ezek is mind pontosan megtalálhatók Étaix összeállításában.

Sőt van még egy összehasonlítási alapunk: az ebédlői olvasmányok. R. Étaix ezeknek a rendjét is összeállította egy tanulmányban, bár a rendelkezésre álló adatok hiányosságai miatt csak töredékesen.³⁴ Összehasonlítva a mi táblázatunk ebédlői olvasmányait az övével, ezt a képet kapjuk:

	<i>Phalmi bibliák</i>	<i>Étaix</i>
Hetvenedvas.	Gen. 2,8–19,23	Gen. 2,15–17,8
Hatvanadvas.	Ex. 3,11–17,7	Ex. 3,13–12,28
Ötvenedvas.	Lev. 11,13–23,44	Lev 7,13–14,32
Nagyböjt 1. vas.	Num. 42,1–30,27	—
Nagyböjt 2. vas.	Deut. 15,19–28,14	—
Nagyböjt 3. vas.	Jos. 9,18–22,8	—
Nagyböjt 4. vas.	—	—
Feketevas.	Jer. 2,29–18,23	Jer. 2,18–18,23
Virágvas.	Jer. 34,8–49,28	Jer. 34,8 ³⁵ –49,13
Áldozós. u. vas.	Apoc. 4,1–12,18	Apoc. 5,6–15,4

Az Étaix-féle kimutatás töredékes volta miatt több összehasonlítási alapunk nincs, de ennyi is meggyőzhet arról, hogy azonos rendszerrel van dolgunk. A három nagyböjti vasárnap eltérése? Ennyit a helyi szokásoknak is engedhetünk...

S végül utolsó, nyomós érvként lássunk még két párhuzamot. Említettük, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 96 jelzetű bibliájában szintén megtalálható a fentebb vázolt perikópabeosztás. Nos, ez a biblia egy karthauzi kolostor, az alsó-ausztriai Gaming (Gemnitz) használatában volt. Gamingot Bölcs (Sánta) Albert, Ausztria hercege alapította 1330-ban; a német nyelvterület legnagyobb karthauzi háza volt. A XIII. században, feltehetőleg Franciaországban készült bibliát a latin bejegyzések szerint Nicolaus de Pressburg bécsi polgár adományozta a kolostornak 1399. okt. 25-én.³⁶ A perikópabeosztás itt is készülhetett.

Ugyancsak karthauzi ház, a felső-magyarországi Lechnitz használatában volt a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 68 jelzetű bibliája; ebben szintén megtalálható a fent tárgyalt perikóparendszer. A kódex a XV. század első felére keltezhető, valószínűen cseh földön írták. Tartalmazza az Ószövetség első részét a Genezistől Jób könyvéig.³⁷ Feltehetőleg szintén Lechnitzben látták

³⁵ ÉTAIX i. m. 283. : 24,8-at ír, azonban a megadott incipit (Verbum quod factum est ad Iheremiam) 34,8-at mutat, tehát a 24,8 nyilván elírás.

³⁶ BARTONIEK: CLMAE 96. Vö. COTTINEAU, L. H.: *Répertoire topo-bibliographique des Abbayes et Prieurés*. Macon 1939. 1. 1244. — *Francia és németalföldi miniaturák Magyarországon*. Összeáll. RADOCSEY Dénes, SOLTÉSZ Zoltánné, SZÁNTÓ Tibor. Bp. 1969. 50. — LEHMANN, E.: *Die Bibliotheksräume der deutschen Klöster im Mittelalter*. Berlin 1957. 34. — Gaming jelentőségére Dr. Vizkelety András volt szíves a figyelmemet felhívni. Ezért és egyéb adatok ellenőrzéséért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

³⁷ Vö. FODOR, A.: *Die Bibliothek der Kartause Lechnitz in der Zips vor 1550*. in: *Armarium*. Hrsg. PIROSKA DEZSÉNYI SZEMZŐ u. LÁSZLÓ MEZEY. Bp. 1976. 49–70; 60. — MEZEY L.: *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Univers.* Bp. 1961. 68. sz.

el perikópajelzésekkel. Nagyböjt negyedik vasárnapja utáni szombatig, azaz Ruth 2,8-ig tartanak a mi bibliánkéval teljesen azonos jelölések.³⁸

Végezetül: az elmondottak alapján joggal állíthatjuk: a tárgyalt 2. ill. 4 biblia lapszéli bejegyzéseiben a karthauziak kórusi (s részben ebédidői) biblia-olvasmányainak perikópabeosztását kell látnunk, s így — az Étaix által összeállított homiliáriumot is véve — immár birtokában vagyunk éjjeli zsolozsmájuk egész évre kiterjedő olvasmányrendjének.

2.

Bán Imre *A Karthausi Névtelen műveltsége* című tanulmányában a következőket írja:

„Ismeretes, hogy a Karthausi Névtelen műve prédikációs kötet, amelynek De Tempore része advent 1. vasárnapjától farsang vasárnapjáig tart, s ezen az ünnepkörön kétszer halad végig, először az epistolák, majd az evangéliumok rendjében. A szentekről szóló beszédek, a De Sanctis részlet jóval terjedelmesebb és Szent András napjától (nov. 30.) Szent Katalin napjáig (nov. 25.) tart, tehát az egész egyházi évet felöleli. Már Timár Kálmán figyelmeztette a kutatást, hogy a Karthausi breviáriuma nem egészen azonos a ma használatos Breviárium Romániummal. Oka az általános középkori tarkaságban és a rend sajátos liturgikus gyakorlatában kereshető. Nem lévén a kérdésnek szakértője, pusztán a feltűnőbb eltérések lajstromozására szorítkozom.”³⁹

Bán Imre a *Breviarium Romanum* helyett nyilván *Missale Romanum*ot akar mondani, hiszen a kódex epistolái és evangéliumai nem a breviárium, hanem a szentmise olvasmányai. De akármelyikre gondolt is, a Karthauzinak egyiket sem kellett követnie, sőt az volna a feltűnő, ha ezekből venné az epistolákat és evangéliumokat. A középkorban ugyanis nem beszélhetünk egységes *Missale Romanum*ról, s egységes perikóparendszeréről, hanem csak rendszerekről, mert több, egymástól meghatározható pontokban eltérő perikóparendszer volt használatban. Nagy vonalakban a következőképpen tudjuk ezeket felvázolni:

1. A későbbi *Missale Romanum*nak (amely a Tridentinum óta egészen a legújabb liturgikus reformig használatban volt) megfelelő rendszer. Ebben advent 1. vasárnapján is (Erunt signa . . . Lk. 21,25—33) és az egyházi év utolsó vasárnapján is (Cum videritis . . . Mt. 24,15—35) az utolsó ítéletről szólt az evangélium. Év közben a szokásos, általunk is ismert szakaszokat olvasták. Ezt a rendszert használják azok a kódexek, amelyeknek akár incipitjében, akár kolophonjában szerepel ez a megjelölés: *Missale secundum usum Romanae Curiae*. A tridenti zsinat azután ezt tette az egész egyházra kötelezővé. Ez — legalábbis nálunk — kevésbé volt elterjedve. Használták a ferencesek, az augusztinusok.

2. Egy másik rendszer: Advent 1. vasárnapján Jézus jeruzsálemi bevonulása (Cum appropinquasset . . . Mt. 21,1—9) és az egyházi év utolsó vasárnapján a csodálatos kenyérszaporítás (Cum sublevasset . . . Jn. 6,5—15) az evangélium. Ezek az úgynevezett könyörület perikópák: legtöbbjük könyörületet, irgalmat sugároz. Nézzük csak sarkalatos pontjait:

Adv. 1. vas : Cum appropinquasset . . . Mt. 21, 1—9.

³⁸ Az adatok egyeztetésében MADAS Edit volt segítségemre; köszönetet mondok érte.

³⁹ BÁN I.: *A Karthausi Névtelen műveltsége*. Bp. 1976. It. Füzetek 88. — 11.

Adv. 2. vas.: Erunt signa. . . (ami az előző rendszerben az első vasárnapon volt).

Adv. 3. és 4. vas.: ami az előzőben 2. és 3. volt, azaz eggyel eltolva megvan a római sorrendje.

Nagyböjt 2. vas.: a kánaáni asszony (könyörület!) Mt. 15, 21–28.

Pünkösöd u. 1. vas.: a dúsgazdag és a szegény Lázár (könyörület!) Lk. 16, 19–31.

Pünkösöd u. 4. vas.: Estote misericordes. . . Lk. 6, 36–42 (könyörület!). Ez a szakasz a rómaiiban is megvan, Pünk. u. 1. vasárnap, de a Szentháromság vasárnapja kiszorította. A pünkösöd utáni vasárnapok sorrendje tovább már ugyanaz, de a Lázárról szóló evangélium beiktatása miatt eggyel eltolva.

Pünk. u. utolsó vasárnap: Cum sublevasset . . . (Jn. 6, 5–15) a csodálatos kenyérszaporítás: könyörület.

Ez tulajdonképpen csak váza ennek a nagyon elterjedt rendszernek, amelynek eredete még a Karoling korbá nyúlik vissza. Radó Polikárp is ismerteti a *Libri liturgicib*, az V. táblázatban.⁴⁰ Használták az egyházmegyéik, a ciszterciek, domonkosok, pálosok. A Pannonhalmán található összes régi misekönyv ezt követi. A tridentini zsinat után nálunk Pázmány vezetteti be a nagyszombati zsinaton a római szokást. Az esztergomi főegyházmegye legelőször 1632. ápr. 11-én, húsvét napján tartotta a római szokás szerint az isteni szolgálatot. A kalocsai és zágrábi egyházmegye nem fogadta el a nagyszombati zsinat döntését, itt továbbra is kitarítottak a régi mellett.⁴¹

3. A karthauziak által használt rendszer e kettő kombinációja: karácsony előtti időben a római, a későbbiekben a második rendszert követték.⁴²

Mint láttuk, nálunk a második rendszer volt elterjedve. A magyar nyelvemlékekben található perikópa-fordítások is mind ezt követik. Legteljesebb a Döbrentei-kódex fordítása.⁴³ Másik kérdés: ha több perikóparendszer élt egymás mellett, tudtak-e egymásról, hogyan reagáltak egymásra. Erre vonatkozóan több tanú is van. Az egyik Temesvári Pelbárt. A *Sermones Quadragesimales*⁴⁴ nagyböjt második vasárnapjára szóló szentbeszédek mottójában így: „Respondens Jesus ait illi: O Mulier, magna est fides tua, fiat tibi, sicut vis. Et sanata est filia eius ex illa hora. Mt. 15,21 etc. . . in evangelio hodierno secundum consuetudinem ecclesiarum plurium.” Ő ferences, neki a római rend szerint Krisztus színeváltozásáról kellene vennie az evangéliumot, de helyette a kánaáni asszonyról szólót veszi, mert igen sok egyház azt olvassa.

A másik tanú éppen a Karthauzi Névtelen. A De Sanctis részben Szent Borbála ünnepére való prédikációnál megjegyzi:

„Ez may zent ynnepnek epistolayaat ha ky akarya meg keresny meg leely zent peter apostolnak ynnepen fassangban. Az zent ewangeliomot meg wgyan ottan wtanna. De myeert secularis mood zerent ymez zent ewangeliomot olvassa anya Zent egyhaaz. Azerth azt lassok megh. . .”⁴⁵ S ezt magyarázza: „Az ydőben vetekődés leen Iesusnak tanojtwany közöt. . .”

Visszatérve kiindulópontunkra: a Karthauzi Névtelennél nem az a probléma, hogy nem a római rendet követi, hanem az, hogy miért nem a karthauzit követi. Erre Timár Kálmán így próbált válaszolni: mert különböző rendű szerzetes-testvéreket és apácákat tart szem előtt.⁴⁶ S a másik kérdés: akkor milyen

⁴⁰ *Libri Liturgici Manuscripti Bibliothecarum Hungariae et Limitropharum regionum*. Recensuit P. Radó Bp. 1973. — 18–19.

⁴¹ KNAUZ N.: *A magyar egyház régi szokásai*. Magyar Sion 1865. 406.

⁴² *Missale Cartusiensis Ordinis. Tauratii in Sabaudia 1679*.

⁴³ Nyelvemléktár 12. kt.

⁴⁴ Pelbartus de TEMESWAR: *Sermones Quadragesimales*. RMK. III. 129.

⁴⁵ Nyelvemléktár 5. 255–256.

⁴⁶ ItK. 1927. 223.

perikóparendszert követ? Erre most szeretnénk megtalálni a feleletet. Radó Polikárp a már említett helyen nem bocsátkozik annyira a perikóparendszernek elemzésébe, hogy észrevenné: a bemutatott rendszernek van még egy sajátossága, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagynunk, mert segítségével közelebb kerülhetünk egyes misszálék rokoni kapcsolataihoz. Nevezetesen: a római rendben és jórészt a második rendszerhez tartozókban is, Újév napján az episztola: Apparuit benignitas (Tit. 2,11–13). A második rendszerben azonban van egy csoport, amelyben ezen a napon a szentlecke: Priusquam veniret fides (Gal. 3,23–29). Így találjuk a Radónál 6. szám alatt felvett misszáléban a németújvári ferencesek könyvtárából. Kora: XIII. század; egyetlen teljes misszálénk az Árpád-korból.⁴⁷ Ugyancsak ezt az episztolát találjuk legrégibb nyomtatott misszálénkban, a Missale ad usum Minorum Ultramontanorum-ban.⁴⁸ Ennek a szakasznak fordítását olvashatjuk a Döbrentei- és Érdy-kódexben is! S ez található két, magyar szempontból fontos misszáléban: a salzburgiban és passauban. Pillanatnyilag számunkra legfontosabb a Missale Ultramontanorum egyezése: ez a misszálé mindenben teljes fedezetet nyújt az Érdy-kódex De Tempore részének perikópáihoz! Tehát nemcsak Bertalan apostol napján követi a Névtelen a „secularis” módot, hanem az egész De Tempore részben is!

Annál nehezebb viszont megfelelő párhuzamot találni a De Sanctis rész perikópáihoz. Hiába készítünk táblázatokat, összevetéseket: mindig akad bőven olyan perikópa-anyag, amelyre nincs fedezet az ismert misszálé-típusokban. Úgyanígy jár Karl Reinert is, amikor a Missale Cibiniense olvasmányainak eredetét keresi. Hiába készít mindenre kiterjedő táblázatokat: csak azt tudja megállapítani, hogy a De Sanctis rész perikópái nem mutatnak olyan határozott, egységes típust, mint a De Tempore része.⁴⁹ Ennyivel be kell érünk nekünk is az Érdy-kódexszel kapcsolatban.

Perikópákról szólva, nem mehetünk el szó nélkül kódexirodalmunk egy ide vonatkozó kérdése mellett. Bár jelentéktelennek tűnő kis dolog, mégis helyére kell tennünk. Ismeretes, hogy a Münchener kódexben ismétlődik egy „megkülönböztető” jel: †. Timár Kálmán szerint ez perikópa-jelzés: a másoló, ill. fordító ezzel jelezte a szentírási szövegnek azokat a részeit, amelyek liturgikus olvasásra kijelölt perikópák. Timár ezzel érvel a huszita eredet ellen, mondván, hogy huszita fordítónak már nem volt szüksége arra, hogy a hivatalos egyházi perikópákat jelölje. Megjegyzi ugyan, hogy a perikópák beosztása némi eltérést mutat egyes kódexeinkhez viszonyítva, de három perdöntő helyet vél találni.⁵⁰ Nyíri Antal a Münchener kódex kiadásában átveszi Timárnak ezt a nézetét, azaz ő is perikópa-jelzést lát az illető jelben.⁵¹ E megkülönböztető jelről azonban Farkas Gyula megállapította már, hogy ez nem perikópa-jelzés, hanem egyszerűen új szakaszt jelöl.⁵² Mi is osztjuk Farkas Gyulának ezt a véleményét, mégpedig azért, mert a Münchener kódex jelzéseinek túlnyomó része nem perikópa határon van, ill. a megjelölt helyek túlnyomó része egyik rendszerben

⁴⁷ RADÓ P. i. m. 78–86. Fényképmásolatát Dr. SZIGETI Kilián volt szíves rendelkezésére bocsátani.

⁴⁸ Verona 1480 — RMK. III. 2.

⁴⁹ REINERT, K.: *Missale Cibiniense*. Wien 1972. — 158.

⁵⁰ TIMÁR Kálmán: *Premontrei kódexek*. Kalocsa 1924. — 27.

⁵¹ A *Münchener kódex 1466-ból*. Szerk. NYÍRI A. Bp. 1971. — 96.

⁵² *Der Münchener Kodex*. I. Bd. Hrsg. Gyula DÉCSY, Julius von FARKAS. Wiesbaden 1958. — 21.

sem szerepel perikópaként. Timár a felhozott három eset közül az elsőt nem pontosan idézi: nem ott van a jelzés, ahova ő helyezi; a harmadik esetről a „perikópa” kezdete nincs jelölve, a másodiknál pedig a vége. Tehát végeredményben egyik sem lehet perdöntő. E megkülönböztető jel egyébként még a nyomtatott bibliákban is gyakori: ott is mindig új szakaszt, új tételt jelöl, vagy pedig kommentáló megjegyzésre utal. És lépten-nyomon találkozunk vele, például a karthauzi Statútumok fentebb emlegetett 1510-es kiadásában is. A perikópa-jelzéseket tehát ki kell iktatnunk az úgynevezett Huszita bibliából.

SZABÓ FLÓRIS

Les lectures des chartreux — d'après des documents de Pannonhalma

Jusqu'ici la littérature spéciale n'avait connaissance qu'en grandes lignes des lectures bibliques des chartreux. A la base des notes marginales de deux documents de la bibliothèque de l'archiabbaye de Pannonhalma: une bible écrite sur parchemin au XIIIe siècle et une bible-incunable, publiée à Venise en 1483, l'occasion s'est présentée de s'orienter sur l'ordre de succession détaillée d'après les jours des lectures bibliques médiévales. Dans le cas de chacun des deux ouvrages, les notes contemporaines nous renseignent sur l'ordre des lectures des chartreux. A la base de ces notes, l'étude publie l'ordre des lectures chartreuses médiévales qui était encore inconnu jusqu'ici dans la littérature spéciale. En évaluant les données, l'auteur constate qu'il s'agit d'une distribution de lectio du cursus monasticus, qui correspond en tout aux prescriptions des chartreux. A la base des rassemblements antérieurs de R. Étaix et des notes de Pannonhalma traitées ci-dessus, nous sommes en possession de l'ordre de lecture des psaumes de nuit des chartreux, s'étendant sur l'année entière.

La seconde partie de l'étude esquisse les divers systèmes de péricope, étant donné que ni le Missale Romanum, ni le système de périopes n'étaient uniformes. Les chartreux suivaient, dans la période d'avant Noël, le système romain, dans la période postérieure celui des secondes, c'est-à-dire des soi-disantes périopes de miséricorde qui remonte encore à l'âge carlovingien. L'étude donne une réponse à la question aussi pourquoi l'Anonyme Chartreux ne suivait pas le système chartreux. A la fin, l'auteur s'occupe du problème de l'un des signes du codex de Munich qu'il ne considère pas, lui non plus — d'accord avec Gyula Farkas — comme un signe de péricope.

A kormánypárti sajtó támogatásának formái a századfordulón

A múlt század utolsó harmadában a magyar kormánynak már nemcsak az egyre erősödő polgári ellenzéki és nacionalista sajtó, hanem a munkások érdekeit hirdető lapok számának növekedésével is számolnia kellett. A kiegyezés utáni megváltozott politikai helyzet következtében a sajtóviszonyok feletti felügyelet fontos kormányzati feladattá vált. A m. kir. minisztériumon belül új ügyosztályt létesítettek: a miniszterelnökségi sajtóosztályt.¹ Andrássy Gyula miniszterelnök báró Wenckheim Béla belügyminiszterhez küldött levelében kifejtette, hogy „a sajtóvezénylet a miniszterelnökséghez tartozván, ennek fő értelme és célja, hogy a kormánynak a sajtóra való hatása központosíttassék . . .”² A központosítás célja pedig a sajtóra fordítandó anyagi és szellemi erők szétforgácsolódásának megakadályozása és a kormány politikai befolyásának növelése volt a magyar szent korona országainak területén. Mindenekelőtt olyan lapvállalkozások támogatásának megszervezése látszott szükségesnek, amelyek a mindenkori kormány hivatalos politikájának szellemében tudósítanak a belföldi és külföldi eseményekről. A miniszterelnökség a rendelkezésére bocsátott külön sajtóalapról³ és az ún. rendelkezési alapról jelentős összegekkel járult hozzá olyan lapok megindításának finanszírozásához, amelyek vállalták ezt a feladatot. Az első, a belügyminiszter és a miniszterelnök által egyaránt támogatott újság, az *Esti Lap* című, Pálffy Albert szerkesztésében megjelent hetilap volt, amely megindításának évében 9000 forint segélyt kapott a kormánytól.⁴ S jöllehet a kis formátumban megjelenő „olcsó néplap” — amint azt a kormány tagjai nevezték — a fenti összegén kívül szerződésben megállapított feltételek mellett bizonyos hivatalos irányzatot képviselő cikkek közléséért külön díjazásban is részesült, alig két és fél év fennállás után, 1870 decemberében mégis megszűnt. A kormány ezt követően többször is próbálkozott találatpítással. 1879-ben Tisza Kálmán miniszterelnök a

¹ A sajtóosztály feladata volt a miniszterelnök informálása a sajtóban megjelent közleményekről, a kormánypárti lapok informálása a politikai, gazdasági és egyéb jelentős kérdésekkel kapcsolatos hivatalos álláspontrol, valamint a kormány szolgálatában álló sajtótermékek anyagi támogatásának megszervezése és lebonyolítása.

² Andrássy Gyula miniszterelnök levele b. Wenckheim Béla belügyminiszterhez 1867. november 8. — Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: OL.) K 148. Bm. eln. ir. 1867. IV. B. tétel.

³ A miniszterelnökség sajtócéllokra fordítható alapjának évi maximális összege 50 000 forint volt. A koronaértékről szóló 1892: XVII. t. c. bevezetésétől kezdve a forint forgalmon kívül helyezéséig párhuzamosan használták a két pénznemet. Az olyan fizetésnél, amelyet a törvény szerint koronában kellett teljesíteni, az ezüst egyforintost két koronával egyenlő értékűnek tekintették. (Corpus Iuris Hungarici, továbbiakban C.I.H., 1892 — 1893. kötet 282. laptól).

⁴ OL. K. 26. ME. ir. 1868. 1214. sz.

királyhoz intézett felterjesztésében ír effajta közvetlen lapalapításról: „Szüksége forogván fenn egy szerb nyelven megjelenő hazafias irányú hetilapnak, intézkedtem, hogy ilyen lap Újvidéken *Nedelnyi Liszt* címmel megjelenjék.”⁵ Egy másik felterjesztésében, amely 1887-ből származik, Tisza a *Kolozsvár* című lap megalapításának szükségességét bizonygatta:

„... az erdélyi részekben egy oly napilap fennállása, mely az általános művelődés terjesztése mellett Felsőged magyar kormánya intentionának megfelel, s annak az ország javára irányzott törekvéseit hathatósan támogatja, felette kívánatosnak és szükségesnek mutatkozik.”⁶

A miniszterelnök személyesen intézkedett az iránt, hogy egy új, ilyen irányú hírlap keletkezessen.

Gyakran a lapok leendő szerkesztői vagy kiadói maguk ajánlották fel, hogy — némi anyagi juttatás fejében — kormánypárti újságot alapítsanak. Petícióikban részletesen tájékoztatták a miniszterelnököt a megindítandó hírlap vagy folyóirat programjáról, és hangzatos ígéretekkel biztosították arról, hogy híven kívánják szolgálni a hivatalos érdekeket. Így tett a *Délmagyarország* című lap leendő szerkesztője is, aki a miniszterelnökhöz intézett folyamodványában a következőket írta: ha a miniszterelnök a lap megindítását „bármily kicsi évi átalányösszeg kegyes engedélyezése által lehetővé teszi,” ennek ellenszolgáltatásaképpen „a legnagyobb készséggel felajánljuk a nevezett lap hirdetési rovatát bármilyen természetű közlemények terjesztésére éppen úgy, mint ahogyan rendelkezésére áll annak szellemi része is nem csupán a m. kir. Kormány minden irányú intencióinak leghatalmasabb támogatására, hanem kulturális, társadalmi és nemzetiségi céljainak egyenes megvalósítására is.”⁷ A miniszterelnök természetesen elfogadta az ajánlatot, és egészen a lap végleges megszűnéséig rendszeresen segélyezte a kiadót. Megesett az is, hogy a támogatás fejében egyes lapszerkesztők másfajta szolgáltatások teljesítését helyezték kilátásba. A *Nagyszombat és Vidéke* című újság szerkesztője, Ujházi Árpád, az általa igényelt évi 3000 korona szubvenció ellenszolgáltatásaként felajánlotta, hogy „a nagyszombati, szepesi és malaczkai járás ama intelligens elemeinek, akik korlátolt anyagi helyzetüknél fogva előfizetni képtelenek, de a köznép gondolkodására állásuknál fogva befolyással bírnak,” lapját díjtalanul fogja megküldeni.⁸ A *Szegedi Híradó* kiadója, Endrédi Imre miután megtudta, hogy a szegedi királyi főügyészség az igazságügyi minisztériumnak „az agrár-szocializmus ellensúlyozására egy agilis néplap” kiadására tett javaslatot, amely lapnak a feladata az lenne, hogy „az összes minisztériumokkal közvetlen érintkezésben állván ... szerezzon olyan információkat, melyek a földműves nép közvetlen érdekeire vonatkoznak és ez információkat merész, sőt vakmerő hangon tárgyalván, a tévútra vezetett munkásokat elért sikereivel a maga körébe vonja,” felajánlotta, hogy ő hajlandó lenne egy ilyen „néplapot” meg-

⁵ Tisza Kálmán miniszterelnök felterjesztése Ó. cs. és Ap. kir. Felségéhez a művészi célokra szánt alaphól letett hírlapbiztosítékok iránt teendő intézkedés tárgyában. — OL. K. 26. Me. ir. 1879. 1193. sz. (ad 1011. sz.) 1879. április 17.

⁶ Tisza Kálmán levele Ferencz Józsefhez a *Kolozsvár* c. lap biztosítéka tárgyában OL. K. 26. Me. ir. 1887. 2773. sz. (ad 2588. sz.) 1887. aug. 1.

⁷ A Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület kérelme a *Délmagyarország* című lap megindítása tárgyában. — OL. K. 26. Me. ir. 1907. V. tétel 699. sz. (ad. 161. sz.)

⁸ A *Nagyszombat és Vidéke* c. lap szerkesztőjének, Ujházy Árpádnak kérelme Wekerle Sándor miniszterelnökhöz lapjának anyagi támogatása iránt. — OL. K. 26. Me. ir. 1909. V. tétel 3189. sz. 1909. február 5.

indítani, feltéve, hogy a kormány részéről bizonyos előnyöket nyújtanak az újság számára. Így pl. „ha a földművelésügyi miniszter egy nagyobb szabású munka kiadására készül, erről a lap előzetesen értesítést kapna, és merész, sőt vakmerő hangon követelné hónapokig, hogy a nép érdekében a kormánynak ezt a munkát elvégeztetni szigorú kötelessége.” Endrédi ehhez az ajánlathoz azt is hozzáfűzte: „egyes községekben, a hatóságok bizalmas kijelölésére . . . ez a lap is közvetlen és titkosnak tetsző összeköttetést tartana fenn az ún. legszájasabb kolomposokkal és maga a lap is éppen olyan látszólagos üldöztetéseknek volna kitéve, mint amilyenről a legkedveltebb szocialista újságok máris panaszkodnak.” Végezetül a szerkesztő azt is megjegyezte: „én a szocialista újság támogatásáért semmiféle állami támogatást nem igényelnék . . .”⁹ Bár az iratanyagban nem találtam közvetlen utalást arra, hogy a kormány miként reagált az ajánlatra, de feltételezhető, hogy támogatta a vállalkozó szellemű Endrédit.

A vármegyék élén álló főispánok rendszeresen összeállított jelentéseikben tájékoztatták a kormány tagjait a fennhatóságuk alatt álló vármegye vagy szabad királyi város belső viszonyairól, így többek között a helyi sajtóval kapcsolatos problémákról is. Jó néhány esetben maga a főispán indítványozta, hogy megyéjében a kormány intencióinak megfelelő szellemű újság alapítására adjon utasítást a miniszterelnök. Udvarhely vármegye főispánja ugyanis a következőképpen válaszolt a miniszterelnök helyzetjelentést kérő körrendeletére:¹⁰ a „vármegyében két politikai lap jelenik meg: a *Székelyudvarhely* és az *Udvarhelyi Híradó*. Mind a kettő a legszélsőbb ellenzéki álláspontot foglalja el . . . pártunknak rendelkezésére semmiféle politikai lap nem áll.” Ugyanabban a jelentésben utalt arra a főispán, hogy egy nemzeti munkapárti lap megalapítása és rendszeres támogatása Udvarhely vármegyében évi hat – nyolcezer koronába kerülne.¹¹ Csanád vármegye főispánjának felterjesztésére – amelyet a Makón alapítandó *Ébredés* című újság segélyezése ügyében írt – a miniszterelnök úgy rendelkezett, hogy a megindítandó lap szerkesztősége költségeinek fedezésére a rendelkezési alaphól 6000 koronát utaljanak ki.¹²

A támogatást kérő beadványok között azonban akadt olyan is, amely a kérés mellett (talán annak nyomtatékosítására) figyelmeztetést is tartalmazott. A *Pestmegyei Újság* című, eleinte hetente egyszer, majd kétszer megjelenő hírlap számára a leendő szerkesztő, Barta Lajos 4000 korona segélyt kért, egyszer s mindenkorai támogatásként. Pest-Pilis-Solt-Kiskunvármegye főispánja a kéréshez mellékelte kísérőlevelében megjegyezte, hogy amennyiben rövidesen nem intézkednek a segély megadása felől, „kilátás van rá, hogy a lap mások által radikális ellenzéki irányban fog megindíttatni”.¹³

⁹ Az idézett szövegrészek Endrédi Imrének, a *Szegedi Híradó* kiadójának a miniszterelnökhöz intézett folyamodványából valók. — OL. K 26. Me. ir. 1898. III. tétel 4510. sz. 1898. március 26.

¹⁰ Az említett leirat gr. Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök és belügyminiszter 1219/1910. ME. sz. körrendelete, amelyben a vármegyei főispánoktól részletes jelentést kért a vármegyei sajtóviszonyokról.

¹¹ Udvarhely vármegye főispánjának jelentése a sajtóügyről. — OL. K 26. Me. ir. 1910. V. tétel 2650. sz. (ad 285. sz.) 1910. május 10.

¹² Csanád vármegye főispánjának kérelme egy Makón megalapítandó lap segélyezése tárgyában (*Ébredés*). — OL. K 26. Me. ir. 1906. V. tétel 956. sz.

¹³ Pest-Pilis-Solt-Kiskunvármegye főispánjának levele a *Pestmegyei Újság* c. politikai és társadalmi hetilap megindítása tárgyában. — OL. K 26. Me. ir. 1913. V. tétel 6258. sz. (ad 303. sz.) 1913. szeptember 20.

A hírlapkiadók — időszaki lapoknál a felelős szerkesztők — folyamodványokat a fővárosban közvetlenül a miniszterelnökhöz vagy a belügyminiszterhez intézték. Amennyiben szükségesnek ítélték, a lap profiljának megfelelő szakminiszter közreműködését is igénybe vették.¹⁴

A vármegyékben és a szabad királyi városokban a helyi lapok kiadótulajdonosai és szerkesztői petícióikat a megyei vagy a városi főispánokhoz nyújtották be, akik — a lapra, a szerkesztőre vagy a kiadóra, valamint a vármegyei és városi sajtó helyzetére vonatkozó megjegyzéseiket tartalmazó levél kíséretében — továbbították azokat a felsőbb hatóságokhoz.¹⁵

A századforduló idején a hírlapok és folyóiratok előállítási költségei — a példányszámok növekedése, a papír, az olaj, a festék és más nyomdászati cikkek árának emelkedése miatt — állandóan növekedtek. A lapok az előfizetésekből, valamint a napilapok utcai árusításából¹⁶ már nem tudták fedezni kiadásait, ezért többségük a kormányhoz fordult anyagi támogatásért. Néhány szerkesztő, hogy az állami szubvenció iránti kérelmét kellő mértékben alátámassza, részletes kimutatást készített lapjának bevételeiről és kiadásairól. Ezt tette a *Kraján* című kormánypárti szlovák újság szerkesztője, akinek a kimutatás szerinti bevétele, amely az előfizetési díjon és az államsegélyen kívül (összesen 10 000 korona) magában foglalta a hirdetési díjakat, a városok, községek és pénzintézetek állandó hozzájárulásának összegét, az alapítványi tőke kamatait és a műkedvelő előadásokból származó bevételeket, az 1907. évben 11 976 koronát tett ki. Kiadásai azonban, amelyek a nyomtatási költséget, a klisék beszerzési árát, a postai költséget (hírlapbélyeget), az expedíálási, ügyviteli kiadásokat, valamint a szerkesztői tiszteletdíjakat és a helyi kézbesítés költségeit tartalmazták, a számítások szerint pontosan 26 988 koronára rúgtak.¹⁷

A lapok kiadásaira fordított összegek tehát jóval meghaladták a kiadók bevételeit, akik újabb bevételek hiányában támogatásra szorultak. A lapok kiadói és szerkesztői, valamint az őket támogató megyei főispánok — akik gyakran hivatkoztak a vármegyei kormánypárti lapok sokszor valóban siralmas helyzetére — jelentős összegeket kértek a minisztériumtól. A belügyminiszter és a miniszterelnök — ha a lap szerkesztésének politikai iránya megfelelt a kormányzat érdekeinek és elképzeléseinek — több ízben meg is adta az

¹⁴ 1899-ben az Athenaeum nyomda rt. azzal a kérelemmel fordult Darányi Ignác m. kir. földművelésügyi miniszterhez, hogy a *Nemzet* c. politikai napilap *Mezőgazdaság* mellékletére szóló, 1901. április 1-ig hatályos szerződést további négy évre hosszabbítsa meg. A miniszter intézkedett az ügyben, és a társaság a két lap által addig élvezett 5400 korona évi szubvenciót is megkapta. A miniszterelnöktől utólagos hozzájárulást kért intézkedéséhez. OL. K 26. Me. ir. 1899. 9172. sz. eln. ir. 1899. szeptember 21.

¹⁵ L. erre 11. sz. jegyzetet, valamint Órgróf Pallavicini Alfréd Zemplén megyei főispán előterjesztését a *Zempléni Hírlap* segélyezése tárgyában, amely 1906-ban 4000 korona szubvencióban részesült. — OL. K 26. Me. ir. 1906. V. tétel 502. sz. — Máramaros vármegye főispánjának javaslata, amelyben a megyéjében megjelenő *Máramaros* részére évi 2400, a *Nagyság* c. hetilap részére, ill. a német nyelvű *Jüdische Zeitung* részére 600 — 600 korona évi államsegély kiutalását indítványozta. — OL. K 26. Me. ir. 1912. V. tétel 220. sz. 1911. december 16.

¹⁶ A budapesti rendőrkapitány 1896-ban adta meg az első kolportázsengedélyt (hírlapok utcai árusításának joga) az egykrajcáros *Esti Újságnak*, amelyet az első magyar bulvárlapként tartanak számon. Az *Esti Újság* Rákosi Jenő kiadásában, Barna Izidor, majd Sajó Aladár szerkesztésében jelent meg.

¹⁷ A *Kraján* című lap ügyében kérelem a miniszterelnökhöz az állami szubvenció kiegészítése és kedvezmények engedélyezése iránt. — OL. K 26. Me. ir. 1907. V. tétel 1649. sz. 1907. március 1.

igényelt szubvenciót.¹⁸ Némelyik újság meglehetősen nagy összegű segílyt kapott a kormánytól. Sokszor azonban ez sem segített. A *Nasa Zastava* című hírlap az 1910. évben a miniszterelnökségtől 20 000, a belügyi tárcától 4 000 korona szubvenciót kapott, azonban a lap helyzete ennek ellenére tovább romlott; míg az 1910. év végén előfizetőinek száma 6062 volt, egy évvel később ez a szám 4019-re csökkent.¹⁹

A vidéki lapok, amelyek a rendszeres évi segélyezésre szorultak, egy évente előre meghatározott összeget kaptak a kormánytól. Ezt a pénzt a miniszterelnökségi sajtóosztály vezetője a miniszterelnök írásbeli utasítására negyedévenkénti részletekben, átvételi elismervény ellenében utalta át az illetékes főispán részére, aki az esetek többségében maga döntött a kiutalt segély elosztásáról megyéje lapjai között.²⁰ A miniszterelnök hivatalos álláspontja szerint a vidéki lapok ilyen támogatása csak ott valósulhat meg, „ahol a törvényhatóság a hivatalos közlönyét nem tudná valami csekély szubvenció nélkül fenntartani, a mire szüksége van; vidéki sajtót szubvencionálunk ott apró pénzekkel, könnyítésekkel, úgyszólván nagyobb előfizetésekkel, a hol azt a társadalmi viszonyok vagy a nemzetiségi agitációknak kontrakarizozása teszi szükségessé”.²¹

A kormánypárti vidéki lapok a rendes évi segélyen kívül egyéb kedvezményekben is részesültek. E lapok kiadóit például felmentették a hírlapbiztosíték letételének kötelezettsége alól. A kaució sokszor igen nagy terhet rótt azokra, akik időszaki lapot akartak indítani. A még érvényben levő 1848. évi XVIII. törvénycikk 30. §-a szerint a Budapesten megjelenő időszaki lapoknak 10 000, a vidékieknek 5000 forintot kellett biztosítékként letenni. Amennyiben az újság szerkesztője vagy kiadója a kedvezményt megkapta, a hírlapbiztosítékot a minisztérium tette le helyette. Mivel azonban ezt a költséget a sajtóalapból és a rendelkezési alaphól fedezni nem tudták, gyakran eredetileg más célra szánt pénzt, például a művészeti célokra fenntartott alapot vették igénybe. Tisza Kálmán a királyhoz intézett felterjesztésében²² arra kért engedélyt, hogy a művészi célokra szánt alap tulajdonát képező alföld-fiumei elsőbbségi kötvényekből 40 darabot (8000 forint névleges értékben) a *Narodni Liszt* című szerb hetilap biztosítékára fordíthasson.²³ Ugyanennek az alapnak a terhére kérte

¹⁸ Így pl. a *Szentes és Vidéke* c. Csongrád vármegyei lap évente 1000 korona szubvenciót kapott, míg a *Szeged és Vidéke* c. lap segélyét évi 6000 koronában állapította meg a miniszterelnök. — OL. K 26. Me. ir. 1905. V. tétel 5381. sz. és OL. K 26. Me. ir. 1911. V. tétel 264. sz.

¹⁹ Sáros vármegye főispánjának beadvány a *Nasa Zastava* c. szerb lap ügyében OL. K. 26. Me. ir. 1912. V. tétel 6427. sz. 1911. november 2.

²⁰ Maros-Torda vármegye és Maros-Vásárhely sz. kir. város főispánjának jelentése a miniszterelnökhöz: „... a sajtó támogatására engedélyezett 4000 koronát ... szétosztottam a kormány politikáját támogató két 67-es lap u. m. *Székely Lapok* és *Napló* között ...” — OL. K 26. Me. ir. 1910. V. tétel 3964. sz. (ad 2656. sz.) 1910. július 4.

²¹ Wekerle Sándor miniszterelnök válasza Szemere Miklós sajtóügyben benyújtott parlamenti interpellációjára. 1906—11. évi országgyűlés 42. országos ülés 1906. október 10. Képviselőházi Napló (K. N.) III. kötet 8—17. l.

²² L. 5. sz. jegyzetet.

²³ L. 5. sz. jegyzetet. E felterjesztés melléklete egyébként a művészeti célokra szánt alaphól hírlapi biztosítékra letett értékpapírokról szóló kimutatást tartalmaz. Csak néhány adat közülük: a Ludasi-Ganz-féle *Tagespresse* és *Flotz* című lapok biztosítékául letett 68 db 200 forintos Alföld-fiumei vasúti elsőbbségi kötvény, összege 13 600 forint; a *Hirmondó*ért 8 db 1000 forintos és 1 db 100 forintos Unificalt osztrák ezüst kötvény, összege 8100 forint; a *Somogy* c. hírlapért a magyar földtehermentesítési kötvény összege 3000 forint és 25 db I. erdélyi vasúti részvény, összege 5000 forint; a *Győri Közlöny* c.

Tisza 1887-ben a *Kolozsvár* című lap számára 5250 forintnyi tényleges értéknek megfelelő értékpapiroknak hírlapbiztosítékként való letételét.²⁴

Mivel a laptulajdonosok költségvetésében a kiadások rovatban feltüntetett postai költségek meglehetősen jelentős összegeket emésztettek fel, a vidéki lapok kiadói egyre-másra kérelmezték a portókedvezmény megadását. Zólyom vármegye főispánja a *Kraján* című újság vezetőinek kérelmét támogató előterjesztést nyújtott be a kereskedelemügyi miniszterhez. Ebben kifejtette, hogy

„a *Kraján* — amely ez idő szerint az országban az egyetlen hazafias tót néplapnak tekintendő —, cikkei népies szellemben vannak írva, jól érthető, könnyed formában ... s előfizetőinek száma ... 4300-ra emelkedett. A *Kraján* évi előfizetési díja 2 korona, mely összegből a hírlapbélyeg költségeire 1 kor. 4 fillér esik, s így tényleg csak 96 fillér marad a szerkesztési, nyomtatási, expedíálási stb. költségek fedezésére”.²⁵

Nem találtam ugyan adatot arra, hogy a miniszterelnök miként reagált erre a kérésre, de feltételezhető, hogy nem válaszolt, mivel röviddel később újabb petíció érkezett hozzá, amely — a lap anyagi helyzetének részletes ismertetése mellett — azt a megállapítást tartalmazta, hogy portókedvezménnyel a hírlapbélyegnél és a postaköltségnél összesen 6000 koronát takaríthatnának meg, amely jelentős mértékben csökkenthetné a kiadásokat.²⁶

A hírlapbélyeg intézménye²⁷ valóban súlyos terhet jelentett a lapkiadók számára. Eltörléséért már a múlt század utolsó évtizedében megindult a harc; végül 1900-ban részleges eredmények születtek. Az 1900. évi X. törvénycikk kimondta a naptárak, hirdetések, hírlapi beiktatások, külföldi hírlapok és külföldi időszaki lapok bélyegkötelezettségének megszüntetését.²⁸

A kormány több ízben utasította a megyei főispánokat, hogy az igazgatásuk alatt álló törvényhatóságok területén szervezzék meg a megfelelő hangú hírlapok és folyóiratok terjesztését. E körrendeletek hangsúlyozták, hogy a sajtótermékek terjesztésének biztosítására minél több előfizetőt kell toborozni, s ahol ez a módszer nem eléggé eredményes — esetleg a lakosság szűkös anyagi lehetőségei miatt — ott — az ellenzéki sajtó taktikáját követve — ingyenpéldányok szétküldésével kell népszerűsíteni a lapokat. A főispánok részletes listákat készítettek megyéik azon kormányhű lakosairól, akik számára az ingyenpéldányok szétoosztása feltehetően eredménnyel járhat. Levéltári forrásaink azt bizonyítják, hogy ennek az intézkedésnek elsősorban a szegényebb felvidéki lakosság körében volt jelentősége, itt is inkább a nemzetiségi csoportoknál. Árva vármegye főispánja a belügyminiszterhez írott levelében arról panaszkodik, hogy a vármegye „kizárólag tót ajkú lakosságát nagyban rontja a körében sokszor ingyen is szétküldött többféle nemzetiségi lapok. Ezeknek nagyon is érezhető káros hatását hazafias irányzatú tót lapok rendszeres

lapért magyar földtehermentesítési kötvény, összege 6500 forint és 1 db 1000 forintos osztrák államadóssági ezüst kötvény stb. A felsoroltak értékösszege: 34 700 forint (az egész kimutatásra von.).

²⁴ L. a 6. sz. jegyzetet.

²⁵ Zólyom vármegye főispánjának kérelme a kereskedelemügyi miniszterhez a *Kraján* c. lap portókedvezmény-kérelme ügyében. — OL. K 26. Me. ir. 1907. V. tétel 1648. sz. 1907. február 20.

²⁶ L. a 17. sz. jegyzetet.

²⁷ A bélyegkötelezettséget az 1850. évi szeptember 6-iki császári rendelet mondotta ki, ezt pedig az 1868:XXII., 1869:XVI., 1870:LVIII., 1871:LXIII., az 1873:IX., 1875:XVI., XXV., valamint az 1881:XXVI. sz. törvénycikkek tartották hatályban.

²⁸ 1900:X. tc. Corpus Iuris Hungarici, 1900. 42. l.

terjesztésével lehetne sikerrel ellensúlyozni”.²⁹ A főispán hangsúlyozta, hogy a legjelentősebb kormánypárti szlovák nyelvű újságok közül kettőnek, a *Kraján*-nak és a *Krestánnak* a terjesztését maga is elősegítette részben azzal, hogy szorgalmazta az előfizetést, részben pedig, amikor különösen nagy szükség volt rá, a saját költségére rendelt meg az említett lapokból bizonyos példányszámot, amelyeket az egyes községek számára ingyen küldött el. Mivel a vármegye lakosságának negyötöd része katolikus, a maradék egyötöd rész evangélikus, ennek megfelelően a nagyobb hányad a *Krestant*, a kisebbik pedig a *Kraján* című lapot olvasta volna szívesen a kormánypárti szellemű sajtótermékek közül. Miután azonban a megye lakói igen szegények voltak, a főispán arra kérte a belügyminisztert, hogy a miniszterelnökség hozzájárulásával Árva megye területére a *Krestánból* ötszáz, a *Krajánból* legalább száz ingyenpéldányt küldjenek és osszanak szét. Előterjesztéséhez egy részletes jegyzéket is csatolt, amely azoknak a személyeknek nevét és címét tartalmazta, akiknek a lapok ily módon elküldhetők.³⁰ A miniszterelnök személyesen támogatta a kezdeményezést. Teljesen egyedi esetek is előfordultak az ingyenpéldányok iránti igénylések között: egy alkalommal a belügyi tárca vezetőjéhez olyan petíció érkezett, melyben a Református Kovácsházi Földművelő Egylet kérte egy kormánypárti napilap és a földművelésügyi minisztérium kiadásában megjelenő *Néplap* ingyenes megküldését. A kérés, amely ilyen formában rendkívül szokatlan volt, az egylet tagjai szegénységükkel indokolták. A miniszterelnök hozzájárult a kérelem teljesítéséhez, s a rendelkezési alap terhére megrendelte a *Néplap* című hetilapot, valamint a *Budapesti Napló* című politikai napilapot, amely az idő tájt az egyik igen széles körben elterjedt kormánypárti hírlap volt.³¹

A vidéken megjelenő lapok némelyikének szerkesztője a rendes évi segély mellett más, közvetlen támogatást is kért a kormánytól; Hedvy Bertalan, egy szabadelvű politikai pártlap leendő szerkesztője a 2000 forintos évi szubvención és a tizenkét forintos hirdetési díjon felül még egy-egy vezércikk rendszeres megküldését kérte a sajtóirodától lapja minden vasárnapi számába. A sajtóosztály azonban erre vállalkozni nem tudott, így a kérelmet teljesíthetetlennek minősítve elutasította.³²

A m. kir. minisztérium természetesen a kormányhoz hű vagy legalábbis a hivatalos szellemmel nem ellenkező lapok fenntartásának többféle egyéb formáját is megvalósította: felkérte az egyes minisztériumokat, azok osztályait és az alájuk rendelt szerveket és hatóságokat, hogy bizonyos, a kormány politikáját hirdető és támogató lapokból meghatározott példányszámot előfizetés útján rendeljenek meg a maguk számára, természetesen saját költségvetésük terhére. A miniszterelnökség maga is ezt a módszert alkalmazta; az 1910. év második felére szóló hírlapmegrendelési kimutatás³³ szerint 233 lapra fizetett

²⁹ Árva vármegye főispánjának kérelme a hazafias tót lapok fokozottabb terjesztése iránt a belügyminiszterhez. — OL. K 26. Me. ir. 1909. V. tétel 4130. sz. 1909. augusztus 1.

³⁰ Árva vármegye főispánja felterjeszti azon egyéneknek a névjegyzékét, akiknek a tót lapok ingyen elküldhetők. — OL. K 26. Me. ir. 1909. V. tétel 5117. sz. 1909. október 4.

³¹ A Református Kovácsházi Földművelő Egyletnek a belügyminiszterhez intézett s onnan rövid úton a miniszterelnökhöz áttett kérvénye egy kormánypárti napilap és a *Néplap* ingyenes megküldése tárgyában. — OL. K 26. Me. ir. 1906. V. tétel 797. sz. 1906. január 26.

³² Hedvy Bertalannak, a *Felvidéki Szemle* szerkesztőjének kérelme a miniszterelnökhöz egy szabadelvű politikai pártlapnak kiadása s kormánypárti segélyezése iránt. — OL. K 26. Me. ir. 1898. III. tétel 2801. sz. 1898. február 26.

elő összesen 273 példányban. A kimutatás részletes tájékoztatást nyújt a megrendelt hírlapokról és folyóiratokról az újságok nyelve, a megjelenés helye, valamint a lap jellege szerinti megoszlásról. Szerepeltek a listán a legjelentősebb budapesti és vidéki magyar és német hírlapok; az előbbiekből 31 budapestit igényeltek 70 példányban, valamint 63 vidékit ugyanennyi példányban; az utóbbiakból 10 Budapesten megjelenőt 18 példányban és 11 vidéki német nyelvűt 1—1 példányban. Némelyik újságból több példányt is rendelt a miniszterelnökség a maga számára: így pl. a *Budapesti Hírlap*ból négyet, az *Újságból* ötöt, a *Pester Lloyd*ból hatot, a *Pesti Hírlap*ból négy példányt, míg a *Népszavából*, a *Budapestből* és a *Neues Pester Journal*ból három-három darabot. Az előfizetett lapok köre igazán tág volt: szerepeltek közöttük élelápok (*Borsszem Jankó*, *Kakas Márton*, *Mátyás diák*), jogi és igazgatási folyóiratok (*Jogállam*, *Jogtudományi Közlöny*, *Magyar Közigazgatás*), további horvát-szlavonországi lapok (*Narodne Novine*, *Ustavnost*), szerb újságok (*Branik*, *Srbobran*, *Zastava*), román nyelvű lapok (*Tribuna*, *Telegraful Roman*, *Gazetta Transylvanie*), s számos ausztriai, francia, angol, olasz, amerikai és Németországban kiadott sajtótermék. E hírlapmegrendelési lista végösszege valamivel több, mint négyezer koronát tett ki, amely összeg csak a miniszterelnökségi előfizetéseket tartalmazta, fél esztendőre.

A fenti kimutatás, mint láthattuk, csak a hírlapokra és egyes folyóiratokra vonatkozó adatokat sorolta fel. A századforduló környékén azonban egyre-másra jelentek meg másféle sajtótermékek is, a többi közt a különféle szaklapok, amelyek — hasonlóan a napi- és hetilapokhoz — szintén anyagi támogatásra szorultak. A levéltári dokumentumok között található egy 1905-ben keltezett kimutatás,³⁴ amely az azt megelőző év folyamán megjelent szaklapokra és folyóiratokra történt előfizetésekről tájékoztat bennünket. A lista vegyes jellegű volt; a mezőgazdasági, borászati, pénzügyi és egyéb gazdasági jellegű szaklapok mellett ezen is szerepelt néhány hírlap és folyóirat. Ez utóbbiak a *Magyar Nemzet*, a *Budapesti Hírlap*, a *Független Újság*, a *Hazánk*, az *Újság* és a *Néplap* voltak. Ha az utóbbiak előfizetésére fordított összeget (92 964 korona) nem számítjuk, a szaklapok előfizetésére ebben az évben 39 809 koronát számoltak el. (Figyelemre méltó az előző szám is: mindössze a felsorolt hat hírlap dotálására fordított összeget jelzi.)

A miniszterelnökség példáját természetesen a szakminisztériumok is követték. Rendelkezésünkre áll olyan irat, amelyet az igazságügyminiszter készített a vezetése alatt álló minisztérium által előfizetett könyvmatos lapokról.³⁵ E szerint a jegyzék szerint 1910-ben az igazságügyi tárca a legfontosabb könyvmatosokra összesen 3640 korona összegben fizetett elő. A pénzügyminisztérium gazdasági hivatala — s itt nem esik szó az intézmény egyéb osztályainak hírlapmegrendeléseiről — az 1913. évre körülbelül 3200 korona értékben fizetett elő újságokra.³⁶ Ez az összeg természetesen csak a fontosabb szakköz-

³³ A m. kir. miniszterelnökség hírlapmegrendelése az 1910. év második felére. — OL. K 26. Me. ir. V. tétel 4294. sz.

³⁴ Kimutatás az 1904. év folyamán szaklapokra és egyes hírlapokra történt előfizetésekről . . . — OL. K 26. Me. ir. 1906. V. tétel 4992. sz. 14 801. sz. eln. 1905.

³⁵ Az igazságügyminiszter kimutatása az általa előfizetett könyvmatosokról. — OL. K 26. Me. ir. 1912. V. tétel 1834. sz. 1910. április 6. — Ezek a könyvmatosok a következők voltak: *Magyar Tudósító*, *Politikai Értesítő*, *Budapesti Tudósító*, *Magyar Távíratí Értesítő*. Az említett összeg magában foglalta az igazságügyminisztérium részéről az MTI-nek nyújtott 600 korona támogatást is.

³⁶ A pénzügyminisztérium gazdasági hivatala által előfizetett fontosabb lapok: *Buda-*

lányok árát tartalmazta. A hivatal ezen felül megrendelt még az 'Általános beszerzési és szállítási részvénytársaság' útján harmincnyolc hazai és néhány osztrák napilapot, összesen 1529 korona értékben. Ezek az összegek természetesen csak a gazdasági hivatal által megrendelt lapok előfizetési díját jelölik; hogy a minisztérium egésze mennyi pénzt fordított évente a sajtótermékek előfizetésére, azt a pénzügyi tárca által kiadott éves jelentésekből és kimutatásokból állapíthatjuk meg. 1910-ben a pénzügyminisztérium vezetője a miniszterelnöknek elküldött jelentésében arról számolt be, hogy „az előfizetések — ideértve a nyomatosoknak, valamint minden hazai, osztrák és egyéb külföldi napilapnak, folyóiratnak és szaklapnak előfizetését — összesen mintegy évi 25 000 koronára rúgnak”.³⁷ 1915-ben a pénzügyminiszter 13 571,90 koronában, 1919-ben pedig 26 755,55 koronában jelölte meg a hírlapok és folyóiratok előfizetésére fordított díjakat.³⁸ Olyan konkrét esetekről is tudunk, amikor a szakminisztérium egyes lapokra kifejezetten anyagi támogatás céljából fizetett elő. Székely Sándor, a *Politikai Hetiszemle* című lap szerkesztője kérelmére a belügyminiszter „a hetilap 80 példányára” való előfizetést az 1918. évre „az 'Irodai és házi szükségletek’ naplója terhére”³⁹ engedélyezte. Hasonló volt az eljárás több más lap esetében is: a *Politika* című havi folyóirat 20 példányára való előfizetést példányonként 24 korona előfizetési díj mellett szintén az „Irodai és házi szükségletek” naplója terhére számolta el a belügyminiszter. Magától értetődő tehát az a következtetés, hogy az ilyen összegeket, amelyeket a fenti napló terhére számoltak el, nem tüntették fel a sajtótermékek előfizetésére fordított kiadásokban. Ezekből a nagyobb példányszámban megrendelt újságokból a belügyminiszter, a négy belügyi államtitkár és a főosztályok vezetői személyesen kaptak néhányat.⁴⁰

Előfordult, hogy a miniszterelnök személyesen tett ígéretet az újság szerkesztőjének, hogy a lapot támogatásban fogja részesíteni, azonban saját pénzalapjaiból azt már nem tudta teljesíteni. Ekkor kormánya tagjaihoz fordult segítségért. 1908-ban átiratot intézett a kereskedelemügyi miniszterhez, hogy a *Dépeche d'Orient* című lap részére az általa már kilátásba helyezett anyagi támogatás összegéhez a miniszter a lap 100 példányára való előfizetéssel, azaz 3000 koronával járuljon hozzá. A kereskedelemügyi miniszter azonban csak részben teljesítette a kérést, fedezet hiányára hivatkozva csak 25 példányra fizetett elő.⁴¹

pesti Közlöny, Pénzügyigazgatás, Budapesti Statisztikai Közlöny, Belügyi Közlöny, Állami Tisztviselők Lapja, Számvevőszégi Szemle, Telekkönyv. — OL. K 255. Pm. eln. ir. 1912. 5355. sz. 1912. december 30.

³⁷ A m. kir. pénzügyminiszter jelentése a miniszterelnöknek. — OL. K 26. Me. ir. 1912. V. tétel 2201. sz. 1910. április 15.

³⁸ Hírlapok és folyóiratok előfizetése az 1915. évre a pénzügyminisztérium részéről. — OL. K 255. Pm. eln. ir. 1897—1919. 1914. 9410. sz. — Hírlapok és folyóiratok előfizetése az 1919. évre a pénzügyminisztérium részéről. — OL. K 255. Pm. eln. ir. 1897—1919. 1918. 9620. sz.

³⁹ A *Politikai Hetiszemle* szerkesztőjének kérelme a lapra való előfizetés tárgyában. — OL. K 148. Bm. eln. ir. 1917. 31. tétel 34 046. sz. 1917. december 13.

⁴⁰ A *Politika* c. lap előfizetése tárgyában. — OL. K 148. Bm. eln. ir. 1917. 31. tétel 32784. sz. 1917. november 6.

⁴¹ A *Dépeche d'Orient* c. lap támogatása tárgyában a kereskedelmi miniszter átirata a miniszterelnökhöz (az alapidat száma: 5268/1908. Me. sz.). — OL. K 26. Me. ir. 1909. V. tétel 50. sz. 1908. december 31. — A kereskedelemügyi miniszter és a miniszterelnökön kívül az igazságügyminiszter 500, a belügyminiszter 2500 koronával támogatta 1909-ben a lapot, de az ennek ellenére megszűnt.

A lapvállalkozások vezetőinek bizonyos különleges esetekben lehetőségük volt arra, hogy rendkívüli segílyt igényeljenek a kormánytól. Ez a támogatási forma — ahogy a neve is mutatja —, nem volt túlságosan gyakori; elnyerése csak politikailag indokolt esetben volt lehetséges. 1912-ben Szabadka szabad királyi város főispánja a miniszterelnökhöz intézett előterjesztésében⁴² a Szabadkán megjelenő *Bácskai Hírlap* és *Bácsmegyei Napló* című napilapok számára 500—500 forint negyedévi rendkívüli segíly kiutalását kérte. Előterjesztését a következőkkel indokolta:

„A Szabadkán megjelenő Bácskai Hírlap és Bácsmegyei Napló napilapok ez idő szerint évi 3000—3000 korona szubvencióban részesülnek. Tudomásomra jutott, hogy a lapokat, melyek eddig és a jelenben is munkapárti szellemben szerkesztetnek, és kiváló politicalai szolgáltatásokat teljesítenek, tekintettel a forrongó politicalai helyzetre, az ellenzék oly célból, hogy a jövőben az ő érdekeiket szolgálják, meg akarja vásárolni.” A szerkesztők „... lapjaikat munkapárti szellemben évi 3000 korona segílyezés mellett fenntartani nem képesek ...”. Hozzátette még a főispán, hogy „a jelzett két lap Szabadkán eléggé olvasott és hogy politicalai irányváltoztatásuk a jelenlegi politicalai helyzetben veszélyes lenne, egy új lap alapítása pedig most még nagyobb költséggel járna. ...”. A miniszterelnök teljesítette a kérést.

Arról is vannak adataink, hogy egy megszűnt kormánypárti újság volt szerkesztője egyéni támogatást kért és kapott is a miniszterelnöktől. A Kolozsváron megjelent, s 1906-ban megszűnt *Nemzeti Hírlap* című újság szerkesztőjének, Heggyesi Vilmosnak meghatározatlan ideig tartó, havi 300 korona, Tussai Gábornak és Pokorly Józsefnek, a lap két volt munkatársának pedig fejenként havi 80 korona összegű egyéni segílyt utaltatott ki a miniszterelnök, „melynek fejében a három egyén köteles a mindenkori ... főispánnak politicalai szolgáltatásokat teljesíteni”.⁴³

Az igazi támogatást azonban az újságkiadók és a lapszerkesztők számára a kormány által az erre a célra felállított külön sajtóalapból és a rendelkezési alapból folyósított szubvenciók jelentették. Ezen alapok felhasználásáról a miniszterelnökség rendelkezett. Évente szinte százával érkeztek a petíciók az ország minden részéből a kormányhoz, amelyekben a budapesti és vidéki szerkesztők és kiadók esedeztek a támogatásért. Hosszú lenne részletesen felsorolni a segílyben részesülő lapok listáit évekre lebontva: az azonban bizonyos, hogy a segílyösszegek skálája igen változatos volt. Csak néhány példa: a *Nemzet* című újság 1896-ban 36 000 forint szubvenciót kapott, amely összeg 1905-ben 10 800 koronára apadt.⁴⁴ A Sáros vármegyében megjelenő *Nasa Zastava* című szerb lap részére 1911-ben 20 000 korona évi segílyt folyósított a kormány.⁴⁵ Természetesen nem ezek a viszonylag nagy összegek jellemezték a kormány által adományozott szubvenciókat; voltak olyan lapok, amelyek évente 5000, s olyanok, amelyek kénytelenek voltak jóval kisebb összegekkel beérni (800,

⁴² Szabadka sz. kir. város főispánjának előterjesztése a *Bácskai Hírlap* és a *Bácsmegyei Napló* címére kiutalni kért 500—500 korona negyedévi rendkívüli segíly tárgyában. — OL. K. 26. Me. ir. 1912. V. tétel 3947. sz. (ad. 263. sz.) 1912. július 8.

⁴³ A miniszterelnök értesíti Kolozs vármegye és Kolozsvár sz. kir. város főispánját a *Nemzeti Hírlap* volt szerkesztőjének és munkatársainak rendszeres havi segílyben való részesítéséről. — OL. K. 26. Me. ir. 1906. V. tétel 308. sz. 1906. december 6.

⁴⁴ Rendelvény Huszár Adolf kir. tanácsos és segédhivatali főigazgató számára. — OL. K. 26. Me. ir. 1897. III. tétel 24285. sz. 1896. december 24. — Kimutatás az 1904. év folyamán ... egyes hírlapoknak engedélyezett szubvenciókról. — OL. K. 26. Me. ir. 1906. V. tétel 4992. sz. 14801/eln. 1905.

⁴⁵ Sáros vármegyei sajtóügyek. — OL. K. 26. Me. ir. 1912. V. tétel 237. sz. 1911. december 16.

600, sokszor csak 200 koronával).⁴⁶ Akadt olyan lapszerkesztő is, aki a miniszterelnökség által megállapított évi segélyösszeget egyszerűen nem fogadta el, mivel rendkívül kevésnek találta azt. A kormány a Pozsonyban megjelenő *Westungarische Grenzbote* című újság számára havi ötven forint folyósítását kezdte meg 1898-ban, amit a lap szerkesztője az első részlet kézhezvétele után határozottan visszautasított azzal, hogy az évi 600 forint támogatás helyett egyszer s mindenkorra összesen 1000 forint segélyt kér. A miniszterelnök azonban nem változtatta meg elhatározását; az igényt határozottan elutasította, s fenntartotta a havi ötven forint kiutalást.⁴⁷

A pénzalapok felhasználásáról a miniszterelnök a többi érdekelt tárca vezetőjének meghallgatása és a segélyt igénylő lapok helyzetéről való alapos tájékozódás után — esetenként a belügyminiszter előzetes hozzájárulásával — döntött. A főispánok már korábban említett szerkesztőket, kiadókat támogató levelei sokszor igen nagy segítségére voltak a kormány vezetőjének a döntésben. A Krausz és Fischer nyomdácég 1898-ban kérelmet intézett Bánffy miniszterelnökhöz, amelyben a *Bácskai Hírlap* című hetenként négyszer megjelenő politikai tartalmú újságjuk számára évi 4000 forint segély kiutalását kérték a kormánytól. (E szabadkai hírlappal kapcsolatosan már volt szó szubvencióügyekről, de azok az 1912. évben történtek.) A levelet továbbító főispán azonban, aki túlzottnak ítélte a kért összeget, úgy módosította az igényt, hogy két szabadkai lap segélyét állapítsa meg a miniszterelnökség, lehetőleg összesen évi 1000 forintban, mégpedig úgy, hogy annak egyharmada vagy egynegyede illesse csupán a *Bácskai Hírlapot*, a fennmaradó rész pedig a *Bácskai Ellenőr* szerkesztőségének utaltassék ki.⁴⁸ A miniszterelnök végül is gondosan mérlegelve a javaslatot, úgy határozott, hogy évente összesen 600 forint segélyt engedélyezett a két lap számára.⁴⁹

A kormány által a lapok segélyezésére fordított szubvenciók egészének évi mennyisége igen nagy volt. Rendelkezésünkre áll néhány századforduló előtti adat, amely azt bizonyítja, hogy akkoriban mekkora volt az igény a kormány támogatására: az 1897. évre a rendelkezési alaphól 195 176 forintot, a sajtóalaphól 44 832 forintot irányoztak elő sajtócélokra. Az 1898. évre nézve Bánffy miniszterelnök arra utasította Huszár Adolf segédhivatali főigazgatót, hogy a rendelkezési alaphól 159 660, 1899-re pedig 155 040 forintot szolgáltatasson ki az előre összeállított listán szereplő lapok szerkesztőségei számára. Ha alaposabban megnézzük a felsorolt összegeket, azt tapasztaljuk, hogy az évek múlásával ezek fokozatos csökkenést mutatnak. A századfordulót követően pedig ez a célkitűzés egyre inkább megvalósult; a kormány rendelkezésére álló pénzalapok gyakori átcsoportosítása a sajtócélokra fordított összegek

⁴⁶ Az *Aradi Közlöny* részére kifizetett segélyösszeg 1898-ban 5000 forint volt OL. K 26. Me. ir. 1898. III. tétel 1. sz. (4651., 9631., 14261. sz.). — A *Felsőtorontáli Közlöny* évi 800, a *Zsombolyaer Zeitung* évi 600 koronát kapott. — Torontál vármegyei sajtóügyek. — OL. K 26. Me. ir. 1912. V. tétel 249. sz. 1911. december 6. — A *Rábaközi Közlöny* évi 200 korona segélyben részesült. — Sopron vármegyei sajtóügyek. — OL. K 26. Me. ir. 1912. V. tétel 239. sz. 1911. december 16.

⁴⁷ Pozsony vármegye és Pozsony sz. kir. város főispánjának kérelme a miniszterelnökhöz. — OL. K 26. Me. ir. 1898. III. tétel 10815. sz. (ad 6301. sz.)

⁴⁸ Krausz és Fischer nyomdaczégnek kérelme a miniszterelnökhöz a *Bácskai Hírlap*-nak adandó subventio tárgyában. — OL. K 26. Me. ir. 1898. III. tétel 5997. sz. — Szabadka és Baja városok főispánjától a miniszterelnök 5947/eln. sz. leiratára. — OL. K 26. Me. ir. 1898. III. tétel 11566. sz. 1898. június 30.

⁴⁹ A Szabadkán megjelenő hírlapok tárgyában — szubvenció. — OL. K 26. Me. ir. 1898. III. tétel 14289. sz. 1898. október 1.

számolt el cikkek honoráriumára címén, és amely természetesen nem volt azonos ezen újságok rendes évi szubvenciójával.)⁵⁵ Az 1900-as évek elején ezt a rendszert megszüntették, és a miniszterelnökségi sajtóosztály a vidéki lapokba írandó cikkek honoráriumára nézve évi átalányösszeget bocsátott Klein Ödön osztálytanácsos rendelkezésére, melynek összege kereken 24 000 korona volt. Ez a rendszer azonban aligha bizonyulhatott jónak, ugyanis 1905-ben megszüntették; azon túl Vészi József miniszteri tanácsos vette át a sajtóügyek intézését. Vészi 1906-tól kezdve havi 3000 korona hitelt kapott a sajtókiadásokra a kormánytól avégből, hogy ennek erejéig a miniszteri tanácsos az egyes cikkírók által előzetesen kiállított, s általa hitelesített számlák ellenében a pénzt kiutaltassa.⁵⁶ E módszernek az volt a célja, hogy a hírlapok számára elküldött cikkekre fordított pénz mennyiségét valamelyest csökkentse, illetve hogy az egész cikkforgalom alakulását közvetlenül ellenőrzésük alá vonják.

A kormány természetesen nemcsak a napilapok és folyóiratok fenntartásához történő hozzájárulással fejtette ki propagandatevékenységét, hanem más sajtótermékek, könyvek és egyéb nyomtatványok támogatása és terjesztése útján is. Azokat a kiadványokat, amelyek a hivatalos hangnemnek megfelelő stílusban íródtak, részben közvetlenül is anyagi támogatásban részesítették, részben terjesztésüket segítették elő. A megyei főispánok gyakran kaptak utasítást arra, hogy a terjesztésre alkalmas, a hivatalos szellemnek megfelelő nyomtatványokat és könyveket törvényhatóságaik területén népszerűsítsék. A többi közt elősegítették a Pallas nagylexikon postán történő szétküldését, számos irodalmi lap, színes kalendárium, képes naptár terjesztését. Az egyéb nyomtatványok közé sorolhatók még a nagyobb lapok éves mellékletei és az egyes szaklapok zsebnaptárjai.⁵⁷ A képes kalendáriumok és naptárak jó része nem magyar, hanem szlovák, német, román és szerb nyelvű, ami lehetővé tette ezek széles körű elterjedését a nem magyar ajkú lakosság körében is.

Az eddig elmondottak alapján nyugodtan állíthatom, hogy a protekcionista sajtópolitika érvényesítésének érdekében hozott kormányintézkedések meglehetősen sokoldalúak voltak. A hivatalos politika terjesztésének elősegítése azonban egy másik szabálycsoport megalkotását is igényelte: a nem kormánypárti, illetve a kifejezetten ellenzéki sajtótermékek politikai, gazdasági és egyéb, a közhangulat befolyásolására alkalmas cikkeinek gondos tartalmi ellenőrzése megszervezését. A kormány az egyes közigazgatási egységek élén álló tisztviselők feladatkörébe utalta a törvényhatóságuk területén megjelenő összes sajtótermék jegyzékének évenkénti pontos és teljes összeállítását. A főispánok e listákat évente juttatták el a miniszterelnökség mellett működő sajtóirodába.⁵⁸ A Budapesten kiadott politikai napilapok és folyóiratok cikkeinek ellenőrzését közvetlenül a sajtóosztály látta el. Ez a szerv, miután átvizs-

⁵⁵ 1897-ben pl. a *Magyar Újság* cikkek honoráriumaként negyedévenként 150 koronát kapott. — L. a 44. sz. jegyzet első jelzetét.

⁵⁶ 1906 előtt a vidéki táviratok költségeire évi 24 000 korona átalányt, a külföldiekre évi 8000 koronát engedélyezett a miniszterelnök. 1906-tól a külföldi táviratokra havi 200 koronát szolgáltatott ki, a vidéki táviratokra pedig azontúl semmiféle költséget nem számoltak fel, mivel a kereskedelemügyi miniszter ezekre nézve a postai díjat eltörölte. OL. K 26. Me. ir. 1905. V. tétel 4707. sz. (ad 4694. sz.) 1905. november 1.

⁵⁷ Néhányat megemlítenek közülük: a *Pesti Hírlap Nagynaptárát*, a *Borászati Lapok Zsebnaptárát*, a *Köztelek Zsebnaptárát* és a tót nyelvű *Narodni Kalendart*.

⁵⁸ A többi között rendelkezésünkre áll Arad város polgármesterének a helyi sajtótermékekről szóló éves kimutatása 1897-ből. — OL. K 148. Bm. eln. ir. 1897. XIV. B. tétel 324. sz.

gálta az inkriminált írás tartalmát — amelyet eredetiben, vagy ha más nyelven jelent meg, a hivatalos fordítást mellékelve juttattak el hozzá —, indokolt esetben büntető szankciót alkalmazott. A kiszabható büntetés a hazai lapokkal szemben többféle lehetett. Ha a lapot a kormány a kifogásolt cikk megjelenése idejéig rendes évi támogatásban részesítette, többnyire elrendelte a szubvenció további folyósításának megszüntetését, a lap „nem megfelelő politikai magatartása” miatt.⁵⁹ Az erősen ellenzéki szellemben íródott, a kiegyezés, a Monarchia állama, a főtitisztviselők személye ellen irányuló, vagy a nemzetiségek izgatását célzó politikai tartalmú közlemények ellen a sajtórendészeti felügyelettel megbízott belügyminiszter és a főispánok gyakran indítottak sajtópereket az újságírók vagy — a 48-as sajtótörvény fokozatos és kizáró felelősségi rendszere következtében — a lapszerkesztők, illetve a kiadók ellen.⁶⁰

A külföldről érkező lapok tartalmát szintén alapos vizsgálatnak vetették alá. Ha egyes cikkek ellen politikai okokból kifogás merült fel, a laptól megvonták a postán való szállítás jogát, amely azt jelentette, hogy szinte lehetetlenné vált a lap magyar területen történő terjesztése. A tilalom természetesen az egész magyar területre kiterjedt, ahogy akkoriban körülírták: a magyar szent korona országainak területére.⁶¹ Amennyiben a postai szállítás jogának megvonását elrendelték, az intézkedésről hivatalosan értesíteni kellett az igazságügyi és a pénzügyi tárca vezetőit (adott esetben a fiumei kormányzót), és a *Belügyi Közöny* című hivatalos lap szerkesztőségét, aki a legrövidebb időn belül beszámolt a tilalomról a lap megfelelő rovatában. A postai szállítás jogának megvonása eleinte a belügyminiszter, később pedig, a század elején fokozatosan a hitel-

⁵⁹ Ez történt a *Radna-Lippa* c. lappal is, amelytől az „Új utakon a polgárság” című cikkének tömegsztrájkra vonatkozó felhívásába foglalt izgatás miatt vonták meg az állami szubvenciót. — OL. K 26. Me. ir. 1913. V. tétel 1285. sz.

⁶⁰ A *Tribuna* c. lap ellen Bányai Albert csendőrfőhadnagy és néhány csendőrrrel szemben elkövetett rágalmazás miatt indult hivatalosan sajtóper. — A belügyminiszter átirata a honvédelmi miniszterhez. — OL. K 148. Bm. eln. ir. 1897. XIV. B. tétel 5307. sz. — Mauser Mihály Brassó vármegye főispánja levele a belügyminiszterhez a *Kronstädter Zeitung* ellen indítandó sajtóper tárgyában a lapban megjelent rágalmazás miatt. — OL. K 148. Bm. eln. ir. 1898. XIV. B. tétel 1948. sz. — A *Narodni Novini* c. lap ellen a „Hangok a tótokról és a szlávokról” c. cikke miatt indítottak hivatalos eljárást izgatás miatt. — OL. K 148. Bm. eln. ir. 1899. 2332. sz. — Tisza István levele az igazságügyminiszterhez a *Népszava* ellen megindítandó sajtóper tárgyában az 1904. évi 19. számban „A munkások válasza”, a „Tisza István adóssága”, valamint a „Gyülekezési jog” c. cikkek miatt. — OL. K 148. Bm. eln. ir. 1904. 31. tétel 1472. sz. (ad 1157. sz.) — „A miniszterek sajtópöre” címmel megjelent közlemény szerint gr. Andrássy Gyula, Darányi Ignác, Kossuth Ferenc miniszterek és Sztérenyi József államtitkár sajtópöre a *Friss Újság* szerkesztője ellen sajtó útján elkövetett rágalmazás és becsületsértés miatt indítottak. — *Budapesti Hírlap* 1910. XXX. évf. 1. sz. (jan. 1.) 17. l. A kir. ügyészség izgatás sajtóvétségéért perbe fogta a *Lupta* c. román nyelvű politikai napilapot, amely a telepítési törvényjavaslattal kapcsolatban azt írta, hogy „a magyarok a magyarosítási politikájukkal ... nem csak a légies szférákban mozognak, hanem a valóságra tértek át ... kényszerítik a románokat, hogy a földért, a mindennapi kenyérért küzdjenek ...” A cikk szerzőjét három havi államfogházra és 1000 korona pénzbüntetésre ítélték. — *Budapesti Hírlap* 1910. XXX. évf. 11. sz. (jan. 18.) 15. l.

⁶¹ A minisztertanácsi jegyzőkönyv tanúsága szerint a román *Cestiunea Nationala Discus rostit de D. A. Sturdza* c. nyomtatvány miatt a magyar nemzet és állam elleni izgatásai miatt a postán való szállítási jogot megvonták. — OL. K 149. Bm. res. ir. 1896. 269. sz. Kivonat az 1896-ik évi február hó 26-iki minisztertanácsi ülés hitelesített jegyzőkönyvéből. — A Bécsben megjelenő *Arbeiter Zeitung*, valamint a Gratzban megjelenő *Arbeiter Wille* című hírlapoktól „a főnnálló társadalmi rendre veszélyes szocialistikus irányuk miatt” a postán szállítási jogot megvonták. — OL. K Bm. res. ir. 149. 1915. 5. sz. 1898. november 2. 1036. sz.

forgalmat ellenőrző kereskedelemügyi miniszter jogkörébe tartozott. Az eljárási gyakorlat szerint e tárcák vezetői többnyire önállóan döntöttek, néha a miniszterelnök kívánságát figyelembe véve, s intézkedéseiket utólag hagyták jóvá a kormány tagjai a közös minisztertanácsi üléseken.

Számos külföldi sajtóterméket tiltott ki a kormány a magyar szent korona országainak területéről meghatározott időtartamra, izgató tartalmú cikkeik miatt.⁶²

Mivel az államellenes, izgató cikkek viszonylag gyakran láttak napvilágot a nem kormánypárti lapok hasábjain és röpiratok formájában, az igazságügy-miniszter szükségesnek látta a nyomdák, ill. a sajtótermékek fokozottabb ellenőrzésének⁶³ megszervezését. 1906-ban átiratot⁶⁴ intézett a belügyi tárca vezetőjéhez, melyben egy új, e célra felállított rendőri osztály megszervezését javasolta. E szerv feladata lett volna lefoglalni az egyes hírlapok kifogásolt példányait, amennyiben erre a kir. ügyészségtől utasítást kap. A közigazgatási tisztségviselők pontos nyilvántartásokat vezettek a kitiltott és lefoglalt sajtótermékekről, melyek alapul szolgálhattak e felállítandó osztály tevékenységéhez.

A m. kir. minisztérium a sajtótermékek ellenőrzése mellett kezében tartotta a hírforrások ellenőrzését is. A múlt század második felében az ország területén megjelenő hírlapok és folyóiratok belföldi hírszolgálatának forrásai részben a kormány hivatalos lapja, a *Budapesti Közlöny*, részben a *Budapester Correspondenz* című félhivatalos nyomtatottak voltak. A sajtó hírekkel való ellátása tehát a kormányhatóságoktól függött. A szerkesztőségnek nem voltak önálló külföldi kapcsolatai; a külföldi eseményekről szóló híreket többnyire a Monarchia kormányhivatalától érkező táviratokból, a bécsi K. u. K. Telegraphen und Correspondenz Bureau pesti fiókja által kiadott tudósításokból, a nagy világlapok közleményeiből s néhány alkalmi levelező beszámolóiból kapták.

1880-ban létrehozták az első, a kormánytól függetlenül működő hírszolgáltató vállalatot, a Magyar Távirati Irodát. A hírügynökség magánvállalkozásként indult; eleinte kizárólag parlamenti tudósításokkal foglalkozott. Rövidesen azonban felvette a kapcsolatot néhány hasonló külföldi irodával, ami által élénkebbé vált a belföldi és külföldi hírek cseréje.

Néhány évvel a hírügynökség megalakulása után Tisza Kálmán kormánya biztosította az MTI számára az állami táviratok kedvezményes használatát azzal a kikötéssel, hogy a „tudósításokat teljesen tárgyilagosan fogják megszerkeszteni, és a tudósítások megküldésénél a különféle pártszínezetű lapok közt különbséget nem fognak tenni”.⁶⁵ Az iroda azonban nem sokáig élvezhette ezt a hivatalosan biztosított függetlenséget; Bánffy Dezső miniszterelnöksége

⁶² A Párizsban megjelenő pánszláv irányú *L'Europe* c. hetilapot a belügyminiszter 1890-ben kitiltotta az országból a Monarchia külpolitikája és az alkotmány ellen irányuló, a nemzetiségi izgatást tartalmazó közleményei miatt. — OL. K 149. Bm. res. ir. 1890. 221. sz. (ad 104. sz.)

⁶³ Az igazságügyminiszter levele a nyomdák ellenőrzése tárgyában Liptó vármegye alispánjához, amelyben figyelmezteti, hogy „az 1848. évi XVIII. tc. 39. §-a valamint az ezt kiegészítő 1891. évi febr. 8-án 414/eln. sz. alatt kiadott bm. körrendelet alapján a hatóságok nemcsak jogosítva, hanem kötelezve is vannak a nyomdák ügykezelését ellenőrizni.” — OL. K 149. Bm. res. ir./1550. 1896. III. tétel 54. sz. 1895. november 20.

⁶⁴ Az igazságügyminiszter átirata a sajtótermékek fokozottabb ellenőrzése tárgyában a belügyminiszterhez. — OL. K 148. Bm. eln. ir. 1906. 31. tétel 2296. sz.

⁶⁵ BARCS Sándor: *Hír, híradás, távirati irodák*. MUOSZ U. I. 1961/62. 24. l. (Soksz. jegyzet.)

idején nyílt utasítást kapott arra nézve, hogy a hírszolgálatot a kormány intencióinak megfelelően lássa el. Az utasítások nem teljesítésének szankciója a szabadság megvonása volt. A kormány ettől kezdve természetesen hozzájárult az egyre szélesedő kapcsolatokat kiépítő MTI megnövekedett kiadásaihoz. 1898-tól vannak adataink a kormány által nyújtott anyagi támogatás összegére nézve: eleinte 3000 forintot, 1901–1902-ben 6000-t, 1916-ban pedig már évi 12 000 koronát tett ki.⁶⁶ Ez természetesen csupán a miniszterelnökség által nyújtott segítyt jelentette. Az egyes minisztériumok — ismét a miniszterelnökség példáját követve — saját tárcáik anyagi keretének terhére járultak hozzá a Távirati Iroda költségeihez. 1910-ből származó elszámolások szerint a kereskedelemügyi miniszter (a közvetlen fennhatósága alatt álló magyar királyi államvasutak terhére) 20 000, a pénzügyi államtitkár 10 000, a belügyi és a honvédelmi tárca vezetői 6000–6000 koronát utaltak át az MTI számlájára. E rendszeres, évente nyújtott segítyeken kívül — amelyeket természetesen a sajtókiadásokra előirányzott összegekből vettek igénybe — a kormány bizonyos kedvezményeket is biztosított a hírügynökség számára.⁶⁷ Az MTI pedig azzal, hogy mindezeket a juttatásokat elfogadta, a század elejére csaknem teljesen központi irányítás alá került. Bár tudunk arról, hogy az iroda vezetői időnként túllépték a kormány által megszabott kereteket, amiért hivatalos megintésben is részesültek, ezek azonban nem voltak olyan súlyos jellegű kihágások, amik a dotáció megvonását eredményezhették volna. S jóllehet a nemzeti függetlenségi jelleg megőrzése céljából az iroda a magyar nyelvet használta, ez már csak látszólagos különállás volt, s a valódi tények elfüggönyözésére szolgált.

A hírlapok és folyóiratok számára, a már említetteken kívül, létezett még egy nagyon fontos megélhetési forrás: a hirdetési üzlet. A hirdetés funkciója tulajdonképpen a társadalmi és üzleti kapcsolatok közvetítésében rejlett. Eleinte az ebből adódó feladatokat a külön e célra szervezett hirdetési irodák látták el.⁶⁸ Hamarosan azonban a lapszerkesztők is felfedezték a hirdetésben rejlő üzletet, s hírlapjaik, folyóirataik utolsó oldalain magánosok és nagyvállalatok hirdetéseit kezdték közölni. Az előbbiek számára tartották fenn az ún. apróhirdetési rovatot, az utóbbiak pedig a többi, hirdetési célokra fenntartott hasáb felett rendelkeztek. E hasábok túlnyomó többségét a nagyobb iparvállalatok, részvénytársaságok, a m. kir. államvasutak és a kisebb cégek hirdetményei töltötték meg; de szerepeltek a szakminisztériumok hirdetési is a nagyobb napilapok hasábjain. Hirdettek még a nagybankok, a tőzsdék, sőt, még a lovaregyletek is. Az egyes lapoknál a hirdetések árát a hirdetés alaknagysága, a közlések száma, magának a lapnak a terjedelme és megjelenésének

⁶⁶ A miniszterelnök a sajtó távirati iroda 1899. évi szükségleteire 3000 forintnak utalványozása tárgyában. — OL. K 148. Bm. eln. ir. 1898. 6279. sz. A kormány sajtóirodájának felügyele alatt álló távirati iroda költségeire szokásos 6000 korona megküldését kéri a miniszterelnök. — OL. K 148. Bm. eln. ir. 1901. (1902., 1903.) 3602. sz. (6626., 5539. sz.). — A Magyar Távirati Iroda ügyei tárgyában. — OL. K 26. Me. ir. 1916. V. tétel 24. sz.

⁶⁷ A Magyar Távirati Iroda ügyei tárgyában. — OL. K 26. Me. ir. 1916. V. tétel 24. sz. 1910. jan. 5., 8., ápr. 5. — A kormány hozzájárult a politikai érdekből külföldre feladott táviratok költségeihez; csökkentette a belföldi táviratok árát; a bécsi K. u. K. Telegraphen und Correspondenz Bureau-hoz intézett táviratok díjának fizetése alól mentesítette az irodát.

⁶⁸ A korabeli hirdetési irodák közül a legjelentősebbek a Goldberger A. V. hírügynökség, a Haasenstein és Vogler bécsi nagyhirdető iroda budapesti képviselte, a Blockner-iroda és Leopold Gyula irodája voltak.

gyakorisága függvényében a lapszerkesztők számították ki az újságok előállítási árának arányában.⁶⁹ A hirdetéseket azonban a díj befizetésén kívül bizonyos illeték lefizetésének kötelezettsége is sújtotta; ezt hírlapbélyegnek nevezték. A hírlapbélyeg vagy adott esetben hirdetési bélyeg intézménye azokat a hirdetéseket terhelte, amelyekben a hirdető a nevét és a címét is feltüntette, valamint ha a hirdetés több ízben is megjelent. A kiadótulajdonosok és a lapszerkesztők, hogy enyhítsenek ezen a helyzeten, hirdeteik árába gyakran előre beleszámították ezt az illetéket is.

Az 1900-as években az Újságírók Országos Szövetsége egységesítette a hirdetések közzétételére vonatkozó szabályokat, s azontúl a Szövetség adott az egyes hirdetési vállalatok, valamint a hírlapok és folyóiratok számára felhatalmazást a hirdetések közzétételére. Noha a századfordulót közvetlenül megelőző években a hirdetés mint üzlet valóban virágzásnak indult, a belőle származó haszon még mindig nem jelentett elegendő jövedelemkiegészítést a kiadótulajdonosok és a lapszerkesztők számára. A kormány természetesen e téren is megkísérelt támogatni egyes, számára politikailag releváns lapokat. Részben a közzétett hirdetések ellenértékének kifizetésével,⁷⁰ részben évi átalányösszegek kiutalásával könnyítette a lapok helyzetén. Az újságoknak juttatott hirdetési átalány a miniszterelnökség által kifizetett olyan évi összeg volt, amely többnyire jócskán fedezte a közzétett hirdetések ellenértékét; a korabeli újságírói zsargon ezeket az összegeket hirdetés címén nyújtott pauszálának nevezte. Minthogy a támogatásnak ez a formája remek üzletet helyezett kilátásba a lapok anyagi alapjának növelésére, a kilencvenes évektől kezdődően ilyen irányú kéréseket tartalmazó beadványokkal kezdték ostromolni a szerkesztőségek a hivatalos kormánysszerveket. Megindult a minisztériumok közti aktív levelezés egyes lapok hirdetésekkel való ellátása tárgyában. A miniszterelnök a hozzá befutó petíciók egy részét meleg ajánlás kíséretében továbbította a szakminisztereknek. 1901-ben például a *Budapesti Hírlap*ot ajánlotta az igazságügyminiszter figyelmébe: „a hírlap egyike a legelterjedtebb fővárosi lapoknak” s „bár teljesen független, a kormány működésével és intentioival szemben eléggé objektív magatartást tanúsít... (ezért) az állami hirdetések közzétételénél figyelembe venni méltóztatnék.”⁷¹ Az igazságügyminiszter és alárendelt hatóságai azonban az ajánlások ellenére csak ritkán adtak a hírlapoknak és folyóiratoknak bírósági hirdetéseket. A kéréseket legtöbbször azzal az indokkal utasították el, hogy „a minisztériumnak nincsenek oly nagy számban hirdetései, ... a bíróságok rendelkezésére nem áll oly fedezeti alap, a melyből nem jogi szaklapok előfizetési költségeit fedezhetné”, továbbá mert ezeket a hirdetményeket a hivatalos lap díjtalanul közlésezi.⁷² Noha az eddig

⁶⁹ Rendelkezésünkre áll az *Erdélyi Gazda* c. köz- és mezőgazdasági hetilap hirdetési egységárjegyzéke, amelyben a különböző nagyságú helyen megjelenő hirdetések díjait a közlések számához viszonyítva számította ki a felelős szerkesztő. A legkisebb alaknagyságon (32 cm²) megjelenő hirdetés egyszeri közlése 1,90 forintba, az egész oldalon megjelenő hirdetés díja 15 forintba került. Minél többször kérték a hirdetés közlését, annál olcsóbb díjat számított fel érte a lap.

⁷⁰ Az 1902. év folyamán a budapesti és vidéki lapokban közzétett hirdetésekért kifizetett összeg a kimutatás szerint pontosan 90 351,74 koronát tett ki. — OL. K 26. Me. ir. 1906. V. tétel 4992. sz.

⁷¹ A miniszterelnök átirata dr. Plósz Sándor igazságügyminiszterhez a *Budapesti Hírlap* állami hirdetésekkel való ellátása tárgyában. — OL. K 579. IM. ált. ir. 1902. Oc. 138. tétel 10 158. sz. 1901. márc. 22.

⁷² Az igazságügyi miniszter válasza a *Nyitrai megyei Ellenőr* c. lap felelős szerkesztőjének hirdetési átalányt kérő felterjesztésére. — OL. K 579. IM. ált. ir. 1902. Oc. 138. tétel

elmondottakból kiderül, hogy az igazságügyminiszter igen szigorú volt a hirdetési átalányok adományozásában, időnként még így is elkövetett hibákat. 1906-ban levél érkezett Székely Györgytől, Brassó vármegye főispánjától az igazságügyminiszterhez, aki a *Brassói Hírlap*nak folyósított hirdetési átalány megvonását kérvényezte. („Eltekintve szélső ellenzéki magatartásától, izgatóság és felsőbbbséget támadó cikkeitől, a helyi társadalom között minél több ellentétet, viszályt szítani tartotta mindig feladatának. Hogy ezen lap . . . fennáll . . . ezt csupán . . . annak köszönheti,” hogy „körülbelül 3000 korona bírósági hirdetést kap”). A miniszterelnök az igazságügyminiszterhez intézett átiratában arra hivatkozva támogatta a kérelmet, hogy „a *Brassói Hírlap*, mely a leg-szélsőbb ellenzéki agitáció szolgálatában áll és a mely a kormányköröket és közegeket állandóan a legszemérmetlenebb módon támadja, majdnem kizárólag a bírósági hirdetésekből tartja fenn magát.”⁷³

A miniszterelnök az egyik belügyminiszterhez intézett levelében az *Alföldi Híradó* című lap számára kérte a támogatást — tekintettel a laphoz fűződő sajtópolitikai érdekekre —, mégpedig oly módon, hogy az *Alföldi Híradó* működési körzetében levő közigazgatási hatóságok hivatalos hirdetéseiket (természetesen díjazás ellenében) a lap hasábjain tegyék közzé.⁷⁴ A belügyminiszter utasította az említett hivatalokat a miniszterelnök kérésének teljesítésére.

Ugyanígy támogatta a kormány vezetője a *Magyar Nemzet* és a *Fővárosi Lapok*, valamint a Temesváron megjelenő *Landbote* című német nyelvű népies hangvételű hetilap hirdetésekkel (elsősorban állami és árlejtési, valamint hatósági és alapítványi hirdetésekkel) való ellátását.⁷⁵

A hirdetések címén kifizetett pauszlékat a kereskedelemügyi miniszter utasítására többnyire a m. kir. államvasutak kiadásainak terhére számolták el. Egy 1897-ben kelt átirat szolgált erre a gyakorlatra tanúbizonyságot, amelyet Dániel Ernő kereskedelemügyi miniszter intézett Bánffy miniszterelnökhöz: „. . . nagymérvű hirdetményi anyagot szolgáltatnak a m. kir. államvasutak . . .”, amelyek „jóvággyasom mellett az egyes lapokkal szerződéseket kötnek egy-egy év tartamára, amelyben a hirdetések közlése fejében egy általam meghatározott átalányösszeg köttetik ki”.⁷⁶ Az 1904–1905-ben az ugyanilyen forrásból származó hirdetési átalányok összesen 550 000 koronára rúgtak.⁷⁷

4707. sz. 1902. november 9. — A *Független Hírmondó* c. hírlaptudósító napilap szerkesztőjének hirdetések közzétételének engedélyezését kérő beadványát elutasította a miniszter. — OL. K 579. IM. ált. ir. 1902. Oc 138. tétel 66 795. sz. 1900. október 30.

⁷³ Székely György, Brassó vármegye főispánjának levele az igazságügyminiszterhez a *Brassói Hírlap* tárgyában. — OL. K 579. IM. ált. ir. 1906. Oc 138. tétel 8050. sz. 1906. február 25. Fejérváry miniszterelnök levele Lányi Bertalan igazságügyminiszterhez. — OL. K 579. IM. ált. ir. 1906. Oc 138. tétel 25 800. sz. 1906. március 24.

⁷⁴ A miniszterelnök válasza a belügyminiszternek az *Alföldi Híradó* c. lap hirdetések útján leendő támogatása tárgyában. — OL. K 26. Me. ir. 1909. V. tétel 291. sz. 1909. január 23.

⁷⁵ A *Magyar Nemzet* c. napilap kérelme tárgyában átirat a miniszterelnökhöz. — OL. K 26. Me. ir. 1907. V. tétel 196. sz. (ad. 105. sz.) 1907. január 11. — Válasz Békei Soma, a *Fővárosi Lapok* szerkesztőjének kérelmére. — OL. K 148. Bm. eln. ir. 1911. 31. tétel 4315. sz. 1911. szeptember 13. — A miniszterelnök utasítása a *Landbote* c. lap ügyében. — OL. K 148. Bm. eln. ir. 1913. 31. tétel 9348. sz. 1913. december 4.

⁷⁶ Dániel Ernő kereskedelemügyi miniszter átirata Bánffy miniszterelnökhöz. — OL. K 26. Me. ir. 1897. V. tétel 5938. sz.

⁷⁷ A képviselőház zárszámadási bizottsága kimutatást kér a miniszterelnöktől. — OL. K 26. Me. ir. 1907. V. tétel 2744. (ad 2135. sz.) 1907. május 23.

A miniszterelnök kezdeményezésére 1910-ben az egyes minisztériumok a hirdetések közzétételére rendelkezésükre álló pénzről külön felméréseket készítettek, amelyeket azután a miniszterelnökségi bizottság értékelt. A felmérés célja az volt, hogy a minisztériumok, valamint az azoknak alárendelt hatóságok és intézmények részéről a szükséges hirdetések közzétételét, ill. az erre fordítandó összegeket a miniszterelnökségi sajtóosztály kezébe összpontosítsák.⁷⁸ A javaslatot végül is nem valósíthatta meg a miniszterelnök;⁷⁹ a szakminiszterek vagy nagyon kevés, vagy nagyon bizonytalan összegeket tüntettek fel kimutatásaikban, amelyeket a hirdetési átalányok fedezésére felajánlottak. Mindazonáltal ez a felmérés azt bizonyítja, hogy a szakminisztériumok által hirdetési átalányokra fordítható összeg összesen, mindent beleszámolva, az 1910. évre 588 286 koronát tett ki.⁸⁰

Pausálékat és hirdetési átalányokat azonban nemcsak az államkincstár rovására élvezhettek a lapok. A nagy ipari vállalatok, hitelintézetek, kereskedelmi és egyéb gazdasági csoportosulások mind-mind fizettek az újságoknak egyik vagy másik címen annak fejében, hogy hasábjait és hirdetési rovataikat e szervek közleményeinek és hirdetményeinek rendelkezésére bocsájtják. Ez a rendszer tulajdonképpen azt is jelentette, hogy a pausálé ellenértékéként e szervek ellenőrzési jogosultságot nyertek a hírlapok bizonyos cikkei felett. Így megtörténhetett, hogy ha egyes szervezeteknek szándékukban állt valamely érdekeit érintő közleményt vagy cikkecskét közzétenni, vagy netán valamely őt károsan érintő hírt elhallgatni, biztosra vehette, hogy az általa pausálózott lap az ő érdekeinek megfelelő módon fog reagálni.

A századfordulót követő években — amint azt az idézett számadatokból is láthatjuk — a pausálék rendszere általánossá vált. Az 1906–11. évi országgyűlésen a parlamentben is egyre-másra tették szavá e rendszer visszaszártságait az ellenzéki képviselők. A legkeményebben Szemere Miklós képviselő fogalmazott, aki a miniszterelnökhöz intézett interpellációjában⁸¹ konkrét ada-

⁷⁸ A miniszterelnök körrendelete az egyes minisztériumokhoz. — OL. K. 26. Me. ir. 1912. V. tétel 1491. sz. 1910. március 16.

⁷⁹ A kereskedelemügyi miniszter jelentésében részletesen kifejtette indokait a javaslat visszautasítására. Egy 1905-ben hasonló céllal kibocsájtott rendeletre hivatkozott, amely a következő koncepciót követte: a miniszterelnökség sajtóosztálya tétette közzé azontúl az összes, a szakminisztériumok által kibocsájtott hirdetéseket, s állapította meg az egyes lapoknak fizetendő hirdetési díjat. A lebonyolításhoz igénybe vette a Magyar Kivitel és Csomagszállítási Rt. közvetítését, amely a hirdetések díjának 12%-át a maga részére jutalék címén visszatartotta. Az eljárás azonban nem vált be, mivel a hirdetések közzététele késedelmet szenvedett, a közzététel nem mindig az alkalmas lapban történt, s maga a díj a sokszorosára emelkedett. Pl. egy hirdetés eredetileg 88,55 koronába került, a közvetítés igénybevétele után 336 koronára növekedett a díj összege. — OL. K. 26. Me. ir. 1912. V. tétel 1897. sz. 1910. április 9.

⁸⁰ A miniszterelnök körlevele az állami hirdetések sajtópolitikai akcióba leendő bevonása tárgyában. — OL. K. 26. Me. ir. 1910. V. tétel 1893. sz. (ad. 1491. sz.).

A vallás- és közoktatásügyi miniszter	5 352 korona
a földművelésügyi miniszter	76 560 korona
a honvédelmi miniszter	900 korona
a kereskedelemügyi miniszter saját tárcája terhére	1 574 korona
a m. kir. államvasutak terhére	503 900 korona

összesen: 588 286 korona hirdetési átalány.

⁸¹ Szemere Miklós sürgős interpellációja a miniszterelnökhöz 1906–11. országgyűlés 42. országos ülés 1906. október 10. — K. N. III. k. 8–11. l. (a következő adatok a 82. sz. jegyzetig az interpellációból valók).

tokkal támasztotta alá a kormány tagjai ellen felsorakoztatott vádjait. Készségbe nem vont állításokat és pontos adatokat olvasott fel az ülésen, amelyek azt bizonyítják, hogy a kormány és a gazdasági, ipari, kereskedelmi intézetek, valamint a bankok és más hitszervezetek „toronymagasságú pausálékát” adtak az egyes (általa szintén név szerint felsorolt) lapoknak. Részletes kimutatást közöl az egyes tárcák vezetői által a politikai napilapok számára kiutalt összegekről. Értesülései szerint (melyek saját állítása alapján minden bizonnyal megbízható forrásokból származnak) a Ganz Gyár rt. 90 000 koronát fordít évente hirdetési kiadásokra, a déli vasút igazgatósága pedig az előző esztendőben egyetlen lap, az *Egyetértés* szerkesztőségébe 36 000 koronát utalt át. A villamos vasúttársaságok és a bankvállalkozások számlájára is hatalmas összegeket rónak a képviselő informátorai, amelyeket azért fizetnek a szerkesztőségeknek, hogy valamiről ne írjanak (pl. a villamosbalesetek), illetve hogy valamiről az ő szájzúik szerint írjanak a lapok (pl. közgazdasági és pénzügyi intézkedések, gazdasági helyzet stb.).

A képviselő már korábban napvilágot látott, de soha meg nem cáfolt hírlapi adatokra is utalt interpellációjában. Hivatkozott Lengyel Zoltán egyik cikkében foglaltakra,⁸² amelyből az derül ki, hogy „magánál az államvasutak pénztáránál jóval több mint egymillió koronát fizettek ki . . . költségvetésből és zárszámadásokból elsikkasztva. A különböző malaclopó köpenyekkel együtt pedig kétfélmillió koronánál magasabb az az összeg, amit a jelenlegi kormány hírlapi szubvenciókra kiad.”

A *Magyar Szó* nyíltan megvádolta a kereskedelmi minisztert azzal, hogy az államvasutak igazgatóságát arra utasította, hogy a miniszterelnökségi sajtóiroda részére „fenntartási költségek” címén 50 000 koronát, továbbá a *Magyarország* és a *Független Magyarország* című lapok részére 16 000, illetve 25 000 korona évi pausálét utaljon ki. A cikkíró a rendeleteknek engedelmeskedő államvasúti igazgatóság erre vonatkozó ügyiratainak számát is közölte, s felszólította a megvádoltakat, hogy bizonyítsák be, ha állításai hamisak. Az ügy kimeneteléről csak annyi bizonyos, hogy az államvasutak igazgatósága nem engedett betekintést aktáiba.⁸³

Az állami pausálékát és hirdetési átalányokat az adományozó szervek a legkülönbözőbb módokon könyvelték el. Így történhetett, hogy az államvasutak számláján mindössze átlagosan 400 000 korona hirdetési díj kifizetésére található adat évente. Azonban, ha tovább vizsgálja valaki a kiadási rovatot, azt tapasztalja, hogy egyéb címen — „hivatali és irodai szükségletek” — elszámolt kiadások több, mint két és fél millió koronára rúgnak, amely kissé túlzottnak tűnik azokra a költségekre.⁸⁴

A könyvelési manipulációknak természetesen a szerkesztőségek számára is volt jelentősége: egyes kiadótulajdonosok vagy felelős szerkesztők ugyanis a foglalkozásuk mellett egyben országgyűlési képviselők is voltak. Ha történetesen kiderül, hogy az általuk vezetett lapok a kormánytól anyagi támogatást fogadnak el, inkompatibilissé válnak, s nem pályázhatnak tovább is a

⁸² LENGYEL Zoltán: *A sötétség madarai I.* — *A Nap* 1906. III. évf. 192. sz. (aug. 14.) 1–21. l.

⁸³ *Becsapott ország. Megvásárolt sajtó.* — *Magyar Szó* 1906. 192. sz. (aug. 23.) és 193. sz. (aug. 24.) — A cikkíró szerint a két szóban forgó miniszteri rendelet 6438/1906., valamint 5336/1906. sz. alatt augusztus 4-én kelt; a többi ügyirat száma: 157 306/1906 135 016/1906., és 122 965/1906. sz.

⁸⁴ L. 81. sz. jegyzetet.

képviselői tisztre. Több alkalommal néhány nagyobb politikai napilap vezetője — aki természetesen képviselő is volt — kényszerült védekezni ilyen vádak ellen. Sümegi Vilmos, a *Magyarország* című lap igazgatója, Szatmári Mór, a *Budapest* szerkesztője és Molnár János, az *Alkotmány* kiadótulajdonosa a lap ellen irányuló vádakát természetesen tagadták.⁸⁵

Hoffman Ottó képviselő a kereskedelemügyi miniszterhez intézett interpellációjában⁸⁶ azt rótta fel, hogy „néhány apró sajtóorgánum részére ez a pausálérendszer valósággal létfenntartási ... eszköz.” Példának a *Korlátszó* című csekély példányszámú és alacsony színvonalú lapot említette, amelynek részére a kereskedelmi tárca vezetője 3000 koronát utalt ki. De az ellenzéki képviselőknek nem csupán ez volt a problémája. Egy másik interpelláció⁸⁷ a vasúti szabadjegyek újságíró-körökben történt indokolatlan és egyenetlen elterjedésének okáról faggatta a kereskedelemügyi minisztert. A szabadjegyek kiutalása ugyanis az ő hatáskörébe tartozott. Ezek fedezésére pedig szintén az államvasutak számlái szolgáltak. Vasúti szabadjegyeket azok a lapszerkesztők és újságírók kaphattak, akik valamilyen módon kiérdemelték ezt a kedvezményt.⁸⁸ A vasúti szabadjegy lehetett állandó, egész évre érvényes vagy egyszeri utazásokra szóló menetjegy. Létezett olyan kedvezményes bérlet is, amely a m. kir. államvasutak összes vonalaira érvényes volt. A lapok munkatársai feltehetően az újság pártállása és működése alapján juthattak a szabadjegyekhez. Ezért fordulhatott elő, hogy a már kiutalt szabadjegyet visszavonták, amennyiben a lap hangjában ellentétes irányú változás állott be, vagy az, hogy a kormány számára nem megfelelő politikai irányú újságok esetében egyszerűen visszautasították a kérelmet.⁸⁹

A kormány álláspontja a pausálé-rendszerrel illetően Wekerle Sándor miniszterelnöknek az interpellációkra adott válaszai alapján foglalható össze. A miniszterelnök nem tagadta, hogy pausálék léteznek, és az államvasutakra nézve mindössze annyit jegyzett meg, hogy mivel a legnagyobb üzemek egyike, nyilván jelentős összegű pausálékat ad a lapoknak, amelyre azok a rengeteg vasúti hirdetemény közzétételével szolgálnak rá. Más kérdés, hogy ezek az összegek valóban csak a hirdetések ellenértékének felelnek-e meg, vagy egyéb célokat is szolgálnak. Nem a pausálékat kell eltörölni, mert az önmagában véve tisztességes üzlet, hanem arra kell inkább figyelmet fordítani, hogy az adott „pausálék ... az üzemnek tett szolgálatokért és abban a mértékben és keretben nyújtassanak, a mint az üzemnek arra okvetlenül szüksége van”⁹⁰ — ez volt a kormányfő véleménye. Nem sok szót ejtett a kormány által juttatott pausálékról, illetve azok céljairól sem. Annyit ismert el csupán, hogy a

⁸⁵ 1906–11. évi országgyűlés 109. országos ülés 1907. február 15. — K. N. VI. k. 373–374. o.

⁸⁶ Hoffman Ödön interpellációja a kereskedelemügyi miniszterhez 1906–11. évi országgyűlés 357. országos ülés 1908. július 1. — K. N. XX. k. 444. l.

⁸⁷ Kubin Béla képviselő interpellációja a magyar államvasúti szabadjegyek tárgyában. — 1901–1906. évi országgyűlés 231. országos ülés 1903. március 18. — K. N. III. k. 230–234. l.

⁸⁸ A hírlapírók számára kiutalt szabadjegyekről. — OL. K. 26. Me. ir. 1912. V. tétel 354. alapszám. Éves jegyet kapott pl. a *Komáromi Lapok* (383. sz.) és a *Hétfő c. lap* (1689. sz.) több darab egyszeri utazásra szóló jegyet kapott a *Szatmárvármegye* (689. sz.), az *Eger* (835. sz.) és a *Nyitra vármegye* (354. sz.).

⁸⁹ Nem kapott szabadjegyet pl. a *Nagykőrösi Újság* szerkesztősége. (l. 88. sz. jegyzet 540. sz. ügyirat).

⁹⁰ Wekerle miniszterelnök válasza Szemere Miklós interpellációjára (l. 21. sz. jegyzet).

sajtóosztály azokat a vidéki lapokat, amelyeket helyi anyagi erőkből fenn tartani nem tudnak, bizonyos összegekkel támogatja, amely összegek azonban egyáltalán nem tekinthetők pauszálának, mivel csupán arra elegendők, hogy a lapok fennmaradását biztosítsák. E helyen már nem térek ki a kijelentések bírálatára, hiszen az egész tanulmány tulajdonképpen ezek vizsgálatát tekinti céljának. Befejezésül már csak egy dolgot szeretnék megemlíteni: a kormánynak a nyomtatványokkal kapcsolatos intézkedéseit, amelyek a tízes években láttak napvilágot.

A századforduló idején megemelkedett a hírlapok és folyóiratok száma. A kormány megkísérelte a politikáját támogató és a sajtóiroda által rendszeresen informált vidéki lapokat segíyezni, különösen ott, ahol politikai szempontból a legégetőbb szükség volt erre, azonban a sajtócélokra fordítható pénzalapok kevésnek bizonyultak. Egyik oldalról a közigazgatási egységek vezetői törvényhatóságaik megfelelő politikai irányítása érdekében mind gyakrabban kérték helyi sajtójuk támogatását, másrészt maguk a lapkiadók panaszkodtak a nyomdai felszerelés, az anyag, a papír árának, s főleg a nyomdászipari munkadíjak növekedésére. Mindazonáltal nem a hatóságoknak, hanem néhány szerkesztőnek jutott eszébe az az ötlet, amelynek megvalósítását a kormány még szorult anyagi helyzete ellenére is véghezviheti, újabb támogatást nyújtva a nagyobb és politikailag jelentősebb vidéki lapoknak. Az elképzelés tulajdonképpen nagyon egyszerű volt: a hatóságok és különböző állami szervek részére szükséges nyomtatványokat azontúl nem csak négy vagy öt budapesti lapkiadó állítja elő, hanem ezt a jogot elnyerhetik egyes nagyobb vidéki nyomdavállalatok is. A lapkiadók pedig, akiknek ezt a jogot biztosítja a kormány, nyerne az üzleten, ha nem is sokat. A hivatalos számítások szerint mindenestre évente néhány ezer koronával egészíthetik ki vállalatuk jövedelmét.⁹¹

A miniszterelnökség nagy örömmel üdvözölte az állami nyomtatványszükségletek ily módon történő biztosítását. Több szempontból volt ugyanis előnyös számára a nyomdavállalatok decentralizálása. Egyrészt mert a támogatás nem a miniszterelnöki keretből történt, s az államra konkrét kötelezettséget, amely terhet jelentett volna számára, nem is rótt. Másodsorban külön anyagi áldozat meghozatala nélkül tette lehetővé, hogy a kormány az addiginál nagyobb befolyást gyakoroljon a nagyobb jelentőségű vidéki napilapok szerkesztőségére, s további lépéseket tegyen egy erősebb sajtószervezet kiépítése felé. És természetesen a harmadik sem volt elhanyagolható szempont: gazdasági haszon is származott tulajdonképpen ebből az intézkedésből, ugyanis a vidéki és budapesti nyomdavállalatok versenye elősegítette a nyomdaipar fejlődését is.⁹²

⁹¹ Egy 10—20 000 korona bruttó összegű nyomtatványszállításnál a nyomda évi tiszta nyeresége 1500—3000 korona között ingadozott.

⁹² A miniszterelnök 5828. IV. 1910. sz. átírtára a belügyminiszterhez a vidéki lapoknak állami nyomtatványmegrendelésekkel való támogatása tárgyában. — OL. K 148. B m eln. ir. 1914. 31. tétel 5825. sz. 1910. október 9.

BELLÉR JUDIT

Die Formen der Subventionierung der regierungsfreundlichen Presse am Jahrhundertwende

Mit der Erschaffung des dualistischen Staates brachte der Ausgleich von 1867 eine politische Konsolidation im Gebiet der Länder der ungarischen heiligen Krone. Die den Ausgleich unterstützenden ungarischen herrschenden Gruppen trachteten ihre innere Machposition gegen die Minderheitsbestrebungen und die sich entfaltenden demokratischen Bewegungen konsolidieren und ein verhältnismässig selbstständiges, vom Hause Habsburg unabhängiges politisches System auszubauen. Dieser Bestrebung entsprechend, beim der Ausbildung des Rechtssystems, berücksichtigten sie die in den entwickelten bürgerlichen Staaten angenommenen Grundprinzipien. Das erste ungarische königliche Ministerium setzte in Kraft einige in 1848 gegebene Gesetze, die nach bürgerlichem Muster geschaffen worden. Dies geschah auch mit dem provisorischen Pressegesetz. Die Regierung um den Schein der Kontinuität der 48-er Ideen zu bewahren, setzte in einer unveränderten Form den XVIII. Gesetzartikel vom Jahre 1848 in Kraft. Bei alledem schuf sie zahlreiche Rechtsnormen, die keineswegs den 48-er Geist widerspiegeln und die einen grossen Einfluss über die Geltung einiger Paragraphen des Pressegesetzes geübt haben. Die im Kreis der Pressepolizei und des Pressestrafverfahrens gegebenen Verordnungen erwiesen sich aber nicht genug eine einheitliche Pressepolitik auszuformen; es war nötig einige Anordnungen zu bringen, die die Leitung über die Presse für die Regierung versichern sollen. Zu einer Gruppe dieser Anordnungen gehörten unter anderen die verschiedenen Formen der staatlichen Subvention für die regierungsfreundlichen Zeitungen und Zeitschriften. Die Ministerien, ihren materiellen Möglichkeiten entsprechend, wiesen verschiedene Geldsummen für die Redaktionen der Zeitungen aus, die die offizielle Politik unterstützten. Das Ziel dieser protektionistischen Pressepolitik war der Ausbau eines das ganze Land umfassenden, verhältnismässig einheitlichen Zeitschriftennetzes, der berufen war die offizielle Politik zur Geltung zu bringen. Die jedesmalige Regierung opferte, um dieses Ziel zu erreichen, gewaltige Summen zur Subvention der Presse.

A csehszlovákiai magyar sajtó fejlődése 1919 és 1945 között

Az 1918-as államfordulat után Csehszlovákiában kialakult kisebbségi magyar sajtó lényegében és nagyrészt új társadalmi-történeti képződmény volt, de nyelvi és területi földrajzi alapon előzményének, hagyományának lehet tekinteni azt a magyar nyelvű sajtót, mely a mai Szlovákia és Kárpát-Ukrajna területén az előző időkben létezett. Az így felfogott sajtóhagyományunk az első magyar nyelvű lapokig: a pozsonyi *Magyar Hírmondóig* (1780–1788), a kassai *Magyar Museumig* (1788–1792), az *Orpheusig* (1790–1791) és a komáromi *Mindenes Gyűjteményig* (1789–1792) nyúlik vissza.

Az 1918-as államfordulatot követően az új állam hatóságai a magyar nyelvű sajtó zömét megszüntették. Kevés volt azoknak a lapoknak a száma, melyek régi vagy módosított néven meg tudták őrizni az egzisztenciájukat (*Bars*, *Híradó*, *Kassai Munkás*, *Kassai Napló* stb.). A kialakult „tabula rasá”-t még teljesebbé tette a magyarországi könyvek és sajtó behozatalának korlátozása, tilalma.

A régi sajtó nagy részét likvidáló csehszlovák polgári rendszer elvileg nem állt útjában annak, hogy új lapok keletkezzenek, s így a két világháború közti időben ki is bontakozott a többretegű és rendkívül sok lapegységből álló kisebbségi sajtó. A lapok nagy számát két adattal lehet érzékeltetni: 1920-ban Szlovákiában az akkori hat szlovák napilappal szemben kilenc magyar napilap jelent meg, s az 1919–1945 között keletkezett csehszlovákiai magyar lapok száma meghaladta a hatszázötvenet.

Ez a nagy szám azonban nem az erőnek, hanem inkább a gyengeségnek és a nagyfokú megosztottságnak, elaprózottságnak volt a jele s következménye. A gazdasági és politikai szabad verseny és a kisebbségi elnyomás, diszkriminálás feltételei között keletkezett lapok többsége rövid ideig, sokszor csak egy vagy egy-két szám erejéig tudta magát fenntartani. És mivel a húszas években tíezrével utasították ki az illetőséggel, állampolgársággal nem rendelkező közalkalmazottakat s értelmiségieket — akik között sok volt a tudományos, irodalmi és újságírói képzettségű ember is —, az új sajtóban hiányoztak a hozzáértő szerkesztők és munkatársak; ennek a hiánynak pedig nagy méretekben megnyilvánuló színvonaltalanság, a sajtóban is elharapódzó dilettantizmus lett a következménye.

A sok gátló akadály ellenére szép számban születtek színvonalas újságok, folyóiratok is, s ez részben az 1918–19-es magyarországi forradalmak emigránsainak, illetve közülük a legjobbaknak (Ignotus, Barta Lajos, Gömöri Jenő Tamás, Antal Sándor stb.) volt az érdeme. A modern lapszerkesztés, újságírás normáit és példáit ők alakították ki, s mellettük nőttek fel a hazai szerkesztők és újságírók is.

I.

A polgári Csehszlovák Köztársaság kisebbségi magyar sajtójának alapvető rétegét a politikai újságok: napilapok és hetilapok alkották. A gyors elhalási arány és a politikai megosztottság ennél a kategóriánál igen nagy volt.

1919 és 1938 között összesen 23 napilap jelent meg, melyeket a politikai arculatuk, hovatartozásuk szerint négy csoportra lehet osztani: kommunisztákra, jobboldali ellenzéki pártiakra, aktivistákra és függetlenekre.

A kommunista napilapok (*Kassai Munkás*, *Munkás*, *Magyar Nap*) közül a *Kassai Munkás* már az államfordulat előtt létezett. 1907-ben a Felsőmagyarországi Szociáldemokrata Párt hetilapjaként indult. Napilappá 1919 tavaszán vált, amikor a magyar Vörös Hadsereg Kassát elfoglalta. Később voltak olyan szakaszai is, amikor csak hetente háromszor vagy egyszer tudott megjelenni. Főszerkesztői többek között Surányi Lajos, Mácza János, Farkas Gábor és Kassai-Goldhammer Géza voltak. 1922 márciusától a neve *Munkás-Kassai Munkásra*, 1926 márciusától pedig *Munkásra* változott, s az utóbbi év végétől 1937 júniusában történt megszűnéséig Moravská Ostraván nyomták. Fennállása idején egész magyar viszonylatban a legjelentősebb kommunista újságnak számított. Nagy érdemei voltak a Csehszlovákia Kommunista Pártja megalkakulásának előkészítésében, a szovjet politika, irodalom és kultúra népszerűsítésében, a cseh és a szlovák kommunista irodalom értékeinek közvetítésében. A lap a Szovjetunióban, Bécsben, Berlinben és másutt működő magyar kommunista emigráns íróktól rengeteg cikket és szépirodalmi anyagot közölt, s ezeknek jelentős termékenyítő hatása volt a hazai magyar szocialista irodalom és publicisztika fejlődésére. Az emigráns írók közül néhányan (Illés Béla, Hidas Antal) egy ideig a lap szerkesztésében és a kassai szocialista kulturális élet szervezésében is részt vettek. A hazai írók közül átmenetileg Földes Sándor, Márai Sándor, Merényi Gyula, Mihályi Ödön, tartósan pedig Fábry Zoltán, Háber Zoltán voltak a munkatársai.

Az 1936–1938 között megjelenő *Magyar Nap* a Csehszlovákia Kommunista Pártja által létesített népfrontos újság volt. Moravská Ostravában nyomták, de a szerkesztősége és a kiadóhivatala Pozsonyban volt. Szerkesztői Kálmán Miklós (Moskovics Kálmán), Ferencz László és Nágel Endre voltak, a kulturális rovatot pedig Vass László irányította. Kitűnően szerkesztett, színvonalas orgánium volt, és népfrontos szellemének megfelelően széles munkatársi gárdával rendelkezett. A magyarországi és erdélyi szocialista és haladó polgári írók közül Féja Géza, Fejtő Ferenc, Illyés Gyula, József Attila, Méliusz József, Remenyik Zsigmond, Tamási Áron és Veres Péter írtak bele. A lap rendkívül nagy figyelmet szentelt a kisebbségi iskolaügynek, a Sarló örökségének és a népfrontos kulturális szervezetek (Magyar Fiatalok Szövetsége, Magyar Szellemi Társaság stb.) tevékenységének. A magyar történelem és irodalom haladó hagyományait népfrontos szellemben tágan értelmezte és népszerűsítette, és a korabeli magyarországi szellemi mozgalmak közül főleg a népi írók mozgalmát karolta fel. A szlovák és a cseh irodalomból a legtöbbször Peter Jilemnický, Laco Novomeský, Ján Poničan, Karel Čapek, Zdeněk Nejedlý és Ivan Olbracht, a szovjet irodalomból Gorkij és Ehrenburg, a többi külföldi irodalomból pedig Brecht, Thomas Mann, Heinrich Mann, Lion Feuchtwanger, André Malraux, Romain Rolland, G. B. Shaw és Upton Sinclair írásai és méltatásával találkozunk.

Az egymással szövetségben álló, majd 1936-ban egyesülő jobboldali ellenzéki pártoknak (Országos Keresztényszocialista Párt, Magyar Nemzeti Párt) a *Prágai Magyar Hírlap* volt a központi napilapjuk. Az 1922-től 1938-ig egzisztáló lap ismertebb főszerkesztői Petrogalli Oszkár, Flachbart Ernő, Dzurányi László és Forgách Géza voltak, s a nevesebb belső munkatársak közé Darvas János, Győry Dezső, Neubauer Pál, Szvatkó Pál, Vécsey Zoltán és Vozári Dezső tartoztak. 1932-ig a lap irányítása a Magyar Nemzeti Párt aktivizmusával is kísérletező vezetőjének, Szent-Ivány Józsefnek a kezében volt, s ekkor liberális szellemiség volt rá jellemző, és munkatársi gárdája a szocialisták kivételével a hazai írók többségét felölelte. 1932 s főleg 1936 után a szerkesztőségben a keresztényszocialisták és a Magyar Nemzeti Párt nacionalista szárnyának tagjai kerültek túlsúlyba, s ez a változás a liberális szerkesztők (Dzurányi, Győry, Vozári, Bihari Mihály) menesztését és a klerikális és nacionalista jobboldaliság uralomra jutását vonta maga után. Irodalmi érdeklődését és irodalmi rovatának színvonalát a lap továbbra is fenn tudta tartani, mert olyan haladó polgári írók maradtak a munkatársai, mint Egri Viktor, Neubauer Pál, Sándor Imre és Szenes Erzsébet. A magyarországi írók közül a legnagyobb publicitást Móricz Zsigmond élvezte, akinek pl. egyetlen év folyamán, 1927-ben húsznál több novellája vagy cikke és folytatásokban az *Úri muri* c. regénye jelent meg.

A *Prágai Magyar Hírlap*on kívül a napilapok közül csak a jelentéktelen *Új Hírek* tartozott hivatalosan a jobboldali ellenzéki pártokhoz, de az ő politikájukat támogatta a kassai *Esti Újság*, a *Híradó* és az első *Magyar Újság* is. — A Kassán 1919—1921 között fennálló *Esti Újság*ot erős konzervatív szellemisége ellenére két dolog teszi jelentőssé. Fábry Zoltán első publikációi itt jelentek meg, és Sziklay Ferenc is itt próbálkozott először a kisebbségi írók összefogásával. — Az 1919-től 1928-ig Pozsonyban megjelenő *Magyar Újság* pár évig a nyomdatulajdonos Angermayer család független lapja volt, utána pedig a Magyar Nemzeti Párt érdekkörébe tartozott; fennállása egész idején liberális szellemiség és irodalom- s kultúrapártolás volt rá jellemző. — A pozsonyi *Híradó* az 1888—1918 közötti *Nyugat-magyarországi Híradó* folytatása volt, s Vutkovich Ödön, Arkauer István és Aixinger László szerkesztésében 1919-től 1937-ig állt fenn. A tulajdonosa, kiadója magánszemély (Arkauer István) volt, de a lap mindvégig a keresztényszocialisták buzgó szócsövének számított. Nagy érdeme volt viszont az, hogy gondosan számon tartotta a pozsonyi magyar kulturális, zenei és képzőművészeti élet eseményeit; ilyen vonatkozásban az évfolyamai értékes forrásnak tekinthetők.

A csehszlovák polgári kormányokkal szorosan együttműködő magyar politikai csoportoknak, az ún. aktivistáknak a nagy kormánypártokban (agrárpárt, szociáldemokrata párt) több hetilapjuk volt, s a kormányzat két napilapot is létesített számukra: A *Reggelt* és a második *Magyar Újság*ot.

Hogy az aktivista politikában és sajtóban az 1918-as magyarországi polgári forradalom szellemét képviselő októbrista emigránsoknak milyen nagy szerepük volt, arra A *Reggel* nyújtja a legjobb példát. Ennek az 1921—1933 között Komáromban, Érsekújvárott, majd Pozsonyban megjelenő újságnak a vezető szerkesztői (Erdélyi Béla, Erdélyi Ernő, Gyöngyösi Nándor, Kasztor Ernő, László Ernő stb.) és szerkesztőként feltüntetett belső munkatársai (Antal Sándor, Darvas Henri, Surányi Géza) szinte kivétel nélkül októbrista emigránsok voltak. A *Reggel* politikai pozitívuma volt, hogy az ellenforradalmi Horthy-rendszert élesen és folyamatosan támadta, viszont nagy visszatetszést,

ellenszenvet keltett azzal, hogy a kisebbségi sérelmekről többnyire hallgatott. Irodalmi érdemét Fábry Zoltán helyesen abban látja, hogy „a balra tolódottak cikkei is megjelenhettek benne”.

A második *Magyar Újság*, melyet a kormány a politikai hitelét elvesztette *A Reggel* helyébe állított, az egyik legszínvonalasabb kisebbségi napilap volt. A legjobb hazai újságíró: Dzurányi László volt a főszerkesztője és a publicistaként is jelentős Győry Dezső a felelős szerkesztője. A Pozsonyban 1933 áprilisától 1938 októberéig megjelenő lap a kisebbségi sérelmeknek is gyakrabban hangot adott. A cseh–szlovák–magyar kulturális kapcsolatoknak intenzív figyelmet szentelt, s ebben a kérdésben megszólaltatta a cseh és a szlovák szellemi élet számos jeles képviselőjét is (Karel Čapek, Ján Jesenský, Peter Jilemnický, Zdeněk Nejedlý, Ján Poničan, Milán Pišút, Emanuel Rádl, Ján Stanislav, F. X. Šalda stb.). Fénykorát a harmincas évek második felében érte el, amikor erőteljesen szorgalmazta a demokratikus és antifasiszta rétegek összefogását, és népszerűsítette a népfrontos kulturális szervezeteket (Magyar Fiatalok Szövetsége, Magyar Kisebbségi Társaság, Tavaszi Parlament stb.). Az irodalmi és kulturális anyagoknak tág teret nyújtott és a vasárnapi számai egy irodalmi folyóirattal felérték. A cseh, szlovák és a külföldi irodalomból is sok anyagot közölt.

A politikai pártokhoz szorosabban nem kapcsolódó független napilapok közül a *Kassai Napló*, *Kassai Újság*, a pozsonyi *Esti Újság*, *A Nap* voltak a jelentősebbek.

A *Kassai Napló* az 1884-től létező *Felsőmagyarország-Kassai Napló* közvetlen folytatása volt. Az új körülmények között az emigráns írók (Ignotus, Barta Lajos, Szende Pál stb.) formáltak belőle színvonalas újságot, melynek szerkesztésében 1919-től többek között Szepesi Miksa, Dzurányi László, Győry Dezső, Keller Imre és Ungár Joób váltották egymást. A megújított lap néhány évig nemcsak a fellépő újságíró-publicista nemzedéknek volt nevelő bázisa, hanem Fábry helytálló megállapítása szerint 1921–1925 között „a szlovenszkói értékirodalmat” is jelentette. A kezdő Fábry legtöbb és legjelentősebb írása itt látott napvilágot, s az első nemzedék további írói közül itt váltak ismertté Darkó István, Földes Sándor, Győry Dezső, Jarnó József, Komlós Aladár, Márai Sándor, Merényi Gyula, Mihályi Ödön, Sebesi Ernő, Simándy Pál, Tamás Mihály, Vécsey Zoltán, Vozári Dezső. Petőfi- és Ady-kultuszunk egyik legaktívabb bázisa is a *Kassai Napló* volt és József Attila szlovákiai népszerűsítésében is övé volt az úttörő szerep. A kitűnő újság a húszas évek második felében a *Kassai Újság* által folytatott kíméletlen konkurrenciaharcban súlyos válságba jutott, s 1929 júliusában megszűnt.

A *Kassai Napló* végzetévé vált *Kassai Újság* szintén olyan régi orgánus volt, mely az államfordulat után is tovább élt. 1919 és 1938 között a vezető szerkesztői Köves Illés, Rainer Bruno és Szalay József voltak. Tipikus bulvárlap volt, és szenzációs hírek és szerelmi ponyvaregények közlésével a példányszámát időnként 10–15 ezerre tudta felduzzasztani. Fábry Zoltán a *Kassai Újság* és *Kassai Napló* versenyében a *Kassai Napló* oldalán állt és a kíméletlen vetélytársat „az izlésrontó irodalmi fertőzés” lapjának nevezte.

A Herczeg Gábor által szerkesztett pozsonyi *Esti Újság* (1923–1938) szintén bulvárlap volt és a *Kassai Újsághoz* hasonló eszközökkel a legmagasabb példányszámot (20–25 ezret) érte el a kisebbségi napilapok közül. Ennek az újságnak a jelentősebb pályaszakasza már a szlovák állam idejére esik.

A Pozsonyban, 1927 decemberétől 1932 decemberéig létező *A Nap* független napilapnak tüntette fel magát, és a hangja, szellemisége ennek a jellegnek meg is felelt, de azért valószínű, hogy a lap tulajdonos, gróf Zay Károly a kormánytól szubvenciót kapott. A lapnak (illetve tényleges szerkesztőjének, Antal Sándornak) az a legnagyobb érdeme, hogy az 1929-ben erősen balra forduló *Sarló* vezetőinek publicitást nyújtott. A sarlósok akkori fő sajtóforumának, az *Új Szónak* két és fél éves szünetelése idején *A Nap*ban jelentek meg a fejlődési szempontból jelentős sarlós megnyilatkozások (Balogh Edgár: *Az új magyar intelligencia hitvallása*, 1930. II. 14; Balogh, Edgár: *Emigránsok és újarcú magyarok*, 1930. IV. 6; Boross Zoltán: *Kossuth Lajos dunai konföderációja és az új nemzedék*, 1930. III. 23.). Antal Sándor az irodalmi és kulturális anyagoknak is tág teret engedett. A szépirodalmi közleményeken kívül meglepően sok kritika, recenzió jelent meg, főleg Antal, Kovács Endre, Szalatnai Rezső és Kalász József tollából.

A politikai sajtó további rétegét a hetilapok alkották. Ezek száma a polgári köztársaság idején száz körül mozgott, és a gyors elhalás itt is nagyon gyakori volt.

A politikai és társadalmi hetilapok közül kevés volt országos jellegű (pl. a kommunista *Munkáslap*, *A Harc*, a *Nőmunkás* és a *Világszemle*, a szociáldemokrata *Munkásújság* és *Csehszlovákiai Népszava*, a jobboldali ellenzéki párti *Barázda*, *Magyar Néplap*, *A Nép*, és *Népakarát*, az agrárpárti *Földműves, Köztársasági Magyar Földműves és Magyarság*, a zsidó nemzetpolitikai *Judea, Szombat* stb.). A különböző politikai beállítottságú hetilapok többsége regionális jellegű volt és többnyire már a címevel is valamilyen tájhoz, közigazgatási területhez vagy városhoz és környékéhez kötődött (*Bars, Csallóközi Hírlap, Érsekújvár és Vidéke, Garamvidék, Garamvölgye, Gömör, Kassai Lapok, Komáromi Hírek, Lévai Hírlap, Losonci Hírlap, Nyitrai Lapok, Rimavölgye, Rozsnyói Hírlap, Sajó-Vidék, Szepesi Lapok* stb.).

A politikai és társadalmi hetilapok közt akadtak olyanok, amelyek az irodalmi és kulturális életre is aktívabban kitekintettek. Közülük a *Csehszlovákiai Népszava*, a *Figyelő*, a *Nőmunkás* és *Új Világ* érdemli meg a közelebbi figyelmet.

A *Csehszlovákiai Népszava* (Pozsony, 1926–1938) a szociáldemokrata párt magyar nyelvű központi lapja, s ezáltal a szociáldemokrata kultúr- és irodalomkritika kifejezője is volt. Surányi Géza, Schulz Ignác és Fehér Ferenc szerkesztették. Színvonalas írók — ritka kivételtől eltekintve — nem szerepeltek benne, s így a szépirodalmi közleményei szürke színvonalúak, kritikai anyagai pedig elfogultak voltak. Rendszeresen beszámolt a pozsonyi és vidéki munkásakadémiák előadásairól.

Az 1932–1934 közt Losonci Sándor, Sándor László és Darkó István szerkesztésében megjelenő losonci *Figyelő* sok ismert író t publicistát tömörített maga köré és a kisebbségi irodalom fejlődéséről vitákat szervezett.

A kommunista *Nőmunkás* (1924–1926) a még Kassán kiadott *Munkás* vasárnapi mellékleteként jelent meg. A városi és falusi nők politikai és kulturális nevelését szolgálta és bő irodalmi anyagában folytatásos regényeket is közölt Barta Lajostól, Upton Sinclairtól és a szovjet Bogdanovtól.

Az eperjesi *Új Világ* (1919–1938) főleg a szokatlanul hosszú pályafutása miatt említhető meg. Politikailag közel állt a jobboldali ellenzéki pártokhoz, de az Országos Zsidópárttal is jó kapcsolatot tartott. Néhány ismert író (Gömöry János, Győry Dezső, Mécs László, Sebesi Ernő) kivételével dilettán-

sok írtak bele. Aránylag sok művelődéstörténeti anyagot hozott Eperjes és Sáros múltjából.

A politikai és társadalmi hetilapok számát a Kárpátalján megjelentek is jelentősen szaporítják. Az ottaniak közül a *Kárpáti Híradó*, *Munkás Újság* és *Ruszinzkói Népszava* voltak a legismertebbek (a napilapok közül pedig a *Kárpátaljai Magyar Hírlap*, *Keleti Újság* és *Új Közlöny*). Arra pedig, hogy általában milyen sok lapegységből álló magyar nyelvű sajtó létezett ott is, a „Kárpátalja(i)” és „Kárpáti” szavakat tartalmazó újságcímek számából is következtetni lehet: *Kárpátalja* (1926), *Kárpátalja* (1934–1935), *Kárpátaljai Hét*, *Kárpátaljai Magyar Almanach*, *Kárpátaljai Magyar Hírlap*, *Kárpáti Figyelő*, *Kárpáti Futár*, *Kárpáti Híradó*, *Kárpáti Napló*, *Kárpáti Sport*, *Kárpáti Szemle*, *Kárpáti Vadász* stb.

A politikai-társadalmi jellegű heti- (és havi-) lapok közé soroljuk a gazdaságpolitikai lapokat (*Gazdasági Szemle*, *Hitel*, *Közgazdasági Kurír*, *Pénzügyi Szemle* stb.), a szakszervezeti lapokat (*Szakszervezeti Munkás*, *Úttörő*, *Vörös Munkás*) és a gyakran revolverlapoknak csúfolt riportújságokat (*Az Élet*, *Bűnügyi Riporter*, *Heti Kurír*, *Igazság*, *Futár*, *Prágai Futár*, *Reggeli Kurír* stb.). Nem tartoznak szorosan ide, de itt említjük meg a különböző hivatások, szakmák, gazdasági társulások és állami vállalatok érdekvédelmi és szakmai jellegű heti- vagy havilapjait, melyeknek száma szintén magasra rúgott (*Bérlők Védelme*, *Csehszlovák Jog*, *Építőmunkás*, *Fémmunkás*, *Gazda*, „*Hanza*” *Szövetkezeti Újság*, *Háziorvos*, *Ipar és Kereskedelem*, *Kertgazdaság*, *Selyemtenyésztő*, *Tűzoltók Lapja*, *Vadász*, *Vasutas* stb.). Az érdekvédelmi és szakmai lapok közt gyakoriak a két- vagy háromnyelvűek (*Banktisztviselő-Bankovő úradník*; *Podrászok Lapja-Kaderníkové Noviny-Friseur Zeitung*; *Domovník-Der Hausmeister-Házmeister*; *Noviny Majitel'ov domov-Hausbeitzer Zeitung-Háztulajdonosok Lapja*; *Obuv-Der Schuh-A Cipő* stb.). Vegyes nyelven megyei hivatalos lapok is megjelentek és más hivatalos közlönyökhöz magyar mellékleteket csatoltak. A törvények és rendeletek általában magyar nyelvű Gyűjteményekben is megjelentek (*A Csehszlovák Állam Törvényeinek és Rendeleteinek Gyűjteménye*, *Cseh-Szlovák Törvények és Rendeletek Gyűjteménye*, *Csehszlovák Törvények és Rendeletek Tára*, *Csehszlovák Tanügyi Törvények és Rendeletek Gyűjteménye*).

A fentebb említett érdekvédelmi és szakmai jellegű lapok közé sorolhatók a pedagógiai-tanügypolitikai lapok is, melyek egyrészt a nemzetiségi elnyomásban súlyosan részesedő iskolaügy helyzetével és a kisebbségi tanítóság egzisztenciális és szakmai problémáival foglalkoztak, másrészt — és ez a feladatkörük már inkább a tudományos-ismeretterjesztő sajtó felé közelíti őket — a magyar nyelvű iskolai oktatás pedagógiai és módszertani kérdéseit vizsgálták, elemezték. 1919–1938 között öt pedagógiai-tanügypolitikai lapunk volt; a *Magyar Tanító*, *Szlovenszkói Magyar Tanügy*, *Magyar Iskola*, *Új Korszak*, *Világosság*.

A Komáromban, 1921 és 1938 között Ježo Márton, Banai Tóth Pál és Boross Béla szerkesztésében megjelenő *Magyar Tanító* a Szlovenszkói Általános Magyar Tanítóegyesület hivatalos lapja volt, és az *Egyesületi Élet* c. központi rovatában kimerítően részletes képet adott a Tanítóegyesület nagyarányú érdekvédelmi és szervező tevékenységéről. A lap többi rovata a tanítóságot érintő hivatalos intézkedésekről, a tantervekről, tankönyvekről stb. tájékoztatott és pedagógiai s módszertani cikkeket, útmutatásokat, tanulmányokat tartalmazott. A *Tanítóegyesület* és *Magyar Tanító* — annak ellenére, hogy nemzeti és keresz-

tény szelleműek voltak — szívós harcot folytattak a magyar viszonylatban 75%-ot alkotó felekezeti iskolák tanítóinak személyi államosításáért, s emiatt a katolikus egyházi szervek és a keresztényszocialista lapok részéről gyakori támadásokban volt részük. A lap 1938 és 1944 között is fennállott.

A Pozsonyban 1925—1933 közt Farkas Gyula és Dezső Zoltán szerkesztésében megjelenő *Szlovenszkói Magyar Tanügyet* olyan polgári baloldali pedagógusok hozták létre, akik a Szlovenszkói Általános Magyar Tanítóegyesület tevékenységével több vonatkozásban elégedetlenek voltak. Fő követelésük a felekezeti iskolák teljes államosítása és a *Tanítóegyesület* és a *Magyar Tanító* Pozsonyba való áthelyezése volt. A szociáldemokrata párthoz közelálló lapot éles antiklerikalizmus jellemezte, de néhány cikkében a kommunistaellenesség is helyet kapott.

A kárpátaljai Beregszászon 1928 és 1931 között fennálló *Magyar Iskola* az 1928-ban alakult Podkarpatszka Ruszi Általános Magyar Tanítóegyesület havi közlönye volt, és Szerényi Ferdinánd szerkesztette. Az ottani Általános Magyar Tanítóegyesület nem lett olyan népszerű és aktív, mint a szlovákiai, s ez meglátszott a lapon is, amely sok elvont anyagot közölt, s a konkrét érdekvédelmi és pedagógiai-módszertani kérdésekre kevesebb figyelmet fordított. Anyagából a magyar tanítóképzés megoldatlanságát bíráló cikk emelkedett ki (Kormos Gerő: *Magyar tanítóképzés Podk. Ruszban.* 1929, 6—8. sz.)

Három évvel a *Magyar Iskola* megszűnése után új pedagógiai-tanügypolitikai lap indult Beregszászon, s ez a Czabán Samu szerkesztette kommunista szellemiségű *Új Korszak* volt. Két évfolyamot ért csak meg (1934—35), a második évfolyamában folyamatosan foglalkozott a szovjet iskolaüggyel és pedagógiával. Közzétette a Nemzetközi Tanítóegyesület antifasiszta felhívásait és népszerűsítette a népfrontos kulturális mozgalmakat. A Szlovenszkói Általános Magyar Tanítóegyesület többször támadta, de az új, haladóbb szervezet létesítéséért folytatott harca eredménytelen maradt.

Az Érsekújvárott, 1929—1933 között Dinnyés Károly, Villand János és Csongrády Árpád szerkesztésében megjelenő *Világosság* katolikus oktatásügyi folyóirat volt. Első évfolyama nívósan indult: többek között Bartók Béla, Kemény Gábor tanulmányait közölte és figyelemre méltó művelődéstörténeti írások jelentek meg benne Alapy Gyula és Haiczl Kálmán tollából. A további évfolyamokban aztán egyre inkább a felekezeti türelmetlenség lett úrrá, és a lap mereven szembehelyezkedett a felekezeti iskolák tanítóinak személyi államosításával is, pedig azzal a katolikus tanítóság zöme egyetértett. Meg kell jegyezni, hogy a református papság, melynek oktatásügyi nézeteit a *Református Egyház és Iskola* c. központi lap fejezte ki, a fenti kérdésben pozitív magatartást tanúsított.

A pedagógiai sajtó szomszédságába s ezáltal a politikai sajtó szélesebb körébe vonható az ifjúsági sajtó is.

A szintén nagyszámú, de többségükben rövid életű ifjúsági lapok közt a főiskolás ifjúsági mozgalmak lapjai a legismertebbek (*Baráti Szó, Forrás, Jövő, Jövők, Magyar Diákszemle, Református Élet, Új Élet, Vetés*). Ezekhez hasonlóan igen népszerű volt a Magyar Fiatalok Szövetségének népfrontos lapja, a *Kéve*. — A kommunista ifjúsági lapok nagy száma (*Dolgozó Fiatalság, Fiatal Dolgozó, Ifjú Előre, Az Ifjú Gárda, Kommunista Ifjűmunkás* stb.) azzal magyarázható, hogy a sűrű lapbetöltések után az új kezdeményezés többnyire csak új címmel indulhatott. Érdekes kommunista ifjúsági lap volt a *Katona* (1932—1937), mely alcímében „katonaruhába öltözött dolgozók harci lapja”-nak ne-

vezte magát. — Katolikus munkás- és parasztfiatalok részére a katolikus vidékeken nagy tért hódító Szlovenszkói Katolikus Ifjúsági Egyesület (SZKIE) *Ifjúságunk* (1933–1937) címen adott ki lapot. — A középiskolás és cserkészlapok közül a *Sarló* fejlődésében nagy szerepet betöltő *A Mi Lapunk* és az *Indulás* a legjelentősebbek. Ismertebb középiskolás lapok még: *Ex VI*, *Juventus*, *Szülőföldünk*, *Táborút*, *Turul*, *Vakáció* stb. — A gyermeklapok közül (*Gyermekvilág*, *Az Én Lapom*, *Jó Barátom*, *Szivárvány*, *Tanulók Lapja* stb.) a Komáromban kiadott *Szivárvány* (1929–1938) volt a legelterjedtebb. Néhány napilap és hetilap időnként gyermek-mellékletet is kiadott (pl. a *Fiatál Dolgozó* a *Vörös Pionírt*, a *Prágai Magyar Hírlap* a *Kis Magyarok Lapját*, a *Kassai Újság* az *Ifjú Világot* stb.).

Tágabb értelemben a politikai sajtóba tartozik az egyházi-felekezeti sajtó is. Ebben a katolikusok részesedése volt a legnagyobb (*Katolikus Egyházi Lapok*, *Katolikus Lelkipásztor*, *Katolikus Nő*, *Katolikus Akció*, *Katolikus Értesítő*, *Katolikus Figyelő*, *Krisztus Királysága*, *Szűz Mária Új Virágos Kertje*, *Új Szív*, *Világosság* stb.). Református egyházi lapok: *Kis Tükör*, *Összefogás*, *Református Egyház és Iskola*, *Református Sion*, *Református Világszemle* stb. Evangélikusok: *Evangélikus Lap*, *Luther* stb. Zsidó felekezeti lapok: *Az Útmutató*, *Zsidó Hírlap*, *Zsidó Szó*, *Zsidó Újság*. Az ifjúsági és gyermeklapok között is voltak felekezeti és hitbuzgalmi jellegűek; a katolikusoknál a *Hajnal* (1924), *Ifjúságunk*, *Katolikus Ifjú*, *Kis összefogás*, *Napsugár Levente*, *Órálló*, *Szívgyárdista*; a reformátusoknál: *Református Ifjú*, *Református Leány*; az evangélikusoknál: *Orgonaszó*.

II.

Az irodalmi és kritikai folyóiratok száma a masaryki–beneši köztársaság idején meghaladta a harmincat, de a többségük dilettáns színvonalú vagy rövid életű volt. Itt is előfordult, hogy egy időben öt-hat irodalmi lap is megjelent, de a politikai-világnézeti megosztottság következtében és az irodalmi élet szervezetlensége és anyagi ellátatlansága miatt sohasem volt közöttük olyan, amely az egész kisebbségi irodalmat objektív és korszerű értékelő-válogató módszerrel át tudta volna fogni.

Irodalmi-kritikai lapok már a kisebbségi társadalom belső formálódásának kezdeti szakaszában, az államfordulat utáni első években, 1919–1923 között keletkeztek. Közülük magasan kiemelkedett a *Tűz* és a *Nemzeti Kisebbségek*.

Az 1921–1923 között Pozsonyban, majd Bécsben megjelenő *Tűz* polgári humanista és internacionalista szellemiségű lap volt. Emigráns szerkesztője, Gömöri Jenő Tamás „az egyetemes kultúra magyar nyelvű folyóiratának” nevezte és eszmei célkitűzéséként a békének, az „ember-politikának” a szolgáltatást és a militarizmus s a háború elleni harcot hirdette meg. Ezt a szellemet képviselték a lap nagyszerű ankétjai: a korabeli magyar irodalom fejlődési problémáiról (a Nyugat-eszmények és az avantgardizmus szemszögéből felvetve) és az európai kultúra jövőjéről; ezeken az ankétokon neves magyar és külföldi személyiségek vettek részt (Balázs Béla, Barta Sándor, Ignotus, Lengyel József, Lesznai Anna, Mácza János, Sinkó Ervin — Bertrand Russel, Sigmund Freud, Galsworthy, Andersen-Nexö, Theodor Dreiser, Max Brod stb.). A lappal kapcsolatot tartott a francia Romain Rolland és Barbusse és a szlovák Štefan Krčméri és Martin Rázus; az utóbbiak azokra a felhívásokra, „szóza-

tokra” reagáltak, amelyekben Gömöri „az öt országban élő, ötfelé szakadt magyar íróknak valamely formájú — mégpedig az új országok új viszonyait mindenben respektáló és a háború és forradalmak után új embermentalitás alapjaira támaszkodott — tömörülését” vetette fel, és a csehszlovák — magyar kulturális kapcsolatok kialakítását és elmélyítését szorgalmazta. A *Tűz* a szerkesztőség Bécsbe való helyezése után is elsősorban a csehszlovákiai magyar olvasóközönségre támaszkodott, és ennek megfelelően hatékonyan közreműködött kisebbségi irodalmunk kibontakoztatásában, a tehetséges írók kiválasztásában, összefogásában és a dilettantizmus elleni harcban. Korai elhalása nehézségek közt alakuló irodalmi életünkben hosszú ideig érezhető hiányt jelentett.

Az 1922-ben Pozsonyban induló és néhány szám után elhaló *Nemzeti Kisebbségeket* ugyancsak emigráns író, az első irodalmi szakaszunkban igen tevékeny Antal Sándor szerkesztette. Ennek az irodalmi és kisebbségpolitikai folyóiratnak tekintélyes terjedelmű (55—60 oldalas) számai voltak, s néhány jelentős írást német nyelven is közölt. A szerkesztő a csehszlovák állam iránti lojalitást össze tudta egyeztetni a kirívó kisebbségi sérelmek orvoslásával; egyik cikkében (*Egy új Csák Máté*, 3. sz.) egy basáskodó magyarellenes megyefőnököt pellengérezett ki, egy másikban (*Nyílt levél a Színház ügyében Szlovenszko teljhatalmú miniszteréhez*, 3. sz.) a diszkriminált kisebbségi színjátszás érdekében emelt szót; sokat foglalkozott a hazai és külföldi szórványzsidóság nemzeti problémáival is. A lap az irodalomnak is nagy figyelmet szentelt, a versekkel többek közt Sebesi Ernő és Szucsich Mária, folytatásos regénnyel Antal Sándor, irodalomtörténeti és kritikai írásokkal Gaál Gábor, Kázmér Ernő és Dénes Zsófia szerepeltek benne.

A többi úttörő irodalmi-kritikai folyóiratból a rövid létezés vagy a dilettáns színvonal miatt egy sem vált jelentőssé. Közülük a komáromi *Holnap* (1919) és *Vagyunk* (1920) csak két, illetve tizenkét számot, a pozsonyi *Korzó* (1919—1920) pedig 24 számot ért el. A valamivel hosszabb életűek közül a *Mátyusföldi Lapok* (1919—1921) Galántán, a *Képes Világ* (1919—1921), *Tavaszi* (1919—1921), *Revü* (1919—1922) és *Hajnal* (1921—1922, 1927) Pozsonyban jelentek meg. Külön említjük a pozsonyi Toldy Kör *Új Auróra* c. irodalmi almanachját, mely 1922-től 1932-ig jelent meg és válogatási mércéje alacsonyága miatt az igényesebb irodalmi körökben a dilettantizmus mintapéldányának számított.

1923 és 1925 között új folyóirat nem indult, s így a korábbi lapok elhalása miatt 1924—25-ben csak az *Új Auróra* jelent meg. Néhány konzervatív vezető ember, élükön Jankovics Marcellel, *Magyar Jövendő* címen akart folyóiratot létesíteni, de ezt a tervet a fiatal Mécs László a *Kassai Napló* 1924. évi 17. számában közzétett nyílt levelében a konzervatív dilettantizmus új próbálkozásának minősítette, és kíméletlen kritikájával meg is hiúsította. Anyagi eszközök hiánya miatt nem volt sikeres a fiatal írók (Fábry, Földes, Vozári, Mécs stb.) akkori kísérlete sem; ők *Kék Madár* címen tervezték a lapjukat.

A húszas évek második felében indult folyóiratok közül irodalmunk fejlődésében kettős töltött be jelentős szerepet, a *Képes Hét* és az *Új Szó*.

A *Képes Hét* c. lap tulajdonképpen a *Prágai Magyar Hírlap* vasárnapi mellékletének önállósítása volt. 1928 októberétől 1930 februárjáig jelent meg Győry Dezső szerkesztésében. Győry egyik jelentős kezdeményezése a nevesebb kisebbségi írókról (többek között Fábry Zoltánról is) írt portrék sorozatos közlése volt. Az írók haladó szempontú kiválogatása miatt a *Prágai Magyar Hírlap* és *Képes Hét* gazdái a sorozatot félbeszakították, Győryt a szerkesztő-

ségből leváltották és nem sokkal később a lapot ismét a napilap vasárnapi mellékletévé állították vissza.

Az 1929-ben, majd két évi szünetelés után 1932–33-ban Pozsonyban megjelent *Új Szó* a két háború közti korszak egyik legszínvonalasabb folyóirata volt. Szerkesztője, az emigráns Barta Lajos „irodalmi, művészeti és társadalmi folyóiratnak” tüntette fel, de anyagában a társadalom- és kultúrpolitikai közlemények voltak a legértékesebbek, s ez a lapnak a társadalmi-világnézeti szemle jellegét kölcsönözte. Eszmei orientációja az I. évfolyamban még tág, a baloldaliság széles skáláját felölelő volt; ekkor többek között olyan írásokat is közölt (Kurt Heller és Dombi Bálint tollából), amelyek a „marxi kereszténység” Németországban és Ausztriában elterjedt mozgalmáról pozitív értékelést adtak. A marxista irányban történő fokozatos kikristályosodás aztán a II. évfolyamtól kezdve következett be, és ez elsősorban a szovjet társadalommal és kultúrával foglalkozó nagyszámú cikkben és tanulmányban, valamint a következő antiklerikalizmusban tükröződött vissza. A lap, melynek létét Balogh Edgár szerint Barta a sarlóskra alapozta, a Sarló fejlődésében is fontos állomást jelentett. Azok az elvi jelentőségű állásfoglalások (elsősorban a Balogh Edgár által írt *Az új nemzedék szava*), melyek az alakuló mozgalom további útját döntő mértékben meghatározták, főleg itt jelentek meg.

Az 1925–1930 között indult többi folyóirat közül a kassai *Magyar Élet* (1926, 1. szám) és a pozsonyi *Este* (1926, 15. szám) és *Fáklya* (1929, 5. szám) a gyors elhalásuk miatt nem tudták a formájukat kifutni, a Farkas István által szerkesztett ipolyási *A Hét* c. lapot (1929–1934) pedig a dilettánsok diszkreditálták. Érdekes kezdeményezésnek tekinthetők viszont a Kázmér Ernő által szerkesztett pozsonyi *Irodalmi Élet* (1927–1928, 7. szám), melyet Weisz Lajos könyvkereskedő adott ki és az eperjesi *Irodalmi Szemle* (1928–1930, 2. szám), melynek Ungár Ernő könyvkereskedő volt a kiadója és szerkesztője. A túlságosan rövid életű és felerészben könyvhirdetéseket, jegyzékeket tartalmazó két lapocska fő célja az volt, hogy a lapkiadó könyvkereskedők áruját kelen-dővé tegye, de ezt a célt mindkét lap színvonalas recenziók közlésével és a kisebbségi magyar irodalom népszerűsítésével igyekezett elérni. A *Könyvbarátok Szemléje* (1926–27) a Kazinczy Könyvbarátok Társaságának időszaki tájékoztatója volt. Kassán jelent meg igen szórványosan, és a szerkesztője Darkó István volt. Hírt és ízelítőket adott a berlini Voggenreiter Verlag készülő kisebbségi kiadványairól és kis számban más cikkeket, szépirodalmi anyagokat is közölt.

Irodalmi sajtónk fejlődésében a harmincas években élénk fellendülés tapasztalható. Ebben az időszakban 12 irodalomkritikai jellegű folyóirat indult útnak és a többségük színvonalas volt.

Elsőként a Fábry Zoltán által szerkesztett *Az Útról* szólunk, amely 1931-től 1936-ig jelent meg, a sűrű elkobzások miatt igen szórványosan és többnyire a cenzúra fehér foltjaitól tarkítottan. A Stószon lakó Fábry a postán keresztül érintkezett a Pozsonyban működő szerkesztőséggel, amelynek a Rotor és Bot Aladár álneveket használó Roth Imre és Kassai (Goldhammer) Géza voltak a legaktívabb tagjai, s a szerkesztésben hosszabb ideig a sarlós Balogh Edgár is részt vett. *Az Út* a cseh *Tvorbához* és a szlovák *DAV*-hoz hasonlóan a Csehszlovákia Kommunista Pártja kultúr- és irodalompolitikáját képviselte, de a hazai napi politika kérdéseinek és a nemzetközi élet mozgásának is állandó és intenzív figyelmet szentelt. A belföldi és külföldi politikai események közül a lap indulásával egybeeső kosúti események, később a Sallai–Fürst-per, a

Dimitrov-per, Rákosi-per és az amszterdami háborúellenes nemzetközi kongresszus kaptak nagyobb publicitást, 1933-tól kezdve pedig a lap politikai érdeklődése egyre nagyobb mértékben a világveszéllyé vált hitleri fasizmusra terelődött át. Az irodalmi és kritikai anyagokat Fábry a munkás- és parasztolvasók igényeihez szabta, s ennek megfelelően a napi politikai és osztályharc céljait közvetlenül szolgáló „valóságirodalmat” favorizálta a lapban. A valóságirodalom rappista szellemű koncepcióját több írásában elméletileg is kifejtette és a kritikák, kritikai glosszák hosszú sorában érvényesítette. A mereven és kizárólagosan alkalmazott koncepció miatt *Az Út* hazai írógárdája — Forbáth Imre kivételével — csak a „valóságírókra” és munkáslevelező írókra korlátozódott (Bányai Pál, Dömötör Teréz, Háber Zoltán, Morvay Gyula, Sellyei József stb.). Rajtuk kívül azok a vezető sarlósok írtak a lapba, akik átmenetileg vagy tartósan a munkásmozgalomhoz csatlakoztak (Balogh Edgár, Dobossy László, Horváth Ferenc, Jócsik Lajos, Lőrincz Gyula, Peéry Rezső, Terebessy János, Zsolt László). Az emigráns és a magyarországi írók közül Balázs Béla, Gereblyés László, Gergely Sándor, Hidas Antal, József Attila, Illyés Gyula szerepeltek, Erdélyből pedig Szilágyi András. A lap a szovjet politika és kultúra alakulását állandóan szemmel tartotta és ilyen jellegű írásokat többek közt Július Fuéktól és Egon Ervin Kisch-től közölt.

Az aktivista politikát támogató kisebbségi csoportok fő kulturális bázisa a harmincas években a Masaryk elnök milliós adományából létesített Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság (közkeletű nevén: Masaryk Akadémia) lett. Ez a társaság nem tudta teljesíteni a hozzá fűzött reményeket, s végül csődbe jutott, de a harmincas évek első felében a könyv- és lapkiadás terén még jelentős eredményeket ért el, s *Magyar Figyelő* néven negyedévi folyóiratot is kiadott.

A Pozsonyban 1933–1935 között Maléter István, Szerényi Ferdinánd és Surányi Géza szerkesztésében megjelent lap az irodalmi-kritikai anyagon kívül tudományos értekezéseket is közölt. Irodalmi és tudományos anyagát a lehetőségekhez képest elég jól válogatta meg, de a megszerkesztésükkel, elrendezésükkel keveset törődött. Szabálytalan időközökben megjelent és többnyire összevont testes számai a heterogén anyagot ömlesztve hozták. Írói gárdája — a kommunisták és keresztényszocialisták kivételével — az összes színvonalasabb író felölelte. A szép számú kritikák, esszék és recenziók közül a legtöbb és legjelentősebb Szalatnai Rezsőtől származott (pl. a Győrről és Vozárról készített átfogó portrék), a tudományos értékű dolgozatok javát pedig Sas Andor írta (*Munkácsi barokk, Comenius és a Rákócziak, Pozsony múltjából* stb.). Sas mellett Orbán Gábor, Krammer Jenő, Szalatnai, Szerényi, Peéry Rezső, Maléter István és Florián Károly szerepelt még tudományos jellegű írásokkal. A lap a csehszlovák–magyar kapcsolatok rendszeres ápolását is feladatának tekintette és ebben a kérdésben alapvető elméleti-módszertani útmutatást közölt Szalatnaitól (*Jegyzetek a cseh–szlovák–magyar szellemi együttműködésről*). A szlovák és a cseh irodalomból több fordítás jelent meg, s Szalatnai és Sas rendszeresen írtak a jelentősebb irodalmi és tudományos kiadványokról. A lapnak állandó rovata volt a Krónika, mely a Társaságnak és osztályainak tevékenységéről részletes tájékoztatást nyújtott.

A jobboldali ellenzéki pártok kultúrpolitikai vonalán a harmincas évek elején szintén volt egy akció az irodalmi erők összefogására. Ez a Szent-Ivány József által kezdeményezett és Szentiváni Kúriának nevezett kísérlet a fő célját: az Erdélyi Helikonhoz hasonló stabil írószervezet és kiadványállalat léte-

sítését nem tudta megvalósítani, de a könyv- és lapkiadás terén azért számottevő eredményeket is produkált. Két folyóirat, az *Új Munka* és a *Magyar Írás* ennek a kezdeményezésnek a nyomán született.

Az *Új Munkát* a *Prágai Magyar Hírlap* ismert belső munkatársa, Szvatkó Pál indította el 1931 áprilisában azzal a céllal, hogy a baloldali és a jobboldali írók javát közös irodalmi frontba fogja össze. A megjelent egyetlen szám nagy feltűnést keltett és Magyarországról Móricz Zsigmond, Komlós Aladár, Márai Sándor és Schöpflin Aladár lelkesen üdvözölték. Kimondott jobboldali író nem szerepelt benne, munkatársai között voltak viszont a kommunista Forbáth Imre (*Az új orosz próza* c. tanulmánnyal), a Sarló egyik szocialistája: Horváth Ferenc, s a polgári baloldali és humanista írók olyan képviselői, mint Győry Dezső, Krammer Jenő, Neubauer Pál, Sándor Imre, Vozári Dezső. Szvatkó Fábryt is szeretete volna munkatársként megnyerni, de az a felkérést elutasította. A lap a megjelent szám remek színvonala ellenére reménytelen vállalkozás volt, mert a világnézeti ellentétek előbb-utóbb megoldhatatlan helyzetet teremtettek volna számára. Mindezt érezte a keresztségű is, és a *Morituri te salutant* c. vezércikkben keserűen, cinikusan elparentálta a lapot, melytől aztán nemcsak az ultrakonzervatív Szüllő Géza, hanem a liberális Szent-Ivány József is elhatárolta magát.

Az *Új Munka* kudarca miatt érzett csalódást az egy évvel később indult *Magyar Írás* igyekezett elosztatni. Ez a Darkó István, Simon Menyhért és Szombathy Viktor szerkesztésében 1932–1937 között megjelent színvonalas folyóirat a Szentiváni Kúria intencióinak szellemében már csak a polgári írók koncentrációját tűzte ki célul. A következetesen szocialista írókon (Fábry, Forbáth, Bányai Pál, Háber Zoltán stb.) és a jobboldali megfontolásból elhatárolódó Mécs Lászlón kívül maga köré tömörítette a kisebbségi írók zömét, s munkatársai közé tartoztak az olyan polgári baloldaliak is, mint Jarnó József, Sáfáry László, Szabó Béla, Szalatnai Rezső. Magyarországról többek között Csuka Zoltán, Féja Géza, Kodolányi János, Móricz Zsigmond, Simándy Pál, Sinka István, Szabó Lőrinc, Szabó Pál, Erdélyből Bartalis János, Szentirmai Jenő és Tamási Áron írásai jelentek meg. A lap a kisebbségi irodalmi és kulturális fejlődés kérdéseit állandóan napirenden tartotta és több nagyszabású tanulmányban, felmérésben elemezte (Kovács Endre: *A szlovenszkói magyar irodalom sorsa*; Féja Géza: *Szlovenszkói magyar kultúra és kultúrunka*; Nagy Barna: *Képzőművészet Szlovenszkón*; Z.: *A szlovenszkói magyar tudományos munka hiányai*; *A magyar színészet problémái Szlovenszkón és Ruszinszkón* stb.). A szlovák és a cseh irodalmi élettel való kapcsolattartás is rendszeressé vált, s a versfordítások gyakori közlése és a Farkas István által folyamatosan végzett folyóiratszemle mellett több recenzió és néhány nagyobb felmérő tanulmány is megjelent a szlovák és a cseh irodalomról. Az utolsó évfolyamokban a lap irányításában a keresztényszocialista befolyás túlsúlyba jutott, s a színvonal visszaesett.

A harmincas évek további színvonalas folyóiratai közül a *Magyar Írás*on kívül még az *Új Szellem* tartozott szorosabban az ellenzéki pártok érdekkörébe, de közel álltak hozzájuk az *Új Élet* és a *Magyar Minerva* is. A *Tátra* folyóirat viszont az indulásakor radikális polgári szellemiséget képviselt.

Az *Új Szellem* c. kultúrpolitikai szemle szépirodalmi anyagokat nem közölt, de állandó és gazdag könyvszemléi alapján az irodalmi-kritikai lapok közé is be lehet sorolni. Prágában, 1937–1938-ban havonta kétszer jelent meg Szvatkó Pál szerkesztésében. Szvatkó a lapot az ellenzéki pártok egyesülése után

alapította, s a fő célja az volt, hogy a baloldaltól minél több író átfordítson az ellenzék táborába. A lap igen magas színvonalú volt, és a kiemelkedő magyarországi írók, tudósok, publicisták egész sora is publikált benne (Babits Mihály, Bálint György, Bóka László, Boldizsár Iván, Féja Géza, Halász Gábor, Ignó Pál, Illyés Gyula, Kniezsa István, Kodolányi János, Márai Sándor, Ortutay Gyula, Reményik Zsigmond, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán stb.).

Az *Új Élet* a csehszlovákiai magyar főiskolás ifjúsági mozgalom katolikus szárnyának, a Prohászka Körnek havi folyóirata volt. Kassán, 1932 és 1944 között jelent meg, s szerkesztésében többek között Rády Elemér, Sinkó Ferenc, Ikvay László és András Károly váltották egymást. Világnézeti korlátai között jól szerkesztett és széles tájékozódási lapnak, a neokatolicizmus képviselőjének számított. Nemcsak az ifjúság körében, hanem a katolikus értelmiség szélesebb rétegeiben is népszerű volt. A hazai katolikus közírók közül főleg Pfeiffer Miklós, Ikvay Pfeiffer László, Eszterházy Lujza, Sinkó Ferenc, Rády Elemér, Czvank László, Hantos László, András Károly stb. írtak bele, Magyarországról Posszonyi László, Aradi Zsolt, Balla Borisz, Bálint Sándor, Ölvedi János, Semetkay József stb. „Társadalmi, világnézeti és kritikai” folyóiratnak tőntette fel magát és a szépirodalom műfajaiból csak verseket közölt. Kritikai rovata viszont igen gazdag volt, s vezető kritikusa, Vájlak Sándor a könyvkritikái és íróportréi mellett a kisebbségi kulturális és tudományos életéről is alapos elemzéseket írt. Gyakran mutatott be szlovák és cseh költőket is (Vajanský, Krasko, E. B. Lukáč, Jesenský, V. Beniak, Dilong, Hlbina, Wolker, Březina, Frňa Šrámek). A lap katolikus szellemű humanizmusa és toleranciája a negyvenes években, András Károly szerkesztése idején törést szenvedett, és teret kapott benne az antiszemitizmus.

A konzervatív szellemiségű *Magyar Minerva* 1945 előtt a leghosszabb életű irodalmi-kritikai folyóiratunk volt. Pozsonyban, 1930 májusától 1939 márciusáig Reinél János és Walla Frigyes szerkesztésében jelent meg. Az *Új Auróra* dilettáns íróinak felkarolása miatt irodalmunk fejlődésében nem játszott pozitív szerepet, jelentős érdeme volt viszont az, hogy az erdélyi és jugoszláviai testvéri kisebbségi irodalmakat neves írók (Bartalis János, Berde Mária, Dsida Jenő, Kacsó Sándor, Molter Károly, Reményik Sándor, Csuka Zoltán, Farkas Geiza, Szenteleky Kornél stb.) szerepeltetésével mutatta be. Magyarországról Weöres Sándor, Takáts Gyula, Pusztai Sándor írtak bele, Amerikából pedig a pozsonyi származású Reményi József, akinek *Egy amerikai író naplójából* címmel állandó rovata volt. A szlovák és a cseh irodalommal való kapcsolat ápolását Farkas István rendszeres folyóiratszemléi és Petneházy Ferenc és Sipos Győző versfordításai szolgálták.

A Pozsonyban, 1937 júniusától 1938 júniusáig megjelenő *Tátra* folyóirat a Tátra Könyv-, Lapkiadó és Könyvkereskedelmi Részvénytársaságnak, valamint a Csehszlovákiai Magyar Irodalmi Szövetségnek közös létesítménye volt. Addig, amíg a kitűnő író, Tamás Mihály volt a szerkesztője, határozott polgári demokratikus szellemiség és kritikai igényesség jellemzik a lapot. A hazai szépírók, esztéták és publicisták közül főleg Darkó István, Egri Viktor, Gömör János, Győry Dezső, Sebesi Ernő, Ásguthy Erzsébet, L. Kiss Ibolya, Brogyányi Kálmán, Dobossy László, Szalatnai Rezső írtak bele, Magyarországról pedig Féja Géza, Hont Ferenc és Mórócz Virág. 1938 áprilisában a jobboldali ellenzéki pártok kulturális uszályába tartozó Irodalmi Szövetség döntő befolyást szerzett a lapnál, és Tamás Mihály helyére a konzervatív és dilettáns

Földes Györgyöt nevezte ki szerkesztőnek. Földes vezetése alatt az utolsó három szám színvonalát az elszaporodott dilettáns írások lerontották.

A harmincas években keletkezett többi irodalmi-kritikai lap közül csupán öt számot ért el a Surányi Géza által szerkesztett szociáldemokrata beállítottságú *Ma* (1933) és két számot a sarlós Kardos Ferenc és Barta Lajos által szerkesztett pozsonyi *Képes Újság* (1934). A Kassán, 1934–1935-ben szórványosan megjelenő *A Hét* teljesen dilettáns volt. Elégge ellepték a dilettánsok Farkas István Ipolyságon kiadott havi folyóiratát, a *Magyar Családot* (1934–1938), melynek utolsó évfolyamaira az antiszemita hang is jellemző volt.

III.

A kulturális sajtóba az irodalmi lapokon kívül a tudományos, ismeretterjesztő, művészeti, humoros- és sportlapok tartoznak. Ezek száma a polgári köztársaság idején szintén figyelemre méltó volt, de hosszabb életű orgánus ritkán akadt közöttük.

A már tárgyalt irodalmi-kritikai folyóiratok közül tudományos anyagokat nagyobb mennyiségben csak a *Magyar Figyelő* közölt, de alcímében néhány más lap (így például a *Magyar Minerva* és a *Vagyunk* is) tetszelegve használta a „tudományos” jelzőt. Szorosabb értelemben vett tudományos folyóiratoknak csak a *Közlemények Szepes Vármegye Múltjából* című történelmi almanachot és az első *Nemzeti Kultúrát* lehet tekinteni. A kisebbség tudományigényével fellépő második *Nemzeti Kultúra* (1938, 1. szám) már nem tudott kibontakozni.

A *Közlemények Szepes Vármegye Múltjából* című lőcsei lap még 1909-ben, a Szepes megyei Történelmi Társulat közlönyeként indult, s 1914-től évkönyvvé változott. Az államfordulat utáni időben csak szórványosan jelent meg (1919, 1921, 1923, 1926, 1932, 1934) és a szerkesztői Förster Rezső, Hajnóci R. József és Kőszeghy Elemér voltak. 1921-től német és szlovák címe is volt, s 1923-ban, 1926-ban és 1932-ben német és szlovák nyelvű szövegek is voltak benne. Az 1934-es szám viszont már teljesen német nyelvű és német című volt (*Mitteilungen aus der Vergangenheit der Zips*).

A Komáromban, 1933–1935 között kéthavonként megjelent *Nemzeti Kultúra* a Szlovenszkói Magyar Kultúregyesület (SZMKE) tudományos szemléje volt és Alapy Gyula szerkesztette. Munkatársai többnyire a szerkesztőhöz hasonló konzervatív szellemű és szorgalmas műkedvelő történészek voltak (Csákos József, Ethey Gyula, Fullajtár Ernő, Haiczl Kálmán, Karsay Ervin, Kemény Lajos, Magyar Győző, Noszkay Ödön, Szabó Adorján, Takách Menyhért, Wick Béla stb.). A legtöbbet publikálók közül Alapy a cseh–magyar történeti kapcsolatokkal, Komárom múltjával és Csallóköz néprajzával foglalkozott, Ethey a Vág völgyének, Haiczl Érsekújvárnak és Párkánynak a múltját kutatta, Wick érdeklődése pedig Kassa műemlékeire irányult.

Az ismeretterjesztő sajtó a polgári köztársaság idején eléggé széles skálán mozog. Elsősorban az olyan tipikus ismeretterjesztő lapok tartoznak bele, mint a turisztikai *Kárpátok* (1934–1937) és *Természetbarát* (1937–1938), a turisztikai-irodalmi *Új Társaság* (1925–1928), a háztartási és kertgazdálkodási ismereteket közlő *Nagyasszony* (1926–1935) és a technika új, nagy vívmányait népszerűsítő *Rádió Újság* (1920–1932), *Autó és Sport* (1930–1937) és *Repülésügy* (1926–1938). Ezekhez hasonlítható, de exkluzívabb ismeret-

körre szorítkozik a grafológiai *Szfinszk* (1920, egy szám). A közelebbi figyelmet a szervezett népművelést szolgáló Magyar Vasárnap és Közművelődés- Könyvtárélet érdemli meg.

A Komáromban 1931-ben, majd 1934–1938 között Alapy Gyula és Szombathy Viktor szerkesztésében megjelenő *Magyar Vasárnap* a Szlovenszkói Magyar Kultúregyesület (SZMKE) ismeretterjesztő és irodalmi folyóirata volt. Az SZMKE-tagság s azon belül főleg a falusi lakosság részére készült, és ennek megfelelően ismeretterjesztő anyagában a mezőgazdasági jellegű írások domináltak. Az *Ismerjük meg Szlovenszkrét* című rovatban főleg Tichy Kálmán és Manga János értékes néprajzi írhetésű cikkei találhatók. Az SZMKE-központ és a körzeti titkárságok munkájáról, az országos közgyűlésekről és a helyi szervezetek tevékenységéről a Szervezeti Hírek rovat adott folyamatos tájékoztatást. A lap a falusi orientációjához híven felkarolta az autodidakta parasztírókat: Csontos Vilmost, Sass Jánost és Veress Vilmost. Irodalmi profiljára egyébként a konzervatív ízlés és régi vágású didakticizmus volt jellemző.

A *Közművelődés-Könyvtárélet* a magyar községi könyvtárak, járási közművelődési testületek és helyi bizottságok havi közlönye volt. Komáromban, 1935–1936-ban mindössze négy száma jelent meg, s a szerkesztői Nagy Barna és Iványi Géza voltak. A községi közkönyvtárakat és a járási közművelődési testületekbe és helyi bizottságokba bekapcsolódott kulturális egyesületeket látta el a szükséges információkkal, a népművelésben felhasználható könyvek ismertetésével stb.

A művészeti sajtóban a színházi lapok voltak a legszámasabbak: *Kassai Színházi Újság* (1921–1923), *Magyar Színház* (Komárom, 1920, egy szám), *Revü* (Kassa, 1922, három szám), *Színház* (Kassa, 1923–1925), *Színház* (Pozsony, 1920–1936), *Színház és Mozi* (Pozsony, 1922, kilenc szám), *Színház és Sport* (Kassa, 1923, négy szám), *Színházi Hét* (Pozsony, 1919–1920), *Szlovenszkói Színházi Élet* (Pozsony, 1920–1936). Közülük jobb színvonala és színikritikai aktivitása csak a *Kassai Színházi Újságnak*, a *Színház és Mozinak*, a kassai *Színháznak* és a Szlovenszkói *Színházi Élet* első évfolyamainak volt. A szlovákiai magyar hivatásos színjátszás diszkriminált helyzetének megfelelően nem egész évben, hanem csak a rövid, három-három hónapos pozsonyi, illetve kassai színházi idény alatt jelentek meg. Volt egy *Műkedvelő* című színházi és irodalmi lap is, amely Dunaszerdahelyen, 1920–1923 között rendkívül szórvaányosan jelent meg Szeiff Géza szerkesztésében.

A két képzőművészeti lap közül a kétnyelvű *Pressburger Bildende Kunst-Pozsonyi Képzőművészet* csak néhány számot ért el 1920-ban. Hosszabb pályát futott be viszont a *Forum*, mely Pozsonyban, 1931–1938 között és Szőnyi Endre szerkesztésében jelent meg. Indulása után néhány hónapig háromnyelvű (magyar–német–szlovák), azután 1937 végéig kétnyelvű (magyar–német), 1938-ban pedig már csak német nyelvű volt. 1933-tól 1937-ig a Magyar Tudományos, Irodalmi, Művészeti Társaság lapjának számított. Kitűnő színvonalú orgánium volt, az érdeklődése az építészet és képzőművészet mellett a film- és fényképművészetre, s a lakáskultúrára is kiterjedt, s több művészetelméleti tanulmányt is közölt. A sokat publikáló szerkesztő mellett legaktívabb magyar munkatársai Brogyányi Kálmán, Peéry Rezső, Szalatnai Rezső és Szalatnai Artúr voltak.

A zeneművészet, énekkultúra terén a Csehszlovákiai Magyar Dalszövetség hivatalos lapját, a Pozsonyban 1935–1937-ben megjelenő *Magyar Dalunkat* tartjuk számon. Negyedévi folyóirat volt és Boross Béla szerkesztette. A moz-

galmas szlovákiai zenei életet és benne a magyar vonatkozású eseményeket a napilapok (különösen a *Híradó*) mellett a jobb hetilapok is figyelemmel kísérték. A Masaryk Akadémián a művészeti osztálynak zenei részlege is volt, s annak működéséről a *Magyar Figyelő* folyóirat Krónika rovata számolt be.

A humoros lapoknak a kulturális sajtónkban való szépszáma jelenlétét főleg azért tartjuk jelentősnek, mert ezek a humor és satíra eszközével a kisebbségi társadalomban gyakran felbukkanó sajátos szellemi-magatartásbeli fogyatékoságokat: a provinciális bezárkózottságot és önelégültséget, a dilettantizmussal szembeni vakságot, a messianizmust, titanizmust is sikeresen pellengezték és ezáltal szigorúbb önismeretre neveltek. Ezt a pozitív tendenciát és hatást látjuk legszínvonalasabb humoros lapunknál, a *Vizeslepedőnél*, mely annak ellenére, hogy politikailag közelállt a jobboldali ellenzéki pártokhoz, alaposan kifigurázta az ő érdekkörükbe tartozó szellemi-irodalmi kezdeményezések fonákságait is. A további humoros lapok (*Eleven Újság*, *Figaró*, *Futár-Stefi*, *I—Á*, *Imposztor*, *Móricka*, *Nevető Frigó*, *Nyúl*, *Az Ojság*, *Pletyka*, *Stefi*, *Zenészeti Lapok*) közül még a *Stefi* (1925—1926), a *Futár-Stefi* (1926—1927) és a *Nyíl* (1926) emelkedett ki.

A sportújságok (*Hétfői Kurír*, *Képes Sportlap*, *Roham*, *Sport Revű*, *Sport-hírek*, *Sportvilág*, *Sport Világ*, *Szlovenszkói Sport Hírlap*) aránylag magas számát főleg az indokolja, hogy a két háború közti időben kisebbségi magyar sportszövetségek és sportegyesületek is voltak. Az 1922-től fokozatosan kibontakozó ágazati sportszövetségeknek 1928-ban Csehszlovákiai Magyar Testnevelő Szövetség néven átfogó szervük alakult. Ebbe a Magyar Labdarúgó Szövetségen (MLSZ) kívül a Magyar Atlétikai, Tenisz, Asztalitenisz, Jég-hokky, Úszó, Birkózó és Kerékpáros Szövetség is beletartozott. Országosan ismert népszerű magyar sportegyesületek főleg a labdarúgásban voltak: a pozsonyi PTE, Törekvés, Vasas, Ligeti, az érsekújvári ÉSE, a komáromi KTC stb.

IV.

Az ún. szlovák államban, 1939 és 1945 között a magyar nyelvű sajtó mennyiségileg erősen megcsökkent. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a bécsi döntés következtében a magyar lakosság száma közel egy tizedére, 60—65 ezerre csökkent, másrészt a fasiszta államban a szabad sajtót erősen korlátozott és egységesített kötött sajtó váltotta fel. A kötött sajtórendszeren belül a magyar sajtó redukcióját diszkriminációs intézkedésekkel és a magyarországi—szlovákiai viszonylatban kialakított reciprocitás elvének alkalmazásával is fokozták.

Ami a politikai sajtót illeti, kezdetben két napilap (*Új Hírek*, *Esti Újság*) és néhány hetilap (*Nyitrávármegye*, *Nyitrámegyei Szemle*, *Szepességi Híradó*, *Új Világ*) jelent meg. Ezek a lapok még a polgári köztársaság idején keletkeztek. 1941 decemberétől aztán csak egy napilapot (*Magyar Hírlap*) és egy hetilapot (*Magyar Néplap*) engedélyeztek; az utóbbi egy régebbi keresztényszocialista lap felújítása volt.

A felsorolt politikai lapok közül az *Esti Újság* és a *Magyar Hírlap* jelentősek.

Az *Esti Újság* Herczeg Gábor pozsonyi napilapjának jogutódja volt, s 1938 novemberében vette át Somos Elemér. Keresztény humanizmus alapján szembeállt a fasizmussal, s a német és a szlovák fasiszta lapok sokszor támadták. Itt jelent meg 1939 katácsonyán Győry Dezső *Magyar Hegyibeszéd* című poémája. A lap egy ideig naponta háromszor jelent meg (reggeli, déli, esti

kiadás), s 28 oldalas vasárnapi és 60—80 oldalas ünnepi számai pótolni tudták a hiányzó irodalmi folyóiratot. Az irodalmi anyagok szerkesztője Szalatnai Rezső volt, aki Somos Elemérrel való egyetértésben igyekezett felkarolni a faji okokból üldözött írókat is. A lapot 1941 őszén a fasiszta hatóságok 4 oldalra korlátozták, majd betiltották.

A *Magyar Hírlap* Pozsonyban, 1941 decemberétől 1944 végéig jelent meg Somos Elemér szerkesztésében. Belső munkatársai többek között Peéry Rezső és Szalatnai Rezső voltak. A szlovákiai magyarság egyetlen engedélyezett pártjának, a Magyar Pártnak hivatalos lapja volt. Keresztény humanizmusaért az *Esti Újság*hoz hasonlóan sok támadásban volt része. Hétköznapi számai tíz, a vasárnapiak huszonnégy, az ünnepi számok pedig ennél jóval nagyobb terjedelműek voltak. Gazdag irodalmi rovata volt. MórícZ Zsigmond halálakor több nekrológot és emlékező írást hozott, s a MórícZ- és Ady-kultusz folyamatosan jellemző volt rá.

A régebbi irodalmi lapok közül az 1938-as évet csak a *Magyar Minerva* élte túl, de 1939 elején ez is megszűnt. A további években az irodalomkedvelő közönség igényeit az említett napilapok vasárnapi s ünnepi számai és a pozsonyi Toldy Kör naptárai igyekeztek kielégíteni. Nyitrán Dallos István szerkesztésében *Magyar Album* címmel egy almanach is megjelent, s tíz számot ért el. A 100—150 oldalnyi terjedelmű számok szabálytalan időközökben jelentek meg és az adott körülményekhez viszonyítva elfogadható színvonalúak volt.

1944 végén a megmaradt magyar sajtó beszüntette működését. Ekkor a fasiszta hatóságok támogatásával egy néhány hétig élő fasisztabarát lap (*Magyar Szó*) jelent meg.

A kisebbségi sajtó szünetelése a magyar lakosság 1945 utáni átmeneti jogfosztottsága miatt túl hosszúra nyúlt, s az új sajtó kibontakozása 1948 végétől már a szocialista kulturális és sajtópolitika körülményei között valósult meg.

TURCZEL, LAJOS

L'évolution de la presse hongroise de Tchécoslovaquie entre 1919 et 1945

La presse minoritaire hongroise qui s'est formée en Tchécoslovaquie après le changement d'État de 1918, était un produit nouveau du point de vue social et historique, mais d'après sa base linguistique et géographique on peut considérer comme son antécédent et sa tradition la presse de langue hongroise qui existait depuis 1780 à 1918, au territoire de la Slovaquie et de l'Ukraine des Carpathes d'aujourd'hui. Par suite du changement d'État de 1918, les autorités de l'État nouveau on fait cesser la plupart de la presse de langue hongroise, mais en principe rien n'empêchait de fonder des journaux nouveaux. A l'époque de la République bourgeoise, entre 1919 et 1938, plus de six cents journaux hongrois ont été créés, mais, à cause de l'oppression des minorités, des difficultés matérielles et du manque de niveau, la plupart d'eux ont cessé d'exister bientôt.

Dans la presse minoritaire de la République bourgeoise, c'était la presse politique au sens propre du mot (journaux, hebdomadaires) qui était prépondérante. Cette presse (et avec un peu moins d'accent la totalité de la presse), d'après la différenciation politique de la société minoritaire, peut se diviser en quatre groupes: communiste, celle de l'opposition de droite, activiste et indépendante. Parmi les 23 journaux, ce sont les suivants qui étaient d'un niveau élevé, du point de vue hongrois universel aussi, et actifs dans la vie littéraire et culturelle: Kassai Munkás (1919—1937) et Magyar Nap (1936—1938), communistes; Prágai Magyar Hírlap (1922—1938) et Híradó (1919—1937), opposition de droite; A Reggel (1921—1933) et Magyar Újság (1933—1938), activistes, et Kassai Napló (1919—1929 et A Nap (1927—1938) indépendants. Outre les hebdomadaires sociaux et politiques, au nombre de plus de cent, paraissaient en grand nombre des journaux spéciaux et d'intérêt collectif, et parmi eux beaucoup de journaux bilingues ou tri-

lingues (hongrois-slovaque, hongrois-slovaque-allemand). Dans le domaine de la presse de pédagogie et d'enseignement, on peut distinguer Magyar Tanító (1921-1938), Szlovenszkói Magyar Tanügy (1925-1933) et Új Korszak (1934-1935), dans la presse de jeunesse et d'enfant A Mi Lapunk (1921-1932) et Vetés (1928-1929), appartenant au mouvement de Sarló, dans la presse ecclésiastique l'organe catholique Világosság (1929-1933) et Református Egyház és Iskola (1921-1938).

L'élite de la presse culturelle a été représentée par les revues de critique littéraire. Le nombre de celles-là, entre 1919 et 1938, a dépassé trente, mais, dans l'évolution de la littérature, seulement les suivantes d'entre elles avaient un rôle important: Tűz (1921-1923), Képes Hét (1928-1930), Új Szó (1929, 1932-1933), Az Út (1931-1936), Magyar Írás (1932-1937), Magyar Figyelő (1933-1935), Új Élet (1932-1938), Táttra (1937-1938). Les deux revues scientifiques (Közlemények Szepes Vármegye Múltjából, 1909-1934, Nemzeti Kultúra, 1933-1935) étaient d'esprit conservateur et de caractère régional, et parmi les 8 à 10 revues de vulgarisation, il n'y avait que deux qui étaient populaires: Nagyasszony (1926-1935), s'occupant du ménage et de l'horticulture et Magyar Vasárnap (1931, 1934-1938), l'organe de la Société de Culture Hongroise de la Slovaquie. Dans la presse d'art on peut mentionner comme ayant un haut niveau le Forum (1931-1938) dans le domaine des beaux-arts, et parmi les 8 à 10 journaux de théâtre, Kassai Színházi Újság (1921-1923) et Színház és Mozi (1922). Le niveau moyen des journaux humoristiques, au nombre d'une douzaine, n'était pas mal, mais presque tous étaient de courte durée, excepté Vizeslepedő (1929-1935) qui était du plus haut niveau. Le nombre relativement haut des journaux de sport (7 à 8) s'explique par le fait que, dans la période d'entre les deux guerres, il y avait des ligues et des sociétés de sport hongrois aussi.

Au temps du soi-disant État slovaque, entre 1939 et 1945, la presse de langue hongroise s'est considérablement diminuée. La cause en était d'une part que par l'attachement de la Slovaquie du Sud à la Hongrie, le nombre de la population hongroise s'est diminué à 60-65 mille, d'autre part, dans l'État fasciste, la presse libre n'existait pas, la presse était fortement limitée et uniformisée. Il n'y a que deux journaux qu'on peut mentionner comme éminents: Esti Újság (1939-1941) et M. Hírlap (1941-1944): ils s'opposaient, dans un esprit chrétien, au fascisme et par leurs numéros de dimanche et de fête qui étaient de grande étendue, ils pouvaient remplacer les journaux littéraires qui manquaient.

KÖZLEMÉNYEK

Egy strassburgi humanista magyar kapcsolatai a XVI. században. A párizsi Bibliothèque Nationale kéziratárában Lat. 18597 szám alatt érdekes emlékkönyvet őriznek. A halványsárga színű, díszes korabeli kötésű, $15,5 \times 20,5$ cm méretű album tetejére valaki az „Album amicorum” szavakat írta, míg a könyv első őrlapján a következő (1870-es) kézírásos szöveg áll: „Volume de 236 Feuilles. Les Feuilles 220, 221, 224—227 sont blancs”. Az album tulajdonosa a strassburgi születésű jogász, Nicholas Engelhardt (Nicolaus Engelhardus) volt, aki tanulmányai és utazásai során megismerte a korabeli európai szellemi élet jelentős részét. Bár Engelhardt vallási hovatartozására nincs közvetlen adatunk, szinte biztosra vehetjük, hogy protestánssal van dolgunk, méghozzá a luteránus irányzattal rokonszenvező emberrel, aki számára azonban a humanista kapcsolatok a vallásinál nem kisebb jelentőséggel bírnak. Az album két, talán legnagyobb tisztelettel emlegetett autoritása Melancthon és Johann Sturm, a strassburgi egyetem rektora, nagyhatású filológus és oktatási reformer, s Engelhardt eleinte olyan egyetemeket látogat, amelyek a protestáns szellemiség fellegvárai.

Engelhardt albumának külön érdekessége, hogy benne a XVI—XVII. században oly divatos peregrinus-szokás minden funkcióját hiánytalanul megtaláljuk. Az ilyen albumok elsődleges célja a másokkal való találkozás, személyes kapcsolat *megöröklése* volt, de Engelhardtnál (és még néhány posszesszor esetében) a kapcsolat tényszerű rögzítését rendszerint prózai vagy verses *méltatás* követi, amit gyakran a beíró halála vált ki az album tulajdonosából. Engelhardt ezen túl még az általa személyesen nem ismert hírességek kézjegyének *gyűjtésével* is foglalkozott, amelyeket beragasztgatott albumába — így az album legvégén, a 223—233. lapokon megtaláljuk például Kálvin, Zwingli, Justus Lipsius, Petrus Dasypodius és mások kézjegyét. Mivel mindezeket a funkciókat egyesíti, Engelhardt albumának gazdag anyagát méltán nevezhetjük többszörösen diakronikusnak.

Engelhardt először Strassburgban tanult, albumának első bejegyzései innen származnak, a legkorábbi 1573 februárjából, s még ugyanebben az évben beírja nevét az albumba maga Sturm is, arcképét is beragasztja a gyűjteménybe ifjú tisztelője. Strassburgi jogi tanulmányok után Engelhardt Zürichen át Wittenbergbe utazik, s itt 1574. október 12-én matrikulál.¹ Zürichben több hetet tölthetett, neves professzorok írnak be nevüket albumába, köztük Henrik Bullinger. Az 1574—75-ös akadémiai évet Engelhardt Wittenbergben tölti; az itteni beírók közül említsük meg Vitus Winshemiust, a német Sophoklesfordítót, Joachim Beustot, a jog, és Wolfgang Schulert, a matematika professzorát. (Az utóbbi bejegyzése után a 77/r lapon Engelhardt méltatja és versben dicsőíti Schulert, őt „Kopernikusnál nem kevésbé tanult embernek” nevezve.) 1576 egy részét a vándorkedvű fiatal humanista Wittenbergben tölti, de tavasszal kirándul északra, Rostockba,

¹ *Album Academiae Vitebergensis ab 1502—1602*. Tom 2 et 3. Halle, 1894—1905. 249.

ősszel pedig a Majna melletti Frankfurton át Bázélbe utazik és beiratkozik az egyetemre.² Csak az őszi szemesztert tölti itt, de megismerkedik számos híres és tudós emberrel, Felix Plater rektoron kezdve, Theodor Zwingeren és J. J. Grynæuson át egészen az éppen itt tartózkodó Faustus Socinusig, aki apró gyöngybetűkkel 1576. november 10-én ír be pár sort Engelhardt albumába (103/r). 1577 elején Engelhardtot újra szülővárosában találjuk, de nem sokáig; 1578-ban Bécsbe utazik, ez év nyarán már bizonyosan itt tartózkodik, mert egy bécsi illetőségű Johann Baptista Eiseler 1578. június 6-án latin versben köszönti: „Argentorato Viennam ti sedentem” (az album 222. lapján).

Ezzel újabb, számunkra különösen érdekes korszak kezdődik a strassburgi vándor-humanista életében. Még 1578-ban megismerkedik Zsámboki Jánossal, majd a holland származású Hugo Blotius császári főkönyvtárossal, akivel 1579 nyarán együtt utazik néhány hónapra Prágába (lásd Blotius bejegyzését a 64/r lapon), s egy újabb lexikon életrajzi jegyzete szerint egy ideig írnokoskodik is a császári könyvtárban.³ Lehet, hogy ez bécsi tartózkodásának kezdetén történt, lehet, hogy később; mindenesetre 1579 és 1582 között Engelhardt fő foglalkozása más volt — nyugat-magyarországi főurak gyermekei mellett volt házitánító. Ezzel, Engelhardt úgy érezhette, karrierje csúcspontjára érkezett; nem csupán előkelő emberek társaságában foroghatott, de jól meg is fizették. Albuma legelső lapjára, ami rendszerint a legelőkelőbbek számára van fenntartva, Engelhardt Mátyás főherceg képét ragasztotta be (esetleg találkozott is vele, de nem volt alkalma átnyújtani a főhercegnek albumát), majd a 11. laptól kezdve egymás után következnek a magyar főurak, illetve nemes ifjak. A bejegyzések színhelye Bécs mellett főleg két nyugat-magyarországi várkastély: Lakompak és Köpcsény.

Némi túlzással azt mondhatnánk, Engelhardtot korábbi magyar kapcsolatai szinte predesztinálták a későbbi nevelősködésre. Már Wittenbergben összeakadt magyarokkal, igaz, a két magyar peregrinus nevét hiába keressük a wittenbergi anyakönyvben; alighanem csak alkalmi látogatók voltak Melancthon városában. Első magyar beírója, Miskolci Imre 1576. június 26-án a 145. zsoltárt idézi magyarul, majd Plátont latinul és görögül. A magyar bejegyzés szövege a következő: „Keozel vagyon az Iehovah Isten myndeneknek kyk eotheit segítsegül hyak: Asz eotheit felöknek akarattýat eheshi [éhezi] es könyörgheseket meg halgattýa” (87/r). Nem egészen két héttel utána, augusztus 7-én Szepesi vagy Szepesi István (Stephanus Scepsinus Ungarus) ír be egy Isocrates szöveget görög eredetiben, majd hozzátesz még egy jó tanácsot magyarul: „Testednek batorsagos oltalmazoinak tarczriad Baratidnak ioszagit, polgaridnak io akarattiat, es az tenmagad eszesseget” (86/r). E két alkalmi ismerősnél azonban fontosabb két másik magyarral való találkozás: velük Strassburgban, Theophilus Golius házában hozza össze Engelhardtot a jószerencse. Stansith Horváth Gergelyről és kísérijéről, Polányi (vagy Polyányi) Mátyásról van szó. Engelhardt nemrégén járt Bázélban; Horváthék most készülnek ugyanoda. (Csak mint érdekességet említtem meg, hogy a matrikula tanúsága szerint később Stansith Horváthék Thomas Bodleyval, az oxfordi Bodleian könyvtár alapítójával pontosan egyidőben iratkoznak be a bázeli egyetemre.) Protestáns hitükön és utazókedvükön kívül Engelhardtot a két magyarral a humanizmus szelleme is összeköti. Horváth Gergely három nyelven ír be albumába; először latinul idézi Pál apostolnak a Galáciabeliekhez írott levelét (6. fej. 9.), majd ugyanezt a szöveget jegyzi be magyarul: „Jot cselekeduen penigh meg ne faradgiunk. Mert alkotmatos időben faradatlan aratunk. Annakokaert meddiglen időnk vagion, cselekedgiünk iot mindenekvel, es fükeppen azokual kik velünk egy hitöt vallanak.” Ezt a sajátos helyesírással beírt bibliai idézetet azonban egy olasz mondat követi (amelynek helyesírása az olaszt a latinnal keveri, így kezdődvén: „La rigorosa giustitia et obliga-

² *Die Matrikel der Universität Basel*. II. Band. Basel, 1956. 245.

³ *Dictionnaire de Biographie Française*. T. XII. Paris, 1970. 1294.

tion de vendetta . . .”), a Fejedelem helyes magatartására vonatkozó bölcsesség, amely Macchiavellire vall, noha szerzője nincs megnevezve és az *Il Principe*-ben is hiába kerestük. Engelhardt igen nagyra tartotta Stansith Horváth Gergelyt; a bejegyzése alatti lap-alji kommentár-nekrológ, amit már annak halála után írt, közli, hogy ez a „nobilissimus, literatissimus, piissimus” férfiú Horváth Márk szigetvári kapitánynak volt a fia, s hogy szépesi várában halt meg. Strassburg után még Bécsben is találkoztak, ugyanis Engelhardt 1580. november 6-án visszaadta a kölcsönt és beírt Horváth Gergely albumába.⁴

Nem kisebb véleménnyel volt Engelhardt Polányi Mátyásról, aki nem kegyes szöveget, hanem aranymondásokat írt be a strassburgi ifjú emlékkönyvébe, azokat mindjárt latinról magyarra fordítva: „Nihil malum sine culpa ut cum culpa bonum. Semmi sem gonosz bűnn nélkül mint hoga bűnnel semmi nem io. Minden giöződelem ides. Omnis victoria dulcis.” Engelhardt nekrológjegyzetében „olvasott és kegyes” embernek nevezi Polányit, aki igen járatos volt az antikvitás irodalmában is, több nyelven beszélt és feddhetetlen életet élt; a jegyzet szerint 1590-ben hunyt el.

A következő magyar bejegyző a már korábban említett Zsámboki-Sambucus János, számos antik szerző tudós kiadója, aki szöveg nélkül, csupán nevét írja be Engelhardt albumába, de akit a posszessor ezekkel a tiszteletteljes szavakkal méltat: „Ex corporis vinculis ad sedes coelestes evolet vir tota Europa celeberrimus: Sac. Caesar Ma(jesta)tis Consilarius et Historicus — 23 Junii 1584. Aetatis 53” (210/r). Az első bejegyzések, amelyek Engelhardt magyarországi nevelősködésére utalnak, 1580 februárjából, Lakompakról (Lackenbach) származnak. Lakompak ekkor a Császár család birtoka volt, s az itteni öt-hat magyar beíró közül a legérdekesebb talán egy Meszlényi Benedek nevű ember szövege (alighanem Császárék familiáriusa lehetett), aki már „Császár Kristóf lánzséri báró és Blagay Ursinus István nagyságos urak” tanítójaként emlegeti Engelhardtot. Ez a Meszlényi két latin mondatban mintegy bevezeti a strassburgi humanistát a XVI. század magyar történelmébe: „Ocultum odium, longum consilium, discordia principum, destruxit Imperium Hungaricum: Male imperando amititur imperium” (60. l.). A többi lakompaki beíró közül egy Pethő László nevűről megtudjuk (Engelhardt jegyzetéből), hogy ez az úr 1582-ben Laggendorfon (Lakfalva) meghalt, egy bizonyos Hollósy Ferencről pedig gyaníthatjuk, hogy vallásos, istenfélő ember volt, mert ezzel a magyar szöveggel hagyott maga után nyomot Engelhardt albumában: „Oh úr isten ki vagy az igazak[nak] myнденben oltalmuk és az gonozoknak eros büntetőyek”. Lakompakra alighanem az ifjú Császárral és Blagayval látogatott le Engelhardt, de márciusban már Bécsben volt tanítványaival, mert 1580. március 6-án azok mindketten befestették címerüket az albumba.

Ezeket a címereket megelőzi még egy: a Frangepán címer, mivel anyai ágon mindkét család rokon volt a Frangepánokkal, s feltehetően büszke is e kapcsolatra.⁵ Császár Kristóf bejegyzéséhez (jelmondata: „Et literis et armis”) Engelhardt kommentárt írt, amelyből megtudjuk, hogy ez a tanítványa még serdülőkorában (1586-ban) meghalt; ami a másik tanítványt, az ugyancsak Császár-rokon, horvátajkú, de erős „Hungarus” öntudattal bíró, s magyarul is beszélő Blagay Ursinus István illeti,⁶ annak „Fortiter et sincere” jelmondatához kapcsolódva, megjegyzi: „Ez az igen kiváló férfiú szerencsétlenül megsebesülván, bátran esett el a török elleni harcban, Károlyváros közelében 1598 augusztusában” (12. l.). Ezt az értesülését Engelhardt már nem szerezhette Bécsben, ahonnan 1586 táján véglegesen eltávozott, de mint ez a példa is mutatja, még jóval később is

⁴ Iványi hagyaték az MTA kéziratárában, MS 5301/8. Ezért az információért köszönet illeti Keserű Bálint professzort.

⁵ THALLÓCZY Lajos — BARABÁS Samu: *A Blagay család oklevéltára*. Budapest, 1897. 517.

⁶ Uo. CLXXXI.

számon tartott minden hírt, ha azok volt tanítványaira, vagy általa nagyra becsült emberekre vonatkoztak. Lakompakon egyébként Engelhardt számos horváttal is találkozott, akik közül az egyik, egy Caspar Dragomius nevű, feltehetőleg evangélikus, lelkész beírta albumába egy hosszabb latin vers („Transeundum est . . .”) három szakaszát latinul és vele párhuzamosan horvátul is (115/r-116 l.); későbbi magyarországi kirándulásai során pedig összeakadt olyanokkal, akik magukat mint „horvát nemest” jellemezték.

Csupán találgathatunk, hogy a lakompaki kirándulás előtt hogyan került Engelhardt kapcsolatba a Császár és Blagay családokkal; talán ugyanazon a Blotiuson keresztül, aki őt Lisztiéknek is ajánlhatta. Liszti (Listius, Liszthy) János győri püspök és Miksa király bizalmi embere, főkancellárja volt, öregebb fiát, ifjabb Liszti Jánost külföldön taníttatta, s annak éppen Blotius volt a kísérője, amikor 1571-ben Páduába utazott tanulni.⁷ Köpcsényt még a főkancellár Liszti János kapta a királytól, s az halálával fiára, a Páduában jogot végzett ifjabb, vagy „köpcsényi” Liszti Jánosra szállt — ő alkalmazta Engelhardtot 1581–82-ben, hogy jóval fiatalabb öccsét, Liszti Istvánt tanítsa, esetleg további tanulmányokra felkészítse. Erre abból következtetünk, hogy ifjabb Liszti János csak 1578-ban nősült meg,⁸ így nem lehetett saját gyermeke az a Liszti István, aki az Engelhardt-albumban (14/r l.) az elzászi humanista volt tanítványaként szerepel. Köpcsényi Liszti János Sallustiust idéz Engelhardtnak („Virtuti omnia parent”) 1581. november 6-án, s nem adja meg a bejegyzés helyét — ez történhet a Liszti-birtokon Köpcsényben, de történhet (és ez a valószínűbb) Bécsben is. István már majdnem biztosan Bécsben írja be azt a latin mondatot Engelhardtnak, amelyben rá, mint „olim Praeceptoris suo lectissimo”-ra hivatkozik, 1582 októberében. Kettejük közül Engelhardt csak köpcsényi Liszti János halálát tudja följegyezni (1605); ifjú tanítványa jó pár évvel élhette túl a strassburgi mestert. Különböző humanista hagyomány később is folytatódott a Liszti családban: István egyik fia, Ferenc 1616-ban éppen Strassburgban végezte tanulmányait és disputált Tacitus *Agricolá*ját kommentálva, latin művecskéjét apjának, nagyköpcsényi báró Liszti Istvánnak ajánlva,⁹ innen utazott tovább Leydenbe és Páduába. Ekkor már Engelhardt nem élt (valamivel 1612 után halhatott meg), de talán reá emlékezve kötötte fia lelkére Köpcsény akkori ura, hogy a strassburgi egyetemen kezdje tanulmányait.

A Lisztiekkel még nem érnek véget Engelhardt magyar kapcsolatai. 1580 májusában Bécsben Engelhardt jó emlékezetébe ajánlja magát Nyári István Hont megyei gróf és császári pohárnok (*pocillator*), akiről az album tulajdonosa megjegyzi, hogy 1582 októberében Konstantinápolyból visszajövet halt meg (110/r l.). Ugyancsak bécsi bejegyző az a magyar, akinek lapszéltre írt nevét „Bornemisza Boldizsár de Kápolná”-nak olvastuk (110/r l.), s aki talán az 1569-ben Páduában tanult Bornemiszával azonos.¹⁰ 1580–81-ben Engelhardt általában érdekes társaságban forgolódik, így összekerül több Bécsen átutazó angol is: egymás után George Carew, Henry Neville, Robert Sidney és Henry Saville nevei tűnnek föl albumában. Robert Sidney, a nagy hírért Erzsébet-kori költő Sir Philip Sidney testvére volt, Henry Saville (1549–1622) pedig, aki „korának legműveltebb angolja” hírében állott,¹¹ később az asztronómia tanára és az oxfordi Merton College igazgatója lett, főleg görög kéziratok iránt érdeklődött, Engelhardtnak is egy görög aranymondást jegyzett be az albumába, amit angolul is megismételt: „Looke ere you leape”. Engelhardt bécsi magyar bejegyzőinek társadalmi rangja (a Lisztiek kivételével) általában alacsonyabb, mint az angoloké vagy osztrákoké: „Michael Lenart de Colos-

⁷ Dr. A. VERESS: *Matricula et Acta Hungarorum in Universitate Patavina. Studentium*. T. I. Budapest, 1915. 80.

⁸ *Századok*, 1886: 149.

⁹ RMK III: 1178.

¹⁰ VERESS: i. m. 75.

¹¹ R. HOWELL: *Sir Philip Sidney. The Shepherd Knight*. London, 1968. 135.

war"-ról csak azt tudjuk meg, hogy honvágya volt, mert a bujdosást panaszolja a „Spes alit exules” jelmonddal, míg Berdóci György ugyanezen az oldalon (137/r) ugyancsak a reménységet tartja az egyetlen maradandó értéknek: „Spes ipsa nec in morte relinquit”. Alighanem mindketten vándordiakok voltak; Ungvári János, 1581. IX. 12-én ír be egy latin mondatot, magát „császári és királyi jegyzőnek” nevezi; „Deöreögdij” vagyis Dörögdi Andrásról (218/r l.) még találgatni sem tudunk, egyszerű névbeírása nem nyújt semmilyen információt. Végül 1582-ben, köpcsényi keltezéssel Engelhardt egy újabb magyar tanítványa, Mihályfi Dániel „de Kwsscög” (Kisszög vagy Kőszeg) ír be meleg sorokat az albumba; utána már csak egy magyart találunk, újra Strassburgban, bizonyos Túróczi Jánost („Joannes Turocenus Pannonius”), aki 1583. június 8-án köszönti latinul a „tudós jogász” Engelhardtot. A magyarokon kívül számos „Hungarus” bejegyzésével találkozunk, a német anyanyelvűek többnyire katonák, orvosok vagy lelkészek, s van közöttük olyan, nem is egy, aki a török elleni harcban esett el Magyarországon.

1583 áprilisában Engelhardt még beiratkozott a bécsi egyetemre,¹² s mint fentebb mondtunk, még 1586-ból is találunk bécsi bejegyzést emlékkönyvében. A már említett francia lexikon szerint csak 1590 táján tért vissza véglegesen Strassburgba.¹³ Ettől kezdve megszűnnek az újabb bejegyzések emlékkönyvében, csupán a halálesetekről szóló poszszesszor-széljegyzetek szaporodnak. Bár nyomtatásban semmit sem hagyott hátra, Nicholas Engelhardt, a vándorhumanista nevét albuma mégis megőrizte az utókor számára.

GÖMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

Szegedi Kis István „*Tabulae analyticae*” c. műve első londoni kiadásának előtörténetéhez. Bizonyára elnézés csupán és így a régi könyvek kutatójának bocsánatos bűn, hogy Gömöri György közleményében (*Magyar szerzők művei a XVI. század végi Angliában*. Magyar Könyvszemle, 96. évf., 4. sz., 1980, 391–393. l.) a Wing katalógus új kiadását említi az STC 1976-ban megjelent 2. kötetének második kiadása helyett, hiszen feltehetően jól tudja, hogy míg a Wing az 1641 és 1700 között megjelent angol nyelvű vagy brit területen kiadott könyvek jegyzéke, addig az STC (a *Short-title Catalogue* rövidítése) az 1475 és 1640 között megjelent könyvek jegyzékét tartalmazza. Új kiadásban eddig még csupán a második kötete jelent meg. Az azonban már főbenjáró vétek, hogy a szerző a *Tabulae analyticae* 1592-es londoni kiadását az STC „szöveghibájának” minősíti, mert az STC nem is állítja, hogy ez a mű 1592-ben Londonban megjelent volna.

Az 15015.3 jelzet alatt leírt tételhez az STC ugyanis a következő megjegyzést fűzi: „Ent. to Adams a. Oxenbridge 30 my. 1592.” Ez csupán azt jelenti, hogy Adams és Oxenbridge kiadók a *Tabulae analyticae*-t 1592-ben a Londoni Stationers' Company jegyzőkönyvébe felvették, hogy a könyv kiadásának jogát ezzel lekössék. A bejegyzés teljes szövege megtalálható a Stationers' Company jegyzőkönyveinek Arber-féle átírásában (*A transcript of the Registers of the Company of Stationers of London, 1554–1640*. London, 1875. 2. köt., 289. l.):

Thomas Adams John Oxenbridge

Entered for their copie vnder th[e h]andes of master Coldok. Doctor Staller, and master Grauet *Tabulae analyticae*, quibus exemplar illud Sanorum sermonum De fide charitate et patientia quod olim prophet[a]e Evangelist[a]e et apostoli litteris memori[a]eque mandauerunt fidele Declaratur. Authore Stephano Szegedino Panonus.

¹² Die Matrikel de Universität Wien. IV. Band. Graz—Köln, 1961. 12.

¹³ Dictionnaire de Biographie Française. T. XII. 1294.

Az előjegyzés azonban nem bizonyított, hogy a bejegyzett könyv még ugyanabban az évben meg is jelent. Ez történt Szegedi Kis szövege forgó művével is. Ha Gömöri György az STC további utalásait figyelembe veszi, rábukkanhatott volna arra a vitára, sőt talán céhen belüli pereskedésre is, ami a *Tabulae analyticae* kiadási joga körül kerekedett. A Stationers' Company az 1592. október 23-án beiktatott határozata szerint ugyanis a könyv kiadásának jogát Adams és Oxenbridge kiadóktól részben visszavonta és az említett két kiadó (valószínűleg társak) és John Norton kiadó között egyenlő részben osztotta meg:

Vppon the hearinge of a matter in controu'sie betwene Iohn Norton Stac' on thone pte and Thomas Adams and Iohn Oxonbridge [stac'] on thother pte touching the Right of themprinting and enioyng A booke called Szegedini tabule, Yi is ordered and agreed by assent of the seid pties, That they the seid pties shall equally betwene them, that is to say, the said Iohn norton for the one half, and the said Thomas Adams and Iohn Oxonbridge as one ptenner for thother half, haue Right and interest to thimprintinge and enioyng of the said book at all tymes hereafter: And that accordinge to the same proporcōns the seid pties shall beare their ratable parte of all charge and haue their parte of the seid booke Vppon eu'y impression thereof from tyme to tyme hereafter.

A végzést az egyik fél részéről John Norton és a másik fél részéről John Oxenbridge hitelesítette aláírásával. (Közli: Greg, W. W. & Boswell, E., ed. *Records of the Court of the Stationers' Company, 1576 to 1602, from Register B.* London, 1893. 43. l.)

Ennek a döntésnek tudható be, hogy a *Tabulae analyticae* 1593-ban három különböző imprinttel jelent meg Londonban. Míg a nyomdász mindhárom esetben Richard Field, addig kiadóként egyszer T. Adams, másszor J. Oxenbridge és harmadszor G. Norton van feltüntetve. G. Norton azonos William Nortonnal, a Stationers' Company határozatában megnevezett John Norton unokatestvérével, a Norton-féle családi nyomda és kiadó-vállalat vezetőjével. Az STC mindhárom variánst jegyzi az 15015.3, 15015.7 és az 15016 jelzet alatt. Az STC első kiadásában csak a legutolsó, a Norton-féle variáns szerepelt, és a lelőhelyek felsorolásából kitűnik, hogy ez a leggyakoribb. Az Oxenbridge-féle variáns (15015.7) Angliában csak a British Library-ben, míg az Adams-féle (15015.3) csupán a St. John's College könyvtárában található meg, Cambridge-ben. Mivel a Norton-féle kiadásból is őriznek kettőt Cambridge-ben, Gömöri György a példányokat könnyedén összevethette volna.

Szegedi Kis István *Tabulae analyticae* c. műve londoni kiadása körüli bonyodalmaknak ilyen hosszadalmas leírását pedig mentse az, hogy mindebből kiderül, hogy egyrészt a *Tabulae analyticae*-t Angliában a schaffhauseni kiadással egyidejűleg szerették volna megjelentetni és így Szegedi Kis híre nem bázeli közvetítéssel jutott Londonba, másrészt a kiadók valószínűleg jól jövedelmező könyvsikernek remélték, mert egyébként a kiadás körüli vitát nem vitték volna a Stationers' Company elé. A legkülönösebb az egész ügyben azonban az, hogy még a döntés napján, 1592. október 23-án Adams és Oxenbridge egyáltalán nem csüggedve, egy újabb könyv kiadásának jogát jegyeztették be a Stationers' Company jegyzőkönyvébe. Ismét magyar vonatkozású könyvet: *The adventures of Brusanus, prince of Hungaria* címmel.

CZIGÁNY MAGDA
(London)

Szilágyi György (Sylvanus) angliai klasszika-filológus tevékenysége. Bethlen Mihály peregrinációja alkalmával Londonba is eljutván, ott szinte magyar „értelmiségi kört” talált. Az 1694-es évben többször is feljegyzi útinaplójába e „társaság” tagjainak nevét, s megőrökíti találkozásuk körülményeit, világosan utalván arra is, hogy angliai kalauzai nem élnek egymástól független életet.¹

¹ OSZK, Oct. Hung. 1261. Magyar Helikon, Bp., 1981.

A Bethlent kézzől kézre adó unitárius nyomdász, ifj. Frank Ádám, az udvari körökben is jól ismert festő, Bogdányi Jakab, az egyelőre titokzatos szerepű és bizonytalan személyazonosságú Tolnai Mihály és a medikus végzettségű Szilágyi György (Georgius Sylvanus) sorsában közös vonás, hogy tevékenységük legjavát külföldön, főleg Angliában végezték, s a szigetországot vállalták második hazájuknak.² Közülük legfeljebb Tolnai Mihály hazatértét veti fel a szakirodalom.³ 1697 nyarán azonban még mindhárman Londonban írják be nevüket Teleki Pál albumába.^{3/a}

Bethlen londoni pártfogói közül az orvos Szilágyi György, vagy ahogy kiadványaiban jegyzi magát: Georgius Sylvanus, medicus panonicus — klasszika-filológusi tevékenysége, görög—latin szövegkiadó és -magyarázó működése viszonylag jól ismert. Ezt az ismeretanyagot szeretném az alábbiakban Sylvanus életrajzára és munkásságára vonatkozó helyszíni kutatási adatokkal bővíteni.

A Szilágyságból származó diák neve 1666. július 13-án bukkan fel, bázeli egyetemi beiratkozásakor. Svájci tartózkodásáról azonban egyéb fontos bizonyítékunk is van. A londoni Sion College könyvtárának magyar protestáns egyháztörténeti vonatkozású gyűjteményes kéziratkötetében található egy levélmásolat: „Descriptio Ecclesiarum Transylvaniae per D. D. Paulum Tsernátoni Transylvanum Illustris. D. a Bethlen Ephorum ad Ven. D. Antistitem Huldricum transmissa, d. 6. July 1666.” falcímmel, melyhez függelékként csatlakozik Szilágyi munkája: „TABULA In qua recensentur praecipua Hungaricarum, Transylvanicarumque Ecclesiarum Orthodoxam Religionem amplectium nomina hoc ordine.” S végén az aláírás: „Haec notavit Georgius Szilagy in urbe Tigurina ad postulatam Reverendi et Excellent: D. Huldrici. Año 1666. die July. 3.”⁴

Szilágyi György további tanulásáról, orvosi tanulmányairól Weszprémi sem rendelkezik adatokkal.⁵ Az 1670-es évtized elején tűnhetett fel Angliában: erre az időre datálható ugyanis a két fennmaradt üdvözlő verse, melyek oxfordi tanulmányaira utalnak.⁶

Nehéz lenne teljes bizonyossággal megmondani, mi vitte az orvos Szilágyit arra, hogy tankönyvíróként, middlesex-i pedagógusként keresse kenyerét Angliában. A felmerülhetőségek között kell lennie Jászberényi Pál ösztönző példájának, aki — szintén tanárként — már kiadta az *Institutionum Grammaticarum* és a *Fax Nova — A New Torch to the Latin Tongue* c. műveit. Már korábbi és egyidejű magyar utazók is észrevették az angolok hiányos latin és görög tudásából származó konjunkturális helyzetet, s ezzel a lehetőséggel élhetett Szilágyi is. Bár kintmaradásukban — miként azt Jászberényi érzék-

² HERPEI János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III.* Szerk. KESERŰ Bálint. Budapest — Szeged, 1971. 431. — E névsort egészítsük ki a korábban elhunyt Jászberényi Pál, Bánfi-hunyadi János és Mezőlaki János nevével.

³ Uo. 439—440.

^{3/a} OSZK, Duod Lat. 168. 206., 222., 239. 1.

L 40. 2.

⁴ Jelzete: ARC
L 17 S. 2.

⁵ WESZPRÉMI István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Ford. KÓVÁRI Aladár. Bp., 1960. I. 333.

⁶ Acrostichon Hoc Laudi & Honori Universitatis Oxoniensis... Sincero canebam animo Georgius Szilagy Ungarus Anno 1671. die Julii 5. Vö. Oxford Books, by Falconer Madan, Oxford, 1931. III. 252. Illetve: Bodleian Library, Oxford, Western Manuscripts, 6489. ***cc. Acrostic in Honor of Barlow. Valószínűleg e kéziratra utal Trócsányi Berta mint unikumra: TRÓCSÁNYI Berta: *Magyar református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században*. Debrecen, 1944. 27.

letesen megfogalmazta — szerepet játszott a honi állapotok ijesztő volta is; vetésüket ezért kellett más nemzet javára learatniok.⁷

Szilágyi klasszika-filológiai ténykedésének első jele a Londonban 1676-ban megjelent *Demonicushoz és Nicocleshez* címzett *Isocrates*-beszédék voltak. — Művei közül Szabó Károly az alábbiakat ismeri, illetve említi:

1. *Isocratis orationes duae*. Londini. 1676. (RMK III. 2769.)
2. *Theocriti selecta idyllia*. Londini. 1683. (RMK III. 3252.)
3. *Scholia in Isocratis orationes*. Londini. 1684. (RMK III. 3306.)
4. Ugyanennek egy későbbi, XVII. századi kiadása. (RMK III. 4240.)
5. *Aesopi fabulae*. Londini. 1684. (RMK III. 3307.) — Szabó Károly a példányt nem látta, Bartal csak a címét adta egy berlini kötet alapján.
6. *Plutarchi de educatione liberorum*. Londini. 1684. (RMK III. 3308.) — Ugyancsak Bartal adatára hivatkozva veszi fel Szabó Károly.
7. *Homeri Iliados lib. I*. Londini. 1685. (RMK III. 3358.)
8. Ugyanennek új kiadása, London. 1687. (RMK III. 3454.)

E lista azonban korántsem teljes. Mielőtt azonban kiegészíteném újabb tételekkel, két megjegyzést szükségesnek tartok hozzáfűzni. Feltehető, hogy 1676 és 1683 között nem volt ily nagy hiátus Szilágyi termelésében, ugyanis az RMK III. 3306. sz. alatt felvett 1684-es újabb *Isocrates*-kötet már a negyedik kiadás, így annak 1676 és 1683 között kellett megjelenie. Másik megjegyzésem az Aesopus-kiadásra vonatkozik. Mivel Szabó Károly a kötetet nem látta, így címléírást sem tudott adni.⁸ A Sion College könyvtárában levő példánynak is szakadt a címdala, így *Stationers' Register*-ben fennmaradt címléírás alapján megkísérelhető a reprodukálása, még a nyilvánvaló íráshibák ellenére is: az 1684. okt. 15-i bejegyzés szerint Master Chiswell

„Entred . . . booke or copy entituled Praecipuae ac omium [!] elegantissimae sexaginta Aesopi Tabulae [!] novā per metaphrasin et periphrasin interpretatione Latinae donatae: phrasibus Graecismis et sententiis ex textu excerptis locupletata notis passim illustrata, ac ab omni difficultate et obscuritate vindicate In usum studiosae inventutis [!] studio et opera G. Sylvani Panonii, Medici. . .”⁹

A hazai szakirodalom előtt sem ismeretlen — noha az RMK-ban még nem szereplő — Lucianus-kiadást 1684. júl. 12-én veszi jegyzékbe a *Stationers' Register*. Ennek is meg kellett már korábban jelennie, ugyanis Herepei János megtalálta az „1684. június 27-én Londonban megjelent második bővített kiadás” egy példányát Debrecenben, s nem is akármilyen példányt: az őrlapon a szerző, Szilágyi György possessor-bejegyzése olvasható!¹⁰

A *Stationers' Register*-nek köszönhetően azonban egyéb Sylvanus-köteteknek is sikerült a nyomára lelteni. 1684. december 20-i bejegyzés figyelmeztet: „Master John Heptinstall Entred then for his booke or copy entituled *Isocratis epistolae* . . .” stb.¹¹ A British

⁷ „And truly, Sirs, my coming into England, was not to that intent, that I might profit you, but my own nation more especially, in this Business: But (the more is the grief) we are fallen into such times, that we sowe for our selves, but we reap for other folk.” — A *Fax Novae*-nak az olvasóhoz címzett ajánlásában.

⁸ Az adatot BARTAL Antal *A classica philologia*. . . c. gyűjteményéből veszi, Bartal azonban minden Szilágyi-művet 1684-ből datál. (Bizonyára Bod Péter után.)

⁹ *A Transcript of the Registers of the Worshipful Company of the Stationers, from 1640—1708. A. D. Vol. III*. London, 1913. 256. E regisztert a nyomdászok, könyvárusok és könyvkötők cenzurális és copyright okok miatt hozták létre.

¹⁰ Uo. 246., illetve: HEREPEI: i. m. 431.

¹¹ Uo. 267.

Library katalógusában ugyan nem szerepel a kötet, de egyetlen példányt mégis sikerült megtalálni a cambridge-i Trinity College könyvtárában. Kérésre Gömöri György volt szíves a könyv címlírását adni:

Isocratis Epistolae Quae Extant Novem cum Scholis Quibus eae per Metaphrasin et Periphrasin, seu *quoad verbum & sensum*, Latine redduntur: Graecismis ac in primis Atticismis frequenter hic occurrentibus locupletantur: Sententiis, quarum adminiculo vitae prudenter instituendae rationem ac modum acquiras, augentur: Phrasibus loquendique formulis, tum copiae acquirendae, tum Textus intelligendi clarius causa, ornantur: Notis denique passim illustrantur; ac ab omni difficultate & obscuritate vindicantur. — In Usum Studiosae Juventutis — Opera Georg. Sylvani Pan. Med. Londini, Typis J. Heptinstall, Impensis Authoris 1685.¹²

A 149 lapos 12° alakú — tehát e zsebkönyv-sorozatba illő — könyvecske ajánlása „nemes Simon Musgrave úrnak” szól, aki szerencsésen visszaérkezett Jamaicából. Ajánlásában Szilágyi a következőt is írja: „Literarum Literatorumque Patrono: Domino suo & amico benevolentissimo, ac domi suae Londini Hospiti gratissimo — Autor”. (Szíveségéért itt is köszönetet mondok Gömöri Györgynek.)

Az általunk ismert legkésőbbi Szilágyi-művet 1693. március 14-én jegyezték be a Stationers' Register lapjaira.¹³ Ugyancsak John Heptinstall volt a nyomdász, s ezúttal egy Seneca-válogatás került kiadásra. A British Library 1474. a. 23. jelzet alatt őrzi az alábbi művet:

L. Annaei Senecae Philosophi Sententiae Morales praecipuae: Ex Omnibus ejus, quae extant, operibus diligenter excerptae: in certa capita, seu locos communes summā curā digestae: in modum brevium orationum variis argumentis ac rationibus amplificatae: exemplis praeclaris, summam prudentiam, summamque utilitatem largē in lectorem fundentibus, ex ipso Authore totidem verbis illustratae: omni Christiano homine, tam sene, quā juvene dignissimae. Nunc primum In usum Scholarum accomodatae. Studio & Operā. Georgii Sylvani Pannonii Medici. Londini, Sumptibus Authoris. Typis Johannis Heptinstall, 1693.

Ajánlva: „Viro Verē Generoso, Eruditione omnimodā praeclaro, Pietate in Deum eximio, Humanitate in omnes, suprà quā credi potest, conspicuo, Domino Eliae Micklethwait.”

Az ugyancsak 12°, 252 oldalnyi könyvecske az alábbi fejezetcímeket tartalmazza: 1. old. De vita humana. 9. De morte. 14. De mutabili omnium rerum conditione. 20. De providentia Dei. 24. De beneficiis Dei in homines. 30. De virtute in genere. 44. De peccato, vitiis, culpa, crimine, scelere, flagitiis. 52. De conversatione. 57. De animo. 72. De ingenio. 73. De corpore. 75. De voluptate. 77. De luxuria. 80. De libidine. 81. De ambitione. 82. De avaritia. 86. De pecunia, patrimoniis, divitiis, opibus, &c. 95. De paupere et paupertate. 102. De injuria. 105. De malitia. 106. De ira. 127. De clementia. 138. De crudelitate. 143. De amicitia. 144. De societate. 145. De fortuna. 153. De malo et malis fortuitis. 169. De sapiente. 170. De magnitudine vera animi. 172. De libris eorumque lectione. 176. De loco. 177. De natura. 180. De senectute. 181. De servis et servitute. 182. De nocente et nocituro. 185. De metu et timore, &c. 188. De otio. Et otioso. 191. De labore et opera, etc. 192. De patientia. 193. De parvo. 195. De simili. 196. De oratione. 197. De foelicitate. 199. De infoelici et infoelicitate. 201. De gaudio. 203. De patria. 209. De beneficiis hominum. — Mint a címek is sejtetik, Szilágyi egymás mellett, párhuzamosan közli az ugyanazon témáról szétszórva található erkölcsfilozófiai bölcsességeket.

¹² Bizonyára ez volt az az unikum kötet, amelyre Pongrácz József hívta fel a könyvtáros figyelmét. Vö. PONGRÁ CZ JÓZSEF: *Magyar diákok Angliában*. Pápa. 1914. 5.

¹³ I. m. 437.

Amint az eddigiekből kiviláglik, Szilágyi György alaposan kivette részét a görög és latin nyelv iránt érdeklődő angol ifjúság oktatásából; s a korabeli könyvjegyzékek, kollégiumi katalógusok átböngészése alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy többszöri kiadást megért műveivel korának egyik legismertebb klasszika-filológia kompilátorává vált. A XVIII. századi újramegjelenések pedig azt bizonyítják, hogy generációk nyelvi tájékozottságát határozta meg.

Angol kapcsolatai is következtetni engednek szakmai hírnevére. Bár nem sikerült személyes ismeretségi körét teljesen feltárni, néhány név azonban arra mutat, igen előkelő pártfogókat sikerült támogatására megnyernie. A szerző autográf dedikációja maradt fenn az *Isocratis orationes duae* (RMK III. 2769.) c. művében:

„Reverendo in Christo Patri ac Domino, (DOLBEN)¹⁴ JOHANNI Divinâ gratiâ Episcopo Roffensi etc. Domino suo benevolentissimo, ac perpetuâ observantiâ colendo, Author humili offert animo. Anno 1676. die 26 Jan. P. X. 9”.

John Dolben (1625–1686) oxfordi ismerősei közé tartozhatott, életpályája során York érseke, Rochester püspöke — ebben a minőségben ajánlja neki művét Szilágyi — és a Westminster főesperese is volt. Ismeretlen viszont az a Jacob Langham, akinek e kötet nyomtatott ajánlását készítette, s akinek a Plutarchos-könyvet is ajánlotta.

A Lucianus válogatott dialógusait tartalmazó kötet nyomtatott ajánlása John Hartcliffe-hez szól. Ő oxfordi és cambridge-i tanulmányai után a londoni Merchant Taylors' School igazgatója lett, s maga is fordított klasszikusokat, Plutarkhosz *Éthika* (*Moralia*) c. értekezésgyűjtemény-fordítása ismeretes.

Az RMK III. 3306. sz. *Scholia in duas Isocratis orationes*t a szerző Thomas Watsonnak ajánlotta. Watson a cambridge-i „János Kollégium” tagja, majd St. David püspöke volt, e címétől később megfosztották.

Simon Musgrave — akinek Szilágyi az Isocrates leveleit tartalmazó kötetet dedikálta — és Elia Micklethwait — akinek a Seneca-kiadást ajánlotta — kilétét egyelőre nem sikerült megállapítani, életrajzukat a *Dictionary of National Biography* nem jegyzi. A Theocritus-mű ajánlása annak a Sir John Cottonnak szól (1621–1701), aki a híres „Cottonian Library”-t az angol nemzetnek adományozta, s maga is komoly klasszikus műveltséggel rendelkezett.

További vizsgálódás tárgyává kell még tenni Szilágyi oxfordi ismerőseinek körét — erre az Acrostichon hoc laudi & honori universitatis oxoniensis, valamint a Thomas Barlow-t, Boyle barátját, az oxfordi főesperest és Lincoln püspökét üdvözlő verse még bizonyára további adatokkal szolgál.

JANKOVICS JÓZSEF

A Szigeti Veszedelem bibliográfiájához. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban (Bibliotheca) Cat. X. titulus V/b jelzet alatt található a Collectio Batthyanyana egyik érdekes darabja: a *Szigeti Veszedelem* késői másolatát tartalmazó kéziratos könyv.¹

Keletkezési idejére nincs pontos adat, de mivel a gyűjteményt Batthyany József állíttatta össze, mindenképpen a XVIII. sz. végéig készült a másolat.² Mérete: 192 × 238 mm, 207 számozott + 1 számozatlan lapot tartalmaz (ez utóbbit nem írták egészen tele) a könyv másik felében üres lapok vannak.

¹⁴ A vezetéknev más kézzel beírva.

¹ A legutóbbi ilyen adat: Bóta László: *Adalék Zrínyi Török Áfium-ának bibliográfiájához.* ItK 1958. 524–525. Ebben a szerző az *Áfium* egy kései, a pesti piarista könyvtárban található másolatáról ír.

² KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok.* Esztergom 1900. 365.

Címlapja nincs, az első bekötési tábla belső oldalán Admonitio található, amit ugyanazzal a tintával keresztben áthúztak. Szövege a következő:

„A mely régi írásbul, ugyan Zrini könyvébül ide tétetet. Az ki ezen könyvet fogja olvasni, úgy gondokodgyék, hogy Zrini Miklós authora ezen könyvnek, a kit két lábú vad kan meg ölt: az az német Irigység, mert jó vitez vala.

Végre egész Zrini familiáját Zrini Péterben ártatlan kedves magzattal együtt meg emésztette Frangepán nemzetét el vesztette Sz: életű Nadasdi Ferenczet meg ette, Tótkólit, ki magyar ország szabadságáért izzadot, országbul ki kergette, Lippait az esztergami érseket erdemetlen tömlőczben meg ölte.”

Ezt követi egy számozatlan előzéklevél (második oldala üres), melynek első lapján az „Adria(!) Tengernek Syrenája” „Groff Zrini Miklos” felirat olvasható. A cím és a szerző neve alatt kapott helyet a Szigeti Veszedelem szövegűen lemásolt Dedicatio-ja.³

Az első számozott lapon kezdődik magának az eposznak a másolata. Az énekek sorrendje és terjedelme megegyezik a bécsi kiadásával:

Pars Prima 1. — 12. lapig. Második rész 12. — 20. l. Pars Tertia 20 — 32. l. Negyedik rész 32. — 42. l. Ötödik rész 42. — 51. l. Hatodik rész 52. — 63. l. Hetedik rész 63. — 73. l. Nyolczadik rész 74. — 83. l. Kilenczedik rész 83. — 93. l. Tizedik rész 93. — 103. l. Tizenegyedik 104. — 113. l. Tizenkettődik 114. — 125. l. Tizen harmadik 125. — 135. l. (előtte tartalmi összefoglalás a másoló kezétől: „Deli Vidrül és Borbálárul”) Tizen negyedik rész 135. — 147. l., Tizen ötödik rész 147. — 158. lapig.

Az utolsó 2 ének befejező versszaka az első kiadásban számozatlan, a másoló viszont mindkét esetben ellátta őket a megfelelő számmal (115., ill. 109. versszak). Csak az első és a harmadik éneket jelöli latin kifejezéssel, a többinek (az eredetivel ellentétben) tudatosan magyar sorszámot ad. Ilyen tudatosság figyelhető meg a szövegben található eltérések, pontatlan másolások egy részében is. Jó példa erre az első ének első versszaka.

A bécsi kiadásban ez így hangzik:

„Én az ki az előtt iffju elmével
Iáczottam szerelmnnek édes versével,
Kűszköttem viola kegyetlenségével:
Mastan immár Mársnak hangassab verséuel,”

Ugyanez a másolatban:

„Én az ki az előtt iffju elmével
Jáczottam szerelem édes énekével.
Kűszköttem Viola kegyetlenségével,
Mastan immár Mársnak hangassab versével.”

Az első két sor metszetét a másoló mindkét esetben korrigálja: az első sorban egy új szótag betoldásával (iffju) teszi felező tizenkettessé a sort, a másodikban egy szinonimával (versével — énekével) javítja ki a (szerinte hibás) 7 + 5-ös osztást. A metrum kijavítására tett kísérlet e század más Zrínyi-másolatára is jellemző.⁴ Megváltozott (nem túl logikusan) a versszak központosítása is, a Viola nagybetűs írása viszont előrelépés az első kiadáshoz képest.

³ Összehasonlítási alapul az 1651-es bécsi kiadás szolgált (Esztergom, Bibliotheca).

⁴ MTA Kézirattára, K 87. ZRÍNYI: *Adria! tengernek syrenaia*. XVIII. század végi másolat, a jó tollú átdolgozó főleg a sornetszeteket igyekszik szabályossá (6 + 6) tenni.

A másolat egészének összevetése ezzel a kiadással bizonyára sok érdekes eltérésre derítene fényt. A *Szigeti Veszedelem* után az „A hol egy vadász . . .” kezdetű Idilium másolata (158–165. l.), majd a „Kegyetlen hová futsz” (166–169. l.) c. Idilium következik. Ezek a bécsi kiadásban megelőzik az eposzt. Az utánuk következő vers az „Arianna sirása” (169–173. l.), melynek számozását elrontotta a másoló (a 34. versszaktól tévesen 54–57). A 173–174. lapon „Feszületre csinált versei Groff Zrininek”, a 175. lapon a Peroratio olvasható. Ezt követi a „Vége” felirat és egy elválasztó vonal.

Alatta: „Más Zrini György munkája”. Ezt a megjegyzést nem indokolja a másoló, s utána rögtön „Az vadász el nyugszik” (175–179. l.), és „Te ki gyönyörködöl” (180–181. l.) kezdetű versek következnek.

Ez utóbbi vers 9. (utolsó) verszaka az 1651-es kiadásban számozatlan. A 182–184. lapon található az „Orfeus” c. vers, melynek 25 versszakát változatlanul másolták le, az utolsó rész viszont a Balassi strófa régiebb, belső rímes változatát követi — eltérve a kiadás versformájától —, s a 3 rövid sort egymás mellé, 1 sorba írja.

A 185–186. lapon Zrínyi epigrammái kaptak helyet, sorrendben: Atilla, Buda, Szigeti Zrini Miklos, Deli Vid, Sarkovich, Radivoi és Juranics Vajdák, Farkasics Péter.

A sort az ismételt lemásolt Peroratio zárja, a 186. lapon. Itt olvasható a nagybetűs záró mondat is: „Eddig tart Groff Zrini Miklós munkája”.

A kézirat a 187. laptól a 210. lapig idegen verseket tartalmaz, a szerzők nevének feltüntetése nélkül, magyarul. Másolójuk azonos azzal, aki Zrínyi munkáit másolta, írásmódja viszont sokkal tömörebb (valószínűleg a hellyel való takarékoskodás miatt).

Többségük köszöntő vers, a vallásos versek egy része Nyéki Vörös Mátyásra emlékeztet. A kéziratnak ez a része is megérdemelné a figyelmet és a behatóbb tanulmányozást.⁵

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA

Az egri jezsuita könyvtár 1774-ben, a rend feloszlatásakor. A jezsuiták Egernek a török hódoltság alól való 1687. évi felszabadítása nyomán az elsők között léptek a város földjére.¹ Az Egerben megtelepedni kívánó szerzetesrendnek a felső-magyarországi kamarai adminisztrátor egy tekintélyes nagyságú telken álló moscheát, a körülötte álló 5 nagyobb és 12 kisebb lakóházzal együtt juttatott.² A jezsuiták azért kaptak ilyen nagy kiterjedésű ingatlant, mivel ott nem csupán templomot és rendházat, de iskolát is kívántak létesíteni.³ Valóban itt épült meg azután a XVIII. század folyamán a jezsuiták épületegyüttese.

A jezsuiták — akik a XVIII. században Eger legműveltebb, legiskolázottabb papjai voltak — igen számottevő mértékben járultak hozzá Eger püspöki székhelynek kulturális központtá való válásához. Éppen ezért tekinthetünk érdeklődéssel a rendnek gazdag egri könyvtárára, illetve könyvtárállományára, melybe II. József által 1773-ban való felosztásuk és vagyonuk elkönfiskálása nyomán felvett részletes leltár nyújt jó betekintést.

Az egri jezsuiták könyvtárállománya, annak elhelyezése szerint négy csoportban került leltári felvételre:

1. a tulajdonképpeni könyvtár anyaga; 2. az egyes páterek szobájában talált könyvek; 3. a Szent Erzsébet látogatása kongregáció könyvtára; 4. a gyógyszertár könyvei.

⁵ A kézirat használatát Beke Margit mb. igazgató és Lázs Sándor könyvtáros tette számomra lehetővé. Ezúton is köszönöm nekik.

¹ Egri Érseki Egyházi Levéltár. Archivum vetus. 3346. rsz. kötet 3. oldal.

² Heves megyei Levéltár. XII—3. Liber nr. 58. (Primaria Conscriptio Civitatis Agriensis per Cameralem provisorem Georgium Edelspacher in anno 1690 peractum.)

³ Haus- und Hofkammerarchiv. Ungarische Gedenkbücher, 434. Band. 270. oldal. (Bécs.)

A könyvek leltározására 1774-ben került sor. A könyvtárban és az egyes páterek szobáiban őrzött könyvek,⁴ valamint a patikában talált könyvek⁵ lajstromba vételének hónapját és napját nem tüntetik fel az inventáriumok, de az említett kongregáció könyvállományát 1774. március 10-én leltározták fel.⁶

Az egyes munkák címét igen sok esetben nem írták ki pontosan, maradéktalan teljességgel, legtöbbször csak rövidített formában adták meg, vagy éppen csak tartalmára utalnak. A szerző nevét azonban minden esetben feljegyezték.

A könyvtár állományát 12 csoportra osztottan vették fel a leltári jegyzékbe, s minden esetben megadták a művek példányszámát, valamint a kötetek számát.

A könyvtár leltárát az alábbi táblázatban összegeztük:

Könyvek csoportjai	Mű		Példány		Kötet	
	db	%	db	%	db	%
1. Teológiai munkák, egyházatyák, egyházdoktorok és skolasztikusok munkái	176	11,00	380	14,86	507	15,45
2. Egyházi jog, jogtudomány	100	6,26	159	6,21	199	6,07
3. Szentbeszéd, hittantanítás	211	13,20	310	12,08	423	12,89
4. Hitvitázó munkák	108	6,74	197	7,69	198	6,04
5. Egyháztörténet	87	5,42	146	5,36	152	4,64
6. Politikai történet	137	8,57	192	7,50	219	6,68
7. Aszkétika, lelki irodalom, imakönyvek	346	21,59	541	21,07	871	26,19
8. Egyházi szertartás	24	1,46	36	1,39	44	1,33
9. Filozófia, orvostan, matematika, aritmetika, geometria	84	5,23	109	4,27	123	3,76
10. Iskolai humaniorák	243	15,20	353	13,76	401	12,22
11. Vegyes	54	3,36	114	4,46	117	3,61
12. Eretnekek munkái, tiltott munkák	32	1,98	36	1,39	37	1,12
Összesen	1602		2573		3291	

Tehát igen tekintélyes számú és változatos munkák sorakoztak az egri jezsuiták könyvtárának polcain.

Az egyes csoportokba sorolt munkák sorában a különböző külföldi köteteken túl igen szép számmal hazai szerzők hazai kiadású művei is megtalálhatók. A jezsuiták egri könyvtárában a különböző tudományágak közismerten alapvető munkái mellett legkülönbözőbb irányú és igényű kötetei is tömegesen megtalálhatók, s egyértelmű határozottsággal állapíthatjuk meg, hogy a könyvtár képes volt a XVIII. század tudományos igényét általában kielégíteni.

Mivel nem tüntették fel a kötetek kiadási helyét és évét, egy nagy sor munkánál nem állapítható meg, hogy melyik kiadásról van szó, de így is bizonyos, hogy XVII. században kiadott kötetek is helyt kaptak a könyvtár polcain.

Természetszerűen e gazdag könyvtár ismertetése túllépné e cikk szűkre szabott kereteit, ezért csak áttekintést kívánunk róla nyújtani.

⁴ Egri Érseki Egyházi Levéltár. Archivum vetus. 23. rsz. 149. iratszám. — 1773 októberében Wolter Pál egri jezsuita rektor azt jelentette, hogy addig az időpontig nem tudták elkészíteni a könyvtár leltárát, de azt hamarosan elvégzik.

⁵ Heves megyei Levéltár. Heves megye iratai. Miscellaneae. Nr. 4.

⁶ Heves megyei Levéltár. Heves megye iratai. Miscellaneae. Nr. 4.

A jogi munkák sorában kapott helyet Rákóczi Ferenc „articulus”-ainak és „decretum”-ainak magyar nyelvű kötete, valamint az 1781. évi soproni országyűlés iratai.

A történelmi tárgyú munkák sorában a magyarországi vonatkozásúak vezettek, de mellettük megtalálhatók voltak a rómaiak, a bizánciak, a „barbárok”, a zsidók, a törökök, az osztrákok, a németek, a belgák, az oroszok, a franciák, a dánok, a svédek, a lengyelek, a csehek és az olaszok történetére vonatkozó kötetek is. Okmánykiadványok is előfordulnak. A leltár számba vette Anonymus műve mellett Turóczy krónikáját és Bonfini művét csakúgy, mint Tacitus *Germaniáját* is.

A szertartástani kategóriából tűnik szembe az ördögűzést tárgyaló „fasciculus” (kézirat?).

A 9. csoport számban ugyan nem túlzottan emelkedik ki az anyagból, de igen változatos összetételű. A nem számos filozófiai művek mellett találjuk a matematika, az aritmetika, az algebra, a geometria, a fizika, a kémia és a bányászat köteteit. A fizikai művek a fényről, az elektromossággal, a mozgással, a testekkel és a „vacuum”-mal foglalkoznak. Magyarország négy részből álló atlasza mellett sorakozott a Tiszáról és a Vágról szóló kötet is.

A munkák száma alapján a második helyet foglalják el az iskolai humaniorák körébe tartozók, igen gazdag tárgyi változatossággal. Első helyen kell említenem a 31 szerzőtől származó színműveket („tragodiae”, „comediae”, „drammata”, „opera comica”). Az egyes kötetek megjelölése itt is csak általános, például: Domini Diderot Comediae.

A nyelvtani munkák és szótárak sorában magyar, latin, görög, német, francia, lengyel, héber, olasz és „ruthén” kötet található. Megvolt a jezsuiták egri könyvtárában Ambrosius Calepinus 11 nyelvű szótára mellett Bél Mátyás német és „szláv” „institutio”-ja is, de nem hiányzott Comenius Januája sem.

A retorikai és a poétikai művek gazdag választékban kínálták magukat.

A római klasszikusok között Cicero, Seneca, Livius, Ovidius, Cato és Horatius munkái kaptak helyet nem nagy számban. Két földrajzi tárgyú kötetet is itt vettek leltárba.

A kis számú vegyes tárgyú munkák között jegyezték fel a leltárba két színművet, közte Molière egy német nyelvű fordítását is („comediae germanicae”).

Az egri jezsuita könyvtárban protestáns és humanista szerzők tiltott munkái között is válogathatott az érdeklődő. Luther Márton német és Károli Gáspár magyar biblijája mellett megvolt Komáromi György, Félegyházi Tamás, Torkos András szentírásfordítása, de nem hiányzott Rotterdami Erazmusé sem, sőt Machiavelli és Melanchton egy-egy kötetét is megtaláljuk e csoportban. Egyéb magyar nyelvű protestáns kötetet is beszerettek az egri jezsuiták maguk számára.

Természetszerűen a könyvtárhoz kell számítanunk a leltározás során az egyes jezsuita páterek és tanárok szobáiban, valamint a tantermekben talált könyvállományt, melynek számát az összeírás alapján az alábbi táblázatban foglaljuk össze.

Meg kell jegyeznünk, hogy a „kezdők” és „kicsik” alatt a classis elementaris tanulóit kell értenünk.

Ezek a munkák a vallástani műveken kívül főleg történelmi tárgyúak, de bőven akadnak közöttük filozófiaiak, fizikaiak, jogiak, földrajziak, matematikaiak, aritmetikaiak, algebraiak, nyelvtaniak, retorikaiak, poétikaiak, csillagászatiak, de tartalmaznak szótárakat is. Igen jelentékeny számban találunk a könyvek sorában színműveket, szám szerint 46 kötetben. Közöttük szerepel Molière németre fordított darabja is.

A lelkipásztorkodó és az oktatásban részt vevő jezsuiták mindennapi munkájukban szükséges könyveket érthető okokból maguknál tartották, de nyilvánvalóan ezek a munkák is a könyvtár állományába tartoznak, eredetileg azt a páterek ott tartották nyilván.

A könyv elhelyezése	Művek száma	Kötetek száma
Német hitszónok	32	54
Vasárnap hitszónok	95	131
Ünnepi prédikátor	110	138
Pater spiritualis	87	89
A rektor	100	138
Pater ministri	61	70
Az Agonia kongregáció előljárója	34	37
Pater Botár	5	5
Pater Nellocher	13	13
Pater Linde	15	15
Pater Fodor	349	438
A syntaxis raktára	145	145
A retorika tanára	147	147
A poétika tanára	135	142
A grammatika tanára	82	82
A kezdők tanára	53	53
A kicsik tanára	30	34
Az I. divízióban	28	30
A legfelső divízióban	8	12
Összesen	1529	1779

A kutatás során előkerült az egri jezsuita patika könyvtárának leltára is. A gyógyszer-tárban 50 művet 61 kötetben vettek leltárba. A munkák részben orvosiak, részben pedig természetszerűen gyógyszerészetiek, illetőleg növénytaniak. Csupán 8 olyan munka akadt, amelyik nem tartozik ide, ezek vallási, történelmi, filozófiai és földrajzi jellegűek.

Saját könyvtára volt az iskola tanulói kongregációjának is (Erzsébet látogatása Szűz Máriánál).

Ezeket a könyveket két nagy csoportra osztották: nem vallási és vallási munkák.

Vallási munkák	60	mű	164	kötet
Nem vallási munkák	19	mű	21	kötet

Itt összesen tehát 79 munka 185 kötetben került összeírásra.

A nem vallási tartalmú munkák sorában kapott helyet Horatius, Ovidius, Martialis munkái mellett néhány fizikai, geometriai, poétikai, történelmi mű, valamint egy színdarab is.

Összegezve tehát az egri jezsuiták könyvvállományát, az ilyen képet mutat:

A könyv elhelyezési helye	Mű db	Példány db	Kötet db
Könyvtár	1602	2573	3291
Páterek, iskola	1526	?	1779
Gyógyszertár	50	50	61
Kongregáció	79	?	185
Összesen	3257	?	5316

A jezsuiták tehát Egerben 3257 művel 5316 kötetben rendelkeztek, ami mennyiségileg, de a könyvvállomány minőségét tekintve is igen figyelemre méltó. Nemcsak Egerben,

a hatalmas kiterjedésű püspökség székvárosában, valamint Heves és Külső Szolnok törvényesen egyesült vármegyék székhelyén, de e tájon messze földön ez volt a legnagyobb, legjelentékenyebb könyvtár a XVIII. század során, 1773. évi megszüntetéséig, felszámolásáig. Tudnunk kell ugyanis, hogy gróf Eszterházy Károly egri püspök ebben az időben még csak gyűjtögetett a későbbi líceumi könyvtár anyagát, s azt az 1780-as évek elején kezdték el berendezni, hogy végül is 1793-ban megnyílhasson.⁷

A Helytartótanács 1775. október 19-én úgy rendelkezett az egri jezsuiták könyvtárának anyagáról a vármegye alispánjánál, hogy azt — későbbi sorsáról való döntésig — egy megbízható egyházi személy felügyeletére kell bízni. Előírták, hogy az illetőnek a könyvraktárt „időről időre ki kell szellőztetni, és annak tartozik gondját viselni.”⁸

Amikor a kincstár 1775. június 17-én eladta az egri jezsuita patikát Artner Józsefnek, a szerződésben külön passzusban kötötték ki, hogy a vételárban (4500 forint) nem foglaltatik benne a felleltározott könyvanyag, valamint azon természetrajzi ritkaságok, melyeket a könyvekhez hasonlóan leltárba venni és összegyűjteni rendelték. Az utóbbiakat egyébként a következő esztendőben, 1776. január 18-án az uralkodó parancsára a nagyszombati egyetem könyvtárának kellett, hogy a vármegye alispánja megküldje „pro usu Museorum Physices et Historiae Naturalis”. Egyébként 12 darab ilyen különlegességet vettek leltárba.⁹

1777. október 9-én a könyveket még mindig Egerben tárolták, amikor is a könyvek gondviselője („curator librorum”) magister Klobusiczky József volt, akit a Helytartótanács 1776. január 19-én nevezett ki a feloszlott jezsuitarend vagyona adminisztrátorának.¹⁰

Ismerjük a könyvtár utolsó jezsuita vezetőjének a nevét is, Vechey János személyében, aki a rend feloszlása után 116 forint fizetséget kapott a kincstártól, nyilván a felleltározott és elzárt könyvanyag őrzéséért, gondviseléséért.¹¹

Csak 1782. október 28-án értesítette a Helytartótanács a kettős vármegye alispánját, Kállay Lászlót, hogy a legfelsőbb döntés értelmében a feloszlott jezsuita rend könyvtárait a budai egyetem könyvtára kapja meg, melynek a prefektusa ekkor Bretschneider volt. Az egyetem részéről Kovachich Márton, a könyvtár „vicecustos”-a nyert megbízást a könyvek összegyűjtésére, akinek a vármegye engedelmeskedni és a könyveket majdan Budára szállítani tartozik. Kovachich munkáját kötelesek mindenben megkönnyíteni.¹²

Heves vármegye iratainak sorában nem maradt fenn adat, mely a jezsuita könyvtár anyagának elszállításáról, s annak körülményeiről tájékoztatna.

SUGÁR ISTVÁN

József Attila Előørs-korszaka* Mit fogok először csinálni, ha Budapesten leszek? — „... *Hetiszemlét* szeretnék alapítani a magyar falusi nép számára” — így hangzik Jászi Oszkár válasza *Az Ember* 1922. január 15-i körkérdésére. Az sem elhanyagolható, hogy „... minden demagógiától, parasztfogástól és osztályharc-simlitől mentes” újságot ter-

⁷ Iványi Sándornak, az Egri Főegyházmegyei Könyvtár főkönyvtárosának szíves szóbeli közlése alapján.

⁸ Heves megyei Levéltár. Heves megye iratai. 1775. Nr. 6. et A.

⁹ Mint előbb.

¹⁰ Mint előbb.

¹¹ Heves megyei Levéltár. Heves megye iratai. Miscellaneae. Nr. 4.

¹² Egri Érseki Egyházi Levéltár. Archivum vetus. 23. rsz. 149. iratszám.

* A Magyar Tudományos Akadémia 1980-as József Attila Ülésszakán tartott előadás.

vez az októbristák emigrációban élő szellemi vezére.¹ A hetiszemlét ugyan nem sikerült létrehozni — haza se jöhetett —, de hívei, Vámbéry Rusztem és Varró István 1926-tól kiadták a *Huszadik Század* folytatásának tekinthető *Századunk* című folyóiratot, melynek maga Jászi is munkatársa lett. Még mindig Jászi Oszkárnál időzve: az emigráció sajtójában többször is kijelentette, hogy Október legfőbb hagyományának a földosztást, a földkérdés radikális megoldását tekinti.²

Mindezt azért mondtam el, hogy indokoljam, miért védi néhány év múlva a *Századunk* „a feudalizmust fenyegető mohácsi veszedelem avantgardistái”-t, a Bartha Miklós Társaságot.³

József Attila Előörs-korszakának a kulcsszava ugyanis a Bartha Miklós Társaság. Az 1925-ben javarészt székely eredetű egyetemi hallgatók és ifjú értelmiségiek által alapított Társaság 1928-ra levetkezte kezdeti önképzőkör-jellegét és hozzákezdett a földkérdés tanulmányozásához. Szabó Dezső és a sajátosan értelmezett Ady Endre hatására, a Társaság hangadói kialakították a népből kiinduló megújulásra esküvő — a népet fajként értelmező — ideológiájukat és kísérletet tettek a kossuthi, Jászi Oszkár-i dunai konföderációs tervezet adaptálására.⁴ Ebbe az erjedésben levő közösségbe, melyről még nem lehetett eldönteni, milyen iránynál köt ki — „Kocsisbor vagy tokaji?”⁵ — érkezett 1928 őszén a fiatal József Attila.

A költő, mint életrajzából ismeretes, „egy jómódú leányt” szeretett, de szerelmét sietve külföldre küldték az aggódó szülők. Vágó Mártával való levelezéséből tudjuk, hogy a kezdetben baráti polgári radikális és liberális körök Vágó József döntése után visszafogottan fogadták a költő közeledését — 1929 tavaszán a *Századunk* is bezárult írásai előtt⁶ —, de annál nagyobb örömmel várták üde, népies hangvételű verseit és később tanulmányait is a Bartha Miklós Társaságban megismert új barátok.

A Bartha Miklós Társaság kifogyhatatlan energiájú ügyvezető elnöke, Fábíán Dániel révén sokfelé lavírozott ezekben az években. Ő és barátai más egyesületekbe és párt-csoportosulásokba is beléptek, hogy hatáskörüket kibővítsék. Így lett Fábíán 1929-ben a Vámbéry Rusztem által alapított Magyar Fábíanus Társaság⁷ és ezt megelőzően a Dénes István-féle Magyarországi Földműves és Munkáspárt vezetőségi tagja.⁸ Utóbbi kapcsolat különösen reménykeltő volt. A párt 1929. március 24-re tervezett kongresszusának meghívója a Társaság számos tagját hirdette az előadók között, így József Attilát is.⁹ A költő felszólalására azonban nem kerülhetett sor, mert a hatóságok a kongresszust betiltották s ezután fordult a barthások figyelmé az ugyancsak parasztpárt alapítását tervező és immár egy esztendeje hetilappal rendelkező Bajcsy-Zsilinszky Endre felé. Az *Előörs* már 1928 őszén, az Ady-röpirat utóvédharcaiban helyt adott Fábíán Dániel egyik vitacikké-

¹ *Mit fogok először csinálni, ha Budapesten leszek?* Az Ember (Wien), 1922. jan. 15.

² JÁSZI Oszkár: *Liberalizmus és szocializmus*. Bécsi Magyar Újság, 1922. jún. 16.; — *Parasztok és szocialisták*. Uo. 1922. júl. 2.

³ VÁMBÉRY Rusztem: *Juventus ventus*. Századunk, 1930. ápr. 223. l.

⁴ Vö. TASI József: *A Bartha Miklós Társaság megalakulása és első évei — 1925 — 1928* — *Literatura*, 1980/2. sz. 307 — 330. l.

⁵ PETHŐ Sándor: *Kocsisbor vagy tokaji?* Magyarország, 1929. aug. 4.

⁶ József Attila utolsó írása — Magyarító szótár — 1929 márciusában jelent meg a Századunkban. A költő csak 1932 nyarán lett ismét Vámbéry Rusztemék — a magyarországi októbristák — szövetségese. Vö. TASI József: *József Attila és a Halálbüntetés Ellenes Szövetség*. Párttörténeti Közlemények, 1980/1. sz. 90 — 110. l.

⁷ A Magyar Fábíanus Társaság tisztikara [1929. szept. 21.] L. OSZK Fond 71/37.

⁸ Meghívó a Magyarországi Földműves és Munkáspárt (Országos Parasztpárt) VII. Országos Kongresszusára 1929. március 24-én. . . Bp. Közlekedési ny. [4.] l.

⁹ I. m. [5.] l.

nek¹⁰ — nem tartom véletlennek, hogy nevével hamarosan a *Századunkban* is találkozunk.¹¹ A Dénes István-os kiruccanás után az *Előrsben* sorra jelentkeztek írásaikkal a Bartha Miklós Társaság tagjai, így Pintér Ferenc, Lakatos Péter Pál és — 1929 őszén — maga Fábíán Dániel is, aki a Föld Népe-rovat állandó cikkírója lett.¹² Itt jegyzem meg, hogy a Szabó Dezső 1928-as szerepét felvállaló Féja Géza szintén a Bartha Miklós Társaságból jött és a Társaság Magyar Föld-estjén (1929. február 27.) tartott *Ady után* című előadásával jelentkezett az *Előrsben*.¹³ Féja ezután évekig Bajcsy-Zsilinszky Endre odaadó híve lett és ez meghatározta a Bartha Miklós Társasághoz és különösen annak balszárnyához való viszonyát.

1929. október 26-án jelent meg József Attila első írása az *Előrsben*, a Pintér Jenő *Magyar Irodalomtörténetéről* írott cikksorozat első darabja.¹⁴ A terjedelmes tanulmánytörredék, mint ismeretes a *Századunk* számára készült 1928 őszén,¹⁵ ám onnan kiszorította Hatvany Lajos kritikája.¹⁶

József Attila első írása valószínűleg Lakatos Péter Pál révén került az *Előrs*hez; a két költő barátsága négy-öt évvel korábbra, *Magyar Írás*-beli közléseik idejére datálható. (A költő a nyári hónapokban betegeskedett; ezért csak teljes gyógyulása, balatonlellei üdülése után követte barátait az *Előrs* szerkesztőségébe.¹⁷) Ugyancsak Lakatos Péter Pál segítségével lett József Attila az *Előrs* belső munkatársa; neki küldte el a barthás-előrsös korszakának programversét, az *Akácokhoz!* című költeményt, „... melyet a Főszerkesztő Úr rögtön elolvasott s még a mai napon — tehát 1929. november 20-án — a nyomdába adta közlésre, úgyhogy már a november 23-iki számban meg fog jelenni.”¹⁸ Az *Akácokhoz!*, melynek részletes elemzésére itt nem térhetek ki, a szimbólumok nyelvén szól a nép közé menő „akácok”-ról, azaz parasztvezérekről. Ők mennek a „göbbedő, odvas” falvakba, „homokot”, tehát tömegeket „kötözni magunkba”, azaz szervezkedni. Ezt a hatalom nem nézi jó szemmel, „szisszentő ez”, mondja a költő, „de lombos föladat”, azaz eredményes lehet.¹⁹ Itt jegyzem meg, hogy a vers fő gondolata felbukkan József Attila egyik névtelen glosszájában, a *Vetélőben*, az *Előrs* 1930. január 4-i számában. Ez a glossza a „... kitántorgott Amerikába / másfél millió emberünk” első megfogalmazása: „Hanem azért mégsem pusztá a pusztá. Van mangófa, aki fölszedi gyökereit és elmegy és van akác, aki köti a homokot.”²⁰ (Saját kiemelésem). E gondolat végigvonul az *Arany* című versen is, melyet Németh Andor feltételezése óta 1937-es keletkezésének tartottunk. Ez a költemény az *Akácokhoz!* szelídebb párja, portré a népi Arany Jánosról. A kulcsszó itt is a „kötés”: „Köt a karcsú füst is, e szelíd virág” — mondja a negyedik

¹⁰ FÁBIÁN Dániel: „*Ifjú szívekben élek*” Válasz Szász Zoltánnak a *Nyugatban* megjelent cikkére I—II. *Előrs* [a továbbiakban: Eö] 1928. szept. 16., szept. 30.

¹¹ FÁBIÁN Dániel: *3.000.000 koldus*. *Századunk*, 1929. máj. 306—308. l.

¹² FÁBIÁN Dániel írásai 1929. szeptember 21-től 1930. január 4-ig jelentek meg az *Előrs* Föld Népe rovatában.

¹³ Eö 1929. márc. 30.

¹⁴ JÓZSEF Attila: „*Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete*” I—III. Eö 1929. okt. 26—nov. 2. L. még JAÖM III. 26—38. l.

¹⁵ József Attila — Vágó Józsefnek. Pest, 1928. nov. 1. L. József Attila *Válogatott levelezése* [JAVL] Sajtó alá rend., jegyz. FEHÉR Erzsébet. Bp. 1976. 235. l.

¹⁶ [HATVANY Lajos] hal: *A nagy Pintér. Pintér Jenő nagy irodalomtörténete*. *Századunk*, 1928. nov. 564—567. l. Vö. JAÖM III. 288. l.

¹⁷ Vö. MACHT Ilona: *Egy szerelem utókezelése*. Új Írás, 1980/4. sz. 34—40. l.

¹⁸ LAKATOS Péter Pál — József Attilának. Bp. 1929. nov. 20. JAVL 261. l.

¹⁹ Vö. TASI József: *József Attila: Akácokhoz. Kétféle „ars politica”*. Tiszatáj, 1980. ápr. 41—47. l.

²⁰ L. még: BOKOR László: *József Attila ismeretlen cikkei Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában*. Kritika, 1972/4. sz. 8. l.; József Attila Művei [JAM] II. Tanulmányok, cikkek, levelek. Összegyűjt., jegyz. SZABOLCSI Miklós. Bp. 1977. 388. l.

sorban, a tizenkettedikben pedig: „homokot kötöttél, a futó időt.” Stoll Béla szíves közlése óta magam is úgy vélem, hogy e verset is 1929 végén írta József Attila; minden bizonnyal Dóczi Jenő Arany János-könyvének olvasása közben, melyet az *Előőr*s december 21-i számában ismertetett.

E megszabott terjedelmű előadásban nem foglalkozhatok a költő valamennyi *Előőr*sben közölt írásával, ezért csak néhány problémát emelek ki. Ilyen a Komlós Aladár elleni támadás a december 21-i első *Bűbáj*ban, melynek szerzőségét a kritikai kiadás Ignótus Pál indulatos visszaemlékezésével bizonyította.²¹ Itt két probléma is van. Egyik a kettős név használata, illetve a visszatérés a magyarosítás előtti névhez, melyet Komlós Aladár nagyon szerencsétlenül, bár szubjektíve érthetően, faji érvekkel indokolt. Idézem Kredens-Komlós Aladárként aláírt állásfoglalását a *Múlt és Jövő* 1928. októberi számából: „*Aki eldobja öröklött nevét, azt árulja el ezzel, hogy a saját fajához tartozás jelképe helyett szívesebben hordja egy másik fajhoz tartozás jelképét.* Az első — többnyire öntudatlan — lépést teszi a fajából való dezertálás felé.”²² (Komlós Aladár ezekben az években a budapesti Zsidó Gimnázium tanára volt; különvéleményét — ő nevezte így — bizonyára ez is motiválta.) Néhány hónap múlva egy Komlós-Kredensként jelzett tanulmányához²³ kapcsolódva Somlyó Zoltán is humorosnak találta a „Komlós és egyben Kredens Aladár” nevet.²⁴ A kettős névhasználatnál különben maga a bírált is felhagyott és 1932-től ismét Komlós Aladárként jegyezte nevét a *Múlt és Jövő*ben.²⁵

Problémát jelenthet az is, hogy József Attila ironikusan idézi Komlós Aladár Osvát-nekrológiát a *Toll* 1929. november 3-i számából. A nekrológ figyelmes elolvasása után az ironikus megjegyzést elfogadhatónak vélem. Komlós Aladár, az egyik legbiztosabb ítéletű kritikus megrendültségében ugyanis kissé elvetette a sulykot; József Attila pedig — Kassák-kritikája is ezt igazolja — minden alkalmat felhasznált a *Nyugattól* elszenvedett sérelem megtorlására. Mindenesetre helyesebb lett volna, ha szellemes glosszáját a *Toll*ban teszi közzé, mert a fajvédő aurájú *Előőr*sben írása félreérthetővé vált. Ebből egy további probléma, sőt problémabokor adódik: József Attila és a *Toll*, valamint az *Előőr*s és a *Toll* problémája. Vajon hogyan tudta összeegyeztetni a költő az egyidőben történő publikálást a népies-urbánus ellentét legjellegzetesebb szócsoveiben²⁶ (Ignótus Pál meghatározása), az *Előőr*sben és a *Toll*ban? Az *Előőr*sben ugyanis 1929 nyarán éppen a költő jó barátja, Pintér Ferenc támadta Kodolányi Jánost, aki a *Toll*ba és az *Új Magyar Föld*-be, a barthások röpiratába egyaránt dolgozott.²⁷ József Attila hasonló működése egyik oldalról se váltott ki kritikát. Véleményem szerint a költő az *Előőr*s-hónapok alatt azért publikálhatott a *Toll*ban is, mert az akkori szerkesztő, Zsolt Béla iránti barátságát töretlenül megőrizte. (Éppen Zsolt Béla Babitstól elszenvedett sérelme²⁸ az egyik motívuma a költő Babits-ellenes pamfletjének. Ezért jelenhetett meg a *Favágó* első, népies változata éppen a *Toll*ban.)

²¹ JAÖM III. 297. 1.

²² KREDENS-KOMLÓS Aladár: *Különvélemény a névmagyarosításról*. *Múlt és Jövő*, 1928. okt. 354. 1. Vö. POLLÁK Illés: *Kontravélemény a névmagyarosításról*. I. h. 1928. dec. 417–418. 1.

²³ KOMLÓS-KREDENS Aladár: *A hatvanéves magyar-zsidó költészet*. I. h. 1928. dec. 412–415. 1.

²⁴ SOMLYÓ Zoltán: *Hogy is vagyunk azzal a „hatvan éves magyar-zsidó költészet”-tel?* — *Pörbeszállás Komlós-Kredens Aladár cikkével* — I. h. 1929. jan. 20. 1.

²⁵ KOMLÓS Aladár: *Bábelnek folyói mellett*. I. h. 1932. júl. — aug. 202. 1.

²⁶ IGNÓTUS Pál: *Elvek, frontok, nemzedékek*. Irodalomtörténet, 1970/3. sz. 638. 1.

²⁷ PINTÉR Ferenc: *Toll és Föld*. Eö 1929. júl. 13.

²⁸ BABITS Mihály: „*Személyi ügy?*” *Nyugat*, 1929. szept. 1. 303–304. 1.; ZSOLT Béla: *Csendes válasz Babits Mihálynak*. A *Toll*, 1929. szept. 8. 17. 1. Vö. [LAKATOS Péter Pál] -lpp.: *Bulvárd hetilap vagy milyen is a „baloldali” férjasság?* Eö 1929. szept. 28.

Az *Előrs* viszont a barthás József Attilát hívta meg munkatársai sorába és névvel jelzett írásai mindaddig — és csak addig — jelentek meg az *Előrs*-ben, amíg a Társaságot Bajcsy-Zsilinszky támogatta. A főszerkesztő 1928 nyarától 1929 utolsó hónapjáig rendszeresen hírt adott a Bartha Miklós Társaság rendezvényeiről, s ha néha kritizált is, bírálta belülről jövő és jóindulatú volt. (Egy ízben, 1929. október 16-án előadást is tartott a Társaságban *A dolgozó magyarság megszervezéséről*.²⁹)

1929. december 15-én tartotta a Bartha Miklós Társaság első országos kongresszusát, amelyen — Bresztovszky Ede *Népszava*-beli tudósítása szerint — „A felszólalók többsége állást foglalt amellett, hogy a magyar fiatalság foglalkozzék a tudományos szocializmus problémájával.”³⁰ A kongresszus körül valóságos sajtóhadjárat kezdődött; a kormány-párti és jobboldali lapok nem csak a tudományos szocializmus felbukkanásának fenyegető veszélyét kifogásolták, de a polgári radikális Fábianus Társaság üdvözlését is. A *Nemzeti Újság* szerint a barthások annyira eltávolodtak névadójuk szellemétől, hogy „... helyesebb volna, ha például felvennék a Jászi Oszkár Társaság nevet.”³¹

Bajcsy-Zsilinszky Endre nem tudott azonosulni a barthások baloldali fordulatával. December 21-én még közölte Fábian Dániel magyarázó nyilatkozatát, és az 1930. január 4-i számban *A mezőgazdasági munkáskérdés fejlődéséről* írt cikksorozata következő darabját, (folytatjuk)-megjegyzéssel, de nem lett több folytatás. Január 25-én még megjelenhetett Lakatos Péter Pál utolsó névvel jelzett glosszája, de a március 23-i Ady-ünnepségről, melyet a Társaság rendezett, már csak fanyalgó ismertetést közölt az *Előrs*-ben³²; Féja Géza ez alkalomra írt tanulmányát természetesen dicsérte, de József Attila *Ady emlékezete* című költeményét meg sem említette — minden bizonnyal azért, mert e vers a *Népszavában* jelent meg az ünnepség másnapján. A sarlósok hasonló, a barthásokénál következetesebb baloldali fordulatát külön tanulmányban támadta Féja, és Bajcsy-Zsilinszky is elítélte.³³ A *Ki a faluba* című röpiratról a szerzők nevének említése nélkül alig félmondatnyi hírt ad az *Előrs*,³⁴ két hét múlva viszont egy egészen más falujárásról tudósít: „Valakik indulnak, Valakik mennek a falu felé: a regősök mennek.” Gömbös Gyula, „e talpig magyar férfiú” küldi őket...³⁵ A Bartha Miklós Társaság röpiratának ismertetésétől véleményem szerint azért tartózkodott az *Előrs*, mert a röpirat társszerzője, Fábian Dániel, a Társaság „rossz útra tért” — a szociáldemokrata párthoz csatlakozott — vezetője volt.

Ebben a légkörben József Attila sem lehetett sokáig az *Előrs* munkatársa. A január 4-i szám valóságos kis antológiát közölt a költő verseiből és — mint az előző szám — a *Nincsen apám se anyám* című „páratlan sikerű” verseskötetét is hirdette. A kötetről rendkívül elismerő kritikát tett közzé Féja Géza, akinek József Attilával való kapcsolata, barátsága külön tanulmányt érdemelne.³⁶ A január 4-i számban jelent meg a költő második *Bűbáj* című közleménye és a már említett *Vetélő*. Bokor László úgy véli, hogy a

²⁹ A Bartha Miklós Társaság megkezdte előadássorozatát. Eö 1929. okt. 19.

³⁰ [BRESZTOVSZKY Ede]: *A magyar ifjúságnak foglalkoznia kell a tudományos szocializmus problémáival*. *Népszava*, 1929. dec. 17. Vö. [BRESZTOVSZKY Ede] (ky): *Új Magyar Föld*. I. h. 1929. dec. 15.; *A Bartha Miklós Társasággal igazán nem kellene foglalkoznunk...* Sarló és Kalapács (Moszkva), 1930. jan. 30. l.

³¹ *Az ifjúság politikai tömörléseiről...* *Nemzeti Újság* 1929. dec. 19. Vö. ÉRMELLÉKY: *Töredékek*. *Nemzeti Élet*, 1930. jan. 12.

³² [BAJCSY-ZSILINSZKY Endre]: *A magyar ifjúság Ady-ünnepé*. Eö 1930. márc. 29. Vö. VÁJTHÓ László: *Tanári pályám emlékezete*. Bp. 1969. 172. l.

³³ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: *Ifjú magyarok innen és túl*. Eö 1930. ápr. 19.; FÉJA Géza: *Sarlósok*. Eö 1930. máj. 31.

³⁴ *Ismerte meg feladatainkat a magyar egyetemi ifjúság*. Eö 1930. jún. 28.

³⁵ *Regősök*. Eö 1930. júl. 10.

³⁶ FÉJA Géza: *József Attila*. Eö 1930. jan. 4. L. még a 19. számú jegyzetet is.

„*Balaton vármegye*” című glosszát is József Attila írta.³⁷ Én inkább a kővágóórsi illetékes-ségű Lakatos Péter Pált vélem a glossza szerzőjének, aki korábban cikksorozatot közölt falujáról és a Balaton körüli gondokról.³⁸ Január 11-én a *Bethlen István* című, monogram-mal jelzett József Attila-verset olvashatjuk az *Előőrs*-ben; ahol az ismertetett okok miatt ez a költő utolsó névvel jelzett írása.

Bokor László és őt követve a Magyar Remekírók József Attila kötete még számos névtelen politikai glossza szerzőjének tekinti a költőt, elsősorban a stílusjegyek alapján.³⁹ Magam is úgy vélem, hogy a Bethlen-kurzus „neonacionalista” kultúrpolitikáját a gúny fegyverével — és helyenként faji érvekkel — támadó glosszák szerzője József Attila, aki-nek hatásos, felfigyeltető írásairól nem mondott le az *Előőrs* a Bartha Miklós Társasággal való szakítás után sem. (A költő tényleges szerkesztői munkája azonban hódmezővásárhelyi hosszabb időzése miatt nem tarthatott tovább 1930 márciusánál.) Hadd említsek itt egy (több is van) eddig még nem közölt újabb József Attila-dubiózát. A *bűvös vadász* című glossza azon élcélddik, hogy Klebersberg Kunó, mióta kultuszminiszter lett, hivatalból a vadászattal is megpróbálkozik.

„Azóta járja az erdőt és járja a mezőt: háta mögött egy biztosszemű vadással, aki néha, amikor a vadászszerecsere messzire elkerüli öxellenciáját, korrigálja a balszerencsét. Mások úgy vélik, hogy Klebersberg számára külön nyúlfaajtát tenyésztének, amely minden vadász elől elinal, de ha megismeri a neonacionalizmus atyját, önként viszi bundáját terítékre. Kétlábra áll, miként a segédtanár Pintér főigazgató úr előtt s hajbókolva tisztítja vékonyát a neonacionalizmus serétzuhataga elé.”

Ez a glossza október 11-én jelent meg, de még a november 1-i, sőt a november 8-i számban is találunk hasonló, Klebersberget csipkedő, József Attilának tulajdonított írást. Szerintem e két dátum is József Attila szerzőségét igazolja. József Attila, mint tudjuk, 1930. október 31-én több társával együtt kilépett a Bartha Miklós Társaságból, tiltakozva a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot szervező jobboldal előretörése ellen.⁴⁰ Utolsó Előőrs-cikkeit október végén írhatta s a kilépés után nemsokára az illegális kommunista párt soraiban keres és talál újabb közösséget. Decemberben a *Népszava* közli népies programverse, az *Ákácokhoz* átdolgozott, munkásmozgalmi hitvallássá formált változatát, 1931. januárjában pedig a *Kispolgárt*, amelyben leszámol Előőrs-korszaka — és a *Ki a faluba* című röpirat — vágyálmaival és tévedéseivel.

TASI JÓZSEF

Adatbank — kamatok nélkül? (Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái c. művének kézírata az MTA Könyvtárában.) A magyar bibliográfiai irodalom elsőrendű kézikönyve a *Magyar írók élete és munkái*. E mindmáig forrásértékű adattár elkészítésének ötlete, egy-séges szerkezetű cikkeinek megírása, közreadása Szinnyi József érdeme, aki a XII—XIX. században élt és alkotott 29 553 magyarországi író nevét és műveit — köztük kb. 25—26 000 író életrajzát, munkásságát — s a rájuk vonatkozó irodalmat gyűjtötte össze. A könyvekből, folyóiratokból, napi- és hetilapokból, könyvtári kéziratárakból vett élet-rajzokat színlapokból, gyászjelentésekből származó adatokkal, körlevelekkel kért önélet-

³⁷ BOKOR László: *József Attila-dubiózák*. Kortárs, 1975. máj. 791. l.

³⁸ [LAKATOS Péter Pál] — srl —: *Fejezetek egy falu életéből 1—5*. Eö 1929. szept. 28. — nov. 16. (Az 5. rész Intermezzo egy falu életében címmel jelent meg.)

³⁹ BOKOR László: *József Attila ismeretlen cikkei Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában*. Kritika, 1972/4. sz. 8—9. l.; —: *József Attila-dubiózák*. Kortárs, 1975. máj. 788—796. l.; JAM II. 388—404. l.

⁴⁰ Alulírottak kijelentjük . . . Népszava, 1930. nov. 1. (A nyilatkozatot a felszabadulás után többen is publikálták.)

rajzokkal, ismerősei adatközléseivel egészítette ki. A könyvészeti anyag összeállításához a bibliográfiák mellett fölhasználta a könyvtárak cédula katalógusait is. Úttörő elődei munkásságának összegzésével minden, korábban létező tudományág történetének kutatásához nélkülözhetetlen kalauzt készített. A negyedszázad alatt gyűjtött, rendszerezett anyagát 14 kötetbe sűrítve az MTA támogatásával Hornyánszky Viktor könyvkereskedővel adatta ki 1891 és 1914 között.

Szinnyei halála után, a sorozat utolsó kötetét sajtó alá rendező fia, Szinnyei Ferenc javaslatára s Heinrich Gusztáv indítványára, az anyaggyűjtés folytatásával az MTA 1915-ben Gulyás Pált bízta meg. A műveikkel Szinnyei első kötetének 1891. évi kiadását követően először jelentkező írók adatainak összegyűjtése és földolgozása mellett Gulyás nem hanyagolhatta el

- az I–XIV. kötetből valamilyen ok miatt hiányzó életrajzok közzétételét,
- az abban hiányosan – az álnévek vagy névváltoztatások miatt esetenként két-három név alatt – közölt életrajzok, ill. könyvészeti adatok helyesbítését,
- az időközben elhunyt személyek életrajzának s munkásságának lezárását,
- a tizennégy kötetben található írók utóéletére vonatkozó irodalmi hivatkozások közreadását.

Az *Irodalomtörténet* 1919. január–februári számában bejelentette az anyaggyűjtés újbóli megkezdését, fölhívta az érdekelteket önéletrajzuk, az írók családtagjait, ismerőseit a hibák helyesbítésének, a hiányosságok kiegészítésének beküldésére.

Gulyás – Szinnyei fölfogását követve – írónak tekintett, s művébe fölvelt minden magyart, akinek bármilyen írása megjelent, kéziratát közgyűjtemény őrzi, szerkesztésében, fordításában, átdolgozásában művet kiadtak, előadtak vagy megfilmesítettek; minden, a történelmi Magyarországon született vagy itt élt személyt, ha munkáját akár itthon, akár külföldön közreadták. E gyűjtés jelentőségének tudatában idővel önkéntes csapat alakult ki körülötte: Erdélyből György Lajos és köre, a Felvidékről Aixinger László, a Délvidékről Csuka Zoltán, itthon több tucat egyetemi hallgató, tanár, pap, tanító, újságíró, népes történelmi családok egy-egy tagja vált ingyenes és rendszeres adatszolgáltatójává.

1925-ben Klebelsberg Kunó gróf révén elérte, hogy a belügy-, a vallás- és közoktatásügyi, a kereskedelmi, valamint a pénzügyminisztérium hivatalos közlönyeiben tették közzé adatkérő fölhívását, s az állami hivatalok vezetői miniszteri rendelet kötelezte írogató beosztottjaik életrajzainak beküldésére – I. *Belügyi Közlöny* BM. eln. 650/1925. sz. rendeletet stb. Ezen adatszolgáltatás eredménye lett szakírói életrajzainak döntő többsége.

1925-ben, *Magyar életrajzi lexikon* címmel megkísérelte műve közzétételét, a kiadást végző Lantos rt. azonban nem biztosította az eredeti megállapodás szerint a háromhavonkénti négy füzet elkészítését. 1925-ben az I–III. füzetet (Aasch–Adorján, Adorján–Aistleitner, Aixinger–Altmann), 1926-ban a IV. (Altmann–Anker), 1927-ben az V. (Anclé–Aranyossy), 1929-ben csak a VI. (Arató–Bacher) füzetet nyomtatták ki. A VII. füzet másfél ívének kiszedése után, készítője a Kunosy nyomda, félretette majd elvesztette a kézirat további céduláit, ezért a Baintne Jánostól a Balikó Lajosig terjedő részt Gulyásnak újból össze kellett gyűjtenie.

Közben a hazai könyvpiacra 1927-től újságírók helyismereti-életrajzi sorozatokat jelentettek meg, amelyek egy-egy város, városkörnyék vagy vármegye és községeinek történetén, gazdasági életén, földrajzán kívül bemutatták a helyi közélet szereplőit is. Ezekben a fényképeket is tartalmazó kötetekben közzétették mindazok életrajzát, akik megfizették azt, vagy megrendelték a kiadványt. A *Magyar városok és vármegyék emlékalbuma*, ... *vármegye Trianon után*, *Magyar városok és vármegyék monográfiája*, ... *vár-*

megyei fejek stb. ... címmel kiadott sorozatok — a Borovszky Samu szerkesztette Magyarország városai és vármegyei mintájára és részben kivonatolt szövegével készültek. Egy-egy kötetük 250—1200 életrajzt is tartalmazott.

E vállalkozások sikerétől ösztönözve a fővárosban — politikai vagy művészeti melléklettel kiegészítve — több kiadás változatban a *Magyar társadalom lexikona*, *A magyar legújabb kor lexikona*, *Magyar politikai és közigazgatási compass*, *A magyar állam élete*, a *Magyar közalkalmazottak almanachja* stb. ... címmel 800—3200 életrajzt tartalmazó gyűjteményeket adtak ki, melyek az I. világháborús ezredtörténetek életrajzaival együtt hasznosítható nyersanyagai lettek Gulyásnak. Különösen a vidéken élő, azonos nevű személyek földelítésében, megkülönböztetésében volt szerepük.

E sorozatokat terjesztő ügynökök üzleti fogásai azonban nagyrészt hatástalanították Gulyás megkereséseit. A címzettek a körleveleket anyagi kötelezettséggel járó előfizetési fölhívásnak tekintették, s ha nem szándékoztak megvásárolni a művet, az adatkérését válasz nélkül hagyták (l. Gulyás megjegyzéseit egy-egy cikke végén: „körlevelemre nem válaszolt”).

Az 1925-ös kiadási kudarc ellenére — önkéntes anyaggyűjtők csatlakozásával — tovább folytatta a munkát, s a gazdasági föllendülés idején ismét megpróbálkozott műve kiadásával.

1938-ban Fitz József révén mindössze 80 előfizetőt sikerült toboroznia, de Hóman Bálint révén a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, s a Magyar Tudományos Akadémia 50—50 példány átvételét lekötve biztosította a kiadás megindítását. A II. világháború kitörését követő hetekben a karcagi Kertész József nyomdája elkészítette a sorozat első kötetét, mely a német megszállás idején — 1944. május 5-én — imprimált VI. kötettel befejeztetett.

Az A—D betűket tartalmazó I—VI. kötet Dzurányi László (1888—?) életrajzával zárul; szedése — Szinnyei művéhez hasonlóan kéthasábos. A cikkeket apróbb betűvel szedett irodalmi hivatkozás zárja. A hat kötet 17 813 cikket tartalmaz, melynek kötetenkénti megoszlása:

Kötet	Összes név	Név a kötetben	Szinnyei kiegészítése	A kötet kezdő és záró ívének imprimálási napja
I.	2 939	2 939	480 16,3%	1938. 8. 16—1939. 6. 29
II.	6 652	3 713	541 14,5%	1939. 8. 8—1940. 6. 12
III.	11 002	4 350	476 10,9%	1940. 8. 7—1941. 6. 16
IV.	14 117	3 115	524 16,8%	1941. 9. 20—1942. 6. 27
V.	16 673	2 556	346 13,5%	1942. 10. 19—1943. 6. 26
VI.	17 813	1 140	176 15,4%	1943. 10. 11—1944. 5. 5

Az I—VI. kötet írói közül kb. 7,3% a XIV—XVIII., 2,9% a XVIII—XIX., 11,9% a XIX., 64,2% a XIX—XX. és 13,7% a XX. században élt és alkotott, új gyűjtésnek számítható 13 876 életrajz, az anyag kb. 78%-a. Ennek természetes eredménye, hogy az életrajzok zöme lezáratlan. A halálozási adatokon kívül az életmű befejező, föltehetően termékeny — szakaszának ismertetése hiányzik. A felszabadulás után szinte haláláig dolgozott kéziratán, visszamenőleges gyűjtést ugyan nem végzett, de kiegészítgette a meglevő életrajzokat, s ha szerényebb mennyiségben is — főleg az E—H kezdőbetűs nevek-

hez — új életrajzokat is beszerzett. Az E betűs anyagot az azóta elhunyt Bély Pál segítségével sajtó alá rendezte.

Az 1949 júliusában lezárt, egy kötetre tervezett E betűs kézirat, a személyi kultusz időszakában az elkallódásnak kitéve, lektortól lektorig vándorolt. E megpróbáltatások a szerencsére sorszámozott cédulákon, azok anyagi rongálódásán kívül csak annyiban érezhetők, hogy a lektorok, önmagukhoz sem következetesen, érzelmi szempontjaik szerint, a betűkezdő cédulákon adataiban csonkígtatták a szöveget, kiegészítésével nem bajlódtak.

Egyik lektora részben kihúzogatta az írók I. világháborúban s az 1919. évi ellenforradalomban való részvételére utaló félmondatokat — mely a nevezettet esetenként „íróvá” tette;

a másik: törölte azokat az utalásokat, hogy az író az I. világháború vagy a Tanácsköztársaság idején a román vagy cseh intervenció csapatok elfogták, elhurcolták, túszként kezelték, megkínózták, halálra ítélték stb. ... Ez a lektor számára lehet jelentéktelen adalék, a szenvedő alany életének örökre nyomot hagyó mozzanata marad;

a harmadik: néhány helyen kihúzta az illető vallására utaló rövidítéseket — melyek abban a korban nem voltak lényegtelenek —, aminek ismerete nélkül az állami anyakönyvezés az 1894 : 33 tc. hatályba léptetése előtti születési és halálozási adatok kiderítése (pótlása!) igen hosszadalmas kutatást kíván;

a negyedik: 1953 februárjában „... az egy esztendővel ezelőtt ... véleményezés végett” elvitt anyagot visszaküldte (lektori véleményét nem láttam);

az ötödik, vagy talán az újabb kiadási kísérlet lektora — Bély Pál följegyzése szerint — a kézirat 4. kötegét 1958. június 10-én adta vissza (a kézirat vesszőfutása tehát 1949-től 1958-ig tartott).

Időközben az E betűs kézitról az a napjainkban is terjedő híresztelés támadt, hogy az a nyomdák államosítása idején elveszett, sőt egy országos könyvtárunk 1974-ben kiadott segédletében a *Magyar írók* ... A–D betűs köteteinek címléírása alatt, más egyéb mellett, az is olvasható, hogy: „Folytatása nem készült el azóta sem” ... Sapiienti sat.

Az új sorozat kiadásának folytatását Gulyás egykori kollégái szerint az anyagiak hiánya mellett bizonyos akkori vezetőkkel való személyes ellentéte s az hátráltatta, hogy nem volt hajlandó változtatni az első hat kötetnél alkalmazott módszerén. Művét az életrajzok összeállításában és szövegezésében a nemzeti, politikai, vallási és értékelő elfogultságtól mentesen készítette, s ehhez haláláig ragaszkodott. Nem tett tartalmi engedményeket, alkalmatlannak ítélt neveket, adatokat, művek címeit elhagyni nem engedte. Kitartott az *Irodalomtörténet* 1939. 1–2. számában közzétett alapelvei mellett:

„Az életrajzok végső szerkesztésének módját két szóban foglalhatom össze: tömörség és tárgyilagosság. Az életrajzokat úgy igyekszem megfogalmazni, hogy az a megírás helyétől, időpontjától teljesen függetlenül hasson. Kizárólag a múlt időt használom, s az ilyenféle kifejezéseket, mint teszem azt „Budapestre jött” lehetőleg kerülöm. Még az olyan egyénileg értelmezhető szavakat is, minő a „néhány” vagy a „sok”, a színtelenebb „több” kifejezéssel pótolom. Szóval mindent elkövetek, hogy olyan szenvtelenül álljak szemben az egyes írókkal, mint tárgyukkal szemben a leíró természettudósok.”

Azért is érdemel ez külön említést, mert kötetei csonkítatlanul kerültek a könyvtárakba 1939–1944 között, amikor a politikai ellenfelek elleni hajsza s a zsidótörvények voltak a belpolitikai élet hivatalos meghatározói. Gulyás a kurzusra való tekintettel, egyetlen kommunista moszkvai emigráns vagy zsidó szerzőt sem hagyott ki kötetéből.

Az elhúzódo lektorálás miatt műve közreadásának lehetőségét sem látva egyre zárkózottabb lett, kéziratái megsemmisítésével fenyegetőzött. Megneheztelt az OSZK akkori vezetőire, akik bizonyos zárt anyagok használatát megtagadták tőle; ezeket „nem volt a helyén” vagy „nem láthattam ... dátum” megjegyzéssel jelölte céduláin. Bizal-

1. R. gy. jelt. mint tanárképző iskola

Éltes (1903-ig Ellenbach) Mátyás, áll. kiseg. isk. ny. igazgató, a gyógyped. tanárképző főisk. előadó tanára, szül. Győrsztyivánon 1873., magh. Bpen 1936 okt. 17. - R. kat. ~~A gyógyped. tanárképző elvégzése után tanulmányutat tett Svájcba, Francia- és Németországba.~~ 1902. kinevezték a gyengetehetségű gyermekek oktatására szolgáló bpi áll. kiségitő iskola igazgatójává, 1916. pedig egyúttal a gyógyped. tanárképző főisk. előadó tanára is lett. Mint igazgatót 1933. (?) nyugdíjazták. - Cikkek: Nemz. Isk. (1900), Hazánk (1901), M. Nemzet (1901/2), M. Paed. (1901, 03; 06. Javító intézeteink és a gyógypedagógia. Kiny. is. F. Polit. Hetiszle (1906), Nemvelés (1907, 109), B. Hirli (1909), Néptan. Lajsa (1909, 13), Nemvelés (1910/4), M. Gyógyped. (1911/4), A Gyermekek (1913/4), Gyermekegyedők Lajsa (1913), Tanítók Gykye (1913, 1914), Stb., Debr. Lelkészi Társ (1933), stb. - Munkái: ~~1. A gyengetehetségűek világról. Bp., 1903. - 2. Közérdeli tudnivalók a gyengetehetségű gyermekek oktatására szolg. kiségitő-iskolákról. (Gyógyped. Kvtár. 8.) U.o., 1905. - 3. Hogyan vizsgáljuk meg a gyengetehets. gyermekeket? U.o., [1913]. - 3. A gyermekek intelligenciá vizsálat. Binet, Simon és mások alapj. U.o.; 1914. (Rahschburg Pál előszavával). - 4. Rövid útmutató a Binet-Simon-féle intelligenciavizsálatokhoz. (Gyermekek tanulm. Füzet. 5.) U.o., 1916. - 5. Nevelő játékok. Irta Alice Descaudres. Ford. U.o., 1930. - 6. A III. orsz. gyógyped. F., 1932.)~~
~~7. 1916. 211), Népművel. tka (1908), a Lajsa (1908, 1909, 201), d (15m. 1906: M. Paed. 195. l., M. Pesti Hírlap 4. n., Népművel. Lajsa 18. n.)~~
~~8. 1914: Gyóg. Köz. 22. n., M. Paed. 445. l.)~~
~~9. 1932), 7. Közérdeli György és László, a tanárképző főisk. a magh. tanárképző főisk. a magh. tanárképző főisk.~~

Altes Máttyás, 2.

MATYÁS FRED

Értekezlet naplója. (Gyógyped. Kvtár. U.S.G.).

U.o., 1930. (Szerk. Róvész Margit- és Schreiner Ferencsel. Kiny. a M. Gyógyped.-ből). - 7. Leitfa-
den f. staatl. Hilfsschulen in Ungarn. 1911

- 1923/33. szerk. a M. Gyógyped. 16-t.

MTG. Bp., 1936- g. - M. Ped. 1906/24. (Helleb
rant). - Petrik. 1901-10. Bp., 1917. 7 M. kvkeresk
éyke. U.o., 1932. - Ki klesod? (U.o.), [1936].
- Műgy 1936. X. 21. - Nemz. Ujs. 1936. X. 20. - ✓
HM. 35.436/903. sz. és saját gáljz.

7 Bercsny. II. Bp., 1921. - Berechn. 4. 1927. - E
→ Kritiken-Parl. I. Wien Bp., [1918] -

E Kerkaply. 4. 1930. Arch

8 Kj. Idsk. ex. VIII. Bp., (1937). - Revan (Ker-
han) 3. (U. 1911)

den phingelae mupuma
a nannakate kühke kehrja
Mayer nachsorgig. a. (1899)

3. Mend Jost

masai tanácsára az E—Zs betűk kéziratát az MTA Könyvtárának adományozta, ahol ma is őrzik.

Életrajzi gyűjtésének töredéke halála után, hagyatékával végrendeletileg az OSZK Kézirattárába került. Ebben található a *Magyar írók*... megjelent teljes A—D betűs kézírata — összesen 19 250 cédula — ezen kívül kb. 3180, adataiban földolgozott 1916—1952 között kelt önéletrajz, melyből kb. 1660 E—Zs betűs, Szinnyei 63 cikkének kiegészítése, az adatközlők, valamint a földolgozásra váró források jegyzékének töredéke.

A *Magyar írók*... új sorozatának befejező, kb. 450 ívnyi, terjedelmében is tekintélyes kézírata, bár pótolhatatlan értékű szellemi kincs, ma mégis csak porosodó, rongálódó holt anyag. Értékeit az tudja igazán becsülni, aki rá volt szorulva, hogy munkája közben életrajzi-könyvészeti adatokat szerezzen a közélet második-harmadik vonalában tevékenykedett, azonos nevű személyekről is.

A kézirat zömét 10×15 cm-es, álló téglalap alakú cédulákra, kisebbik részét 7,5×12,5 cm-es olvasótermi kériólap hátoldalára írták. A cédulákat 2—7 cm vastag kötegben, az első és utolsó életrajz nevét feltüntető két kemény kartonlap között, zsineggel átkötve, 2—3 kötegenként tékázva helyezték el. Minden kéréskor, visszaosztáskor szét kell bontani a csomagokat. A kétféle méretű cédulák közé beosztott, borítékban hagyott önéletrajzok akadályozzák, hogy a lapok négy sarka fedje az alatta levőt; a szétszedéskor, összekötözéskor a lapok elcsúszhatnak, gyűrődhetnek, beszakadozhatnak.

A cédulák kb. felét géppel írták, ehhez az idők folyamán három betűtípusú írógépet használtak.

Egy-egy életrajz jelenlegi állapotában átlag 12 soros; ebből 6—10 sor az életrajz + könyvészet, 1—4 sor az irodalmi hivatkozás. A cédulák oldalához az E—I tartományban „lengő” pótlásokat ragasztott a szerző. Az utalók — írói nevek, asszonynevek stb. ... — többsége önálló cédulára, kézírással készült, utalórendszerre kidolgozatlan.

A kézirat mielőbbi állagvédelmét az alábbi tények sürgetik:

- a cédulák többsége az I. világháború alatt és után készült nagy fatartalmú, ma már porladó, töredező papír,
- a cédulákon hagyott 1—3 betűhelynyi margó kevés ahhoz, hogy a szöveg az oldalvégeken és a sarkokon hiánytalanul megmaradjon,
- a „lengő” pótlások egy része levált a cédulákról, ezekről hiányzik a szerző neve,
- a ceruzával készített bejegyzések a grafit porlása, mázolódása miatt néhol csak nagyítóval olvashatók. Az irodalmi hivatkozások grafitfoltosított rövidítései a Gulyás forrásait és jelölési módjait ismerő kutató számára is nehezen megfeythetők.

Az életrajzok a Gulyás által megállapított sorrendben, pl. Haidú, Hajdú, Haydú, ill. Kovách, Kovács, Kováts — egy tagban — az utónevek betűrendjében, azon belül a születési év — ha az ismeretlen — a cikkben előforduló legkorábbi évszám időrendjében találhatók. A gyűjtött anyag hiánytalanul látszik. Az E, F, G, Gy betűk tételes átnézésakor csupán egyetlen esetben találtam kiemelésre utaló hiányt a betűrendben: *Gergely* György (1875—1928) után *Gergő* Imre (1858 k.—?) következik.

Gulyás a céduláit két példányban gépeltette, az életrajz kiegészítése után a második példány üresen maradt felét vagy túloldalát újra fölhasználta, a fölösleges szöveget áthúzta. A hiányzó életrajzoknak a G betű további részében csak a papíryanagában ismét fölhasznált másodpéldányoknál van nyoma. Előfordulhat, hogy a cédula áthúzott része vagy a hátoldala tréfálta meg a betűrendezőt. Gulyás kéziratában több gyűjtési szakasz különíthető el. Kidolgozottak az 1880—1926, közepesen kidolgozottak az 1926—1940, szűkösen kidolgozottak az 1941—45, esetlegesen az 1945 után először jelentkezett írókról készített cikkek, életrajzi és könyvészeti tekintetben egyaránt. Halálozási adatok és külön kutatás híján még nem sikerült megállapítani, hogy ezt az illetők halála, írói tevékenységük önkéntes korai befejezése vagy az anyaggyűjtés részleges volta okozta-e.

A megjelent kötetek életrajzait mértéknek véve kidolgozottnak látszik az E—Jár, nagyrészt kidolgozottnak a Lám—Zs betűk anyaga. Összeállításra, földolgozásra és kiegészítésre váró jegyzet a Jár—Lám betűk kb. 90%-a, ahol életrajzi vázlatok, „jó nekrológ”, „életrajz” stb. jelzésű forrásjelölések, könyvészeti adalékok találhatók.

Az egyes betűk anyagának állapotáról a teljes anyag áttekintése, a kidolgozottnak látszó E—Gy, valamint a kevésbé kidolgozott O—Ö és U—Ü betűk tételes számbavétele után a következő táblázatba foglaltam benyomásaimat:

Betű	A cédulák terjedelme mm-ben	Darabszáma	db/név osztója	A nevek kb. száma	Az utolsó évszám, ill. a betűlezárása
E	153 mm	2132	1,1	1927	1949. júl.
F	406 mm	5684	1,1	5167	1951
G	345 mm	4386	0,93	4709	1952. jún.
Gy	64 mm	785	0,96	817	1958
H	500 mm	7000	1,1	6363	1955
I	71 mm	994	1,1	903	1957
J—Jár	53 mm	742	1,1	674	1959
Jár—Jü	175 mm	2450	5	490	
K	1233 mm	17262	3	5754	
L—Lám	40 mm	560	3	186	
Lám—Ly	268 mm	3752	1,25	3000	
M	410 mm	5740	1,25	4592	1961
N	209 mm	2926	1,25	2340	
O	74 mm	980	1,15	841	1958
Ö	10 mm	135	1,20	112	1959
P	363 mm	5082	1,25	4065	
R	254 mm	3556	1,25	2844	
S	363 mm	5082	1,25	4065	
Sz	341 mm	4774	1,25	3819	
T	235 mm	2632	1,25	2105	
U	38 mm	541	1,05	512	1959
Ü	2 mm	33	1,00	32	1958
V	222 mm	3108	1,25	2496	
W	96 mm	1344	1,25	1075	
Z	102 mm	1428	1,25	1142	

A papír minősége eltérő, 140 db cédulát számíthatunk 1 cm-re. Az E—Zs betűk terjedelme kb. 6 010 mm, melyben kb. 85 000 cédulát, ezeken kb. 60 550 életrajztervet sejt-hetünk. A kidolgozott tartományokban (E—Jár) több név, cikk + utaló is található. Az életrajzi cédulák között a betűrend különböző helyein — G-től V-ig — szerzői listák, tartalomjegyzék kivonatok, értelmiségiek halálzási adatai „írt-e?” jelzéssel vannak besorolva. A Jár—Lám kötegekben az adatszolgáltatóktól kapott levélborítékokban, a papír mindkét oldalára írott, különböző kezdőbetűjű kézírásos életrajzok találhatók.

Gulyás a Szinyeinél említett forrásféleségekkel dolgozott, gyűjtését a filmírókra is kiterjesztette. Az irodalmi hivatkozások között föltüntette az életrajzok beszerzésének forrását, közvetítőit vagy akadályait: pl. „saját gyűjtés”, „gyermek vagy X. Y. közlése”, „önéletrajz”, „gyászjelentés”, „Z útján” stb. ... Egy-két kivételtől eltekintve az 1945 előtt kiadott életrajzgyűjtemények, összefoglaló könyvészeti munkák név- és címtárak teljességét földolgozta az I betűig. Elhagyta az egy-két kötetes általános kislexikonok vonatkozó cikkeinek említését, melyek csak az irodalmi hivatkozásainak számát növelték volna, új adatokat nem tartalmaztak. Módszerének negatív jellegzetességét,

hogy szerzőkhöz gyűjtött életrajzokat, s egyes gyűjtemények földolgozását egy idő után — talán önhibáján kívül — abbahagyta, s forrásjelöléseiben eléggé következetlen, ellen-súlyozza az az érnye, hogy földolgozta a kortárs lexikonok vonatkozó életrajzait. Céduláin jelölte a Szinnyei s a lexikonok adathibáit, forrásemlítésekkel bizonyítva azokkal szemben adatai helyességét.

A *Magyar írók élete és munkái* kéziratának állagmegóvása Gulyás ajándékának elfogadásából s annak jelenlegi állapotából következően az MTA Könyvtárának erkölcsi kötelessége. A mai sokszorozási eszközökkel ez viszonylag gyorsan, s a kézirat értékét tekintve olcsón elvégezhető.

Néhány elképzelés megvitatása után az MTA Könyvtárának vezetősége az állagmegóvás olyan formáját választotta, mely a forrásértékű kéziratot egyidejűleg alkalmassá teszi a könyvtárban kutatói használatra, az anyag kiegészítésére és bővítésére, esetleg kiadására. A döntés szerint a cédulákról hasábos xerox másolat készül úgy, hogy a baloldali hasáb a szerkesztő számára üresen marad. Ide kerülnének a kéziratban nehezen olvasható szerzői bejegyzések, a cédulák hátoldalán található szövegrészek stb. Szerkesztésekor a kézirat adataiban nem csonkítható, stílusa változatlan marad, csupán az ismétléseket s a fölösleges írásjeleket töröljük, a következtelenségeket egységesítjük. (Pl. kihúzzuk a címszó sorából a vesszővel helyettesíthető zárójeleket, a nem öröklött rangokat, ha azok a szövegben is megtalálhatók; a *szül.* és *megh.* rövidítéseket, egységesítjük az irodalmi hivatkozások különböző formájú jelöléseit mint a *M. N. Múzeum kvt.*, a *M. Nemz. Múzeum kvt.*, a *Széchenyi kvt.* melyből *OSZK* lesz stb. A további anyaggyűjtésre való tekintettel a szerző *saját gyűjtés* jelzéseit mindenütt *Gulyás gyűjtésre* változtatjuk. Értelmetlen lenne a Jár—Lám betűk jegyzeteit a cédulák jelenlegi, esetleg összekeveredett sorrendjében közreadni. Az egy szerzőhöz tartozó cédulák földerítése után anyagunkat cikké formáljuk, az ilyen cikkeket az író neve előtti csillaggal jelöljük, a szükséges megjegyzéseket az irodalmi hivatkozások végén közöljük.

A megszerkesztett anyag hasonló formában letisztázva bővíthető, nyomdakész kézirat, mely xeroxozásra is, szedésre is alkalmas.

Egy nép önbecsüléséhez nélkülözhetetlen értékeinek számbavétele és megismerése. A *Magyar írók élete és munkái* ezen összegezésnek elsőrendű segédlete lehet azzal a hatalmas, állandóan bővíthető szellemi tőkével, melyet életrajzi és könyvészeti anyagában tartalmaz.

VICZIÁN JÁNOS

FIGYELŐ

Karsai Géza (1905—1981). Folyóiratunk régi munkatársa, ismert filológus, bencés pap-tanár, a rend pannonhalmi főkönyvtárosa volt. Pályáját folkloristaként kezdte (Ernsey József—Kurczweil Géza: *A felsőmagyarországi bányavárosok német népi színjátékai.* 1—2. köt. Bp. 1932—1933.), legjelentősebb publikációja: *Középkori vízkereszti játékok. A győri Tractus stellae és rokonai.* (Pannonhalmi Főiskola Ért. 1943.). Közben 1938-tól 1948-ig ugyanebből a tárgykörből előadásokat tartott a budapesti Tudományegyetemen.

Az 50-es évektől egyre inkább a középkori történeti források felé fordult érdeklődése. Fontos eredményekre jutott a *Képes Krónika* szerzősége tárgyában (*Névtelenség, névregzés és szerzőnév középkori krónikáinkban.* Századok 1963.), melyet az akadémiai Irodalom-történeti Kézikönyv is átvett. Élete utolsó negyedszázadában az Anonymus-kutatásnak szentelte minden erejét. Eleinte nem is a szöveg, inkább csak a kódex érdekelt, s e tekintetben Jakubovich Emil nyomdokába lépett (*Az Anonymus-kódex keletkezéséhez.* MKsz 1960. — *Az Anonymus-kódex első levele.* MKsz 1968.). Nézeteinek legkiérleltebb összefoglalását egy akadémiai középkori ülészakon fejtette ki (*Ki volt Anonymus? Az Anonymus-gesta kézírata, szövegkritikája, tartalmi és nyelvi problémái, különös tekintettel a palimpszeszt szövegek fototechnikai kérdéseire.* In: *Középkori kútjaink kritikus kérdései.* Szerk.: Horváth János és Székely György. Bp. 1974.). Még megértte, hogy neve bekerült az Anonymus-kérdést tárgyaló népszerű historiográfiába, de ekkor már ő maga is történelemnek érezte ebbeli dolgait.

Utolsó éveiben új témakör problematikája izgatta: a magyar rovásírás kialakulásának története, főként ami az ősi rovásjegyek rokonságát illeti a rúnáírással. A terv csak terv maradt, s miként hónapokkal halála előtt írta egy levelében: torkonragadta egyre súlyosbodó tudásztmája, s nem is tágitott mellőle, míg végül 76 éves korában véget nem vetett munkás életének.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Kosáry Domokos új monográfiája az utóbbi félszázad egyik kiemelkedő magyar történetírói alkotása, akár a benne felhalmozott ismeretanyagot, akár a módszert, akár az elemzéseket és eredményeket, akár a történetírói teljesítményt tekintjük. Korszakmonográfia és módszertani kísérlet, modellteremtés.

Kosáry Domokos marxista történelemszemlélettel használta fel a francia Annales iskola, különösen P. Chaunu és R. Mandrou történetkutatói és történetírói módszereit, eredményeit, ültette át terminológiájuk egy részét. A kvantitatív módszer megítélésében

* KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1980. Akadémiai K. 758. l.

azonban határozottan eltér tőlük (23. l.) — bizonyára jelentős mértékben a hazai források és előmunkálatok hiánya miatt. Modellje a magyarországi társadalmi-politikai-művelődési fejlődést az európai szintéren helyezi el, és több irányú szempontrendszerrel világítja át. A történelmi helyszínt tekintve a fejlett észak-nyugat-európai fennsíkot körülvevő periférián helyezkedik el Kelet-Közép-Európa és benne Magyarország. A modell e tekintetben „egyszemélyes” modell, mert hiányzanak a vezérszempontok azonossága alapján történő összehasonlítások, viszonyítások. Az egyetlen bővebben érintett párhuzam, a lengyel is csak a nemzeti felvilágosodás társadalmi-politikai értelmében szerepel, s inkább a történelemben ritkán adott „ellenpróba” szerepét játssza (329. l.). A modell másfelől, igazán kidolgozottan, a magyar társadalom működését tárja fel az 1711 és 1790 közötti korszakban. Az egész korszakra vonatkozóan három egymástól eltérő társadalmi szintet (szektort) különböztet meg: a felsőt (uralkodó osztály: arisztokrácia, felső nemesség; művelődési téren pedig még a városi polgárság is), a másodikat, a középsőt, a közvetítőt (széles nemesi és a mezővárosi polgárság) s az alsót (parasztság). A művelődési jelenségek e szintek szerint különböznek tartalmukban, kiterjedésükben, intenzitásukban. Dinamikussá azáltal válik ez a modell, hogy e szintekről, késő barokk korinak nevezett egyöntetűségükhöz viszonyítva, különböző csoportok válnak le, az új társadalmi-művelődési jelenségeket hordozva. Először az 1740-es években a felső szintből emelkedik ki a rokokót képviselő csoport, majd körülbelül 1765-től kezdve a két felső szintből a felvilágosodás változatait megteremtők. (Ettől kezdve a felvilágosodás változatai és hordozói is „szint” megnevezéssel szerepelnek, sőt a nyelvújításnál a haladó és a túlzó purista irányzatok is megkapják a „szint” nevet.) Először a felvilágosult abszolutizmus irányzata, aztán Bessenyei fellépésétől, az 1770-es évektől számítva a felvilágosult rendiség, a következő évtizedben pedig a nem nemesi felvilágosodás, a magyar jozefinisták („jakobinusok”) irányzata válik ki. Itt a felvilágosodási programok szintjei keresztezik, áthatják a késő barokkban megállapított társadalmi szinteket. Ennek során két ágra szakad a nemesi művelődés (felvilágosult és retrográd), a modell szerinti alsó szint (parasztság) viszont nem jut szerephez.

A modell számos lehetőséget nyújt a szerzőnek új vagy a korábbiaknál világosabb meghatározásokra, elkülönítésekre, jellemzésekre. Közülük csak néhány fontosabbat említünk. Kimutatja, hogy a felvilágosodás, az „előremozdulás” Magyarországon sem volt meglepetésszerű, előzmények nélküli: a késő barokk a „növekedés” kora volt. Meggyőzően érvel amellett, hogy a művelődési jelenségek nem tekinthetők egyszerű importálás következményeinek, hanem adott változatuk a hazai talajból nőtt ki. Viszont nincsenek külső hatásoktól független, teljesen szeparált törekvések sem: a speciálisan magyarnak tekintettek csupán olyanok voltak, amelyek Nyugat-Európában már eltűntek vagy régen korszerűtlenné váltak. A sajátosság a változatok együtteséből adódik, az átvétel pedig nem a fejletlenség, hanem éppen ellenkezőleg, már bizonyos fejlettség jele.

A felvilágosodás változatainak elemzése a központi és legkitűnőbbben megvalósított rész, beleértve a francia és a német minta tömör összefoglalását is. A felvilágosult abszolutizmus Kosáry Domokos meghatározása szerint „végeredményben (...) az európai perifériák elmaradottabb államainak volt az adott viszonyok közt speciális kísérlete arra, hogy szegényesebb erőiket összpontosítva a feudalizmuson belül felzárkózzanak a fennsík magasabb szintjéhez, elsősorban a francia mintához” (274. l.). A később megjelenő felvilágosult rendiség alapján véve ugyanígy a feudalizmuson belül akart valami korszerűbbet megvalósítani: a jozefinista felvilágosult abszolutizmus helyébe azonos erősségű, fejlettségű magyar felvilágosult rendi államot kívánt állítani a köznemesség vezetésével (333. l.). A felvilágosult nemesek ezzel a céllal állították előtérbe a nemzeti szempontot, amikor programjukat kialakították. Ez a szempont képezte találkozási pontjukat a felvilágosulatlan nemességgel. Így társadalmi bázisra tettek szert ugyan, de olyanra, amely

visszahúzta őket (335. l.). A magyar jozefinizmus irányzata mindkettőn túllépett, képviselői „(…) a felvilágosodás fegyverével már a feudalizmus ellen akartak küzdeni, vagyis nemcsak a retrográd rendiséget utasították el maguktól, hanem szándékaikban már a két fejlettebb változat: a felvilágosult abszolutizmus és a felvilágosult rendiség korlátain is túlmutattak” (346. l.). Ez utóbbi áramlat kialakulásának árnyalt ábrázolása ellenére is hiányérzetünk marad: itt sajnáljuk leginkább, hogy az 1790-es időhatár felbévág egy folyamatot, nem meggyőzően (271. l.), és a tárgy szempontjából megnyugtatóan nem is indokolható érveléssel.

Amint a modell és a kiemelt részletek is érzékeltetik, Kosáry Domokos elsősorban azokra a kulturális jelenségekre összpontosította figyelmét, amelyek közvetlenül a társadalomtörténetre vonatkoznak és politikátörténeti szempontból fontosak. Az így felépített és gondosan, szellemesen működtetett rendszerhez nem mindig szervesen, többször formálisan csatlakoznak az egyes művelődési ágak történetét a hagyományos felosztásban regisztráló fejezetek.

A társadalmi-politikai megközelítés eredményét látjuk megnyilvánulni abban, hogy egyes művelődési jelenségek sarkítottnak, közvetlen függésbe kerülnek a társadalommal. Az egyik ilyen rövidre zárt kérdéskör a nyelvújításé, vagy az egyetemességére utaló megnevezéssel, a nyelvi standardizálásé. Kétségtelen tény, hogy „standardizáló törekvés csak ott jelentkezik, illetve csak ott járhat sikerrel, ahol a társadalom megfelelő mértékben igényli azokat a funkciókat, amelyeket csak standardizált nyelv végezhet el. (...) Európa történetében a felemelkedő nemzeti irodalmi nyelvek standardizálása a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során következett be. Ezen átmenet során álltak elő azok a feltételek, amelyek lehetővé, és egyben szükségessé is tették a nyelvi standardizálást. Mindez még a feudalizmuson belül, jóval a polgári nemzeti átalakulás, a polgári forradalom előtt következett be” (308. l.). Végző soron helytálló megállapítások — de az általánosság olyan fokán, hogy már alig alkalmasak az adott jelenség megmagyarázására. A társadalmi fejlődés és a nyelvújítás meghatározott formái, törekvései közé olyan közvetítő és közvetlenül ható fokozatok kapcsolódtak, amelyek nélkül értelmezhetetlen ez utóbbi jelenség. Ezek közé tartozott például az állam (a francia abszolút állam Franciaországban pozitív tényezőként, a Habsburg abszolutizmus Magyarországon negatívként), a már létrejött műveltség öntörvényű igényei, amelyeket nem közvetlenül az szabott meg, hogy feudalizmus vagy kapitalizmus volt-e az adott társadalomban (amire a skandináv irodalmi nyelvek a példák), és a standardizálást vezető, végbevívó egyéniségek szerepe.

Ugyanilyen áttétel nélküli társadalmi függésnek esik áldozatul a filozófia megítélése is. „Klasszikus értékű filozófiai alkotások születésének ekkoriban lényeges feltétele, hogy a feudalizmus ellen tudatosan küzdő osztályok, rétegek erősek, népesek legyenek, s a politikai harcnak így ideológiai kifejezést tudjanak adni” — írja Kosáry Domokos (355. l.). Ez is kétségbevonhatatlan igazság, végző soron — van azonban ennél árnyaltabb és véleményünk szerint találóbb összefüggés is, amelyet Hegel nevezett meg „(…) a filozófia szükséglete akkor jelentkezik, amikor az egyesítés hatalma eltűnik az emberek életéből, és az ellentétek elvesztik eleven egymásvonatkozásukat; amikor megbomlik a szellem harmóniája” (Nyíri Kristóf tartalmi idézete: *A Monarchia szellemi életéről*. Bp. 1980. 35. l.). Nem a kérdés tisztázása miatt idéztük a két megállapítást, hanem azért, hogy felhívhassuk a figyelmet a hangsúlyeltolódásra. Kosáry Domokos megállapításának következménye kisugárzik a filozófia és irányzatainak értékelésére. Önmagában véve többre értékeli, ha a filozófus társadalmi-politikai konzekvenciákhoz jut el, mintha megmarad a természetfilozófia körében (355. l.), Kant esetében pedig a „megtorpanást” emeli ki (357. l.). Ebben a koncepcióban az értékszempont alárendelődik a hatásszempontnak, ahelyett, hogy kiegészítenék, árnyalnák egymást.

Egy új gondolat vagy új struktúra megjelenése után bizonyos időnek kell eltelnie, míg hatása több áttételen keresztül érvényesül egyes társadalmi-politikai programokban, egyesek gondolkozásában, majd magában a társadalomban is. Ennek megfelelően adódhatnak eltérések a művelődéstörténeti és a társadalomtörténeti korszakolások, időhatárok között éppúgy, mint az értékelések között is. A két szempont elkülönítésének hiánya, illetve a társadalomtörténeti periodizáció átvetítése egy művelődési területre, az irodalomra, eredményezte például azt, hogy Kosáry Domokos félreértelmezte Szegedy-Maszák Mihály kutatásainak és elemzéseinek egyik fontos eredményét. Sőt elutasította (30. l.) és így figyelmen kívül hagyta, hogy Faludi Ferenczel „(. . .) a magyar költészet részleges megújításainak sorozata kezdődik (. . .)”. Ezt a példát azért tartjuk jellemzőnek, mert a modell egyik veszélyére hívja fel a figyelmet: a deduktív módszer abszolutizálására.

Mindazok a vitás pontok, amelyeket eddig érintettünk, egyetlen központi kérdésben találkoznak: a műveltség, a művelődés, a kultúra fogalmában. Kosáry Domokos meghatározásában a művelődéstörténet tárgya „(. . .) a felépítmény ideológiai spektruma, a szemléletmód, világnézet, mentalitás, a társadalmi tudat, a műveltség, a tudás és a művészet minden ága — a társadalom különböző szintjein” (12. l.). Eltekintve attól, hogy e körülírás meghatározatlan — illetve a mű különböző helyein eltérően értelmezett — fogalmakat használ és nem nevezi meg egymáshoz való viszonyukat, nem is olyan, amelyből rendszerezési elvek és módszer következnenek. Ezzel nem azt állítjuk, hogy ezek hiányoznak a monográfiából, sőt éppen meglétüket és tényleges működésüket értékeljük nagyra. Úgy látjuk azonban, hogy a modell nem elég egyöntetűen épült a gondolati alapvetésre, illetve a szerző aránytalanul erősen összpontosította figyelmét a modellre, amely ezért olykor Prokrusztész ágygá válik, rendszerező-értelmező eszközből kényszerítő korláttá. A művelődésről funkcionális képet alkotott Kosáry Domokos (a művelődés a társadalom egyik „nagy funkcióköre”), s mert nem eléggé kifejtett elvi, így inkább praktikusnak látszó szempontok miatt tartotta „(. . .) helyesebbnek e könyvben a művelődés vizsgálatát a szorosan vett ideológiai, műveltségi, művészeti jelenségekre korlátozni” (17. l.). De amint már az eddig elmondottakból kiderült, nem is egészen ez valósult meg, hanem egy művelődéstörténeti érdekű társadalomtörténet.

Szükségtelennek tartjuk a társadalom és a művelődés összefüggéseiről külön is szólni; inkább különbségükről szeretnénk. Kosáry Domokos megfontolásaiból indulunk ki: a történelmet, mint totális folyamatot, megismerni és ábrázolni úgy tudjuk, hogy totálisát különféle megközelítésekkel tesszük hozzáférhetővé (17. l.). A megközelítési ágak, a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet, a politikatörténet között látjuk a művelődéstörténet helyét is. Nem elsősorban a körébe tartozó jelenségek, hanem az azokban megnyilvánuló tevékenység sajátossága miatt. A kultúrát — mint műveltséget és művelődést — az embernek és a társadalomnak önmaga s környezete, a természet feletti hatalomszerzése, vagyis az ember szabadbá válása során megvalósuló és alakuló sajátos reagálásának, önreflexiójának, tudatosodásának tekintjük. A szabadság és szabadbá válás tudatosodása ölt más és más testet a vallásban és filozófiában, a világnézetben és mentalitásban, a tudományokban, a művészetekben — s megjelenik a gazdasági, társadalmi és politikai szférákban is. Ezt a történetileg létező, helyhez és időhöz kötött, változó kultúrát megragadni úgy lehet, ha egyes ágait és vonatkozásait többirányú szempontrendszerrel elemezzük. Egy adott műveltség megismerése megkívánja az ismeret- és tudásanyag, a fogalomkincs, sőt ezek magatartássá s érzelmmé vált vetületeinek felderítését, és az ezek alapján kialakított mesterséges környezet, a létrehozott alkotások, struktúrájuk s rangsorolásuk megállapítását — mindannyiszor az egyes társadalmi szinteken való elhelyezkedésüket, mértéküket is meghatározva. A művelődés a dinamikus műveltségi állapotok összességén kívül a műveltséget létrehozó és alakító folyamatból és annak összetevőiből jön létre. Folyamatként tekintve fontos jellemzője, hogy folytonos-

vagy megszakított, illetve ami általában ezekhez társul, hogy a folytonosság által biztosított „belső”, szerves erőforrások vagy a megszakítottság miatt gyakran megjelenő „külső” (például külföldi) minták dominálnak-e benne. A folyamat összetevői a társadalmi vonatkozások újabb csoportjait világítják meg: a művelődés forrásait, a befogadás és kisugárzás irányát, mértékét, szempontjait, határait, az intézményesítést (egészségügy, oktatás, sajtó, tudományos társaságok, egyesületek) és fokát, a dinamikus eszmék és a statikus intézmények kapcsolatát.

Ez a vázolt művelődéstörténeti felfogás a kultúra ágainak sajátos értékrendszerére, értékszemléletére is ugyanolyan figyelemmel lehetne, mint a kultúra társadalmi jellegére, s a társadalomtörténet szempontjából sem csak a közvetlenül, mintegy népművelői nyíltsággal megfogalmazott nézeteket, elméleteket tekintené meghatározónak. Fontosnak tartja a folyamatok folytonosságát és az intézményesítést mint minősítő szempontokat kiemelni – viszont nem tekintené feladatának a civilizáció egészének feltárását, a társadalomtörténettel való mélyreható foglalkozást, sem a szakágak történetének hosszabb-rövidebb összefoglalását vagy részletező katalogizálását, főként nem történeti szakági felosztásukban (például művelődéstörténetileg nem tartozna azonos kategóriába az orvostudomány és az intézményesítés egyik válfaja, a közegészségügy; vagy az építészet mint az egyik legösszetettebb, funkcionális művészeti ág nem lenne feldolgozható egyszerűen csak az épülettípusok szerint stb.).

Ezzel az írással érzékeltetni szerettük volna azt is, hogy mennyire gazdagon szövött, elgondolkodtató mű Kosáry Domokos kötete. Kivételes mértékben alkalmas arra, hogy ne csak történetiszemléleti, de történetírási módszertani vitákra is ösztönözzön. E könyvnek szellemi életünk eseményének, erjesztőjének kellene lennie.

BUZINKAY GÉZA

Vita a sajtótörténeti kézikönyv első kötetéről. Az MTA Sajtótörténeti Munkabizottsága 1981. június 30-án vitaülést rendezett az Irodalomtudományi Intézetben, melynek tárgya *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* (Főszerk. Szabolcsi Miklós, szerk. Kókay György. Bp. 1979. Akadémiai K.) c. kézikönyv szakmai megvitatása volt. A munkabizottság tagjai és a meghívott vendégek előtt Szabolcsi Miklós, a kézikönyv-sorozat főszerkesztője bevezetőjében azt hangsúlyozta, hogy e vita jelentőségét elsősorban azok a módszertani tanulságok biztosíthatják, amelyeket a sorozat következő köteteinél és az újabb sajtótörténeti vállalkozásoknál lehet majd felhasználni. Kókay György, a kötet szerkesztője röviden ismertette azt a kritikai visszhangot, amely a sajtótörténeti kézikönyv-sorozat első tagját fogadta. Eddig különösen a napilapok és az irodalomtörténeti szakfolyóiratok méltatták behatóan a művet, a történeti szakkritika még várta magára.

Az élénk vita során felmerültek ismételt azok a problémák, amelyekről már a megjelenést bírálatokban is olvashattunk, de új kérdések és szempontok is vetődtek fel. Többen szóltak hozzá a kézikönyv műfaját és szakmai stílusát érintő kérdésekhez. Kilián István és Botka Ferenc azt kifogásolta, hogy a kötet egésze nem mutat egységes, sajtótörténeti nézőpontot; szerintük a 18. századi fejezetek közelítik még leginkább ezt meg, a 19. századi részeknél a folyóirat-feldolgozásoknál irodalomtörténeti, a hírlapokénál pedig inkább történeti megközelítés az uralkodó. Mindketten felvetették a kimaradt lapok kérdését is, hangsúlyozva a másod-harmadvonalbeli sajtó megismerésének a fontosságát is, valamint sajtónk bibliográfiai feltárásának szükségességét. Ez utóbbi megállapítással kapcsolatban Korompai Gáborné arról tájékoztatta a vitaülés meghívott vendégeit, hogy a közelmúltban alakult Sajtótörténeti Munkabizottság keretei között napirendre került az elakadt, illetve elkészítendő sajtóbibliográfiák ügye. A kötet műfaját illető megjegyzésekre Kosáry Domokos azt válaszolta, hogy a sajtótörténet sem függetlenítheti magát a történeti folya-

mattól, de indokolt a sajtó sajátos funkcióit fokozottabban figyelembe venni; a következő kötetekben ezeknek nagyobb figyelmet kell szentelni. Kókay György szerint a kötetben fellelhető különböző stílusok nem csak az irodalomtörténész vagy történész szerzőktől, hanem a különböző korok sajtójának jellegéből is következtek. Az egyes lapok történetére jutó arányokkal kapcsolatban arra hívta fel a figyelmet, hogy sajtótörténetünk egyes korszakaiban — pl. a 19. század első évtizedeiben — a folyóiratok vették át csaknem teljes egészében a politikai lapok szerepét is; ezért kellett e korszak folyóirataival behatóbban foglalkozni. Az alkalmi lapok és évkönyvek, valamint a szakfolyóiratok azért maradtak ki a kötetből, mert ezek publicisztikai szempontból nagy eltérést mutatnak a nagyobb közönséghez szóló, rendszeresen és gyakrabban megjelenő, aktuális tartalmat közlő újságokhoz és folyóiratokhoz képest. (E kiadványok feldolgozása természetesen szintén indokolt, de más — pl. a szaklapok esetében: tudománytörténeti — keretben.)

Miként már a megjelent kritikák egy részében, a vita során is felvetődött az időhatárok kérdése. Botka Ferenc szerint a kötet korszakolása nem bizonyos, hogy a sajtó ön-elvű fejlődését tükrözi; Buzinkay Géza a sajtótörténeti szempontok előtérbe helyezésének arra a következményére hívta fel a figyelmet, hogy 1841-ben, Kossuth *Pesti Hírlap*-jának megindítási évében kellett volna alapvető korszakhatárt meghúzni. Kosáry Domokos szerint azért volt indokolt az első kötetet 1848 március elejével lezárni, mert az 1848 márciusi forradalommal — nem utolsósorban a polgári sajtószabadság kivívásával és törvénybe iktatásával — új korszak kezdődött sajtónk történetében is: ezzel fog kezdődni a második kötet. És „ennek a korszaknak az élén Petőfi áll és nem — Haynau.” Ami a reformkor kezdetét illeti, Kosáry Domokos elismerte annak az irodalomtörténeti felfogásnak az indokoltságát, amely rámutatott az irodalom területén már 1817 után megkezdődő fellépésre a rendi hagyomány ellen, de — ellentétben Horváth Mihály és az őt követők véleményével — a politikai téren is lényegesen újat hozó korszak — a reformkor csak 1830 után vette kezdetét; a politikai sajtó története is ezt bizonyítja. Szabolcsi Miklós a korszakhatárokkal kapcsolatos vita kapcsán azt hangsúlyozta, hogy bizonyos mértékig minden periodizáció mesterséges; megalkotásánál sok szempontot kell mérlegelni, ezért óvott az olyan időhatár-javaslatoktól, mint pl. a szóba hozott 1841-esztendő.

A vita során többen felvetették azt is, hogy a sajtótörténetnek nagyobb figyelmet kell szentelni a publicitásra, az olvasóközönségre, noha a kötetben van szó e kérdésekről is. Hölvényi György e téren az előmunkálatok hiányaira hivatkozott. Mezei Márta a sajtó közönségének részletesebb bemutatása mellett azt hiányolta, hogy a kötetnek nincs eléggé orientáló szerepe: nem tűnik ki kellően belőle, hogy mi az, amit a kutatás feltárt, és mi az, ami még a jövőre vár. Kevesellte egyes 18. századi folyóiratok tartalmi feltárásának arányait. Vargha Kálmán fontosnak tartotta e sajtótörténeti vállalkozást, de ugyanakkor rámutatott arra, hogy nagy szükség lenne egy olyan kézikönyvre is, amelyik lexikon-szerűen dolgozna fel a magyar folyóiratokat. József Farkas osztrák és szlovák sajtótörténeti kézikönyvekre hívta fel a figyelmet, Bellér Judit pedig a sajtójog és a sajtótámogatás történeti feltárásának a szükségességét hangsúlyozta.

A vita folyamán a kötet szerzői rámutattak azokra az objektív akadályokra, amelyekkel mindnyájan szembe találták magukat. Fenyő István azt hangsúlyozta, hogy ilyen méretű sajtótörténeti feldolgozásra még nálunk nem került sor, nagyon sok lap esetében szinte a nulláról kellett kiindulnunk. Kókay György arra mutatott rá, hogy a kézikönyv szerzői intézeti és termunkájukon kívül kellett, hogy e nagyarányú összefoglalást elkészítsék. Különösen nehéz helyzetben volt T. Erdélyi Ilona és Ugrin Aranka, akik későn kapva meg a felkérést, nagyon kevés idővel rendelkeztek fejezeteik megírásához.

Véber Antal úgy látta, hogy túl szigorú az a megítélés, amelyik az első, részletes sajtótörténeti szintézisünktől valamiféle „tökéletes” sajtótörténetet kér számon. Módszertani bizonytalanságnak nevezte azokat a felvetett igényeket, amelyeket nem a sajtó-

történetnek, hanem egy sajtólexikonnak kell kielégíteni. Hangsúlyozta, hogy a sajtó tartalmi részét és intézmény-jellegét nem lehet szétválasztani egymástól: a sajtótörténetnek mindkettőre ki kell terjeszkednie.

A vita befejezéseként Szabolcsi Miklós a sajtótörténet nálunk kialakulóban levő módszertani problémájára hivatkozott, amely többek között a rendkívül gazdag és sokrétű sajtó lényeges elemeinek megtalálásából és kiemeléséből is áll. Hangsúlyozta, hogy a kézikönyv nem forrásfeltárás, hanem sajtótörténeti feldolgozás volt, és így is kell megítélni. A kézikönyv szerkesztőségének az volt a felfogása, hogy többet ér, ha a kötet időben elkészül és megjelenik, mint egy talán „tökéletesebb”, de soha, vagy csak a távoli jövőben elkészülő sajtótörténet.

KÓKAY GYÖRGY

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete utánnymomat-sorozata. Évek óta a kultúra írott és nyomtatott emlékeinek mennél teljesebb összegyűjtését, megőrzését és rendszerezését tartjuk újra időszerű feladatnak. A kulturális emléktárhelyek tervszerű felkutatására, számbavételére, illetve közzétételére átfogó koncepciók, programok születnek. A tények, adatok, források pontos ismerete ismét visszanyeri becsületét a magyar tudományban, mert a biztos anyagismeret nyújthat a kutatás számára szilárd alapot. A már elkészült vagy elkészülőben levő nagy nemzeti szintézisek a múlt század óta feltárt forrásokra és anyagokra épültek. A kutatásokban szükséges előrehaladás további széles körű anyagfeltárást és közzétételt igényel.

Miközben közép- és hosszútávú terveinket alakítgatjuk: miként kellene megteremteni a történeti jellegű tudományaink terén a további marxista rendszerező és értékelő munka számára az eddigieknél biztosabb és megbízhatóbb bázist (egy civilizált nemzet magától értetődő társadalmi kötelességéről van szó), a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, Zöld Ferenc felelős kiadó kezdeményezéséből, magától értetődő természetességgel egyik alapvető segédeszközünk utánnymomatát teszi az asztalunkra, addig is, amíg nagyra törő terveinkből új segédeszközök születnek. Az utánnymomat nemcsak az eredeti kötetek hiányát szünteti meg, hanem emlékeztet: elődeink ezen a munkán becsülettel és sok eredménnyel dolgoztak, megteremtve nemzedékek kutatómunkájának feltételeit.

Az utánnymomat emlékeztet a múlt század végén folyt nagyarányú életrajzi munkálatokra is, és arra, hogy a mára már megismert új életrajzi adatokkal sem sáfárkodunk jól; sok tévedésre, pontatlanságra lel a kutató a különböző kézikönyvek, lexikonok egymásnak ellentmondó adatairaiban. Gyakran nyúlunk vissza ezért a „nagy Szinnyei”-hez, most már az utánnymomat kötetéhez is.

Miközben tallózunk szellemi értékeink között: melyeket kellene faksimile kiadásban, utánnymomatban vagy más korszerű másolatban közreadni, a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete már azt tervezi, hogy folytatja a reprintkiadványok megjelentetését. Olyan műveket akarnak kiszemelni, amelyek a közérdeklődés számára vonzóak, a tudományos kutatás számára nélkülözhetetlenek: nehezen megszerezhető ritka könyveket, referenz-munkákat és ugyancsak ritka folyóiratokat.

Ezek a vállalkozások minden erkölcsi és szakmai támogatást megérdemelnek.

HAVASI ZOLTÁN

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYAR KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI SZAKIRODALOM 1980-BAN

Rövidítések

Ars decor.

It

ItK

Könyv és Kvt.

Ktáros

A magyar orvostudomány

Magyarság és emberi egyetemesség

MG

MKsz

MS

Művészet és felvilágosodás

OSZK Évk 1978.

Ráday Emlékkönyv

Századok szelleme

VasiSz

- Ars Decorativa 6. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum Évkönyve. Bp. 1979.
- Irodalomtörténet
- Irodalomtörténeti Közlemények
- Könyv és Könyvtár. Könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények. 12. kötet. Debrecen 1979.
- Könyvtáros
- A magyar orvostudományi könyvtárügy és információ harmadik évtizede. Szerkesztette dr. Székely Sándor. Bp. 1979, Országos Orvostudományi Könyvtár és Dokumentációs Központ.
- Fenyő István: Magyarság és emberi egyetemesség. Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest 1979, Szépirodalmi Kiadó.
- Magyar Grafika
- Magyar Könyvszemle
- Magyar Sajtó
- Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Szerkesztette Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig. Bp. 1978.
- Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978. Budapest 1980.
- Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Szerkesztette Esze Tamás. Budapest 1980, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.
- Századok szelleme. Tanulmányok a magyar irodalom és Debrecen kapcsolatáról. (Válogatta és szerkesztette Bényei József, Fülöp László, Juhász Béla.) Debrecen 1980, Hajdú-Bihar megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya.
- Vasi Szemle

NYOMDÁSZAT-, KÖNYV-, SAJTÓ- ÉS KÖNYVTÁRTÖRTÉNET

Általános művek, elvi kérdések

- KLANICZAY Tibor: A magyar kultúra emlékeinek feltárása, nyilvántartása és kiadása. = Kritika 1980. 10. sz. 3–5.
- KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980, Akadémiai Kiadó. 757 l.

Bibliográfiák, katalógusok

- DÉNES Pálné—SZALAY Mária: Vas megye könyvtárügyének bibliográfiája 1970–1979. = Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár III. Évkönyve, Szombathely 1980. 115–172.

Tolna megye sajtóbibliográfiája. 1873–1980. Összeáll. FÜLÖP Attila. Szerk. PACSAI László. Szekszárd 1980, Megyei Könyvtár. 148 l.

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1979-ben. Összeáll. HELTAI János. = MKsz 1980. 405–411.

Magyar könyvészet 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. 7. Magyar Irodalom. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Budapest 1980. 647 l.

Kozák Miklósné: Sallai István könyvtári szakirodalmi munkássága. = OSZK Évk 1978. 15–31.

Bibliográfiák története és elvi szempontjai

CSÜRY István: Párizsi alapelvek – ISBD – AACR. A bibliográfiai leírás nemzetközi szabványosításának történeti és ideológiai hátteréhez. = Könyv és Kvt. 1979. 5–28.

INDALI György: Jankovich Miklós előfizetési felhívása tervezett bibliográfiája tárgyában. = MKsz 1980. 163–165.

KOMJÁTHY Miklósné: A retrospektív nemzeti bibliográfia történetéhez. Az 1921–1944 és 1945–1960. évek könyvésze. = OSZK Évk 1978. 247–275.

VARGA Sándor: Petrik Géza Magyarország bibliográfiája 1712–1860. c. munkájának kiadástörténete. = MKsz 1980. 264–279.

Papírtörténet

KALMÁR Péter: A papírmalom műhelytitkai. = MG 1980. 1. sz. 57–60.

Cenzúratörténet

T. ERDÉLYI Ilona: „Rablókiadás”, szerzői jog és könyvtári morál 1847-ben. = MKsz 1980. 288–294.

MARKOVITS Györgyi: Czakó Ambró elkobzott kiadványai a kurzus idején. = It 1980. 501–513.

Nyomdászattörténet

Több évszázadot átfogó művek

Nyomdaipari enciklopédia. 2. kiadás. Főszerk. GÁRA Miklós. Bp. 1979, Műszaki Könyvkiadó. 751 l. 8, [36] t.

HAIMAN György: A nyomdai betű fejlődésének irányai. = MG 1980. 4. sz. 66–68.

KUNTÁR Lajos: A nyomdászat és a sajtó Celldömölkön. = VasiSz 1980. 3. sz. 397–412.

15. század

CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Ismeretlen korvina-ősnymtatvány Uppsalában. = MKsz 1980. 279–282.

SOLTÉSZ Zoltánné: A GW-évfordulóra rendezett nemzetközi konferencia. = Könyvtáros 1980. 95–97.

16. század

BARCZA József: Melius utalásai egy elvesztett könyvére. (Várad 1566.) = MKsz 1980. 296–301.

Clavis typographorum librariorumque Italiae: 1465–1600. Edidit Gedeon BORSA. Budapest, Akadémiai Kiadó, Baden-Baden Verlag Koerner, 1980. 356, 469 l., 1 térk.

BORSA Gedeon: A vimpáci ferences nyomda és annak újabb terméke 1595-ből. = MKsz 1980. 178–185.

A Hofgreff-Heltai nyomda, a magyar tipográfia műhelye. HAIMAN György tanulmánya a Csizió hasonmásával. Bp. 1978. 145 + 119 l.

SOLTÉSZ Zoltánné: A 16. századi nyomdász anonimitás okairól újabban meghatározott Peypus-nyomtatványok alapján. = MKsz 1980. 42–51.

SZABÓ András: Adatok a vizsolyi nyomda történetéhez. = MKsz 1980. 394–395.

SZABÓ András: Kérdőjelek a Vizsolyi Biblia körül. = Confessio 1980. 3. sz. 31–37.

SZABÓ Géza–SZELESTEI N. László: Töredékek Csáktornyai János műhelyéből (Debrecen 1593). = MKsz 1980. 301–308.

TÓTH András: Avicenna-kötet a keszthelyi Helikon Könyvtárban. Velencei kiadás 1564. = Orvosi Hetilap 1980. 52. sz. 3212–3213.

17. század

V. ECSÉDY Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka 1637–1658 és utóélete. = OSZK Évk 1978. 291–341.

DÁN Róbert: Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi. = MKsz 1980. 396–398 l. + 1 t.

TAKÁCS Béla: Az ismeretlen 1699-es debreceni kalendárium. = MKsz 1980. 309.

TÓTH István: Bartha Boldizsár krónikája a keszthelyi Helikon könyvtárában. = Múzeumi Kurír 31. sz. (IV. kötet 1. sz.) 1979. december. 3–5.

18. század

VARGA László: Az egri püspöki nyomda megszervezése és könyvkiadása megalkulásának első éveiben. = MG 1980. 1. sz. 61–62.

20. század

MISKOLCZY Ambrus: Az egyetemi nyomda szerepe a román művelődésben. = Új Auróra 1980. 2. sz. 93–100.

VARGA László: Heves megyei nyomdák az újjáépítés szolgálatában. = MG 1980. 1. sz. 65.

Kiadástörténet

Több évszázadot átfogó művek

BARANYAI Tibor: Fiatalok olvassák. A magyar gyermekkönyv négy és fél évszázada. = Rádió és Televízió Szemle 1979. 4. sz. 37–49.

FABINY Tibor–HAFENSCHER Károly: Négy százötven éves az Ágostai Hitvallás. Bp. 1980, A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. 99 l.

MÉSZÁROS István: Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei. = MKsz 1980. 350–369.

TAKÁCS Béla: Sárospataki kalendáriumok a XVII–XIX. században. = Borsodi Levéltári Évkönyv III. Miskolc 1980. 9–17.

16. század

BORSA Gedeon: Az 1519. évben nyomtatott Gellért legenda. = MKsz 1980. 377–384.

GÖMÖRI György: Magyar szerzők művei a XVI. század végi Angliában. = MKsz 1980. 391–393.

RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Janus Pannoniusz kiadója, Hilarius Cantiancula. = ItK 1980. 125–136.

17. század

BITSKEY István: Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György udvarában. = MKsz 1980. 1–14.

HOLL Béla: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Bp. 1980, Magyar Helikon. 221. [34] l.

HOLL Béla: Szerző, nyomdász, olvasó a XVII. század első felében. = ItK 1980. 639–649.

18. század

BELICZAY Angéla: Hol jelent meg az Ébresztő Kakasszó? = Ráday Emlékkönyv 147–157.

BIBÓ István: A magyar építészeti szakirodalom kezdetei. Építészeti szakkönyvek Magyarországon a XVIII. században. = Művészet és felvilágosodás. 27–122.

SZELESTEI N. László: Ráday Pál Lelki hódolás című művének kiadásai. = Ráday Emlékkönyv. 425–435.

SZELESTEI N. László: 18. századi tudósvilág I. Perliczi János Dániel 1705–1778. = OSZK Évk 1978. 407–437.

SZILÁGYI Ferenc: A Magyar Athenas 1787-re tervezett, bővített kiadásáról. = MKsz 1980. 159–162.

TÓTH Béla: Ramus hatása Debrecenben. = Könyv és Kvt. 1979. 85–107. + 7 t.

19. század

CsÜRY István: Számok a századvégi irodalom társadalomtörténetéhez. = Könyv és Kvt. 1979. 135–195.

FRIED István: A magyarországi bolgár nyomtatványok. = MKsz 1980. 165–168.

KOVÁCS I. Gábor: A magyar kalendárium főbb típusai a XIX. században. = Történelmi Szemle 1980. 1. sz. 150–164.

MISKOLCZY Ambrus: A bécsi állami nyomda (Staatsdruckerei) román könyvkiadási tervei az 1840-es években. (Adatok az erdélyi román könyvkiadás történetéhez). = MKsz 1980. 56–60.

SZEMZŐ Piroska, D.: Díszpolgárság egy album kiadásáért. = MKsz 1980. 168–175.

20. század

BORSA Gedeon: A magyar csizió átdolgozásai. = OSZK Évk 1978. 493–549.

BUDAI BALOGH Sándor: Szabó Dezső kontra Genius Könyvkiadó Rt 1929–1933. = ItK 1980. 510–521.

CSERÉPFALVI Imre: Budapesti esztendők. Beszélgetés Cserépfalvi Imrével József Attiláról. Riporter HAJDU RÁFIS Gábor. = Kritika 1980. 8. sz. 30–34.

CSERÉPFALVI Imre: Találkozásaim József Attilával Párizsban. 1. = Kritika 1980. 8. sz. 22–29.

DOBÓ Andor: És ami még nem talált haza = Természet Világa 1980. 555.

HAJDU RÁFIS Gábor: Bálint György, Cserépfalvi, Kovács Imre. Egy interjú folytatása. = Kritika 1980. 12. sz. 7–11.

KISS ISTVÁN: Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban. Bp. 1980. Akadémiai Kiadó. 263 l.

MARIK Dénes: A Teyan Könyvtár megyei munkatársai. = Új Auróra 1980. 2. sz. 78–86.

MARKOVITS Györgyi: Magyar írók Angliában, angol könyvek Magyarországon a hitleri uralom delelőjén. = OSZK Évk 1978. 551–586.

MIHALIK István: Lenin válogatott művei első magyar nyelvű kiadásának történetéhez. = Párttörténeti Közlemények 1980. 1. sz. 132–141.

VARGA Sándor: A szabad Magyarország első könyvei. = Kritika 1980. 4. sz. 3–5.

Sajtótörténet

Általános és elvi kérdések

GÁL Judit: A sajtópolitika irányítása a Teleki-kormány idején 1939–1941. = Levéltári Szemle 1979. 1–2. sz. 181–199.

KOROMPAI Gáborné: A debreceni sajtó kutatásának története és irodalma. = Könyv és Kvt. 1979. 69–84. + 11 t.

MÁRKUS László: Über die Methodologie der modernen ungarischen Pressehistoriographie unter besonderer Berücksichtigung der Geschichte des ungarischen Pressewesens zwischen 1919 und 1944. Bp. 1980, Akad. Kiadó. 28 l.

Több évszázadot átfogó művek

FEHÉR Imre: Májusi Emléklapok. = It 1980. 537–541.

GAZDA István, ifj.: A Fizikai Szemle történetéből. I. A Matematikai és Fizikai Lapok előtörténete. II. A Matematikai és Fizikai Lapok szerzőinek fizikatörténeti munkásságáról. = Fizikai Szemle 1979. 11. 427–431.

16. század

BORSA Gedeon: 1596. évi bártfai Neue Zeitung és más korabeli magyar vonatkozású tudósítások. = MKsz 1980. 76–89.

18. század

HOPP Lajos: Ráday Pál, a publicista. = Ráday Emlékkönyv 91–105.

KELECSÉNYI Gábor: Hírlapírásunk kezdetei. = Élet és Tudomány 1980. 1–2. 8–10., 46–48.

TIMAFFY László: Az első magyar nyelvű újság győri emlékei. = Honismeret 1980. 4. sz. 45.

UGRÓCZKY Mihály: Az első szerkesztő hazánkban. Kétszáz éve jelent meg az

első magyar nyelvű újság. = MS 1980. 1. sz. 21–22.

VÖRÖSMARTY Géza: Az első magyar nyelvű újság. = Honismeret 1980. 1. sz. 21–22.

19. század

BUZINKAY Géza: Közművelődési sajtó a dualizmus kor első felében, 1867–1890. = ItK 1980. 5–6, 681–691.

FENYŐ István: Akadémiánk első folyóirata, a Tudománytár. = Magyarság és emberi egyetemesség 168–218.

FENYŐ István: Az Athenaeum, a liberalizmus eszméinek központi fóruma. = Magyarság és emberi egyetemesség 219–349.

FENYŐ István: Eötvös József, a publicista. = Magyarság és emberi egyetemesség 462–556.

FENYŐ István: Az Erdélyi Múzeum szerepe a reformkor eszmei előkészítésében. = Magyarság és emberi egyetemesség 9–62.

FENYŐ István: Haladás és maradiság harca a Tudományos Gyűjteményben. = Magyarság és emberi egyetemesség 63–167.

LENGYEL Márta, S.: Egy fejezet 1848-i sajtóknak történetéből. Julian Chownitz „Die Opposition”-ja. = OSZK Évk 1978. 471–491.

LENKEY István: Reménybimbók és Echó. Debrecen, 1844. = Múzeumi Kurír 31. sz. (IV. köt. 1. sz.) 1979. december 67–74.

MÓRÓ Mária Anna: A pécsi újságok tárcarovata 1898-ban. = Baranyai Művelődés 1980. 3. sz. 87–92.

NÉMETH G. Béla: A szerkesztő s a kritikus Arany. = It 1980. 3–12.

PRAZNOVSZKY Mihály: Nógrád megye sajtója a XIX. században. = Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve V. évfolyam 25/1979. 227–262 l.

SZILVÁGYI Irén: Vízügyi kutatók kincsestára. Tudományos Gyűjtemény 1817–1841. = Magyar Vízgazdaság 1980. 11–12. 52–53.

TVERDOTA Miklósné: Eötvös népnevelési egyletei a korabeli sajtó tükrében 1867–1871. = Magyar Pedagógia 1980. 451–462.

20. század

ANDRÁSFY Gyula: Emlékeim a 100%-ról. = Kritika 1980. 3. sz. 18–19.

BATÁRI Gyula: Gyógyászati folyóiratok Erdélyben a két világháború között. = Az Orvosi Könyvtáros 1980. 3. sz. 293–304.

BATÁRI Gyula: Orvosi és egészségügyi folyóiratok Erdélyben. = Az Orvosi Könyvtáros 1980. 4. sz. 406–416.

- BÉRES András: Szabó Pál és a „Kelet Népe”. = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 1979. 139–148.
- BERTALAN Lajos: A Forum és Manuskripte. Feljegyzések a grazi műhely két év-tizedéről. = Életünk 1980. 5–6. sz. 509–512.
- CSATÓ Károly: Publicisztikától a forradalomig. Buday Dezső életútja. 1906–1919 között. = Forrás 1980. 1. sz. 72–85.
- ERÉNYI Tibor: Az ideológia és kultúra kérdései a Szocializmus című folyóiratban. (1906–1948). = Párttörténeti Közlemények 1980. 2. sz. 32–56.
- HUBER Kálmán: A Symposion és köre. (Egy pécsi folyóiratról.) = Baranyai Művelődés 1979. 78–85.
- HUSZÁR Zoltán: Gondolatok a Szép Szó körül. = Posztulátum 1980. 2. sz. 79–87.
- IGLÓI Zoltán: Pécs forradalmi sajtója 1918–1921. = Évkönyv/MSZMP Baranya Megyei Bizottság Oktatási Igazgatósága 1979. 113–118.
- ILLÉS Lajos: Veres Péter és az új folyóirat. = Új Írás 1980. 11. sz. 89–103.
- JEMNITZ János: Rónai Zoltán 1919 utáni sajtótevékenységről. = Századok 1980. 819–845.
- JÓCSIK Lajos: Móricz Zsigmonddal a Kelet Népében. = Forrás 1980. 7. sz. 54–64.
- JÓCSIK Lajos: Világító torony a jövőnek. Móricz a Kelet Népe szerkesztőségében. = Napjaink 1980. 1. 24–26.
- KALITENKO, J.: Ötven éve jelent meg a Sarló és Kalapács. = Szovjet Irodalom 1980. 5. sz. 182–183.
- KARDOS PÁL: Tóth Árpád a debreceni hírlapíró. = Századok szelleme 156–169. (Másodközlés = Alföld 1953. 3. sz. 62–75.)
- KEMÉNY István: Biró Lajos. = MS 1980. 2. sz. 217–218.
- KÉRI NAGY Béla: A forradalom és hatalom kérdésének jelentkezése a pécsi munkás és polgári sajtóban 1918–1921-ben. = Évkönyv/MSZMP Baranya Megyei Bizottság Oktatási Igazgatósága 1979. 108–112.
- KIRÁLYFÖLDI Erika: Az Uránia című folyóirat története. = Műszaki Egyetemi Könyvtáros 1979. 2. sz. 1–13. [1900–1925.]
- KUNFALVI Rezső: Rátz László és a Középiskolai Matematikai Lapok. = Természet Világa 1980. 5. 221–223.
- LACKÓ Miklós: Politik, Kultur, Literatur: Beiträge zur publizistischen Tätigkeit von Georg Lukács in der zweiten Hälfte der zwanziger Jahre. Bp. 1980, Akad. K. 35 l.
- LACKÓ Miklós: Németh László és a Nyugat. = Új Írás 1980. 8. sz. 98–110.
- LENGYEL András: Ignatus-adalékok a Nyugat szerkesztéséhez. = It 1980. 524–526.
- LENGYEL András: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Magyarország kapcsolataihoz 1935–1936. = MKsz 1980. 370–376.
- MÁRKUS L[ászló]–VÁSÁRHELYI M[iklós]: Die Rolle der Presse in der Verbreitung der Kriegspropaganda in der konterrevolutionären Periode. = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 25. 1979. 3–4. sz. 343–366.
- NAGY István, F.: Hetven éves a Délmagyarország. = MS 1980. 5–6. sz. 170–172.
- NAGY JÓZSEF: A Heves megyei munkássajtó kezdetei. = Hevesi Szemle 1980. 1980. 2. sz. 57–60.
- NAGY Magda, K.: A Korunk szerkesztési elvei és kultúrakoncepciója 1926–1940. = Párttörténeti Közlemények 1980. 4. sz. 36–69.
- PAP János: Matyóföld. A húsz éve megjelent mezőkövesdi folyóiratról. = Napjaink 1980. 3. sz. 2.
- A Csongrád megyei sajtó 1944–1978. Szerk. PAPP Zoltán. Közread. a Szegedi Nyomda – Csongrád Megyei Lapkiadó Vállalat. Szeged 1978. 58 l., 54 t.
- PÁSZTOR József, M.: „Az író beleszól...” Baloldali irodalmi folyóiratok az ellenforradalmi Magyarországon. Bp. 1980, Kossuth Kiadó, 463 l.
- POMOGÁTS Béla: A Nyugat szerkesztési elvei a két világháború között. = ItK 1980. 26–35.
- SÁNDOR László: Fábray Zoltán lapindítási kísérlete. Az „Állásfoglalás”. = Kritika 1980. 5. sz. 20.
- SEBESTYÉN Sándor: A miskolci Kötőró megjelenése 1930-ban. = Borsodi Szemle 1980. 1. sz. 87–90.
- SIMON Zoltán: A felszabadult ország első irodalmi folyóirata. = Kritika 1980. 4. sz. 5–6.
- SOMOGYI Jolán: Könyvtár- és művelődésügy első időszaka a korabeli sajtó tükrében 1945–1953. = Szabolcs Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1980. 1. sz. 3–14.
- SZABÓ Ernő: Az Uránia folyóirat, Színház, Társaság, I–II. = Népművelés 1980. 9. sz. 26–27., 10. sz. 30–33.
- SZABÓ Ernő: A Magyar Népművelők Társasága és a Magyar Lélek, 1–3. = Népművelés 1980. 2. sz. 30–31., 3. sz. 27–29., 4. sz. 36–38.
- SZABÓ Ernő: A Műkedvelő 1906–1907. = Népművelés 1980. 8. sz. 34–35.
- SZABÓ Júlia: A magyar avantgarde és a külföldi sajtó. = Kritika 1980. 11. sz. 8.

- SZERENCSE Ferencné: Komáromi lapok 1918. okt. 5.—1919. aug. 9. Repertórium. Tatabánya 1979. [1980], József Attila Megyei Könyvtár. XXXVII, 99 l.
- A 100%. A KMP legális folyóirata [bev., összeáll]. TAMÁS Aladár. Budapest 1977, Akadémiai Kiadó. 328 l.
- TASI JÓZSEF: Egy elfeledett Szép Szó dokumentumról. = Kritika 1980. 6. sz. 13.
- Tizenkét lap a Délmagyarország történetéből: 1910—1980. [Szerkesztette PÉTER László]. Szeged 1980. Somogyi Könyvtár. [12] lev.
- TÓTH Lajos Gyula: Egy napilap kulturális missziója. A Dunántúli Napló és a közművelődés 1957—1980 = Baranyai Művelődés 1980. 3. sz. 43—49.
- TÓTH Mihály: Szakszervezeti zászlóavatás és a Szabad Nép megalapítása a Munkácsy utcában. = Budapest 1980. 11. sz. 38—39.
- TURCZEL Lajos: A csehszlovákiai magyar irodalom visszhangja a két világháború közti magyarországi szocialista sajtóban. = MKsz 1980. 149—155.
- VADÁSZ Ferenc: Az újságíró Schönherz Zoltán. = MS 1980. 8. sz. 238—240.
- ZÁHONYI Ede: A magyar úttörősajtó három évtizede, 1946—1976. = Budapest 1980, Ifjúsági Lapkiadó Vállalat. 177 l.

Könyvművészet, térképészet, könyvillusztráció, könyvkötészet

- BERZA László: Képi ábrázolások a nyomtatott forrásokban. = A helyismereti munka kérdései. Helyismereti tanácskozások. Összeállította és szerkesztette VAJDA Kornél. Budapest 1980, NPI—OSZK KMK 11—22.
- BORSA Gedeon: Az első aranyfestéssel készült nyomtatvány és annak magyar vonatkozásai. = MKsz 1980. 217—229.
- CSENDES László: Térkép és történelem. Budapest 1979, Hadtörténeti Múzeum. 183 l.
- CSENDES László: Térképhistória: történelem a térképek tükrében. Budapest 1980, Magvető. 213 l.
- FALLENBÜCHL Zoltán: A Blaeu-térkép-officina atlaszkiadásai és magyar vonatkozásaik. = OSZK Évk 1978. 343—405.
- Haiman György tipográfus és könyvtervező. Debrecen 1980. Kossuth Lajos Tudományegyetem. 22 l.
- KISH, George: Rand McNally „Egyetemes Atlasz”-a (1900); a századforduló tematikai atlasza. = Földrajzi Közlemények 1980. 97—102 l.
- KOROKNAY Éva, Sz.: Ulrich Schreiers Pressburger Einbanddeckel. = Ars Decor. 1979. 39—46.

- Magyar exlibris: 1935—1936: Repertórium. Bevezette és összeállította LENKEY István. Debrecen 1980, KLTE Könyvtára. 22 l.
- LENGYEL Lajos: Válogatott művek. Lengyel Lajos könyvművész (1904—1978) emlékkiállítás. Miskolc 1979. 8 l. 24 t.
- TAKÁCS Béla: A debreceni díszkötések. = Élet és Tudomány 1979. 46. sz. 1448.
- WEINER Piroska: Französische Exlibris und Kleingrafik. = Ars decor. 1979, 187—198.

Könyvtártörténet

Több évszázadot átfordó művek

- BOGDÁN István: Az Országos Levéltár könyvtárának száz esztendeje 1875—1974. = Levéltári Szemle 1979, 1—2. sz. 301—318.
- CZEGLE Imre: A Sárospataki Nagykönyvtár múltja, jelene és problémái. = Confectio 1980. 4. sz. 52—59 l.
- FURKA Sándorné: A megyei könyvtár RK gyűjteménye. = Könyvtári Jegyzések 1978. 3—5.
- FÜLÖP Lajos: Bemutatjuk a Gyöngyösi Műemlékkönyvtárat. = Ktáros 1980. 10. sz. 680—683.
- GARAMVÖLGYI Ernőné: A miskolci Lévy József Könyvtár. = Könyv és Nevelés 1980. 4—5. sz. 202—206.
- HEGYI Ferenc: Klohammer János XVIII—XIX. századi geometra-hidraulika könyvtára. = MKsz 1980. 60—69.
- KÁLDOS Gyula: Celldömölk könyvtári kultúrája a XVII. század közepétől 1945-ig. = VasiSz 1980. 390—396.
- LUKOVICS György: 425 éves a békési gimnázium könyvtára. = Könyvtári Jegyzések 1978. 6—9.
- OJTOZI Eszter: Kirchenslavische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs 2. = Könyv és Kvt. 1979. 197—203.
- PATAKI László: A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár. = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1980. 15—18.
- SZABADNÉ SZEGŐ Judit: A könyvtárügy állami támogatása a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetései tükrében 1867—1918. = OSZK Évk 1978. 123—173.
- SZABÓ Gizella: A Sabaria Múzeum Könyvtára. = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1980. 2. sz. 11—14.
- SZURMAY Ernő: Bemutatjuk a 400 éves mezőtúri középiskola könyvtárát. = Ktáros 1980. 10. sz. 613—615.
- TAKÁCS Miklós: A szombathelyi közkönyvtár centenáriuma. = Vasi Szemle 1980. 538—545.
- TILCSIK György: Dokumentumok a száz év történetéből. = Berzsényi Dániel Me-

- gyei Könyvtár III. Évkönyve 1980. 11–44.
- TÓTH Béla: Százéves a Somogyi Könyvtár. = Olvasó Nép 1979. 3. sz. 56–58.
- TÖTTÖS Gábor: A könyvek védelme 1874-ben és ma. = Tolna Megyei Könyvtáros 1980. 1. sz. 89–92.
- VARGHA Domokosné: Régi könyvek között a Szabadsághegyi Csillagda könyvtárában. = Csillagászati Évkönyv az 1980. évre. Bp. 1979, Gondolat Kiadó. 294–324.
- 15–18. század**
- BALOGH István: A debreceni református kollégium gyűjteményeinek keletkezése. = Művészet és felvilágosodás 585–610.
- BARLAY Ö. Szabolcs: Vázlat a jezsuita „Missio Transylvanica” tevékenységéről és könyvtárának sorsáról (1571–1603). = Könyv és Kvt. 1979. 111–133.
- FEKETE Csaba: Mikor került a könyvtárba? A provenientia sajátosságai a Debreceni Református Kollégium régi állományának két kötetével kapcsolatban. = MKsz 1980. 52–56.
- VÁSÁRHELYI Judit: A győri Székesegyházi könyvtár possessorai I–IV. = MKsz 1980. 117–130, 230–263, 325–349.
- 19. század**
- HAJNÓCZI Gábor: Adalékok a zirci apátsági könyvtár és műgyűjtemény történetéhez. = Művészet és felvilágosodás 611–625.
- SZENTIMREI Mihály: Az esküdt deákok magyar könyvtára. Közművelődési könyvtár Sárospatakon a reformkorban. = MKsz 1980. 15–32.
- TÓTH Béla: Adalékok a hajdúszoboszlói Tury Könyvtár történetéhez. = Könyv és Kvt. 12. 211–219.
- 20. század**
- BAKOSI Éva: Az ibrányi nagyközségi körzeti könyvtár története. = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1980. 1. sz. 16–22.
- BATÁRI Gyula: A Párizsi Magyar Egylet könyvtára. = Könyvtáros 1980. 12. sz. 748–750.
- BOLEVÁČ József: 30 éves a tabi könyvtár. = Somogyi Könyvtárak 1980. 1–2. sz. 26–29.
- CZELLÁRNÉ CSIBA Judit: Possessori és marginális bejegyzések vizsgálata a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárában. = Könyv és Kvt. 12. 269–279.
- HARASZTHY Gyula: Az Országos Széchényi Könyvtár 1918-ban. = OSZK Évk 1978. 201–225.
- HAVASI Zoltán: 1919 és a Széchényi Könyvtár. = OSZK Évk 1978. 227–245.
- Ismerni–érteni kell a múltat. A borsodi munkáskönyvtárakról. = Olvasó Nép 1980. szept. 37–42.
- KIRÁLY Lászlóné–SZŐKE Tiborné: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár hálózatainak fejlődése 1970–75. = Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 1974–1976. 17. köt. 1979. 112–137.
- KISS Jenő: A könyvtári szolgáltatások fejlődése a hetvenes években. = Ktáros 1980. 10. sz. 581–583.
- KOVÁCS Ilona: Adatok az amerikai magyar könyvtári gyűjteményekről. = OSZK Évk 1978. 587–618.
- KÓHEGYI Mihály: A kecskeméti könyvtár és múzeum önállósulásának története egy Móra-level tükrében. = MKsz 1980. 69–72.
- MURÁNYI Lajos: Fejér megye könyvtárügyének fejlődése dokumentumok tükrében. (1945–1950.) = Fejér Megyei Könyvtáros 1980. 1. sz. 48–68.
- PÁLDY Róbert: Két évtized – két statisztikai forrás tükrében. = Ktáros 1979. 11. sz. 638–641.
- PÉTER László: Móra Ferenc a Somogyi Könyvtárban. = Könyvtári Figyelő 1979. 6. sz. 580–590.
- RÖTZSCH, Helmut: Die deutsche Bücherei in Leipzig. Entwicklung und Aufgabenstellung des Gesamtarchivs des deutschsprachigen Schrifttums. = OSZK Évk 1978. 107–122.
- RUZSÁS Lajosné FALUHEGYI Vera: A Pécsi Orvostudományi Egyetem Könyvtárának fejlődése az elmúlt 10 év során. = A magyar orvostudományi 186–199.
- SUGÁR Ágnes: A 10-es számú VI. kerületi Szabó Ervin Könyvtár ötven éves története. = Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 1974–76. 17. köt. 1979. 97–111.
- SZABÓ Ervin: A Fővárosi könyvtár munkarendje (1912). = Olvasó Nép 1979. 3. sz. 89.
- SZÉKELY Sándor: Az Országos Orvostudományi Könyvtár és Dokumentációs Központ harmadik évtizede. = A magyar orvostudományi 3–47.
- SZIJ Rezső: Gyűjteményem 5. Kiegészítés a Szij Rezső bibliográfiához 1941–1979. Bp. 1980, A Budapesti Műgyűjtők és Műbarátok Egyesülete. 15 l.
- SZOMBATHY Viktor: A Sarlóról, könyvekről, könyvtárakról. [Riporter]: VÉRTESY Miklós. = Ktáros 1980. 5. sz. 268–271.
- TAKÁCS József: A könyvtár. = A Pécsi Tanárképző Főiskola harminc éve. 1948–1978. Pécs 1979. 171–184.

VADÁSZ Ferencné: A középfokú könyvtársképzés története és dokumentumai: 1945–1976. Bp. 1980. NPI OSZK KMK. 128 l.

VARGA László: Az egri Sajtószövetkezet könyvtára. 1919–1926. = Ktáros 1980. 616–617.

VARGA László: A vidéki könyvtárhálózat forradalmi átalakítása a Tanácsköztársaság alatt. = Nógrádi Szemle 1980. 2. sz. 91–96.

VILMON Gyuláné: A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Központi Könyvtárának fejlődése. Történeti vázlat. = A magyar orvostudomány 169–185.

Könyvkereskedelem, könyvforgalom

NOELLE-NEUMANN, Elisabeth: Könyvkereskedők és könyvvásárlók. A Borsenverein könyvpiackutatásának egy évtizede. Nyersfordítás. Közread. a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése. Bp. 1979. 104 l.

OROSZ Szilárd: Régi könyvnapokról... = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1979. 1–2. sz. 74–82.

SZURMAY Ernő: Könyvünnepek Szolnok megyében. 1929–1978. = Együtt 1980. 1. sz. 39–43.

VARGA Sándor: Könyvárus segédek szervezkedései. = Budapest 1980. 12. sz. 32–33.

VARGA Sándor: A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása. Bp. 1980, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése. 188 l.

Régi könyvtárosok, bibliográfusok

FARKAS Ernő: Emlékezés Mórára és a „mindig mosolygó Panni asszonyra”. = Csongrád Megyei Könyvtáros 1979. 5–10.

GALAMBOS Ferenc: Márki Sándor 1853–1925. = Ktáros 1980. 239–240.

GALAMBOS Ferenc: Rédeyné Hoffmann Mária. 1885–1945. = Ktáros 1980. 619–620.

HARASZTHY Gyula: Melich János 1872–1963. = Ktáros 1980. 104–106.

HARASZTHY Gyula: Hevesi András 1902–1940. = Ktáros 1980. 554–555.

HODINKA László: Tallózás az OPKM régmúltjában. = Könyv és Nevelés 1979. 4–5. sz. 210–211.

JEGOROV, Jevgenyij: Szabó Ervin dedikált művei egy moszkvai könyvtárban. = MKsz 1980. 294–295.

KEMÉNY István: Szinnyei József a „Gőzhangya”. = MS 1980. 3. sz. 84–85.

Kozocsa Sándor: Emlékezés idősebb Szin-

nyei Józsefre. = Komárom Megyei Könyvtáros 1980. 2. sz. 22–27.

M[ÓRA] L[ászló]: Nagy Sándor. 1844–1918. = Ktáros 1980. 165–167.

MÓRA László: Káplány Géza. 1880–1952. = Ktáros 1980. 288–292.

NAGY Lajos: Bibó István, a könyvtáros, 1911–1979. = Könyvtári Figyelő 1979. 555–556.

PASTINSZKY Miklós: Kultsár István a komáromi könyvtáralapító. Tatabánya 1979, Komárom Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya, a Hazafias Népfront Honismereti Bizottsága. 29 l.

REMETE László: Szabó Ervin levelezése német könyvtári szakemberekkel. = Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 1974–76. Bp. 1979. 74–87.

SÁRÁNÉ LUKÁTSY Sarolta: Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1917-től 1919-ig. = MKsz 1980. 33–41.

Soós Pál: Újabb adalékok Szabó Ervin és Debrecen kapcsolatához. = Ktáros 1980. 685–687.

SZABÓ Ervin: Válogatott művek. Szabó Ervin történeti írásai. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta LITVÁN György. Bp. 1979, Gondolat. 713 l.

SZÉNÁSSY Zoltán: Szinnyei Józsefre emlékezünk. = Honismeret 1980. 3. sz. 26–29.

SZENTMÁLYI János: Egy könyvtárosi életpálya és tanulmányai. Emlékezés Kóhalmi Bélára. = MKsz 1980. 109–116.

TÓTH Béla: Maróthi György 1715–1744. = Ktáros 1980. 361–362.

VÉRTESY Miklós: Birkás Endre 1913–1975. = Ktáros 1980. 422–424.

ZALLÁR Andor: Baló József professzor, az első szegedi orvosi könyvtáros. = Csongrád Megyei Könyvtáros 1980. 3–4. sz. 66–68.

Olvasástörténet

CSIK Mihály: Olvasóköri Szolnok megyében 1870–1945. = Olvasó Nép 1979. jún. 77–81.

GEREBEN Ferenc: Olvasás Magyarországon az 1960-as, 70-es években. = Kulturális Közlemények 1980. 2. sz. 39–52.

KISFALUDY Sándor: Olvasó körök Hódmezővásárhelyen. = Olvasó Nép 1980. 1. sz. 64–68.

LENGYEL András: Adalék a hódmezővásárhelyi birtokos parasztság olvasási gyakorlatához. 1914–1915. = MKsz 1980. 72–75.

NAGY Piroska: Könyv a kemencénél. = Olvasó Nép 1979. 3. sz. 77–80.

SZABÓ Ervin: Mit olvasnak és mit olvassanak? = Olvasó Nép 1979. 3. sz. 86–88.

SZEMLE

Holl Béla: Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Bp. 1980. Magyar Helikon, 221 [34] l.

1977-ben, *A magyarországi barokk kezdetei* című győri konferencián különös öröme szolgált a résztvevőknek az a hír, hogy Holl Béla alapos vizsgálat tárgyává teszi Ferenczffy Lőrinc királyi titkár pályáját. Akkoriban még monográfiája írása közben adott kutatásairól összefoglalót, ma viszont már kész könyvéhez gratulálhatunk.

Ferenczffy Lőrinc alakjáról mindeddig nem sokat tudtunk. A levéltárak bűvárai vagy a korabeli nyomtatott artikulusok forgatói többször találkozhattak ugyan aláírásával és pecsétjével, de a kancelláriai tevékenységén túlmenő és az azt kiegészítő működését és annak szerepét a korabeli művelődésben kellő részletességgel eddig még nem tárták fel.

Holl Béla mindenre kiterjedő figyelemmel először is Ferenczffy Lőrinc életútját állította össze a mozaikszerűen ránk maradt adatokból. Eszerint Ferenczffy szegény, nem nemesi családból származhatott, s hivatalnoki tisztviselőként emelkedett fel. A pozsonyi későhumanista környezet, az olmtúzi jezsuita kollégium és a bolognai jogi kurzus alakították műveltségét és formálták ki egyéniségét.

Kancelláriai működését 1608-ban kezdte el, 1610-től pedig már királyi titkárként a világi hivatalnokrend egyik legmagasabb tisztségét töltötte be. Három Habsburg-uralkodó mellett volt ő a magyar secretarius: II. Mátyásnak köszönhetette pályakezdését, átélte II. Ferdinánd teljes uralkodását, III. Ferdinánd mellett pedig négy évig „titkárkodott”.

1608-tól 1640-ig működött, vagyis abban a három évtizedben, amelyben egy új világnézet hódított teret Magyarországon. A Tridentinum szellemében elterjedő ideológia magyarországi kibontakozásában Ferenczffy Lőrincnek is nagy szerepe volt. Amíg barátai: Pázmány Péter, Balásfi

Tamás vagy a kancellár Lépes Bálint műveikkel, addig Ferenczffy mint könyvkiadó és nyomdatulajdonos járult hozzá az ellenreformáció tanainak népszerűsítéséhez.

Holl Béla Ferenczffy kiadványait mintaszerű módszerrel kutatta fel. Először is számba vette azoknak a nyomtatványoknak az illusztrációs anyagát, amelyek megjelentetését az eddigi kutatás is Ferenczffy nevéhez fűzte. Segítségére volt továbbá a Ferenczffy nyomdai készletét bemutató betűmintafüzet is, legrégibb betűmintakönyvünk. Ezekből kiindulva az analitikus betűtípus-kutatás exakt módszerét alkalmazta, és így ki tudta választani a korabeli bécsi nyomtatványok közül azt a 11-et, amelyek Ferenczffy betűkészletével készültek. Az e nyomtatványokban található, további illusztrációkkal kiegészítette és csoportosította Ferenczffy Lőrinc fametszetű képeit. Így kiderült, hogy Ferenczffy saját nyomtatványain kívül húsz készült még életében ezeknek az illusztrációknak a felhasználásával — megbízásából — egy prágai, ill. több bécsi műhelyben.

A betűtípuskutatás eredményes módszere hozzásegítette Hollt ahhoz is, hogy megfejtse Ferenczffy Lőrinc nyomdája eredetének kérdését. Ezek szerint Ferenczffy 1628-ban vette meg a prágai Georgius Nigrinus, ill. utóda Jonata Bohutský konfiskált felszerelését.

Hallatlanul érdekesen bontakozik ki előttünk Ferenczffy kiadói egyénisége, ha az általa nyomtatott és kiadott műveken végigtekintünk. A nyolc országgyűlési artikulusnak és Kithonich jogi kézikönyvének megjelentetése bizonyára kancelláriai tisztségével függött össze. A Habsburg-uralkodóház iránti hűségét II. Ferdinánd (1608), majd Mária spanyol infánsnő koronázásakor (1637) több kiadvány megjelentetésével bizonyította. Több hitbuzgalmi művet, verses és prózai elmélkedést jelentetett meg. Ezek François de Montmorency kivételével hazai szerzőknek, a magyar korabarokk reprezentánsainak alkotásai (Hajnal Mátyás, Kopcsányi Márton, Nyéki

Vörös Mátyás, Tasi Gáspár). Maga szerkesztette Imádságoskönyvecskéje főleg Pázmány Péter imádságain alapult. Mindössze Balási Tamás *Christiana responsiója* képviselte a korban elterjedt vitairatok műfaját. Ez a Szenci Molnár Albert *Secularis concio evangelica* című kiadványára (Oppenheim 1618) válaszoló mű a Molnár Albert által kigúnyolt Patrona Hungariae, azaz Mária-tisztelet védelmében készült. Ferenczffy Berger Illés verseivel kiadni szándékozott egy magyar történetet is, amely a többi kiadványhoz hasonlóan a korabeli rendi nemesi ideológiát fejezte volna ki.

Az új, katolikus tanok elterjesztése érdekében saját szerkesztésében megjelentette Balassi és Rimay istenes énekeit is. Az irodalomtörténet szempontjából természetesen ez a legjelentősebb nyomtatványa. A jövő felé mutatott viszont a 14 éves Zrínyi Miklós első művének, a Szent László királyról mondott latin Oratiónak a ki nyomtatásával.

Holl Béla eredményei alapján nyilvánvalóvá vált, hogy Ferenczffy Lőrinc rendkívül éles szemmel és tudatosan választotta meg az általa kiadott és kinyomtatott műveket. Nem csupán tartalmilag törekedett az új ideológia propagálására, hanem kiadványainak kivitele, csodálatosan gazdag és szép fametszetű képei is segítették az olvasók megindítását, befolyásolását. Nem állt egyedül ezzel a technikával: Némethi Jakab, Pázmány Péter és Káldi György műveinek gondozója, Ferenczffy Lőrinc nyomdájának későbbi tulajdonosa 1635-ig ugyanis díszcímlapokkal díszítette kiadványait.

Holl Béla könyvének további nagy erénye az, hogy ő a Ferenczffy-kiadványok tartalmi megértésén és analízisen túlmenően igen nagy gondot fordított kivitelük elemzésére is. S e formai ismérvek alapján Ferenczffy betű- és fametszet-készletének további útját egészen az 1812-ben Budán megjelentetett Pázmány – *Imádságoskönyv*-ig tudta követni.

A módszertanilag példamutató, rendkívül alapos és megbízható történeti, irodalomtörténeti megállapításokat tartalmazó monográfia mintha Ferenczffy Lőrinc szép kivitelű nyomtatványait követte volna. Igen gazdag illusztrációs anyaga, értékes mellékletei szerzőjének, valamint a Magyar Helikon és a Zrínyi Nyomda munkatársainak gondosságát mutatja, amelynek eredményeképpen e kiadvány méltán nyert díjat a „Szép magyar könyv” versenyén.

VÁSÁRHELYI JUDIT

Benedek Elek irodalmi levelezése 1921–1929. I. 1921–1925. Közzéteszi SZABÓ Zsolt. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979. 386 p.

Benedek Elek születésének 120., halálának pedig 50. évfordulóján adta közre 1979-ben a bukaresti magyar könyvkiadó, a Kriterion a jeles író, szerkesztő, publicista és irodalomszervező Erdélybe való visszatérése utáni alkotói időszakának irodalmi levelezését, pontosabban e korszakbeli levelezésének 1. kötetét. Benedek Elek 1921. augusztus 3-án költözött Budapestről a trianoni békeszerződés értelmében Romániához csatolt Erdélybe, szülőfalujába: Kisbácsonba, s itt élt halála napjáig, 1929. augusztus 17-ig. Élete utolsó nyolc esztendejét töltötte tehát az „édes anyaföldön”, s e nyolc év első felének, az 1921–1925 közti szakasznak levelezéstermését tartalmazza irodalmi levelezésének az I. kötete, amelyet Szabó Zsolt gyűjtött össze körültekintő gondossággal, rendezett sajtó alá és tett hozzá filológiaiailag mintaszerű pontossággal. A kötet előszavában röviden, de plasztikusan megrajzolta Benedek Elek 1921 és 1929 közti életpályáját, magánéletét, közéleti és irodalmi tevékenységét, s ezzel az olvasó számára vezérfonalat, jelentékeny segítséget nyújtott a gazdag levelezésanyagban való eligazodáshoz. A *Jegyzetek* élén *Eligazító a kiadásról* címmel a levelek gyűjtési, sajtó alá rendezési problémáiról, lelőhelyükről, a kiadvány jellegéről, szerkezetéről ad tájékoztatást. A kötetben közölt levelek íróit és címzettjeit betűrendbe sorolva veszi számba, s kis lexikoncikkszerű ismertetésben tájékoztat életrajzi és műveik bibliográfiai adatairól, továbbá szól Benedek Elekhez és az általa szerkesztett lapokhoz fűződő kapcsolataikról. Ugyancsak még a *Jegyzetek* előtt felsorolja a levelezésben szereplő családtagokat, unokákat, feloldja beceneveiket; s ezzel szintén az eligazodást könnyíti meg, teszi lehetővé a számos tagból, hozzátartozóból álló Benedek-családban, rokonságban, amelyről természetszerűen gyakran esik szó elsősorban a családi, de az egyéb levelekben is. A *Jegyzetek* a levelekhez című részben (amely a levelekben és jegyzetekben előforduló rövidítések jegyzékét követi) Szabó Zsolt pontosan közli minden egyes levél lelőhelyét (illetve, ha valamelyik nem maradt fenn, a közlés forrását), továbbá rövid magyarázatot ad a szövegben szereplő személyekről, folyóiratokról, hírlapokról, intézményekről stb., valamint megvilágít minden olyan kitételt, amely szükséges a levélírók mondanivalójának, a levél tartalmának pontos megértéséhez. Fáradtságos és lelkiismeretes kutatómun-

káról tanúskodnak e jegyzetek. A korabeli sajtóorgánumok, kiadványok, a Benedek Elekre vonatkozó közlemények és szakirodalom (elsősorban Benedek Marcell: *Magyar író tragédiája 1929-ben* című műve), s egyéb források felhasználása révén olyan irodalom- és művelődéstörténeti adatok, ismeretek birtokába juttatja az olvasót, amelyek szervesen egészítik ki a levelek tartalmazta tudnivalókat.

Szabó Zsolt gondos gyűjtőmunkája nyomán Benedek Elek irodalmi levelezésének az 1921. augusztus 5-től 1925. március 26-ig terjedő időszakot átfogó első kötete számszerűen tetemes anyagot, pontosan 257 levelet tartalmaz. Ezek közül 123-at Benedek Elek írt, a többi 134-et számos levelezőtársától kapta, akik közt közeli családtagok (pl. Benedek Marcell) mellett megtalálhatók az éppen akkor kialakulóban levő önálló erdélyi magyar irodalom, irodalmi élet ismert képviselői (pl. Balázs Ferenc, Berde Mária, Dsida Jenő, Gyallay Domokos, Kacsó Sándor, Kós Károly, Ligeti Ernő, Molter Károly, Nyíró József, Reményik Sándor, Sipos Domokos, Szemlér Ferenc, Szentimrei Jenő Tamási Áron, Tompa László stb.), de magyarországi (pl. Mikes Lajosné, Szondy György), sőt román (Jorgován Nicolae) személyek is. A levelezőpartnerek hosszú névsora a hazaköltözött Benedek Elek kiterjedt személyi-emberei és irodalmi-közéleti kapcsolatairól tanúskodik, a levelek tartalma pedig bepillantást enged az író életébe, a kisbaconi ház mindennapjaiba, ahogy a gazdálkodás, a szántás, a kaszálás, a faültetés mellett írói, irodalomszervezői, szerkesztői és közönségnevelő tevékenységét végzi, távol minden szellemi centrumtól, az időnként odalátogató számos családtag körében, sok munkával, áldozatosan, gyakran anyagi ellenszolgáltatás nélkül vagy kevés honoráriumért, de mindig szívesen az erdélyi népért, a gyermekekért, a nép és a gyermekek irodalmának megteremtéséért, s — az új helyzetből adódóan — a magyar és a román nép békés, barátságos együttéléséért.

Az író hazatérését követő évek az önálló erdélyi magyar irodalom, sajtó és könyvkiadás megteremtésének az esztendei. Ebebe a munkába kapcsolódik bele az a Benedek Elek, aki — amikor mások elhagyták Erdélyt — úgy érzi, hogy „most itthon van nekem is a helyem”. A demokratikus erőket tömöríteni kívánó Erdélyi Néppárt lapjának, a *Vasárnap* című néplapnak lesz a szerkesztője, amelyet az öt író: Kós Károly, Nyíró József, Pál Árpád, Szentimrei Jenő és Zágóni István által létrehozott „Kaláka” nevű társaság indított meg 1921. november 13-án. A Kaláka-társaság

a polgári demokratikus forradalom vívmányait kívánja megőrizni és terjeszteni, elsősorban a falusi paraszti rétegekre támaszkodva, s nézeteit lapján kívül könyvkiadói tevékenysége révén is propagálni akarja. A társaság élén Benedek Elek Kazinczy egykori szerepére vállalkozik: az erdélyi irodalom, s az irodalmi élet intézményeinek, orgánumainak a megszervezésére. A *Vasárnap* szerkesztése mellett kalendáriumot is ad közre, előadást tart az 1922-ben rendezett fehéregyházi Petőfi-ünnepségen, s egyéb alkalmakkor, minden író munkára buzdít, új írókat fedez fel, tanácsokat ad nekik, a problémáikra válaszol, s az eredmények láttán — ahogy fiának, Benedek Marcellnek írja — gyakran ő is fel-felsikolt a gyönyörűségtől.

A Kaláka mellett az erdélyi irodalom egyéb irányzatait is tömöríteni kívánja, s így jön létre elsősorban Szentimrei Jenő és Kós Károly közreműködése révén 1923 májusában — ha csak egy évre is — a szövetkezeti alapon működő „Haladás lap- és könyvkiadó betéti társaság”, amely a *Vasárnapot* felváltó *Vasárnapi Újságot* és a korábban konzervatív *Pásztortűzet* adja ki.

Elsősorban a népből és a gyermekekből akar olvasóközönséget nevelni Benedek Elek. Ezért a már említett népnek szóló naptár (*Az én naptárom 1921–1925*) mellett az 1923. évi Petőfi-centenáriumra népszerű Petőfi-életrajzot ír és ad közre, s 1922. augusztus 27-én átveszi a mintegy fél évvel korábban Szentimrei Jenő által megindított és a szatmári „Szabadajtó Könyvnyomda és Lapkiadó Rt.” kiadásában megjelenő *Cimbora* című gyermeklap szerkesztését. A legjobb erdélyi írókat nyeri meg a lap munkatársának, de ő maga ír bele legtöbbet, felismervén, hogy milyen komoly és nagyszerű feladata és hivatása van Erdélyben egy magyar gyermeklapnak olyan időben, amikor az ifjúság nem kapja meg az iskolától azt a demokratikus, nemzeti szellemű nevelést és műveltséget, amelyre szüksége van. 1923-ban már mintegy 55 ezer olvasóhoz, kisgyermekhez és serdülő ifjúhoz szólhat a *Cimborán* keresztül. A lap az erdélyi és magyarországi magyar írók művein kívül számos román szerző (pl. Ispirescu, Alecsandri, Coșbuc Eminescu, Goga), de pl. német, francia vagy orosz író (pl. Goethe, A. France, R. Rolland, L. Tolsztoj) írásait is közölte, magyar fordításban.

E sokoldalú erdélyi munkássága mellett magyarországi kiadóknak (pl. a Franklinnak és az Athenaeumnak) is dolgozott Benedek Elek; velük elsősorban fián, Benedek Marcellen keresztül tartotta a kapcsolatot. Vezetésével olyan gazdagon bontakozott ki az erdélyi magyar irodalom, hogy

1925-ben *Erdélyi történetek* címen húsz író-tól állíthatott össze reprezentatív novella-gyűjteményt, s ugyanebben az évben levelezése révén azt az antológiát szervezte, amelynek az összeállításával az Athenaeum bízta meg.

Irodalmi levelezésének első kötete az 1920-as évek első fele erdélyi szellemi és irodalmi életének, sajtó- és könyvkiadási viszonyainak forrásértékű dokumentuma. Tartalmából e rövid ismertetés keretében keveset sikerült bemutatnunk, de a nagy író jelentőségének érzékeltetésére Szabó Zsolt előszavának az utolsó mondatait idézzük: „Az új történelmi helyzet alapvetően új igényeket támasztott a hazatérő íróval szemben, és Benedek Elek nem tért ki e feladatok elől. Vállalta a ráosztott szerepet, beleépítette magát abba az irodalomba, amely szülőföldjéből sarjadt ki.”

FÜLÖP GÉZA

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája. 1976—77. Szerkesztette LICHTMANN Tamás és NÉMETH S. Katalin. Bp. 1979 - 80. Országos Széchényi Könyvtár. 375 l.

Jó kezekben van a magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiájának ügye. Amióta az OSZK intézményesen átvette és biztosítja rendszeres megjelenését, a nélkülözhetetlen éves áttekintés gondja nem függ többé magánvállalkozásoktól, s megszabadult abból a kényszerű helyzetből is, hogy folyóiratok szűkre szabott ívkereteit figyelembe véve tájékoztassa a tudományos közvéleményt. Az utóbbi lehetőség, az *Irodalomtörténeti Közlemények* hasábjain való jelentkezés, természetesen sok előnyvel is járt (pl. a komplexitás megvalósítása a szakosítással szemben), a bibliográfia anyagának növelése azonban bizonyos határokon túl nem volt lehetséges, s ezt a dilemmát a szemrontó apróbetűs szedés sem tudta megoldani. Ez a probléma ma már — hála az OSZK átvállalásának — a múlté, s immár egyetlen szempont kizárólag a szakmai igények lehető teljes kielégítése, tekintet nélkül minden egyébire (felesleges terjedelemduzzasztás, kétes értékű válogatás és a gyakori pontatlanságok miatti hitelrontás stb.).

A kiadvány eddig két kötettel jelentkezett Lichtmann Tamás, ill. Németh S. Katalin szerkesztésében. A bevezető számot ad minden lényeges szerkesztői elvről és alighanem mindenki egyetért azokkal a gyűjtőköri meghatározásokkal, szakrendi szempontokkal és címlírási szabályokkal, melyek alapján készülnek a kötetek. A magunk részéről ezeket az alapelveket tartjuk

a legfontosabbaknak, mivel hosszú időre megszabhatják e vállalkozás használhatóságát, gyakorlati értékét, sikerét, éppen ezért recenzióinkban nem a hiányokat és tévedéseket igyekszünk összegyűjteni, hanem arra keresünk választ, hogy sikerült-e a szerkesztőnek és a szerkesztésben részt vevő kollektívának logikusan használható kulcsot adnia a bibliográfia használóinak. Erre a vizsgálatra a bibliográfia mindenkor legállandóbb eleme, a forrásjegyzék rövidítésrendszere látszik a leginkább alkalmasnak, alábbi megjegyzéseinkben ezért csak ezzel kívánunk majd foglalkozni.

1. *Helynevek hiánya.* A rövidítésjegyzékben általános tendenciának látszik, hogy a megjelenés földrajzi helye szerepeljen a feloldásban. Pl. „Alf = Alföld (Debrecen)” stb. Mégis lemaradnak ezek a lokalizáláshoz szükséges adatok az alábbi tételknél: BorsSz, Confessio, CsongrádmKtáros, PécsBKtáros, PestmH, SzoinokmNlap. 2. *Felesleges helynév.* Ez a főváros nevének kiírására vonatkozik. A bibliográfia szemmel láthatólag törekszik is elhagyására, nagyon helyesen, hiszen ez bevett gyakorlat. Számos tétel után (PárttK, Nszab, MKSz stb.) nem is található Budapest neve. De ha ez így van jól, akkor miért olvasható: AngTDKÉvkBp, AnnULingBp, AnnUPhilSocBp, APolitJurUBp, BerzsenyiGimnÉvkBp, IstvGimnÉvkBp (az István igazán kár volt így rövidíteni), MadáchGimnÉvkBp stb. 3. *Intézménynevek írása.* Általában egyet lehet érteni azzal, hogy a rövidítés hordozza a névadó vezetéknevét, pl. MóraMEvk (= a Móra Ferenc Múzeum évkönyve), de azzal már kevésbé, hogy ez következtetlenül forduljon elő, mint pl. MiskMKözl (= Miskolci Hermann Ottó Múzeum Közleményei), mely feloldásban még a név is hibás, mert *Herman* a helyes alak stb. 4. *Kiadók és megjelenési helyek.* Reménytelenül keverednek egymással. Ha jónak vesszük ezt a feloldást: „It = Irodalomtörténet” és nincs utána feltüntetve, hogy Magyar Irodalomtörténeti Társaság (mint kiadó), sem az, hogy Bp. (mint lelőhely, de ez mellőzhető is, ha következetesen tesszük, vö. 2. pont), akkor kissé bőbeszédűnek érezzük a következő feloldást, ahol mind a Kiadó, mind a lelőhely fellelhető: „KönyvKtár = Könyv és Könyvtár. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve) 1977. (Debrecen),” ahol Debrecen kétszer szerepel, az egyetem neve pedig írható lett volna KLTE alakban is... Persze, hiba egyik adatközlésben sincs, de mégis baj az, hogy e két változat szélsően változik a bibliográfiában. 5. *Feloldások.* Feloldani csak azt szokás, ami rövidítve van, de azt viszont kell.

Sajnos, találkozunk olyan tételekkel, amelyek vagy többet, vagy kevesebbet közölnek a kelleténél. Pl.: „FilTanulmUDEbr = Filozófiai Tanulmányok. Acta Marxistica Leninistica, 23.” – ráadásul a félig magyar, félig latin címből nem a kiadvány latin címét találjuk (amit a feloldás közöl), hanem a sorozatcímét (amit a rövidítés nem tartalmaz), így az egész tétel groteszk konglomerátum. Ez volna a „többlet,” de ellenpélda is akad: „OSzKH = OSzK Híradó”, ugyanis itt a könyvtár nevét is bontani kellett volna. Ezen nem változtat az a tény, hogy a feloldásban olvasható ugyan az intézmény teljesén kiírt neve, de mint kiadó, ami hiba, mert ide a felhelyet kellett volna feltüntetni (Bp.) vagy fel nem tüntetni, ha következtesek vagyunk (vö. ismét a 2. pontot). 6. *Állandó rövidítések.* Minden rövidítésjegyzék akkor jó, ha feloldása a gyakori használat folytán megtanulható, értelmezése pedig mindig egyféle. E téren is akad még javítani való a bibliográfiában. Ha az „M” „Múzeum”-ot jelent, mint pl. „DériMÉvk = debreceni Déri Múzeum Évkönyve” stb., akkor ezt a betűt nem szabad másra lefoglalni, mint ahogy ez történt a „SomogyiKM” tétel esetében, ahol is az „M” váratlanul „Műhely”-t jelent (= Somogyi Könyvtári Műhely). Nem szerencsés rövidítés az „Akad” sem, mert ezt mindenki „Akadémia”-nak fogja olvasni, holott a rövidítésjegyzékben (19. p.) „Akadémiai Kiadó”-t jelent, teljesen logikátlanul, mivel erre a fogalomra elegendő egyetlen betű is („K”). 7. *Indokolatlan rövidítések.* Ha abból indulunk ki, hogy a rövidítések funkciója a hosszadalmas szavak és címek gyakori kiírásának elkerülése, akkor értelmetlennek látszik belenyúlni olyan címekbe, ahol a takarékoság nemcsak, hogy minimális, de szinte felesleges. Ha már a *Confessio* (Debrecen) rövidítése nem látszott célszerűnek, holott latin szó lévén adva volt a kész forma: *Conf* változatban (4 betűs rövidítés mellett 5 betűhely megtakarítva!), akkor igazán megkérdőjelezhető az *Istv* (= István, 4 betű kiírva, 2 betűhely „megtakarítva”), valamint a *Muzs* (= Muzsika, 4 betű kiírás, 3 betűhely megtakarítás), mely utóbbi annál is feltűnőbb, mert nyomban utána – helyesen! – egyszeres, rövid címe miatt nincs megcsontítva a *Múzsza*.

Ha tévedésekre vagy hiányokra vadászni, efféle hatalmas adattengerben ilyenek bizonyára akadnának is. Szóvá tehetnénk – de ez nem célunk –, hogy a Versegly Ferenc megyei Könyvtár Szolnokon van, nem pedig Egerben, vagy hogy a *Régi magyar olvasókönyv* szerzőinek részletesen felsorolt névsorából hiányzik a hu-

manista Garázda Péter neve, nyilván azért, mert a könyvet nem lapozta át a címfeltevő, úgy „analizálta” (33. p.), jöllehet a költő újabban felfedezett (Sevillai I. Janus-kódex) versének első magyar fordítása itt olvasható Csonka Ferenc fordításában (128. p.) stb. Megjegyzéseinkkel inkább segítséget kívántunk nyújtani a szerkesztőnek – ha már a lektorok itt cserbenhagyták –, azzal a szándékkal, hogy a magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiájának jövőbeni kötetei a kezdeti ellentmondásokat kiküszöbölve még egységesebb jelrendszerral, még használhatóbb formában jelenjenek meg.

V. KOVÁCS SÁNDOR

A magyar bibliográfiák bibliográfiája 1974–1976. Összeáll. az Országos Széchényi Könyvtár Magyar Nemzeti Bibliográfia szerkesztősege. Fel. szerk. GAJTKÓ Éva. Bp., OSZK. 1979. 507 p.

Az Országos Széchényi Könyvtár 1960-ban indította el kurrens másodfokú bibliográfiái sorozatát. Az azóta is rendszeresen megjelenő kiadvány kurrens nemzeti bibliográfiái rendszerünk szerves részét képezi, értéke, fontossága vitathatatlan, hiszen lényegében ez az egyetlen forrás, melyből áttekintést nyerhetünk a jelentős számban megjelenő hazai bibliográfiái produktumokról. A legtöbb fejlett bibliográfiái rendszerrel rendelkező országban, így többek között Bulgáriában, az NDK-ban, a Szovjetunióban, bár eltérő formában, szintén gondoskodnak a bibliográfiák számbavételéről. Az angol nyelvterületen megjelent könyvészeti irodalom feldolgozása az egyébként egyetemes jellegű „The Bibliographic Index” c. kurrens másodfokú bibliográfiában történik.

A kurrens tájékoztatási eszközöknek, szolgáltatásoknak egyik legfontosabb minősítő paramétere az átfutási idő. A tartalmukban fontos információkat közlő szolgáltatások is sokat veszítenek hatékonyságukból, ha késve, nagy lemaradással jelennek meg. A magyar bibliográfiák bibliográfiája legújabb kötete az 1974–1976-os évek termését közli és 1979-es impresszummal csak 1980-ban került forgalomba. E másodfokú bibliográfia a hazai tájékoztatási szolgáltatások sorában éppen a hosszú átfutási idő miatt nem töltheti be azt a szerepet, mely fontossága, gazdag információtartalma, jó szerkesztése és kezelhetősége révén méltán megilletné. Ezzel magyarázható, hogy tájékoztatási eszközként való használata kevésbé elterjedt, nem is eléggé ismert.

A másodfokú könyvészetbe felvett tételek jelentős hányada rejtett bibliográfia. A monográfiák, tanulmányok stb. részeként megjelenő irodalomjegyzékek többsége természetesen nem tekinthető bibliográfiának, nem elégíti ki annak kritériumait, hiszen összeállításukban szerepet játszhat a nem bibliográfus szerző esetleges szakmai elfogultsága, nyelvismerete, az esetlegesség, a tételek számának öncélú növelése stb. Mindezek ellenére úgy véljük, a bibliográfia szerkesztői helyesen jártak el, amikor a rejtett bibliográfiák felvétele mellett döntöttek, hiszen egy téma irodalmának összegyűjtéséhez, irodalomkutatáshoz még az esetleg szubjektív jegyzékek is számos adalékot szolgáltathatnak, gondolkunk csupán a hivatkozási indexek népszerűségére. A kiadványban az ötven tételt meghaladó rejtett bibliográfiák kerültek regisztrálásra. A szerkesztők az egyetlen lehetséges megoldást választották, hiszen általános nemzeti bibliográfiáról lévén szó tartalmi, minőségi mérlegelésre nem vállalkozhattak. A nemzeti bibliográfiai regisztrálás során csupán formai jegyek lehetnek meghatározók. Ismeretes, hogy a nemzeti bibliográfiák az elsőfokú regisztrálás során általánosan használják pl. a példányszámot, a terjedelmet regisztrálási küszöbnek. Csupán a felveendő rejtett bibliográfiák tétele számának megállapítása igényel döntést.

Külön kell szólni a kiadvány függelékéről, melyben mintegy 260 bibliográfiai és dokumentációs jellegű periodikum bibliográfiai adatait találjuk. Ez az összeállítás lehetővé teszi, hogy a nagyon sok intézmény által közreadott és tekintélyes számban megjelenő információs jellegű kiadványról egy helyütt áttekintést kaphassunk. Ha gyűjtőkörre kibővülne az egyéb típusú tájékoztatási szolgáltatások regisztrálásával is, úgy megvalósulhatna a hazai könyvészeti irodalomban nagyon hiányolt „tájékoztatás a tájékoztatásról” típusú információs forrás. Persze ez „naprakészséget”, gyakoribb periodicitást igényelne.

A bibliográfiai összeállítás igényes és gondos szerkesztői munkát tükröz, a szakrendszere jól tagolt, mutatórendszere árnyalt. Természetesen az ilyen hatalmas anyagban a leggondosabb munka mellett is előfordulhatnak hibák, tévedések, de azért arra mégis jobban kellett volna figyelni, hogy alapvető bibliográfiai kézikönyv — melyek száma e három év alatt nem volt olyan nagy — ne maradjon ki akkor, amikor sokkal kisebb és rejtett bibliográfiák számai megtalálhatók a kötetben. Sajnálatos módon ugyanis kimaradt az összeállításból, pl. a *magyar irodalomtörténet bibliográfiája 2. kötetének* (1772—1849. Szerk. Kókay György. Bp.

Akadémiai K. 1975. 925 l.) a leírása. Érdekes volna a függelékben közölt jegyzéket is újból és alaposan végiggondolni. Hiányolunk itt pl. néhány fontos, könyvismeretéseket is közlő könyvtári, tájékoztatási szakfolyóiratot, mint a *Magyar Könyvszemle*, a *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, amikor egyéb könyvtári profilú periodika viszont szerepel, mint pl. a *Könyvtári Figyelő*, a *Műszaki Egyetemi Könyvtáros*, az *Orvosi Könyvtáros*. Nem találtuk a szabványokat feldolgozó *Szabványügyi Közlönyt* sem, holott az egyéb nem hagyományos dokumentumok feltáró szolgáltatások, így pl. a *Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő*, szerepelnek a felsorolásban. Feltehetően korábbi öröklődött a *Könyvtári Figyelő* és a *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom* leírasi formája, mely szerint e két folyóirat egymásnak társalapja. Az igazsághoz tartozik, hogy e két periodika sohasem volt társalap, hanem a KDSz, kb. 15—20 évvel ezelőtt a *Könyvtári Figyelő* mellékleteként jelent meg.

Nem érezzük indokoltnak, elvileg megapozottnak azt a gyakorlatot, hogy az évente többször megjelenő bibliográfiák leírásai a függelékbe kerülnek. Az évi, vagy még ritkább periodicitásuk viszont a bibliográfia fő részében foglalnak helyet. Ebből adódik aztán, hogy míg pl. a *magyar belkereskedelmi szakkibibliográfia*, a *Magyar testnevelési és sportszakirodalom*, a *magyar műszaki egyetemeken elfogadott disszertációk jegyzéke* c. éves összeállítások a bibliográfia törzsanyagában, a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* füzetei, a *Magyar Mezőgazdasági Bibliográfia*, a *Magyar Orvosi Bibliográfia* stb. csupán a függelékben találhatók.

A magyar bibliográfiák bibliográfiája a magyar bibliográfiai rendszer fontos és szerves része, igazi feladatát azonban csak akkor tudja ellátni, ha gyorsabb ütemű megjelenéssel valóban a kurrens tájékoztatás eszközévé válik.

SZABÓ SÁNDOR

Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. A Csongrád megyei munkásmozgalom 1868—1917. Szerk. GAÁL Endre. Kiadja az MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága. Szeged, 1980.

Csongrád megye munkásmozgalmának újabb dokumentumkötetével ismerkedhet meg az olvasó, az öt kötetre tervezett sorozat első darabjával. Az 1868—1917 közötti évtizedek munkásmozgalmi forrásait bemutató mű fölszabadulásunk 35. évfordulója tiszteletére készült. Noha a kötet címeben válogatott dokumentumokat ígér,

s Gaál Endre szerkesztő hangsúlyozza is, hogy a bőséges anyag mindenképpen bizonyos szempontok szerinti csoportosítást követelt, mégis – segítségével – Csongrád megye dualizmus kori munkásmozgalmának sokrétűségét, helyi, sőt országos jelentőségét, esetenként nemzetközi kapcsolatait is nyomon követhetjük.

Dr. Komócsin Mihály, a Megyei Pártbizottság első titkára e korszak munkásmozgalmának jelentőségét méltató előszavában hangsúlyozza, hogy „történelmi múltunk megbecsülése jelenti annak megismerését, tanulságainak hasznosítását napjaink feladatainak megvalósításában.” Gaál Endre jól átgondolt válogatott munkája nyomán megyénk munkásmozgalmának egészéről kapunk, nem mozaikszerű, hanem teljes képet. A dokumentumok közreadását a szerkesztő bevezető tanulmánya előzi meg. E szintetizáló elemzés fejlődésében tárgyalja a Csongrád megyei munkásmozgalom alakulását. A forrásokra hivatkozva, jegyzetekkel kiegészítve igazolja megyénk haladó mozgalmának terebélyesedését. A dokumentumok időrendi sorrendben követik az események menetét, ám van, ahol a tartalmi vonatkozás kapcsolta egybe azokat. A gyűlési jegyzőkönyvek, röplapok, rendőrségi jelentések, újságcikkek, szóbeli visszaemlékezések közvetlen pátriánk legszebb hagyományait elevenítik föl. Szeged, Hódmezővásárhely, Szentes, Csongrád, Makó és nagyon sok község munkás- és parasztmozgalmának kimagasló vezéregyéniségei mellett a szocialista mozgalom kevésbé ismert, „hétköznapi” hőseinek ügybuzgalma elevenedik meg a dokumentumok olvasásakor. A közvetlen környezetünkben lejárászódó mozgalomban nagyapáink, dédapáink helytállása hozza a szakszervezeti és szocialdemokrata mozgalmakat emberközelbe.

A dokumentumokból kitűnik, hogy Csongrád megyében is – miként országosan – a dualizmus korszakának munkásmozgalma két, egymástól jól megkülönböztethető korszakra osztható.

Az első időszakban, 1867–1890 között, inkább a gazdasági helyzet pillanatnyi javítását célzó, biztonságai segélyező, önképző egyletek létrehozását, betegsegélyező és rokkantpénztár felállítását szorgalmazták. A kapitalisták möhő szerzési vágya ellen az első ellenállás az önvédelem; ilyen volt pl. a Szegedi Kereskedő és Iparos Ifjak Önképző és Segélyezőegylete (1870), vagy a kubikusok felhívása Délmagyarországi Munkásszövetkezet alakítására (1889).

A Csongrád megyei munkásmozgalom kibontakozását hátráltatta a megye gazdasági helyzetéből adódó társadalmi rétegződés. A mezőgazdasági s így az agrárné-

pesség túlsúlya, a nagyipar fejlődésének lassúsága, a kisipar jelentősége sajátos vonásokat hoztak a mozgalomba. Az agrárproletáriátus, s közöttük a kubikusok az ellenállásból, a tudatos harcból az első között vették ki részüket. A 90-es évek Csongrád megyei mozgalmában példaadó, a megye határain is átgyűrűző mozgalmat irányított Hódmezővásárhelyen Szántó Kovács János, Szentesen Tarnóczy Mihály, Makón Magyarosi Imre (1894). A források az uralkodó osztály reagálásáról, védelmi manővereiről is hírt adnak. Sima Ferenc tápéi kerületi képviselő országgyűlési interpellációja szerint „... az a munkásmozgalom... mely a magyar Alföldön a földmunkásnépnél nyilatkozik meg, magát az állami rendet, magát a vagyont, a tulajdonnak szentségét és a közbiztosságot veszélyezteteti...”. Az ellenállás sikere és talpköve az összetartás, az összetartozás szervezetté tétele volt. A dokumentumok alaposan átgondolt összefűzése a munkások egyre öntudatosabbá váló gazdasági, majd politikai célzatú csoportosulását mutatja be. A századfordulót követő gazdasági fellendülés, és a politikai elnyomás valamelyes csökkenése országosan és ennek részeként Csongrád megyében nagy lendületet adott az ipari munkások szakmai mozgalmának. 1904-ben mintegy 2000-re tehető a Csongrád megyei szervezett munkások száma, egyre-másra jöttek létre a szocialdemokrata munkásszervezetek. Nagy jelentőségük volt az ún. szabadszervezeteknek, amelyek kapcsolatot teremtettek a szakmai szervezetek és az SZDP helyi vezetőségei között. Az 1905–1906-os nagy sztrájkmozgalmak tükrözték a dualizmus politikai válságát, ugyanakkor a résztvevők céltudatosságát, elszántságát, összetartását is bizonyították. Az 1905. április 5-i szegedi általános sztrájkban a kenderfonógyáriak mellett a gázgyár, a dohánygyár, az építőipar, a kisipar munkásai – kb. 6–7000-en – szolidaritást vállaltak. 1906 végére kb. 5500-ra növekedett megyénk szervezett munkásainak létszáma. A rendőrség gyors beavatkozásai, a munkáltatók érdekvédelmi szervezkedése ellenére a megyei mozgalom nagyobb része sikert hozott 1905–1906-ban; az akkori harcok tapasztalati a mozgalom 1907–1910. évi pályáinak, méginkább 1912. évi fellendülésének idején nagyon hasznosnak bizonyultak.

Az összegyűjtött forrásanyag tükrözi, hogy a sztrájkhullám elsenesedése után olyan minőségi változások következtek be, amelyek elmélyítették és politikailag is tudatosabbá tették a munkásmozgalmat. A munkásművelődés szorgalmazása, a párt-hoz tartozás kötelezettsége tovább széle-

síttették az SZDP tömegbefolyását. 1910-ben Szegeden a Mikszáth Kálmán u. 22-ben kapott helyet az Általános Munkásotthon. A budapesti 1912. május 23-i „vérvörös csütörtök” hatására Szegeden és Hódmezővásárhelyen több ezren tüntettek az általános választójogért. A forrás-gyűjtemény nagy érdeme, hogy a helyi ellenállások jelentőségénél mindig utal az országos mozgalmak buzdító hatására, vagy úgy, hogy az SZDP lapjának, a *Népszavának* tudósítását közli az eseményekről, vagy lábjegyzetben pontos adatokkal támasztja alá a megmozdulások körülményeit.

A világháború következményei lefékezték a munkásmozgalmat korábbi lendületét, de nem törték meg. E négy év szenvedései érlelték meg a szocialista forradalmat, előbb tudjuk Oroszországban, majd nálunk, Magyarországon is. Gaál Endre írja bevezetőjében, hogy „... a szociáldemokráta szakszervezeti és párttevékenység ... nevelőjévé, formálójává vált azoknak a tömegeknek, amelyek 1919-ben megvalósították a proletárdiktatúrát”.

E fejlődést bemutató dokumentumkötetben a pontosabb eligazodást a név-, a hely-, a tárgymutató iránytűje adja. A jellegzetes dokumentumok illusztrációi a korhűséget szolgálják. Ezekből többet is szívesen tanulmányoznánk.

Tisztelet és köszönet illeti a források gyűjtőit; elsősorban Devich Andort, Gaál Endrét, Kovács Istvánt, Lugosi Józsefet, Takács Editet és Vinczi Károlynét. Az MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága történelmi műveltségünk eme újabb kötetének kiadásával nélkülözhetetlen dokumentumok közkinccsé tételét segítette elő.

SEBESI JUDIT

Móra László: Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ története (1883—1949). Bp. 1980.

Móra László a hetvenes évek elején 125. évfordulójára készülő Műegyetemi Könyvtár történetéből 100 évet (1848—1948) már megírt; ez a feldolgozása 1971-ben került kiadásra. 1980-ban pedig az alapításának 100. évfordulója előtt álló Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ történetének az 1883—1949 közötti 66 évet tárta elénk. A hazai vezető műszaki szakkönyvtárak történetének az 1948—49-es évekig történő bemutatása jó ideig a szerző nevéhez fog fűződni.

Nélkülözzük még azt az egyetemes könyvtörténetet, mely a világ könyvtárainak fejlődését az egyetemes emberi művelődéstörténet részeként tudná bemutatni. De hiányzik a hazai könyvtártörténet is,

amely a sajátosan magyar történeti feltételek közé illeszteni a könyvtári fejlődést. Ha azonban szaporodnak az egyes könyvtári intézmények történeti alakulásával foglalkozó tanulmányok és monográfiák, egyre inkább erősödik a szintetizálás, az egybefoglalás reménye.

Különösen öröndetes jelenség, ha a kedvezőtlen magyar történeti fejlődés ellenére viszonylag korán kialakult néhány nagy könyvtár (Egyetemi Könyvtár, 1635; Országos Széchényi Könyvtár, 1802; MTA Könyvtára, 1825) mellett a később keletkezett szakkönyvtárak is történeti távlatba állíthatják tevékenységüket. Manapság különösen fontos, hogy az előttünk álló technológiai-társadalmi átalakulás közepette, és éppen a fordulatot segítve, tartós értékrendszereket őrizzünk meg, illetve alakítsunk ki.

Móra értékeket őriz meg és pozitív irányú átmentésükön fáradozik. Az intézménytörténet szerte ágazó fejleményeiből jól érzékkel emeli ki a könyvtárak társadalmi funkciói újrafogalmazásának elemeit, a könyvtári szakma jól képzett, a nemzetközi tapasztalatokat jól ismerő képviselőit, akik a külföldön fejlődő könyvtár-elmélet gyakorlati alkalmazásán kísérleteznek (Káplány Géza), a nyugaton már a 19. században kibontakozó könyvtári mozgalmak átültetésén fáradoznak a 20. század harmincas éveiben (a Technológiai Könyvtár Barátainak Egyesülete).

Jól szerkesztett kötet ismerteti meg bennünket a Technológiai Iparmúzeum és könyvtárának alapításával, az iparmúzeum és az iparközpont könyvtárának egyesítésével, a századelő, az első világháború és a Tanácsköztársaság időszakának könyvtári viszonyaival, a Technológiai Könyvtár átszervezésével, az első magyar kurrens műszaki bibliográfia megindításával, a hazai dokumentáció történeti kialakulásával, a második világháborús évek körülményeivel és a felszabadulást követő első évek törekvéseivel. A fejezeteken belüli tagolás jó áttekintést tesz lehetővé.

A recensens számára eldönthetetlen: milyen a gyűjtött anyag kezelésének tudományos színvonala, pontosabban: a közölt ismeretek aránya; hol lehetne a kevesebb többet nyújtani. Nem sokalljuk azonban, hanem éppen nagyon is méltányoljuk az általános történetbe beágyazott biográfiai adatközléseket, mert hazánkban az életrajzi kutatás sajnálatosan elhanyagolt terület. Móra Lászlónak már eddig is sokat köszönhet a tudománytörténet, mert több tudós, alkotó szakember életének és munkásságának bemutatásával gazdagította ismereteinket.

HAVASI ZOLTÁN

A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának évkönyvei IV. kötet. 1981.
Szerk.: VÉGH Ferenc. Bp. 1981. 493 p.

A kiadvány a BME Központi Könyvtárának az V. ötéves tervidőszakban végzett tevékenységét mutatja be, melyet elsősorban a könyvtári munka hatékonyságának javítása jellemez. A bevezetőben Héberger Károly, a könyvtár igazgatója statisztikai adatokkal alátámasztott ismertetést közöl a BME könyvtárának működéséről. Az évkönyv további 16 tanulmánya részletesen elemzi egyrészt az állománygyarapítás és feltárás módszereit, kiemelve a disszertáció és kongresszusi kiadványok jelentőségét, másrészt a felhasználói igények és szokások alakulását. Az évkönyv végén közzétett bibliográfia az időszak könyvtári kiadványait és a munkatársak szakirodalmi tevékenységét mutatja be. A BME Központi Könyvtára munkatársainak névsora zárja a kötetet.

A színvonalas tanulmányok közül ki ragadtunk három, melyek a külföldi integrált információs rendszer bemutatása, illetve a lokális tapasztalatokon túlmutató, általános módszertani jellegük révén szélesebb körű érdeklődésre tarthatnak számot, illetve történeti szempontból érdekesek.

Lécsné Mesterházi-Nagy Márta *Az egyetemi könyvtárügy reformja Ausztriában* c. tanulmánya ismerteti az ausztriai egyetemi könyvtári reformot, melynek lényege a korszerű információs rendszernek megfelelő egységes feldolgozás és gyors hozzáférés biztosítása. A könyvtári reform 1970-ben lépett életbe. Megalakult a Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung (BMWF), a könyvtárak új felügyeleti szerve. Az egyetemi könyvtár igazgatóját a BMWF miniszter nevezi ki. Az egyetemi könyvtár feladata: az oktatási és kutatómunkához szükséges információhordozók beszerzése, feltárása és szolgáltatása. Az egyetemen meglévő minden szakirodalmi dokumentum az egyetemi könyvtár állományába tartozik; a kari, intézeti, tanszéki könyvtárak nem önállóak, az egyetemi könyvtár módszertani utasításait követve működnek. A BMWF miniszter több egyetem részére egy központi könyvtárat is létesíthet. Az egyetemi könyvtárak jelentős anyagi támogatást kaptak a közelmúltban nemcsak a szakirodalom beszerzésére, hanem új könyvtáráépületek létesítésére, új technikai berendezések vásárlására is. A költségvetés emelésén kívül a könyvtárak közötti racionális együttműködéssel és központi katalógusok szerkesztésével fokozható a pénzeszközök jobb felhasználása. A cikket állomány-, státus- és koordi-

nációs adatokat tartalmazó 15 táblázat egészíti ki.

Cserhalmi Gyula *Az ETO szakrendhez kumulált betűrendes tárgymutató készítése* c. írása is közérdekű témát érint. Az ETO teljes magyar nyelvű kiadása nem tartalmaz tárgymutatót. A legtöbb könyvtárban tárgyszókatalógust szerkesztenek, mely a tárgymutató hiányát bizonyos mértékig mérsékeli ugyan, de nem pótolja azt. A könyvtári gyakorlatban sürgető igényként jelentkezik az érvényes és érvénytelen ETO hivatkozásokat kumuláltan tartalmazó index szerkesztése. Minden tudományterületről egyidejűleg teljes kumulált tárgymutatót szinte lehetetlen kiadni, mert a munka hosszú időt, jelentős költséget vesz igénybe, ezért többlépcsős megoldás célszerű. A tanulmányban az algebra szakterületére kidolgozott újfajta tárgymutatót ismertet a szerző, melyet nyolc ismert tárgymutató analízise alapján tárgykör, permutáció, utaló, fogalomhosszúság, kezdőbetű és hasábszám figyelembevételével szerkesztettek.

A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem alapításának körülményeit ismerteti Végh Ferenc tanulmánya, mely *A Műegyetem története* című 8 kötetes – sajnos, csak sokszorosításban, 20 példányban[!] megjelent – munka egyik fejezete. Ebből megtudjuk, hogy Hóman Bálint, vallás- és közoktatásiügyi miniszter a takarékoság elvének érvényesítésére törekedett a közoktatásban. Célja egyetlen magyar műszaki egyetem létrehozása volt, melyről törvényjavaslatot terjesztett be a képviselőház 1934. évi márciusi ülésén. Javaslatában beolvastotta a József Műegyetem szervezeti és a Tudományegyetemi Közgazdasági Kart, az Állatorvosi Főiskolát, valamint a soproni Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskolát. Ezzel az ipari, műszaki, kereskedelmi és mezőgazdasági felsőoktatást egy szervezetbe tömörítette. Hóman elgondolása nem találkozott a többség egyetértésével. Az önálló főiskolák érthetően féltették autonómiájukat; régi, jól ismert hírnevükre hivatkoztak. A közgazdászok azért tiltakoztak, mert a terv megkérdésük nélkül, valósággal titokban született. A Műegyetem külföldön is elismert diplomájának értékét féltette a „felhígulástól”, s a Műegyetem elnevezéstől sem kívánt megválni. A soproni főiskola beolvasztásának javaslata oly erős ellenállásba ütközött, hogy az egyetem bányász, kohász, erdész kara helyileg Sopronban maradhatott; a közgazdászok körében tömeges tiltakozást váltott ki a terv; a Műegyetem diákjai sztrájkba kezdtek, az Állatorvosi Főiskola diákjai is tüntettek – de minden ellenállás hiábavalónak bizo-

nyult. A törvényjavaslatot 1934. májusában a felsőház elé terjesztették. Ekkor már a takarékoság elvének hangoztatásán kívül az ésszerű koncentráció szükségességével indokolták az összevonást. Az ellenvéleményeket figyelmen kívül hagyva júniusban kiadták a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem szervezeti és működési szabályzatát. Néhány nap múlva megjelent a sokat vitatott 1934. évi X. törvénycikk, melynek értelmében a József Műegyetem, a Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kar, az Állatorvosi Főiskola, valamint a soproni Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola eddig önálló intézményei „az 1934/35. tanévtől kezdve a tanszabadsággal felruházott Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem önkormányzati szervezetében egyesítettnek”.

10 évig ez a kizárólag gazdaságossági szempontokat figyelembe vevő, méltatlan, megalapozatlan, koncepció nélküli állapot uralkodott a magyar műszaki felsőoktatásban.

TARJÁN MÁRIA

Łojek, Jerzy: Les journaux polonais d'expression française au siècle des Lumières. Wrocław—Warszawa 1980, Ossolineum, 64 + 80 nr

A szerző a XVIII. század második felének több mint száz lengyel nyelvű periodikája mellett az idegen nyelvűek között a francia nyelvű lengyelországi lapokat tartja a figyelemre leginkább méltóaknak. Jóllehet a tizennégy rövidebb-hosszabb életű periodika szerepe a politikai, társadalmi és kulturális életben igen különböző volt, együttes létezésük a „francia jelenlét” mindmáig kellően nem tanulmányozott közéleti s udvari tényezőjére utal. S bár az ún. „francisation” jelensége a társadalmi rétegek és osztályok egészét tekintve meglehetősen korlátozott méretű volt, a lengyel kultúrára gyakorolt hatása számottevőnek minősül. S nem csupán Poniatowski királyi udvarában, mágnás és főrangú körökben, hanem a középnemesség és a gazdag polgárság között, valamint az irodalmi, közélet és művelt társasági élet területén is, nem utolsósorban egyes szerzetesrendek (jezsuiták, piaristák) művelődési intézményeiben.

A lengyelországi francia sajtó, könyv s könyvpiac, könyvvásárlók és olvasóközönség, a francia nyelv, nyelvtanítás, fordítás és adaptáció, irodalmi élet és politikai tájékozódás összefüggésében az egyes perio-

dikák elsőrendű jelentőségűek. Ilyen például az elsőként megjelent, a német származású Christian Gottlieb Friesse, könyvtáros, szerkesztő és újságíró által fél évenként kiadott *Journal littéraire de Pologne*, Varsovie 1754–1755, amely csupán az újonnan megjelent lengyel és francia nyelvű könyvek ismertetésére szorítkozott. A *Gazette de Varsovie*, 1758–1764, leginkább az európai információs lapokhoz hasonlított; St. Konarski reformátor tevékenységével hozható összefüggésbe, és a piaristák nyomdájából került ki hetenként kétszer 4° formátumban. Megszűnése egyik legfőbb oka lehet, hogy a száz királyi udvarral szoros kapcsolatot tartó újság szerkesztője III. Ágost halála után nem találta új pártfogóra Stanisław Ágost Poniatowski személyében. Az új király privilégiumával adta ki irodalmi folyóiratszerű periodikáját M. Gröll költségen N. Dusserst szerkesztő *Journal Polonais*, Varsovie 1770. A 8° rétű, havonta kibocsátott füzetek terjedelme meghaladta a száz oldalt, teleírva frissen megjelent könyvek kritikáival, versekkel, esszéekkel, drámatörredékekkel, hazai és külföldi irodalmi érdekű hírekkel. E vállalkozásnak csak az év első négy hónapjában megjelent kisformátumú füzetek ismertetése. Vidéki viszonylatban nevezetes az Ausztriához került galíciai nagyvárosban működő helyi lembergi könyvkiadónál, A. Piller nyomdájában megjelent negyedretű négyoldalas hetilap, a *Gazette de Léopole*, 1776, amelynek ötvenkét száma ismeretes. A *Journal littéraire de Varsovie*, 1777–1778, nyolcadretű hetilap Deschamps de Saucourt szerkesztésében és Pierre Defour kiadásában összesen negyvennyolc kb. harminc lapos füzet megjelenésig jutott el. Irodalmi kritikák és ezzel kapcsolatos polemikák ismertetése mellett a francia és a lengyel irodalmi életéről, színházról szóló híreivel tűnt ki. Szintén P. Defour adta ki később az *Annonces et avis divers*, Varsovie 1781–1784, nyolcadretűben s szombati megjelenéssel tíztizenöt oldalas terjedelemmel, rövid német és lengyel szövegekkel vegyesen. A kultúra különféle területeit érintő hétvégi lap állandó rovata volt a „Spectacles de Varsovie”, s ezen keresztül a lengyel, német s francia színházi élet aktuális eseményei.

Új belső fejlemények, a lengyel alkotmány reformjával összefüggő küzdelmek közben született meg a *Journal hebdomadaire de la Diète*, Varsovie 1788–1792; különös érdekessége, hogy a modern alkotmányos monarchia megteremtését támogató hetilap anonimitásba burkolódzó szerkesztője és kiadója Jan Potocki volt. Az ő távozása után a királyi könyvtárosa, a patrióta Ignacy Potocki közeli munka-

társa, a szabadkőműves Henri-Jacques Le Jay de Massuère vette át a válságos időben. Megszűnése a varsói hazafias sajtó elnyomásával, Stanisław Ágost kapitulációjával s a cári seregek megjelenésével kapcsolatos. A *Gazette de Hambourg*, 1789–1794(?) furcsa elnevezésű, hetenként többször megjelenő újság szerkesztője bizonyos francia, Montfalmbert volt; a németből fordított újság jó szolgálatokat tett tájékoztató funkciójával, de a francia forradalom iránti ellenszenvével tűnt ki, s a varsói fölkelés kitörésével meg is szűnt. Ezzel szemben forradalmi szellemű volt az első nagyformátumú (folio) hírlap, amelyet az 1791-ben proklamált rövid életű májusi alkotmány életbe léptetése után néhány hónappal terjesztettek a fővárosban. A *Prospectus d'une Gazette de Varsovie politique et littéraire*, 1791–1793, két ellentétes egyéniségű szerkesztője a német származású Charles Glave és a francia Jean-Claude Méhée de la Touche voltak. Kényszerű megszűnése előtt a hetenként négyszer megjelenő, legfontosabb francia nyelvű hírlapnak tartott sajtóorgánum kétszázra tehető előfizetőnek járt. A végzetes történelmi dátumot jelző 1794. év rövid életű hírlapjai közül a J. Potocki egyik munkatársa, Jean Charles Pinabel de Verrière által szerkesztett *Gazette française de Varsovie* főleg az európai, franciaországi forradalmi eseményekről tudósított; a hetenként kétszer megjelenő lapból csak unicum példány maradt fenn. A rendszertelenül megjelent (chez P. Defour) *Journal historique de Varsovie* viszont a varsói fölkelésről tájékoztatta a külvilágot, a királyi udvarhoz kötődő F. Bacciarelli szerkesztésében. Hasonló funkciót töltött be, de hivatalos rendeltetéssel, a forradalmi kormány külügyminisztere, Ignacy Potocki javaslatára létrehozott, bizonyos Barollier által szerkesztett *Bulletin national hebdomadaire*, amely a cári hadak bevonulásával szűnt meg. Lengyelország harmadszori felosztásával egészen új helyzet állott elő a sajtó és cenzúra történetében is.

A kötet legértékesebb része – hazai és külföldi olvasóinak egyaránt – az a nyolcvan egységből álló fotókópia-gyűjtemény, amely mind külső formai jegyek, mind belső tartalmi szempontból bepillantást enged a nehezen hozzáférhető forrásanyagba, a lengyelországi felvilágosodás francia nyelvű hírlapjaiba. Mivel összeállításuk a legújabb kutatások alapján történt, a kötet az eddigi legteljesebb bibliográfiai gyűjtést tükrözi. Számon tartja, de kételkedik az Estreicher bibliográfiai kézikönyvében forráshely nélkül regisztrált, *Gazette (ou) Journeaux de la campagne*, Varsovie 1756–1758(?) piarista szerkesztőknek tulajdoni-

tott hírlap létezésében, amelyből egyetlen példány sem mutatható föl. Elismeri viszont a szintén Estreicher által pontosan leírt *Courrier de Pologne*, Varsovie 1776–1777(?) negyedréti, Jean-Auguste Poser kiadásában hetenként kétszer megjelenő újság létezését, amelyből jelenleg példány nem ismeretes.

J. Łojek tömör bevezetőjében és precíz jegyzeteiben két kutatási szempontot hangsúlyoz. Egyrészt arról ír, hogy bár a francia nyelvű hírlapok nem játszottak elsőrendű szerepet a lengyelországi sajtó történetében, létezésük mégis fontos és jelentős tényező volt. Az európai érdekű francia sajtótörténeti összefoglalások mindeddig teljesen elhanyagolták őket. Másrészt a hazai kutatások nehézségeire utal, s a föltáró és értékelő munka folytatására ösztönöz. Könyve hozzájárulás a közép-európai felvilágosodásra kiterjedő sajtótörténeti áttekintés kimunkálásához, a sajtó művelődési, sajátos kulturális, társadalmi és politikai szerepnek történeti értékeléséhez.

HOPP LAJOS

Klagsbald, V.: *Catalogue des manuscrits marocains de la collection Klagsbald*. Paris, 1980. 156 l., XIII. t.

Egyre erősödő érdeklődés mutatkozik a marokkói zsidók történelme iránt. Haim Zafrani – főleg rabbinikus responzumok alapján – megrajzolta a marokkói zsidóság szociális, gazdasági és vallási életét a XV. század végétől a XX. század kezdetéig (*Études et recherches sur la vie intellectuelle juive au Maroc*. Paris, 1972.). Munkáját tovább folytatta (*Journal Asiatique*. 1974. 37–46.).

Az utóbbi tizenöt esztendőben gazdag kéziratok anyag került a párizsi Klagsbald-gyűjteménybe, amelyet David Klagsbald alapított.

Ennek a katalógusát adta ki a Centre National de la Recherche Scientifique. Ötvenhét kézitról van szó, köztük Biblia- és Talmud-kommentárok, döntvények, alapszabályok, responzumok, ketubbák (házassági szerződések), költemények, kabbalisztikus munkák, amulettek. A nyelv héber, arab, zsidó-arab és ladino.

Hadd hívjuk fel a figyelmet egy zsidó – arab elégiára a Hadrianus idején kivégzett tíz mártírról (33/33) s az ugyancsak zsidó – arab elbeszélésre Hannáról és hét fiáról (33/41). Az elsőt L. Finkelstein (*Essays and Studies in Memory of Linda R. Miller*. New York, 1938. 29–55.) és H. J. Zim-

mels kutatta (*Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw*. Bp., 1947. 334–338.). Most Angliában és Németországban készül egy-egy doktori értekezés erről. A második tárgyról utoljára D. F. Winslow írt (*The Maccabean Martyrs: Early Christian Attitudes*. Judaism. XXIII. 1974. 78–86.).

Az 52. számú kézirat egy XVIII. századi Haggáda. A *sefuch* kezdetű részletnél illusztráció található. Megmagyarázzák a gyerekeknek, hogy olvasásánál legendás vendég lép majd a szobába. Az askenázi rítusban ennek Élijáhu próféta felel meg (112–113. l.). Ez a folkloristákat és művészettörténészeket egyaránt érdekeltetheti.

A kitűnő indexeket R. Attal készítette el. Az előszót G. Vajda professzor írta.

SCHEIBER SÁNDOR

Maďarská historiografia na Východnom Slovensku v rokoch 1901–1918. (Magyar történetírás Kelet-Szlovákiában 1901–1918 között). Košice, 1980. Štátna vedecká knižnica (Állami Tudományos Könyvtár) kiadása. I.: 266 l. + mell., II.: 528 l.

„Ez a kiadvány a ŠP-VIII-4-2/30, a Szocialista Szlovákia és történeti fejlődése című alap kutatás állami terve tematikus feladatának kutatási zárójelentése, amely a Kassai Állami Tudományos Könyvtár tervében szerepelt, s amelyet a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetével koordináltak.”

Ez a kissé nehézkesen megfogalmazott mondat e két kötetes kiadvány címlapjának belső oldalán található. A műnek tehát fokozott tudományos jelentősége van, mert egy fontos állami tervfeladat része, amelyet az idézetben említett Állami Tudományos Könyvtár a Szlovák Tudományos Akadémia illetékes intézetével koordinált. Az első pillantásra egy kívülálló mind a két kötetet alaposan és gondosan összeállított munkának látja, bevezető tanulmányában Mária Mihóková, a munka összeállítója először az ideológiai és módszertani kérdéseket tisztázza, majd a szóban forgó folyóiratokat és hírlapokat elemzi, végül azt a kérdést veti föl: hogyan szerepel, milyen helyet foglal el Kelet-Szlovákia a magyar történetírásban?

Igen ám, de olvassuk csak el újra a mű címét. „Magyar historiográfia Kelet-Szlovákiában 1901–1918 között.” (A kiemelés tőlem. Sz. L.) A mi esetünkben tehát ez a két kötet mind a szlovák, mind a magyar történetírás szerves része, illetőleg segédkönyve akar lenni. A történetírásnak viszont nem a tárgyi tévedés vagy éppen az

összefüggések fel nem ismerése a legnagyobb ördöge. A legnagyobb vétség, amit egy történész elkövethet, az *anakronizmus*. Kelet-Szlovákia 1901 és 1918 között? Kozma Andor: *Carthagói harangok* című költeménye jut az eszünkbe, ahol a professzor – a szabadságharc bukásának tragikumát akarva érzékeltetni – az ókorban ágyúval lövet az ellenségre. A valóság ábrázolásának, érzékeltetésének legnagyobb veszedelem, ha saját gondolkodásunkat, helyzetünket, viszonyainkat vetítjük vissza a múltba. Abban a történettudományi anyagban, amelyet ez a két kötet feldolgoz, Kelet-Szlovákiának nemcsak hogy a neve nem található meg, de mint politikai és történeti fogalom is teljesen ismeretlen. Olyasféle tehát ez a megjelölés, mintha – mondjuk – Konstantinápolyt a Bizánci Birodalom idején Isztambulnak neveznők, vagy a catalaunumi csatáról azt mondanók, hogy Attila csatája Châlons-sur-Marne mellett. Gyermekded dolog volna ezt hosszabban elemezni egy tudományos folyóiratban, ha ezt a láthatóan nagy szorgalommal, érzékelhetően nagy gonddal összeállított bibliográfiát ez a címében található anakronizmus és mindaz, ami ennek az anakronizmusnak a következménye, nem ténne éppen tudományos szempontból teljesen használhatatlanná. Tudniillik mindjárt a címlapon azt olvassuk, hogy a „*másnyelvű* (a kiemelés tőlem, Sz. L.) újságok és folyóiratok” 1901–1918 közötti bibliográfiájáról van szó. Mihez képest *másnyelvűek* ezek az újságok és folyóiratok 1901–1918 között, tehát az államfordulat előtt? S miért a „kelet-szlovákiai” magyar történetírás bibliográfiája ez, amikor a német nyelvű közleményeket is regisztrálja? A német nyelven kiadott tudományos irodalom a magyar historiográfiához tartozik ebben az időszakban, az egyéb (szlovák, esetleg lengyel, rutén stb.) nyelven kiadott nem?!

Ha a precíz tudományosság alapján állva feltettük a nyelvek megkülönböztetésének ezt a logikátlanságát, akkor fel kell vetnünk annak a területnek a kérdését is, amelyről a szerző az adatait begyűjtötte. A régi Magyarország (Uhorsko) négy vármegyéjéről: Szepesről, Sárosról, Abaúj-Tornáról és Zemplénről szól. Igen ám, de a volt Abaúj-Tornánál, Zemplénnek Kelet-Szlovákiához ma csak egy része tartozik. Ilyen körülmények között hogy lehet egészen pontosan megállapítani, mi kerülhet bele a gyűjtés anakronisztikusan megjelölt témakörébe és mi nem? A kérdés Zemplén vármegye esetében lehet „ad absurdum” vinni. A szerző a Dongó Gyárfás Géza által *Sátoraljaújhelyen* (tehát a mai Magyarországon területén) szerkesztett, „Adalékok

Zemplén vármegye történetéhez” című folyóiratot kicédulázta, de ugyanannak a szerzőnek a Sátoraljaújhely történetéről szóló monográfiáját nem, mert ez már „egy másik ország” (az én kiemelésem a 8. oldalon található kifejezésből) történetéről szól. Vajon a tárgyalt időszakban Dongó Gyárfás Géza és a többiek már világosan tudták, hogy egyszer a Ronyva patak két partja két különböző állam határa lesz? S ha ebben az időszakban kiadják Zemplén vagy Abaúj-Torna vármegye nemes családjainak genealógiáját (és ez — kell-e ezt egy történésznek hangsúlyozni? — főleg a régi korszakokkal kapcsolatban nemcsak társadalomtörténeti szempontból fontos!), akkor az ilyen és az ehhez hasonló cikkek, tanulmányok, kiadványok csak azoknak a családoknak a révén kerülnek bele a bibliográfiába, amelyek a Ronyván vagy éppen Tornyosnémetin túl éltek? S mi van akkor, ha — mondjuk — a család egyik ága Tóketerebesen vagy Szepsiben, a másik Sárospatakon vagy éppen Szikszón élt?

Ha a kiadó, s a szerző nem venné a kiadvány címét s az abból származó tudományos torzulást komolyan, akkor — bizony — csak megmosolyogni való volna mindez, amit felvetettünk. A végtelenségig tudnók hangsúlyozni e nyakatekert történeti szemléletnek e kiadvány szempontjából is abszurd voltát. Az I. kötet 19. lapján az 1. számú lábjegyzetben említett, Budapesten 1895–1898-ban megjelent „A magyar nemzet története” című munkának ezt a címét a szlovák szövegben a „... dejiny *Mad'arska*” kifejezéssel fordítják, holott egyébként — és szerintünk is helyesen — az 1918-ban bekövetkezett fordulat előtti államot ez a kötet is „Uhorskó”-nak mondja, s csak 1918 után van „Mad'arsko”. A 48. lapon a szerző így ír: „... na území dnešného Slovenska (vtedajšieho severného Uhorska)”. (A mai Szlovákia — az ekkori Észak-Magyarország területén.) A kötet címe szempontjából ez sem pontos. Hiszen Szlovákia középső és nyugati részét is Észak-Magyarországnak hívták. Sőt, a régi „Severné Uhorskó”-hoz (Észak-Magyarországhoz) tartozott Sátoraljaújhely, Sárospatak, Ózd, Miskolc, Salgótarján, Balassagyarmat is — mindez hol van „Kelet-Szlovákiától”? Pontosabb lehetne talán így: „Severovýchodné Uhorskó” (Északkelet-Magyarország). Akkor viszont be kellett volna venni legalább Ung, Ugocsa és Bereg vármegyéit, azok pedig ma a Szovjetunióhoz tartoznak.

A bevezető és az annotációk összes többi szempontja, elírása eltérőpül az alapvető anakronizmusoz és történetietlen következményeihez képest. 1901 és 1918 között a történeti Magyarország (Uhorskó) sajná-

latos nacionalista (nemzetiségi) harcainak utolsó korszakában vagyunk. Itt nincs térünk arra, hogy részletesen elemezzük ezt a jelenséget. De azt — éppen a bibliográfia pontossága szempontjából — mindenképpen fel kell hoznunk, hogy az I. kötet előkészítő-magyarázó szövegében is, a felvett címszavak annotációjában is a magyar nemzeti törekvések minden esetben „nationalisták”, a szlovák nemzeti törekvések sohasem azok. Pedig egy bibliográfiában is szem előtt kell tartanunk azt az alapvető történeti igazságot, hogy egy nép nacionalizmusa soha sincs önmagában, főleg ott nem, ahol (mint azon a területen, amelyről szólunk) két, három vagy több nép szimbiózisának a tanúi vagyunk. A névelemzés éppen az ilyen területen teljesen értelmetlen. Egyetlen személy nemzeti öntudatát sem lehet családi nevének etimológiájával meghatározni. Az I. kötet 55. oldalán ez a mondat áll: „... mená slovanského znenia ... , ktoré sú dokladom o osídlení župy v 13. storočí”. (Szláv hangzású nevek, amelyek adalékok a megye 13. századi benépesüléséhez). Tévedés ne essék: ezt a mondatot nem egy múlt századi romantikus történeti műből, még csak nem is František Sasinektől vettük, ez a mondat 1980-ban jelent meg! A Kassán született Henszlmann Imre német családnévvel a magyar reformnemzedék harcosa és neves művészettörténésze, Kašpar Fejérpataky pedig a szlovák műkedvelő színjátszás kezdeményezője körülbelül ugyanabban a korszakban. A szerző rendkívül nagy szorgalommal keresi — ha megtalálja — ‘ hogy a bibliográfiában szereplő magyar szerzőket azelőtt hogy hívták (I. 63.: „Hajnóci, eredeti nevén Zák”; I. 69.: „Kemény, eredeti nevén Koch”). Mire jó ez, mit bizonyít ez olyan területen, ahol hosszú évszázadokon át több nép élt együtt? Más nemzetek fiait ma az eredeti keresztnévükön szoktuk írni, tehát nem Jesenský János, hanem Janko Jesenský, nem Čapek Károly, hanem Karel Čapek. Az — gondolom — már csak viccnek számít, hogy Goethe János Farkas (Ján Vlk Goethe) Johann Wolfgang Goethe helyett. Ebben a bibliográfiában Kazinczy „František” lett (s csak zárójelben Ferenc), Kerekes György, a neves várostörténész pedig „Juraj” (I. 230, 231.). — Számos ilyen — a ma szemléletét a múltba helytelenül visszavetítő — apróságot hozhatnánk fel ellenvetésként. Abaúj-Torna vármegyéit itt *Abovsko*-Turnianska župa-nak nevezik. Ez akkor volna helyes, ha eredetileg Aba-Torna vármegye lett volna. Számos más szlovák kiadványban — helyesen — Aba-*új*-Turnianska župa-nak nevezik.

Vég nélkül sorolhatnám a kiadvány történetietlenségeit, bizonyos — ma sajnála-

tosan még meglevő — előítéletek visszavetítését a múltba. Kassa nemcsak századunk elejének kétségtelenül magyar illuzionista szemlélete következtében (Thaly Kálmán!) lett „Rákóczi városa”. II. Rákóczi Ferencnek elég hosszú ideig ebben a városban volt a székhelye. A Fő (a mai Lenin) utcán abban a házban lakott, ahol ma a magyar Lósy-Schmidt Ede által alapított Műszaki Múzeum van. Itt búcsúzott el tőle a szlovák Daniel Krman, amikor XII. Károly svéd királyhoz vezető útjára elindult. Boecklinak, Bethlen Gábornak, Thököly Imrének és II. Rákóczi Ferencnek a harcát ez a bibliográfia mindössze „rendi felkelések”-nek nevezi. Ismét csak anakronizmus lenne a XVI–XVII. században, a XVIII. század elején „demokratikus” forradalmakról beszélni. II. Rákóczi Ferencnek főleg diplomáciai balsikerei, a külföldi segítség hiánya miatt elbukott szabadságharca viszont semmiképpen sem nevezhető mindössze „rendi felkelés”-nek, főleg azzal a hátsó gondolattal nem, mintha benne a „magyar” főurak harcoltak volna nemcsak Bécs, hanem a „nemzetiségi” alsóbb rétegek ellen. Erre Rákóczinak 1703. május 12-én Brezán várából, Lemberg (a mai Lviv) mellől küldött manifestuma is erőteljes „nem”-et mond, arról nem is beszélve, hogy a tarpai jobbágy Esze Tamás, no meg Pap Mihály, Vak Bottyán voltak leg-hűségesebb emberei. — A bibliográfia összeállítója részletesen, talán túlzott rész-

letességgel is tárgyalja Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi* c. munkájának visszhangját, s úgy állítja be, mintha e vitában a reakciós nemzeti ábrándkergetés ütközött volna össze a „józanabb hanggal”. A nagyon változatos életpályát megjárta Szekfű (élete végén hazánk moszkvai követe, majd nagykövete volt) említett munkájában a Habsburgok „szerecsenymosdatására” vállalkozott az illuzionista ellenzékieskedőkkel szemben. Ezt és azt a körülményt, hogy a vidéki sajtóban az annak idején nagy port felvert vitának csak a lecsapódása található, a bibliográfia annotációiban föltétlenül hangsúlyozni kellett volna. Aminthogy hangsúlyozni kellett volna azt is, hogy éppen ebben a korszakban indult meg a harc a kulturális élet decentralizációjáért Budapest nyomasztó fölényével szemben. Így nem látjuk eléggé világosan, milyen szempont szerint válogatta ki a bibliográfia összeállítója a Szepest, Sárosta, Abaúj-Tornát, Zemplént érintő budapesti kiadványokat, s melyekről feledkezett meg.

Mária Mihóková gazdag anyagot hozott össze művében (a II. kötetben 3928 címszó található). Tudományos használhatóságáról viszont csak akkor lehetne szó, ha revízió alá venné anakronisztikus, történetietlen, dilettáns szempontjait, s e szempontok sutba dobásával hozzáfogna anyaga megrostálásához, illetőleg kiegészítéséhez.

SZIKLAY LÁSZLÓ

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. VII. 30. — Terjedelem: 9,8 (A/5) ív

82.9924 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Szabó Flóris</i> : A karthauziak olvasmányai — pannonhalmi dokumentumok alapján	263
<i>Beller Judit</i> : A kormánypárti sajtó támogatásának formái a századfordulón	276
<i>Turczel Lajos</i> : A csehszlovákiai magyar sajtó fejlődése 1919 és 1945 között	299

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gömöri, György</i> : Egy strassburgi humanista magyar kapcsolatai a 16. században	317
<i>Czigány, Magda</i> : Szegedi Kis István Tabulae analiticae c. műve első kiadásának előtörténetéhez	321
<i>Jankovics József</i> : Szilágyi György (Sylvanus) angliai klasszika-filológus tevékenysége	322
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : A Szigeti Veszedelem bibliográfiájához	326
<i>Sugár István</i> : Az egri jezsuita könyvtár 1774-ben, a rend feloszlátásakor	328
<i>Tasi József</i> : József Attila Előörs-korszaka	332
<i>Viczián János</i> : Adatbank — kamatok nélkül? (Gulyás Pál Magyar írók élete és munkái c. művének kézirata az MTA Könyvtárában)	337

FIGYELŐ

<i>V. Kovács Sándor</i> : Karsai Géza (1905–1981)	346
<i>Buzinkay Géza</i> : Művelődés a 18. századi Magyarországon. (Kosáry Domokos könyve)	346
<i>Kókay György</i> : Vita a sajtótörténeti kézikönyv első kötetéről	350
<i>Havasi Zoltán</i> : Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái	352

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> : A magyar könyv- és sajtótörténeti szakirodalom 1980-ban	353
---	-----

SZEMLE

<i>Holl Béla</i> : Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a 17. században. Bp. 1980. (<i>Vásárhelyi Judit</i>)	361
<i>Benedek Elek</i> irodalmi levelezése 1921–1929. I. Bukarest, 1979. (<i>Fülöp Géza</i>)	362
A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája. 1977. Szerk. Németh S. Katalin. Bp. 1980. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	364
A magyar bibliográfiák bibliográfiája 1974–1976. Szerk. Gajtkó Éva. (<i>Szabó Sándor</i>)	365
Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. Szegeden, 1980. (<i>Sebesi Judit</i>)	366
<i>Móra László</i> : Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ története (1883–1949). Bp. 1980. (<i>Havasi Zoltán</i>)	368
A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának évkönyvei IV. Bp. 1981. (<i>Tarján Mária</i>)	369
<i>Lojek, Jerzy</i> : Les journaux polonais de expression française au siècle des Lumières. Wrocław-Warszawa, 1980. (<i>Hopp Lajos</i>)	370
<i>Klagsbald, V.</i> : Catalogue des manuscrits marocains de la collection Klagsbald. Paris, 1980. (<i>Scheiber Sándor</i>)	371
<i>Ma'darska historiografija na Vychodnom Slovensku v rokoch 1901–1918</i> . Košice, 1980. (<i>Sziklay László</i>)	372

Ára: 25 Ft

Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25 543
ISSN 0025—0171

SOMMAIRE

<i>Szabó, Flóris</i> : Les lectures des chartreux — d'après des documents de Pannonhalma	263
<i>Bellér, Judit</i> : Les formes de la subvention de la presse gouvernementale au tournant du siècle	276
<i>Turczel, Lajos</i> : L'évolution de la presse hongroise de Tchécoslovaquie entre 1919 et 1945	299

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gömöri, György</i> : Les relations hongroises d'un humaniste de Strasbourg au XVI ^e siècle	317
<i>Czigány, Magda</i> : L'ouvrage intitulé <i>Tabulae analiticae</i> d'István Szegedi Kis — la préhistoire de sa première édition	321
<i>Jankovics, József</i> : L'activité d'un philologue classique d'Angleterre, György Szilágyi (Sylvanus)	322
<i>Pintér, Márta Zsuzsanna</i> : A la bibliographie du Désastre de Sziget de Miklós Zrínyi	326
<i>Sugár, István</i> : La bibliothèque des jésuites à Eger en 1774, à l'époque de la dissolution de l'ordre	328
<i>Tasi, József</i> : La période d'avant-garde d'Attila József	332
<i>Viczián, János</i> : Une banque de données — sans intérêts? (Le manuscrit de l'oeuvre de Pál Gulyás, intitulée <i>La vie et les oeuvres des écrivains hongrois</i> , à la Bibliothèque de l'Académie)	337

CHRONIQUE

<i>V. Kovács, Sándor</i> : Géza Karsai (1906—1981)	346
<i>Buzinkay, Géza</i> : La civilisation en Hongrie au XVIII ^e siècle	346
<i>Kókay, György</i> : La discussion sur le manuel d'histoire de la presse	350
<i>Havasi, Zoltán</i> : Magyar írók élete és munkái	352

BIBLIOGRAPHIE

<i>Heltai, János</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire du livre et de la presse en 1980	353
---	-----

REVUE

Holl, Béla: Ferenczffy Lőrinc. Un éditeur hongrois au XVII ^e siècle. Bp. 1980. (<i>Vásárhelyi, Judit</i>)	361
La correspondance littéraire d'Elek Benedek 1921—1929. Vol. I. 1921—1925. Bucarest, 1979. (<i>Fülöp, Géza</i>)	362
La bibliographie de la littérature et de la science littéraire hongroise 1977. Réd. par Katalin Németh S. Bp. 1980. (<i>V. Kovács, Sándor</i>)	364
La bibliographie des bibliographies hongroises 1974—1976. Bp. 1979. (<i>Szabó, Sándor</i>)	365
Documents choisis de l'histoire du mouvement ouvrier au comitat Csongrád. Szeged, 1980. (<i>Sebesi, Judit</i>)	366
Móra László: Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ története (<i>Havasi Zoltán</i>)	368
Les Annales de la Bibliothèque Centrale de l'Université Polytechnique de Budapest. Vol. IV. — Bp. 1981. (<i>Tarján, Mária</i>)	369
Łojek, Jerzy: Les journaux polonais d'expression française au siècle des Lumières. Wrocław-Warszawa, 1980. (<i>Hopp, Lajos</i>)	370
Klagsbald, V.: Catalogue des manuscrits marocains de la collection Klagsbald. Paris, 1980. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	371
Mad'arska historiografia na Východnom Slovensku v rokoch 1901—1918. Košice, 1980. (<i>Sziklay, László</i>)	372